

DRUGI DIO

SJEĆANJA

KOCA POPOVIC

NA VISINI REVOLUCIJE

Prva proleterska je formirana u jednom od presudnih perioda naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Borba protiv okupatora je već krajem 1941. bila dobila takve razmere, perspektive ustanka su se tako proširile da je formiranje vojnih jedinica novog tipa, čvrsto organizovanih, jače naoružanih i sposobnih za veće akcije, pokrete i manevre — postalo preka potreba. Tu potrebu su drug Tito i naše političko rukovodstvo uvideli, shvatili na vreme, doneli odgovarajuće odluke i smelo i energično pristupili njihovom ostvarivanju. Vidovita sposobnost prilagođavanja novim situacijama, iznalaženja neophodnih formi organizacije na određenim etapama, bila je rezultat nagomilano iskustva i odvažnosti stečene u toku teške političke borbe pre rata, a i brzog, aktivnog razumevanja suštine i toka konkretnih uslova u kojima smo imali da vodimo rat. No i ovo poslednje je bilo moguće samo zato što smo, tako reći, unapred bili zaštićeni od rasuđivanja i odluka koje bi mogle imati »kabinetski« karakter, i to time što su se od početka našeg rata drug Tito i naše rukovodstvo našli na »terenu«, na samom ratištu, među vojskom koja se tukla, znači — tamo gdje je bila i dejsvovala odlučujuća snaga revolucije. Oni su, dakle, naoružani stečenim iskustvom, znanjem, odvažnošću, reagovali na događaje »iznutra«, neposredno dotičući rukom i mišlju njihovo bilo.

U tom zamahu stvaralačke volje rukovodstva i naroda stvorena je 1. proleterska brigada. Od kojih ljudi? Od radnika, seljaka, studenata, većinom članova Partije i Skoja, već prekaljenih u prvim mesecima ratovanja, mnogih i u ilegalnoj borbi, ponesenih novim poletom koji je tada doživljavala naša oružana revolucija.

Već posle prvih borbi 1. proleterska je, kao i kasnije i ostale proleterske jedinice, brzo stekla visoko borbena iskustvo i određene borbene sposobnosti koje nisu bile, niti su mogle biti drugo, do izraz nekih najviših ljudskih vrednosti, koje su i same bile mera ljudskog smisla i pravednosti naše borbe. To je sačinjavalo osnovnu sadržinu naše nadmoći nad neprijateljevom vojskom. Posle se svaki novi borac koji bi došao u brigadu, u krilu takvog prekaljenog i oplemenjenog kolektiva, brzo izjednačavao sa ostalima.

Danas to mogu reći. Neprekidno sam se divio spokojnoj hrabrosti proletera. Efikasnost bez nemira i užurbanosti, samouverenje bez hvalisavosti, odlučnost i upornost u izvršavanju zadataka, bez vike, jedna stalna pribranost i u najtežim situacijama.

Sve se to ispoljavalo i izbijalo u neprekidnim borbama sa neprijateljem. Manje smo se odmarali — bili tvrđi i svežiji; slabije se hrani — bili žilaviji; slabije naoružani — ubojitiji; bez motorizacije — brži. Skuplja je bila svaka naša smrt, naše je disanje imalo drukčiju, posebnu vrednost. Kao da su se sve naše muke, napori i teškoće zgušnjavali u ubojiti prkos, kao da su se preokretah u našu prednost.

Kada danas govorim o svemu tome, to za nas jeste prošlost, ali nije sećanje ni uspomena, niti će, mislim, ikada to biti. To što smo bili proleter i nije podatak u našem životopisu. Za nas je to vezano za čitavo naše biće, za ceo život. Zato i o našim poginulima, najboljima među nama, ne govorimo kao o mrtvima, nego kao da se još nalaze na nekom posebno odgovornom zadatku, pa se nisu vratili.

Rat se odavno završio. Život nas je rasturio u razne krajeve i na razne dužnosti. Ali kada se sretnemo ili sastanemo, razgovaramo kao da nastavljamo staru drugarsku priču koju nikad nismo ni prekinuli.

Svi su oni bili neobični obični ljudi. Neobični kao revolucija, obični kao narod koji ih je poslao na isturene borbene položaje. U vremenu presudnom za naš oružani ustanak, za celu našu istoriju oni su bili na visini revolucije i neizmernih, ali ä zanosnih zadataka koje je ona postavljala pred naše pokoljenje. I eto, oni su, u to neopozivo vreme, bili sposobni da zbiju sve što je bilo najljepše u njima kao ljudima i komunistima u neslućenu životnu snagu, da prerastu sami sebe, izdignu se do te visine. To ih je obeležilo za svagda i odmerilo njihovu ljudsku vrednost bez obzira na to ko se na kakvo radno mesto vratio posle rata. To što su bili u 1. proleterskoj ostalo je kao njihovo tadašnje i današnje neotuđivo svojstvo, nešto nalik na pravo pripadanje Partiji, celim svojim bićem.

Vidim, kad završavam, da govoreći o proleterima ne govorim više samo o njima, onima iz Prve, nego i o partiji, o svim ostalim proleterima, o borcima u svim ostalim jedinicama naše narodne vojske. Svi su oni, kad su se najlepše borili, činili to kao 1. proleterska u najslavnijim njenim borbama. Mislim da se veće priznanje ne može odati ni njima, ni 1. proleterskoj.

JERKO PALTRINJERI BRKO

SNJEŽNOM PRTINOM ZA TITOM

Prije svitanja poustajasma i krenusmo po smrznutom snijegu prema Rogatici. Švabe su već stigle u Rogaticu iz Višegrada. Nadiru i iz drugih pravaca. Mi treba s jednom četom Romanijskog odreda da branimo pravac prema Rogatici. Četnici propuštaju Nijemce. Prema njima moramo biti također oprezni.

Teško je hodati. U putu su usječene dvije glatke i smrznute staze, tragovi saonica. Početak marša je uvijek neprijatan. Ruke se drže duboko u džepovima, ramena i ovratnici su kao po navici uzdignuti do ušiju.

U Han-Stijenici je živo. Čitava je jedino gostionica, u kojoj je sada četnička komanda mjesta. Naoružani četnici, s velikim crnim šubarama na

glavama i redenicima na pnsima, motaju se tamo-amo. Pogledavaju nas sumnjičavo. Neke od njih zaustavljamo, pripaljujemo cigarete koje zaudaraju na vlažan novinski papir. Doznajemo, onako usput, novosti s Viteza i Rogatice. Četnici su zbunjeni i uplašeni. Neki se od njih raspituju za ostale naše jedinice, zastanu malo i odlaze s nekom potihom, zloradom žurbom.

Doznasmo da su se Nijemci ukopčavali na telefonsku liniju i pitah za partizane. Slah su patrole iz Rogatice prema Kovanju, mjestu gdje naša četa namjerava da zauzme položaj i brani njihov prodor prema Podromaniji.

Kada smo iz Stijenice produžili prema Rogatici, četnici su nas šuteći promatrali kao da su sumnjali da idemo u borbeni susret s neprijateljem.

U Kovanj smo stigli u prvi sumrak. Odlučeno je da se tu prenoći. Svaka će (desetina dati stražara. Cijele će noći selom kružiti dvije patrole. Jedna prema Rogatici, a druga prema Stijenici. Nijemcima se možemo nadati, već po običaju, pred zoru, a što se četnika tiče, ne znamo što bismo mogli napraviti.

Kovanj je muslimansko selo koje je idalo dosta partizana. Ukućani nas obavijestili da je u selu i Mujo Hodžić, komandant muslimanskog partizanskog bataljona, sa još nekoliko drugova. Došli su na dan-dva svojim kućama, od Olova, gdje njihov bataljon drži položaj. Romanijska četa je nešto podalje.

Ujutro smo obilazili selo i promatrah Rogatičko polje, što se proteže u nizini ispred nas. Nijemaca nigdje. Mirno je. Tako je pusto i mirno uvijek pred ukopanim streljačkim strojem i puškama spremnim za paljbu. To je neugodan mir kada se proživljava prigušeno unutarnje uzbuđenje što para dušu i navodi na neprijatne slutnje. Teški su časovi prije borbe, teži i od same borbe. Neprijatelja toga dana nije bilo. Ni patrole ih nisu isrele.

Naše izvidnice su pošle i u Rogaticu. To su žene drugova iz Kovnja. Kad su izašle iz kuća, spustile su na lice zar, obazrele se još jednom na djecu i kuću, doviknule nekoj od susjeda i laganim korakom, kao u šetnji, krenule u neprijateljev garnizon.

Ono što su nam one donijele, kao vijesti iz Rogatice, potvrđivalo je naša obavještenja o velikom broju Nijemaca u gradu. I još nešto, za nas veoma značajno, s njima su i četnici. Moramo, znači, povećati budnost ne samo prema Rogatici, već i prema Han-Stijenici, gdje još uvijek postoji četnička komanda mjesta.

Slijedeću noć smo proveli u Maravićima, malom zaseoku blizu ceste prema Stijenici, da bismo zameli trag i dezinformirali neprijatelja o našem boravku, računajući već tada na mogućnost četničkog napada s leđa. U toku noći naše su se desetine mijenjale nekoliko buta na položajima. Dobro nam je došlo što smo bili blizu sela.

Do položaja nas je vodila duboka prtina u snijegu. Na mjestima gdje je snježni namet veći, činilo nam se kao da prolazimo kroz uzani, vješto izgrađen rov. To se ponavljalo nekoliko dana.

U Kovanj je kao pojačanje našoj četi upućen prateći vod s bacačem i teškim mitraljezima. Među njima je i naš Jumba. Došli su iz Podromanije. Pričaju nam da se već vode žestoke borbe na ostalim pravcima kojima nastupa neprijatelj.

Odlučeno je da naša četa sačeka Nijemce desno od sela Kovanja, na blagim i golim padinama što se protežu od Rogatičkog polja prema Glasincu.

— Drugovi, ovuda će, po mom mišljenju, proći jača neprijateljeva pobočnica — započeo je drug Vučko obrazlagati svoj plan, ističući kako da se

neprijatelju nanesu što veći gubici i spriječi njegov brzi prodor prema oslobođenoj teritoriji.

— S ovih položaja možemo tući i cestu na donjem dijelu serpentina. Tako dajemo mogućnost pratećem vodu da teškim oružjem nanese s vrha serpentina vatru na njihove kolone koje će se probijati prema selu. Naide li neprijatelj, treba ga pustiti na kratko odstojanje. Nikako ne pucati bez naređenja — nastavio je Vučko, ne bez uzbuđenja, obilazeći streljački vod.

— Pa koliko već čekamo ove Švabe, dosad bismo i vruga izmolili da nam dođe u posjetu — dobaouje Đoni. Njemu je dozlogrdilo da nosi na leđima talijanski puškomitraljez bredu, koji je Kića nazvao »singer« — šivaći stroj. Hladnoća nam ne da stajati mirno na golom i otvorenom brežuljku, pa stalno poskakujemo u mjestu. Snijeg i dalje neprimjetno pada.

— Za nas će biti od koristi ovaj snijeg — javio se Čerić. — Ako nam ustreba da se kamufliramo, nećemo ga skidati sa sebe, pa nas Nijemci neće primijetiti iz daljine, makar imali i stotinu dogleda.

Dan se sve više bližio, a s njim kao da su rasli nervoza i uzbuđenje u nama. U svitanje je postepeno pretstao padati snijeg. Već se moglo sagledati podnožje brda, a domalo i daleko preko polja prema Rogatici.

S »mrtve straže« do našeg isturenog položaja javljaju da se prema podnožju brda primjećuje neki seljak. Kad smo se bolje zagledali na tu stranu, primijetili smo čovjeka obučena u crno odijelo i poznatim crvenim šalom oko glave. Naoružan je.

— Da ga pozovemo, družo komandiru — predlaže Korać.

— Slabe oči imaš, druškane. Zar ne vidiš nikoga iza njega — dobacuje mu Vučko.

Više nije bilo nikakve sumnje. To je četnik, a za njim je išla cijela kolona Nijemaca u bijelim mantilima s kapuljačama.

— Daleko su. Nećemo još okidati — nestrpljivo će Zavrzan, mladi metalac iz Kraljeva, koji se ponosio svojom zbrojovkom.

Tras, tras... začu se odnekud iznenada.

— Nazdravljje! Tu smo — obazre se Radosav stežući pušku u ruci.

Nekoliko pušaka za redom je opalilo iz pravca Romanijske čete, a zatim te sve umirilo.

Neprijateljeva kolona, koja se oprezno i polako kretala prema našem boku, zastala je i poLijegala po snijegu. Oni sa čela domalo su se podigli i produžili. Za njima, na manjoj daljini, počeli su se kretati i ostali dijelovi kolone.

Četnik, kojeg su Nijemci povelili kao vodiča, činio nam je i nehotice veliku uslugu. Nismo se morali naprezati da vidimo dokle su stigli istureni dijelovi neprijatelja, jer se vodič upadljivo isticao na nepreglednoj zaslepljujućoj bjelini.

— Kako li će se ovaj provesti, grdan bio — govorio je Kepo.

— Eh, okupatoru, u nesretnu li smrt i ti srljaš — dodao je, stojeći za svojim mitraljezom Zavrzan.

Vučko je po vezi prenosio da bude što veća tišina, da se ne okida dok se ne da znak.

Do nas je ponovo doprla puščana i mitraljeska vatra iz istog onog ranijeg pravca. Fijukalo je nad našim glavama. Neprijatelj je napadao naše lijevo krilo, tamo gdje je položaj držala Romanijska četa. Mi smo još ćutali.

Jedna neprijateljeva kolona kretala se prema serpentinama. Među Nijemcima u toj koloni bilo je i četnika. Odavala su ih njihova crna odijela i šubare.

Prateći vod je najzad stupio u akciju. Teška ,breda svojom paljbom sve je nadjačala. Nijemci su polijegali. Pucaju. Vatru su usmjerili prema mjestu odakle štekće bređa.

Tras, dum, tras, dum ...

— To se Jumba javlja svojim bacačem — šapuće Kepo. Njih dvojica su radili u istoj tvornici. — Taj im neće oprostiti. Poznajem ja njega.

Neprijateljeva kolona, koja se kretala bočno od nas kao da je živahnula na ovaj tresak. Probijajući se kroz duboki snijeg požurila je i skrenula prema našem pratećem vodu, ali je bila primijećena. Mitraljez sasu na nju jedan rafal.

— Raspali! — protisnu kroz zube Kićo.

— Tiho, psst — prenosilo se s vrha našeg streljačkog stroja.

— Treba da bude što veća tišina. Neka, prokleti bili, priđu što bliže.

Nijemci namještaju mitraljez. Spremaju se da obaspu vatrom naše drugove iz pratećeg voda, da bi pomogli napredovanje svojoj srednjoj koloni.

— Pali!

Ta, ta, ta, dr .. . zaitreštalo je iza naših zaklona.

Švabe nisu očekivale udarac s ove strane. Prevrćući se po snijegu, pogođeni švapski mitraljezac povukao je za sobom i mitraljez i prevrnuo ga u snijeg. Još je nekoliko neprijateljskih vojnika ispustilo puške iz ruku i klonulo.

— Uraaa! — zaglušujući je odjekivalo oko nas.

Nijemci su bježali, padah i kotrljali se bezglavo po snijegu.

— Okidaj, ne daj palikući da stane.

— Uraaa .. .!

— Kako bi čovjek ovo nazvao: dobro jutro ili zlo jutro? — čuje se kroz pucnjavu nečiji glas.

Preostali Nijemci iz ove bočne kolone već su daleko odmakli, pa snio vatru prebacili na srednju neprijateljevu kolonu koga još pripucava na naš prateći vod. Kad su osjetili našu vatru, hitro su se dizali, pognuti, jedan po jedan i krenuli rasutim streljačkim strojem, ali sada ne više na nas, nego prema Rogatici. Gledali smo ih u leđa, kako se niz strme padine u neredu povlače prema dohni. . . Na drumu daleko od nas kretala se znatno veća neprijateljeva kolona. I topove vuku na „saonicama u koje su volovi upregnuti.

— Znači h da je ovo bila samo izvidnica? — pitao se naglas drug Vučko.

I nije trebalo dugo čekati na odgovor. Lako se moglo doći do zaključka da su Nijemci odlučili da nastupaju prema Podromaniji. Ni mi nismo smjeh da dalje ostajemo u takvom položaju, već smo, ostavljajući zaštitnice, krenuh prema Han-Stijenici. S nama je i prateći vod sa drugom Milojem. Doznajemo da je on prvi primijetio Nijemce i na njih otvorio mitraljesku vatru, brzu i ubitačnu. Iako su Nijemci postigli, bar djelomično, svoju namjeru, iznenadivši nas smučarskim patrolama, i sami su bih veoma iznenađeni mitraljeskom vatrom.

Prednji dijelovi Nijemaca bili su odbačeni s visoravni u Rogatičku dolinu, nad kojom je dominiralo mjesto Kovanj, koje smo, polako se krećući, ostavljah iza sebe s velikom neizvjesnošću — što će biti od tog partizanskog mjesta kada Nijemci i četnici pristignu tamo.

Put kojim se krećemo poznat nam je, ali nam je danas mnogo teži. Sta nas čeka na tom pultu — ne znamo. Kako će se držati i kako će nas dočekati četnici u Han-Stijenici ili možda još bliže.

Kolona 1. čete je nastavljala svoj put. Bez riječi smo preuzimali u naizmjeničnom nošenju našu »singericu« i »talijanski sanduk« za municiju. Nije bilo više onih Kićinih dosjetki ili povika na Sucu da uzme municiju za mitraljez. Han-Stijenica kao da odmiče pred nama.

— Drugovi, u Han-Stijenici se ne razilaziti. Prenosi dalje — javlja se sa čela Vučko.

U Han-Stijenici su još četnici. Po svemu se vidi da su iznenađeni našim dolaskom. Prilaze nam i raspituju se za Nijemce i naše druge jedinice. Među njima je dosta živo. Neprekidno izlaze iz zgrade i ulaze u nju. Došaptavaju se.

Cuger i Zavrzan su se pobrinuli da nešto pribave četi za jelo. Nema nigdje nikoga od Komande mjesta tko bi mogao da im pomogne.

Pristižu i neki četnici s Viteza. Od njih doznajemio da su napustili položaje. Nose loše vijesti. Ustaše i Nijemci pale sve do čega sitignu.

Četnici žele od Vučka da doznaju kamo namjeravamo i da li ostajemo u Han-Stijenici. Oni, navodno, nisu voljni da daju otpor na ovom mjestu.

Neki naši su počeli prepirke s njima. Međutim, treba biti oprezan. Jedan od četnika nas je bojažljivo upozorio na loše namjere nekih među njima.

Pojedinci su bili dosta obeshrabreni. Sto učiniti? Da sačekamo namjeru četnika — to bi bila ludost. Nama za leđima su Nijemci. Pođromaniju naš! napuštaju. Nijemci i ustaše se kreću od Sarajeva preko Viteza za Praču. Ostati u Han-Stijenici, koja ovog časa i zaudara po stjenicama ...?

— Drugovi, imam odlične vijesti. Bliže ovamo! — trčeći je uletio drug Vučko među nas i četnike koji su se »bockali« s nama i stao mlatiti nekim papirom. — Naši su oslobodili Rogaticu i kreću za Nijemcima koji se nastoje probiti ka Sarajevu preko Podromanije . . .

Grlili smo Vučka.

•— Tko je to javio?

— Tko je donio pismo?

Pitali smo Vučka, ah se on nije na to osvrtao, već se smiješeci šepurio za čas i naredio da se prikupi četa za pokret. Nekoliko četnika je dotrčalo drugu Vučku s pitanjem o vijestima i on ih je lupkao po ramenu i prepričavao pismo dobiveno od Štaba bataljona. Zatim je ispitivao četnike koje je najveće selo u blizini u kojemu bi se mogao smjestiti cijeli bataljon koji noćas stiže da Nijemcima prepereći put. Četnici su nas uputili na Obrtiće. Dali su i vodiča.

Vučkov trik je potpuno uspio, jer ni mi nismo odmah shvatili njegovo lukavstvo.

Vučko je naredio pokret. Prema Obrtićima. Gdje li ćemo dati otpor Nijem- pa skrenuli s puta sasvim udesno, na neku drugu prtinu. I tad nam je Vučko Sto li to Vučko namjerava?

Nakon nekog vremena, kad se smrklo i kad četničke uhode nisu više mogle vidjeti našu kolonu, zastali smo, a zatim krenuh istom prtinom nazad, pa skrenuli s puta sasvim udesno, na neku drugu prtinu. I tad nam je Vučko iznio svoje namjere.

On je čuo da se četnici spremaju da obavijeste Nijemce da smo se smjestili u Han-Stijenici i da nas sami napadnu u pogodnom trenutku. Ona vijest o oslobođenju Rogatice njih je obezglavila. U još većoj nedoumici su bili kad

su čuli za »izvještaj« o dolasku cijelog bataljona i namjeri da se Nijemcima sutradan pruži odlučan otpor.

Mrak se već uveliko spustio, a mi smo se kretali gladni i prozebli uskim prtinama, pored pustih ograda, koje kao da su bez reda razbacane na velikim snježnim nametima. Zatim smo sve bržim tempom pravili i sami nove prtine, smjenjujući se na čelu, po snijegu dubokom do pojasa. Mraz je bio jak, a ljudstvo suviše umorno. Nije se smjelo stati. Četnici su nam mogli biti za petama svakog časa.

Hladnoća nas sve više obuzima, jer je te noći počeo puhati sjevernjak. Na snijeg se već hvata čvrsta kora koja pucketa pod našim koracima.

Sa čela kolone se neprekidno prenosilo upozorenje:

- Ne prekidaj kolonu!
- Tiše.

Kasno u noć stigli smo do zaseoka Budaka. Trebalo je potražiti nekog od mještana za vodiča i zamijeniti konje na kojima su bili bacač i teški mitraljez. Ovi nisu mogli dalje.

Hladnoća postaje sve strašnija. Na nama kao i da nema odjeće, ni mesa. Kao da same kosti izložene vjetru i snježnoj vijavici. Zaostati, to je pozdrav zauvijek.

- Pazi na kolonu!

Jedan od promijenjenih konja ne može dalje. Već drugi put pada. Zivković ga podiže, ah ne ide. Zaustavljamo kolonu, dozivamo. Sa čela požuruju.

Trebalo je rastovariti konje, uzeti bacač i postolje. Pokušavamo, nosimo nekoliko desetina metara, dalje ne ide. Zivković, krupan, uvijek veseo i nešto stariji drug od nas, uzima i cijev i postolje. Pa to je nemoguće. Konj je pod tim teretom pao. On je čvrsto koračao razbijajući snježnu koru pod nogama, uvjeren da je to još jedini način kako da spasi teški bacač, ponos naše brigade iz njene prve borbe na Gaočiću.

- Hoćemo li skoro naići na kakvo selo? – pitah smo čelo kolone.

Umjesto odgovora dobivah smo upozorenja da nitko ne zaostane.

Selo je ipak pred nama. Vidimo neke svjetlosti. Ne znamo kako se zove, i kako izgleda. Treba da ima samo vatre i zaklona.

Kolona se zaustavila. Tu smo već u selu. Doznajemo da je selo miješano, srpsko i muslimansko, i da ćemo biti razmješteni po kućama.

Oh kakva blagodat! Topla kuća. Domaćica sa žarom na glavi, tek što je ustala, razmješta djecu u jedan ugao. Podlaže vatru i neprekidno, kao zbunjena, poziva nas da se približimo vatri. I mlijeko će podgrijati. Vadi iz sanduka kruh, nudi nam pekmez od šljiva.

– Jadni ti smo mi kad se ovako mora patiti. Kako je vašoj jednoj majci? ... Sto će biti od ovih mojih mališana?... Ovo, kao da je za sebe izgovorila.

Kiće je naš majstor za vatru. Molimo domaćicu da loženje prepusti njemu. Kostu nam se počinju lakše gibati. Već možemo sa sebe skinuti pelerinu, kaput i cipele. Sušimo čarape.

Kepo i Matić su se prihvatili da pripreme ovo što nam je za jelo ponudila domaćica.

Najedared, Vučko nas poziva. Oblačimo se i izlazimo.

- Sto je to, što se dogodilo?

— Šapatom prenesite svima: hitno poikret! Guo sam iza ugla ove kuće kako se dvojica četnika dogovaraju da obavijeste Nijemce. Da ništa ne primijete dok ne krenemo.

Jedan drugom smo šapatom prenijeli da odmah krećemo dalje.

Trebalo je navući ponovo mokru obuću. Za večeru nije bilo vremena. U ruke komad kruha. Na mlijeko koje se kuhalo bacili smo samo pogled i nestali iz kuće, ostavljajući zaprepaštenu ženu bez riječi.

Kad smo bili na izmaku sela Strana, vidjeli smo da mu ime odgovara. Ispred same klisure, a dolje nisko kanjon rijeke Prače, do koje vode pješačke serpentine.

— Najveća tišina. Bez riječi! Prenosi dalje.

Hoćemo li naići na Nijemce? Ispred nas je pruga. Poneka svjetlost se vidi. Preko puta je Renovica. Teško je spuštati se, jer je prtina zaleđena. Mnogi padaju. Spuštah smo se niz neke strmine ka jugu. Prtina je bila zaleđena. Padah smo svi. Pojedinci su prigušeno jecah od tupih udaraca pri padu ili od bola zamrznutih prstiju nogu i ruku. Na začelju čete sa zaštitnicom išla je Rita, komesar čete. Nosila je cipele na rancu, a na nogama je imala opanke. Padala je kao i drugi, ali joj se uzdaha nije moglo čuti. Naprotiv, hrabrila je i podizala cijelo vrijeme one koji su najviše padah.

Kada smo se napokon spustili u ravnicu, naše osiguranje pošlo je na prugu i cestu. Nema pucnja. Tu je i most preko Prače. Kako bi nam bilo da smo morali voditi borbu za most, ili prelaziti preko rijeke?

— Trikom dalje — čuje se Vučko, koji propušta pored mosta drugove koji prolaze.

I našlo se snage za življi korak.

Prolazimo kroz Renovicu i ponovo dolazimo na cestu koja vodi na Bare i dalje, ka Goraždu. Nema zaustavljanja. Krećemo stazom koja siječe mnoge serpentine. Netko od naših je tu bio prisutan jučer, a možda i u toku ove noći. To vidimo po svježim oborenim bukvama i jelama, kojima je zakrčena cesta.

Ako je bilo teško i neprijatno spuštanje prema Prači, ovaj uspon nije nimalo lakši. Snage su nam na izmaku. Počinje da sviće. U koloni se sve češće čuju pozivi da se preuzme puškomitraljez, sanduk s municijom. Razgovor nam je glasniji. Ne znamo tko je pred nama, ali Nijemce ne očekujemo.

Već se daleko razdanilo kad smo stigli na Bare. Očekivah smo i priželjkivali neko selo, ali tu je na putu seoska mehana i još dvije popaljene zgrade. I nigdje ništa u blizini. Na naše iznenađenje, oko mehane i ovih popaljenih kuća mnogo je svijeta. To je zbjeg iz sela sa podnožja Jahorine koji se kreće pred ustašama i Nijemcima. Uplašeni su. Iznose nam grozote koje čine ustaše po selima. Pokazuju nam na dim koji se već nekoliko dana iz tog pravca diže i približuje od Sarajeva prema Orahovici.

I ne pitamo Vučka što da radimo dalje. Ni vatru nismo bili kadri da zalozimo. Umor i iscrpljenost su nas oborili pored puta. Polijegali smo na puške ne osjećajući više ni glad ni hladnoću. Neki od naših drugova su još u razgovoru sa zbjegom. Tamo je i Vučko. Hladnoća nam trga san. Neka kolona ide prema nama od pravca Goražda.

Tko bi to mogao biti?

— Drugovi, Kraljevcani, jeste li umorni?

... Činilo nam se to nemogućim, ali je ipak bila istina. Pred nama je drug Tito.

— Jesmo, družo Stari — odgovorili smo i spustili se na cestu.

— Znam, znam. Ali drugovi, moramo dalje, i to odmah — nastavio je drug Tito prilazeći drugim borcima.

Gledamo Tita. I na njegovom licu ima umora, ali je jači izraz smiješka koji ulijeva hrabrost i optimizam.

Sporim, ali čvrstim korakom krenuo je sa drugovima koji su bili pored njega prema mehani.

Naređeno je da krenemo.

Prikupljah smo se lijevo od puta i zatim krenuh neutrtim snijegom prema Jahorini, koja nam iz daljine otkriva svoje snježne vrhove zavijene maglom.

— Drugovi, zar ne vidite: drug Tito pred nama gazi prtinu — primijetio je netko iz prve desetine.

Radić, Momo, Lala, Predrag, Pop Gucula, odvajaju se iz kolone. Zapadaju u još dublji snijeg i mimoilaze kolonu. Pratimo očima njihove napore. Rado bismo im dali nešto od preostale snage da stignu što prije na čelo, da smijene druga Tita.

Zar to mogu dopustiti Kraljevčani?! Nas je još dosta i snage u nama ima još toliko da pred Titom prtimo put.

PASKO ROMAC

DOČEK NOVE GODINE U ROGATICI

Povlačenje naših jedinica iz Srbije 1941. godine imalo je snažnog odjeka u Bosni. Četnički oficiri razmislili su se svuda gde je bilo organizovanih jedinica i srpskog stanovništva. Činili su sve da izazovu što veći razdor i u partizanskim jedinicama i u narodu. Ustaški zločini nad srpskim narodom poslužili su im da rasplamsaju mržnju prema nesrpskom stanovništvu. Kud god su dolazili, činili su sve da se osvete, naročito nad muslimanskim stanovništvom. Ubistva žena, dece i staraca, pljačka imovine i paljenje kuća — to je bila praksa četničkih vođa u bosanskim selima. Kralj, vjera, crkva i srpstvo, bile su krilatice četničkih vođa. Razume se, to nije ostajalo bez odjeka među zaostalim i neobaveštenim delom naroda. Oni su ih uveravali da Nemci neće paliti one srpske kuće u kojima nema komunista, ili one koje budu odbijale da pod svoj krov prime partizane. Propaganda o neuspesima partizana u Srbiji i Crnoj Gori brzo se širila od usta do usta svuda tamo gde su dopirah četnički oficiri. U narodu i u jedinicama nastala je zabuna. Bilo je jedinica oko Romanije u kojima je četnička propaganda ostavljala duboke tragove. U toku jednoga dana čitave čete i bataljoni prilazili su četnicima. Petokrake su zamenjivane kokardama. Komunisti su bili najpogodnija meta. Budući da su bili protiv bratoubilačke borbe, četnička banda ih je prikazivala kao pomagače ustaša i Nemaca.

Među muslimanskim stanovništvom nastala je panika, jer su četničke jedinice počele naglo da se povećavaju. Njihovom brojnom porastu očevidno je doprinela nemačko-talijanska ofenziva na Srbiju i Crnu Goru, a kasnije i na Romaniju, na kojoj su boravile naše brojne jedinice s legendarnim romanjskim Čičom na čelu.

ZRAČAK NADE

Odjeci nemačkih topova dopirali su do Romanije. Četnici su se nemačkom ofenzivom na Srbiju obilato koristili da dokažu kako su komunisti uništeni. Povlačenje partizana iz Srbije kroz Rogaticu išlo je u prilog četničkoj propagandi. Muslimanska sela su često gorela. U vazduhu se osećao miris paljevine izgorelih kuća i stoke. Četnici su čak i ubivene ljude ponekad spaljivah na gomili.

Domaće partizanske jedinice, one koje se nisu pokobile, nisu mogle pomoći nezaštićenom stanovništvu. Oči su bile uprte nekud neodređeno, nekoj sili, koja može stati na kraj četničkoj samovolji.

Odjednom, krajem decembra 1941. godine, prekonoc se proneo glas da »dolaze mnogi partizani u pravcu Rogatice«. Glasnici su stizali svakodnevno, i od usta do usta su se pronosile novosti o dolasku velikih partizanskih jedinica. Tih dana je stigla vest da je u Rudom formirana, kako se tamo govorilo »neka velika vojska«. Šaputanje je zamenjeno glasnim govorenjem o tome kako u Rogaticu pristiže velika partizanska vojska.

- Sa njima je i glavni komandant.
- Ide vojska s velikim petokrakama na čelu.
- Idu crnogorski partizani.
- Oni ne paktiraju ni sa četnicima ni sa Nemcima.
- Idu proleterii.
- Uskoro će Romanija opet biti partizanska.

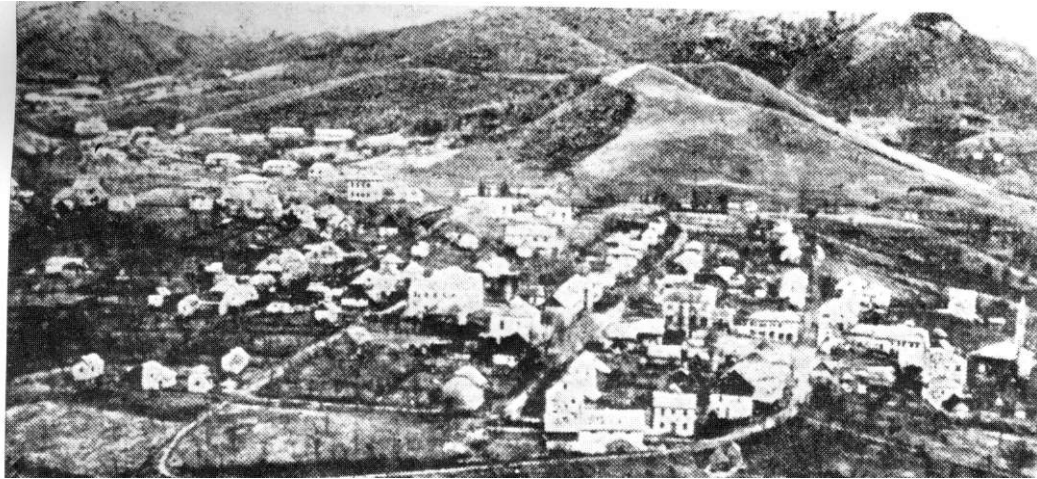
Glasnike, koji su pronosili ovakve vesti, sustigla je zaista vojska o kojoj je narod uvelike pričao. Kolebljivci su se manje kolebah. U meštanskim jedinicama se osećala veća stabilnost. Kokarde su skidane ili zamenjivane petokrakama. Muslimanskom stanovništvu se vraćalo poverenje u partizane. U Rogaticu i prema Romaniji nastupala je jedinica koja se zvala Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada. Bio je to zračak nade u budućnost, u sigurnost. Dolazak Prve proleterske na teritoriju Rogatice i Romanije obeležio je početak obračunavanja sa četnicima i njihovim vođama.

- Uhapšen je neki potpukovnik u Međeđi. Uhapsili su ga proleterii.
- Razoružane su neke četničke jedinice. Razoružah su ih proleterii.

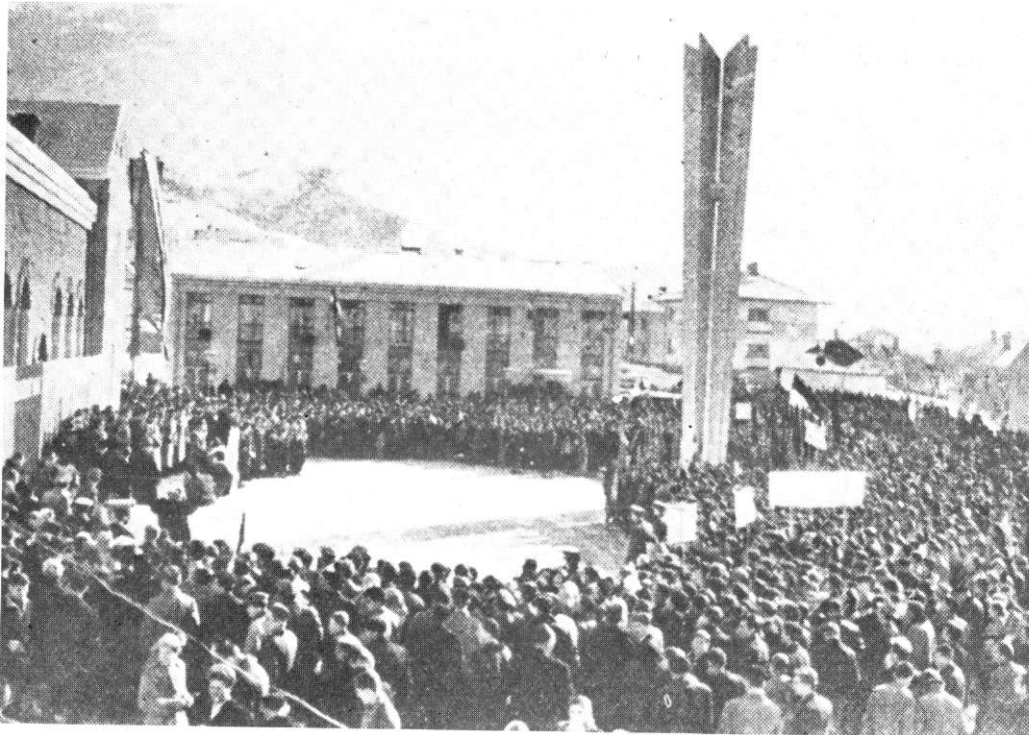
I tako dalje.

Počele su kružiti i druge priče, koje su jačale poverenje u naš pokret.

U Rogatici su 24. decembra uveče ulazili delovi Prve proleterske. Sa prvima je bio i Vrhovni štab, sa drugom Titom na čelu. Kroz Rogaticu se odmah pročulo kakva je to vojska došla. Deo četnika se brzo izgubio iz Rogatice, i u gradu se počelo disati drugačije, lakše. Neki delovi brigade su izbili na Sokolac i Podromaniju. I u tim krajevima nastalo je olakšanje. Četnici su se i odavde povukli.

Rudo (panorama)

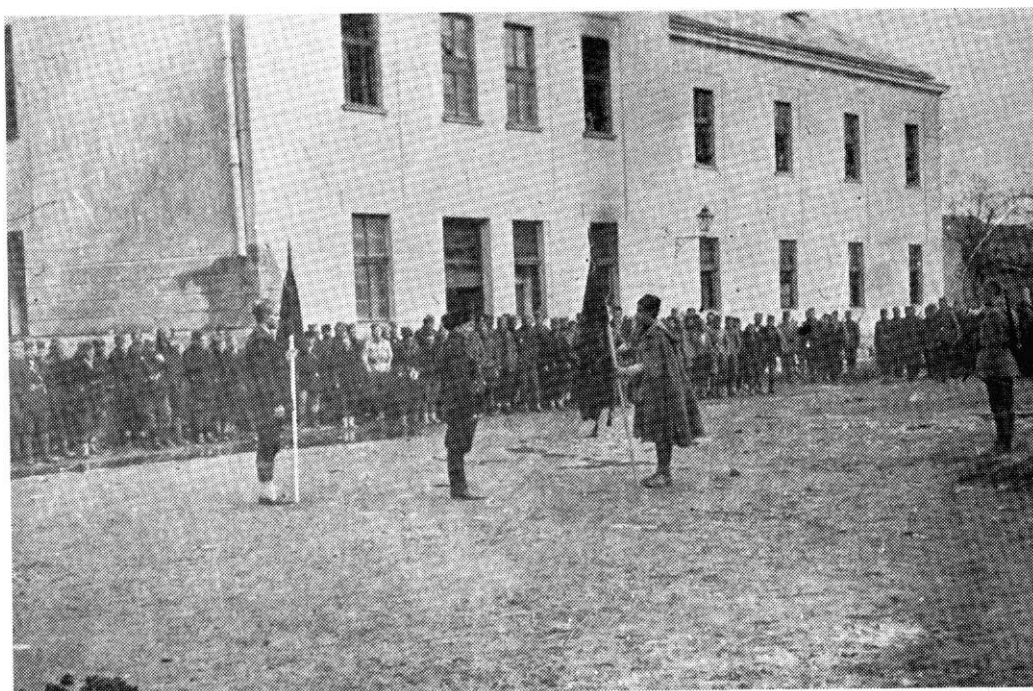

Otkrivanje spomenika u Rudom 22. XII 1961. godine

Grupa boraca Proleterske brigade na Romaniji, prosinca 1941. godine

Vrhovni komandant Tito predaje zastavu 1. i 5. bataljonu u Foči 15. ožujka 1942. godine

Borci 3. čete 1. bataljona za vrijeme ručka, srpnja 1942. godine

Danilo Lekić (u košulji) s grupom boraca u oslobođenom Livnu, kolovoza 1942. godine

*Danilo Lekić, Filip Kljajić Fića i Koča Popović u oslobođenom Livnu
kolovoza 1942. godine*

Stab Drugog bataljona na položaju kod Aržana, kolovoza 1942. godine

POLITIČKA I KULTURNA DELATNOST

U narodu je trebalo razvijati raznovrsnu delatnost koja bi koristila širenju ustanka. Prva proleterska brigada postavila je sebi i taj zadatak. Njeni borci su znali da snaga nije samo u oružju. Zato se političkom i kulturnom radu s narodom i odnosu prema narodu pridavala velika važnost. Otuda i nije čudno što se dobar glas o proleterima brzo proneo.

Tako je Prva proleterska, sem u borbi protiv neprijatelja, učestvovala i u borbi protiv zaostalosti, neobaveštenosti i neznanja. Pored političkog rada s narodom u naseljima kroz koja su prolazile jedinice Prve proleterske razvijale su i kulturnu delatnost, prilagođenu terenu i snagama kojima su raspolagale. Negde je skeč bio najprikladniji oblik kulturnog i zabavnog delovanja, negde čitanje i recitovanje borbenih pesama i recitacija, kao na primer: »O klasje moje«, »Otađzbina«, »Starac Vujadin« itd. Svaki skeč, recitacija i pesma snažno su delovali na narod. Na meštane, seljake duboko se dojmio Kočićev »Jazavac pred sudom« ili skeč »Seljak i june« i drugi. Sve je to dopunjavalo sadržinu delovanja jedinica Prve proleterske brigade i, nema sumnje, imalo je pozitivnog odjeka, jer su i jedinice i borci, organizovano ili spontano, unosili jasnoću i vedrinu, za čim se osećala velika potreba.

Posebno su se jedinice Prve proleterske pripremale prilikom važnijih datuma. Tada su nastupah, kako se to govorilo, »jači kalibri«. Ostalo mi je u sećanju pripremanje jedinice Prve brigade za doček prve Nove godine pod puškom u partizanima.

U Rogatici su se te pripreme užurbano izvodile. Bivši hotel »Rogatica«, koji je prilikom oslobođenja grada bio demoliran, uređivan je. Krećile su se prostorije. Na prozore su se stavljala stakla, jer nijedno okno nije ostalo čitavo. Improvizovana kulturna ekipa brigade pripremala je program proslave, a politički radnici su išli od kuće do kuće da osiguraju dolazak što većeg broja građana. Naročito smo bili zainteresovani da dođe što više muslimanskih žena i devojaka. Muških glava je bilo malo, jer su ih pobili četnici ili su pobjegli ili su bili u neprijateljevim jedinicama. Naše su partizanke imale delikatan zadatak, jer su muslimanske žene i devojke bile zaplašene četničkom strahovlašću, a uz to nisu ni navikle da izlaze na javne priredbe. Računah smo da će se žene ipak odazvati, jer su imale poverenja u partizane. Ratne nedaće su, za trenutak, zaboravljene, iako su avioni i eho haubica nagoveštavali skori dolazak Nemaca u Rogaticu.

Trideset prvi decembar je protekao u završnim pripremama. Unosile su se daske, od kojih su se pravile klupe za sedenje. Stavljena je i poslednja sijalica. U gradu se osećalo svečano raspoloženje. Bilo je ispisano i nekoliko parola posvećenih dočeku Nove godine.

Kad se večer počelo spuštati, narod je žurio ka hotelu »Rogatica«. Skupljah su se borci iz Prve proleterske, pristizali su i domaći partizani, koji su još lavirah između četnika i partizana. Dolazila je i po koja meštanka, žena i devojka. Naše partizanke su likovale zbog toga, jer su smatrale svojim posebnim uspehom što su im se žene odazvale i došle na doček.

Na kraju je stigao i drug Fića. Kakva je to bila radost! Među nama je politički komesar Prve proleterske brigade. Fića je i glavni referent na priredbi.

Sve je u dvorani bilo spremno za početak. Oči prisutnih bile su uprte u Fiću. On se nešto šalio, smejao. Odjednom je Fića ustao, pogladivši svoje brčice.

Nije imao nikakvih beležaka, niti je imao napisan govor. Tada sam prvi put slušao Fiću. Govorio je tečno. Bio je vičan govornik.

Fića je izložio situaciju u svetu. Najveći deo je pri tome posvetio borbi Crvene armije protiv Hitlerovih hordi, istakavši da naša borba olakšava i borbu Crvene armije, da mi time ispunjavamo svoju internacionalnu proletersku dužnost prema prvoj zemlji socijalizma. Svako pominjanje naše borbe i borbe Crvene armije bilo je popraćeno odobravanjem.

Zatim je Fića prešao na našu unutrašnju situaciju. Govorio je o izdaji Nedića, Ljotića, Koste Pećanca i na kraju pomenuo i Dražu Mihailovića. Kad je pomenuo izdaju četničkih vođa, jedan od prisutnih je viknuo: »Dole s njima«, »Dole Nedić«, »Pećanac« itd. U dvorani je nastalo komešatnje. Očevidno je bilo da će biti bure, što se ubrzo i pokazalo. Jedan od prisutnih i pijanih četnika počeo je vikati: »Ziveo kralj! Ziveo Draža Mihailović!«.

Četnici su izvadili pištolje i počeli njima mlatarati oko glave. Nastala je panika. Meštani, koji su bih jedva nagovoreni da dođu na doček Nove Godine, počeli su bežati iz dvorane. Četnici su se takođe uplašili, pa su i oni počeli bežati napolje. Iskakalo se kroz prozore. Nastalo je lomljenje stakla na tek zastakljenim prozorima. U prvi mah se činilo kao da pucaju mitraljeski rafali po prozorskim staklima. Dvorana je ubrzo bila gotovo prazna. U njoj su ostali Fića i nekoliko najhladnokrvnijih partizana. No ubrzo su se nazad vratili svi proleterci. Fića je počeo da zbija šale:

– Velebite, baksuzno se završava stara, šta li će nam tek doneti nova?

Od domaćih se nije gotovo niko vratio u dvoranu, ah smo mi nastavili izvođenje programa.

U SASTAVU BRIGADE – NA TERENU OKRUGLICE

U to vreme i ja sam se našao u sastavu Prve proleterske. Po naređenju druga Tita, bar tako mi je saopšteno u Vrhovnom štabu, sa pozadinskog partijskog rada povučen sam u Prvu proletersku brigadu. Takođe mi je rečeno da je stav Centralnog komiteta da se sa tog terena povuku kompromitovani drugovi, jer će po svoj prilici, partizanske jedinice napustiti teren Rogatice. Uskoro se pokazalo da su ove pretpostavke bile tačne.

Pri Štabu Prve proleterske brigade formirana je četa pratećih oružja. Za političkog komesara čete bio sam postavljen krajem decembra 1941. godine, a komandir je postao Velebit – Milan Antončić.

Već na dan Nove godine dobili smo naređenje za pokret u pravcu Podromanije, Čevljanovića i Okruglice. U Okruglici je bio razmešten Prvi bataljon i četa pratećih oružja. Četa je već tada raspolagala dobrim naoružanjem. Imala je osam teških mitraljeza, dva teška i tri laka bacača. Kakvo naoružanje u to vreme!

Naše proleterske jedinice imale su i na terenu Okruglice veoma važne zadatke. U Okruglici je bilo četničkih oficira, sa kojima je trebalo raščistiti. No to nije bilo lako. Oni su već tada sarađivali s okupatorom, a kod naroda su nastupali u ime srpstva i protiv okupatora. Govorili su kako su komunisti

protiv vere i crkve, protiv svih običaja, porodice itd. Seljacima su govorili da su partizani svuda uništeni i samo ih ima »još nešto malo u Bosni«. Takva delatnost i propaganda nisu ostale bez traga. Tako su za kratko vreme samo sa terena Okruglice četiri čete partizana prešle u četnike. Istina, čim je došao bataljon proletera na tu teritoriju, bilo je dovoljno da ode politički komesar bataljona s jednom desetinom proletera i da razoruža ceo bataljon takve vojske ili da je opet vrati u partizane. Aktivnost Prvog bataljona i Cete pratećih oruđa na teritoriji Okruglice razvijala se u tri pravca: izviđanje pokreta neprijateljevih jedinica, intenzivno uveravanje naroda i sistematski rad u jedinicama. Sa područja Okruglice izviđah smo u pravcu železničke stanice Dobravina, a kad smo prikupili dovoljno podataka o stanju neprijatelja, izvršili smo napad na stanicu i zauzeli je. Pri tom nismo imali ni jednog mrtvog ni ranjenog, iako smo imali posla i s oklopnim vozom.

Ono što je naglo dizalo ugled proleterskim jedinicama na terenu Okruglice jeste i to što je svaki borac imao jasno izgrađen odnos prema narodu onog sela i naseljenog mesta kud smo prolazili i gde smo stacionirali. Čak i tamo, gde se i samo jedan dan ostajalo, bez obzira na zamor, razvijala se politička i kulturna aktivnost. Svaki borac bio je politički radnik.

Sve te aktivnosti koje su razvijali delovi proleterskih jedinica vratile su ugled partizanima. U narodu se govorilo: »To je prava vojska«, »takve vojske još nismo videli«, »ova vojska mora pobediti«.

NIKOLA LJUBICIC

NA ROMANIJI I JAHORINI

Posle dočeka Nove godine u Rogatici, koji je organizovao naš bataljon, jednoga jutra krenuh smo cestom koja preko Romanije vodi ka Sarajevu. Prošli smo selo Kovanj i produžili u pravcu Glasnica. Pored jedne kuće, kraj ceste u selu Kuli, zatekli smo grupu polupijanih četnika. Po njihovom držanju osetili smo da ćemo se s njima sukobiti.

Jednog dana u Podromaniji posetio nas je Koča Popović, a popodne istog dana dođe i Čiča Romanijski.

Nismo dugo čekali na pokret. Dolaze nam Čiča i Fića da saopšte komandi Posavske i naše čete zadatak: »Krenite do Štaba Romanijskog odreda i zajedno sa njima preduzmite mere da se spreči prodor ustaša i Nemaca iz Sarajeva. A isto tako onemogućite četnički uticaj na njihovom terenu. Sve ostale zadatke dobićete u štabu odreda«.

Idemo cestom koja vodi preko Romanije. Svuda okolo gusta šuma. Na samom vrhu Romanije, desno od Crvenih stjena, naiđosmo na Štab odreda. Kolibe u kojima se Odred smjestio jedva su se vidjele od snega. Ostatak dana smo i mi proveli s njima, natrpani u toplim sobicama. Čim je pala noć krenuli smo sa Božom Jugovićem, zamenikom komandanta odreda, koji je bio iz ovog kraja. Celu noć probijali smo se kroz snežne nanose. Dugo i naporno išli smo

kroz šumu dok nismo izbili na njenu ivicu. Tu smo nabasali na neku kuću, gde smo se zaustavili radi kraćeg odmora.

Rano ujutro stigli smo u Kadino Selo. Tu smo zatekli jednu četvu četnika. Nisu nam se ovako rano nadali. Dočekaše nas ćutke, smrkuta pogleda. Kada im se zamenik komandanta obratio, oni zagalamišć: »Ostavite vi nas, ko će se protiv sile boriti!« Vidimo, od ubedivanja nema ništa. Ali kada uperismo puške u njih: »Dole oružje!« — stali su zapanjeni. Prišli smo i pokupili oružje. Sve smo ih pustih kućama, a mi smo se odmah postrojili i krenuh u pravcu nekih kuća na prvoj kosi. Nadah smo se da ćemo tamo uhvatiti kolovođe ove pobune. Tamo smo stigli predvečer. Dugo smo se pentrali preko nekog potoka, gazili dubok sneg, tako da smo se jedva probili. Kasno smo stigli, ćetnićki oficiri su odmaglili na vreme. Onda smo se razmestili na prenoćićšte. S jednom grupom sam ušao u kuću koja svojim izgledom pokazuje da pripada imućnom domaćinu. Oko ognjišta nešto ćeprka postarija žena.

— Dobro veće, jeste li radi gostima? — pozdravismo je. Žena ćuti i dalje nastavlja posao, u nas i ne gleda, kao da nepritmećuje naše prisustvo.

— Ljuta je što smo joj poterali goste — šaje se drugovi.

— Baba, imaš li šta za većeru? — obrati joj se Neđo Milinković, komandir voda.

Baba i dalje ćuti. Neđo stade pred nju.

— Ćuješ valjda, što te pitam, hoćeš li dati što ovoj vojsci za većeru?

— Hoćete većeru? — istim tonom odgovori baba. — A za što se bori ta vojska?

— Bori se za slobodu! — odgovori joj Neđo.

— A krst, krst ćasni, gde vam je! — zaintaćila baba.

— Ti bar u tome ne oskudjevaš — dobaci neko od drugova i pokaza u ćošak, koji kao oltar beše pun svetaćkih slika. Ona prezrivo pogleda tog druga i ljutito zalupi vratima.

— Nemojte se vi mešati — ljuti se Neđo.

Ipak, kasnije, vrele kapi vode prskale su iz bakraća vareći krupne planinske krompire. Baba se oraspoložila.

Dani su prolazili, a mi smo neprestano krstarili po selima i obroncima Romanije, nastojeći da, svojim radom povratimo poljuljani moral pojedinih meštanskih jedinica.

Jedne većeri krenuh smo iz sela Belogoraca prema Vućijoj Luoi, jer smo ćuli da je tamošnja partizanska ćeta pod uticajem ćetnika otkazala poslušnost. Kolona je krenula kroz šumu, ćije su se grane pod teretom snega savile do zemlje. Skoro je ponoć, stalno maršujemo, sneg pod nogama škripi od mraza. Put nas ponekad izvede na manji proplanak, da opet uroni u kupaste bele humke jelki. Teško je maršovati noću, oći zaseni belina, nađeš se u celcu do pojasa. Strašno nas zamara i to što svaki mora da gazi u stope druga ispred sebe. Odjednom sam ugledao kraj puta divnu kuću. To me obodri, ali išli smo još jedan sat, a možda i više, a kuća je neprestano bila na istoj udaljenosti. Iz tog dremljivog polusna trgoše me pucnji.

— Ovde iza kose nalazi se škola — reće mi vodić.

Odmah se razvijemo u strelce, upadajući u sneg do pojasa.

— Napred, proleterii! — ćujemo glasove u noći iz pravca gde treba da je škola i to nas zbuni.

— Ko je tamo?! — viknu neko iz našeg stroja.

– Proleter, napreci, drugovi! – odgovoriše oni otud.

Požurismo i zatakosmo jednu četvu 2. crnogorskog bataljona, koju su bili opkolili dojučerašnji partizani, s namerom da ih razoružaju.

Osvanuli smo u Crepoljskom, dvanaest kilometara od Sarajeva. Čujemo jaku artiljerisku vatru pored ceste koja od Sarajeva vodi ka Romaniji, a takođe od Mokrog, i zato smo oprezni.

»Odmah se vratite u Podromaniju«, stajalo je u Fićinom naređenju koje nam donese kurir. Počeli smo se spremati za pokret.

– Drugovi, kad biste mogli dati jednu četvu da prođemo kroz Kalauzoviće u Dugu Luku, mnogo biste mi pomogli u radu, a vama bi to oduzelo nekoliko sati hoda – obrati nam se član sreskog komiteta, koji je s nama već dva dana. Odlučismo da mu pomognemo, i to sa Užičkom četom, a Posavci da odmah hitaju u Podromaniju. Opet razvučena kolona utonula do pojasa u sneg pokušava da korača u jednu stopu; poneki posrne, progunđa nešto, ah ipak odmičemo. Bila je noć kada smo stigli u Kalauzoviće. Strpismo se u hladnu učionicu osnovne škole. Meštani nisu bili mnogo obradovani našim prisustvom, nisu to ni krili. Održasmo konferenciju na kojoj srno mi govorili, a oni ćutali. Nismo zavideli drugu koji će morati da ostane s njima.

Krećemo dalje. Umesto za nekoliko sati hoda, tek sutradan smo stigli u Stab Romanijskog odreda. Zatekli smo isto onako tople sobice, ali zabrinuta lica podnadula od nespavanja.

– Fića je rekao da mu se odmah javite čim stignete – saopštava nam komesar odreda Pavle Goranin. Dok čekamo telefonsku vezu s Podromanijom, on nam priča da je neprijatelj počeo ofanzivu na našu slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni:

– Sa svih strana navaljuju – kaže komesar – a naročito žestoko nadire od Rogatice i Sarajeva. Borba se vodi ispred samih Crvenih stjena. Nismo dugo čekah, Fića je lično poručio: »Odmah produžite pokret!« Tek što smo krenuh i odmah nekih stotinu metara, a našosmo se u borbi. Prvo nas zasu neka artiljeriska baterija. Granate padaju u dubok sneg i pri eksploziji dižu oblake garavog snega uvis. Opasan je jedino direktan pogodak. Čim izašosmo iz snopa vatre, sretosmo nekoliko partizana kako hitaju prema Štabu odreda.

– Evo Nemaca! – rekoše nam čim im se približismo. Odozdo čujemo pucnjavu. Krenusmo poznatim jsutem ka Podromaniji. Oko ponoći stigismo u onu veliku zidanu zgradu. Svalismo se u istu sobu. Ne znam koliko sam spavao, kad me odjednom kurir probudi: – Zove te drug Fića. – Možete li odmah da krenete i da napravite još jedan marš od oko trideset kilometara? – upita me Fića kada sam ušao. – Treba ići prema Sokolcu, tamo je vaš bataljon, a sa vama bi pošao i Čiča.

– Mi ćemo krenuti – odgovorih – ali ne znam da li ćemo izdržati. Mnogo smo umorni.

– Dobro, ostanite vi, a neka krenu Posavci, oni su se odmorili – odluči posle malo razmišljanja Fića.

Malo kasnije kolona Posavske čete zajedno sa Čičom umesto nas na Pje-novac otišli Posavci. Pucnjava se čuje sve biže, naročito od Rogatice. Kuriri dolaze, da bi nakon kraćeg odmora nastavili put dalje. Vidimo da se nepri-jatelj ne šah kad po ovakvoj zimi i snegu lomi svoje jedinice. Oni koji su planirali ofanzivu računaju s tim što imaju toplo odevene, dobro naoružane, site i odmorne vojnike, a da je na drugoj strani vojska koja oskudjeva u svemu.

DVADESETOCASOVNI MARŠ

Znali smo da se nećemo odmarati dugo. Sutradan smo, praćeni, avionima, napuštali Podromaniju. — Neprijatelj misli da nas uništi, a mi ćemo se probiti i stvoriti novu slobodnu teritoriju. Gde smo mi, tu je i slobodna teritorija — govorio nam je Fičo kada smo polazili. — Vi ćete se probiti na Jahorinu. Put Sarajevo—Prača pređite gde to bude najbolje. Samo, morate preći u toku ove noći, jer će vam svaki dan odlaganja donositi nove teškoće. Za vama će krenuti jedna četa Kraljevčana, a na putu ćete sresti i Beogradski bataljon — ispraćao nas je Fića.

Sa ceste smo odmah skrenuli i preko valovitog terena pošli ka selu Bogovićima. Pucnjava, čas jača, čas slabija, čuje se i od Rogatice i od Prače. Nismo sigurni da li ćemo uspeti da pređemo cestu pre nego što se ove dve kolone spoje. Ipak, uzdamo se u noć. Išli smo pored nekih kuća. Narod nas je uplašeno gledao. Odjednom se na padini Romanije pojavilo nekoliko plamenova. Ubrzo je plamen zahvatio celo selo. Pognuli smo glave s nekim teškim osećajem. Jezivo je delovalo na sve nas zapaljeno selo u ovoj hladnoj noći i kuknjava žena iz kuća pored kojih smo prolazili. Pred selom Bogovići stigoše nas Kraljevački s komandantom Pavlom Jakšićem. U selu smo zatekli komandu Beogradskog i Pračanskog bataljona. Borili su se protiv neprijatelja koji nadire iz doline Prače.

Prijatno je sedeti u toploj sobici posle oštre studeni ove januarske večeri. Tu su nas drugovi, dok zapaljena lojanica jedva škilji, upoznali sa situacijom. Svi smo se složili da još noćas treba žuriti, da bismo što pre prešli preko ceste. Posle kraćeg odmora nastavismo pokret. U prethodnicu su pošle dve naše čete, a oni će za nama čim se prikupe. Kraljevčani su na čelu kolone. Idemo pored vijugavog potočića, koji stalno preskačemo. Sto dublje zalazimo u noć, hladnoća postaje sve jača. Idemo već nekoliko sati, a od ceste ni traga. Hladnoća je gotovo nepodnošljiva. Odelo na nama kao da je od drveta, stvrđnuto, odvojilo se od tela. Nozdrve i trepavice se sledile. Samo noge mehanički rade i nose teret dalje. Svuda oko nas drveće puca od mraza.

Dugo smo išli kroz neku šumu, kad iznenada izbismo na grupu kuća sela Renovice. Idemo obazrivije, jer pretpostavljamo da su Nemci u blizini, ah se ipak nadamo da ih po ovako jakoj zimi nećemo sresti. I zaista, kada smo kod Dervente okrenuli seoskim putem uzbrdo prema Jahorini, rekoše mi drugovi sa čela kolone da su primetili nemačku patrolu, koja nas je gledala dok smo išli, okrenula leđa i otišla. Ovo je bio jedini put da smo se sreli sa neprijateljem a da pri tome nismo jedni na druge pripucali. Bilo je i nemoguće, jer nam je sve oružje bilo zaleđeno. Već je skoro podne. Kolona se rastegla putem uz jednu vrlo strmu kosu. Ljudi umorni i iscrpeni, jedva se kreću. Koliko časova maršujemo, ne znamo. Bili smo zašli u jednu udolinu, kada u strani ugledasmo grupu kuća, šćućurenih u snegu. Iz odžaka vijuga dim. Tako privlačno djeluje na umorne ljude da smo bez komande stali, podelili se, i svaka grupa počela je polako da se penje svojoj kući. — Kako se zove ovo selo? — upitah domaćina, visokog sredovečnog čoveka. — Komreni — odgovori mi on dok nas je radoznalo posmatrao. Nismo ga više ništa pitah, već se potrpasmo po podu i utonismo u dubok san. Koliko sam spavao ne znam, kada me domaćin probudi: — Biva, družo, bili mi mogli skupiti naše žene u jednu kuću da

vojska bude serbez? — upita me on. — Slobodno skupi žene iz cele Bosne, samo mene pusti da spavam — rekoh mu i ponovo utonuh u san.

Ovaj marš bio je 18. januara 1942. godine.

SA VRHOVNIM ŠTABOM DO FOČE

Napustili smo ove gostoljubive kućice sutradan ujutro. Smrvljeni od napornog marša, jedva se krećemo. Sunce je obasjalo vrhove Jahorine, dok je u dolini Prače gusta magla zastrla sav vidik. Povremeno bi odjeknula po koja eksplozija. Inače je vladala gotovo svečana tišina. Polako smo odmicah. Nismo imah nikakvog razloga da žurimo. Popeli smo se na jednu kosu i odmah iza nje ugledasmo grupu kuća. Kada se približismo, neočekivano se obradovasmo: u njima smo zatekli druga Tita sa Vrhovnim štabom. Nismo ih videli od Rudog. Sa njima je bila jedna četa Kraljevčana.

— Uzmi dve čete i zatvori pravac od Prače na Orahovici! — naredi drug Tito komandantu Kraljevačkog bataljona. Mi smo ostali na obezbeđenju Vrhovnog štaba. Ovde je i Krcrun, koji često dolazi kod nas i obaveštava nas o novostima u svetu. Jedne večeri pozvaše sve nas i meštane u ponajveću kuću u selu. Soba ukrašena borovim grančicama prima u sebe malo zbunjene »domaćine«, koji jedan drugog pripitkuju: »Ma zašto li nas zovu?« Dođe i Tito s drugovima. Tada se izdvoji Moša Pijade i jasnim glasom otpoče: »Drugovi, danas se navršava osamnaest godina od Lenjinove smrti...« Svi ga sa pažnjom slušamo dok on toplo govori o Lenjinovom radu i zaslugama za radne ljude celog sveta. Posle njegovog izlaganja, program se završio sa nekohko recitacija 0 Lenjinu. Za dva-tri dana, koliko smo proveli u tome kraju, promenili smo nekoliko sela ispod samih vrhova Jahorine.

— Trebaju mi dva dobra druga, po mogućnosti, člana Partije — reče jednog dana drug Tito. Komanda čete odredi Milovana Đokanovića, člana Partije, 1 skojevca Tarića. Pričaju da su dobili nalog da uspostave vezu sa Štabom kalinovičkog odreda. Iako nisu poznavali teren, po velikom snegu i strašnom mrazu oni su se probijah pored četničkih kolona. Sve ih to nije omelo, pro našli su Štab odreda i preneli mu Titovo naređenje.

Doznajemo da su oslobođeni Goradže i Foča. S dolaskom naših jedinica stvara se nova slobodna teritorija. Ustaše su u Vrhprači i poklale su sve što nije uspelo pobeći.

Posle nekohko dana provedenih na Jahorini i mi smo krenuh za Foču. Drug Tito ide sa nama, na čelu kolone. Pred večer smo se spustili prema dolini Drine. Mraz steže, oseća se blizina reke. Nailazimo na pusta sela. U jednom seiu gledah smo ljude i žene kako vuku decu i beže ispred naše kolone. Kada su u nama prepoznali partizane, zastali su, odahnuli, ali su nas još uplašeno gledali.

Ustikulinu je zahvatio četnički bes. Na sve strane razbacane stvari, kuće ispreturane, puste — naroda nigde. Padao je mrak kada smo ulazili u Foču. Sa stražarem na mostu jedva se nekako sporazumesmo da nas propusti. Most sav krvav od četničkog orgijanja. — Oni su se ovde takmičili ko će više zaklati, a zaklane su bacali u Drinu — priča nam stražar koji se ovde nalazio. Preko mosta, ispod koga je hučala brza Drina, ušli smo ćutke u uske uličice Foče.

Preuzeto iz: »Prva proleterska brigada«, knj. 1, str. 599, Vojnoizdavački zavod JNA, »Vojno delo«, Beograd, 1963

S VRHOVNIM ŠTABOM

Posle kraće i uspešne borbe na pruži Konjic–Sarajevo uputili smo se u selo Repovce. Saznali smo da se tamo nalazi Vrhovni štab sa drugom Titom. Tu je primljeno naređenje da jedna četa našeg bataljona treba da obezbeđuje Vrhovni štab. Odlukom Štaba bataljona za taj zadatak je određena 2. četa. Teško je izraziti uzbuđenje i radost u četi koje je ovaj zadatak izazvao. Nastalo je ubrzano pripremanje. Ranije smo danima, pretežno gladni, vodili borbe po Hercegovini, pa nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se odeća i ostala sprema pristojno održavaju. Sem toga, mnogima su odeća i obuća bile znatno pohabane. Trebalo je dosta truda da se četa što bolje opremi. Svi smo u tom času želeli da pred vrhovnog komandanta izađemo što uredniji, da nam oružje i ostala sprema budu što čistiji. Zamenjivali smo opasače, posuđivali delove odeće iz ostalih četa, samo da bi četa bila što reprezentativnija.

Do kuće, u kojoj se već bio smestio drug Tito, stigli smo pred noć. On je tada imao malu pratnju. Možda jednog ili dva kurira. Jedan od tih drugova obavestio ga je da je stigla 2. četa Kraljevačkog bataljona. Drug Tito je izašao i srdačno nas pozdravio. Međutim, više od pozdrava govorio je njegov očinski pogled kojim nas je sve redom preletao. Komandir čete Miloš Vučković je raportirao. On se odmah interesovao da li je četa večerala, da li smo umorni, a zatim je naredio da se smestimo radi odmora. Odmah su raspoređene straže. Ostali drugovi su često nalazili razloga da izađu, da se prošetaju pored kuće u kojoj je radio drug Tito, da pogledaju u uski seoski prozor kroz koji se probijala oskudna svetlost petrolejke.

Stajao sam na straži u blizini toga prozora, u poslednjoj smeni, od 4 do 6 ujutru. Bilo je leto, pa je u to vreme već svitalo. Ne znam kad se probudio, ali sam ga već nešto posle četiri video spremnog. Unutra se nazirao jedan sto prepun sekcija i hartije.

Pratili smo ga nekoliko narednih dana prema Prozoru. Kad smo krenuh iz Seonice prema Solokovoj kuli, insistirao je da ne žurimo za njim, pošto je on sa dvojicom pratilaca jahao na konju. Ali čim je zamakao, dogovorili smo se da ga po svaku cenu sledimo. A da se zbog toga ne bismo ipak objašnjavali, održavali smo najnužnije rastojanje. Iako je to bio vrlo usiljen marš, nije bio težak. Radosno smo hitali za Titom.

U selo je stigao desetak minuta pre nas. Smestio se u jednu kuću ispod puta. Posle kraćeg predaha videli smo ga nagnutog nad stolom, nad sekcijama. Nekoliko dana kasnije napali smo i oslobodili Prozor, a onda još nekohko drugih mesta (Duvno, Livno itd.). Tada smo tek postali svesni zašto je drugu Titu dan bio kratak i zašto je bio tako mnogo zaposlen. Pa i u tim danima krajnje zauzetosti nije ni za trenutak zaboravljao na nas: čak je naredio da se za našu četu kupi nekohko vehkih korpi trešanja.

Dugo posle toga sećali smo se- tih nekohko dana provedenih uz druga Tita, prepričavajući i pronalazeći nove, ranije neprimećene detalje. I tim zadatkom smo se isto tako ponosili kao i svakom važnijom borbom.

Negde početkom septembra 1942. ponovo smo dobili naređenje za pokret. Prolazili smo preko slobodne teritorije, kroz Livno, Glamoč, prema Mrkonjić-

-Gradu. Dugo smo marševali. S nama su bili novi borci iz Bosne i Dalmacije – Biokovci koji su popunili četu. Ali taj marš je imao za nas posebnu ljepotu. Išli smo preko teritorije čiji su ljudi masovno prihvatili naš pokret. Posebno nas se dojmilo noćno putovanje preko Glamočkog polja. Na njivama je ključao život. Bilo je to sredinom septembra. Omladina je sabirala letinu, a poljem su se orile partizanske pesme. U otegnutoj melodiji glamočke pesme bilo je u isto vreme i revolucionarnog poleta, ali i tuge za onima koje je vihor rata i revolucije već odneo. Jedna od takvih pesama je i ona: »Oj Glamočko ravno polje, cvili narod od nevolje«.

Zaustavili smo se na jednom šumskom proplanku na cesti Glamoč–Mrkonjić-Grad. To su bila Mliništa. Nekohko minuta od toga proplanka, sa strane prema Mrkonjić-Gradu, nalazila se šumska pruga Drvar–Jajce i železnička stanica Mliništa. Ubrzo smo saznah da ćemo tu ostati neodređeno vreme. Tada smo dobili vrlo odgovoran zadatak – da obezbeđujemo Vrhovni štab, koji se bio smestio u šumi, između dva divna proplanka, u neposrednoj blizini ceste. Naš bataljon se smestio nekohko stotina metara dalje. Težinu zadatka povećavao je ogromni šumski prostor koji se širio oko nas. Po okolnim selima krstarile su četničke grupe, takozvani zeleni kadar. Postojali su povoljni terenski uslovi da se četnici ili drugi neprijatelji probiju nezapaženi u neposrednu blizinu Vrhovnog štaba. Zato su delovi bataljona (vodovi i desetine) bili razmešteni na razne položaje u široj i neposrednoj okolini prostora na kojem se nalazio Vrhovni štab.

Naš zadatak obezbeđivanja Vrhovnog štaba za ondašnje uslove trajao je prilično dugo. Možda čitave tri nedelje, ako ne i više. Mi smo to vreme iskoristili da se dobro odmorimo, a zatim i za vojnu obuku i partijsko-politički i kulturno-prosvetni rad. Bilo je mnogo zanimljivih detalja i prijatnih trenutaka. Kao sekretar bataljonskog komiteta Skoja imao sam prilike da odlazim na razne sastanke u sve delove bataljona. Vrlo rado sam odlazio jednom našem vodu koji je obezbeđivao logor i radio-stanicu Vrhovnog štaba sa gornje strane od Mrkonjić-Grada. Tu se jednom prilikom zatekao i dr Simo Milošević i s nama vodio vrlo zanimljive razgovore. Na tom mestu slikao nas je i Savo Orović, član Vrhovnog štaba, upravo posle jednog sastanka na kojemu smo čitah novi broj »Omladinske borbe« ispred Devinog mitraljeza. Stalno smo živeli u jednom posebnom raspoloženju, jer je u neposrednoj blizini bio drug Tito.

Tu smo bili u prilici da ga više puta vidimo. Jednom kada sam upravo išao prema vodu koji je neposredno obezbeđivao logor, video sam kod radio-stanice druga Tita u pratnji druga iz prateće čete. Šetao je predvečer malom šumskom stazom da se odmori posle napornog rada. Srce mi je ubrzano počelo udarati kada sam ga, prolazeći, vojnički pozdravio. On je s osmehom otpozdravio. Dugo sam posle toga razmišljao o tome i bio istinski srećan. Drugom prilikom komandant našeg bataljona Pavle Jakšić išao je na uobičajeni raport. Došao sam za njim do Titovog šatora. On je ušao, a ja sam prošao pored širokog šatorskog otvora. Video sam druga Tita kako nad dugačkim stolom koji

»Prva brigada pokazala je u svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv, da nosi dostojno veliku zastavu koja joj je predana«.

TITO

su mu napravili drugovi iz pratećeg bataljona ucrtava nešto u topografske karte. Dan je bio mutan i maglovit. Ali u Titovom šatoru je bilo veoma svetlo. Zahvaljujući jednoj dinamomašini i velikoj sijalici, šator je bio odlično osvetljen.

U to vreme sretali smo i ostale drugove iz Vrhovnog štaba: druga Mošu Pijadu — čiča Janka i druge. Neki od drugova iz šireg sastava Vrhovnog štaba dolazili su u bataljon i na neke naše sastanke na kojima se raspravljalo o međunarodnoj situaciji i razvoju našeg oslobodilačkog rata. Taj period je bio ispunjen i češćim patroliranjem u bližoj i daljoj okolini. U nekoliko mahova došlo je do sukoba sa četničkim grupama koje su se nalazile u blizini ovog reiona. Zato je i naša budnost bila znatno veća.

Bataljon je vršio značajnu političku aktivnost u okolnim selima: Jasenovi potoci, Medna i Vrbljani, a naša bataljonska kulturna ekipa i pleh-muzika dopunjavali su svaki politički zbor zanimljivim i raznovrsnim programom. Svojim je programom bataljon uvećao i jednu svečanost u Vrhovnom štabu. To je bilo prilikom dolaska dra Ivana Ribara i njegovog prvog susreta sa drugom Titom na slobodnoj teritoriji. Tada smo stajali u neposrednoj blizini druga Tita.

Tih dana je odigrana fudbalska utakmica između Vrhovnog štaba i njegovog pratećeg bataljona i našeg bataljona. Naš oktet je tog dana zapevao »Oj, ti, Dnjepre, moj, ti, Dnjepre«, tako da su Fjodoru Mahinu pošle suze.

Sa svih strana šuma je potpuno prikrivala šatore Vrhovnog štaba. Svaki ko je tada imao prilike da uđe u to malo naselje od šatora, mogao je zapaziti da tu ključa snažan život.

Preuzeto iz knjige »Prva proleterska«, knj. 1, str. 574, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

BOZO ZARKOVIC

RAZGOVOR BORACA S TITOM

Nakon povlačenja glavnine s Vrhovnim štabom i drugom Titom u Sandžak bilo je neophodno stvoriti i veće i jače pokretne jedinice, koje neće biti vezane za određenu teritoriju, sposobne da se bore širom Jugoslavije, primenjujući ofanzivnu taktiku. Vrhovni komandant je organizirao susret s grupom boraca Kopaoničkog i Kraljevačkog partizanskog odreda 11. decembra 1941. u selu Kostanici da bi lično čuo mišljenje i raspoloženje boraca o stvaranju takvih jedinica.

Boraca je bilo od sedamdeset do osamdeset. Među njima je bilo rudara, radnika, đaka studenata, bezemljaša i drugih zvanja. Borci su bih rodom iz Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Boke, s Kosova, iz Vojvodine, Bosne, Hercegovine, Slovenije, Like, Dalmacije, Slavonije, Korduna, Banije, iz primorja i Makedonije. Susret s Vrhovnim komandantom za nas je bio nezaboravan događaj. Posebno smo se obradovali kad je javljeno da s nama drug Tito želi razgovarati zbog stvaranje jedne vojne pokretne jedinice.

U pratnji Milana Simovića Zeke, komandira naše grupe boraca, drug Tito nas je pozdravio antifašističkim pozdravom, rekavši: »Drugovi, smrt fašizmu!« Odgovorili smo kao u jedan glas: »Sloboda narodu!« A onda, poslije uobičajenih pitanja, kako smo prošli u borbama nakon povlačenja s terena u Ibarskoj klisuri i u bici za Kraljevo, o podvizima i tragedijama naših suboraca, napuštanju porodica i najmilijih, Tito se obratio riječima:

— Drugovi, vi ste sada shvatili suštinu naše borbe. Vi ste radnici i znate da naša borba mora imati jači socijalistički karakter, karakter revolucionarne borbe, da ona nije samo oslobodilačka. Radnička klasa mora da u ovoj borbi uzme najviše tereta na sebe i radnici se moraju najviše zalagati. Zato mislim da bi trebalo stvoriti proleTERSKE brigade. Jeste li vi, drugovi, za to da idete u proleTERSku brigadu? U njoj će biti gvozdENA disciplina, zasnovANA na vašoj svijesti, da se borite ne samo protiv fašizma nego i za bolju budućnost. . A proleterijat je i po svojoj biti spreman da se povinjuje takvoj disciplini, kolektivnom duhu. Stoga mislim da brigadu koju ćemo formirati nazovemo proleTERSkom...

Vazduhoplovni kapetan bivše jugoslavenske vojske Mile Pavičić Brko, koji se od prvih dana ustanka priključio Kopaoničkom partizanskom odredu, obratio se drugu Titu kad je završio s izlaganjem: »Druže komandante, zašto stvarate proleTERSku brigadu? Sta to zinači?« Vrhovni komandant ga je pažljivo saslušao, a potom je on odgovorio pitajući ga: »Sta vi mislite, gospodine kapetane, o oktobarskoj revoluciji?« — s time je želio reći da mi nećemo izvoditi oktobarsku revoluciju, već oslobodilačku borbu, a glavni nam je cilj oslobođenje zemlje i srušiti stari državni aparat, a umjesto njega uspostaviti našu narodnu vlast.

Da bi radnici najbolje mogli shvatiti suštinu borbe, treba da se bore ne samo za sebe, već za čitav narod. Tada je drug Tito rekao pred borcima da će se stvariti i druge jedinice ne samo proleTERSKE, ali proleTERSKE moraju biti u svemu najbolje.

— Mi sada stvaramo i regularne jedinice a ne samo partizanske odrede, jedinice koje će ići u sve krajeve. Ubuduće naš amblem bit će zvijezda petokraka sa srpom i čekićem — rekao je drug Tito. Svi smo se jednodušno složili i pozdravili Titove riječi. Nakon toga razgovora s Vrhovnim komandantom, ispratili smo ga ozarena lica s rudarskim pozdravom »Sretno« i pjesmom »Po šumama i gorama naše zemlje ponosne, idu čete partizana slavu borbe pro-nosek«.

. . .

ŽAO MU BILO »BILEĆANKE«

U tek oslobođenoj Foči, januara 1942, jedna četa Beogradskog bataljona odmah počme pripremati program za priredbu. Odabrani za hor izdvoíše se zajedno sa horovođom u neku betoniranu prostoriju da isprobaju pesme. A u toj prostoriji, ranijem četničkom magacinu, našla se velika gomila oraha. Pevači su, uz blagonaklonost horovođe, za vreme probe uzimah orahe, krčkali, jeli i mljackah do mile volje. U svakom slučaju, mnogo više i mnogo bolje nego što su vježbah.

Za vreme jedne probe u magazuu upade omanji stariji čovek, ne baš naročito odeven. Protrlja ruke, napolju je bilo hladno, pogleda iznenađeno borce i orahe, pa sede na jednu klupu blizu vrata, pored Milorada Drenjanina, koji nije mogao stajati s horom zbog nekakvih čireva.

— Sta radite ovde? — upita čiča Drenjanina.

— Što pitaš kad vidiš! — odgovori mu ovaj osorno. — Vežbamo hor, spremamo se za priredbu.

— A iz kojega ste bataljona?

— Iz Beogradskog — reče Drenjanin krčkajući orahe i pevušeći s horom koji nije ni obraćao pažnju na čiču i njegov dolazak.

— Znam, nije trebalo ni da pitam — primeti čiča. — Ta ko bi drugi sem beogradskih mangupa pronašao magacin sa orasima da u njemu vežba hor!

Uto hor počeo »Bilećanku«. Sasvim loše, da gore ne može biti. Oteglo se ono »Sred pušaka, bajoneta« kao da se nikad između njih neće i ne može izići. Zapanji se čiča i uhvati Milorada za ruku, govoreći:

— Bre, bre, ajd' što potamaniste orahe, nije mi žao, ali što nagrdiste »Bilećanku«! Zar se ona tako peva. Hajde ovamo da čuješ kako se ona peva.

— Zaboga, drugovi, zar je to »Bilećanka«? — upita čiča pevače, na što oni umukoše. — Pa to je revolucionarna pesma! Možete li vi zamisliti drugove, okovane po zatvorima, kako čežnjivo očekuju borbu i slobodu? To treba da grmi. Čekajte, da pokušamo zajedno.

Čiča dade intonaciju i iznenadi hor lepim i gromkim glasom. Hor prihvati, i magazom zabruja prava »Bilećanka« kao retko kad. Zadovoljan uspehom, čiča nastavi svoju lekciju:

— Tako, tako, drugovi proleterii! Kad je pesma, nek je pesma! Neka osete njenu revolucionarnu snagu oni koji vas slušaju. A sad: završite probu, uzmite poneki orah i, dok se vratim, da vas ovde ne zateknem!

Čiča izade, a hor počeo da nađa ko je. I tek što su hteli izići, u magazuu uđe jedan drug i upita da li je Čiča Janko navraćao.

— Bio je, bio je jedan čiča. Sigurno je on, samo ko li je taj? upita neko od pevača.

— Drug se napravi malo važan i konspirativan, ali kad mu pevači rekoše da su proleterii i da je čiča pevao sa njima »Bilećanku«, on se odobrovolji i reče:

— Pa to je Moša Pijade. Za njega ste, sigurno, čuli.

Preuzeto iz »Prva proleterska«, knj. 1, str. 248, »Vojno delo«, Beograd, 1963.

MEĐU CRNOGORCIMA

Približavanjem Prve proleterske NOU brigade duvanjsko-livanjskom području radi oslobađanja Livna, bile su angažirane na širem frontu i snage 4. operativne zone kako bi pomogle potpunom utispjehu te značajne akcije.

Jedinice bataljona »Josip Jurčević« s Biokova, već u srpnju 1942. godine, krenule su u čišćenje sela Imotske krajine od ustaški nastrojenih elemenata, rušenju komunikacija koje s juga vode ka Duvnu i Livnu, postavljanju zaseda i prikupljanju obavještenja radi eventualnog napada naših snaga na Imotski. Početkom kolovoza bataljon je imao oko 700 boraca razvrstanih u šest četa.

U toku kolovoza počela je vehka tahjanska ofanziva čišćenja Biokova od partizanskih snaga radi uništenja partizanskog pokreta na tom području. U tom vremenu bataljon je vodio krvave borbe s fašistima i za sebe vezao dvije divizije 6. i 18. korpusa Druge talijanske armije, olakšavajući time proleterskim jedinicama napredovanje prema Dalmaciji.

Za vrijeme približavanja proletera Dalmaciji stiglo je 14. kolovoza naređenje Štaba Četvrtne operativne zone za Dalmaciju Štabu bataljona: »Pri dodiru s proleterima pozvati dobrovoljce za prelazak u Prvu proletersku brigadu. Od prijavljenih boraca odvojiti 150, koji bi, uz 50 do 70 drugova iz srednje i 70 iz sjeverne Dalmacije sačinjavali dalmatinski proleterski bataljon. Taj bataljon bi ušao u sastav Prve proleterske brigade«. Javila se cijela omladinska četa »Ante Torkar« i već 28. kolovoza u jeku talijanske ofanzive na Biokovu, bataljon se probija bez dijela jedne čete u pravcu Grabovac—Lovreć—Aržano i Livno.

Već 30. kolovoza sastali smo se sa prethodnicama proletera u rajonu Lovreća, i to sa dijelovima Drugog crnogorskog bataljona.

Taj susret je obilježen pjesmom, bila je to pjesma o radosnom susretu. Susret je bio tako srdačan da se ne može nikada zaboraviti. Svi su se drugovi okupili oko nas i među sobom se upoznavali. Pričali smo jedni drugima tegobe i usipjehe, teško je reći tko je koga sa više pažnje slušao, bilo je bučno i veselo. Činilo mi se da sam tog prvog dana stekao prijateljstvo sa svima. Zaista bih su prijatni i ljubazni ti stari, prekaljeni proleter. Odmah su nas smatrah ravnima sebi. Rastanak je bio srdačan i topao i mi smo produžili za Livno izražavajući želju da budemo raspoređeni u taj bataljon, jer se do tada nije formirao dalmatinski proleterski bataljon, a oni su nam govorili da ćemo i kod Srbijanaca naići na ovakav prijem i drugarstvo.

Poslije nekohko dana u sastav Brigade, je ušlo kao prva popuna, oko 180 boraca sa Biokova od kojih oko 40 u Prvi crnogorski i 40 u Drugi crnogorski bataljon, a ostatak u Treći kragujevački, Četvrti kraljevački, Šesti beogradski i prištapske jedinice Brigade. Naš dolazak među crnogorske proletere ne može se nikada zaboraviti. Prijem je bio topao; već u prvim borbama su nas smatrali ravnima sebi i u nas su imali puno povjerenje. U prvoj borbi na Kljueu poginuo je i prvi Dalmatinac Jakim Maslov iz Opuzena, stari revolucionar, koji je kao financ već 1939. bio član KPJ. Drugarstvo je njegovano udruženim snagama. Sve teškoće rata smo skupa podnosili, dijehli smo dobro

i zlo, bili smo pravi proleter i suborci i takvo prijateljstvo je izdržalo sve kušnje.

Sa Biokova smo otišli s vjerom u srcima, znajući da bez zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije i bez čvrstog bratstva i jedinstva nema uspjeha i pobjede naše revolucije. Gdje god smo prošli, gdje god smo vodili oružanu borbu, proleter i sli, prije svega, časno izvršavah svoj prvi politički zadatak: razvijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije.

Jedan sam od boraca, koji sam ostao u sastavu Drugog i Prvog crnogorskog bataljona sve do kraja rata i mnoga imena su mi ostala u sjećanju a posebno onih prvoboraca s područja Biokova i otoka koji su hrabro poginuli na raznim bojištima širom Jugoslavije, a koji su bih u sastavu ova dva bataljona. Spomenut ću samo neke koji su se posebno isticali kao komunisti, ljudi, borci i starješine: Vojin Kadjević, Jure Odak, Ivan Bogunović, Milan Soljak, Zvonko Rakić, Milan Veža, Kleme Puharić, Nikola i Ante Vela, Mate Zarnić, Marjain Radalj, Tugomir Radovančić, Darko Curin, Nada Srzić, Neda Krilić, Bepo Muljak, Radmila Čuk, Ivan Škarica. Pokazali su svoju hrabrost u jurišima na Ključ, Ivan-sedlo, Gornji Vakuf, u IV ofanzivi, na Glavatičevu, Treskavici, Drini, u V ofanzivi, na Borovnu, Sutjesci, Zelengori, Balinovcu, istočnoj Bosni, Travniku, Mliništu, Palisadu, Beogradu, Pleternici ... i

Osim borbenosti Dalmatince je krasila vedrina, pjesma, veselje i taj vedri duh smo donijeli u Prvu proletersku brigadu.

U Prvom i Drugom bataljonu smo imah dvije Izuzetne drugarice, i to Nadu Srzić iz Makarske i Anku Braškin iz Kaštela, zvali smo ih vesela Nada i Anka živih očiju i hitrih pokreta, vječito raspoložene i nasmijane. s

Bili su borei-bolničarke kakve bi poželjela svaka jedinica, primjer neumornih, nesebičnih, hrabrih i odvažnih proletera. Svojom pjesmom i veselošću bodrile su svih, isticale su se hrabrošću, primjernog držanja sa velikim zanosom žene-borca i njihovo ime će nam ostati u živom sjećanju kao ime žene, borca, drugarice i proletera.

Sjećajući se travnja 1943. godine, kada je trebalo forsirati Drinu, tada se moglo čuti u koloni četa i bataljona: »Dalmatinci, naprid!« Trebalo je Drinu preći i na juriš zauzeti drugu obalu. To stu Dalmatinci s ostalim proleterima primili s velikim borbenim poletom i radošću znajući da je preko Drine Srbija i Crna Gora i da taj narod čeka svoje junake koji su otišli 1941. godine iz njihovih krajeva. Jurišah smo rame uz rame na splavovima, predvođeni u sandolini Anton Raštegorcem (narodni heroj) i Vojinom Kadjevićem (poginuo u dolini Sutjeske) i Drina je savladana. Tu je ostao zauvijek u hladnoj Drini Jure Bonačić, prvi poginuli borac sa prvog splava.

Štabovi bataljona su u svojim izvještajima javljali poslije završenih borbi Štabu brigade iznoseći masovni heroizam boraca i starješina. Lična i kolektivna hrabrost koja je ispoljena proizašla je iz težnje za slobodom i viših moralnih humanih ciljeva.

Borili smo se u drugim geografskim uvjetima, pokazivali hrabrost i moral u savlađivanju gladi, fizičko-psihičkih napora i bolova. Tu je ispoljena visoka svijest, a posebno u uvjetima totalne gladi, slaboj odjeći i obući, nijedan borac nije ispoljio slabost i pokušao nešto oduzeti od naroda. Bilo je pojedinačnih moralnih padova, ah oni ne mogu da umanje hrabro vladanje većine. Hrabrost u borbi bila je uvijek prisutna u ponašanju boraca u svim oblicima ratnih zbivanja.

Čuveno je junaštvo boraca u IV i V ofanzivi u kanjonu Neretve i Sutjeske, Borovnu i Balinovcu. Veličina hrabrosti ispoljena je u masovnosti i rijetki su bili oni koji nisu ostali dosljedni borci NOR-a i revolucije do kraja. Posebno su se hrabno borali članovi KPJ i SKOJ-a. Uz hrabrost se ispoljilo drugarstvo i humanizam.

I umiranje boraca-proletera bilo je ispunjeno hrabrošću. Nije bilo jadicovanja, u smrt se išlo s revolucionarnim pjesmama i parolama dokazujući time ljudsko dostojanstvo, prkos, ponos i hrabrost proletera.

LJUBO JELČIČ

SUSRET S PRVOM PROLETERSKOM

Krajem jula 1942. godine konačno smo uspjeli da se povežemo sa bataljonom »Josip Jurčević« u Biokovu, a 2. augusta stupili smo u odred Biokovaca. Naš odlazak u odred organizirao je drug Mirko Praljak, preko šesnaestogodišnje skojevke Katice Barbir. Ona nas je dočekala u Opuzenu i povezala nas sa prvom partizanskom bazom u Kominu. U Kominu nas je prihvatio drug Đuro Medak, a sutradan smo stigli u odred. Tada je komandant odreda bio Jure Galić »Veliki«. Odmah smo raspoređeni po četama: Sehović i ja u drugu četvu kod Vlade Viskića, a mah Veselin Bečević u omladinsku četvu. Nama dvojici bio je komandir voda drug Prpić, narodni heroj, koji je u to vrijeme bio jedan od najhrabrijih boraca Biokovskog odreda.

Poslije dva dana bio sam određen u predstražu iznad Baćine. Naš zadatak je bio da budno pratimo kuda se kreću talijanske snage, jer smo već osjetili da pripremaju ofanzivu na nas. I stvarno poslije nekohko dana uslijedila je ofanziva na Biokovo. Biokovski je odred tada imao oko 800 boraca, a talijanske snage više od 30.000 vojnika. Prvu borbu smo vodili na Turiji. Neprekidno smo bili u pokretu. Neprijatelj je bio vrlo jak, ali je odred u tim danima vrlo uspješno odolijevao svim neprijateljskim napadima. Baš u tim danima proćula se radosna vijest da je Prva proleterska brigada na položajima sjeverno od Imotskog. Bili smo svi raspoloženi, puni poleta, lakše su se podnosile sve teškoće.

U to vrijeme dobili smo zadatak da napadnemo Imotski sa južne strane i da se tako spojimo s proleterima. Međutim, bile su vrlo jake ustaško-talijanske snage u Imotskom i nismo u tome uspjeh, ali su baš tada stigli kuriri iz Prve proleterske brigade u naš Odred sa zadatkom da se što veći broj boraca javi u Prvu proletersku i zaista se javio veliki broj boraca iz Biokova. Javio sam se i ja i moja dva druga. Sjećam se dobro da je prvi naš kontakt s proleterima bio u Lovreću. Tu smo naišli na Drugi crnogorski bataljon. Mada smo još mnogo ranije čuli za proletere, kad smo vidjeli te ljude, oni su za nas bili neobićni, jaki i snažni, dobro naoružani, lijepo odjeveni, a na kamapa srp i čekić. To je bilo veličanstveno za nas. Nešto što se ne može nikad zaboraviti, ah još nešto jaće što je ostavilo dubok utisak na nas jest prisian odnos tih ljudi. Drugarstvo se odmah osjetilo, to je bilo nešto kao da je nastupilo oslobođenje. Doćekani smo dobro, proleteri su nam pripremili

hranu kao za gozbu. Među svima nama osjećalo se zajedničko veselje iako smo bili iscrpljena i umorni od dugog marša i neprekidnih borbi na Biokovu. Čula se i pjesma. Pjesma bratstva i jedinstva. Tu smo se odmorili prvi put na oslobođenom teritoriju, a poslije odmora krenuli smo prema tek oslobođenom Livnu.¹

Pošto smo bili dosta iscrpljeni od stalnih borbi i pokreta na Biokovu, Stab Prve brigade, na čelu sa drugom Fićom Kljajićem, naredio je da (se dobro odmorimo i nahranimo, a poslije toga da se rasporedimo po bataljunima. Bili smo smješteni u selo Zabljak nedaleko od Livna i tu smo ostali oko 15 dana. Poslije smo raspoređivani po bataljonima, pa smo odlazili tamo gdje se koji bataljon Prve proleterske nalazio. Tako se dešavalo da se odmah odlazilo direktno na front – u borbu.

Moj Četvrti kraljevački bataljon nalazio se tada na Mliništu kao osiguranje Vrhovnog štaba i 5ruga Tita. Rekli su nam da se Bataljon istakao u borbi za oslobođenje Livna, a naročito Rudarska četa tog bataljona, pa su zbog toga dobili odmor od mjesec dana.

Sada kad smo se ponovo sastali sa svojom matičnom jedinicom, bio je to izvanredan doživljaj, nešto što je svakog od nas činilo uzvišenim, jer smo počašćeni tim što i mi postajemo proleter, ravnopravni sa starim borcima Prve proleterske, sa drugovima iz Rudog, a osim toga oni su nam prišli oćiniki. Sjećam se dobro prvog doručka; dobili smo i kruh za cijeli dan, ali smo kruh pojeli uz doručak, a kad je došao rućak, nije bilo kruha. Neki od nas novodošlih pitali su kako to da nema kruha, a tada (su stari proleter i svoj kruh iz 'torbica ponudili nama. Neki su drugovi taj kruh i primali, ali nas je većina to odbila, jer ^mo znali da je 'to njihovo sljedovanje. To je meni ostalo duboko u sjećanju i to ne mogu nikada zaboraviti. Što je najinteresantnije, to nije učinio samo jedan proleter već gotovo svi. \Danas kad govorimo o kruhu, kad ga imamo koliko hoćemo, to nije ništa, ali u ono vrijeme to je bilo najveće (bogatstvo koje je mogao dati drug drugu. Sjećam se likova tih starih proletera. To su bili Cane, Rade, Nikola Bubalo, drug »Brane«, omladinski rukovodilac u četi, drug Orlić, Sulentić, Božo, Prokić, Zdravko, Boća, Sarenac, Kalember, ikomandir čete, drug Stupar, Artem i drugi.

Poslije smo o tome raspravljali i (pitali se odakle tolika oćinska ljubav tih ljudi prema nama, ah našli smo odmah odgovor: to su proleter, svi odreda članovi Partije i SKOJ-a. Drugovanje s (proleterima bilo je takvo da ga nikada me mogu zaboraviti iako je prošlo mnogo godina. To nije bilo samo za kruh, tako je bilo za sve – za odjeću, obuću, duhan i sve drugo. Dakle, atmosfera koju su unijeli proleter i bila je nezaboravna. To što smo prijatno doživljavala s proleterima, nismo doživljavali ni sa najrođenijima. Tako se u stvari kovalo bratstvo i jedinstvo – krvlju je zaipećaćeno, kako kaže drug Tito – boraca iz kršne Dalmacije, Sumadije, Like, Bosne i drugih krajeva naše zemlje. 'To što smo naućili od proletera bilo je veliko bogatstvo, a kad smo odlazili u druge jedinice, (to smo isto činili, i mi smo postali proleter. Prva proleterska bila je kovaćnica bratstva i jedinstva, gdje £e kroz stalne borbe sjedinjavala krv Kraljevćana, Uzićana, Dalmatinaca, Bosanaca i svih drugih.

Postojala je jedna »legenda« o 'Prvoj proleterskoj: kad je prvi proleter na čelu kolone dobio jabuku, svi su od nje jeli, a kad je primio i posljednji borac u koloni, ona je ostala cijela.

Za nas proletere i danas ta jabuka ostaje cijela.

MILORAD CUKIĆ

DONELI SU NAM PESMU I VESELJE

Marko Stanišić, narodni heroj koji je u Rudom stao u stroj Prve proleterske brigade bio je: barjaktar Prvog bataljona, barjaktar Prve proleterske brigade, komandir čete i komandant bataljona u Brigadi. Izneo nam je neka sećanja na Dalmatince — borce Prve proleterske brigade.

— Početkom augusta 1942. godine u Livanjsko polje došla je veća grupa Dalmatinaca, boraca iz Blokovskog partizanskog odreda u Prvu proletersku brigadu. U prvi bataljon došlo je oko 25 boraca. Još prvih dana osvojili su simpatije proletera. Odlikovala ih je hrabrost, druželjublje i veselje. To su već bili prekaljeni borci iz Makarske, Biokova, Sinja, Gradca i drugih meista. Jurišali su još od prvih dana kada su došli u Brigadu, kao da su hteli da nadoknade ono što nisu ipočeli iz Rudog s ovom brigadom. Pričali su nam o borbama po Dalmaciji. Još od tada sam zapamtio dalmatinsku partizansku pesmu koju sam prvi put čuo aprila 1942. godine od Dalmatinaca:

»Doletelo jato vrana
jedna četa Talijana ...«

Hrabri borci iz Dalmacije doneli su nam u Brigadu još više pesme, šale i veselja. U četama i bataljonima formirah su pevačke grupe i horove. Niko brže nije osvojio simpatije i poverenje proletera iz Rudog nego Dalmatinci. U prvim borbama oko Prnjavora, Teslića, na Dotajmici i drugim mestima položili su ispit. Proleter i iz Rudog, Crnogorci iz Prvog bataljona, bili su srećni što su njihove proređene redove popunili drugovi iz Dalmacije. Vešti i hrabri ratnici s dalmatinskog krša nisu posustali ni u jednom jurišu. Teško je zaboraviti četvrtu ofanzivu i naše povlačenje prema pruzi Konjic—Sarajevo. Bile su to svakodnevne borbe i okršaji. Bezbroj puta su se istakli drugovi iz Dalmacije kod Teslića, Ivan-sedla, na Glavatičevu i na drugim mestima.

SEĆANJA NA MILANA VEZU

— Taj visoki i više beli nego plavi mladić, uvek je bio spreman da povede pesmu, pomalo pognut kao da sva/kog momenta zauzima položaj da pođe na juriš. Istakao se kao bombaš i puškomitraljezac u mnogim borbama. Nitko ga nije mogao zaustaviti u jurišima na Glavatščevo i u borbama u gornjem toku Neretve. Sećam se kada ga je jednom komandant bataljona, narodni heroj Savo Burić pozvao k sebi i savetovao da više vodi računa o svom životu, jer rat će potrajati duže, a takvi junaci su u ovom ratu potrebni. Pao je u februaru 1943. godine taj hrabri borac i junak, nezadrživ u jurišu, pun mržnje prema neprijatelju i ljubavi prema svojim drugovima.

»Mi se ne oslanjamo grubo na našu vojnu silu, već u prvom redu na narod, pa onda na vojnu silu.« TITO

Za Milanom nisu zaostajali Jerko Pavešić, Jure Škarica, Ivan Krilić, Stipe Košarić i mnogi drugi. Zapažen je njihov juriš i podvizi na Prenju i Treskavici u borbi protiv četnika.

DALMATINCI NAPRED

Posle ovih borbi u martu 1943. godine trebalo je forsirati Drinu. Odbirali su se borci, ne samo oni koji su dobri plivači nego i hrabri i među najhrabrijima u Proleterskoj. Tada se moglo čuti u koloni četa i jbataljona »Dalmatinci napred!«. Iz brigade se odvojilo oko 70 takvih boraca, među koj'ima je bilo dosta Dalmatinaca. Trebalo je ići preko Drine, forsirati je i na juriš osvojiti drugu obalu. Sećam se, tada je ispred nas došao komesar Brigade Mijalko Todorović i rekao nam: »Drugovi, preko Drine Su Srbija i Crna Gora. Ceka vas narod Srbije i Crne Gore«. Imao sam utisak da su to Dalmatinci shvatili s više borbenog poleta i radosti nego mi koji smo bili iz Srbije i Crne Gore. Jurišali su na splavovima preko Drine i kod njih nije bilo zastoja.

Teško je zaboraviti borbu na Zlatnom boru i hrabrost Jure Škarice, koji je, zajedno s Vujom Zogovićem, u maju mesecu 1943. godine jurišao na neprijateljske bunkere. Tada je Vujo Zogović poginuo, a Škarica je zaplakao i rekao:

— Osvetiću te, družo!

Stigli smo krajem maja i na planinu Vučevo, gde smo se sudarili s grupom nemačkih bataljona. Na Vučevu smo razbili Nemce, a onda se oko komandanta Burica okupila grupa boraca, između kojih: Penjo Sekulić, Jure Škarica, Jerko Pavešić, Ivan Krilić i drugi. Tada je Jure Škarica rekao Savi Buricu:

— Komandante, svaka vam čast, dobro ste nas vodili.

— Ne, nego ste se vi dobro borili i svaki od vas bi mogao biti komandant i voditi ovakve borbe — odgovorio mu je Burić.

Teško je opisati podvige na Sutjesci, na Zelengori, Majeveci i na drugim mestima gde je naša brigada jurišala. Dvanaestog juna na planini Majeveci naša brigada je pošla na juriš da probije obruč. Pred brigadom je u jurišu bio i njen komandant Danilo Lekić. Obruč probijen, mi smo prošli, a na bojištu je ostao Jure Škarica. Poginuo je u jurišu s Franovićem i Sekulićem. Ostalo je sećanje na njega i na mnoge druge hrabre borce dalmatinskog krša, koji nisu znali šta je strah.

— Što više vreme prolazi, imam utisak da su sve svežija sjećanja na te divne junake, vesele i hrabre likove. Bili su nezadrživi u jurišu kao i u pesmi i veselju. Uzalud su ih više puta pozivali k sebi komandant i komesar bataljona, narodni heroji Savo Burić i Krsto Bajić. Sećam se da im je komesar bataljona Krsto Bajić ne jednom govorio:

— Lakše Dalmatinci, jer ovo nije ni prva ni poslednja bitka.

Inače, u dnevniku Marka Stanišića zapisana su imena mnogih junaka iz Prve proleterske brigade, a reklo bi se da ovaj neustrašivi ratnik čuva u sebi više tih sećanja, koja su još uvek sveža, i nosi ih sa sobom, više nego što je zapisao na papiru.

— Cesto obilazim ratne staze Prve proleterske, a tada ožive uspomene i sećanja, svi likovi i svi događaji — kaže Marko Stanišić, narodni heroj, pukovnik u rezervi.

ZA BRATSTVO I JEDINSTVO

Istog časa kada je formirana, Prva proleterska NOU brigada razvila je zastavu bratstva i jedinstva. Olna 5e imala snažno jezgro ljudi koje je vaspitavala KPJ i koji su već davno bili raščistili sa nacionalnom uskogrudnošću.

Bili su to teški dani kada je bratoubilački rat, koji je počeo odmah posle sioma stare Jugoslavije, u nekim krajevima naše zemlje bio uzeo široke i tragične razmere i kada je okupator 8a domaćim izdajnicima raspirivao međusobnu mržnju trudeći se svim sredstvima da taj sukob primi oblike bratoubilačke borbe. Njeni su koreni bili duboki, a poticali isu iz nerešavanih suprotnosti bivše Jugoslavije.

Za stvaranje bratstva i jedinstva i sprečavanje bratoubilačkog istrebljenja nije bila dovoljna samo 'oružana jborfoa protiv okupatora i domaćih izdajnika, ustaša i četnika. U isto vreme vodila se jedna druga bitka, bez oružja, polako i sistematski. Njeni su plodovi fcili od neocenjive koristi za uspeh narodne revoluoije i njenu konačnu pobeđu.

Trebalo je u toj velikoj, neprekidnoj bici osvajati ljude, njihovu svest, njihova srca. A teškoće tsu bile to veće što je bratoubilački rat besneo s posebnom žestinom baš u ekonomski i kulturno zaostalim krajevima Jugoslavije. Zbog toga je osvajanje ljudske svesti tamo bilo mnogo ,teže od osvajanja neprijateljevih bunkera. Neprijateljeva propaganda, koja je raspolagala ogromnim sredstvima, manifestovala se ne samo poznatim antikomunističkim sadržajem ,već tim više i opasnije intenzivnim i podmuklim razbuktavanjem bratoubilačke borbe naroda Jugoslavije. Zbog te podmuklosti, Zbog perfidnog karaktera te propagande, borba protiv nje je bila utoliko teža. Trebalo je dobro poznavati političku prošlost krajeva ,u kojima je bratoubilački rat uzeo široke razmere. Trebalo je poznavati psihologiju ljudi, a naročito seljaka, u tim krajevima. Trebalo je uložiti mnogo strpljenja, znanja, političke širine i umešnosti, i mnogo sitnog svakodnevnog rada, ljubavi, oduševljenja, ,da bi je u svest ljudi unelo shvartanje da bratoubilačka borba jedino služi okupatoru, da je jedini put borbe .za slobodu i nezavisnost zemlje — zajednička borba svih naroda Jugoslavije protiv okupatora i domaćih izdajnika, bez obzira na verske i sve druge razlike.

Gde god je prošla, gde god je vodila oružane borbe. 1. proleterska je, pre svega, časno izvršavala svoj prvi politički zadatak — razvijanje bratstva i jedinstva maroda Jugoslavije. Glas o toj plemenitoj aktivnosti širio se po celoj zemlji. Umorni, gladni, iscrpljeni, borci 1. proleterske su svuda, u svakoj kući, u predahu između bojeva ili na kratkom odmoru, sa oduševljenjem radili na razvijanju bratstva i jedinstva. To je bilo u njihovom srcu. ,Ta misao je bila neprekidno u njihovoj svesti.

Samo za svesne borce, za članove Komunističke partije Jugoslavije, to nije bila iluzija, već zadatak koji ise mora izvršiti i od čijeg iishoda u prvome redu zavisi dalje razvijanje narodnooslobodilačke borbe. Pa mnoge ljude, čak i one dobronamerne i patriotski orjentisane, za one koje je talas bratoubilačkog rata već uhvatio, to je bilo i neshvatljivo i jieostvarljivo u tim danima.

U to vreme srpski iživalj je sumljivo vrteo glavom zbog našeg pravilnog odnosa prema narodu tu muslimanskim i hrvatskim selima. Širile su se parole

»Dolaze komunisti i srpski četnici, poklaće sve Hrvate i muslimane«, ili: '»Dolaze komunisti zajedno sa ustašama da pale srpska sela«. Ali (bilo je dovoljno da 1. proleterska samo jednom prođe kroz selo, makar se i ne zadržavala, pa da prvo plodonosno seme bratstva i jedinstva bude posejan'o.

Umela je 1. proleterska, 'kao istinska narodna vojska, da u punoj mjeri zbudi pravilan odnos prema narodu. Događalo ^e da njene jedinice tu i tamo pogreše u odnosu prema narodu, u poštovanju njegovog dostojanstva, njegove imovine, njegovih venskih osećanja, u razvijanju bratstva i jedinstva. No te greške su bile veoma retke. Jer i novi borci raznih nacionalnosti, koji su u toku rata stupali u brigadu, naučili su i znali isu ne famo da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika već, pre svega, da gaje pravilan odnos prema narodu i budu aktivni u borba za bratstvo i jedinstvo. Uprkos teškim uslovima u kojima se nalazila (za sve vreme rata, 1. brigada je sistematski razvijala ideološko-politički rad među svojim borcima. Rad na marksističkom obrazovanju, povezan sa konkretnim potrebama revolucionarne borbe, podrazumijevajući pri tome, pre svega, borbu za učvršćenje bratstva i jedinstva, bio je preduslov za uspešno izvršenje njenih političkih zadataka. To je bilo moguće jer je više od polovine boraca bilo u redovima .KPJ.

Svesna osetljivosti i složenosti borbe za bratstvo i jedinstvo i o'bezbeđenja pravilnog odnosa prema narodu uopšte, 1. proleterska je uvek prediuzimala sistematske političke mere kako bi se svaki borac do detalja upoznao s političkim prilikama onoga kraja u koji je brigada išla. Pošto je ideja bratstva i jedinstva imala duboke korene u svesti i srcima boraca 1. brigade, na svakom koraku bilo je mnogo samoinicijative kako bi se postavljeni zadatak što uspešnije izvršio. Uz ljute bojeve i teške marševe, brigada je organizovala hiljade političkih zborova, mitinga i hiljade priredaba sa kulturno-umetničkim programom. Svaka četa, svaki borac je bio aktivan u ostvarenju tog velikog zadatka. U svakoj izgovorenoj reči, na svakoj kulturno-umetničkoj priredbi snažno se provlačila ideja bratstva i jedinstva. Borci su pevali sa puno topline i nostalgije svoje zavičajne pesme o Moravi, Kolubari, Jasenici, Durmitoru, ali uvek i o Kozari i Matiji Gubcu, selu Maleševu, Marjanu i Triglavu. Uz »Partizanku« d •»Mitrovčanku« pevane su pesme o oktobarskoj revoluciji. Takvi politički zborovi, mitinzi i priredbe održavani u oslobođenim gradovima, u hiljadama sela kuda je brigada prolazila, oduševljavali su mnogobrojne posetioce.

Nikada borac Prve proleterske neće zaboraviti sela oko Duvna iz kojih je narod pred njen dolazak, u leto 1942. godine, napulstio svoje domove strahujući za svoju sudbinu. Trebalo je da prođe samo dan i noć pa da stanovnici ovih hrvatskih sela jasno shvate Ÿa 1. proleterska i njeni borci nemaju ničeg zajedničkog sa onima koji su za račun okupatora vršili zločine nad nevinim stanovništvom. Trebalo je da prođe samo dan i noć pa da narod ovog kraja oseti duh 1. proleterske i njenu istinsku ljubav prema narodu.

Borci 1. proleterske neće zaboraviti leševe koji su plovili niz Drinu i Cehotinu i sve četničke zločine u istočnoj Bosni. Neće zaboraviti ni ustaške pokolje nad srpskim življem kraj ^Kupresa. Gledao je taj borac kako u isto vreme gore i srpska, i muslimanska, i hrvatska sela. Palili su ih Nemci i ustaše, Talijani i četnici. On to neće nikada zaboraviti, jer je svesno ulazio u boj da spasava i srpska, i muslimanska, i hrvatska sela.

Kada je brigada iz Rogatice pošla prema Romaniji, zatekla je selo Kavanj u plamenu. Nije bilo potrebno nikakvo naređenje: borci su trčećim korakom uleteli u selo i razjurili četničku bandu. Mali Abdulah, četrnaestogodišnji de-

čak, /koji je jedini u svojoj porodici izbegao četničku kanuu, postao je tada ratnik-partizan. Jedan od značajnih rezultata vojne i političke aktivnosti 1. proleterske postignut je februara 1942. godine, stvaranjem Omladinske¹ čete u Foči — od Srba, Hrvata i muslimana. Taj primer je simbolično ukazao kojim putem narodi Jugoslavije treba da idu u borbi za slobodu, za novu Jugoslaviju.

Kuda god je prolazila 1. proleterska, narodu je postajalo jasnije kakvu je ulogu okupator dodelio ustašama, četnicima i drugim izdajnicima. Ona je tu izdaju razobličila i pokazala to svugde i uvek opipljivim činjenicama. Tako je, na primer, u ustaškom uporištu na Sitnici zarobila kompletan neprijateljev garnizon i u njegovom štabu ženu i sina četničkog komandanta Drenovića.² Narod ovog kraja je tada jasnije vudeo ustaško-četničku saradnju i uverio se u istinitost onoga što su mu govorili naši borci. Tom prilikom su izdvojeni silom mobilisani domobrani i pušteni kućama, a ustaški zločinci su izvedeni pred ratni vojni sud. Na taj način u praksi je pokazano kako partizani odvajaju one koji čine zločine od onih koji su zavedeni i silom mobilisani. Glas o njima, o njihovoj borbi širili su u (svojim krajevima oslobođeni domobrani.

Nema sumnje, reč je činila svoje, bile su korisne i raznovrsne priredbe, ali je narodu ovih krajeva trebalo i konkretno, na delu, dokazati ustaško-četničku izdaju s jeldne i doslednost Narodnooslobodilačke vojske s druge strane, kada su u pitanju interesi naroda i borbe za bratstvo i jedinstvo. Da bi se uvidela potpuna vojna saradnja između četnika i Nemaca u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske, trebalo je razviti ofanzivu protiv četnika u centralnoj Bosni i omogućiti narodu ovoga kraja da otkrije istinu. Četnički komandant Rade Radić bio je u nemačkom štabu kada su Nemci baš uoči Božića, 1943. godine pretvorili crkvu u Kokorima u štalu za konje. Borci 1. proleterske, poštujući venska osećanja naroda i narodne običaje, očistili su crkvu i omogućili narodu da slavi Božić. U crkvi je čak i partizanski pop održao su poštovali tuđa verska osećanja, nisu skrivali svoja ateistička ubeđenja. bogoslužje.³ Razume se, nije to bio nikakav kompromis, jer proleter, iako

Susret koji su imali borci 1. proleterske u Krajnom, Dalmacijom/¹ i drugim krajevima naše zemlje neće nikada biti zaboravljeni. Borci takođe pamte ljude — pojedince koji su bili uvek spremni da im pruže maksimalnu materijalnu i svaku drugu pomoć. Bili su to ljudi koji se ničega nisu plašili kad je trebalo izvršiti zadatke koje im je postavila Narodnooslobodilačka vojska. Mnogi od njih su časno poginuli kao vođači, obaveštajci, kuriri, organizatori prikupljanja hrane, članovi narodnih odbora itd.

Bilo je u tom poslu divnih primera požrtvovanja i samoodricanja. Kraj Mrkonjić-Grada, u jednom malom srpskom selu zaklao je seljak poslednju ovcu i doneo je bataljonu 1. proleterske, a za svoju decu je ostavio samo utrobu.

U jednom muslimanskom selu kod Teslića kolona brigade je prolazila pored kuće iz koje je dopirala kuknjava. Kada su borci hteli da je zaobiđu, izašao je jedan starac i rekao im: — Uđite, /drugovi! Sin mi je bio sa službom na željeznici. Vi Iste topovima gađali voz on je poginuo. Uđite u moju kuću i budite mi danas gosti, jer moj sin je i srcem i dušom bio partizan.

¹ Omladinska četa 3. kragujevačkog bataljona.

² Zorka Drenović.

³ Pop Vlado Zečević.

⁴ • Augusta 1942. 1 septembra 1943. god.

Uzbudljiv je bio doživljaj borca proletera na položaju u srpskom selu Zišcima, iznad Vareša, januara 1942. Brigada je dobila Zadatak da sačuva sela od ustaških pokolja. Na temperaturi od 30 stepeni ispod nule stražari su se smenjivali svako pola sata. Sutradan se tek saznalo da je čiča Rista, domaćin kuće, čitave noći pravio društvo stražarima. Na žalost, toga (dana četničke jedinice, u kojima je u to vreme bilo dosta seljaka iz ovih sela, omogućile su ustašama da s leđa priđu proleterima i oni su morali napustiti položaj pred čiča-Ristinom kućom, koja je sutradan izgorela.

Kada je brigada, u sastavu Prve proleTERSKE divizije, zajedno Sa Trećom krajiškom i Trinaestom krenula u Srbiju,⁵ imala je u svojim redovima manje od jedne trećine onih koji su u njoj bili kada je formirana. Umesto boraca iz Srbije i Crne Gore koji su pali u velikom boju za slobodu i za bratstvo i jedinstvo, u njoj su se uoči polaska u Srbiju našli borci iz gotovo svih krajeva Jugoslavije. I svi su se podjednako radovali što odlaze u Srbiju. U borbama za oslobođenje Beograda, pa sve do Trista, u brigadi je bilo sve više boraca svih nacionalnosti naše otadžbine. Bila je to u punom smislu brigada bratstva i jedinstva.

Preuzeto iz: »Prva proleTERSka brigada«, knj. 1, str. 594, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

MIJO GLAVAN

OBAVIJEST JE STIGLA

U drugoj polovini jula 1942. godine jedinice bataljona »Josip Jurčević« vodile su ogorčene borbe sa Talijanima na području Turijske — pokušavajući da se od Zagvozda probiju preko prevoja Turijske i spoje sa svojim jedinicama koje su ratovala na pravcu Vrgorca. Talijani su tih dana poduzeli žestoku ofanzivu na području Biokova da unište partizanske jedinice koje su svakog dana pristizanjem novih boraca iz Zagore, primorja i otoka Brača, Hvara i Korčule postajale sve brojnije.

U vrijeme tih nepoštednih borbi došla je obavijest od Štaba našeg bataljona za odlazak dobrovoljaca u Prvu proleTERSku brigadu. Naime, tih dana kružila je vijest među borcima da je u Bosnu došao Vrhovni štab s jakim partizanskim jedinicama među kojima i Prva proleTERSka brigada. Te su jedinice u svom pohodu prema zapadnoj Bosni oslobodile veliki dio teritorija i zauzele veći broj naseljenih mjesta među kojima Prozor, Duvno a nešto kasnije i Livno. Među nama se govorilo kako su te jedinice vrlo dobro organizirane, da imaju teško naoružanje, topove i minobacače. Da sve teško naoružanje i municiju prenose na konjima, a ne kao mi — biokovski partizani — na svojim leđima.

Saznavši za vijest o odlasku dobrovoljaca u Prvu proleTERSku, nisam se kolebao već sam odlučio da se i ja javim za odlazak u tu Brigadu. Razmišljao sam tada o tome, kada sam već dobrovoljno otišao u partizane i svjesno riskiram

⁵ Avgusta 1944. god. bilo je preko 45% Dalmatinaca u brigadi.

svoj život, onda mi je svejedno da li se borio ovdje na području Biokova ili bilo gdje u Jugoslaviji. Naročito mi je imponiralo to da su proleterske jedinice jako dobro organizirane, s velikim iskustvom, a naročito mi je drago to što u njihovim sastavima ima boraca iz svih krajeva naše zemlje.

Baš su te okolnosti privukle veliki broj biokovskih partizana da se jave za odlazak u Prvu proletersku brigadu. Javilo se oko 70 boraca među kojima i cijela omladinska četa »Ante Torkar«. Bili su to sve sami omladinci – skojevci od 17 do 24 godine koji su i do tada pokazali veliku borbenost i moral najvišeg dometa. Znali su, i toga su bili svjesni, da ih u Prvoj proleterskoj brigadi ne čekaju samo pobjede, da borbeni put brigade ne ide cvjetnim alejama. Komunistička partija Jugoslavije koja ih je pozvala i vodila od početka borbe otvoreno je isticala da će borba biti teška, naporna, da se treba boriti protiv jačeg, bolje naoružanog neprijatelja, ali protiv osvajača, da treba istrajati, da novo i progresivno mora pobijediti. Biokovski borci koji su odlučili da stupe u redove već proslavljene Prve proleterske brigade bili su moralno svjesni svoje uloge, svojih zadataka i svih teškoća koje ih u borbi čekaju.

Bili smo nestrpljivi očekujući dan kada ćemo sresti proletere. I nismo dugo čekali. Naime, biokovski partizani morali su se pod jakim pritiskom Talijana povući s Biokova ka Livnu koji su već bili oslobodili borci Prve proleterske.

Prvi naš susret s proleterima bio je kod sela Lovreća gdje su borci Drugog crnogorskog bataljona Prve proleterske držali položaj. Susret je bio veoma srdačan, ali se nismo duže zadržavali jer je trebalo prije svanuća stići u rajon sela Aržana zbog eventualnog napada neprijateljske avijacije. Drugu noć nastavili smo pokret ka Livnu gdje se je nalazio Stab brigade. Marširajući čitavu noć preko Livanjskog polja, negdje oko 7 sati ujutro u blizini Livna, biokovske partizane dočekaao je Stab Prve proleterske brigade. Poslije razgovora između Štaba brigade i Štaba bataljona »Josip Jurčević«, smjestili smo se u selo Vidoše u blizini Livna gdje smo očekivali konačan odlazak u Prvu proletersku. Tu smo ostali oko četiri dana kada je kod nas došao komesar brigade Filip Kljajić-Fićo, postrojio nas i održao prigodan govor. Govorio je o tome što nas sve čeka u brigadi naglašavajući moralno-političko stanje, sastav brigade, itd. Pošto smo se oprostili od ostalih drugova boraca-biokovaca, krenuli smo u Livno gdje se nalazio Stab Brigade i prištapske jedinice. Bataljoni su se u to vrijeme nalazili na položajima kod Kupresa.

Stab brigade je prethodno donio odluku da se od boraca-Biokovaca osnuje bataljon umjesto 5. šumadijskog bataljona Brigade, koji je prekomandovan u Drugu proletersku 17. lipnja 1942. na Zelengori. U tu svrhu već je bio oformljen bataljon koji je izvodio vojničke vježbe (obuku), pod komandom komandanta Miloja Milojevića. Međutim, ta odluka nije bila realizirana, već je odlučeno da se Borci raspodijele po bataljonima Brigade. U sastav Brigade priključeni smo kada su se bataljoni povukli s položaja kod Kupresa i otišli, kraće vrijeme, na odmor u Tičevo.

Dolazak biokovskih partizana u sastav Prve proleterske veoma je obredovao borce brigade, ne samo zato što su nas simpatizirali kao Dalmatince već i zbog toga što smo popunili brigadu koja je u proteklim borbama izgubila dosta boraca. Prijem i pažnja boraca-proletera prema nama bio je dostojan proletera. Drugarstvo je bilo na visini. Tako, na primjer, kada se dijelila

hrana nama je ponuđeno da je prvi primimo, ili kada je u bataljon došao neki komad odjeće ili obuće, prvo su to dobijali Biokovci. To je samo djelić najvećeg drugarstva i pažnje prema nama.

I Dalmatinci nisu razočarali proletere, borce Prve proleterske. Svojim borbenim, moralnim i ljudskim osobinama partizani sa Biokova uvijek su se isticali, zajedno sa svim borcima Prve proleterske. To su oni pokazali u prvom okršaju u napadu na Ključ, zatim na Bosansko Grahovo, Jajce, Skender Vakuf, Teslić, Prnjavor, u bitkama četvrte i pete ofanzive i u svim bitkama koje je Prva proleterska brigada vodila do konačnog oslobođenja zemlje.

U najtežim trenucima borbe, u pojedinim bitkama, a njih je bilo bezbroj, naročito u IV i V ofanzivi, u krizama koje su nastajale, borci i starješine, komunisti i skojevci nalazili su snage da iz tih kriza i teških situacija uvijek iziđu kao pobjednici. I u najtežim trenucima ofanziva, teških borbi, gladi, ranjavanja, mogla se čuti pjesma proletera koja je često davala snagu iznemoglim; dizala na noge i one bez snage, otvarala prostor za pobjedu. Eto, takav je bio moral svih boraca Prve proleterske.

SPIRO LAGATOR

DOLAZE DALMATINCI

Bilo nas je malo na dan formiranja u Rudom – svega 157 u Lovčenskom bataljonu. Zatim nam Igman, Ulog, Zupa, Sinjajevina, Durmitor, Konjic i Livno jioš više prorediše redove, iako je bataljon popunjavan nekoliko puta omladinom iz Sarajeva, iz Prvog crnogorskog i Durmitorskog omladinskog. Sve je to bilo malo, jedva nešto više nego što smo izgubili. A onda, kada smo se veselili pobjedi izvojevanoj kod Livna, stiže nova, brojna, popuna iz Dalmacije. Nazvali smo je biokovska popuna, a bili su to uglavnom, mladići sa Makarskog primorja, otoka i biokovskog terena. Brzo smo se srodili, kao da smo skupa i odrasli. Oni među nas Lovčence uniješe neku posebnu veselost. Osnovasmo i hor koji je često pjevao ne samo za borce nego i za narod.

Počele su prve borbe, okršaji, marševi, glad i šta sve ne. Dalmatinci su sve to odlično podnosili i iznenadili nas svojom hrabrošću, izdržljivošću, drugarstvom i vedrinom. Nije mnogo prošlo, kad stižu još dvije brojnije popune, mladih Mosoraša i Šibenčana, tako da je tih oktobarskih dana 1942. godine, kod Ključa, u našem bataljonu bilo gotovo više Dalmatinaca nego Crnogoraca, iako smo se zvali Prvi crnogorski lovčenski bataljon.

Hrabri i izdržljivi Dalmatinci posebno su nas zadivili na marševima po dubokom snijegu i velikoj hladnoći. Nismo mogli da razumijemo kako je ta mladost, koja gotovo nije ni znala šta je snijeg, izdržavala toliki mraz, ništa slabije nego mi Crnogorci.

Dalmatinci su pristizali ali su i padali. Hrabro. Među prvima poginulim Dalmatincima proleterima bili su Nikola Gabrić, Jakim Maslov i Jakov Juras. Slijedile su teške borbe za ranjenike protiv četnika, od Neretve do Lima, borbe u toku četvrte neprijateljske ofanzive koje su odnijele dosta života:

Miše Blaža, Juru Bonaeiea, Matu Borića, Franu Gulina-Meića, Petra Jakovčeva, Dinka Konjovodu, Živka Kuzmana, Marka Milišića . . .

Dalmatinci se posebno istaknuše onih apriskih dana 1943. godine kao splavari, plivači bombaši, koji među prvima savladaše nadošlu i mutnu Drinu, dajući tako odlučan doprinos razbijanju četnika i Talijana na Krčinom brdu. Svojom hrabrošću, drugarstvom i požrtvovanjem dali su pun udio slavi Prve proleterske.

Četvrta ofanziva se završi a poče nova, još teža. Opet Prva proleterska juriša na rafale, granate, »štuke« i »junkere«; juriša i njen Prvi bataljon. Na Zlatnom boru razbija neprijatelja i spasava ranjenike na Celebičkoj visoravni. Proli se krv proletera, padoše mnogi smrću junaka. Skupa su jurišali, skupa slavili pobjedu, skupa ginuli sinovi lijepe Dalmacije, slobodarskog Lovćena i ponosne Bosne. U stroju Prvog crnogorskog lovćenskog bataljona na početku ofanzive bilo je više od stotinu hrabrih Dalmatinaca (više nego Crnogoraca). A po završetku ofanzive, u stroju bataljona, na Miljevini, bilo ih je za 22 manje nego Crnogoraca. Šture brojke ponekad govore najrječitije.

Završi se i ta teška ofanziva. Bordi uzmiču i pod rukovodstvom Tita i Partije hitaju ka novoj slobodnoj teritoriji. Planina guta čete, bataljone i njenu brigadu. Kolona umornih grabi kroz šumu. Iznemogli borci hvataju se za paprat, grle žile stoljetnih bukava, padaju i podižu se, iznureni glađu, nesanicom, ranama. Mnogi ne mogaše dalje od Zlatnog bora, Sutješke, Milinklada, Zelengore, Balinovca. S njima ostaše i Ivo Babić, Ivan Begović, Marko Biličić, Vinko Buličić, Ante Ceko, Jerko Jelić, Gojko Kadjević, Drago Krnić, Krešo Miličević, Petar Milišić, Marjan Radalj, Joso i Jere Rak, Miljenko Sisarić, Nada Srzić, Marica Supe . . . I mnogi drugi kolji zaslužuju ne manje poštovanje... A Zelengori nikad kraja, uvijek je iznova pred izmučenim borcima, zinula kao glad, surova i beznadna, ali otvorena, ipak, kao majčina njedra. Nudi okrilje, makar i surovo.

Pređosmo put između Kalinovika i Foče, i Bisticu koju zapamtismo po mutnoj vodi. Borci padaju, ali se stroj kreće naprijed. Ponovo stižu novi borci, i opet Dalmatinci. Iz Treće dalmatinske, ništa manje neustrašivi i spremni da ostanu na vječnoj straži. Među njima su Olga i Zorka Kalat, Mate Boban, Lovre Boko, Milan Gulin. . . Proboj je izvršen, pobjeda izvojevana, pod nogama nam osta Jahorina i Romanija, oslobodismo Han Pijesak, Vlasevicu, Miliće, Drinjaču, Zvorniku. Padaju neprijateljska uporišta, ali i naše žrtve. Kod Zvornika osta Filip Kljaić-Fića, politički komesar brigade ali i više od toga — njena duša. S njime i mladi dalmatinski proleter: Ive Bjeliš, Kata Bogunović, Frane Ceko, Stanislav Ivičević, Ante Milišić, Jozo Mušan, Marinko Supe, Ive Supe, Ante Vela . . .

Brojino stanje je bitno smanjeno, iscrpljenost je neopisiva, ali za proletere nema prepreka. Preko KoOjuha, rijeke Bosne, Vlašić planine stižemo u centralnu Bosnu. Danonoćne borbe oko Turbeta, Travnika, Jajca jenjavaju tek septembra 1943, kada stižemo u lijepu Dalmaciju. Kapitulacija fašističke Italije pričinjava nam veliku radost. To je velika pobjeda. Ali, mnogi mladi Dalmatinci i Dalmatinke iz Prvog crnogorskog lovćenskog bataljona ne doživješe tu radost, ne vidješe svoje lijepo more. S palim proleterima ostaše i Branko Beara, Jere Cogelja, Mileva Milišić, Zivko Puharić, Ivan Škarica, Ante Šupe, Ivo Benzon, Ante Sesartić, Milan Veža i njihov neustrašivi komandir voda Mate Zarnić. Ante Supe pogibe kod Ciste, sa pogledom na plavi Jadran,

pošto nešto prije toga izgubi svoje dvoje djece, Maricu i Marinka. Od te petočlane porodice ostade da nastavi borbu Milka sa svojim trinaestogodišnjim sinom Milom koga iz milošte svi zvasmo Mišo.

Fašistička Italija je kapitulirala, ali rat nije završen. Bilo je još mnogo novih boraca, pobjeda, napora, žrtava. Dalmatinci su hrabro ginuli svuda, po Bosni i Sandžaku kao i u svojoj Dalmaciji, prolili su svoju krv u Valjevu, Beogradu, na poljima Srema, Slavonije i Zagreba, na ulicama Zagreba i Trsta. U tim posljednjim bojevima padoše Marko Cogelja i Mate Leoni. Omiljeni komandir čete Leoni pogibe u jurišu kao zamjenik komandanta bataljona za oslobođenje Beograda. Padoše u kasnijim borbama i Ivan Roić, Ljubo Troskot, Sime Ivanković, Dušan Jurišić, Stipe Košarić, Petar Lalić, Lovre Mišlov, Blaž Pancirov . . .

Neopravdano bi bilo spominjati samo mrtve. Svima nama preživjelim iz stroja u Rudom ostaju u nezaboravnoj uspomeni i sjećanju svih 230 sinova i kćeri Dalmacije koji predoše kroz borbeni stroj Lovčenskog bataljona od kojih preko 86 dade najviše što se za slobodu može dati – svoj mladi život. Zar ćemo ikada moći da zaboravimo hrabrost, humanost i dobrotu Ivana Krilića, Kamila Baića, Ante Bralića, Jure Odaka, Nade Srzić, Jerka Pavičića, Marina Popića, Zore Letice, Porodice Šupe, Vitomira Piraka i mnogih drugih. Ovih par redova upućeno je svima poginulim i preživjelim Dalmatincima koji su se borili u sastavu Prvog crnogorskog Lovčenskog bataljona Prve proleterske brigade. Za nezaboravno drugarstvo.

MILJENKO GARELJIĆ

PODGORANI U PRVOJ PROLETERSKOJ

Selo Podgora smješteno uz more ispod Biokova u toku NOR-a dalo je više od tri stotine boraca. U njemu se formirao i Prvi mornarički odred Ratne mornarice nove Jugoslavije. Borci iz Podgore su se borili širom Jugoslavije u raznim jedinicama. Već polovicom 1942. godine u bataljonu »Josip Jurčević« nalazilo se oko osamdeset Podgorana.

Poslije ofanzive u kolovozu 1942, kada je taj bataljon napustio Biokovo, njegovi borci su prešli u Bosnu te nakon što je formirana Prva dalmatinska brigada borci su raspodijeljeni po raznim jedinicama NOV. Tako se osim Podgorana iz Omladinske čete na Biokovu priključila Prvoj proleterskoj brigadi.

Još dok sam bio kući u Podgori, stizale su vijesti o podvizima boraca proletera. a o tome sam se uvjerio kada sam stupio u NOV i došao u kontakt s proleterima. Sretali smo se s njima preko Neretve, Drine, i u Cmoj Gori. Deveta divizija je rasformirana i ostala je Treća dalmatinska brigada. U njoj nas je ostalo oko dvadeset Podgorana. Nakon što se ova brigada od Nevešinja prebacila u Sandžak u područje Plevlja i branila položaje na rijeci Cehotini, morala se htino preko Tare, Durmitora i Pive prebaciti na Vučevo. Na Vučevu smo dobili zadatak da se spustimo u selo Curevo i održavamo položaje na rijeci Sutjesci.

Mislim da je bilo 6. 6. 1943. kad smo smijenjeni s položaja i izišli na Vučevo. Nakon što, SU se bataljoni prikupili Ivan Gaće se popeo na jedno oveće ležeće stablo i povišenim glasom rekao: III dalmatinska brigada je rasformirana. Pola boraca brigade na čelu sa Jozom Tomaševićem kreće u II dalmatinsku brigadu. Drugi dio brigade na čelu sa Ivanom Gaćom odlazi u I proletersku brigadu. Ujedno je opisao ukratko situaciju u kojoj se nalazimo i kako treba da se držimo s obzirom na ofanzivu. Sa još deset Podgorana pripao sam Prvoj proleterskoj brigadi. Ostali Podgorani koji su bili u Trećoj dalmatinskoj, većinom su se nalazili u Centralnoj bolnici.

Odmah smo krenuli ka 1. proleterskoj brigadi. Prvu smo noć proveli probijajući se kroz prašumu Perućice. Sa drugom Mirom Babićem odmah smo se počeli sjećati imena Podgorana koji su u rujnu 1942. pošli u 1. proletersku brigadu. Prvo sjećanje bilo je na Nikolu Velu, visokog kršnog momka koji je na Biokovu nosio zastavu, inače po zanimanju je bio ribar-pomorac koji se i prije odlaska u NOV istakao na terenu razoružavši dva žandara.

Prisjećamo se Ante Vele, u to vrijeme jedinog intelektualca-školara iz Podgore koji je krenuo u partizane. Bio je krasan momak, uglađen. Zvonko Dejan, iako mlad krenuo je u partizane. Zatim se sjetih Mate Borića i Milenka Sisarića, prvi drvodjelac a drugi krojač, završili su zanate u H. Radiši, došli u Podgoru s revolucionarnim iskustvom koje su prenosili na ostalu omladinu. Tu je također i Milovan Pavlinović, mlad golobrad momčić koji kao i Dejan nije još stasao za vojsku ali je kao skojevac krenuo. Karlo Sumić, poznati poljoprivrednik, čista glasa za pjevanje, Ivo Sumić, poznat pod nadimkom Suma. Sve su to mladi neoženjeni momci osim Mate Borića koji je kod kuće ostavio ženu i nejaku sina. Ostali su ostavili roditelje a poneki i zaručnicu.

Kad smo stigli u Suhu i Tjentište, obaviješteni smo da se kao posebna grupa u zaštitnici bolnice 1. proleterske probijamo kroz Zelengoru. Tako smo krenuli od Tjentišta prema Zelengori, prešli Hrčavku, Vrbnioke staje i izbili na Lučke kolibe. Već kod Lučkih koliba počeli smo sretati borce 1. proleterske koji su držali položaje prema neprijatelju. Ispod njihovog oružja smo se provlačili. Dakako da smo pri susretu počeli pitati za naše mještane, tako su činili i drugi borci sa Biokova. Znatiželja nam je još bila veća kada smo se sreli s Antom Glavinom iz Makarske koji je Podgorane dobro poznavao. Glavina nam je uglavnom davao odgovore. Drugovi Nikola Vela, Zvonko Dejan, Mate Borić, Milenko Sisarić, Milovan Pavlinović i Karlo Sumić su poginuli. Još su živi Ivo Sumić i Ante Vela ali njihova jedinica se tu negdje nalazi na položaju, a vremena za posjete nema.

Nakon što smo izbili na Miljevinu preko Balinovca, raspoređeni smo po bataljonima. Sa Mirom Babićem i Antom Lucijetićem raspoređeni smo u 6. beogradski bataljon, a ostali drugovi po drugim bataljonima, a drugarica Zorica Letica u bolnicu kao bolničarka.

Brigada je krenula preko pruge Višegrad–Sarajevo i izbila na Romaniju. Na Romaniji je izvršena smotra Bataljona. Novopridošli drugovi su sada i službeno raspoređeni po desetinama i vodovima a i naši rukovodioci dobili su određene dužnosti.

Sa Romanije smo krenuli prema Han-Pijesku i Vlasenici, koja smo mjestu u naletu oslobodili i s proleterima u borbama sudjelovali. U tim borbama naši drugovi su se uvjerali da u Dalmatince ne treba sumnjati, da smo dosljedni nasljednici svojih poginulih drugova.

Od Vlasenice smo krenuli prema Drinjači i Zvorniku. Od Podgorana su sada u brigadi: osim mene, Miro Babić, Ante Lucijetić, Ante Letica i Zorica Sisarić Ruska, novoprilidošlih iz III brigade, od starih boraca su još Ivo Sumić i Ante Vela. U borbama za oslobođenje Zvornika bio sam ranjen, te sam kao ranjenik ostao na liječenju u istočnoj Bosni. Poslije toga pogine Ante Vela i Ante Lucijetić, a u Brigadi ostaje Rusko Sisarić koji pogine krajem 1943. godine. Ivo Sumić, Miro Babić i Zorica Letica ostaju u Prvoj proleterskoj sve do oslobođenja zemlje.

DUŠAN DROCA

KRAJINA — S PUŠKOM I SRPOM

Marš do Prekaje bio je zaista naporan, ali je krunisan susretom koji se dugo pamti. Sreli smo Prvu krajišku brigadu koja se kretala u suprotnom pravcu. To je bila prava vojska. Gotovo svi su imali uniforme bivše jugoslovenske vojske. Bili su mladi i vedri ljudi imali su na glavama troroge partizanke, a na njima crvena petokraka zvezda bez srpa i čekića. U njihovoj koloni ugledali smo i nekoliko brdskih topova, minobacača i teških mitraljeza. Zadržavajući se samo kraće vreme dok su nas pozdravljali, pevali su gromko partizanske pesme koje smo prvi put čuli. Pošto smo u Prekaju pojeli neku mladu boraniju, uputismo se prema Drvaru. Mene staviše u drvena seljačka kola koja su vukla dva para volova, sive dlake i širokih rogova. Seljak sedi na prednjem delu i dugačkom motkom bode pod rep volove, podvikujući »ojs, biko, ojs«, pa oni skreću čas na jednu, čas na drugu stranu. Poveća kolona takvih i sličnih kola s ranjenicima i bolesnicima prilično se sporo kretala ka Drvaru, središtu slobodne teritorije. Moja kola odmiču škripeći, a meni se čini kao da volovi stenju od tereta, iako sam bio sam u kolima.

Uđosmo u Drvar. S leve strane puta stajao je u dve vrste odred polugolih i bosih pionira sa trorogim kapama, sa crvenom zastavom na čelu. Pozdravljajući nas poklicima, pesmom i stisnutim pesnicama. Bilo je to tako dostojanstveno i uzbuđljivo. Nedaleko od tih mališana, dočekaše nas omladina-skojevke iz Drvara. Obasipaju nas cvećem. Kao da su hteli da zagrlje čitavu kolonu. I cveće raznih boja začas prekri drvene zaprege i ulicu. Devojke u narodnim nošnjama također su ličile na to prekrasno cveće. Osim toga, šuma ruku s obe strane ulice i to cveće, pa radosni pogledi — sve to duboko nas je potreslo.

Prvi put smo u Drvaru, a osećali smo se tako kao da smo kod kuće, Izgledalo nam je kao da sretamo poznata lica, a u njihovim pogledima i pozdravima kao da smo prepoznavali naše najbliže rođake i prijatelje. Najviše je bilo žena, majki i starica, dece, pionira. Dok prolazimo kroz špalir, koji je bio priređen u čast ranjenih i bolesnih proletera, ostajali smo nemi od unutrašnjeg uzbuđenja. Kako im uzvratiti, odužiti im se za tako topao i prijateljski prijem!

Nas »pešake« drug Vaso smesti na prvom spratu negdašnje apoteke. Po podu je bila prostrta sveža, čista slama. Polegli smo i uzbuđeni od nezaboravnog susreta s ustaničkom Krajinom. Do mene je ležao Veljko Vidaković, kojemu je desna ruka do lakta bila amputirana — izgubio je u borbi kod Rogaltice, marta 1942. Bilo mi je drago što su on, iz Druge proleterske brigade, našao pored mene. Bio je šaljivdija, iskren i dobar drug. U blizini je i Mlado, Romanijac, teški invalid, bez obe ruke do lakata, izgubio ih je još na početku oružanih borbi negde na Romaniji. Ustaše su bacile ručnu bombu, on ju je uhvatio, ali nije imao vremena da je natrag vrati.

Tek što smo se raskomotili, dođoše Krajiškinje, zapevaše onu popularnu setnu pesmu »Bolna leži omladinka Mara«. Cuh kako jedna kasnije reče: — Što je teško ranjena ova drugarica! Veljko i Mlado prasnuše u smeh. Smejao sam se i ja. — Nisam, valjda, ništa nepristojno rekla? — upita ona. Na to Veljko: — Smešno nam je samo to što vam ovaj naš drug liči na drugaricu . . .

Izvinjavajuoi se odoše u drugu sobu, a kod nas se pojaviše predstavnici organizacije žena s pregrštima raznih ponuda. Bilo je hrane i rublja, ali ono što je još više dirnulo — bile su tople reći i interesovanje za zdravlje svakog pojedinca. Ko bi to mogao da zaboravi.

Sutradan smo stigli u Bosanski Petrovac, gde smo također bili srdačno dočekani. Ovog puta među članicama Antifašističkog fronta žena, koje su požurile da nas obidu, bilo je muslimanki sa žarom i feredžom, ali su pred nama otkrile lice i ponudile nas obiljem mlečnih proizvoda, zelja i drugog. Predvečer je u gradu održan miting naroda iz mesta i okoline. Na njemu je govorio i Gojko Nikoliš Mediko, predstavnik saniteta Vrhovnog štaba. A onda smo zaigrali i zapevali »Širi kolo, kozaračka lolo«. Sutradan smo krenuli na posljednju etapu našeg velikog marša — u selo Drinić, gde je bila smeštena centralna bolnica. Stigli smo baš na ručak. »Pešaci« — ranjenici su odvedeni u zaselak Medenac, pod Oštreljem i Srneticom. Nas desetak je smešteno u kuću Smiljanke Kecman, čija je ćerka Milka postala naša bolničarka. Konjanici su razmešteni u središtu sela, po kućama Banjaca. Tamo je i kuhinja, a u blizini i ambulanta. Za ručak smo dobili, pored ostalog, i šljive iz Saničke doline, što su ih nabrale i dopremile omladinke iz 1. radne brigade. Od njih smo doznali mnoštvo pojedinosti o ijunacima ovog kraja, tegobama koje je podneo narod, o proslavljenom Mladenu Stojanoviću, koga su četnici ubili. Ovde smo prvog jutra imali tužnu svečanost — ranjeni drug koji je spavao pored mene ujutru je osvanuo hladan. Sahranili smo ga na obližnjem groblju uz počasti koje su mu priredili ranjenici i bolesnici zajedno sa meštanima, koji su ga oplakali kao da se ovde rodio i odrastao.

U Krajini smo proveli jesen 1942. godine, upoznali Krajišnike s puškom i sa srpom, mlade i stare, i stekli nove mnogobrojne prijatelje. To međusobno upoznavanje ostavilo je trajne uspomene i dirljive primere bratstva i jedinstva. Hiljade ranjenika i bolesnika, boraca iz raznih krajeva naše zemlje, mogu to posvedočiti. Mnogo toga mogu da kažem o lepoti Krajine i njenih ljudi s kojima smo se sreli i upoznali i koje smo zauvek zadržali u svojim srcima.

Preuzeto iz: »Prva proleterska brigada«, knj. 1, str. 569. Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

JAKOV ŠKUGOR

ŠIBENČANI MEĐU PROLETERIMA

Krenuli smo 4. listopada 1942. od crkve sv. Petra u Danilu Biranj. Prošli smo nekoliko sela. Mnoga nismo ni primjetili. Mala su. Nekoliko, kamenih kućica, manjih od kamenih gromada oko njih. Ne bismo te kućice niti zapazili da se nije javio neki kudrov ili pijevac. Tada, među nama, rijetko se čuo razgovor. Kao da su umor i pospanost ovladali kolonom. Tako sve do novog dana.

Drugog dana, ujutru, ugodno iznenađenje. Pred nama se vidjela rudina (zaravan), sa desetak velikih hrastova. Umorni od hodanja i neprospavane noći, plegli smo i zaspali. Nakon odmora, učinili smo tu i prvu kolektivizaciju. Naime, dali smo cijelu hranu iz svojih torbi na zajednički »stol« prostrtih deka. Tu je »planuo« i moj pršut! Trebalo je vidjeti te hrpe hrane, kako brzo rastu, sve uz smijeh i dosjetke: »Svima jednako... Trebamo dijeliti dobro i zlo... Tako je to u komunizmu...«, koje su se čule za vrijeme jela, te zajedničke marende ispod hrastova. Zatim smo krenuli dalje.

Bilo je rano popodne kada smo se zaustavili radi odmora. Umorni i žedni, popadali smo na usputna kamenja. Topao je bio taj jesenski dan. A kraj kojim smo prolazili izrazito pust sve dok pogled dopire. Nigdje ni drveta, ni travke. I kiše, kao da nikada ne padaju ovim kršem!

Tek predvečer toga dana dođosmo u jednu dolinu, zapravo, kamenom ograđenu vrtaču. Njenim rubovima ćućore od suše požutjeli hrastići. Tu se spremala večera. Među ranije izdvojenim, odabranim drugovima za pripremanje večere bio je i naš Pere. Javio se da zna »bikariti«. Kada smo, konačno, i mi stigli, pitali smo ga: »Sto je za večeru?«. »Krava!« — kaže Pere. »Zar cijela krava« — priupitam ga ja. Umjesto Pere odgovori Stanko: »Rogove i papke bacit će«, pa smijući se upita: »Pere, što si ti radio: derao kravu ili zapovijedao?« »Čistio sam krumpir«, ozbiljno odgovori Pere.

Dok smo čekali večeru, sjedeći na Perinoj deki, uz štalu razgovarali smo i o hrani, o toj vrtači, o pređenom putu itd. »Di smo ovo došli?«, zapita Joso. »Nismo kući, pa mi je svejedno«, ravnodušno kaže Stanko. Pogledam Peru očekujući i njegovo mišljenje. »Kađa sam gonio ovce u planinu, išli smo na Dmiš«, odgovori Pere, te doda: »Šta bi ovce pasle u ovom kršu?!«, izgovori se Pere, da prikrije lošu orijentaciju. »Lipa je ovo vrtača za prespavati noćas«, zadovoljno će Joso. »Kao ozidani logor«, kažem, misleći na iznenađenje. »Da nas lakše uhvate«, dometne Stanko, smijući se. Znajući da naše osiguranje ima par pušaka i jedan puškomitraljez, osjećali smo se kao da smo svi naoružani, sigurni. »Lako je Jaki kad ima bajonet«, nastavi Stanko. »Ja ništa nisam ponio, osim torbe«, reče Joso. »Sada moreš i nju baciti«, berekinski mu kaže Stanko, misleći na hranu koju smo dali u zajedničku »kuhinju«. Nakon večere, umorni slatko smo zaspali na Perinoj deki, pod vedrim nebom.

Bilo je jutro, treći dan puta. Onako brojni poustajali smo, tresli odjeću i deke od prašine. Cijelom dolinom vrtače bila se digla gusta prašina. A Pere nas je učio tresti deku, udvoje, po vojnički. Teško je to Stanku i meni išlo.

Nikako da uskladimo ono »đipanje«. Tko zna koliko bi se mi mučili da se dolinom vrtače nije čulo: »Po ... kre ... t... po ... kre ... t...!«. Išli smo istim pravcem, prema istoku.

Putovali smo cijeli taj dan. Još iz daljine ugledali smo planinu Svilaju, poslije dužeg putovanja prošli na Muć, i tek navečer stigli u sela ispod Svilaje. Na ulazu u sela čuli smo pjesmu i diple na mijeh (mješinu). Dočekali su nas brojni mještani. Primili su nas kao da su svi bili jedna — jedinstvena obitelj — domaćina. Tu smo i zanoćili.

7. listopada, četvrti dan puta, proveli smo penjući se uz Svilaju. Negdje, rano popodne stigli smo na vrh, gotovo trčeci, poput juriša istrčali, pokazujući jedni pred drugima snagu, izdržljivost. Još smo jurili po vrhu da nađemo koji brežčić ili veći kamen, za odmor i bolji pogled, kada se čula vika: »Avion ... avion ... ležite...« Polegli smo između kamenja, svi, gdje se tko našao, tu uhvatio zaklon. Iz daljine se čuo zvuk aviona, brzo se približio, nisko preletio iznad naših glava i odletio prema Sinju. Tada pogledam po kamenjaru da vidim gdje su se sklonili tako da ih se ne vidi, tu iz neposredne blizine, ali teško je koga bilo ugledati, osim nesretnog magareta koji je ostao na mjestu, onako natovaren sa dvije vreće krompira koje je iznio uz Svilaju, a sada čeka da ga se rastereti. Sjedili smo šćučureni, onako po grupicama i ćaskali o ručku, o putu i dr. »Pere, vidi!« — pokazujem na podešanu obuću na nozi. »Sto si to napravio?« — zabrinuto me upita Pere, dodajući: »Kako ćeš dalje?« Skinuo sam »cipelu«, vrteći je u ruci, zapitao sam Peru: »Zar ti ne možeš popraviti?« Još sam ga htio podsjetiti: »kući si krpao postole, pogotovo za djecu i žene...« Još nisam bio sve to ni izgovorio, Pere se naljutio, uzeo mi obuću iz ruku, pa bacio daleko u kamenjar! Bio sam iznenađen i revoltiran. Skočio sam da udarim Peru, ali su me zadržali Stanko i Joso. Još ljut od toga, napustio sam to rođačko društvo, te otišao u grupicu mladića s Konjevrata. S njima sam bio i ručao, onako polubos. Vrativši se tek navečer kod rođaka za svoju torbu, našao sam i popravljenu obuću.

Ubrzo je došla večer i pokret. Znali smo da su pred nama sela i rijeka Cetina. Kako je prijeći?! Tog popodneva na Svilaji dobili smo neke podatke: da tim selima često kruže ustaše i četnici, jer da mještani pomažu partizane koji selima prolaze, te da moramo biti jako oprezni. Najteže je preći rijeku! Pošli smo prvim sutonom. Učas smo sjurili do prvih kuća. Sada po mraku. Kolona vijuga uskim seoskim ulicama. Javiše se psi. Ljudi izišli iz kuća, stali, došaptavaju se međusobno, gledajući tako veliku kolonu ljudi, bez oružja i uniformi.

Nekoliko zastoja i eto nas na kraj sela. Po izlasku, ubrzali smo korak ravnicom. Pretrčali polje, žurili u pravcu mosta, jedva se sustižući u koloni. I, onda za nekoliko trenutaka, bez smetnji, prebacili se na drugu stranu rijeke. Nakon prijelaza, vidnim olakšanjem i laganijim korakom, produžili smo podnošjem Dinare u pravcu sela Koljani. »Sada se bolje diše ... planinski zrak ...«, čule su se dosjetke i smijeh u hodu kolone. Zanoćili smo pokraj tog sela, bez večere.

8. listopada. Sunčan i jako topao dan. Cijelog tog jutra penjali smo se planinom. »Idemo u Vešća goru«, kazao je novi mladić u grupi, Jovica Bodrožić, iz sela Koljana. Na sebi je imao vrličku narodnu nošnju, pa smo ga iz daljine lako prepoznali. On se tog jutra priključio našoj koloni, tu u selu, gdje je i rođen. Kazao je da zna dobro planinu, da je već bio u partizanima,

ali ga je majka odvela kući jer je premlad. Kada je tog jutra vidio nas tako brojne u koloni, pošao je s nama, bez znanja roditelja. Cesto smo ga, u putu, zapitkivali o partizanima i Vešća gori, koja nam se činila nedostižna. On je bio zadovoljan što nam može kazivati, te se često u koloni premještao, sad kod jednih, sad kod drugih, pa smo ga tako svi brzo upoznali i zavoljeli. »To je pravi partizan!«, veli Jozo za Jovicu.

Kolona se razvukla stazom, k vrhu. A ovaj kao da se stalno izmicao. Zamorili se bili uz Vešća goru kao nikada do tada. Zastali smo. Odmorali se čekajući ručak.

U suton smo stigli na Vešća goru, u prvu partizansku bazu. Tu je bilo nekoliko malih drvenih kućica između stoljetnih jela i bukava, te dvadesetak partizana. Među njima i nekoliko starijih drugova. Bili su oduševljeni sa tako velikim brojem ljudi. Kasno te večeri smjestili smo se u obližnje planinske kolibe i tu prenoćili.

Peti dan u koloni. Da idemo za Bosnu, tek smo čuli tog jutra, na polasku sa Vešća gore. Na pitanje: da li će netko ostati, zbog bolesti, umora i si, koliko znam, nitko se nije bio javio. Na početku odmorni, brzo smo išli, tog jutra, međusobno čavrljajući, pjevušeći. . . Idemo ravno vrhom planine. Došavši na rub šume naglo stadosmo, čini se dahom i korakom, iznenađeni prostranstvom Livanjskog polja. Dugo smo zurili u veličinu i bogatstvo njiva i pašnjaka, kakvih u Dalmaciji nismo vidjeli. Kao uzdah, čulo se u grupi: »Asti sto, iipo li je ... Nikada se u Dalmaciju vratit neću ... I nećeš, ne boj se...«. Vedro raspoloženi brzo smo sjurili niz planinu u polje, te nastavili cestom za Prolog. Idući tako zapažamo uz put brojna zgarišta kuća. Tako u desetak popaljenih sela. Neka do temelja razorena ili izgorjela. Ostala je crna pustoš. Kao da sami ugarci pričajiu o crnim danima žitelja tih sela. Tek u drugim selima, od rijetko preživjelih ljudi saznali smo o tragediji njihovih susjeda, koje su ustaše poubijali i bacili u jame! Bili smo zaprepašćeni tim saznanjima i prizorima za koje nismo do tada bili čuli a ni vidjeli. Ujedno smo bili ganuti kako su ti rijetki mještani javljali svojim susjedima o nailasku naše kolone: »Dolaze dalmatinski partizani... Ustala je Dalmacija...«. Na zidovima vidjeli smo mnoge napise, parole. Jedna od njih: »Živio Tito«, posebno je privukla našu pažnju. Za sve druge napise bilo je jasno na koga se odnose, ali ovaj – ne. Tko bi to mogao biti? Ne znaju ni drugovi oko mene. »Tito« – ime koje prvi put čitamo. Čitamo sa zidova popaljenih kuća. Na zgarištima. Tada i tu, za većinu od nas, kao da je iz vatre i dima rođeno. Ime kao vapaj i nada stradalih, ugroženih!

Kasno popodne došli smo u Prolog. Odmorili se u mjestu koje je bilo puno crnogorskih partizana. Bila je to 4. crnogorska brigada, kako smo kasnije čuli. Četrdesetak drugova i drugarica iz naše grupe raspoređeno je u tu jedinicu i ostalo u mjestu. Među njima i Pere Skugor. Neočekivani rastanak! Istu večer došli smo u Livno. Tako smo prvi put u jednom slobodnom, partizanskom gradiću. Zatekli smo u njemu puno naroda i partizana. Idući Livnu, nadali smo se u njemu i ostati, u neku od jedinica gdje bi dobili i oružje. A pogotovo kada smo u Livnu našli i neke dalmatinske partizane. Zastali smo tek na kraju grada, u krugu kuća punih vojske, oružja, opreme, i kuhinja, upravo u vrijeme večere. Tu smo bili ugodno iznenađeni: pojavio se Ive Škugor-Pinje, partizan od početka te 1942. Bio je tako sretan što nas je vidio, kao i mi njega, nakon toliko vremena. Nije se prestao smijati, tih nekoliko

Grupa boraca s Milojem Milojevićem na položaju ispred Imotskog 20. kolovoza 1942. godine

Grupa boraca Pratećeg voda 2. bataljona kod Livna krajem kolovoza 1942. godine

Savo Mašković čita »Borbu« sa grupom boraca 1. bataljona blizu Bosanskog Grahova u drugoj polovini rujna 1942. godine

Grupa boraca 4. bataljona na Mliništima drugom polovinom rujna 1942. godine

Kirurška ekipa 1. proleterske kod Ključa listopada 1942. godine

Vrhovni komandant Tito 7. studenoga 1942. godine drži zastavu 1. proleterske brigade u Bosanskom Petrovcu neposredno prije predaje komandantu brigade Danilu Lekiću Spancu

Komandant 1. proleterska brigade Danilo Lekić predaje zastavu prvom barjaktaru Vojsi Radiću u Bosanskom Petrovcu 7. studenog 1942. godine

Vrhovni komandant Tito obilazi stroj 1. proleterske, 7. studenoga 1942. godine u Petrovcu

minuta koliko smo bili zajedno. Na njemu je bila neka pelerina, vjerojatno od njemačke uniforme, titovka i puškomitraljez. Porazgovarismo malo o Dubravi, njegovim roditeljima, i rastanak. Na žalost, zauvijek! Nakon tri mjeseca poginuo je iznad Livna. Te večeri, nastavili smo put dalje, pa u svanuće stigli u Glamoč. Na ovom dijelu puta, osim početka i kraja, ništa se drugog ne sjećam. Naime, prespavao sam u hodu najveći dio puta, kako su mi rekli Joso i Stanko koji su me vodili između sebe da ne ostanem na putu te noći. U Glamoču smo sreli još jednog starog partizana iz Dubrave: Nikolu Raka. Tog trenutka bio je na dužnosti, pa smo se u hodu pozdravili i rastali. Još malo smo išli i zastali u Glamoču, gdje smo proveli cijeli taj dan. Prisustvovali smo velikoj priredbi koja se održavala na otvorenom polju. Za nas, tek došle, bila je jako zanimljiva. Davani su skečevi, pjesme i recitacije. Među njima i ona: »Puško i ti torbo, vi ćete borbu dobiti...«, koja mi se jako dopala. Iste večeri nastavili smo putovanje, vozeći se u kamionima, što nas je ugodno iznenadilo. Pjevajući u otvorenim kamionima kasno u noći stigli smo u neku šumu gdje smo i zanoćili. Tek ujutru saznajemo da je to željeznička stanica Milinište, koja je tada bila jako porušena. Upravo smo se tog jutra prikupljali za daljnje pješčenje. Kad se iznenada, poput zmije, ušulja mali vlak. Zaustavio se među nas, onako u grupi, i zapištao kao pravi!

»Idemo vlakom ... Idemo ... Idemo vlakom ...«, čulo se desetinu glasova iz nastale gužve na stanici. Trebalo je vidjeti te djevojke i mladiće kako, poput djece, vrište, pjevaju, dozivaju se, uskačući u te male otvorene vagone s uzvicima: »I željeznicu imamo... Prava partizanska država... Prvi put se vozim u vlaku...«, što se sve skupa prenosilo jurećim vagonima i odjekivalo šumom prema Oštrelju. Najedanput se vlak zaustavi! Usred šume?! Onako bez »veze«, na otvorenoj pruzi? Domalo došlo je objašnjenje: u blizini je partizanska bolnica, trebali smo prenijeti ranjenike i bolesnike i ukrcati u vlak. To smo učas obavili. Put smo nastavili pješice kroz šumu i ubrzo došli u selo Drinić, gdje smo i prenoćili.

Slijedećeg jutra cilj je bio Bosanski Petrovac. Po lijepom i sunčanom danu kretali smo poljskim stazama kao da smo na izletu, a neki su čak i cvijeće brali. Iz daljine smo vidjeli Bosanski Petrovac, koji nam se činio sve većim. U koloni je bilo veselo, bučno, kao i obično ta dva-tri dana. Iznenada začusmo gruvanje topova, negdje prema istoku, iza naših leđa! U tren smo zastali, pogledali u tom pravcu, pa jedni u druge, bez riječi. Ponovo se onda začula serija topovske paljbe koja kao da i nas pokrene i oživi u koloni s mjesta gdje smo na trenutak bili naglo stali. »Imamo topove... To naši gruvaju... Paljba za naš dolazak...!!!«, čule su se dosjetke i smijeh drugova koji se još življe primiču Petrovcu. Rano popodne stigli smo u taj gradić. U njemu smo ostali tri dana. Razgovarili s mnogim partizanima i mještanima Petrovca; od njih smo puno saznali, a nešto prvi put čuli. Osim ostalog i to: tih se dana vodila žestoka borba za Ključ, da još traje... Ono gruvanje topova, što smo čuli prethodnog dana, dolazilo je od Ključa, itd.

Cim smo došli u Petrovac, dobili smo drugog rukovodioca: Velebita. Vinko Grubišić, dotadašnji vodič, vratio se na šibenski teren. Nakon nekoliko dana u Bosanskom Petrovcu kao da smo bili nestrpljivi, kao da smo željeli dalje, bilo je dosta odmora. I onda iznenada naređenje: Pokret? Pravać: Ključ! Pješčili smo cestom, gotovo cijeli dan. Već je bio mrak, kada smo skrenuli na neki pašnjak i zaustavili se uz šumicu i vrtove. Tu se nešto čekalo. Vrzma-

jući se tu, naokolo, netko je pronašao stabla neobranih šljiva, koje smo bez dogovora, bez jedne-jedine riječi napali kao čvorci vinograd. Isto tako brzo i šutke smo se sakupili i krenuli dalje, još koji kilometar i zanoćili na tom pašnjaku.

Slijedećeg jutra, 17. listopada, došao je kraj naše neizvjesnosti. Nakon 13 dana puta konačno smo, svi, saznali: gdje i u koju jedinicu idemo. Bila je to Prva proleterska brigada, koja je upravo oslobodila Ključ. To nam je prvi rekao Filip Kljajić-Fića (poginuo na Zvorniku, početkom srpnja 1943), politički komesar te brigade, pred strojem na pašnjaku, gdje nas je došao pozdraviti, neposredno pred naš ulazak u tu jedinicu. Tom prilikom je govorio o borbenom putu i borcima-proleterima te brigade, o našem dolasku u tu jedinicu i dr. Tu smo bili raspoređeni po bataljonima, onako kako smo stajali u stroju. Tako nas je, većina iz Dubrave, dopala u Drugi crnogorski bataljon. Bilo ih je dosta i u Prvom crnogorskom.

I tako odvojeni, po četrdesetak mladića i djevojaka nastavili smo put ka svojim bataljonima pet manjih kolona koje vode istom cilju, do Ključa, do Prve proleterske brigade. Putem smo se sustizali, jedni drugima veselo dovikivali: »Mi smo drugi crnogorski... Mi smo treći kragujevački... Mi smo — ... beogradski . . . . Prvi crnogorski...«. Eto, tako smo stigli i u Ključ, gradić na Sani. Tu smo, napokon, došli među drugove i drugarice, proletere iz Crne Gore, Srbije, Bosne, Dalmacije i drugih krajeva zemlje.

JOVAN BOZOVIC

PJESMA U SUSRETU

(Ratni zapisi)

Između Biokova i nas bilo je možda nekih dvadeset kilometara vazdušne linije. Gledali smo, ga kroz prozirni veo- jutarnjih magli, koje su sporo čirile iza sivih kamenih visova. To već nije bio samo geografski pojam, naučen u školskoj klupi, već utočište partizanskih odreda, čiji su borci smjelo upadali u talijanske logore u Podgori i Makarskoj, da bi zapalili kakvo skladište, oteli koji patrolni čamac ili iznijeli otetu hranu s fašističkih brodova u vrtače neosvojenog dalmatinskog krša. Na zločine talijanskih fašista Dalmacija je odgovarala vatrom iz puškomitraljeza koje je otela okupatorovim vojnicima. Pjesma je složila u stihove i raznijela širom Dalmacije i Krajine priču o mitraljescu Ikli, koji je sa drugovima presreo kamion fašista i gađajući iz lake talijanske brede uzviknuo: »Stoj, fašisto, kud si pošo!... Nije ovo Venecija, nego naša Dalmacija!« Ta pjesma, ponikla u borbama na Dinari, imala je odjeka i na Biokovu. Prije pet dana, tek što su protjerani crnokošuljaši prema Zadvarju i Splitu, slušali smo grmljavinu topova i eksplozije granata na surim stijenama Biokova. Biokovski partizanski odred, koji je brojao nekoliko stotina prekaljenih boraca, uklještio je dvije talijanske divizije. Tri dana prskala je po sivom kršu

krv fašista, tri noći manevrisali su Biokovci, da bi sledećeg dana na drugom mestu iznenada zadali nov udarac okupatoru. A kad .su alpinci četvrtog jutra izbili na zapadne kose Biokova, odakle su dan ranije dobivali najžešće udarce, partizana tamo više nije bilo. Ti partižani su, u toploj augustovskoj noći, preko Aržana i Buškog blata, marševali prema oslobođenom Livnu.

Kod Livna, u Podhumu i Guberu, u Zabjaku, Vržeralima odmarali su se, poslije uspješne borbe za oslobođenje Livna. bataljoni 1. proleterske brigade. U jedinicama je vrilo kao u košnici. Izjutra vojne vježbe, politički časovi; popodne predavanja i konferencije, spremanje programa za priredbe po selima. Na konferencijama se najviše raspravljalo o posljednjim akcijama, izvlačila su se iskustva sagledavali nedostaci i greške. Posle konferencije, u slobodnim časovima, u razgovoru se spontano nastavljala priča o utiscima iz poslednjih borbi protiv Talijana. Mnogo se govorilo o Dalmaciji. Deset dana bojeva i rada vezivalo je naše uspomene za Aržano i Studence, Lovreć i Zadvarje. I za oštri dalmatinski kamen, preko koga su se u bjehu spoticali talijanski vojnici.

I tada, dok su nam misli letjele niz sunčane ceste na kojima smo bombama presretali talijanske tenkove i haubice, odozdo, uz polje, izmiljela je kolona. Modrikasti vazduh treperio je u ljetnoj žegi iznad kolone i svojim bljeskom skrivao figure ljudi. Znali smo da nije neprijatelj, ali je jedna patrola ipak upućena niz polje. Kolona se lagano približavala, pratili smo je dvogledima. Na borcima ,smo uskoro primetili puške i troroge partizanske kape.

— Dalmatinci!

U komandantovim rukama bljesnuo je dvogled. Naša patrola je već stigla do kolone.

— Ljube se! — kliknuo je od radosti komandant.

Te reči bile su kao zapovest: jurnuli smo prema drumu kojim su išli dalmatinski partizani. Dok smo se primicali putu, prekom stazom dojurio je, sav zadihan, vođa patrola i saopštio:

— Biokovci dolaze da popune Prvu proletersku!

Brzo smo izbili na put i pomiješali se s Dalmatincima. Stari, već prekaljeni proleter, čija je slava grijala i srca partizana sa Biokova i podizala mase na ustanak, sreli su Dalmatince veoma toplo.

— Vi ste proleter? .. Prva proleterska?

Mladi komandir sa Biokova,¹ preplanuo od južnog sunca i biokovskih vetrova, lep kao devojka iz priče, bojažljivo je izgovorio te reči. Kao da je svakoj hteo da odmeri smisao, da ne pogreši.

— Jes', drugovi, mi smo proleter!... Ali i vi ste junaci! Čuli smo dosta o vašim borbama. Fašisti se, izgleda, nimalo ne raduju susretu sa vama! Lica mladih osvjetnika sa Biokova postala su vedra. Na njima se mogla pročitati misao: »Pa i oni su obični ljudi, ti oprobani i proslavljeni proleter. Smatraju nas ravnima sebi... To osećanje nije moglo da ostane u grudima, provalilo je kroz bujicu reči mladog, veselog puškomitraljesca Bepa:² — Slušali smo mnogo o vama. Malo smo se pribojavali susreta. Vi ste proslavljeni borci, pa... može čovek da bude pomalo i gord... A kako nas toplo, drugarski primite! Dok je čovek u borbi, dok neposredno ratuje, on zna jedino za mržnju

¹ Ivo Rubeša, komandir omladinske čete.

² Bepo Miljak.

prema neprijatelju. Ta mržnja tjera ga da ubija i ona može da odlučno, bez zadržavanja, korača preko leša poginulog druga, pa tek kasnije da se vrati i da ga, sa toplom drugarskom pažnjom, prenese na mesto večnog boravka. U času borbe svaka žrtva izaziva još veću mržnju, goni na osvetu. Osećanja nežnosti i ljubavi tada za trenutak zataje, kao da zamru. Ali kada borac za slobodu, u senci drveta, kroz tople i iskrene reči svoga saborca upozna nove svetove, grudi mu se nadim, alju radošću i ponosom, oči zamagle suzom radosnicom. Zagrljaji su skupi tu ovakvom, ratu, u boju za slobodu, ali su zato topliji i značajniji. Oni slivaju ujedno osjećanja, izražavaju lepotu i veličinu onoga što je za nas najdragocenije...

Čitav sat ostali smo u razgovoru. Pričali smo im o našim borbama i poredama, zanimali se njihovim trorogi-m kapama, a oni, razdragani, sa ushićenjem su govorili o razbijanju fašističkih kolona, o jedinstvu naroda Dalmacije i o modrim vinogradima ispod Biokova.

— Čuli smo da su Crnogorci pobili mnogo fašista. Junaci ste! Srbijance takođe hvale. Kažu da su u to najveštiji borci. Govorio je to Ante iz Podgore,³ bivši mornar koji je plovio okeanima, »ludi Ante« (zvali su ga tako zbog prevelike hrabrosti), nevešto skrivajući pogled, koji mu se nije odvajao od srpa i čekića na našim zvezdama.

— A, očemo li mi ponet' srp i čekić — nije mogao odoieti a da ne upita.

— Pa vi ste ga već zaslužili svojom borbom, ... Čim dođete kod nas, razume se!

— Pa, dobro — osmijelio se mladi Makaranin — ni mi vam nismo na perju spavali za ovo vreme!

Opšta radost zahvatila je Biokovce i spontano se prenela na nas. Zapevali smo složno. Pesma je postajala sve jača, sve životnija, i razvela se iznad požutelih kukuruza na Livanjskom polju. Bila je to pesma o radosnom susretu, pesma o bratstvu, o borbi za slobodu. Ta pesma otvara nove vidike, nosi u nove svetove. Ona ide ispred prethodnice i utire put do bunkera; ona i štiti i priprema vatru, jer je to pesma o slobodi, pesma boraca za slobodu. Glasovi pesme zamrli su tek kada je mladi, crnooki komandant ustao i, izvinjavajući se, rekao da treba da krenu/ Išli su u Štab 1. proleterske, gde će biti raspoređeni po bataljonima. Na rastanku svaki je izražavao želju da dođe u naš bataljon. — Vi ste svi prijatni i veseli... govorili su nam. — I nimalo nisu gordi, ovi proleterci — kao za sebe dodala je jedna mlada devojkica, zvali su je Nada.⁵

— Svejedno u koji bataljon, drugovi! I kod Srbijanaca naići ćete na takve drugove, na topao prijem. A za junaštvo, videt ćemo, opravdaćemo se!

Obradovani, odlazili su mladi Biokovci.

* Ante Vela.

⁴ Petar Bogunović.

⁵ Nada Srzić.

Preuzeto iz »Prva proleterska brigada«, knj. 1, str. 488, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

PALJENJE AVIONA

Krajem augusta 1942. godine bataljon se smestio u -selu Zanolini, kraj Kupresa. Bio je predviđen odmor od nekoliko dana, koji smo s nestrpljenjem očekivali, jer ga već odavno nismo imali. Takve predahe iskoristili bismo još i za ličnu higijenu, za održavanje sastanaka i razna predavanja.

U ovom malom planinskom selu osećali smo se vrlo prijatno. Odmah po smještaju nastalo je brijanje, šišanje, krpljenje, čišćenje oružja i ostala uređivanja. Po kućama se čula pesma i veseo žagor... Selo Zanevlina leži na brežuljku, odakle se pruža vidik na Kupreško polje i na sam Kupres. Gotovo preko celog dana čulo se puškaranje u varošici. To su neprijateljevi vojnici u gradovima često praktikovali da bi razbijali strah — kako smo mi to ocenjivali.

Jednoga dana predveče nadletao je jedan avion. Njegova pojava izazvala je kod boraca neprijatno osećanje jer je to, u većini slučajeva, značilo bombardiranje mesta bivačovanja i naš pokret — što mi u ovom slučaju nikako nismo želeli. Umesto da bombarduje, avion se posle kraćeg kruženja spustio u Kupreško polje, u neposrednoj blizini grada.

Lagano se spuštala noć. Palo nam je u oči da avion nije uzletao i da će tu ostati do sutrašnjeg dana. Odmah se rodila misao za akciju, i Stab bataljona¹ je doneo odluku da se avion zapali. Za ovaj poduhvat je određena jedna grupa boraca Rudarske čete. Posle kraće pripreme krenuh smo prema gradu. Noć je bila mračna, išli smo u koloni po jedan, na odstojanju i uz najveću tišinu. Kada smo preko dana posrnatrali Kupres iz sela, činilo nam se dosta vremena dok smo sišli u polje, iz grada se i dalje čulo povremeno puškaranje. Dok smo iz sela posrnatrali spuštanje aviona i uočili mesto gde je sleteo, da ga neće biti teško pronaći. Međutim, kada smo sišli u polje, našli smo se pred jednim gotovo nerešivim problemom. U tamnoj noći na velikom prostranstvu, nikako nismo mogli naići na avion. Razvili smo se u strelce i tražili na sve strane, no nikako nam nije polazilo za rukom da ga pronađemo. Nakon dužeg traženja Đuro Četnik² naišao je na avion, koji je bio potpuno neobezbeđen. Đuro je ušao u pilotsku kabinu i iz nje izneo bronzanu figuricu — crkvu, koju je pilot čuvao kao amajliju. Nastalo je opšte veselje zbog pronađenog aviona. Niko nije obraćao pažnju na to da se nalazimo uz sam neprijateljev garnizon i da nas svakog časa mogu otkriti i otvoriti vatru.

Ne gubeći ni trenutka prešli smo na izvršavanje zadatka. Avion smo polili benzinom i zapalili. Ukazao se jedinstven prizor. Plamen je buknuo u nebo i osvetlio okolinu tako da se videlo kao usred dana. Sad smo se sami našli u nezgodnom položaju. Avion je goreo i osvetljavao polje. Neprijateljev garnizon se nalazio sasvim blizu, a nama je trebalo dosta vremena da dođemo do prvih brežuljaka. Bojali smo se tenkova, jer bismo u tom slučaju teško uspeli da se izvučemo iz ravnice. Odmah posle paljenja nastala je trka ka

¹ Četvrti kraljevački bataljon.

² Četnik Jovanović Đuro-general.

selu. Put je bio dobro osvetljen. Čulo se samo jedrio pitanje: jesu li se svi povukli? Tada su i ustaše iz Kupresa stupile u akciju, otvorile vatru iz topova i mitraljeza u pravcu sela, odnosno u pravcu naše odstupnice. U selo smo stigli brzo, mnogo brže nego od sela do aviona.

Za vreme akcije i odstupanja od naših boraca niko nije stradao. Sve se završilo na opšte zadovoljstvo Štaba bataljona i boraca, ali od našeg predviđenog odmora u selu (nije bilo ništa, jer su već rano ujutro počele teške i krvave borbe.

Preneto Iz: »Prve proleterske brigade«, knj. 1, str. 519, Vojnoistorijski zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

IVAN KRNIC

KONJEVRAĆANI U BRIGADI

Poslije dužeg iščekivanja da i mi jednom krenemo u partizane, konačno je došao i taj dan. Bilo je to 4. oktobra 1942. godine. Toga dana nas 84 omladinca i omladinki iz sela Konjevrate došlo je na zbornu mjesto gdje se prikupilo još oko 170 omladinca i omladinki iz drugih mjesta općine Šibenik. Kolona od oko 250 novlih boraca krenula je prema već oslobođenom Muću i Vrlici kod Sinja, a zatim prema Bosni. Preko Livna, Glamoča, Drvara i Bosanskog Petrovca 16. oktobra 1942. godine stigli smo u Ključ i tu ušli u sastav Prve proleterske brigade.

Naš dolazak u Prvu proletersku brigadu pozdravio je dobrodošlicom Filip Kljajić-Fića, komesar brigade. On nas je upoznao s ulogom i značajem Prve proleterske, sa slavnim bitkama koje je brigada do tada vodila. Rekao nam je da je to brigada bratstva i jedinstva i da u njenom sastavu ima boraca svih nacionalnosti. Zatim je počeo prebrojavati naš stroj i odvajati grupe za pojedine bataljone. Za Beogradski odvojio je gotovo sve same Konjevračane. Od nas 11 Kmića 10 je bilo izdvojeno za Beogradski bataljon, Cvrljaka svih 17, Vrančića 2, Koštana 4, Supe, Čogelja i Zivkovića nekolicina, a također i Frane Vrcić, Blaž Pekaz, Ante Mrndže i Miro Tulić.

U Beogradskom bataljonu zatekli smo nekoliko Dalmatinaca koji su tu došli iz Biokova još u augustu 1942. Mi, novi borci, bili smo počašćeni i radosni što smo došli u Šesti bataljon, što smo došli među prekaljene borce i revolucionare, među borce koji potječu iz krajeva u kojima je pukla prva ustanička puška, među borce čiji djedovi i očevi nikada nisu trpjeli ničiju okupaciju ni poniženja.

Posebno bih istakao pažnju i drugarstvo koje je vladalo u bataljonu, a naročito divan odnos koji su stari drugovi pokazivali prema nama novodošli-ma.

Osvanuo je 17. oktobar. Stariji drugovi su ustali ranije od inas, a nas su pustih da dva sata duže spavamo. Kada smo ustali i mi, vidjeli smo stare

drugove kako su se skinuli do pasa i kako nešto prebiru i traže po rublju. Mi ih upitismo šta to rade, a oni nam kažu da biju vaške. Mi ne shvatismo odmah šta su to vaške, a oni nam ih pokazaše. Tada nas nekolicina Dalmatinaca u glas rekosmo da su to uši. Jedan od drugova s osmjehom odgovori: »Bilo da su uši, bilo da su vaške, protiv njih se moramo boriti kao i protiv svakog neprijatelja, ako mislimo opstati!« Zatim smo i mi počeli pregledati našu odjeću i utvrdili da ima razloga da i mi odmah počnemo čistiti uši.

Drugi i treći dan našeg boravka u Šestom bataljonu iskorišćen je za politički rad i za obuku u rukovanju oružjem. Već četvrtog dana pošli smo u prvu borbenu akciju. Krenuli smo na četnike koji su se motali po selima prema Banja Luci. To nije bila velika akcija. Čini mi se da je bila poduzeta prvenstveno zato da bismo se mi novi borci postepeno privikavali na borbu. Bilo je dobro što se tako postupilo, jer će uskoro nastupiti ozbiljniji okršaji na Bosanskom Grahovu, Sitnici, Jalju i Tesliću. Prva akcija je i za mene i za sve drugove koji su u njoj sudjelovali bila prilično neprijatna. Strašno je to kad prvi put čuješ da ti zrna fijuču oko glave. Mi smo se ponašali kao da je svako zrno pogodak i zabijali smo glavu u zemlju. Stari borci išli su uspravno, bez saginjanja, ali nama nisu ništa prebacivali, nego su nas naprotiv hrabрили, govoreći nam da su i ond proživljavali ono što mi proživljujemo danas. Mi smo bili malo postidjeni našim držanjem, pa smo u slijedećim akcijama nastojali da oponašamo stare broce kako bismo bili bar približno ravni njima. To smo za kratko vrijeme i postigli. Prva ozbiljnija borba za nas bila je ona na Bosanskom Grahovu, 27. oktobra 1942. Skupa sa starim drugovima jurišali smo na četnička uporišta, likvidirah ih, a zatim smo istom snagom jurnuli na tvrđavu Gradina iznad Grahova, u kojoj su se nalazili Talijani i četnici. Neprijatelj je raspolagao jakim snagama, pa Bosansko Grahovo nismo oslobodili, ali nas to nije pokolebalo.

Od Bosanskog Grahova krenuli smo prema Bosanskom Petrovcu. Približavao se 7. novembar i godišnjica oktobarske revolucije. Čistili smo oružje i dotjerivali odjeću i obuću. Bilo je to veliko spremanje pred formiranje Prve proleterske divizije. Došlo je i vrijeme da se postroje bataljoni i brigade. Stroj je bio veličanstven. Novi komandant brigade Danilo Lekić komandovao je »Brigada, mimo« i »pozdrav«, a zatim je predao raport vrhovnom komandantu, drugu Titu. Mi novi borci jedva da smo bili svjesni da se pred nama nalazi naš vrhovni komandant. Tek kad nam je drug Milisav Bojić potvrdio da nas to zaista vrhovni komandant pozdravlja, naši pogledi bili su netremice usmjereni prema drugu Titu.

Iz Bosanskog Petrovca smo ponovo krenuli prema Ključu, a od Ključa prema Sitnici. Bilo je to jako uporište koje je držalo nekoliko stotina Nijemaca, ustaša, domobrana i četnika. Naša je brigada dobila zadatak da to uporište likvidira. Borba na Sitnici ostala mi je dobro u sjećanju iz više razloga. Prije polaska u napad nalazili smo se u nekom obližnjem selu. Moje cipele koje sam ponio od kuće bile su već toliko izderane da su iz njih virili prsti, a potpetice su otpale. Tada sam prvi put dobio i obuio opanke od obične opute. Nekako sam uspio da ih obujem i vežem, ali sam imao osjećaj kao da nemam ništa na nogama. Došlo je vrijeme da se postrojimo. Starješine su nas upoznale sa zadatkom. Politički komesar bataljona je, po običaju, naglasio da se od zarobljenika ne smiju uzimati nikakve stvari osim oružja, a da će plijen naknadno biti raspoređen. U napad smo pošli 19. novembra uveče. Pošto

je pao snijeg, moji prvi koraci u opancima bili su nesigurni i unijeli -su malu pometnju u stroju čete. Dok sam Koračao blagom nizbrdicom, noge su mi klizale na snijegu pa sam nekoliko puta padao i dizao se. Drugovi počеше aa se smiju i da dobacuju kako, eto, Ivica uči skijanje. Komandir čete Milovan Nićiforović morao je da opomene borce na red i da zahtijeva potpunu tiišnu kako se ne bi otkrio naš pokret.

Prvo smo naišli na bunkere u kojima su bili domobrani. Oni su otvorili na nas vatru, ali vatra nije bila precizna. Na naš silovit juriš i poziv da se predaju domobrani su počeli izlaziti iz bunkera sa rukama podignutim uvis. Za kratko vrijeme naš bataljon je likvidirao sve bunkere na svom pravcu napada. Događalo se da grupica naših boraca dovede do 20 pa i do 30 zarobljenih domobrana! Onda je došao trenutak da treba likvidirati uporište u kojemu su bile ustaše i Nijemci. Mi Dalmatinci, novi borci zbog nedovoljne obučenosti, išli smo male nepažljivo, pa su desetari i vodnici morali da nas opominju da zauzmemo bolje zaklone. Došavši na blisko odstojanje pozvali smo Nijemce i ustaše na predaju, ali su oni na nas otvorili jaku vatru. Naš prvi juriš nije uspio. Zato su naši minobacači ispalili nekoliko mina po neprijatelju, a mi krenuli na drugi, silovitiji juriš. Tako smo likvidirali i to uporište. Pored mrtvih bilo je prilično i zarobljenih Nijemaca i ustaša. Pao nam je i bogat plijen u naoružanju i municiji, što nam je dobro došlo u bici za oslobođenje Jajca. Sitnica je bila oslobođena prije svanuća.

Tokom borbe moji opanci i krpe kojima su mi bile zavijene noge spale su a da ja to nisam niti osjetio. Osjetio sam to tek kad je borba prestala i kada mi je postalo hladno. Ostao sam potpuno bos. Vodnik Radoje Prvulović mi reče: »Idi, Ivice, pogledaj kod zarobljenih Nijemaca koje ti cipele odgovaraju i skini ih s jednog od njih«. Ja ga upozorih da je sinoć komesar bataljona rekao da se od zarobljenika ne smiju uzimati nikakve stvari. On reče: »Idi i skini cipele, ja uzimam odgovornost na sebe, jer noćas kada sam vas morao zadržavati u borbi, zato što ste išli prebrzo, nitko se od vas nije žalio da je bos.« Vodnik Prvulović nije dočekao kraj rata. Poginuo je poslije bitke na Sutjesci u napadu na Zvornik.

Zamjenik komandanta bataljona Ljupče Zivković-Španac bio je teško ranjen i podlegao je ranama poslije nekoliko dana u bolnici u Bosanskom Petrovcu. Poginula je bezmalo cijela komanda Treće čete. Pala je i prva žrtva među nama Konjevračanima – Jozo Čvrljak. Poslije borbe na Sitnici krenuh smo u borbu za oslobođenje Jajca. I u toj borbi, 26. novembra 1942. g. Beogradski bataljon potpuno je izvršio zadatak. Bataljon se naročito istakao na jednoj kosi poviše Jajca, kada su Nijemci, povukavši se iz grada, izvršili juriš s namjerom da nas odbace od Jajca. To im je onemogućio naš kontrajuriš. Tako smo žestoko napadali da je i po nekoliko Nijemaca ležalo mrtvo jedan povrh drugoga. Pri oslobođenju Jajca imali smo i mi gubitaka. Pored ostalih tu je poginuo još jedan Konjevračanin, Petar Koštan.

Uskoro smo krenuli u nove akcije prema Kotor-Varošu, Jošavki i Tesliću. Selo Jošavka bilo je četničko uporište. Iz Jošavke je bio i poznati četnički komandant i koljač Rade Radić. Prije našeg dolaska on je likvidirao mnoge naše drugove – terence. On je ubio i legendarnog heroja Kozare, doktora Mladena Stojanovića. Naš snažni napad četnici nisu mogli da izdrže, pobjegli su. Iz Jošavke je u obližnje šume izbjegao i narod zaveden četničkom propagandom. Komanda čete nas je rasporedila po kućama i naredila da naj-

prije očistimo prostorije, a tek onda da se smjestimo. Komesar čete je rekao da od hrane ne smijemo ništa uzimati, iako su kuće bile pune suhoga mesa, graha, krompira, brašna i rakije. Seljaci koji su očekivali da ćemo im zapaliti selo, počeli su se polako vraćati u svoje domove. Sa strahom su prelazili pragove svojih kuća. Mi smo ih dočekivali i hrabрили, ali su oni i dalje bili nepovjerljivi. Čas su gledah u nas, čas u svoje očišćene kuće i nedirnite stvari. Naš domaćin, neki čičica, upita nas kakva smo mi to vojska. Video je, reče, mnoge vojske, ali i ovakvu ne. Svaka vojska je pljačkala i odnosila hranu i stvari, samo smo mi ušli u njihove napuštene domove a da ništa nismo dirnuli. Mi onda počnemo objašnjavati da smo mi pripadnici narodnooslobodilačke vojske koja se bori protiv okupatora i domaćeg izdajnika, da smo mi vojska koja štiti interese i imovinu naroda. Tada naš domaćin donese kruha, suhoga mesa i rakije i počasti nas. Onda nam reče da ima dva sina u četnicima, ah da će nastojati da oni pređu u našu vojsku, jer takva vojska mora pobijediti.

Iz Jošavke smo krenuli prema Tesliću. Zajedno sa nama nastupao je i Kraljevački bataljon. U napad smo krenuli u noći 1. januara 1943. godine. Dok smo prelazili prugu, naišao je oklopni vlak i presjekao kolonu Šestog bataljona na dva dijela. Na sreću ostali smo neprimijećeni i kad se oklopni vlak udaljio, ponovo smo produžili prema svom cilju. Prve bunkere osvojili smo na juriš. Zatim je neprijatelj savladan i na drugim bunkerima. Jauču ranjene ustaše, kukaju za pomoć. Onda se neopaženo uvlačimo u grad. Iako brojniji i bolje naoružan neprijatelj je bio savladan prije svanuća. U Tesliću smo zarobili nekoliko stotina vojnika i oficira. Zaplijenili smo mnogo naoružanja i opreme.

Mnogi drugovi iz Šestog bataljona položili su svoje živote u dosadašnjim i narednim bitkama IV, V, VI i VII ofanzive. Stroj je bio prorijeđen. U bataljon su opet kao popuna došli Dalmatinci. Ovoga puta iz Treće dalmatinske brigade.

Mnogo je Konjevračana poginulo boreći se u Beogradskom i drugim bataljonima Prve proleterske brigade. Od 11 Krnića poginulo je 5, od 17 Čvrljaka poginulo je 16. Ostao je živ jedino Ljuban Čvrljak, neustrašivi mitraljezac, kasnije vodnik i komandir čete. Od 9 Čogelja poginulo je 8, od 4 Koštana poginula su 3, poginulo je svih 6 Čekića. Mnogi Konjevračani, prije nego su poginuli, bili su desetari, vodnici, pa i komandiri četa. Mile Koštan bio je komandir čete, a poginuo je na Mliništu za vrijeme desanta na Drvar. Milan Krnić je također bio komandir čete, a poginuo je na Sremskom frontu. Pali su, ne dočekavši oslobođenje zemlje, ostali su na vječnoj straži mira, slobode, bratstva i jedinstva.

ANTE A. JURACIĆ

NEZABORAVNI SUSRET

Sredinom ljeta 1942. godine stiže do nas u Biokovo radosna vijest da se spremamo za pokret u sastav Prve proleTERSKE brigade koja sa Vrhovnim štabom nastupa iz istočne Bosne preko Hercegovine i Neretve za zapadnu Bosnu. Veće radosti i raspoloženja nismo mogli doživjeti od te, jer je svaki naš borac htio da ide u proslavljenu Prvu proleTERSku. Koliko smo bili ponosni, mi Biokovci, što nam se pružila prilika da idemo u sastav proleTERA, hoću da navedem momenat u kojem sam se našao sa još nekoliko drugova koji smo bili ranjeni 22. VIII 1942. kod Zagvozda u akciji na rušenju ceste i telefonske linije Imotski—Split.

Bila je direktiva da ranjeni i bolesni ne mogu ići u sastav Prve proleTERSKE, već da moraju ostati u Biokovu. Prekršio sam naređenje i iskoristio noć kada su se drugovi postrojivali za pokret te sam s njima krenuo na put. Tih dana proleTERI su vodili borbu s talijanskim okupatorom u rajonu Lovreća—Studenca, tako da je do nas dopirala grmljavina artiljerije i avijacije, na što smo mi pjevah: »ProleTERI, blago li je vama, kad drug Tito komanduje s vama«. Nama se na putu od Biokova do proleTERA ispriječio neprijatelj u rajonu Zagvozda, ali su se naše prethodnice sa njim na brzinu obračunale i put do proleTERA je bio otvoren.

Drugog dana marša već smo stupili u vezu s proleTERIMA, koliko se sjećam da su to bile jedinice Drugog crnogorskog bataljona. I danas mi navliru suze na oči kada se sjetim kako je to bio dirljiv susret, osjećaj drugarstva, ljubljennja i čvrstih zagrljaja nas Biokovaca i proleTERA.

Za nas ranjene i iznemogle drugove proleTERI su uputili kamione i autobuse koje su ranije zaplijenili od neprijatelja prilikom oslobođenja Livna, tako da smo iste večeri stigli u Livno, gdje nam je pružena liječnička njega i smještaj. Kada smo se dovoljno odmorili u rajonu sela Priluke kod Livna u prisustvu nekoliko članova Vrhovnog štaba, drug Filip Kljajić-Fiće, komesar Prve proleTERSKE, izvršio je smotru nas Biokovaca i rasporedio nas po bataljonima. I danas mi zvuče riječi legendarnog Fiće kada je kazao: »Drugovi Dalmatinci, ne možete svi u Prvu proleTERSku, jer od vas treba formirati i Prvu dalmatinsku proleTERSku, jer ste dostojni zvanja proleTERA«, što se kratko vrijeme iza toga dogodilo u zaseoku sela Vidoši, kada je formirana Prva dalmatinska brigada i od dijela Biokovaca koji nisu ušli u sastav Prve proleTERSKE.

Odmah po rasporedu smo se priključili našim novim jedinicama. Bio sam te sreće da uđem u sastav Četvrtog kraljevačkog bataljona koji je u to vrijeme bio u zaštitnici Vrhovnog štaba na planini Mliništu. Bio je to susret koji se samo jednom u životu može doživjeti. Kada smo se postrojili jedni prema drugima, proleTERI Kraljevčani s jedne i Biokovci sa druge strane, pogledah se u oči punih suza, prišli jedni drugima u zagrljaj sretni što smo postali drugovi i braća po oružju u borbi za iste ciljeve, protiv istog neprijatelja. Teško je opisati sve ono što smo doživljavali u tim momentima i jedni i drugi, jer je odatle počelo da se kuje bratstvo i jedinstvo naših naroda. Mi Biokovci smo ponosni što se borimo pod zastavom proleTERA, a proleTERI što se mi nala-

zimo u njihovom stroju da više nitko ne može da kaže i laže da to nije zajednička borba za slobodu protiv okupatora i domaćih izdajnika svih boja i zvanja. Tu smo imali priliku da se mi Kraljevčani susretnemo i sa drugom Titom i sa njim razgovaramo, kojom prilikom nas je pitao o prilikama u Dalmaciji i kako se razvija ustanak u našem kraju. Bili su to dani i momenti koji se nikada ne mogu zaboraviti. Kraljevčani su ponijeli iz Srbije limenu glazbu od koje se nisu rastajali i pored svih patnji i teškoća na putu od Srbije do zapadne Bosne, pa nas je ona uveseljavala. Bilo je lijepo slušati kada su nam pjevali omiljenu pjesmu Kraljevčana i Pomoravlja »Oj Moravo, oj Moravo«, a mi Dalmatinci smo njima za uzvrat, pored ostalih otpjevali popularnu slobodoljubivu dalmatinsku pjesmu »Marjane, Marjane«.

Kada sam primao prvu proletersku večeru na kazanu od druga Alekse Vukovića (sada pukovnik u penziji u Beogradu), dodijelio mi je pored porcije hrane i glavu od ovna kao dodatak. Nisam mogao uzeti, jer mi je ruka bila u gipsu, pa sam mu rekao da je dade nekom drugom. On mi je na to odgovorio uz smijeh: »Ne može, družo, ona tebi pripada i vrati se po nju«. To sam i učinio. Taj smiješak između mene i njega nije izgubio u svojoj vrijednosti ni do danas, jer to prepričavamo kada se god sretnemo.

Kratko vrijeme iza toga, u novembru 1942. godine, prilikom formiranja Prve proleterske divizije u Bosanskom Petrovcu, bili smo u jednom stroju u kojem su bili zastupljeni svi naši narodi i narodnosti, a među njima i Talijana koji su ranije bili zarobljeni ili prišli nama. Iz tog stroja krenuli smo u nove borbe i pobjede. Početkom januara 1943. godine, prilikom zauzimanja varošice Teslić u centralnoj Bosni imali smo veliki ratni plijen u kojem i veći broj topova raznih tipova i kalibara. Od njih se formira artiljerijska jedinica Prve proleterske divizije, u čiji satav sam ušao i ja kao artiljerac bivše jugoslavenske vojske.

S tom jedinicom prošao sam teški, ali slavni put od Banja Luke preko Neretve, Hercegovine i Drine do Lima i natrag preko Pive, Tare i Sutjeske, ponovo do Drine kod Zvornika, te ponovo preko Romanije, istočne Bosne i Hercegovine na Neretvu, do Vrbasa, Banja Luke i Drvara, gdje sam doživio napad na Vrhovni štab i u tim borbama bio ranjen i ostao odsječen od proletera, ali sam se ponovo našao među proleterima Petog bosanskog korpusa, gdje sam opet naišao na drugarstvo proletera Krajišnika s kojima sam nastavio borbeni put do konačnog oslobođenja napaćene zemlje i pobjede maja 1945. godine.

»Neka vam Prva proleterska brigada bude škola, a stariji drugovi primjer. Učite se od starijih drugova i budite ponosni što ste postali borci te brigade. Vi ćete u toj brigadi naći porodicu jedinstvenu, monolitnu; naći ćete ne neku vojničku disciplinu, starog tipa, nego drugarsku disciplinu koja proističe iz svijesti svakog borca«.

TITO

-NE PUCAJ, ŽIVE HVATAJ!«

Četvrtog oktobra 1942. godine u Konjevrafcima i u cijelom šibenskom kraju osvanuo je vrlo lijep i sunčan dan. Reklo bi se ni po čemu neobičan, kao i svaki drugi okupacijski dan. Ipak, taj će dan ostati u vječnom sjećanju u narodu šibenskih sela, posebno Konjevrata, Dubrave i Mandaline, jer je iz tih mjesta toga dana oko 200 mladića i djevojaka, umjesto na rad u tvornicu aluminijske »Lozovac« i druga radna mjesta, otišlo u partizane. Prethodne večeri svi smo bili obaviješteni u najvećoj tajnosti da se slijedećeg dana priprema naš odlazak u partizane. O ovoj pripremi nitko nije smio znati, osim onih koji odlaze, pa čak ni roditelji. Zakazano je zbornom mjestu u 18 sati kod seoskog bunara zvanog Sušanj, nedaleko moje kuće. To mjesto za okupljanje je važno za grupu iz Konjevrata. Te večeri saopćio mi je drug Paško Čvrljak, također radnik iz Lozovca, da sutra odlazimo za Bosnu i da će nas voditi vodiči-partizani, na čelu sa drugom Bumberom, rodom iz Šibenika. Tom prilikom mi je rečeno da u toku te večeri imam zadatak da obavijestim neke drugove koji su željeli da odu u partizane.

I pored upozorenja da nitko ne smije znati za naš odlazak sve do samog polaska grupe, ipak je do 12 sati cijelo selo to znalo. Međutim, Talijani i njihovi agenti i špijuni nisu o tome saznali ništa. Većinu žena u selu zahvatilo je uznemirenje i strah kada su saznale da im sinovi i kćeri odlaze u partizane. Ne samo zbog toga što im je bilo jasno da se mnogi više nikada neće vratiti svojim kućama i roditeljima, već su strahovale od odmazde Talijana kada budu saznali da je gotovo sva mladost otišla u partizane.

Moj stric Joso, čiji se sin Jere također spremio za odlazak priđe mi sav uzrujan i reče: »Reci ti meni, Šime, sa čime vi odlazite u šumu, u partizane? Država i vojska su propale iako su sve imale, a vi, ni puške, golim rukama da ratujete protiv tolikih sila, Njemačke i Italije!« Moj otac Petar mu upada u riječ i kaže: »To su ti, moj Joso, sve pripremili i skuhalo komunisti, govore da radnici i seljaci moraju uzeti vlast u svoje ruke, da će pomlatiti Talijane. Svašta se priča. O tome ne smiješ ništa ni govoriti, jer ti ode glava!« Pokušao sam malo umiriti, govoreći im da bi se naša vojska i te kako borila da nije kralj sa vladom pokupio zlato i pare i pobjegao iz države, a oficiri se predali Talijanima i Nijemcima.

U zakazano vrijeme na zbornom mjestu nije se našlo samo 86 nas dobrovoljaca-partizana, nego cijelo selo, masa seljaka, roditelja, mlađe braće i sestara koji još nisu bili sposobni za pušku. Na zbornom mjestu našle su se i ogromne količine hrane, pršuta, raznog drugog mesa, sira i vina. Punjene su naše torbe da ne bismo gladovali na dugom putu za Bosnu.

Na znak vodiča grupa se brzo postrojila. Uslijedili su pozdravi i zagrljaji s najbližima i najmilijima. Za većinu je to bio i posljednji pozdrav, jer je tri četvrtine te grupe u ratu izginulo. Njihovi grobovi se nalaze širom cijele Jugoslavije. Ubrzo je grupa u koloni po jedan krenula ka istoku, putem Ravni gaj, selo Kraljice i dalje preko željezničke pruge Unešić—Perković. Kada smo se popeli na vrh šumovitog Ravnog gaja, pao je prvi mrak. U daljini, iza

naših leđa vidjela su se svjetla u tvornici aluminijske »Lozovac« u kojoj je do jučer najveći dio nas radio. Pošto smo napravili kratak predah u najvećoj tišini, tu nam se u sastav priključila druga grupa dobrovoljaca iz Danila, Dubrave i Mandaline, pa smo u sastavu imali oko 200 mladića i djevojaka. Do tog mjesta nas je pratilo mnogo očeva, među kojima i moj otac. Tu smo se još jednom pozdravili i svatko je otišao na svoju stranu, sa riječima: »Doviđenja do završetka rata. Čuvaj se!«

Tu prvu noć putovali smo bez odmora sve do zore. Prvi odmor smo imali u blizini sela Divojevići, u hladovini velikih hrastovih i jasenovih krošnji. Jedan od vodiča nam je rekao da donesemo svu hranu koju smo ponijeli i da je stavimo na šatorska krila. Rečeno nam je da se sva hrana mora podijeliti na jednake dijelove zato što ima drugova koji nisu mogli ponijeti ništa, jer su se iz kuća potajno izvukli da ne bi uzbunili ukućane. Pošto smo se dobro odmorili, u poslijepodnevnom satima krenuli smo dalje. Od naoružanja smo imali samo jedan puškomitraljez zbrojovku i tri-četiri puške i nekoliko ručnih bombi.

Poslije vrlo napornog marša po bespuću i kamenjaru, i to pretežno noću, poslije putovanja koje je trajalo devet dana, stigli smo u Bosanski Petrovac. U toku puta nailazili smo na organizirane prihvatne stanice i logore, gdje nam je bila pripremana hrana, kao u selu Milećine, na Veštica gori, u Prologu, Livnu, Glamoču, selu Kovačinoi, Mliništu i Oštrelju. Na dijelu od Kovačine do Mliništa putovali smo kamionima kojim su prevozili hranu za partizane. Od Mliništa do Oštrelja prevezli smo se uskotračnom šumskom željeznicom. Moglo se tako, jer je od Livna do Bosanskog Petrovca bio slobodni teritorij.

Bosanski Petrovac je tih dana oktobra 1942. bio vrlo živ. Kroz to mjesto su prolazile neprekidno jedinice i komore u smjeru i iz smjera Bihaća. Za vrijeme trodnevnog boravka u Petrovcu s nama novodošlim Dalmatincima neprekidno je izvodio vojnostručnu obuku Milan Antončić-Velebit, zamjenik komandanta Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Obuka se sastojala u upoznavanju i upotrebi streljačkog naoružanja, kao što su puška, puškomitraljez, ručna bomba itd. Nastava je izvođena po utvrđenom planu i programu. Kasnije sam doznao da je to bio prvi plan i program vojnostručne obuke u narodnooslobodilačkom ratu.

Drugoga dana boravka u Petrovcu naređeno nam je da se svi sakupimo u dvorištu škole. Cim smo se sakupili, drug Velebit nam je rekao da će doći drug Plavi, zamjenik komesara Prve proleterske brigade. Njegov dolazak očekivali smo sa nestrpljenjem i sa radoznalošću da vidimo ko je i kakav je taj rukovodilac. Njegova pojava je na nas ostavila snažan dojam. To se odmah vidjelo po izrazima lica sviju nas. Na glavi je imao titovku od crne čoje sa petokrakom crvenom zvijezdom i na njoj srp i čekić, znak proletera. Imao je bijelu suknenu bluzu, preko nje opasač, na kojem je visio njemački pištolj parabelum, a preko ramena mu je visio automat, također njemački, i kožna oficirska torba.

Prve njegove riječi su bile: »Zdravo, drugovi Dalmatinci!« Pitao nas je kako smo putovao, jesmo li umorni itd. U razgovoru koji je trajao više od jednog sata rekao nam je da su svi borci u brigadi sretni što su dobili tako veliku grupu dobrih boraca iz Dalmacije. Napomenuo je da je nedavno kod Livna također došla jedna veća grupa Dalmatinaca i da su već pokazali da su

veoma dobri i hrabri borci, te da se on nada da ćemo i mi biti takvi. Drug Plavi je naročito podvukao da će nam biti velika čast boriti se u Prvoj proleterskoj brigadi koja nosi slavu borbe za bratstvo i jedinstvo naših naroda širom Jugoslavije. Na kraju je rekao da ćemo sutra krenuti na raspored po bataljonima.

Petnaestog oktobra rano ujutro napustili smo Petrovac i krenuli prema Ključu. Preko Vaganca pred mrak smo stigli u selo Bravsko. Prespavali smo u nekim spaljenim kućama, tačnije rečeno kraj zidina nekadašnjih kuća.

Sutradan smo nastavili marš prolazeći kroz vrlo gustu borovu šumu. Pred zalazak sunca stigli smo u Hadžiće, seoce čije su kuće razbacane po šumarcima i šljivicima na brdašcu zapadno od Ključa. Zaustavili smo se pred kućom u kojoj je bio smješten Stab Prve proleterske brigade. Iako smo se od Petrovca do Ključa kretali vrlo brzo, bez mnogo odmaranja, ipak nismo bili premoreni, jer smo već bili navikli na duge marševe. Na tom putu dugom oko 70 km pratio nas je drug Velebit koji je svojim drugarskim odnosom prema nama i čestim šalama razveseljavao i hrabrio našu kolonu i time razbijao monotoniju marša. Na jednoj livadi kraj Bravskog on je izvodio jahačke vještine na svom konju bijelcu. U galopu je dohvatio sa zemlje svoju kožnu torbu, zatim bi se u trku penjao nogama na sedlo, itd.

Čim se naša kolona prikupila, bili smo postrojeni pred Štabom brigade. Došao je komesar Prve proleterske brigade drug Filip Kljajić-Fića, gladeći svoje duge brkove. Vrlo srdačno nas je pozdravio i govorio nam o borbenom putu brigade, njenoj ulozi i zadacima u širenju narodnog ustanka, o dugoj borbi koja nas čeka do konačne ali sigurne pobjede nad njemačkim, talijanskim i drugim fašističkim okupatorima i njihovim slugama — domaćim izdajnicima. Poslije toga bili smo raspoređeni po bataljonima i četama. U Beogradski bataljon raspoređeno nas je četrdeset.

Odmah po izvršenom rasporedu naređeno nam je svima iz Prve čete da se postrojimo za večeru. Stali smo u kolonu po jedan i sa starim porcijama u rukama čekali na red. Čim je kuhar počeo da iz njemačkog kazana dijeli večeru, netko od starih boraca je viknuo: »Novi borci neka dođu napred!« To je zaista bio drugarski gest starijih boraca koji su htjeli da mi, novajlije, prvi primimo večeru. Svi smo dobili po punu porciju slatkog kupusa sa komadom goveđeg mesa. Poslije večere popeli smo se sa grupom starih boraca na tavan jedne štale i smjestili se na mekanu suhu travu, za spavanje. To je bilo vrlo ugodno poslije toliko dana dugog marša od Šibenika do Ključa. Smjestili smo se za spavanje iako još nije sasvim pao mrak, jer nam stari borci rekoše: »Odmaraj, nikada ne znaš kada će pasti komanda za pokret!« I tako, ležeći na jednom ćebet, moj rođak Jere Vrančić i ja, posmatrali smo jednog starog borca kako zavrće svoju košulju i stalno nešto vadi, da bi svaki put među nohtima svojih palčeva to pritiskao. Jere pogleda čas tog druga, čas mene, kao da ne shvaća šta taj radi, pa onda mene tihim glasom upita: »Je li, Šime, što to onaj radi?« U isti mah taj nas drug pogleda. Čuo je pitanje i s osmjehom rekao: »Pa znaš, radim nešto što ćeš i ti sutra raditi, što iz dosade, što iz nužde. Znaš kako je, uhvatiš, bre, desetak komada, pa malo bolje spavaš. Nije to tako strašno, navikne se čovek!« Poslije ovog objašnjenja Jere iznenađen reče: »Pa to on stvarno tuče uši! Zar ćemo i mi biti puni ušiju!« Ubrzo smo zaspali kao zaklani. Netko nas probudi iz najboljeg sna negdje pred zoru vičući: »Diži se! Silazi! Pokret!« Kada je čuo ovu komandu, Jere još pospan

reče: »Ma tko me to po noći budi? Sto on misli!« Stari borci se samo nasmi-jaše.

Za nekoliko minuta našli smo se u koloni čete koja se kretala kroz do temelja spaljeni i uništeni Ključ. Put je dalje vodio u pravcu rijeke Sane. Kolona se tiho spuštala vijugajući kroz gustu šumu. Za nama se, na kratkoj udaljenosti, kretala još jedna kolona. Čujemo iz razgovora sa starim borcima da je to Treća četa Beogradskog bataljona. Još ne znamo kuda i na kakav zadatak idemo. Još nije počelo da sviće. Dok smo spavali, prilično je zahladnjelo. Te noći palo je nekoliko centimetara snijega. Zemlja je bila smrznuta. Oštra hladnoća štipala je uši i ruke. Kolona je stala i sa čela se po vezi prenijela komanda: »Gasi cigarete, odstojanje pet metara i tišina!« Kolona u kojoj se nije čuo ni jedan glas, sve češće je zastajkivala. Poslije prevaljenog puta od oko dva kilometra, kolona se ponovo zaustavila na strmini prema Sani. Tada nas je vodnik upoznao sa zadatkom: idemo u napad na četnike koji se nalaze preko Sane. Prema mjerama opreza zaključujemo da do sukoba može doći svaki čas. Mi novi borci još nemamo puške, ali zato svak od nas nosi ponešto korisnog tereta, rezervnu municiju ili rezervnu cijev od puško-mitraljeza.

Zaustavili smo se na obali rijeke. Odmah zatim prenijeta je komanda da se svi brzo izuvamo i skinemo do pojasa. Za čas smo bili goli do pojasa, a cipele i odjeća su bili vezani kajišem i dignuti na ramena. Desetari naređuju: »Uhvatite se za ruke i brzo preko vode!« Jedva smo čekali da kolona krene, jer je bilo nesnošljivo stajati bos na smrznutom snijegu. Zagazili smo u brzu i hladnu rijeku. Voda je bila duboka oko 1 metra i više. Kako je izgledalo u zoru stajati na smrznutoj zemlji bos i nag do pojasa, a zatim zagaziti hladnu planinsku rijeku, mislim da je suvišno govoriti. Cini mi se da je bilo najgore kada je hladna voda koja je sjekla kao nož počela zahvaćati stomak. Baš u trenutku kada je prva polovica kolone izlazila iz rijeke, četnici su nas otkrili i otvorili puščanu i mitraljesku vatru. Na sreću, nitko nije bio pogođen. Jedino nam je voda odnijela jednog borca, ali ga nismo uspjeli spasiti.

Kako je koji borac stizao na drugu obalu, tako se oblačio, zauzimao vatrene položaj i otvarao vatru u pravcu brda koje je dominiralo Sainom i sa koje su četnici ispaljivali puščane metke i mitraljeske rafale. Začelje kolone još nije ni prešlo rijeku kada je pala komanda: »Drugovi, u strelce, napred!« Začas su se zaorili uzvici: »Uraaa! Napred, proleter!« Naša četa je osula paljbu u pravcu vrha brda. U isti mah čula se komanda vodnika Živote Trnića Ziče koji je iz sveg glasa vikao: »Ne pucaj! Zive ih hvataj! Eno ih, kidaju!« I zaista pred munjevitim naletom proletera, praćenim raznim uzvicima, prednji dijelovi čete bili su na vrhu brda za nekoliko minuta. Od četnika ni traga ni glasa. Tek kad smo se gotovo svi našli na vrhu brda, četnici su se počeli ponovo oglašavati po kojim pucnjem sa drugog brda udaljenog više od jednog kilometra. Nije nam bilo jasno kojom su to brzinom bježali kad su već tamo stigli. Valjda ni zec kada ga pas goni ne bi prije stigao!

Ovaj juriš i trka od Sane do vrha brda dobro su nam došli da se zagrijemo poslije gaženja hladne rijeke.

Dok smo se zadržavali na brdu, posmatrao sam jednog mitraljesca obučenog u njemački šinjel i bijele suknene hlače kako gleda čas u pravcu kojim su nestali četnici čas oko žbunja kraj kojeg se nalazi. To je primijetio i vodnik Zića, pa ga upita: »Leksendriću, bre, šta to gledaš, što si izgubio?« Na ovo

mu Leksendrić odgovori: »Mamu mu njegovu, dobro sam video kako sam baš ovde potkačio rafalom jednog dikana, a nema ga!« Zića će na to: »Jeste, jeste, sada ćemo mi njega naći na onom brdu, samo ako ga malo bolje potkačiš!«

Odmah smo, po desetinama, krenuli u pravcu kose sa koje je ispaljivan još po koji metak u našem pravcu. Lijevo od nas kretala se naša Treća četa u pravcu sela Sokolovo.

Toga dana, 17. oktobra 1942. godine, jurili smo sa čuke na čuku, goneći razbijene četnike koji su bezglavo bježali u strahu pred proleterima. Zaplijenili smo jedino jednu pušku i jednu platnenu torbicu u kojoj je bilo dvadesetak metaka. Gotovo smo cijeli dan gonili četnike koji zapravo nisu ni davali nikakvog otpora, već su samo bježali pred nama. Tek predvečer smo stigli u selo Sokolovo, gladni i umorni. Odmah smo razmješteni po kućama na spavanje. Mnogi seljaci su se razbježali od svojih kuća kada su čuli borbu. Vodnik Zića nam je strogo naglasio da ne smijemo sami ništa uzimati niti tražiti od hrane, već da će se ishrana organizirati kolektivno, za cijelu četu. Jer četnici svugdje seljacima pričaju kako partizani pljačkaju i ubijaju, a mi moramo dokazati da je to propaganda i laž. Mi moramo dokazati da smo prava narodna vojska koja se bori protiv okupatora i narodnih izdajnika i koja štiti narod.

Ova borbena akcija je za nas nove borce bila vrlo važna. Prvo, uvjerali smo se da svaki metak ne pogađa, da se ne gine baš tako lako. Drugo, oduševila nas je brzina, odlučnost i hrabrost starih boraca. U njih smo odmah stekli veliko povjerenje, pouzdanje i oslonac u daljoj borbi. Treće, stekli smo čvrsti dojam da se ovakvom iznenadnom i munjevitom napadu proletera ne bi mogao oduprijeti ni mnogo jači i organiziraniji neprijatelj.

TONCI PUHARIC

DOBILI SMO ZASTAVU

Sjećanja na ratne dane još uvijek žive u meni i ostat će kao neizbrisivi trag na teška, ali slavna vremena, ispunjena patnjama, glađu, žrtvama, ali istovremeno i voljom, velikom željom i htijenjem da uspijemo i mislima da nikakvi zadaci, nikakvi naponi nisu za nas predstavljali dvoumljenja bez obzira na težinu zadatka.

Sa Prvom proleterskom brigadom prošao sam Neretvu, Drinu, Sutjesku, Drvar, mnoga sela i gradove diljem naše domovine. I danas kada bih htio da izdvojim jedan događaj ih doživljaj koji mi je najviše ostao u sjećanju, vjerujte, ne bih mogao. Da li je to bila smrt omiljenog političkog komesara Prve proleterske divizije Filipa Kljajića Fiće kojega je pogodio zalutali metak pri povlačenju sa Zvornika preko Drine? Kakva je žalost tada zahvatila borce. Da li je to bilo onda kad sam na 5 km od Drvara proživljavao strah za vrijeme desanta za život vrhovnog komandanta? Sjećam se Sutjeske. Sedam dana i noći kiša je lila, a mi smo bili mokri i gladni, uši su nas grizle; ranjenici

s nama, sa svih strana pucnjava, pa opet smo bih kao jedan. I tada, usred kiše, susret sa Prvom dalmatinskom. Dalmatinci su pjevali, i odjednom ne osjećaš ni kišu, ni glad. A na svakom koraku mrtvi proleter, djeca-borci. Da, i djeca su se borila. A drugarice naše kako su bile hrabre. Moral, ponavljam moral, to nas je držalo. I upravo stoga, upravo zato što smatram da bi bilo nepravедno da bilo šta izdvojim, ja ću opisati svoj prvi zadatak koji sam dobio pri stupanju u Prvu proletersku brigadu. U kolovozu i rujnu 1942. godine nekoliko stotina partizana iz Dalmacije stiglo je u oslobođeno Livno i ušlo u sastav Prve proleterske brigade. Među njima sam bio i ja. Raspoređen sam u intendanturu Brigade. Potom smo formirali radnu četvu sastavljenu od pekara, obučara, krojača. Sjećam se drugova: Mije Leke, obučara iz Metkovića, Vitomira Piraka, također obučara iz Makarske, Frane Rafanela i Živka Puharića, obojica pekari iz Makarske. Naime, pri povlačenju iz Livna, dobio sam zadatak da krenem sa jednim vodom pekara u oslobođeni Ključ, odnosno da ispečem kruh za Prvu proletersku brigadu i Centralnu bolnicu i sve jedinice koje se tamo nalaze. Bila je potrebna rezerva kruha za 3 dana. U Ključu smo naišli na ruševine. Jedna kuća koja je bila natkrita bila je zauzeta, tj. u nju se smjestila Komanda grada. I opet kiša, naš vjerni pratilac, lila je dan i noć, a mi smo morali žito koje je doturala Omladinska brigada samljeti i ispeći kruh. Zar pod kišom i otvorenim nebom. Mlinovi su bili porušeni. Mokrim daskama pokrivali smo ih, jer zadatak je trebalo i izvršiti. I izvršili smo ga. Naime, trebalo je napasti Bosansko Grahovo, a borci su bili izgladnjeli. Kruh je bio podijeljen borcima. Po završetku borbi na Grahovu stigli smo u Bosanski Petrovac, a tu se i formirala Prva proleterska divizija 7. novembra 1942. godine i naša je Brigada dobila svoju ratnu zastavu.

IVO TOLIC

ISPOD JEDNOG KROVA

Rođen sam u najmanjem selu podno Biokova, u Radoviću, u općini Vrgorac. Prije rata to je selo imalo 7 obitelji, sve Tolića. Drugi svjetski rat selo je dočekalo sa ukupno 40 članova domaćinstava. Od toga 12 djece koja su još išla u školu. Osmoro odraslih bilo je sposobno za borbu i svi su otišli u partizane 1941. i 1942. godine. Iz jedne kuće samo, ispod jednog krova, u borbu ih je otišlo petoro. Od osmoro žitelja sela Radović koji su otišli u partizane, trojica su poginula na Sutjesci, a četiri kod Zvornika. Četvoro su i danas živi. Selo Radović zapalili su talijanski okupatori i domaći izdajnici 1. jula 1942.

Grupa skojevac, kojoj sam pripadao, ilegalno partijsko i skojevsko rukovodstvo zadužilo je za nekoliko zadataka. Još od juna 1941. prikupljah smo oružje i municiju, stražarili smo i slušali vijesti na skrivenom baterijskom radio-aparatu. Slušali smo o Komunističkoj partiji, o drugu Titu, o akcijama partizana u Srbiji i Crnoj Gori. Naša grupa je 15. juna 1942. prvi put oslobo-

dila Vrgorac. To je bilo prvo slobodno općinsko mjesto u Dalmaciji. Tada je formirana i naša Omladinska četa, u sastavu bataljona »Josip Jurčević« bio-kovskog partizanskog odreda. Vodili smo borbe po Biokovu protiv talijanskih okupatora i domaćih izdajnika. Augusta 1942. okupator je počeo veliku ofanzivu na Biokovo. Bataljon je tada privremeno napustio Biokovo i prešao u Bosnu. Dok se bataljon nalazio u blizini Livna, mene su 2. septembra 1942. odredili za Prvu proletersku brigadu. Raspoređen sam u Prvu četvu Šestog beogradskog bataljona. Još prije nego smo bili raspoređeni, došao nam je proslavljeni komesar Prve proleterske Filip Kljajić-Fića u pratnji druga Dura Lončarevića. Oni su nam govorili o ulozi Prve proleterske brigade i o njenim borbama od Rudog do Livna.

Čim sam došao u Beogradski bataljon, svjedočilo mi se veliko drugarstvo i pažnja sa kojom smo bili dočekani. Stari prekaljeni borci sa velikom su se pažnjom raspitivali o nama, odakle smo, koga imamo kod kuće, o našim borbama na Biokovu. Proletere je sve interesiralo.

Mi iz popune prvi smo put sudjelovali u borbama u sastavu Prve proleterske oko Bosanskog Grahova i Velikog i Malog Tićeva, potom u borbama oko Ključa, kada smo razbili četnike i zauzeli Strmicu iznad Knina.

Najveća radost za sve nas bila je kada smo se postrojili u Bosanskom Petrovcu 7. XI 1942. prilikom predaje zastave Prvoj proleterskoj brigadi. Tada sam prvi put vidio drugu Tita. Prošao je i pored našeg bataljona vršeci smotru svih jedinica Prve proleterske brigade.

Tu, u Bosanskom Petrovcu, prekomandovan sam iz Prve čete u novoformiranu mitraljesku četvu Šestog bataljona.

Krenuh smo u novoj formaciji prema Ključu, Sitnici i Mrkonjić-Gradu a zatim smo napadali na Jajce. Vodili smo žestoku borbu protiv Nijemaca koji su se utvrdili u bunkerima. Osvojili smo te bunkere i zaplijenili mnogo oružja i municije. Snabdjeli smo se i municijom za naše teške mitraljeze i bacače.

Svježi, krenuli smo u borbu protiv četnika i Nijemaca prema Kotor-Varošu koji, s ostalim jedinicama brigade, na juriš zauzimamo. U Kotor-Varošu smo zaplijenili i tri njemačka tenka. U njima smo pored municije našli i puno hrane, a naročito oraha. Sve su to Nijemci opljačkali od žitelja Kotor-Varoša i okolnih sela. Mi smo nešto od te hrane zadržali za sebe, a veći dio smo vratili narodu.

Tom prilikom zamalo nisam izgorio. Dobili smo naređenje da tenkove zapalimo. Uzeli smo pune kante benzina, razlili ga po tenkovima, a onda ga ja šibicom zapalim. Ali nisam primijetio da je benzin prskao i po meni, pa kada su tenkovi planuli, vatra je zahvatila i mene. Priskočili su drugovi, ne sjećam se više koji, povalili su me na zemlju i tako ugasili vatru.

Krenuli smo ka Tesliću i Tešnju. Teslić zauzimamo na juriš i zarobljavamo 1200 domobrana. Onda napadamo na Tešanj. Stižemo do prvih kuća. Snijeg je visok i vrlo je hladno. Ruke mi se smrzavaju do laktova od hladnoće. U zoru ostavljamo Tešanj i vraćamo se nazad prema Tesliću. Gonimo četnike koji bježe prema Banjoj Luci. Potpuno smo ih razbili. Činilo mi se da nas nitko ne može zaustaviti u našoj ofanzivi u centralnoj Bosni. Neke jedinice naše brigade stižu čak do rijeke Save. A onda: naređenje za povlačenje. Nazad ka Kotor-Varošu, pa prema Maslovarama i Šipragama. Penjemo se uz planinu Čemernicu. Spuštamo se. Prelazimo rijeku Ugar. Penjemo se i spuštamo ponovo uz Ignis planinu cijeli dan. Prelazimo željezničku prugu Travnik—Donji

Vakuf. Teškoću nam pričinjava veliki snijeg u koji upadamo do pasa. Ali ide se, mladost je to, skojevci su to. Stižemo na položaje ispred Gornjeg Vakufa. Sa polžaja se vidi i Bugojno. Cim smo stigli na položaj, stupamo u borbu sa njemačkim jedinicama koje su nastojale presjeći put Gornji Vakuf—Prozor—Jablanica. Njihova artiljerija bije žestoko, ah nije precizna. Nijemci nisu uspjeh u svojoj namjeri. Dočekah smo ih i odbacili.

Opet uslijedi marš. Marširamo neprekidno dan i noć pravcem ka Ivan-sedlu. Tu vodimo borbe s Talijanima koji su se utvrdili u bunkerima. U pomoć nam dolazi brdski top. Poslije dvije ili tri granate sa Talijnima je bilo gotovo. Većina ih je poginula, a oni koji su ostali živi, izvjesili su bjele zastave i odmah se predah.

Opet pokret. Naređenje je da se vratimo ponovo prema Gornjem Vakufu. Opet smo odbacili Nijemce. U međuvremenu naše jedinice već su zauzele Prozor, gdje je zaplijenjena ogromna količina ratnog materijala, topova, tenkova. To nas veseli. Na položajima oko Gornjeg Vakufa pronosila se šapatom vijest da je tu negdje u blizini Vrhovni štab i drug Tito. To nam je dalo nove snage.

Pokret. Krećemo cestom prema Jablanici koju su već oslobodile naše jedinice. Čujemo da su se tamo nalazili četnici i da su ih naši teško porazili. Četnici nisu očekivah da i mi imamo tenkove. Slijedeću noć prelazimo Neretvu. Na drugoj obali vodimo borbu protiv četnika. Nailazimo na poginule četnike sa bradama do pojasa. One druge koji još daju povremeni otpor gonimo, tako da ih stići ne možemo, bježe glavom bez obzira. Zauzimamo Ulog. Tu smo zaplijenili velike količine hrane koju su Talijani dali četnicima da se bolje bore protiv partizana. Hranu smo rasporedili na sve naše jedinice, na bolnicu, a nešto je podijeljeno i narodu toga kraja.

Preko Kalinovika dolazimo u Ustikolinu. Tu se pripremamo za forsiranje Drine. Pravimo splavove. Jednog jutra, pred zoru, prelazimo Drinu. Četnici pokušavaju da nas zaustave, ali ne uspijevaju. Poslije žestokih okršaja razbijamo i četnike i Talijane. Bježe jedni i drugi. Talijani napuštaju Čajniče i povlače se u Pljevlja. Mi prolazimo kroz Čajniče i odlazimo na položaj prema Goraždu. Ispod nas se plavi Drina. Vidi se Goražde kao na dlanu. Dogledima osmatramo vlakove kojima iz Višegrada pristižu ustaše i Talijani i iskrcavaju se na željezničkoj stanici. Mada nemamo naređenja, povremeno otvaramo vatru na njih. Onda im pošaljemo nekoliko mina iz teškog bacača. Oni bježe u šumu do željezničke stanice. Mi gađamo u šumu. Neprijatelj nam uzvraća avijacijom. Bacaju na naše položaje velike bombe iz kojih ispadaju desetine malih bombi. Neke su bombe i zapaljive. Mi smo se sklonili dok bombardiranje nije prestalo, a onda smo nastavili tući neprijatelja u Goraždu.

Opet naređenje za pokret. Prolazimo kroz Čajniče, a zatim produžavamo cestom prema Pljevljima. Noć je. Talijani iz Pljevlja osvjetljavaju okolinu reflektorima. Snopovi šaraju visoko gore iznad nas. Stižemo iznad Prijepolja. Prvi dan nam prođe u odmoru, izviđanju iznad Prijepolja. Osmatramo Nijemce utvrđene u bunkerima. Pripremamo plan da ih napadnemo. To i činimo. Cijelu noć vodimo borbu. Neki visovi prelaze po nekoliko puta iz ruke u ruku. Svanulo je. Bijemo Nijemce iz teškog bacača. Naši pješadini pomažu nam u tome. Daju nam znak kada Nijemci izbiju na vis, a mi onda raspalimo iz bacača.

Opet pokret. Kuda sad? Idemo prema Celebiću i Zabljaku. Stižemo na Zlatni bor. Ja ga prozvah »Crni bor«. Žestoko smo se tu borili protiv Nijemaca. Prsa u prsa, na život i smrt. Naš mitraljezac Branislav Janjić štiti me dok se prebacujem na pogodnija položaj.

Sa Zlatnog bora krećemo dalje. Prelazimo Taru, pa onda Pivu na gumenim čamcima. Penjemo se na plato Vučeva, pa odatle silazimo u Suhu, u samom grotlju Sutjeske. Tu držimo položaj odbijajući nekoliko dana sve nasrtaje Nijemaca.

U rano jutro prelazimo Sutjesku. Dok se penjemo uz visoko brdo, tuče nas njemačka avijacija. Tu nam poginu komandant bataljona Milan Šarac. Na Zelengori smo. Komesar bataljona saziva sastanak, govori o situaciji u kojoj se nalazimo. Opkoljeni smo, ali ćemo se probiti i dalje uspješno boriti i pobijediti. Sve nas pogodi naređenje iz Vrhovnog štaba da moramo zakopati sve teško oružje kako bismo se lakše probijah. Rastanak s oružjem bijaše nam teži i od najteže bitke. Mi u mitraljeskoj četi odlučismo da ipak sve ne ostavimo. Ponijeli smo tešku talijansku »bredu« i ručni bacač. Ostavili smo teški bacač i teški mitraljez »švarcloze«.

U cik zore napadamo na njemačke položaje na Balinovcu. Tu nam dobro dođe naša »breda«, ali nam neprijatelj pogodi nišandžiju Mitra Kovača.

Produžujemo ka Miljevini. Napadamo na kulu u kojoj su se Nijemci utvrdili i odakle biju ubitačnom vatrom. Ali mi napredujemo korak po korak. Borba se vodi cijelu noć. Na kraju potiskujemo Nijemce koji se brzo povlači. U naletu prelazimo rječicu Bistricu i zauzimamo položaj na prvom visu. Ljubo Đoković i ja gađamo ručnim bacačem njemačke tenkove koji pokušavaju da se prebace preko mosta na Bistrici i da tako ugroze naše položaje i sam prelaz. Nisu uspjeli jer smo ih precizno gađali. Tukli su nas iz tenkova, ali nam nisu mogli ništa: bili smo u dobrim zaklonima i granate su prelijetale preko nas. Odolijevah smo na tom položaju do popodnevnih sati. Tada Nijemci smisliše drugačiju akciju: počeli su se tenkovima spuštati seoskim putem pored mosta na Bistrici, a odatle niz rijeku. Tada dobijemo naređenje da se povučemo i dođemo u sastav bataljona. Predveče stižemo u neka sela, gdje nam naši vjerni intendanti pripremiše hranu: »kačamak« sa svinjskim mesom. Ne možemo puno jesti, brzo se zasitimo, odvikli smo se od hrane, pogotovo od ovako masne hrane.

Pokret. Oko Prače prelazimo željezničku prugu Sarajevo—Goražde. Komandir Nićiforović požuruje nas da idemo brže, jer svakoga trenutka može naići njemački blindirani vlak. Mi smo se svi prebacili, a on je baš tu pao pogođen metkom ispaljenim iz oklopnog vlaka.

Prolazimo kroz Sokolac, napadamo na Han-Pijesak. Nema više teških borbi. Sve što napadamo brzo zauzimamo. Seljaci nas pitaju: »Pa jeste li vi partizani, jeste li živi? Nama je rečeno da ste svi uništeni.« »E, ljudi moji, pa šta će drugo okupatorska gamad nego da laže« — odgovaramo mi. — »Evo nas, vidite da smo partizani i vidite da smo živi i zdravi. Vodili smo teške bitke, imali smo mnogo žrtava, ali smo pobijedili i idemo dalje u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.«

U Han-Pijesku rastajem se od Šestog bataljona. Komandant bataljona mi saopćava da sam prekomandovan za kurira u Štab Prve proleterske brigade. Nije mi bilo lako rastati se od drugova sa kojima sam prošao najteže borbe i okršaje, ali mi je bilo milo što u mene imaju povjerenje. Tako sam otišao iz

Beogradskog bataljona, od dragih drugarica i drugova. Ali ga nikada nisam zaboravio. Kad god je trebalo iz Štaba brigade nositi naređenje u bataljone, uvijek sam se trudio da idem u Beogradski bataljon. Vukla me želja da se vidim sa svojim starim drugovima koji su me uvijek drugarski dočekivali. Mnogo toga me veže za Šesti bataljon. U njemu sam doživio i jedan od najradosnijih trenutaka moga života: tu sam primljen u Komunističku partiju Jugoslavije.

STEVAN ROGLIC – LAZAR SAVICEVIC

DALMATINCI U KRAGUJEVAČKOM BATALJONU

Avgusta meseca 1942. godine, posle oslobođenja Livna, obavešteni smo da u satav Bataljona dolazi grupa boraca iz Dalmacije. Obradovali smo se.

Posle boraca iz Foče dolaze nam i borci iz Dalmacije. Najbolji sinovi i kćeri Dalmacije, a njih nije bilo malo, borili su se protiv italijanskog okupatora i njegovih slugu, ustaša i domobrana. Stizale su vesti o borbama Blokovskog i drugih odreda širom Dalmacije, o isticanju crvenih zastava u Splitu, Šibeniku i drugim gradovima Dalmacije. Na mnogim ostrvima partizani Dalmacije su bili pravi gospodari. Eto, takvi borci nam dolaze. Biće nam lakše da se borimo zbratimljeni u ovom ratu i Revoluciji.

Zaista, jednog dana, kroz Livanjsko polje ugledasmo dugu kolonu boraca. U njoj mnogo mladića i devojaka. Devojke su na glavama nosile neku svoju opremu. Stigoše u naš bataljon. Brzo se zbližismo. Mate, Jozo, Boris, Pere, Ive, Šime, Vojsa, Seka, Janja, Tonka, Stana i mnogi drugi postadoše nam odmah bliski i dragi. Skromni, hrabri, veseli — što je nama Kragujevčanima posebno odgovaralo, ispuniše celo biće Bataljona. Malo smo se šalili na račun njihovog: — ća, misliš gospe ti — ili — čavle ti Isusove — ali i to brzo naučismo i prihvatismo. Posle toga često se čulo pored onog našeg bre i ća.

Ubrzo počеше borbe za Grahovo, Ključ, Jajce, Sitnicu, Kotor-Varoš, i druga naseljena mesta koje je neprijatelj držao. Drugovi iz Dalmacije u svim ovim borbama pokazашe izvanredno držanje. Neki od njih se izdvojiše svojom hrabrošću: Mate Bošković, Šime Rupić, Ive Sumić, Pere Bogunović, Jozo Gabelić, Pere Splivalo, Vojsa Markotić, Janja Rak i mnogi drugi. Pale su i prve žrtve. U borbi za Sitnicu poginuo je Boris Pavičić, student medicine iz Šibenika. Ostao je da leži pored Artema, Miodraga Uroševića, hlabrog i neustrasivog puškomitraljesca, metalnog radnika iz Kragujevca. Kao da su svojom pogibijom cementirah borbeno bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda u Kragujevačkom bataljonu.

Mnogi od njih postadoše rukovodioci u četama Kragujevačkog bataljona. Mate Bošković je postao komandir Omladinske čete. Pere Splivalo, Ive Sumić, Pere Bogunović, Srećko Alać, Ćiro Sikavica, rukovodili su partijskim i omladinskim organizacijama u četama i bataljonu. Jedan dobar broj drugova Dalmatinaca proslavili su se kao puškomitraljesci i bombaši. Šime Rupić hrabri

puškomitraljezac bezbroj puta je bio u prethodnici ili čuvao zaštitnicu sa svojim šarcem. U borbi kod Uzlupa, kada smo branili most na Tari, hrabro je odbijao juriše Nemaca na istaknutom položaju. Sa nemačkim šlemom na glavi, koga mu je za ovu akciju dao Žikica Tasić, zbunio je dva puta Nemce i dok su se oni pribrali — da li je njihov ili naš, Šime ih je vatrom proterao i sačuvao položaj. Takav je bio i u borbi za Vlasenicu i položaje na Lisini. Kada je teško ranjen kroz grudi, stiskajući zube rekao je: »Vratiću se ja za moj šarac da se osvetim bandi«.

Kada smo posle kapitulacije Italije, stigli u Split, mnogi su se od njih radovali što će nam pokazati more i Split. Sto će nas nahraniti ribom, nasladiti dobrim grožđem i počastiti dobrim vinom. Sada su se oni nama smejali, nekima od nas iz Srbije i Bosne što se nismo kupali u moru i nismo znali da plivamo. Kad neki konjovoci naterashe konje u more da ih napoje oni nam se nasmejaše. Vuče Jovica svog Bidžu u more i ljuti se: »Pi Bidžo boga ti ljubim« a Bidža ni da se približi, samo frkće.

— E Jovice, ča si mislia, da konj pije morsku vodu — smeje se Ante.

Bogami, bilo je i među Dalmatincima onih koji se nisu nikada kupali u moru niti znali da plivaju. Njima smo se smejali svi.

Posle kapitulacije Italije naglo je došlo do stvaranja novih jedinica na teritoriji Dalmacije. Neki naši drugovi Dalmatinci otišli su na nove dužnosti u dalmatinske jedinice: Mate Bošković, Pere Bogunović, Pere Sphvalo, Srećko Alać, Seka Markotić, postali su poznati i cenjeni rukovodioci u dalmatinskim brigadama.

U toku rata, posebno u periodu 1942—43. godine, stupilo je u Kragujevački bataljon oko 56 boraca sa područja Dalmacije. Mnogi od njih su poginuli kao junaci u borbama koje je vodio Kragujevački bataljon. Prema podacima, koji su nepotpuni, poginulo je 23. Više nego sigurno, da se veći broj boraca od onog broja koji je dat borio u sastavu Kragujevačkog bataljona.

Tako su se sinovi i kćeri Dalmacije, boreći se hrabro i sa oduševljenjem koje je svojstveno njima, pod zastavom Kragujevačkog bataljona, kovali bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda tukući sve neprijatelje: i Nemce i Italijane i četnike i ustaše — sve one koji su se bili isprečili na putu do pobedonosnog završetka rata i pobede Revolucije.*

* Članak objavljen u knjizi »Treći Kragujevački bataljon«, »Sveüost«, Kragujevac, 1974. godine, knjiga 1. strana 269.

KRSTO GULIN

PUT DO SLOBODE

Po kapitulaciji Jugoslavije i dolaska talijanskih fašističkih okupatora 1941. godine uvidio sam odmah što nas čeka, jer su nas počeli maltretirati, progoniti i zatvarati. Povezao sam se odmah s organizatorima ustanka u mom kraju 1941. godine. To su bili drugovi Dolfo Kalauz-Gulin, Jere Mijač-Gulin, Jakov Mijač u Lozovcu, Luka Šupe, Ante Vrančić u selu Konjevrate, Mile Blaće u

Šibeniku i drugi. Organizirali smo aktiv u tvornici radi priprema za dizanje ustanka koji je bio povezan s partizanima. Po dobivenim zadacima radili smo na prikupljanju oružja i opreme, davanju financijske pomoći pokretu, dizanje ustanka propagandom i parolama, podizanju svijesti i morala u tvornici i izvan tvornice po selima. Održavali smo povremeno tajne sastanke na kojima smo se upoznali s razvojem događaja na frontu i borbama.

Na osnovi ovog našeg organiziranog rada dobili smo vezu za odlazak u partizane, i to direktno u Prvu proletersku brigadu narodnooslobodilačke vojske koja se tada nalazila u zapadnoj Bosni.

Uključeni smo bili u veću grupu drugova i drugarica, oko 320 iz našeg kraja: Dalmacije — Lozovca, Šibenika, Konjevrata, Dubrave, Mandaline, Vrpolja, Danila i drugih mjesta, uglavnom radnika i seljaka.

Naša je grupa krenula 4. 10. 1942. godine u pravcu Ključa. Put je trajao nekoliko dana i noći, a neprijatelja je bilo svugdje, pa se danju nije moglo nezapaženo putovati, već smo dane provodili u šumi sa nedovoljno hrane i vode. Put je bio naporan po planinskom vrlo teškom terenu, izbjegavali smo glavne komunikacije (zbog neprijatelja), samo su dobri vodiči uspjeli da nas provedu a da nas neprijatelj ne otkrije. Pravac kretanja bio je Perković—Svilaja—Dinara—Prolog—Livno—Glamočko polje—Mliništa—Oštrelj—Bosanski Petrovac, i mnogo manjih mjesta do Ključa. Pri dolasku u Bosanski Petrovac prihvatio nas je drug Velebit i ostali. Bili smo raspoređeni po kućama da bi se odmorili 3—4 dana nakon ovog napornog puta. Tu smo izvodili kraću vojnu obuku, uređivah odjeću, obuću i dr. Nakon toga su nas odveli u Ključ gdje je bila smještena Prva proleterska brigada. Po dolasku drugovi su u Ključu održali prigodni govor i rasporedili nas po bataljonima i četama te brigade. Nakon desetak dana već smo imali prvu borbu na Bos. Grahovu, potom na Sitnici, protiv Talijana, Nijemaca, četnika, ustaša i domobrana. Zarobili smo veći broj neprijateljskih vojnika te zaplijenili dosta oružja i opreme. Tu smo se naoružali i obukli za daljnje borbe.

Pored ovih početnih borbi i akcija, sudjelovao sam u borbama za oslobođenje naših gradova i mjesta: Jajce dva puta, borbe oko Duvna, Bugojna, Turbeta, Travnika, Prnjavora, Skender-Vakufa, Gornjeg i Donjeg Vakufa, Kupresa, Šuice, Cajniča, Zvornika, Ivan-sedla, prelaz preko Drine — Zelenogore, Neretve i Sutješke; prelaz u Srbiju, oslobođenje Palisada, Valjeva, Uba, Avale, Beograda, Sremske Mitrovice, na sremskom frontu, Ilok, Šid, selo Nijemci, Vukovar, Banova Jaruga, Ivanić-Grad, Sv. Ivan, Zelina, Zagreb — sve do Trsta i mnogo naših gradova i mjesta kuda je prolazila Prva proleterska NOU brigada.

Kao aktivni sudionik u pripremama revolucije i borbe za oslobođenje i stvaranje novog društva, te kao aktivni borac u oružanom djelu revolucije, smatrao sam da je potrebno i poslije oslobođenja biti aktivan, uključen u društveno-politički rad na svim poljima, radi očuvanja i produbljanja ciljeva revolucije za dobrobit naših budućih pokoljenja. Radi toga sam neprekidno aktivno sudjelovao i sudjelujem u svim društveno-političkim organima i organizacijama, u mojoj radnoj organizaciji i u Mjesnoj zajednici i drugim društveno-političkim organizacijama, SSRN, SRVS, SUBNOR, Kućnom savjetu i SKJ i ostalim drugim društvenim i sportskim organizacijama, organizator uvijek neumoran i aktivan.

Pored svih nedaća i napora koje je od nas boraca tražila Partija, društvo i revolucija, najteže mi je bilo ostaviti malo dvomjesečno dijete na rukama majke – moje supruge – koji su u tom trenutku teškog rastanka ostali bez jedinog svog hranitelja.

Član SKOJ-a postao sam onog dana kad sam bio povjeren drugovima koji su organizirali dizanje ustanka, a to je odmah po dolasku talijanskog okupatora 1941. godine.

Kandidat člana KPJ postao sam 1943. godine, a član odmah po oslobođenju Beograda 1944. godine.

MILAN RIMAC

DOČEK PROLETERA U IMOTSKOJ KRAJINI

Nakon zauzimanja Duvna, dvadeset petog VII 1942. godine, patrole Prve proleterske spustile su se čak do sela Vira, u blizini Imotskog. Preko aktivista Prološca saznalo se o djelovanju partizana i raspoloženju stanovnika prema njima. Mnogo se pričalo o partizanima, posebno o njihovom borbenom elanu. Terenom se prenijelo nekoliko borbenih pjesama koje proleter i pjevaju; između ostalih i ova: »Oj Imotski sav si u kamenu do nedjelje bit će u plamenu ...«. Ova pjesma, iako se od protivnika na terenu mogla i drugačije tumačiti (kao zastrašujuća na mase ili kao vandalska pa pozivati na jači otpor), shvaćena je kao moć, snaga, elan i volja proletera da osvoje i oslobode Imotski, mjesto poznato iz historije kao »tvrđi grad«. Patrioti su rado tu pjesmu prenosili i na sav glas je pjevali, tako da je doprla u svaki kutak Krajine.

Parola »Livno mora pasti«, koja se pročula poslije zauzimanja Livna, podsticala je na borbenu gotovost, disciplinu proletera u izvršenju zamisli i volje našeg komandovanja. Čak su terenom nesvjesno i neke ustaše veličale snagu i moć pristiglih proleterskih jedinica. Pričali su da je u Krajinu pristiglo oko 12.000 partizana iz Crne Gore, da su navodno hrlili u pomoć partizanima Kozare, pa pošto nisu stigli da se vrate u Crnu Goru starim putem, teško tko može da im se suprotstavi.

Jednom su oružnici sprovođili zarobljenog partizanskog kurira iz Studenaca za Imotski. Zastali su kod ustaškog tabora u Prološcu radi kratkog predaha i odmora. U prolazu kroz selo i za vrijeme odmora ustaše su partizana na gnusan način maltretirali, ponižavali i neštedimice tukli. Sve postupke ustaša partizan je dostojanstveno podnosio i otpio. To je kod prisutnih ustaša izazivalo sve veću jarost i bijes. Za mnoge seljake to je bio primjer hrabrosti, utješnosti i podsticaj prisutnim na veća pregnuća i žrtve. I taj primjer na terenu je mobilizatorski djelovao.

Šesnaestoga kolovoza 1942. godine, u jutarnjim satima, grupa ustaša sa Aržana na zaprežnim kolima panično je jurila za Imotski preko Prološca. Za njima i grupa tabora Studenci. Ta grupa »muhadžera«, kako su je u selu nazivali, obavijestila je da se od Livna ka Aržanu i Studencima približavaju

proleteru. Tabor u Prološcu toga dana bio je u panici. Čas se spremao za otpor, čas za odstupanje, što je konačno i preovladalo.

Povlačenjem ustaškog tabora sa glavešinama udarnoj partizanskoj grupi Prološca nudila se široka mogućnost rada i djelovanja. Tokom noći pripremljeno je sve za doček partizana. Narodu je sugerirano da ne slijede ustaške želje i upute, da se ne udaljuju od kuća, odnosno iz sela, da se ne plaše partizana, da ih treba organizirano sačekati i da će određene ličnosti objasniti situaciju o privrženosti mještana NOP-u. Dogovoreno je da partizane s grupom domaćina sačeka Stevo Samardžić koji će i javno preuzeti brigu oko ishrane i zbrinjavanja partizana za vrijeme boravka u selu. Ostalim aktivistima sugerirano je da ostanu u ilegalnosti. Odluka da partizane sačeka Samardžić, okretni i iskusni mještatinin, odgovala je želji svih, pa i onima privrženim ustašama.

Sedamnaestoga kolovoza 1942. godine oko sedam sati od pravca sela Ričice, preko Ričičkog klanca, pojavila se grupa partizana jačine jednog voda, Druge čete Drugog crnogorskog bataljona Prve proleterske brigade na čelu sa komandirima voda Dukljanom Vukotićem. Kao vodič partizanima je služio Mate Knežević Rabotić. Mate je gorostas čovjeka, dugogodišnji građevinski predrađnik, inače surova i drska ličnost naučio samo da strogo zapovijeda, nikog da sluša i tolerira. Zbog toga smo se svi začudili kako ga je Dukljan »privolio« da predvodi partizane i pokazuje put kroz selo. Ovo i zbog toga što Mate nije simpatizirao partizane; politički je bio više nepoćudan.

Kada su se partizani pojavili na Pogledalu, cestom od pravca Imotskog pojavio se osobni automobil. Na automobilu je vidno lepršala bijela zastava. Pomislili smo da su to neki koji se žele predati. Sa zanimanjem smo pratili susret automobila s partizanima. Ugledavši automobil, partizani su se brzo razvili iznad puta sa sjeverne strane i zauzeli zaklone. Vodiču Mati naredeno je da poreda kamenje na cesti i zapreči put automobilu. Bojeći se da se preko njega ne odigra dvoboj i da je nezaštićen, Mate se počeo buniti i suprotstavljati naredenju, pa reče: »A tako vi radite, vi uzimate 'dekung', a mene ostavljate na 'švarum liniji', nećemo tako, ili mi pomozite ili ću i ja u 'dekung'. ...«

Čim je automobil pred »barikadom« zastao, sagovornici su se brzo sporazumjeli, propustili automobil koji je prašnjavom cestom, vioreći bijelu zastavu, nastavio kretanje preko Aržana za Livno. Ubrzo se saznalo da se radi o njemačkim parlamentarcima koji kreću na pregovore s predstavnicima NOV-a u vezi zamjene grupe inženjera organizacije »Tot« zarobljenih u kući Mitrovića prilikom oslobođenja Livna. Tada se govorilo o osamnaest zarobljenih njemačkih glavešina. Sama pojava bijele zastave predstavnika velikog Rajha terenom Krajine imala je pozitivnog propagandnog odjeka.

Odmah nakon prolaska automobila, partizanima je prišao Stevo Samardžić, Miško Rimac, Miće Cvitanović i više mještana. Stevo je starješinu obavijestio da u selu nema oružanog neprijatelja, da su mještani lojalni NOP-u i da im nude miran i udoban boravak.

Krećući kroz zaselak Božinovići, jedan partizan je sreo staricu Anicu Karauz Mikuljaču i reče: »Smrt fašizmu, bako!« Ne razmišljajući o smislu i značenju pozdrava, vjerujući da joj je nailazeći gost nazvao »dobro jutro« ili »dobar dan«, Anica na pomenuti pozdrav odgovori: »I tebi sinko!« To je kasnije bio predmet prepričavanja i zanimljivog opetovanja. I ako postoji mogućnost da se taj »otpozdrav« još negdje čuo, jer se u šali među partizanima mnogo koristio, on se u Prološcu smatrao »izvornim«.

Zauzimanjem sela partizani su posjeli otpornu točku iznad centra sela Kokica glavica. Dijelom snaga pretresli su javne mjesne objekte, kao ustaški tabor, poštu, školu, financijsku kasarnu, župski ured i šumarsku kuću. Po završenom pretresu organizirano je izviđanje i osmatranje sela od pravca Imotskog. Za izviđanje su korištene mjesne omladinske patrole, koje su one-mogućile bilo koji iznenadni prilaz ili ispad iz pravca Imotskog ili susjednih sela. Partizani su se u grupama zatim razbježali po zaseocima i nastavili kontaktirati sa narodom. Mještani su ih opsjedali, pa i one koji su bili na straži ili izvidnici, i tražili od njih nužna obavještenja.

Drug Dukljan Vukotić je u zaseoku Rimci stalno bio ispitivan od znatiželjnih. Saznah smo da je kao bivši oficir služio u Osamnaestom puku na Kalemegdanu u Beogradu. Pošto je nekolicina seljana Prološca služila u Beogradu, propitkivali su Dukljana za znanje i svoje pretpostavljene. Lijepo je bilo čuti da se mnogi od tih nalaze u partizanskim jedinicama boreći se za zajedničku stvar. Ne upuštajući se u organizaciju i formacijsko stanje jedinica, mi smo na terenu tumačili sastave brigada nekoliko puta brojčanim i jačim nego su to stvarno bili. Smatrali smo da su brigade obično jače od ratnih pukova bivše vojske i da se kreću od pet do šest hiljada boraca. Ta impozantna brojka nas je radovala i činila se jedino realnom kada progoni tolike snage protivnika.

Jedan borac, mladić od devetnaest godina stražario je na starom Rimčevom gumnu i osmatrao teren preko potoka Suvaja. Bio je stalno okružen grupom seoskih mladića i odraslih. Prinosisli su mu grožđe i smokve i kada su mu rekli da će osmatrati mjesto njega, privohli su da ga sjedne i da priča o svom borbenom putu. Mladić je rekao da je đak i da je rodom iz Podgorice.

Na pitanje Mije Rimca Barbe kada će napusti Imotski i šta se više čeka, proleter mu odgovori da se čeka naređenje.

Ručak za partizane pripremljen je na Samardžića gumnu. On se pretvorio u pravu manifestaciju druženja naroda i partizana. Na ručku s partizanima okupilo se nekoliko uglednih domaćina na čelu sa osamdesetogodišnjim starcem Marinkom Bilićem, Nikolom, Miškom i Štipanom Rimcom, Ivanom Matićem, Lazom Popadićem, Marijanom Kokićem i drugima. To je bio jedini put da se domaćini javno okupe u ratnim danima, međusobno slobodno razmijene misli, sa partizanima nazdravljaju i svatovski goste.

O tom zajedničkom ručku i svečanosti pričalo se čitavom Krajinom.

Dječaci i djevojke su donosili grožđe, smokve i druge napitke i posluživah partizane za vrijeme ručka. Jedan je partizan upitao Slavu Radeljić:

— Je li, djevojko, imaš li želju da pođeš u partizane?

Slava mu odgovori:

— Da, svakako. Nas nekoliko dugo o tome razmišljamo ali u nas je običaj da mladići prednjače pa kad oni krenuo, onda ćemo i mi djevojke za njima.

Ovaj javni izazov mladićima bio je ne samo otvoreni prekor, već i podsticaj na bezuvjetnu aktivnost. Od tada terenom je kružila parola da se sloboda ne smije čekati na tanjuru. Primjer Crnogoraca, Srbijanaca i drugih, koji se bore širom Jugoslavije i van svojih užih sredina, treba slijediti. Od tada su mnogi mladići iz sela odlazili u partizane, a ni Slava nije zakazala. Ona se je već u bici na Neretvi tokom četvrte ofanzive sa svojih dvadeset devet seljana Prološca našla u sastavu NOV. Nešto kasnije u bici na Sutjesci poginula je kao borac Druge dalmatinske brigade.

Te večeri narod Prološca mirno se odmarao, ali neprijatelj nije mirovao. Kovao je planove, mučili su ga dobri odnosi naroda i partizana. Zbog toga se 18. VIII oko 10 sati nad Prološcem pojavila grupa talijanskih bombardera. Bombardirah su selo u nekoliko naleta. Bilo je osam mrtvih i nekoliko porušenih kuća. Tek tada narod je masovno napustio ognjišta i bježao u brda i polje skrivajući se od naleta avijacije. U popodnevnim satima počela je padati kiša i narod se vratio svojim kućama. Ali se neprijatelj nije zadovoljio ovim masakrom sela, on je u akciju uputio jedan bataljon Talijana iz Imotskog. Pod dejstvom nekoliko rafala sa Kokića glavice partizani su prinudili da se bataljon razvije i zadrži na liniji Kuk—Počivalo, i nije se usudio nastupati preko potoka Suvaja. U nemoći obračuna s partizanima usmjerio je vatru teških bređa po polju tukući po narodu koji je ponovo počeo bježati iz kuća. Tom prilikom smrtno je pogođena djevojčica Anka Maršić, ranjene su Ana Maršić, žena Milana Bubaluša i Anka Brnas, kći Ike.

Kad se smračilo bataljon Talijana je odstupao za Imotski. Narod Prološca je noćio van sela. Kasno u noć sahranjeni su poginuli mještani, zakopana uginula stoka i obilježena mjesta neeksplozivnih bombi. Sve je to obavljeno u punoj tišini i redu. Poduzete su mjere čuvanja napuštene imovine. Nekoliko simpatizera i terenskih radnika upozoravah su na dolično ponašanje, i nije se desio slučaj oduzimanja ili utaje predmeta iz napuštenih kuća.

Tek 19. VIII oko 11 sati od Imotskog preko D. Glavine krenula je u akciju ustaška bojna »žute« legije. Pod dejstvom nekoliko hitaca i rafala voda proletera bojna je bila prinuđena da se razvije i pažljivo nastupa. Nakon jače minobacačke pripreme i pod zaštitom jake mitraljeske vatre ustaše su prešli potok Suvaju, »čarkali« su pažljivo zaselak Most, a vod proletera se bez napora i žurbe i bez žrtava skladno i u najvećem redu, nakon tri dana boravka u Prološcu, povukao preko Ričice za selo Studence u sastav glavnine bataljona.

Neprocjenjiva je bila vrijednost, uloga i trodnevno prisustvo i rad u Prološcu tog po broju malenog voda partizana-proletera. Narod sela i Imotske krajine nije se mogao nadiviti i načuditi da se tako mala jedinica toliko uporno drži, odupire i prosto prkosno ponaša pred znatno nadmoćnijim snagama Talijana i ustaša. Skoro petnaest kilometara udaljen od svoje glavnine, vod proletera je uspješno izvršio svoju borbeno-političku misiju i ulogu, iznad svih dotad poznatih borbenih pa i taktičkih normi i kriterija za takav borbeni sastav.

Kad se vidi koja je vrijednost uloge i rad navedenog voda u izvršenju borbenih, moralno-političkih i drugih zadataka, onda se može samo zamisliti uloga koju je odigrao Drugi crnogorski bataljon kao cjelina svojim izbijanjem i držanjem većeg dijela zapadnih sela Imotske krajine, odnosno njegovog prodora u centar srednje Dalmacije preko Aržanskih vrata, Zadvarja i Dubaca. Time je ne samo bila osigurana veza zapadne Bosne i Krajine s Dalmacijom nego, izbijanjem na liniju Cista Provo—Lovreć—Lokvičići, presječena je komunikacija i veza Spht—Mostar, kao najglavnijih okupatorskih uporišta i garnizona na jadranskoj obali i priobalnom dijelu.

Još sretnija okolnost pojave Drugog bataljona na tako vitalnim objektima zabiokovlja je u tome što je tih dana na Biokovu bataljon »Josip Jurčević« sa svojih 700 boraca vodio teške borbe s talijanskim i kvislinškim snagama. Naime, u toku kolovoza 1942. godine počela je velika i do tada najopsežnija talijanska ofanziva za čišćenje Biokova od partizana i uništenje oslobodilač-

kog pokreta na tom području. Te snage na Biokovu bile su ugrozile okupatorske garnizone duž srednje Dalmacije i primorja vezujući za sebe jake snage talijanske Druge armije.

Oko 30.000 neprijateljskih vojnika bilo se ustremilo na Biokovo. Pojava crnogorskih proletera na terenu Imotskog i Šestog beogradskog i Četvrtog kraljevačkog bataljona u rajonu Posušja u Viru, navelo je na oibazrivost neprijatelja i rasteretilo pritisak na Biokovo. Drugi crnogorski bataljon je u sadejstvo s bataljonom Srednjodalmatinskog odreda vezao za sebe i uspješno se odupirao pomoćnoj koloni talijanskih snaga koje su nadirale od Sestanovca i Imotskog preko Lovreća i Studenaca ka Aržanu i dalje za Livno. Poslije nekoliko dana uporne obrane one su sa linije Aržano—G. Tijarica, 22. VIff protivnapadom odbacili tahjansku motoriziranu kolonu preko Studenaca i Lovreća uz velike gubitke.

Tako su proleter i u najtežim danima pružili ruku i neposredno sadejstvovali s partizanima Biokova i Mosora. Obavještajci, kuriri i terenski radnici nosili su vijesti Biokovom o pojavi i borbenom dejstvu proletera na terenu Livna, Imotskog i Duvna. Time su podsticali na jači otpor i upornost Biokovaca da izdrže u toj velikoj ofanzivi. I izdržali su.

Priliv novih boraca bio je sve veći i veći s biokovsko-neretvanskog područja i s otoka. Tada se javila i žarka želja mnogih Biokovaca partizana, posebno omladine, da popune proleTERSKE jedinice. Već 30. VIII 1942. godine oko 180 boraca bataljona »Josip Jurčević«, susret će se sa Drugim crnogorskim bataljonom u selu Studenci i ući u sastav Prve proleTERSKE brigade. Ta grupa Biokovaca mahom su bili komunisti, kandidati KPJ i skojevci, već prekaljeni borci s provjerenim i potvrđenim borbenim iskustvom. U redovima Prve proleTERSKE iz sela Imotske krajine od tada su se borila dvadeset tri borca.

Interesantno je da se na području gdje su proleter i djelovali i boravili nije čuo ni jedan prigovor na njihovo držanje i ponašanje. Naprotiv, narod je osuđivao postupke ustaša koji su tražili bombardiranje sela Krajine i paljenje sela Studenaca.

Mnogi omladinci divili su se spremnosti i vještini proletera i bili spremni da im se pridruže. Vlade Rimac se sa grupom suseljana javio u NOV u komandu mjesta. Tražio je da bude određen u proleTERSKU jedinicu. Poginuo je kao bombaš poslije Četvrtе ofanzive u Drugoj dalmatinskoj proleTERSKOJ brigadi.

Poslije ovih događaja i uzornog dočeka proletera i primjernog ponašanja, sela u kojima su boravili proleter i njihova rukovodstva dobili su zavidna priznanja od političko-partijskog rukovodstva kotara. Od toga vremena mnoga zapadna sela Krajine i sva okopoljska sela postala su vidno aktivnija, mobilno masovna na liniji NOP-a. Sva sela Krajine imala su ilegalne a neka i legalne NOO kao organe nove revolucionarne vlasti. Do kraja 1942. godine i prvih mjeseci 1943. godine broj boraca s terena Imotskog znatno je porastao. Evo pregleda boraca uključenih u jedinice NOV i POJ-e za Krajinu:

Krivodol—Crnogorci 53 borca, Kamenmost—Nebriževac 59, mjesto Imotski 43, Glavina 41, Proložac 36, Zmijavci 26, Studenci 25, Lovreć 18, Poljica 14, Grabovac 14, Runovići 14, Krstatice 13, Vinjani 12, Lokvičići 12, Grubine 12, Biorine 9, Cista V. i M. 8, Zagvozd 7, itd. Ukupan broj boraca tada je iznosio nešto preko 440. Tada je (tj. 13. II 1943) u Imotskom formirana i Deveta dalmatinska udarna divizija. Oko 300 boraca Imotskog uzelo je učešća u bici za ranjenike na Neretvi. Oni dijele sudbinu ostalih boraca Operativne

grupe VŠ. Tim naporima Imotski se svrstao u red aktivnih područja Dalmacije. Do kraja rata Imotski je dao preko 4.000 boraca. Od toga broja 436 palo ih je na bojnopolju. Kad se tome doda 416 žrtava fašističkog terora, onda broj poginulih boraca i 2FT je 852 poginula za slobodu, što čini vidan doprinos NOB-u i revoluciji.

Djeca, borci Imotskog i ostalih krajeva Biokovsko-neretvanskog područja, svrstani su pretežno u proleTERSKE i udarne brigade. Kao i ostali borci NOR-a, časno su se borili i ginuh na svim važnim točkama jugoslavenskog ratišta: na Neretvi, Drini, Sutjesci, Limu pa do završnih operacija JA. Časno su borbeno i revolucionarno prezentirali svoju Krajinu i Biokovsko područje, svoj narod i u borbi zbratimljenu Jugoslaviju, onako kako su vidjeli i učili od svoje braće proletera prve polovine i ljeta 1942. godine.

TOMISLAV JELIC

SAD SMO SVI ISTI

Još prije moga odlaska u partizane, od početka 1942. saznao sam da je negdje u istočnoj Bosni formirana Prva proleTERSKA NOU brigada, a kasnije i još nekoliko takvih jedinica koje neprijatelju zadaju ozbiljne udarce i nanose velike gubitke, te oslobađaju sela i gradove i da predstavljaju strah i trepet za okupatora i domaće izdajnike.

Prvo sam ovo doznao od Jakova Petkovića koji je poginuo 20. studenog 1942. na Sitnici, a potom i od Martina Ljubičića koji je poginuo 21. ožujka 1943. na Treskavici. Ja nisam služio vojsku pa uopće nisam znao niti shvaćao što su i kakve su to brigade. Čuo sam da su sastavljene od Srbijanaca i Crnogoraca; kakvi su to ljudi; ja sa Srbijancima i Crnogorcima nisam dolazio u dodir, poznao sam ih samo iz starih narodnih junačkih i hajdučkih pjesama. Divio sam se tim ljudima. Kao siromašni seljak, zemljoradnik, čobanin, stalno sam crnčio i radio kao nadničar kod imućnijih Šibenčana, pa je jasno da odmah nisam mogao ni da shvatim sve to. Ah vrlo brzo sam spoznao veličinu i duh proleTERSKE borbe.

U proljeće 1942. od istih sam drugova saznao da su neki drugovi sa teritorija općine Šibenik već otišli u partizani i da se po Dalmaciji formiraju partizanske čete i odredi. U meni se iz dana u dan budi radoznalost, ali nepoznanica o proleTERSkim brigadama je stalno prisutna. Drugovi su me, a posebno Jakov Petković, naš kućni prijatelj, upozorili da sve to treba držati u najvećoj tajnosti, jer je naše selo u to vrijeme bilo puno talijanskih vojnika, a i među mještanima je bilo onih koji su surađivali s okupatorom. Ja sam ipak o svemu tome razgovarao sa mojim rođakom Božom Jelićem (poginuo 10. lipnja 1943. na Balinovcu), jer smo jedan prema drugom imali neograničeno povjerenje. To sam kasnije rekao i drugu Jakovu. On se prvo namrštio, a potom nasmijao, skrećući mi pažnju na posljedice.

U ljeto 1942. doznajem da su proleTERSKE brigade stigle u zapadnu Bosnu, da je oslobođeno nekoliko gradova, da su neke od njih stigle na tlo Dalma-

cije. Uzbuđenje i radoznalost rastu. Izvode se akcije i kroz naše selo. Jedne noći posjećeno je nekoliko desetaka telefonskih stupova. Talijani zabrinuti i uznemireni, pojačavaju svoju prisutnost. Patrole stalno krstare po selu, cestom Šibenik–Trogir i prugom Šibenik–Perković.

Tajno se priprema odlazak prvih dobrovoljaca u partizane iz našeg sela. Odluka je da se 4. listopada (nedjelja) 1942. poslije podne sakupimo u centru sela i odatle krenemo na još tada za nas nepoznat put. Misli naviru, radoznalost i nepoznanica potpuna. Oko 19 sati u grupama izlazimo iz sela nas 19 drugova i jedna drugarica. Krećemo preko Vlaka i oko 21 sat stižemo u Danilo Biranj, gdje se već na zbornom mjestu kod crkve sakupio veliki broj drugova iz ostalih mjesta općine Šibenik.

Oko 23 sata pokret, krećemo na istok. Razgovaramo međusobno, svak sleže ramenima, osim vodiča vjerojatno nitko ne zna kuda idemo. Sada radoznalost nije više pojedinačna, već kolektivna. Prelazimo preko pruge između Perkovića i Drniša, zatim preko ceste između Splita i Drniša kod Muća. Idemo planinom Svilajom, preko ceste između Sinja i Vrlike, penjemo se na Dinaru, zatim preko Prologa stižemo u oslobođeno Livno. U međuvremenu saznajemo da je Prva proleterska oslobodila Ključ i da mi idemo u njezin sastav. Kakvo raspoloženje, radost, veselje: da li je to zaista tačno. Sumnja postoji. Još nismo sigurni. Možda je to samo šala. Razgovaramo međusobno, ali nitko od nas nezna više nego što smo već saznali. Da li smo baš mi ti koji idemo u Prvu proletersku, možda je informacija tačna.

Krećemo dalje komunikacijom prema Glamoču, potom preko Glamočkog polja, Mliništa, Oštrelja, Bosanskog Petrovca, i više nema dileme, 16. listopada 1942, poslije 12 dana stižemo u Ključ. Dočekuju nas proleter. Baš oni proleter. o kojima smo mislili, do posljednjeg časa sumnjah, da li ćemo i mi zaista postati proleter. i boriti se zajedno sa srpskim i crnogorskim proleterima. Atmosfera u Ključu neopisiva. Stigli smo u pravo vrijeme, na pravo mjesto, u pravu jedinicu. Misli i dalje naviru, ne vjerujemo činjenici da smo od sada i mi proleter. Gledamo, posmatramo, jedan drugom šapnemo – pa to su ljudi isto kao i mi, i Vujađin, i Miladin, i Stanislav, i Jordan, i Hasan, i Janez, i Mate, ti se drugovi ne razlikuju od nas, samo što imaju puške, neku mješavinu odjeće i titovke. Interesuju me Srbijanci i Crnogorci, ne uočavam nikakvu razliku između nas i njih, samo što neki imaju brkove. Tako i ja i moji drugovi postadosmo proleter, borci Prve proleterske brigade, brigade o kojoj smo mnogo razmišljali i razgovarali. Ponosni, radosni, a samim tim i uzbuđeni. Ranija radoznalost i nepoznanica, ne samo za mene, sada je postala stvarnost.

Nastupaju i prve borbe, za nas novajhje prva iskušenja, prva vatrena krštenja – Bosansko Grahovo, Sitnica, Jajce, centralna Bosna, IV i V neprijateljska ofanziva itd. Kalimo se iz borbe u borbu sa starim proleterima Srbijancima i Crnogorcima, koji nas podučavaju, savjetuju, usmjeravaju u borbi. Mi novajhje odmah od prvih borbi držimo korak, ne zaostajemo, nedostaje iskustva, ali ne i hrabrosti. Ide, dobro je, pa mi smo svi jednaki. Brzo se uklapamo u novu sredinu kao da se već dugo poznajemo, kao da smo djetinjstvo proveli zajedno. Jurišamo rame uz rame. Drugarstvo kakvo se samo poželjeti može. Brzo je nestala riječ »stari i novi«. Sada smo svi isti – proleter. Prve proleterske NOU brigade.

JOSIP TURIC

PROLETERI SU SLUŽILI PRIMJEROM

Talijanska ofanziva na Biokovu protiv snaga bataljona »Josip Jurčević« nije fašistima donijela željene rezultate. Glavnina bataljona morala je napustiti teren zbog nedostatka municije, hrane i lijekova. Istovremeno je borcima bilo rečeno da se, oni koji žele, mogu uključiti u sastav Prve proleterske brigade koja je već oslobodila Livno i nastupa prema Dalmaciji.

Mnogi su se borci osjećali ponosnim što im se pružila prilika da postanu proleter. Javilo ih preko 180 boraca, dobrovoljaca.

Bataljon je napustio Biokovo i na pravcu pokreta razbio talijansku blokadu Zadvarje—Zeževica te preko Grabovca izbio na Lovreć, koji su prije nekoliko dana spalili Talijani. Paljenje Lovreća i ubijanje ljudi, žena i djece smatrah su odmazdom za poraz doživljen u borbama s proleterima, na Aržanu i Studencima. Tu smo se i sreli s proleterima, sa dijelovima Drugog crnogorskog bataljona. Bili su na položaju. Rukovao sam se i pozdravili kao da se od davnina poznajemo. Iste su nam ideje i ciljevi i zbog toga smo se lako zbližili i razumjeli. Obostrani utisak bio je odličan. Sa Studenaca smo se prebacili u Vidoše kod Livna, preko Aržana i Buškog blata.

Još prije odlaska u partizane čuli smo o ustanku dijela srpskog i većine crnogorskog naroda. Nama draga propaganda govorila je o nadljudima, junacima, herojima — tradiciji hrabrog srpskog i crnogorskog naroda. O vjekovnim borbama i još većim pobjedama nad Nijemcima i Talijanima i nad domaćim izdajnicima. Da su srpski proleter oslobodili zapadnu Srbiju a crnogorski gotovo čitavu Crnu Goru, da se primate Čapljini, itd.

Neprijatelji su strahovali a pripadnici NOP-a se radovali takvoj situaciji. Došao je čas da smo se sreli i obostrano radovao. Narod Dalmacije ih je bratski dočekao čim su stupili na njegovo tlo. Svojim držanjem prema narodu i političkim radom moralno su razoružavali neprijatelja i njegove pristalice. Svojom hrabrošću su stekli kapital u narodu. Proleter su na djelu raskrinkavali fašističku i klero-propagandu. Tako je bilo u Prološću, Aržanu, Studencima, Lovreću, itd; svugdje gdje se je za njih čulo i znalo u Dalmaciji.

Čim smo smješteni i nahranjeni, okupao sam se pod improviziranim poljskim tuševima. Oko 80 posto Biokovaca nije služilo vojsku. Da bi postigli najminimalnije vojno znanje, s nama je izvođena vojna obuka. Izvodio ju je Miloje Milojević. Veći broj boraca je imao višemjesečno borbeno iskustvo. Među nama se govorilo da će Biokovci biti peti bataljon u Brigadi. Bilo kako bilo mi smo proleter. Drug Filip Kljajić, komesar Brigade, održao nam je drugarski, topao i revolucionaran govor. Govorio je o putu Prve proleterske od Ruda do Livna, o bratstvu i jedinstvu i o teškim naporima koje treba fizički izdržati.

Kad je završio govor, deset boraca je odustalo da se uključi u Brigadu. Bojali su se da neće izdržati napore.

Bili smo raspoređeni po svim bataljonima Brigade. Vjerovao sam da je to bilo nužno radi jačanja bratstva i jedinstva i jačanja borbene sposobnosti bataljona.

U drugoj polovini rujna 1942. godine Brigada napušta Livno i preko Glamoča stiže na Tičevo. Vrijeme je iskorišteno za odmor, međusobno upozna-ih je na bojnopolju. Kad se tomedoda 416 žrtava fašističkog terora, onda vanje; govorilo se o ratnim iskustvima. Nisu zapostavljene moralno-političke i psihološke pripreme zbog predstojećih borbi. Na Tičevu u Brigadu dolazi druga grupa dalmatinskih boraca. Bilo ih je preko devedeset. Oni su bili rodom iz Trogira, Marine, Segeta, Solina, Kaštela i Splita. Došli su kao dobrovoljci iz Moseća, Svilaje i Mosora. Svi su bih gotovo mlađi od dvadeset godina. Do tada je manji broj sudjelovao u ozbiljnijim borbama. Stari proletari pričali su o svemu što je moglo koristiti drugovima koji se uključuju u Brigadu, koristeći se pri tome bogatim iskustvom. Iz dana u dan raste drugarstvo, međusobno povjerenje i poštovanje. Svak se trudi da bude pozitivan primjer drugima.

Poslije odmora i priprema, Brigada kreće u Drvar a odatle partizanskim vlakom do Bravskog radi oslobođenja Ključa. U njemu je bio utvrđen ojačan bataljon crne legije, ustaša i domobrana. Brigada je napala Ključ noću. Pošto nije uspjela zauzeti do zore, povukla se. Iz treće čete Drugog bataljona poginuo je Jakim Maslov, rodom iz Opuzena, a nestao Ante Perišin i Ante Vela. Isti dan oko podne vratio se Perišin a Vela nije. Slijedeću noć krenemo u napad ali se s pola puta vraćamo nazad. Treću noć napadamo Ključ sa sjevera i sjeverozapada. Prije jutro smo oslobodili Ključ. Mnogo neprijateljskih vojnika je ubijeno, ranjeno i zarobljeno, a dosta ih je pobjeglo kroz šume ka Vrpolju. Zarobljeni neprijatelj držao se bijedno iako je za vrijeme borbe najpogrdnijim riječima nazivao borce, posebno drugarice. Naš smo Antu Velu u žbunju onesviješćenog. Kada je došao k sebi, pričao je o držanju legije poslije prvog napada i strahu koji je pretrpio. Nije ništa jeo ni pio tri noći i dva dana. Drugi crnogorski bataljon krenuo je u potjeru ka Vrpolju. Poslije kraćeg vremena na taj teren dolazi Četvrta krajiška. Kada smo se vratili u Ključ, došla je treća grupa Dalmatinaca, oko 260 Šibenčana. To su bili pretežno omladinci. Bih su veseli što se uključuju u Prvu proletersku brigadu.

Naš Bataljon i Brigada vratili su se preko Bravskog vlakom u Drvar. Poslije kraćih priprema Brigada je krenula u napad na četnička uporišta oko Bosanskog Grahova i Knina (Stožiče, Cigelj, Marinkovci, Mračaj, Strmica i kasnije Plavno). Četnici su brzo očišćeni. Talijani utvrđeni u Grahovu i Kninu davali su im podršku teškim oružjem. Ipak se Talijani nisu smjeli udaljavati od garnizona, već su bježeće četnike spašavali. Jedan događaj kod nas je izazvao ruglo i smijeh. Komandir četničke čete, bježeći iz uporišta Cigelj viče svojim četnicima: »Kud bježite, sram vas bilo!« On pred njima bježi preko pedeset metara, ne okreće se i govori, misleći time spasiti svoju kožu. Nije imao sreću da pobjegne.

Nakon tog zadatka Brigadi je naređeno da se vrati u Drvar. Odatle smo se prebacili za Bosanski Petrovac. Predstojalo je formiranje Prve proleterske divizije. U tom razdoblju došla je još jedna grupa boraca Dalmatinaca u sastav Brigade. Do dana prijema zastave u Brigadi su se svi pripremali. Na dan 7. XI. 1942. Brigada je bila postrojena. Drugu Titu predan je raport. On je izvršio smotru. Nakon toga održao je govor u kojem je govorio o ulozi i zadacima proletara, zatim predao zastavu Prvoj proleterskoj brigadi, rekavši da je s ponosom i neokaljanu nosimo. Poslije nekoliko dana odmora Brigada je krenula na izvršenje novih zadataka.

Prvi vod 3. čete 1. bataljona u Jajcu 27. studenoga 1942. godine

Treća četa 1. bataljona u Jajcu 27. studenoga 1942. godine

*Spasoje Dragojević, komesar čete u 1. bataljonu, čita vijesti prosinca 1942.
u centralnoj Bosni kod Jošavke*

*Prva proleterska na maršu od Šipraga ka Gornjem Vakufu početkom veljače
1943. godine*

Grupa boraca 1. bataljona poslije prelaska Drine travnja 1943. godine

*Drugi bataljon u rajonu
Kovrena sredinom
1943. godine*

Prvi bataljon prelazi rijeku Pivu 29. svibnja 1943. godine

Dijelovi 1. proleterske na Vučevu (Suha gora) 2. lipnja 1943. godina

NAPAD NA SITNICU

Prva proleterska je 16. studenog krenula iz Petrovca. Do Ključa je prolazila poznatim terenom, čim je prešla Ključ, naišla je na teritorij koji je bio jače zahvaćen četničkim utjecajem. Usput su do Sitnice očišćeni sela Popovići, Jurišići, Vlaići i Bosančići od četnika. Neprijatelj je smatrao Sitnicu važnim uporištem za osiguranje Banja Luke, za aktivnosti prema Ključu i Mrkonjić-Gradu, i kao jak centar za okupljanje četnika. Zato je bila jako utvrđena. Na vanjskim prilazima su bili četnici, njihov je zadatak bio da spriječe iznenađenje. Posadu je činilo oko 900 domobrana 2. bataljona Petrinjskog puka, 1. i 2. četa 10. pješadijskog puka, dva voda 8. divizionha haubica, jedan bataljon novih vojnika-regruta, i jedan vod 38 Nijemaca sa većim brojem četnika. Nijemci su rukovodili obranom.

Brigada je napala neprijateljsko uporište Sitnicu 19. XI. 1942. Na poziv naših boraca domobranima da se predaju i ne ginu za tuđine, oko 80 domobrana napušta rovove i bunkere da pređu k nama. Nijemci i četnici osuše jaku vatru i spriječiše ih nanijevši im teže gubitke.

Brigada je izvršila jak napad, zauzela uporište, zarobila 6 Nijemaca, dva domobranska oficira, preko 350 domobrana i oko 50 četnika. Neprijatelj je imao oko 60 mrtvih vojnika, među kojima i 16 Nijemaca. Ostali neprijateljski vojnici su se sjurili niz strmine i pobjegli. U Banja Luku je stiglo 250, a u Sanski Most oko 150. Mnogo domobrana su pohvatale krajiške jedinice.

Poginulo je i ranjeno preko 50 boraca i starješina Brigade. Iz treće čete Drugog crnogorskog bataljona poginulo je devet drugova, od kojih četiri Crnogorca, četiri Dalmatinca, čijih se imena ne sjećam, i Vlado Đukić rodom iz Pljevalja.

Džamija je spaljena, pogodila je mina našeg bacača. Kada smo ušli u nju, našli smo osamnaest domobrana, četnika i Nijemaca. S njima zajedno bila je žena i dijete vojvode Drenovića. Svi su bili mrtvi osim djeteta Drenovića koje je predano mjesnim vlastima. Domobrani su pušteni kućama osim pojedinaca koji su dobrovoljno ostali. Snijeg je bio visok više od 60 cm. Vijest o pobjedi Prve proleterske brigade na Sitnici prenijela je »Slobodna Jugoslavija«. Stab 1. divizije je čestitao Brigadi na pobjedi.

U Trećoj četi Drugog crnogorskog bataljona bio je borac Mijo Leko, rodom iz Metkovića. Za vrijeme borbe na Sitnici imao je kragujevačku bombu u rancu. Neprijateljski metak je bombu pogodio i ona je eksplodirala. Leko je bio lakše ranjen. Iz bolnice se vratio u svoju jedinicu.

Od 19. XI. 1942. do 20. I. 1943. vođene su borbe na području centralne i djelomično jugozapadne Bosne. Pretežno sa četnicima, zatim s ustašama, domobranima i Nijemcima na području Jajca, Kotor-Varoši, Calinca, Klačnice, Crnog vrha, Boškovića, Dragovića, Jošavke, Vijančana, Potočana, Maslovara, Puraća, Gornjih i Donjih Bilica, za oslobođenje Teslica, Prnjavora sve do Save. Nismo bili glavni u oslobođenju Jajca. U kući gdje smo bili smješteni nehotice smo slomili »konjića« lutku. Gazdarica kuće tako nas je izvrijeđala kao da smo joj kuću zapalili. U Maslovarima smo oteli bogatu večeru četnicima. Za Kotor-Varoš se vodila ogorčena borba, a posebno naš Prvi crnogorski bataljon.

Stari proleter i su služili pozitivnim primjerima i u borbi i u brizi i pažnji prema mlađima. Drugovi Crnogorci znali su uvijek ocijeniti ozbiljnost situacije i težinu zadataka, ne gledajući koga je red nego tko ima više iskustva i spo-

sobnosti, tko će najuspješnije izvršiti postavljeni zadatak. Bratstvu i jedinstvu uvijek je poklanjana puna pažnja, u međusobnim odnosima i u odnosu prema narodu kuda smo prolazili bez obzira kako smo dočekani i kako su nas gledali.

Prije početka četvrte neprijateljske ofanzive, moja četa i bataljon, sudjelovali su u još jednoj važnoj akciji, u oslobođenju Prnjavora. To je bilo između 15/16. I. 1943. godine. U Prnjavoru su se nalazili ustaše i osječka pukovnija domobrana. Mi smo ga oslobodili a da pri tome nismo imali većih gubitaka. Domobrane smo zarobili, nešto ustaša i domobrana smo potukli (bilo je domobrana koji su prvo jutro išli kroz oslobođeno mjesto a da nisu znali za proletere). Cim su četnici Rade Radića saznali da je Prnjavor u našim rukama, došli su da ga pljačkaju, posebno muslimane. U tom su odmah spriječeni. Morali su uz našu pratnju vratiti opljačkano tamo gdje su bili uzeli. Četnici komandira Vorkape trebali su skupa s nama napadati Prnjavor, pod našom komandom, ali nisu ni jednog metka ispalili već pozadi nas su ušli u oslobođeni grad. Kada su pozvani da pređu na našu stranu, nije htio nitko. Četnike smo sve razoružali i pustili ih kućama.

Poslije oslobođenja Prnjavora, oduševljenju naroda, posebno omladine nije bilo kraja! Omladina je vidjela u proleterima nepobjedive drugove komuniste koji s lakoćom izvršavaju najteže zadatke. Omladinci su uporno i neprekidno tražili da ih primimo u svoje redove. Mi smo isticali sve moguće teškoće na koje će naići (uši, glad, slaba obuća, zima, nevrjeme, neprekidne borbe, marševi itd.). Tada ih nije ništa moglo pokolebati. Brigada je primila nekoliko stotina dobrovoljaca. Nije bilo vremena da se ozbiljnije pripreme za predstojeće borbe.

MARIN POPIĆ

SUSRET SA CRNOGORCIMA

Još kao dječak osnovac učio sam da se naša domovina sastoji od Srba, Hrvata i Slovenaca i da još ima Crnogoraca, Makedonaca i drugih. U dječjoj mašti Crnogorce sam zamišljao kao ljude crne puti, visoke, gorostase, nešto posebno. Čitajući knjige koje sam mnogo volio iako sam bio zemljoradnik, došao sam do saznanja, da su Crnogorci isti kao što smo i mi svi ostali.

U meni je ipak tinjala želja da se nekim slučajem susretnem sa Crnogorcem pa da vidim kakav je taj čovjek, kakva mu je koža, kako govori, kako se vlada i da li je kod njega sve »crno«.

Jednog kišnog dana, godine 1942. dočeka sam i taj svoj dan iz dječjeg maštanja. S grupom boraca s Mosora pošao sam u susret Prvoj proleterskoj brigadi i na Tičevu se prvi put u svom životu susretoh sa Crnogorcima koji su bih u sastavu Prve proleterske brigade. U ovoj grupi bili su drugovi iz Solina, Splita, Kaštela: Ante Bakotić, Mate Barišić, Stipe Bedalov, Marin Mihotović, Ante Milišić, Rade Perišić (poginuo na Tesliću 1943), Frane Zizić, Nikola Dumanić, Veljko Duplanoić i drugi, nas oko četrdeset Dalmatinaca.

Možete zamisliti moje osjećaje kada sam se našao udruženih ruku s Crnogorcem, tim čovjekom koji je za mene dječaka predstavljao jednu veliku nepoznanicu.

Prvi susret i prijem koji su nam priredili proleter i na mene je ostavio neopisiv dojam. I danas poslije toliko godina skoro se u detalje sjećam toga susreta. Budući da sam raspoređen u Prvi lovčenski bataljon i da su u njemu bili pretežno drugovi Crnogorci, uvidio sam da je taj čovjek, Crnogorac, isti kao i ja, da se jezično razumijemo, da nije nadprirodan. Dugo sam drugovao s borcima-drugovima Crnogorcima i slobodno mogu reći da su to divni, iskreni, hrabri drugovi i borci kakvih se samo poželjeti može. Prema meni došljaku s drugog kraja ondašnje razjedinjene Jugoslavije ponijeli su se u punom smislu riječi drugarski, ljudski i bratski. S njima sam tokom rata dijelio zlo i dobro, iz bitke u bitku išli smo zajedno rame uz rame, nikada me nisu iznevjerili. U svim bitkama do oslobođenja Beograda bio sam s njima; devet puta sam ranjavan, ali nikada me nisu ostavili na položaju.

Sjećam se borbi kod Kupresa, kada sam teško ranjen u nogu. Nisam mogao da se povučem zajedno s jedinicom. Ostao sam na položaju i tada je došao jedan drug i drugarica (mislim da joj je bilo ime Kola isi Rosa i da je bila bolničarka Crnogorka). Riskirajući svoje živote oni su me izvukli s položaja, tako reći, neprijatelju ispred nosa.

Odlazeći s Mosora moje uzbuđenje je s pravom dostizalo vrhunac, jer susrest ću se s proleterima, tim hrabrim i odabranim ratnicima i jurišnicima. Čitao sam naprednu literaturu prije odlaska u partizane, slušao sam parolu »•Proleter i svih zemalja ujedinite se!«. Sve to u meni je još više budilo spoznanju da biti proleter znači ne imati ništa, boriti se za pravdu čovjeka, pomagati drug drugu, jedan za drugog i život žrtvovati. Zelja i odlučnost da nešto više o tome saznam, bila je jača od svih prepreka koje su bile na putu ka ostvarenju mojih snova, da postanem proleter, borac i jurišnik. To sam postao onog časa kad sam sreo dobre drugove — Srečkovića, Srbina; Spira, Crnogorca; Rajka Ivanovića, Crnogorca; Sefkija, Bosanca, Muslimana i druge znane i neznane, ali vrlo dobre, hrabre i odlične drugove.

U sastavu Prve proleterske brigade zajedno s Crnogorcima, Srbijancima, Bosancima i drugim narodima, prešao sam Prozor, Konjic, Neretvu, Drinu, Crnu Goru, Sutjesku, Zelengoru, Jahorinu, Vlasenicu, Drinjaču i nikada nisam požalio što sam došao među takve drugove, iskrene i spremne da žrtvuju i svoj život ako treba da te spase. Takav odnos druga prema drugu krasio je Prvu proletersku brigadu, a i druge naše jedinice NOV-e.

Sjećam se jednog detalja iz pete neprijateljske ofanzive, kada smo se nalazili na Dragaš-sedlu. Kolona je zastala, a mi iscrpljeni od gladi, danoćnih marševa i borbi, umorni zalegli smo pored staze kojom smo se spuštali ka koritu Sutjeske. Kada nam je ekonom čete dijelio po šaku zobi da je jedemo, kod mene se nalazio jedan drug, znam da je bio Bosanac, Drvarčanin i da se zvao Milan; u to je naišao drug Tito i zapitao ga: »Daj družu malo zobi« — na što je ovaj odgovorio: »Eno ti tamo ekonom i pitaj u njega«. Malo kasnije netko je rekao da je pored nas prošao drug Tito, što je druga Milana natjeralo na razmišljanje: Je li baš on taj koji nije druga Tita uslužio s malo zobi. Toliko se razjarilo da smo ga jedva uzdržali da se ne ubije od žalosti. Ovo ističem da bi se vidjelo kolika je bila ljubav prema drugu Titu i vjera u njegovu misao kojom nas je vodio iz bitke u bitku.

...IM borbe za Balinovac, kada se cijela brigada postrojila u streljački stroj prvi put poslije njenog formiranja u Rudom i, u jednom snažnom naletu na neprijateljske položaje natjerala Nijemce na bezglavo povlačenje prema komunikaciji Kalinovik—Foča. Moja brigada Prva proleterska nastavila je da goni razbijenog neprijatelja sve do sela Rataj i Ocrkavlje, gdje je sa svoja tri bataljona: Prvim, Drugim i Trećim, zaposjela položaje i vršila obezbjeđenje desnog boka na pravcu povlačenja glavne grupacije preko komunikacije Kalinovik—Foča. U međuvremenu, neprijatelj je osjetio naše namjere i doveo velika pojačanja, tenkove »Tigar«, krcate kamione opreme, municije i hrane, kako bi zatvorio pravac povlačenja preko Miljevine put sjevera. U jednom jurišu uništili smo tri tenka i nekoliko kamiona kad sam bio teško ranjen u desnu ruku. I tada su se moji drugovi saboroi pokazali kao vrlo dobri drugari, uzevši jedan ranac pun hrane iz jednog kamiona stavili su ga preko mog ramena, da se usput malo okrijepim i najedem.

I danas, poslije toliko godina od završetka naše slavne revolucije, slobodan sam ustvrditi, da su moji suborci: Crnogorci, Srbijanci, Bosanci i drugi vrlo dobri, iskreni i hrabri drugovi. Njihovi divni likovi duboko su se urezali u moja sjećanja, posebno što su mene kao slabašnog Dalmatinca svesrdno primili od prvog dana kada smo se sreli.

LJUBO JELCIC

MOJA PRVA AKCIJA

Četvrti kraljevački bataljon se zadržao u rujnu 1942. na Mliništu. I, dok smo bih u zaštitnici Vrhovnog štaba i druga Tita, odlazili smo u manje akcije u sela Vrbljane, Medenu i još neka. Na Mliništima sam jednom određen i na »mrtvu« stražu. To je bio najduži sat u mojem životu. Bio sam isturen dosta duboko u gustu šumu i tom prilikom mi reče razvodnik straže Ljubo Milošević: »Ko se god pojavi iz ovog pravca, odma' pucaj, bez zaustavljanja. Ovde krstare četničke trojke i likvidiraju naše stražare, zato nemoj na straži da se krećeš i dobro pazi i osmatraj, naročito iz ovog pravca« — i pokaza rukom. Vrijeme je sporo prolazilo, ali do kraja moje smjene nije se ništa posebno desilo.

Jedne noći smo pošli s Vladom Zečevićem u selo Vrbljane. Noć je bila tamna i nije ise vidjelo ništa. Ujutro sam saznao da smo tamo išli radi krštavanja djece jer u selu nije bilo popa. Nekrštene djece u selu je bilo dosta, čak i do dvije godine starosti. Pošto je bio mali broj muškaraca u selu, seljaci su uzimah za kumove i nas partizane.

»Fešta« je završena u najboljem redu, ali bez ikakve ishrane, te smo taj dan zapamtili i po tome što nismo ništa jeli. Bilo nam je rečeno da ako seljaci sami ne ponude hranu, da je mi ne tražimo. Iz Vrbljana smo se kasno navečer vratili u stacionar na Mliništima.

Kada smo pošli u prvu ozbiljniju akciju, ustajanje je bilo ranije nego obično. Cim smo se spremili, uputili smo se prema željezničkoj stanici. Ukrcali smo se na naš partizanski vlak i krenuli, ah nitko nije znao gdje idemo.

Putujući vlakom, prolazili smo preko našeg slobodnog teritorija. Nailazili smo na naseljena mjesta i ono što mi se duboko urezalo u sjećanje, to je razdražanost i raspoloženje naroda. Svuda su nas pozdravljali mahanjem stotinama ruku, a najinteresantniji su bili pioniri. Na glavama su imali titovke s petokrakom, a neki su nas pozdravljali u stavu »-mirno« sa stisnutom pesnicom.

Stigosmo do krajnjeg našeg cilja — do zadnje željezničke stanice Drvar. Cim smo se iskricali, uputili smo se pješke nešto južnije, ali još uvijek ne znamo kuda idemo. I tako u popodnevnim satima dođosmo blizu nekog naseljenog mjesta. Ovdje smo ručali, dobili rezervnu hranu i duhan. Tako čekajući, stiže naređenje: komandiri i komesari četa naprijed. Išli su na kraći dogovor u vezi s akcijom. Cim su se oni vratili, čula se komanda: »Komandiri vodova i desetari, naprijed!« Poslije ovoga, desetari nam saopćiše da napadamo Bosansko Grahovo.

Odmah se uputismo ka položaju. U Bosanskom Grahovu su bili Talijani i četnici. Kako idemo ka položaju, vidimo i naše artiljerce gdje postavljaju oruđa u smjeru prema neprijatelju. Tako idući, naiđosmo na predgrađe. Već su bili četnici koje su Talijani isturili na predstražu.

Četnici otvoriše vatru. Od njihovog položaja bili smo udaljeni oko 400 metara. Nitko od nas ne otvara vatru bez naređenja. Idemo samo naprijed streljačkim strojem. Dolazimo na udaljenost 300 ... 200 pa na 100 metara. Još uvijek ne otvaramo vatru. Mi novajlije se pomalo čudimo: što je ovo, kako ovo, ali, kada dođosmo na osamdeset metara, tada se začu komanda »juriš!«. U naletu smo zauzeli prve neprijateljske položaje, tako reći — bez metka. To su bili četnici koje su Talijani isturili na predstražu.

Likvidiravši četničke položaje, naiđosmo se ovdje tik uz samu žicu. Idemo jarkom kraj ceste, a iznad nas se ukrštavaju fijuci topovskih granata naše i neprijateljske artiljerije. Kada dođosmo do žice, ovdje je na nas otvorena uraganska vatra. Povukli smo se trideset do pedeset metara i zauzeli položaje. Tada poče minobacačka vatra po nama i našoj desetini. Ovdje nam od minobacača pogiboše trojica iz naše desetine, i to: Grga Sešelj iz Neretve, Milan Miošić iz Brista i Dinko Bulat, dok je teško ranjena drugarica Zaga, rodnom iz Livna, koja je poslije tri sata umrla. Rekoše neki drugovi da je bila sva izrešetana sitnim dijelovima minobacačke mine.

Noć je bila vedra s mjesečinom. Ležeći ovako na položaju, po nama je padala slana, a zima je bila tako jaka da se uvlačila duboko u kosti. Hvatao nas je jaki san. Komandiri vodovo i desetari idu od borca do borca i bude nas. Kažu: »Nemojte spavati, jer može nastupiti bijela smrt«. Ovo čujem prvi put, a poslije su nam stariji borci proleteru pričali o »bijeloj smrti« u kojoj čovjek u najslabem snu umre — zaspí i ne probudi se više.

Napad na Bosansko Grahovo nije bio poduzet da se zauzme grad, već je ovo bila akcija predostrožnosti, te da se omogući održavanje Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, što sam, naravno, saznao mnogo kasnije. O ovoj našoj akciji i njenom cilju pisano je u »Narodnoj armiji« prije nekoliko godina.

Poslije ove akcije, koja je trajala dva dana, pohvalio nas je komesar Četvrtog bataljona i rekao nam: »Drugovi Dalmatinci, dobro ste se borili u prvoj akciji i niste ništa izostojali iza naših starih boraca —• proletera. Samo tako nastavite i izvršavajte svoju patriotsku dužnost...«

Ovo nam je bilo prvo borbeno priznanje.

Kasnije ih je bilo sve više i time smo se uvijek ponosili.

KRSTO KRNIĆ

BORAC BEZ PUŠKE

Mi Dalmatinci sa područja Šibenika koji smo došli, u sastav Prve proleterske brigade bili smo bez oružja, a pripremao se napad na Bosansko Grahovo; to je bilo koncem oktobra 1942. godine.

Komandant Bataljona Miladin Ivanović naredio je da borci bez oružja idu iza boraca s oružjem 15 do 20 metara. Ja sam određen da pratim borca Andriju Aleksića. Rečeno nam je kako ćemo doći do oružja: ako naš borac bude ranjen ili pogine, uzeti njegovo oružje ili od zarobljenog, poginulog neprijatelja.

Napad je počeo. Moj bataljon je napadao na »Gradinu«, krenulo se na juriš, mene je Aleksić ostavio za jednim kamenom i rekao mi — ako zauzmemo »Gradinu«, ja ću doći po tebe i idemo naprijed, a ako ne zauzmemo, doći ću po tebe i povući ćemo se. Nije se mislilo da on može poginuti ili biti ranjen. Od silne pucnjave i umora zaspao sam. Aleksić me tražio ali me nije našao. Bila je noć.

Probudio sam se, svanjivalo je, podigao sam se i vidim vojnike kako hodaju po »Gradini«. Mislio sam da su naši zauzeli »Gradinu« počeo sam da dozivam: »Hej, drugovi!« Netko je opalio jedan metak i pogodio pored moje desne ruke kojom sam se držao za kamen. Ruka mi je isječena od rasprsnutog kamena. Tada sam shvatio da su se naši povukli. Skočio sam sa kamena u neku rupu punu neke velike trave. Zatim sam se uputio padinama »Gradine« kroz ljeskove i grabove šumarke.

Sunce je bilo visoko na nebu dok sam lutao šumarkom, ne znajući kuda se krećem. Nabasao sam na talijanski bunker u kojem je bio puškomitraljez, udaljen oko 40 metara nisam ga primijetio. Tek kada je opalio rafal, bacio sam se iza jednog debelog panja. Talijan me držao na nišanu i opalio bi povremeno rafal. Osjetio sam nešto toplo kako curi niz leđa, shvatio sam da sam opet ranjen, nije me boljelo, rana nije teška.

Vidjevši da sam u nepovoljnoj (neizlaznoj) situaciji, odvojio sam se od panja neka me ubije. Legao sam na leđa i gledao da li me drži na nišanu. Talijan je mislio da sam mrtav i nije me više držao na nišanu. Iskoristio sam priliku i skočio u gust grabov žbun.

Poslije nekog vremena naišao ije streljački stroj sastavljen od četnika i Talijana koji su pretresali svaki žbun bajonetima i psujući u potrazi za mnom. Srećom nisu me našli i otišli su.

Sunce je zašlo, izlazim iz žbunja, spuštam se u Grahovsko polje, znajući od kuda smo pošli u napad (borova šuma orijentir). Tumarajući poljem nailazim na potok koji krivuda te sam cijelu noć prolazio s jedne na drugu obalu potoka. Te noći udaljio sam se od Gradine (neprijatelja) oko 2 km i našao se na cesti Grahovo—Livno. Sjeo sam pored ceste i odmarao se. Nailazi jedna žena stara oko 50 godina. Smišljam što da je pitam, pitam je ko je tamo, ona mi odgovori: »Tamo su one kurve partizani, majku im njihovu! Noćas su nam odnijeli puno stoke i svinja... Pobili ljude.«

Zatim mi reče: »Bježimo dijete u Grahovo«. Odgovorih joj da ću malo da se odmorim. Kada je žena otišla, napustio sam put i uputio se u pravcu

borove šume. Došao sam blizu i naišao na mog vodnika Živojina Radovanovića (Kosmajca). Pitaju me šta se desilo, gdje sam ostao, objasnio sam kratko. Pošao sam s njima u brigadnu ambulantu, u ambulanti su mi očišćene rane na ruci i leđima, zatim me kurir odveo u moji bataljon. Drugovi su se iznenadili kada su me vidjeli. — Mi te otpisali, rekli su uglas. Neki drugovi su pekli svinju. Dobro sam jeo poslije dugo vremena, iako sam u vreći imao malo pršuta, nisam imao kada da ga jedem, a bio je isječen od mitraljeskih rafala koji su okrnuli i moja leđa.

Toga dana sam dobio i pušku s urezanom petokrakom na kundaku. Nosio sam je do mog slijedećeg i težeg ranjavanja u borbi kod Kotor-Varoša.

NIKOLA BATINIĆ

MOJ PRVI SUSRET S DRUGOM TITOM

Iz Drvara putujemo vlakom prema sjeveru. Vozimo se u otvorenim vagonima uglavnom. Saznajemo da je cilj našeg putovanja Bosanski Petrovac. Prvi put se vozim željeznicom. Radujem se tome. Pored ostalog i zato što ćemo se jedan dio puta odmoriti. Čuje se pjesma i smijeh. Vlakovođa i ložači cjepanicama drva zagrijavaju paru u lokomotivi. Na mjestima malo dužeg uspona, zbog ponestajanja pare, voz se zaustavlja dok se ponovno prikupi potrebna količina. Ima i kočničkih scena. Varniice se rasijavaju na sve strane i mnogima progorjeva odjeća. Ja imam dobar žandarmerijski šinjel. Brinem se da mi ne izgori, jer je to i najkvalitetniji dio odjeće za nastupajuću zimu. Na prvom zastanku vlaka u šumi, kao po komandi iskačemo iz vagona i lomimo jelove grane radi zaštite. Pa majku mu, komentarišemo, nećemo valjda u grad među narod, omladinu, među djevojke garavi s progorjelom odjećom.

Iskravamo se na željezničkoj stanici Bratsko i dalje nastavljamo pješice. Prolazimo pored jedne šumice. U koloni se čuje žamor. Osjeća se nekakvo buđenje. Šapatom se prenosi vijest da je u šumici smješten VŠ i drug Tito. Iza slijedećeg brda pred nama se ukaza gradić. Kako mu se primičemo mnogi od nas u koloni dotjerujemo odjeću, čistimo je od blata. Željeli bi u grad ući što uredniji. Pred mrak evo nas na ulicama ovog lijepog bosanskog gradića smještenog na prostranoj ravnici Petrovačkog polja. Sakupio se narod pomiješan s vojskom znatizeljan da prvi put vidi proletere, koji na petokraki zvijezdi nose srp i čekić. Plješću nam i odjednom se iz mnogih grla razliježe poklik »Živjeli proleterii...!«

Iako umorni pokušavamo ići ukorak paradnim maršem. Pošto smo se smjestili i uredili izlazimo na ulicu, uključujemo se u narodno veselje s narodom Petrovca, sela, sa krajiškim borcima. Igra se kolo, kozaračko, crnogorsko, srpsko, čuje se pjesma. Hvatamo se u kolo s ovom omladinom. Svečano je u gradu. Sutra je 7. novembar — godišnjica oktobarske revolucije. Iz udaljenih sela pristižu nove kolone većinom omladine. Omladina nosi crvene zastave i transparente. Ne smeta im kiša koja dosadno rominja. Svi oni žele da uveličaju godišnjicu stvaranja prve zemlje socijalizma.

Sutradan naša se brigada postrojava po bataljonima, na polju na ivici Petrovca. Sa uzbuđenjem očekujemo ovaj radostan dan. Svaki borac želio bi da bude u prvom redu stroja, da što bolje vidi i upamti svaki detalj. Na našem desnom krilu talasa se straj. To je znak da dolazi vrhovni komandant drug Tito. U maloj koloni, na čelu s Titom, nalaze se komandant i komesar Prve proleterske divizije Koča Popović i Filip Kljajić Fića i još neki drugovi iz VS. Prilazi novi komandant brigade Lekić i raportira drugu Titu. Drug Tito rukuje se s njime i mala kolona obilazi stroj. Dolaze do naše čete. Ja nastojim sve registrirati i što bolje zapamtiti. Radujem se i obuzima me uzbuđenje. U meni se kovitlaju misli... »zaputio si se sa krševitog Biokova u daleku Bosnu i evo ovdje u stroju ove, već sada, legendarne brigade, čiji si i ti dio, svjedok si historijskog događaja — čina kada Vrhovni komandant predaje zastavu Prvoj proleterskoj NOU brigadi.«

Drug Tito penje se na malu tribinu i pozdravlja proletere »Smrt fašizmu« — »Sloboda narodu«, gromko odgovaraju borci u jedan glas. Sa puno pažnje pratimo svaku izgovorenu riječ. Drug Tito govori o minulim borbama, o historijskoj ulozi ove brigade za rasplamsavanje oružanog ustanka, za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije. Ne libi se da nam kaže da će do pobjede biti još mnogo teških borbi i prolivene krvi, ali da će pobjeda biti naša. Drug Tito izražava svoj optimizam da će Prva proleterska, kao i do sada, u svim borbama protiv okupatora i domaćih izdajnika časno ispuniti svaki zadatak i da će visoko i ponosito nositi primljenu zastavu kao simbol borbenog jedinstva i bratstva svih naših naroda i proleterskog internacionalizma.

RAZGOVARAMO S DRUGOM TITOM

Pristigli smo u rajon Gornjeg Vakufa. Do nas dopiru vijesti da je Druga divizija zauzela Imotski, općinsko središte u srednjedalmatinskoj zagori. Rukovodioci nam pričaju da je veliki plijen pao u ruke naših boraca, a pored ostalog i velike količine duhana. Mi borci to komentiramo i neki od nas, strastveni pušači, dodaju da smo i mi učestvovali u njegovom zauzimanju vjerovatno bi se snabdjeli i sa nešto duhana.

Duhan, cigareta duhana, u toku NOB-e bila je na velikoj cijeni među borcima. Bila je ravna najljepšem jelu. Nebrojeno puta, u našoj četi i u svim četama, samo jedna cigareta putovala je od čela do njenog začelja. Vladalo je poštovano pravilo da svaki borac može »uvući« samo jedan dim, da bi svi mi, koji smo se nalazili u koloni, mogli doći na red.

Pozivaju me u brigadu i saopćavaju mi da sam u grupi boraca koja kreće za Imotski radi preuzimanja sledovanja duhana za našu diviziju. Rekoše mi: »Ti si iz tog kraja, naići ćeš tamo na poznate drugove, ako bi trebalo nešto da se objasni.« Sa nama polazi pedesetak bosanskih seljaka sa svojim konjima radi prenošenja duhana. Radujem se tome. Poslije šest mjeseci približit ću se rodnoj kući i možda mi se posreći da sretnem nekoga od svojih.

Noć nas zatiče na putu na Vukovsku visoravni. Gazimo promrzli snijeg i duva ledeni sjeverac. Silazimo na cestu i nastavljamo put prema Šuici. Neispavani, umorni i prozeblji krećemo u koloni koja se izdužuje. Bosanski seljaci tuže se na umor i glad. Da bi brže putovali zabranjeno je jahati konje. Požurujemo ih. Jer kada smo pošli rekli su nam da se što prije vratimo,

pošto bi se moglo dogoditi da ih ne zatečemo na ovim prostorima ako zakašnimo.

Odjednom iz pravca Suice polako se kreće jedan crni mali automobil. U prvi mah svi smo iznenađeni, gotovo zatečeni. Kada smo pošli, rekoše nam da cijelim putem prolazimo kroz slobodnu teritoriju, ali... Instiktivno, kao po nekoj komandi kontroliramo oružje. Automobil polako mili po neravnoj cesti i zaustavlja se na nekih 300 metara od nas. Iz njega izlaze dva čovjeka. Jedan od njih je odjeven u vojničko odijelo od crne čoje. Na glavi nosi šubaru iste boje. Na čelu sam kolone. Zastajem od iznenađenja prepoznavši čovjeka sa šubarom. To je naš vrhovni komandant. Javljam to preko veze i svi se užurbano nekako uređujemo. Zastajem da makar malo dobijemo u vremenu i koliko toliko sredimo kolonu. Konjovoci, videći nas da se dotjerujemo i oni uređuju nešto na sebi. Pojedinci prilaze konjima i dotjeruju nešto. Drug Tito promatra ovu šaroliku kolonu i dobacuje nešto svom drugu smiješeći se. Malo zatim, kako se je čelo kolone približilo drug Tito upita: »Iz koje ste vi jedinice, drugovi?« Odgovorim: »Mi smo iz Prve proletherske družbe Tito.« »A kuda ste se zaputili sa ovoliko konja?« — pita drug Tito. »Idemo za Imotski da tamo preuzmемо duhan za našu diviziju.« — »Dobro će to biti da borci dobiju malo duhana, samo treba da požurite. Recite svom komandantu da nam pošalje malo«, smiješeći se reče drug Tito.

Crni automobil nastavlja polako kretanje prema Prozoru. Mi borci pratimo to uzudbeni i sretni. Zivnula je kolona i nas nekolicina zapjevасmo pjesmu. Nestalo odjednom umora i mamurluka. A kako i ne bi, sreli smo drugu Tita.

Skrećemo sa ceste i produžavamo prečicom. Cim smo zašli za prvo brdašće, odlučismo se za kratak predah. Okupljamo se malo postrani od konjovodaca da bi popričali o ovom izuzetnom događaju: Pada i kritika na nas koji smo bili na čelu kolone što nismo ranije javili. Pravdam se kako sam im javio čim je drug Tito izišao iz automobila. Neko upita: »Što mislite, da li je drug Tito stekao utisak da smo bili neuredni.« Rekoh na to da smo se ipak brzo snašli kao pravi proleter. Ozarenih lica prepričavamo detalje ovog događaja.

Nastavljamo put prema Imotskom. U mislima preživlјavam još jednom razgovor. Kratak susret s drugom Titom imao sam prije tri mjeseca. Vidio sam ga tada iz blizine, ali ovo je nešto posve drugo. Odjeća njegova od crnog sukna, šubara isto tako, pištolj, durbin sve to na njemu tako lijepo stoji. Ton njegovih riječi, blag, očinski. Tok mojih misli prekida jedan brkati Bosanac, koji mi prilazi i upita: »Je li drug, onaj drug što je razgovarao s tobom, je li to neki veliki komandant? Cini mi se da jest. Vidim, vi se nešto ustrčali, uređujete se kada je on naišao.« Razmišlјam što da kažem ovom prostodušnom čovjeku kaiko da mu objasnim da me razumije i rekoh mu otprilike ovo: »Da prijatelju veliki je on komandant, a još veći čovjek. Jednoga dana, ako ostanemo živi, sa radošću ćemo se sjećati ovoga dana kada smo ga sreli. Nemoj drugar, to zaboraviti. Pričaj svojoj djeci kada se vratiš i svojim unucima ako poživiš, da si ovog dana i na ovom mjestu sreo Tita, vrhovnog komandanta čitave partizanske vojske.«

Od tada je prošlo mnogo godina. Još uvijek mi je u sjećanju njegov neizbrisiv lik, lik izuzetnog komandanta u ratu, graditelja samoupravnog socijalizma u miru i velikana miroljubive koegzistencije. Sretna je ovo zemlja, sretan smo mi narod što nam je historija podarila Tita.

JAKOV ŠKUGOR

U PRVU BORBU BEZ PUŠKE

Negdje oko 20. listopada 1942, pred samu večer, cijela brigada je u pokretu. Za razliku od prošlih dana, dok smo se odmarali u Ključu, danas je nekako oblačno i znatno svježije, dapače, hladnije vrijeme. Idemo u pravcu Bosanskog Petrovca.

Ovo je za nas, tek došle, prvi pokret, prvi marš u Prvoj proleterskoj brigadi. Kako dalje idemo, tako se vrijeme pogoršava: zgušnjavaju se oblaci, sve brže se hvata tama, a počeo je padati i snijeg.

Kolone idu odvojeno, po bataljonima. Kako sam u Drugoj četi, 2. bataljona nalazim se negdje u sredini kolone. Zbog lošeg vremena, kao da je noć došla prije nego treba, tako da već dugo hodamo po mraku, najčešće puteljcima nedaleko ceste. Krećemo se brzo, muški, pa dobro napredujemo. Rijetki su zastoji za odmor. Samo poneki od par minuta, tek da se ovlaš provjere jedinice, ljudi u pokretu, pričekaju da stigne začelje kolone, pa krenemo odmah dalje.

Ne osjećam nikakav umor, kao da smo pošli prije nekoliko minuta. Čak bi volio da idemo još brže. Bilo bi mi, mislim toplije, jer su snijeg i kiša, praćeni vjetrom, znatno ohladili zrak. Gackam u koloni za drugovima desetine kao od šale. Ta, naučio sam ja hodati kršom i bespućem, čak i noću, još kod kuće. Nisam ja rođen u gradu, razmišljam u sebi.

Meni je puno lakše nego ovim drugovima u desetini, jer ne nosim ništa, idem »prazan«. Pušku nemam, jer je nisam ni dobio u Ključu, kao ostale »novajlije«, svoj bajonet sam namjerno bacio kako bi prije dobio pušku, a torbu sam negdje na putu iz Dalmacije ostavio, jer smo hranu (pršut i drugo) pojeli na početku puta za Bosnu. Još da imam cipele kao ovi proleterici ispred i iza mene, pjevao bih cijelim putem, makar onako u sebi ili tiho, kada se već ne smije ništa čuti u koloni.

Prošlo je pola noći, a mi idemo, idemo ... Ne znam zašto, ali samo ja idem »prazan«, baš ništa ne nosim. Svi oni, vidim, nose, osim svojih pušaka još i pune torbice municije, pa se još k tome, mijenjaju i u nošenju mitraljeza i jedne posebne, čini se, znatno teže torbe s municijom. Ovu torbu nose sad jedan, sad drugi, pa tako redom ta posebna torba »šeta« kroz desetinu, a mene jednostavno preskoči kao da i nisam tu, u koloni. Zar me podcjenjuju, zar sam tako slab, nejak?

Sta mitraljez, ponekad, u smjeni ne nosim, to nekako i razumijem. Ali jednu običnu torbu? Makar da mi nešto kažu kao izgovor, kao razlog za to. Prođe torba ili mitraljez pokraj mene, napred, natrag, pa ništa! Za te »primopredaje« drugovi, međusobno, nešto šapnu i torba začas pređe s ramena na rame.

Tako razmišljam o tome, koji bi mogao biti razlog, sjetim se svoje obuce — »trike-trake«, koje se jedva drže na nogama, ali se zato dobro čuju u koloni, jer »šljapću« kroz mulj blata, kiše i snijega (»trike-trake« su naše seljačke sandale u Dalmaciji, napravljene, najčešće, od stare auto-gume, a s gornje strane ukrižani kožni kaiš i pozadi također kaiš da ne padnu s nogu, pa dok su »nove«, a vrijeme suho, dobre su po kamenjaru na kratko vrije-

me). Moguće da je to onaj pravi razlog? Ali to ne može biti jedini. Moji drugovi ne znaju, da bi upravo zato trebao još više tereta nositi, kako bi se bolje ugrijao, a ne bi mi ni noge zeble, pune mokrog i hladnog blata cijelu ovu noć. Za to upitam druga Milovana Vučevića, izrazito visokog i kršnog Crnogorca, koji se kreće iza mene u koloni.

— Druže, zašto ja ne nosim tu torbu?

Pogleda me on, onako visok (jedva sam mu do ramena), pa prošapće:

— Neka, neka jadan...« — popravi torbu na sebi, ali je ne daje da ponesem i ja.

Prođe neko vrijeme, pa opet upitam, drugog proletera, sada ispred mene u koloni, ali svejedno — ništa. Reče mi da će biti vremena, te drugi put i tako, izgovori se i on.

Neću više ni pitati, zaključim u sebi. Kada mi niste dali pušku, ne moram nositi ni tu torbetinu s municijom, pomislim.

Negdje rano, pred zoru, stigismo na željezničku stanicu Sanica. Zastali smo. Neki drugovi zašli, zbog hladnoće, sklonili se u one dvije male, preostale od paljevine, prostorije. Natiskujem se i ja među drugove, bit će mi toplije, mislim. Domalo saznajemo da čekamo vlak. Nismo baš previše obrađovani toj obavijesti jer ako budu otvoreni vagoni, po ovoj hladnoći, smrznut ćemo se, mokrih i hladnih nogu. Posebno je meni teško, još više, kada pomislim na vožnju u ovoj »kupasari« od obuće.

Pristižu i druge jedinice brigade, pa proleter i preplavili ovu malu stanicu i cijeli prostor oko nje, inače, puste u pašnjaku Sanice.

Sa svitanjem dođe i očekivani vlak. Nisu svi vagoni otvoreni! Dobro je, pomislim. Našu četvu, srećom, dopadnu dva mala, ali zatvorena, naravno, teretna vagona. Uđemo u vagone, sigurni sada od kiše i snijega. Ubrzo vlak krene i poveze sa pjesmom mokre i prozeble proletere, nekud dalje...

Stisnuli smo se u te male vagone, grijemo se jedni od drugoga, pa ubrzo postaje nešto toplije, ugodnije. Ah noge svejedno zebe. Meni su potpuno utrnule od studeni, boli do neizdržljivosti. Skidam blatne i mokre čarape i »trike« kako bi se nešto ugrijale na »vatri« naše zajedničke tjelesne topline u vagonu. Prevrćem čarape, gledajući ih, razmišljam što da napravim. Da, odlučim da ih prerežem, tako da onaj donji dio za stopala bacim, a onaj gornji, nešto manje mokar i blatnjav, nekako zamotam oko nogu, pa navučem kaišare preko toga. To sam i učinio, uz pomoć noža i »stručnog« savjeta drugova.

Vozeći se koji sat dalje »zaboravio« sam noge, pa sada razmišljam o šumi kroz koju prolazimo, pitam drugove kamo idemo, jer kao da prepoznajem šumu i prugu kuda sam već jedan put prošao iz Mliništa prema Oštrelju.

— Vjerojatno u Drvar — kažu mi drugovi. Tako je i bilo. Manje od jednog sata stigli smo u Drvar. Prvi put u Drvaru. Lijep grad, pun zelenila i drvoreda. Smjestili smo se u zgradu i odmarali to popodne i cijelu noć, pa smo ujutru svi bili čili i orni za daljnji pokret. Ostali smo, međutim, još jedan dan u Drvaru. Vrijeme je lijepo. Toplo i ugodno, za razliku od hladnog vremena iza Oštrelja. Predah u Drvaru dobro smo iskoristili. Osim odmora, obavili smo najnužnije popravke odjeće, čistili oružje (osim mene) i nekoliko sati učili se rukovanju oružjem, posebno mi novi. Tako sam i ja prvi put, stvarno, imao pušku u rukama, tu na obuci. Pušku sam samo posudio od starijeg druga. Razlaganje i slaganje puške, nišanjenje u tamo neko ništa, praznom puškom, eto cijele obuke za koju izgubismo tako lijep dan. Makar

da sam opalio jedan metak. Nema municije za pucanje u ništa, kažu proleter. A mitraljez nisam tada ni takao. Malo izdaljega bi ga pogledao, dok se stariji drugovi »igraju« s njime, ali nisu ni oni pucali na ovoj obuci. Komandir često nailazi, pazi da se ne bi slučajno našao metak u cijevi. A tako sam želio da makar taknem mitraljez, da ga malo pomilujem, dodirnem malo u drvo kundaka ili makar za remen dohvatim. Ništa!

Sada smo u pokretu. Još od jutros putujemo iz Drvara. Idemo u pravcu Bosanskog Grahova. U putu saznajemo da idemo u borbu, upravo, u napad na ovaj grad. To će biti, ne samo za mene, prva borba. Pa sada, malo, malo i mislim o tome, o toj borbi. Na kratko prekinem, više se trudim da ne mislim, ali opet misli same dođu. Samo to ne kažem drugome. I tako, pred samu večer dođemo na domak Grahovu. Sunce još, samo ponegdje, baca zrake po kosama. Čini se da smo na kraju današnjeg marša.

Točno. Upravo čujemo prvi zvuk topovske granate kako nebom, iznad nas proleti i evo, dobro tresne u kamenjar, daleko prebacivši kolonu.

— Ohooooo... znadu da smo blizu... — čuje se duž kolone bataljona. Za tim još jedna, pa druga i cijela serija granata brdskih topova, kažu drugovi, udaraju, preko ili ispred, ali sve nekako bliže nama.

— Lako ćemo za ove — kažu stari proleter.

Kolona se ubrzo, još za paljbe, rastavi po četama, a domalo četa na vodove i desetine, i evo nas začas, s prvim mrakom u borbenom rasporedu, u napad, u noć. Napeta priprema. Pripremam se i ja. Pogledavam drugove, sada u mraku, kako ću ih prepoznati u mraku, noćas u borbi. Slušam naređenja komandira Milije Rašovića (poginuo na Drini, travnja 1943. za prijelaza Drine). Slušam drugove proletere koji nama mlađima savjetuju, hrabre i podučavaju, tu jedva koju minutu prije borbe. Najviše razmišljam, pribijavam, se u stvari, što sam bez puške, onako »prazan«, bez ičega.

Evo, polazimo! Učinili smo stotinjak metara, prešli vrh prve kose i tek se počeli spuštati ka drugima kosama, onako u mraku, kada odjedanput počne strahovito puskaranje, svjetlucanje, noć se, na trenutke, otvori pa opet smrači, osvjetli nam pravac kretanja, zapravo blage kose i čisti, čisti pašnjak, a po nama i oko nas: »fiju, fiju, fiju... tatata... cacaca... tup... bum... brbrrrrr... tatata... tatata... cacaca... žviiiiz... brrr... brrr...« čuju se mitraljezi, na stotine pušaka, eksplozija granata bacača i topova, nastane veliki, neobični vatromet od pucnjave, sve u trci, vici i jurišu proletera pašnjakom u pravcu kosa na kojima su položaji četnika.

Trčimo, trčim i ja, malko pognut da budem još niži, pogledavam lijevo i desno da li sam na mjestu u desetini i vodu. Ujedno pogledavam neki zidić ili kamen. U to, šapatom, dođe znak da stanemo. Polegli čekamo naređenje za slijedeći skok. Puškaranje ne prestaje. Meci samo fijuču i zabadaju se, čini mi se, najviše oko mene. Granate prašte, pa uz pucnjavu slabo se što drugo može čuti. Onako zabijen glavom i cijelim, sada još manjim tijelom na zemlji s niskom travom pogledavam naprijed, lijevo-desno, da ugledam koji kamenčić u blizini, kada nema ni drveta ni zida. Ništa. U tom neobičnom položaju, na trenutak mi sinu kojekakve misli iz života, od djetinjstva do ovog trenutka, pa se sjetim pozdrava na rastanku od kuće i savjeta moga ujaka Šimajice, kaplara i podnarednika u austro-ugarskoj vojsci:

— Pazi se, drži se ti zaklona, samo za kamen, samo za zid, za drvo... A sada, evo, u prvoj borbi vidim da to ništa ne vrijedi niti pomaže, jer nigdje nema ni zida, ni kamena. Nije ovo Dalmacija! Pa ni drveta nema, vje-

rujem, ovdje u cijeloj Bosni. A onda prvi put vidim i ove drugove Crnogorce i druge starije borce iz Bosne i Dalmacije kako strašno jurišaju, odlučno i uspravno idu, kao da mušice, a ne meci fijukom proljeću i zabadaju se oko njih. Moram ih pratiti, zaključim u sebi.

Nisam baš dugo razmišljao o svemu tome, kada čujem glas jednog od drugova, s lijeve strane, koji poput srdela poredani leže jedan do drugoga:

– Sto ti, družo, radiš tu?

– Ležim i čekam naređenje za juriš kao i ti – odgovorim kao iz topa, siguran da sam na pravom mjestu.

– Iz koje si ti, družo, jedinice? – čujem drugi, nešto bliži glas, onako u mraku. Gledam ga i slušam, ali mi se učini da ga ne poznajem, svejedno kažem:

– Druga četa, drugi vod, druga desetina... Nisam bio još ni promucao sve to, a on i drugovi do njega, onako u jedan glas, nešto jače:

– Trči naprijed, eno tvoja četa juriša, čuješ li ih! – Što su još rekli nisam čuo, jer sam odapeo da trčim, bježim, praćen kišom: fiju, fiju, fiju... tatata... brrrr, da stignem drugove, proletere moje čete koji su daleko naprijed od mjesta gdje smo bili poredani prvi put.

Oni, moja četa, jurišajući, nije bila ni stala, stižem ih, točno na rovovima, tek pobjeglih četnika. Ipak, na vrijeme sam stigao da se zajednički radujemo prvom uspjehu u ovoj borbi, radujemo onako proleterski. U tek završenoj jurnjavi, pucnjavi i trci za četnicima nije nitko niti primijetio da sam bio, na trenutak, zalutao u našu Treću četvu. Nastavili smo još dalje goniti četnike, ali »tko bi ih stigao«, kažu stariji drugovi. Tu smo zastali i dočekali dan.

Navečer toga dana cijeli bataljon, vjerojatno i brigada, ponovo u pokretu. Idemo prema jugu. Već u početku krećemo se u manjim, četnim kolonama, u pravcu kuda su jutros odstupili četnici. Domalo, evo krećemo se brdima i uvalama, sve bespućem. Idemo, idemo, pa kratko zastajemo, da vidimo kuda dalje. Noć je. Čudim se komandirima vodova i desetina kako se mogu orijentirati u mraku. Kuda nikada nisu prolazili, kao da imaju lisičje oči. Sto dalje idemo, sve više se usitnjavamo, idemo u sve manjim jedinicama. Tako da smo sve dalje jedni od drugih, pa se i ne čujemo međusobno. Svaka desetina hvata svoju kosu, svoje brdo. Duboko smo već u planini i u noći, a četnika nigdje nema, pa nema. Makar da čujemo jedan, jedini pucanj ispred nas, da znamo gdje su, da ne lutamo.

Tamo negdje dalje, s lijeve i sa desne strane od nas, kuda idu Prva i Treća četa, ponekad se čuje pucanj-dva, ali pred nama baš ništa. Šugave li sreće, prokletstvo jedno! I tako dugo, dugo hodamo, penjemo se po kosama, brdima, uvalama, ali ništa!

Napokon, krećemo se sad i mi jednim izrazito visokim i strmim brdom, pa se kao nadamo nećemo. Ako tu nisu, gdje su? Umorni, onako zadihani, penjemo se, psujemo četnike što nas ovako muče. Ali se nadamo. Nije mi sasvim jasno zbog čega, ali tako se, među nama trojicom, govori, sve više kako se primi ćemo vrhu.

– Da je dan, vidjela bi se Dalmacija i pola Bosne, sa vrha ove planine – kaže drug ispred mene, pa uz nadu izražava kadikad nevjericu, da ćemo naići na četnike i ovdje. A ovako se izmoriti.

Približili smo se, bolje reći, došuljali se kojih stotinjak metara do vrha, pa sva trojica idemo lagano, oprezno, da nas ne primijete. Njih dvojica s puškama na rukama, spremni svaki tren da pucaju, a ja nosim drvenu toljagu da se pridržavam uz strmen, da ne padnem. Po nagovoru drugova sada i ja držim ovu »pušku« na rukama, noć je pa tko zna da nemam pravu pušku, kažu.

Još malo, tako lagano idemo, kad se iznenada ispod moje noge, zapravo, raskvašene kaišare »trike-trake«, koja je zapela za kamen u mraku, odroni skalja (šoder) i začu se ornjava kamenja daleko u noći. U istom momentu osuše kratku i brzu paljbu na nas. A, onda nakon nekoliko sekundi, začuje se pravi lom i ornjava kamenja, u mraku, lijevo od nas, niz strminu brda, kao da je na desetke zvjeradi istog časa iznenađeno pobjeglo nekuda u noć. Nismo imali u koga pucati.

Dođemo tako na sam vrh, u kamenjar, na kojem je podignut bunker od navaljenog kamenja. U njemu smo našli i jednu pušku!

— Evo je, Jakove! — viknuo je iz svega glasa drug u mraku, obradovan i sam što smo došli do puške. Osim puške, bila je tu i torbica. Drugo ništa. Usplahiren i radostan, uzeo sam pušku, napunio je i ispalio jedan metak u zrak, u znak našeg uspjeha, naše pobjede, tu na vrhu Bosne i Dalmacije.

U torbici je osim malo municije, dva zavoja i nekoliko paketića kruha — ciboka. Tek ujutru, kada se dobro razdanilo, vidim da je torba izvana crvena od krvi, vjerojatno nekog teže ranjenog četnika.

Jureći cijelu noć četnike, u zoru stižemo u Strmicu. Tu se malo zadržimo, tek toliko da pretražimo ono nekoliko većih kuća i Ciglanu, pa brzo nastavljamo goniti četnike kroz sela Golubić i Plavno do ispred Knina. Zastavljamo se u tim selima i ostajemo cijeli taj dan.

Prikupljeni po vodovima i četama odmaramo se u nekoj školi u selu. Razgovaramo o protekloj noći i trci za četnicima, o pređenom bespuću od Grahova do Knina. Makar umorni i pospani, samo poneki drug dremucka u kutu prostorije, dok ostali živahno međusobno razgovaraju i šale se povodom »zgodna« prošle noći, zadirkuju se onaiko dosta bučno.

— Zamislite, drugovi, da je Jakov još sinoć imao pušku, dokle bismo stigli?

— Sada bi bili u Kninu — kaže drugi, smijući se prema meni.

— Ja vam kažem, ne bi se zaustavili ni do Šibenika! — nadoda treći, uz glasan smijeh ostalih drugova.

— Skokuno bih u Dubravu da uzmem poštene cipele — branim se ja, ujedno pokazujem ostatke od »trika-traka« na nogama i dodam.

— More biti da bi donio i pršut — smijem se, zadovoljan što smo tako blizu Šibenika i — Dubrave!

Istu večer dobijemo naređenje za pokret, pravac Bosna. Ovaj put idem u Bosnu, kao pravi proleter, s puškom!

ANTE STAMBUK

ČETRNAEST MJESECI U PRVOJ PROLETERSKOJ

(odlomci iz objavljenih sjećanja)

U Prvu proletersku brigadu stupio sam početkom septembra 1942. godine nakon talijanske ofanzive na Biokovu od 12. kolovoza do 2. rujna. Bataljon »Josip Jurčević« bio je prisiljen da se glavninom probije u pravcu sela Aržana. Na tim vrletima bio sam i ja.

Stigli smo u okolicu Livna. Prva proleterska brigada se tih dana nalazila u tom dijelu zemlje. U blizini je bio i Vrhovni štab.

Poslije nekoliko dana postrojili su nas. Pred nas je izašao neki drug. Ni smo morali nagađati — odmah se po svemu vidjelo da je jedan od rukovodioca. Netko je prošaptao: »To je Fića...« Dakle to je politički komesar Prve proleterske! O njemu već kruži legenda.

Odmah na prvi pogled, svidio nam se taj čovjek kojem smo u glasu osjetili iskrenost. Jednostavno se izražavao. Govorio nam je o Brigadi, o teškoćama kroz koje je prošla, i teškim zadacima koje je očekuju. Pozvao je sve one koji su spremni na izvršenje takvih zadataka da se priključe. Nisam mnogo razmišljao, javio sam se da budem uz tog čovjeka.

Raspoređen sam u Četvrti kraljevački bataljon koji je poslije borbe s ustašama od Kupresa prema Suici, krenuo maršem prema Mliništu, na šire obezbjeđenje Vrhovnog štaba.

Drug Pića je na tom maršu iskoristio sve predahe da razgovara sa nama, novodošlim borcima. Osjetili smo odmah da to on ne radi po dužnosti već iz dubokog i istinskog čovjekoljublja.

— Vidiš, teške su borbe... — rekao mi je prilazeći. — Je li ti žao što si došao u Prvu proletersku?

— Pa ti si nam druže komesaru sve lijepo objasnio još u Livnu — odgovorio sam. — Svi smo znali što nas čeka, i što sad ima da mi bude žao...

Zatim se interesirao koga imam kući i da li im pišem. Rekao sam mu da nemam načina; nema pošte preko koje bih poslao pismo i zbog toga je i pomišljanje na neko dopisivanje bezrazložno.

— Ne tako druže — pogledao me je očinski — nisi u pravu. Tvoji roditelji sada žive u neizvjesnosti gdje si i da li si uopće živ. A ni tebi nije svejedno što je sa tvojim roditeljima, je li tako? Shvati, mi ovu borbu ne vodimo da bi stvorili ljude bez srca i osjećaja. Naprotiv, ovdje smo zato što veoma volimo život, pravdu, što se borimo protiv neljudskosti, za sreću svih, za sreću svoju i svojih obitelji, svoj rodni kraj i čitavu zemlju.

— Tako je, složio sam se, a crvenilo me oblilo.

— Zato odmah napiši pismo svojim, a ja ću se potruditi da ono stigne na Brač...

Tako je i bilo: glas od mene stigao je mojima na rodni otok, ubrzo. Preko koliko kurirskih ruka je ono prometnuto, koliko je zasjeda izbjeglo i koliko se ljudi žrtvovalo da bi pošta, zajedno sa tim mojim komadićem papira stigla. A Fiću smo zavoljeli još više, jer smo znali da će nam priteći u pomoć kada to bude najteže.

CIGARETA VRHOVNOG KOMANDANTA

Na Mliništu sam vidio prvi put druga Tita. Teško je opisati kakav je utisak ostavio na mene.

Gledao sam ga bez daha. I nisam mogao da ga se nagledam. Gledao sam ga osjećajući kako mi iz dubine duše navire jedan jedini osjećaj — ogromno poštovanje.

Jedne večeri naš bataljon je posjedao u krugu oko logorske vatre, a drug Tito je sjeo među nas. Do mene je komandant pratećeg bataljona Momo, pušio. Poluglasno sam ga, uobičajenim žargonom, zamolio za »bezec«. Međutim, na moju veliku žalost, netko je prije mene »bezecovao« jedan ili dva preostala dima i za mene nije ostalo ništa. Momo je počeo da širi ruke i izvrće džepove, kao dokaz da nema. Tito je to opazio. Pozvao me je k sebi. Digao sam se hitro, pristupio, stao mirno, pozdravio propisno stisnutom pesnicom: »Izvoli družo Vrhovni komandante«. Ne znam ni sam kako sam uspio to izgovoriti. Vjerujem da su njegov dolazak među nas i njegovo raspoloženje, dali tu hrabrost. Izvadio je kutiju cigareta i ponudio mi. Ja sam uzeo jedan španjulet, a on mi je ponudio još jedan. Zahvalio sam mu se. — Zapamti — reče mi u tom trenutku — nikad nemoj više tražiti od onog koji nema ... Odakle si družo?

— Iz Dalmacije, sa Brača.

— Kakva je situacija na otoku?

— I staro i mlado je uz nas — odgovorio sam, a Njega je, očito, to novo saznanje veoma obradovalo.

Otpozdravio sam i vratio se na svoje mjesto. Cim sam sjeo, dugovi oke mene počеше, kao po komandi, da šapću: »bezec, bezec« . . .

OVJEKOVJEČEN U ZANDARSKOJ BLUZI

Još na sebi imam onaj tanki radnički kombinezon. U njemu sam ljetos stigao na Biokovo, i još ga nisam poderao. Ali koja sreća od toga kad mi je vrlo hladno. Ni donjeg rublja nemam, da se zagrijem barem malo.

Tako sam sa brigadom stigao u Bosanski Petrovac. Tu ćemo primiti iz ruku Vrhovnog komandanta brigadnu zastavu. I sad vidim taj stroj — pamtim 7. studenoga 1942. godine. I livadu kraj mjesta, i oblake iznad Grmeča, Klekovače, Srnetice ... Okupljali smo se pred improviziranom binom. Bio sam u prvoj vrsti stroja. I da bi koliko-toliko izgledao pristojnije, jedan drug iz zadnjeg reda svukao je sa sebe nekakvu žandarsku bluzu i dao mi je.

Nisam uopće razmišljao na kome je bila, i s koga je skinuta. Sad je na meni i bit će barem sat. To vrijeme je dragocjeno, da se malo ogrijem.

Ispruži lijevu ruku — opominje me komandir čete. Ne mogu, znaš da me boli... Svaki čas trebalo je da naiđe drug Tito s ostalim našim rukovodiocima. Ipak nismo se premišljali. Stigla je drugarica Carna, naša bolničarka, izvadila iz torbice nekakav nož i tu, na licu mjesta izvršila operaciju. Veliki prišt na laktu mi je spretno izrezala, zatim očistila ranu. Odmah mi je laknulo. Konačno sam, kao pravi vojnik mogao ispružiti ruku uz tijelo.

Srca nam tuku ubrzano. Evo, nailazi Tito, obilazi stroj. Pita: Kraljevčani, samo vi ste stavili bajonete na pušku, zašto? A naš komandir čete Zivan grmnu: — Za blisku borbu, družo Vrhovni komandante.

Taj trenutak, Tito ispred našeg stroja, zabilježio je Savo Orović, svojom čuvenom fotografskom kamerom.

— Ovjekovječi te u toj đavoljoj žandarmerijskoj bluzi — reče mi neki drug u prolazu. Nasmijao sam se: stvarno, ja koji nikad žandara nisam volio ni trpio, eto, u njihovu ruhu. Ah stvarno (i na moju veliku žalost) ne za dugo, jer sam bluzu morao brzo vratiti.

Tako sam, kako kažu Bosanci, po tom »kjametu« nastavio da kujem klince. Prilika da se obučem i obujem, ukazala mi se brzo. Jurišali smo na Sitnicu. Branili su je dijelovi jednog elitnog gorskog zdruga, a obranom rukovodili Nijemci. Mjesto je snažno utvrđeno. Naši su je i ranije napadali ali bezuspješno, pa se njena posada osilila, misle da su nepobjedivi.

Snijeg je dubok, a meni u tankom kombinezonu i bez cipela, bilo je strahovito hladno. I mnogi moji drugovi su slabo odjeveni. Jurišamo, razbijamo ih, zarobljavamo tri topa. Zivan naređuje Jumbi i Liscu da minobacačem tuku džamiju. Oni su veliki majstori. — Odmah se začuše povici i krici. Predaju se. Kragujevčani i Crnogorci imaju velike gubitke.

Ja sam tu veliku pobjedu Prve proleterske zapamtio po tome, što sam se konačno obukao od glave do pete. Još sam u ranac natrpao rezerve.

Poslije toga smo vodili borbe za Jajce, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš, Jošavku, i u dugim i napornim marševima, dočekasmo i Novu 1943. godinu. Drugog januara brigada je izvršila napad na jako neprijateljsko uporište Teslić i zajedno sa drugim jedinicama zauzela ga razbijajući formaciju s više od 1200 domobrana.

Tokom borbe za Teslić naletio sam na neku kafanu u kojoj su domobranski oficiri i podoficiri još uvijek slavili Novu godinu. Naglo sam nagrnulo na vrata, ali je to, izgleda, razbjescilo jednog pijanog natporučnika: kako to da ja jedan običan vojnik ometa njih u pijanci. Vidio sam odmah u čemu je nespornost i da bi im dao do znanja da me trebaju razlikovati od svojih domobrana pokazao sam mu prstom prema crvenoj zvijezdi na mojoj titovki, a zatim prodornim glasom naredio:

— Da se nitko nije makao ili pucam...

Razrogačenih očiju gledali su netremice u mene nikako ne shvaćajući što se događa. Ali uperena mašinka i prst na obaraču, vrlo brzo su ih otriježnili.

Sačekao sam tako koji trenutak dok nije stiglo nekoliko drugova koji su mi pomogli da ih razoružamo. Divno je bilo vidjeti toliki broj zarobljenika, a da pri tom ni metak nije ispaljen, niti je pala ijedna žrtva.

Polovinom januara 1943. oslobodili smo Prnjavor i tu popunili brigadu sa oko 700 novih boraca. U svoju desetinu dobio sam čak sedmoricu mladih i neiskusnih drugova. U borbama oko Prnjavora jednom sam dobio zadatak da sa svojom desetinom odem do drugog bataljona te da prenesem poruku o povlačenju. Međutim, na putu do cilja dogodilo se nešto strašno, što samo ratne okolnosti mogu izrežirati: upali smo u zasjedu koja je bez riječi opomene otvorila ubitačnu vatru po nama.

Bacio sam se na zemlju i brzo otkotrljao u stranu. Ali, vidio sam da je pet mojih novih boraca, nesnalažljivih i nevičnih takvim situacijama, ostalo

na stazi nepomično. Ubijeni su vatrom iz strojnice — sinulo mi je. U istom času čuo sam očajan uzvik »Nesreća, pobili smo naše«.

Ustao sam iz zaklona i prepoznao vodnika i vodnog delegata. Pitao sam ih zašto nas nisu zaustavili i ustanovili tko ide, zašto nisu tražili odaziv i lozinku, oni su, se očajni, počeli pravdati kako su neposredno pred naš nailazak na istom mjestu i na isti način likvidirali jednu neprijateljsku patrolu!

Taj događaj je bolno odjeknuo u bataljonu, a za mene je to bio jedan od najtežih momenata u toku rata.

Nakon toga približili smo se Banjoj Luci i tu sa Celinca iz haubice tukli garnizon. Tada sam prvi put osjetio da topovi imaju i ubacnu putanju, jer su granate ispaljene iz banjalučkog polja padale iza brda na nas.

Poslije šestodnevnog usiljenog marša, brigada se prebacila na prugu Sarajevo—Mostar. U jeku je bila IV neprijateljska ofanziva. Vrlo teške borbe vodili smo na Ivan-sedlu i Bradini. U borbi za Bradinu metak mi je udario u ranac u kojem sam nosio jednu talijansku ofanzivnu bombu, koja je kao što je poznato, u principu manje snage. Bomba mi je eksplodirala na leđima. Srećom nisam bio ozlijeđen ni ranjen, ah me je dobro prodrmalo.

Kada su Nijemci prodrli na Ivan-sedlo i kad smo vidjeli da se ne možemo održati, komandant bataljona me je poslao da o tome izvjestim borce koji su bih u tunelu u Bradini. Trčao sam i jedva živ stigao. Izvijestio sam komandanta brigade da moramo napustiti položaj jer nas fašisti potiskuju. U tunelu je bila neka naša jedinica, rušila je pragu, naprosto su tračnice izvrgnuli. Međutim, mi smo se morali povlačiti.

Povukli smo se i zauzeli položaj na pola brda, što je protivno svakoj logici u ratovanju. Pošto Nijemci to nisu očekivali išli su bezbrižno u streljačkom stroju, neoprezno, što smo mi iskoristili i dali im poštenu lekciju. Zatim smo se povukli na vrh brda i uzeli zaklone. Do nas su morali iz šume preći određenu čistinu gdje su dobili i drugu lekciju. Ah s obzirom da su bili daleko brojčano nadmoćniji mi smo se ipak morali povući.

Poslije smo forsirah Neretvu kod Jablanice. Sto o tome još reći, o toj veličanstvenoj bici naše revolucije, o kojoj je i film snimljen?

Kod Glavatičeva i Kalinovnika eto nas iza 20. ožujka. Tu smo iznenadili jednu veliku formaciju crnogorskih četnika. Zatekli smo neke od njih, a oni su, onako razgaćeni bježah, glavom bez obzira. Mnogi nisu stigli ni oružje uzeti. A kada su se malo sredili, onda je između njih i naših drugova iz crnogorskih bataljona nastalo svojevrsno »retoričko« nadmetanje koje nikada neću zaboraviti:

— Ej, talijanski ližisahani, fukaro izmećarska, nijeste ni zaslužili bolji kraj, izdajice svoga roda ...

— A vi đaci uskogaće, vjetrogonje, ocavam očinskog, komunskoga ...

Tko zna, možda je netko na objema stranama prepoznao rođaka ili komšiju, ali sada višestruko bivšega. Ti dijalozi su bolje no išta pokazivali koliko su se udaljila naša dva svijeta.

Što još reći o tom danu? Jurišali smo a oni su bježali.

Nisu mogli umaći. Razbili smo ih tako da više nikad ne dođu k sebi.

Drinu smo forsirah kod Ustikoline. Osjećao se dah proljeća. Drveće je pupalo. A mi tada da prijeđemo tako, da prijeđemo preko hučne rijeke, da stvorimo mostobran i dalje prodremo, preko jakih četničkih utvrđenja.

Od građe iz nekih napuštenih kuća napravili smo splavove u toku noći, a onda se pod zaštitom mitraljeske i minobacačke vatre prihvatili druge strane. Jurišali smo na talijanske i četničke utvrde, na kompletni alpski bataljon »Intra« od 600 vojnika s divizionom topova i sa tko zna koliko bradonja.

Pred nama je bio cilj brdo Kapak. Borba za Kapak bila je krvava. Poginuo nam je pomoćnik komesara jedne čete Radić, iz Knina, dobar drug i rukovodilac. Sjeo je čim je borba završila na neki balvan, izvadio je konzervu i umjesto zalogaja, jedan zalutali metak mu je ušao u usta.

Od Kapka prema Cajniču, mi smo dočekali u zasjedi jednu talijansku kolonu. Na kilometar dužine ostali su rasuti njihovi leševi i oprema. Strahovito brzo uletjeli smo u Cajniče i zauzeli ga. Iza toga su slijedile borbe u IV i V neprijateljskoj ofanzivi i ostale borbe do kapitulacije Italije.

POVRATAK MORU

Naša brigada nalazila se oko Suice, iza Livna, kad nam je stigla obavijest: »Svi Dalmatinci proleterici koji imaju rukovodeće dužnosti, da se okupe.« Saopćeno nam je da poslije kapitulacije Italije ima veoma mnogo novih zadataka u kraju odaklen smo. Pročitane su nam karakteristike i kako će tko od nas biti raspoređen.

Svima nam je rastanak s Prvom proleterskom bio veoma težak. Ali, mi smo bili ratnici, i znah smo da nas traže tamo gdje smo potrebni. Dakle, nije bilo ni vajkanja ni suza, već samo drugarski stisak ruke i pozdrav: — Vidjet ćemo se!

S mnogima sam se vidio kasnije u slobodi. Ne mali broj je međutim zauvijek nestao iz naših redova. Pah su za slobodu.

Kroz naš slobodni teritorij prebacivah smo se uglavnom kamionima. Tako do Zadvarja, pa pješke do Baške Vode.

Poslije 13—14 mjeseci opet sam vidio svoj Brač. Učinilo mi se da sam strašno dugo bio odsutan. Tek tada sam osjetio koliko sam se zaželio ovih krajo-lika, naročito mora... Stalno do tada planine, rijeke, brda. I sad odjednom — more. Kao da se u meni nešto prelomilo. Kao da sam se ponovo rodio... Kad smo izbili na Zadvarje, uzeo sam od komandira čete dalekozor. Lijepo se vidio Brač. Gledam svoje mjesto, Selca. Tamo nešto neobično, nešto nestvarno. To su boje i obrisi kakve moje selo nikad nije imalo. Osjetio sam da mi se srce steže. Bio je do mene Momo Dugalić. »Molim te«, rekoh mu, »Pogledaj tamo...« On mi je bez oklijevanja rekao: »To mjesto je popaljeno«. To su zgarišta, Ante!!« — Kako? — zapitao sam zaprepašteno, kao da proteklih godina nisam vidio mnogo istih takvih i gorih prizora. A Momo: »Je li to tvoje mjesto?« — »Jest...« rekao sam nervozno i stežem oružje, upirući opet dalekozor prema otoku. — Je li moguće..., promrmljam u sebi...

Samo malo zatim, saznao sam surovu istinu. Talijani su to učinili svoje. Spalili su, ne samo Selca već skoro čitav Brač. I to poslije one akcije partizana na Bolu, neposredno prije kapitulacije Italije.

Sišao sam na svoje more i nastavio borbe.

Ti dani, čini mi se, nikada se više neće ponoviti. Brigada — drug do druga. Veseljaci smo bili, imah smo svoju muziku, svoju kulturnu grupu. Kolo,

pjesma... Kad smo izbili na Biokovo, a oni meni: »Jel' to to more? Bre ogromna bara! Pa to je šire od Dunava!«

A more se, pred nama, smije i bljeska.

Osjećali smo se mnogo snažniji nego kad smo odavde polazili u rat. Sada smo sasvim sigurno znali — sloboda je tu, ona dolazi s nama ...

TOMISLAV JELIĆ

KRKLJANAC I PAKAO U DOLINI DRINE

Razbijanjem četnika u širem rajonu Kalinovika, od 15. do 23. ožujka 1943. godine u sadejstvu s jedinicama Druge proleterske divizije pod čijom je operativnom komandom u to vrijeme privremeno bila i Prva proleterska NOU brigada, kada je četnicima zadat vrlo težak udarac, posebno na Cićevu, Glavatičevu, Ulogu, Treskavici i Kalinoviku. Prva proleterska, goneći razbijene četnike južnim padinama Jahorine, krajem ožujka, izbija na rajon Ustikuline, opet u sastavu svoje divizije.

Dolaskom na Drinu u rajonu Ustikuline, Prvi crnogorski bataljon kao predhodnica Brigade, imao je zadatak da iz pokreta forsira Drinu i stvori mostobran na desnoj obali, kako bi se zatim mogle prebaciti i ostale jedinice Brigade. Na rijeci je postojala dereglja, ali šta je s njom i da li će je moći ugrabiti bilo je posebno pitanje. Za prelazak preko Drine nije bilo mostova od Foče do Goražda.

Noću 27/28 ožujka, Prvi crnogorski bataljon, sa Štabom brigade, spustio se u Ustikulinu, na samu lijevu obalu Drine, u kojoj od stanovnika nije bilo ni traga, a dereglja (skela), na koju se računalo nalazila se na suprotnoj strani, koju su bježeći ispred nas iskoristili četnici i prebacili se na desnu obalu. Duž obale preko rijeke čulo se kopanje. Četnici su se na suprotnoj obali utvrđivali. Zbog takve situacije zadatak te noći nije mogao biti izvršen, pa je naređeno da se bataljon povuče u selo Odžak, a u Ustikulini ostavi jača grupa boraca koja bi imala zadatak da izviđa neprijatelja i rijeku, kao i mogućnost korištenja mjesnih sredstava za prelazak preko Drine. Obilazeći mjesto i svaku kuću, nije pronađeno nikakvih plovih sredstava, osim jedne sandoline.

Tokom 28. ožujka utvrđeno je izviđanjem da se pored Drine, na desnoj obali, nalaze tek iskopani četnički rovovi, a pozadi pojas livada i njiva koje se blago dižu prema selu Cvilini. Ispred sela i poviše njega rovovi. Na čitavoj dužini poviše livada i njiva, kao bedem, proteže se vijenac brda koji zatvara pogled i svaki izlaz iz dohne, a kao centralna točka, s preko 800 metara visine, ističe se Krčino brdo pokriveno gustom niskom hrastovinom, mjestmično izbrazdano vododerinama. U pozadini, još djelomično pod snijegom, diže se Kapak kao pečurka s preko 1200 metara visine.

Stab brigade donosi odluku da se dereglja na neki način zaplijeni i preveze na našu stranu — lijevu obalu Drine. Trebalo je odabrati 3—4 odvažna

plivača koji će preplivati rijeku ugrabiti deregliju i dovući je. Naređeno je da se puškomitraljezi, mitraljezi i minobacači iz svih bataljona i PT top Brigade, postave duž željezničkog nasipa koji se proteže uz lijevu obalu Drine i nadvisuje desnu obalu i četničke položaje.

Komesar bataljona Krsto Bajić uporno je tražio da i on s dobrovoljcima (plivačima) ide po deregliju, a na obali su već čekali Čučić, Veža Milan i Vojo Kadrijević, spremni da skoče u hladnu i vrlo čudnu Drinu, koja je tih dana narasla od topljenja snijega.

Sve je bilo spremno. Čekalo se samo da komandant Brigade, Danilo Lekić Španac, da znak za početak akcije.

Znak je dat ispaljivanjem crvene rakete. S naše strane se tog momenta otvorila paklena paljba po desnoj obali Drine i četničkim položajima. U isto vrijeme četiri su druga skočila u vodu i uputila se u neizvjesnost. Vatra s naše strane bila je uraganska. Tukli smo svaki pedalj zemlje, na dužini od jednog kilometra desne obale rijeke. Nitko ne pamti takvu mitraljesku i minobacačku vatra, na tako malom prostoru. Cijela dolina je ječala. Četiri odvažna druga borila su se s maticom. Čas su se gubili u vrtlozima, čas opet izbijah na površinu vode, približavajući se deregliji uz nadčovječanske napore.

Taj zasljepljujući mitraljeski i minobacački vatromet četnici nisu dugo izdržali, iako su bili dobro ukopani. Poslije nekohko minuta, iz četničkih rovova, na cijevima pušaka zalepršase košulje, prevrnute kape i bijele čarape.

Vatra je prekinuta s naše strane. Pozvali smo četnike da bez oružja izađu iz rovova.

Četnici su izašli i poredah se rubom obale okrenuti prema nama, na hjevoj obali Drine. Naši mitraljezi i minobacači prenosili su vatru prema selu Cvilina i na padine Krčma brda. Plivači se posljednjim naporom bore s vodom čudljive Drine. Stigli su i do dereglije. S mukom su u nju uskočili.

Za trenutak su odahnuli, otresh se od vode i hladnoće, a potom krenuh s deregljom ka hjevoj obali. Kad su to vidjeli naši borci, obuzelo ih je veselje. Počeli su da istrčavaju iz zaklona. Neki su od radosti zagazili u hladnu vodu, samo da bi se što prije sreli s četvoricom neustrašivih plivača.

U tim trenucima Talijani, koji su se utvrdili na Krčinom brdu i Kapku, s neznatnim zakašnjenjem, počеше s artiljerijom da tuku po hjevoj obali i Drini. Očigledno da su bili iznenađeni našim podhvatom. Nisu znali šta prije da tuku – nasip, obalu ili deregliju. Gađah su cijeli prostor.

Dereglja se polako približavala sredini rijeke. Već se mislilo da je sada sve gotovo i da ćemo s deregljom na onu stranu Drine. Ah baš kada je dereglja bila na sredini rijeke, neočekivano je zastala. Nešto nije bilo u redu. Skeledžije su se naprezah da je pokrenu, ali uzalud – nije se micala. Šta se desilo?

Za vrijeme pucnjave, metak je zakačio čelično užje i koturača dereglije se zaglavila. Nije mogla da klizi po čeličnom užetu. Saznavši šta se desilo, pozvani su junaci ovog podhvata, da skaču u vodu i plivaju na našu stranu obale. Sad se četnici, koji su do tada nemoćno gledah u Drinu, u jednom skoku baciše u rovove i otvoriše vatru na borce plivače i na suprotnu obalu, odakle su naši borci začuđeno gledah, ne vjerujući u ono što se dogodilo.

Drugovi s dereghje (skele) plivah su ka hjevoj obali, zanošeni maticom, čas hjevo, čas desno, a oko njih su svirah puščani kuršumi i dizali se mlazovi vode od eksplozija artiljerijskih granata. Uz velike napore proleteru su isplivali, umorni i ožalošćeni što nisu uspjeli.

Tako je propao pokušaj da se između 28. i 29. ožujka 1943. godine otme dereglja i preveze na lijevu obalu Drine, pomoću koje je trebalo izvršiti forsiranje rijeke. U takvoj situaciji Štab brigade donosi odluku da se otpočne s prikupljanjem građe i izradi splavova, koristeći se svim raspoloživim sredstvima u napuštenoj Ustikulini i okolini.

Na prikupljanju građe i izradi splavova angažirane su ekipe iz svih jedinica Brigade. Odmah je iskrsnuo problem. Sakupljena građa (balvani, grede, daske i dr. iz napuštenih kuća) nije se imao čim povezivati, nedostajale su klanfe, čavli i žica, pa se moralo to tražiti i čupati po kućama napuštene Ustikuline. Kako je Ustikulina danju bila stalno tučena neprijateljskom artiljerijom, građa se noću prenosila do mlina, pozadi Ustikuline. U izradi splavova nitko nije imao iskustva, tako da je i ovo bio jedan od problema, kao i nedostatak kvalitetnog materijala.

Tako su splavovi rađeni do 7. travnja 1943. godine. Izrađeno ih je oko tridesetak. Prostor oko mlina, tih dana, bilo je pravo radilište, iznad kojeg je nadletao talijanski izviđački avion i tukla artiljerija s Kapka. Kako nije bilo dovoljno klanfi, eksera i žice vezovi za splavove pravih su se od vrbovog šiblja.

Sa padom mraka, 7. travnja, otpočelo je prenošenje splavova na obalu. Svaki splav nosilo je dvadesetak boraca. Isti su bili vrlo teški i glomazni, slabo učvršćeni — uvezani. Na njima su se često kidale i lomile stare zahrđale klanfe, ekseri i žica, tako da su borci skidali opasače i remenje s pušaka i prievrščivih splavove. Teškoće oko prenošenja oduzimalo je dosta vremena. Četnici su sa suprotne strane primijetili dovlačenje splavova pa su podrugljivo dovikivali: — Bit će mrtvih, niz Drinu.

U večernjim satima, 7. travnja, krenula su prva dva splava s lijeve obale, štićeni mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Četnici su to primijetili i zasuli ih vatrom sa desne obale. Jedan se splav potopio, a na drugom je mitraljeski rafal pokosio cijelu posadu. Poginuli su: Petar Popivoda, Jure Bonačić i omladinac Grbović, a ostali su bili ranjeni. Prelaz je te noći bio obustavljen.

Osmog travnja u selu Odžak održan je sastanak Štaba brigade, sa štabovima bataljona, na kojem je prisustvovao i Koča Popović, komandant 1. proleTERSKE divizije. Lekić, komandant brigade, bio je oštar, a posebno oštru kritiku uputio je na račun komandanta 1. i 2. bataljona, kao rukovodiocima prelaza. Odlučeno je da se izaberu dobrovoljci iz svih bataljona, koji će obezbijediti užu mostobran na desnoj obali, a potom da bataljoni prelaze na suprotnu obalu. Naređeno je da prelaz — forsiranje, rijeke počne u prvi mrak 8/9. travnja i tokom noći Drina mora biti forsirana.

Vraćajući se u bataljon, Božo Božović skide kapu pa s njome tresnu o ruku dva-tri puta, i reče Savi Buriću, komandantu 1. bataljona: — Na prvi splav idemo ti i ja, pa makar nikad kuće ne vidjeli.

U izboru dobrovoljaca nije bilo teškoća. Kompletni bataljoni javljali su se u dobrovoljce. Svaki od njih htio je da ide prvi. Štabovi bataljona odabrali su većinom rukovodioce četa, vodova i desetina i puškomitraljesce. Od tih drugova formirana je udarna grupa, naoružana puškomitraljezima i ručnim bombama. Njima je dodijeljen potreban broj splavova, a formirano je i nekoliko manjih grupa koje će prve biti prebačene sa zadatkom zauzimanja četničkih rovova uz obalu, prije nego što četnici stignu iz sela Cvilina, koji su po danu, do pada mraka, na obali ostavljali samo svoje osmatrače i manje grupe četnika.

Oko 19 sati 8. travnja 1943. godine s naše strane, otisnule su se dvije grupe. Istovremeno otvorena je uraganska vatra po četničkim položajima na desnoj obali iz svih raspoloživih puškomitraljeza, mitraljeza i minobacača, kako onih sa željezničkog nasipa, tako i onih sa splavova. Nastala je paklena i zaglušljiva tutnjava. Primičući se suprotnoj obali splavari su počeli gađati četničke rovove njemačkim ručnim bombama sa dugačkom drškom, koje su se mogle baciti preko 50 metara.

To se desilo u trenutku kada je kolona četnika trčala od Cviline niz polje, da pojača obranu na obali. Iznenadeni, oni nisu uspjeh ni doći do rovova. S naše strane, splav za splavom otiskivah su se s obale. Tu se od početka nalazi Štab brigade i divizije koji prate situaciju. Rovovi na drugoj strani već su zauzeti. Iako ne na rijekama, u upravljanju splavovima istakli su se i Dalmatinci za koje je ovo bila novina, ali čvrsta volja i odlučnost ne zna za prepreke. Drina je ćudljiva rijeka, puna virova i opasnih vrtloga-kovitalaca. Kada naiđeš na njih okrenu splav za 180 stepeni. Bilo je slučajeva da se splav potpuno raspadne, ih se polome vesla, pa se posada nađe na teškim mukama, a među borcima bilo je i neplivača. Neke je rijeka odnijela nizvodno za nekoliko stotina metara. Za neke drugove Drina je postala i grobnica.

Kako koja grupa pristigne na desnu obalu, odmah se uključuje u borbu. Mostobran se polako širi. Manje grupe boraca gone četnike uz Drinu prema Foči i nizvodno prema Goraždu, a ostala veća grupa boraca iz 1. i 2. bataljona probijaju se uz polje prema selu Cvilinu, gdje su dovikivah četnicima: — Čekajte, funjare! Da vidimo čiju municiju imate i čiji hieb u torbicama nosite! — Najglasniji je bio Janko Čiritović iz 1. bataljona.

Čim je otpočelo sa prebacivanjem naših splavara, talijanska artiljerija neprekidno i žestoko je tukla mjesto prelaza. Od eksplozija granata voda je pravila mlazove-vodoskoke po nekoliko metara visine, što je pravilo ogromne teškoće i nanosilo žrtve našim splavarima. Dohna Drine ječi kao da je proradio vulkan.

U selu Cvilina izbija oko pedesetak naših boraca i starješina. Četnika nema. Pobjegli su. U kućama još gore vatre. Borci mokri, a i dosta je hladno. Primiču se ognju, da se malo ogriju. Jedan seljak trpa u vreću krompir, hieb i suđe. Kaže da je bio kuhar kod četnika i na pitanje: da li na Krčinom brdu ima Talijana, odgovara da ih je bilo dvadesetak, ah kako on mish, sigurno su već pobjegli. Na žalost, naši su drugovi to povjerovali.

Na Krčino brdo upućena je jedna grupa boraca sa Spasojem Dragovićem i Slavkom Božovićem na čelu, kao prethodnica. Nešto kasnije začula se jaka pucnjava. Nitko nije pretpostavljao da nas tek sada očekuje ono najteže. Tek je oko pola noći. Borci koji su ostah u Cvilinu pošli su u pravcu brda ka prethodnici. Pristižu s Drine još manje grupe boraca. Sada ima oko 70 boraca i starješina. Jedna patrola upućuje se lijevo, da nas četnici se iznenade s boka ili pozadine. Drugovi iz prethodnice pokazuju gdje se nalaze talijanski položaji, a naslućuju se i po pucnjavi, držeći se svog običaja oni ne štete municiju. Držali su vrh brda sa nekoliko redova rovova na prednjem nagibu. Još se ne zna jačina -neprijatelja kao i utvrđenja koje je izradio.

Raspoređujemo se za napad, gotovo puzeći kroz nisku šumicu u streljačkom stroju, podilazeći vrhu brda. Talijani neprekidno tuku iz svih oruđa, prosto šišaju šumu iznad naših glava. Iako smo daleko od dometa ručnih bombi, oni ih toliko bacaju da se oko vrha brda već hvata gusti dim od eksplozija. Stižemo u pojas najgušće vatre, koja je toliko jaka, da se čini da neće

ostati ni jedne grančice na drveću, ni travke na zemlji. Gusti dim i šumica, koliko-toliko, nas štite i zaklanjaju, ali jcš ne vidimo rovove. Primijetili smo ih tek onda kada smo došli ispred samih grudobrana. To su stara utvrđenja iz prvog svjetskog rata, duboko usječena u strminu brda, sa visokim nasipima naprijed, koji su obrasli travom, mahovinom i šibljom, tako da su prirodno maskirani i nisu se razlikovali od okoline. Talijani su ih samo podesili za obranu. Prilaz rovovima je vrlo težak i u njih se može uskočiti samo preko velikih grudobrana, a bombe se mogu baciti jedino iz stojećeg stava što nam stvara poseban problem, jer će sigurno žrtve biti vехke i neminovne. Već je razdanilo.

Počeo je krvavi i težak dvoboj ručnim bombama, potom tuča kundacima preko grudobrana. Bitka je bila kratka, ah vrlo žestoka. Jedna grupa boraca je uspjela da zauzme dva rova, ah su je Talijani protivnapadom izbacili. Ona je srećom uspjela da ugrabi dva sanduka bombi. Dvoboj za rovove se ponovio, ali bez uspjeha. Tek se sada vidjelo da je u pitanju jaka talijanska jedinica sa izuzetno jakim utvrdama. Brzo smo prihvatili teške ranjenike i poginule drugove i povukli se ka prvobitnim položajima, niz padine brda. Kada smo bili u sredini brda netko je od drugova povikao:

— Kuda ćemo, kukala nam majka!? Zar da se davimo u Drini?

Tog momenta smo stali i pogledah rijeku ispred nas, u dohni. Vidjeli smo da preko nje samo sandolina mili, prevozeći jednog po jednog borca, koji su se zatim u dugim razmacima prebacivah poljem ka selu Cvilinu. Neprijateljska artiljerija ne prestaje da tuče mjesto prelaza. Otkuda im tolike granate? Kohko su ih potrošili za ovo desetak dana, to sigurno ni oni ne znaju.

Stižu dva borca koji su prešli rijeku i kažu da je dereglja pogođena minobacačkom minom i da je sada naši krpe. Milan Veža i Vojo Kadjević su od sinoć stalno u vodi. Dereglju treba izvući na plićak i popraviti je, ali neprijateljska artiljerija to ometa, a splavova za prebacivanje više nema. Svi su uništeni, raspali se i otišli niz Drinu.

Teži ranjenici su u međuvremenu otpremljeni u selo Cvilinu, lakšim je ukazana samo pomoć. Neki nisu htjeh poći, a bilo je i onih koji nisu kazali da su ranjeni, smatrajući da odsutnost i saimo jednog borca iz ovog malog odreda može biti vrlo fatalna za sve. Krili su rane, pa su u bolnicu otišli tek kada smo zauzeli brdo.

Sredili smo se, podijelih bombe koje su malo prije otete Talijanima, kupili bombe od ranjenih drugova koji su upućeni u Cvilnu. Sad je bilo jasno da se neprijatelj iz rovova može istjerati jedino ručnim bombama. Naš je položaj vrlo težak. Dva juriša nisu uspjela. Pozadi nas je Drina bez prelaza, a ostati tu pod udarom vatre bila bi sigurna smrt. Pomoć nam nije pristizala, osim s vremena na vrijeme manje grupice boraca, koji su jedva popunjavah mjesta ranjenih i poginulih drugova.

Juriš na rovove ponovio se još nekoliko puta, ah bez uspjeha. Talijani kao da su prikovani za rovove. Plaše se da krenu u protivnapad i potisnu nas na Drinu, iako znaju da nas je malo, a dereglja oštećena i nemamo pomoći. Naši borci nemaju dovoljno ni ručnih bombi. Prilikom nekoliko juriša dosta ih je potrošeno. Još da se u zraku nisu hvatale bombe koje su Talija li bacali i vraćah ih natrag na njih — naši borci bi ostali bez ikakve zalihe. To nisu bih normalni, uobičajeni juriši. Ovo su juriši gdje su se upotrebljavale uglavnom ručne bombe i sa jedne i ,s druge strane.

Oko 2 sata, 9. travnja, stigoše Božo Božović, Krsto Bajić sa još nekoliko drugova iz štaba 1. i 2. bataljona. Pristižu i nove grupice boraca. Jednom Dalmatincu viri riba iz džepa i kaže da je artiljerija pobila mnogo ribe u Drini. Neko mu reče: »A šta će ti ribe, jadan ne bio, kad evo sve izgibe?« »Triba jist«, odgovori on mirno, kao da ide na odmor, a ne u neizvjesni juriš. Izvadi dvije ribe iz džepa, stavi ih u torbu i produži uz brdo prema jurišnom položaju.

Odlučeno je da se opet krene na juriš. Da bi uspjeh bio zagarantiran rečeno je da treba uputiti jedno jače odjeljenje koje će neprijatelja napasti iz pozadine. Za taj podhvat određeno je odjeljenje komandira Milija Rašovića, poznato po smjelim pothvatima. Stižu još neki borci s Drine i kažu da ima izgleda da dereglija bude brzo opravljena i sposobna za prebacivanje.

Već je plan napravljen i utanačeno tko će i kada da napada. Odjednom s lijevog krila kroz šumicu, zagrajaše velika grupa četnika. Vidjevši da nismo uspjeh zauzeti Krčino brdo, da se Talijani uporno drže i da dereglija ne radi — učinilo im se zgodno da povrate izgubljeni ugled kod Talijana i pošli u napad. Naša grupa koja je tokom noći upućena na lijevo krilo radi osiguranja, četnici su je već bili zaobišli. Opoljena grupa se uporno branila. Odmah je jedna veća grupa naših boraca i starješina krenula u inapad na četnike, a glavnina snaga koja se tu našla iz 1. i 2. bataljona, krenula je u pravcu brda. Odjeljenje koje je upućeno u pozadinu izgleda da se uspješno probija, neprimijećeno od neprijatelja.

Iznenadjeni našom brzom intervencijom i pojavom ispred njih uz uzvike: »Predajte se!«, četnici digoše ruke uvis i predaše se. Pucnjava je prekinuta. Uočivši da je inaših boraca malo, oni za tren strugnuše kroz šumicu, preko jedne kose ka talijanskim položajima. Naši borci ipak uhvatiše trojicu.

Juriš na Talijane. Na brdu sve gori, plamti od kanonada ručnih bombi s obje strane. Na stotine bombi, eksplozira svakog trenutka. Brdo je zavijeno dimom i prašinom. Tutnji cijela dolina Drine. To je pravi vulkan, nezapamćeni prizemni vatromet, pravi pakao, kaže jedan borac. Drugi mu odgovara: — Nisi Ti pakla ni vidio, ovo je sto puta gore od pakla.

Uz pomoć odjeljenja koje je iz pozadine uzbudilo i napravilo pometnju, naši borci na Krčinom brdu uskaću u rovove, nastaje borba prsa u prsa. Bije se sa svačim što se u ovakvim trenucima može upotrebiti. Kroz rovove i saobraćajnice režu naša automatska oružja. Talijani su potučeni i razbijeni. Oni koji su uspjeh da pobjegnu bježe prema brdu Kapak. U rovovima, jedni preko drugih leže proleter, Talijani i četnici, mahom pogođeni u glavu i grudi. U ovoj neravnopravnoj borbi junački je poginuo i drug Milija Rašović, koji je sa odjeljenjem napadao iz pozadine.

Jureći preko rovova, goneći i hvatajući neprijatelja, izbijamo u njihov logor, našavši razvijene šatore i kompletnu logorsku opremu. Bježeći prema Kapku Talijani su ostavljali svu ratnu opremu, bacali rančeve i vlastito lično naoružanje. Osvojivši Krčino brdo s logorom, tek se tada moglo vidjeti kakvo je to utvrđenje bilo. Ovo je za 1. proletersku sigurno bila jedna od najtežih borbi s Talijanima, gdje je pretrpjela dosta velike gubitke. Ovdje je do punog izražaja došla smjelost, snalažljivost, žilavost i upornost svih učesnika, uz neposredno učešće u jurišima i mudro komandiranje od strane Bože Božovića i Save Burića, komandanta 1. i 2. bataljona.

Prebacivanje preko Drine, pomoću već popravljene dereglije ide ubrzano. Tu je stigao i Karanović, komandant 3. krajiške proleterske brigade, našeg

uvijek vjernog saveznika i u teškim trenucima najomiljenijeg saptunika, još od prvih dana kada je formirana 1. proleterska divizija, kada je u njezin sastav ušla i 3. krajiška brigada. Dolaskom na mjesto prelaza, on je pored ostalog rekao: »Alal' vam vjera, proleter!«

Drugovi iz pozadinskih jedinica brigade, kada smo se kasnije sa njima sastali, još uvijek su bih pod dojmom da nitko od nas nije ostao u životu, gledajući, kako oni kažu onaj strahoviti pakao na Krčinom brdu.

Zauzimanjem Krčinog brda, kojeg je branio kompletan talijanski bataljon alpinaca »Intra«, od oko 600 vojnika i jakim četničkim snagama, otvoreni su uslovi za prelazak preko Drine ostalim jedinicama Brigade i divizije. Sredinom dana, 9. travnja, na desnu obalu Drine prebačena je skoro kompletna 1. proleterska brigada. Poslije podne prebacivanje je nastavila i 3. krajiška.

Sada pred 1. proleterskom stoji još jedan vrlo težak zadatak, — osvajanje Kapka, sa čijeg nam je platoa neprijateljska artiljerija zadala dosta muka u proteklom vremenu i još zadaje jedinicama koje prelaze, obasipajući mjesto prelaza stotinama granata.

Noću 9/10. travnja Brigada je sa tri svoja bataljona u četiri uzastopna napada na Kapak zauzela prve položaje, koje je zbog vrlo jake vatre morala napustiti. Tek oko 4 sata ujutro, 10. travnja, poslije nekoliko novih juriša, osvojila je Kapak i tom prilikom zaplijenila velike količine razne opreme, municije, granata, 6 brdskih topova, 9 radio-stanica i drugo. Sada su stvorene mogućnosti prodora jedinica divizije prema Ifsaru i Cajniću, gdje će konačno biti potpuno razbijeno ili uništeno, oko tri bataljona talijanske divizije »Taurinense«, računajući i one snage koje su branile Krčino brdo i Kapak, kao i dvije četničke brigade Drinskog korpusa.

Zaplijenjeni topovi na Kapku, upotrijebljeni su za formiranje artiljerijskog divizionu 1. proleterske udarne divizije.

Za ispoljenu hrabrost i čvrstinu u forsiranju Drine, zauzimanju Krčinog brda i Kapka — Vrhovni komandant NOV i POJ u dnevnoj zapovijesti izrazio je priznanje i zahvalnost 1. proleterskoj brigadi.

Forsiranjem Drine, zauzimanjem Krčinog brda i Kapka, razbijanjem jakih talijanskih i četničkih snaga, olakšan je položaj i 2. dalmatinskoj brigadi i ostalim jedinicama 2. proleterske divizije koje su ranije, 6. travnja, forsirale Drinu u rajonu sela Kopilovo, uzvodno od Foče.

GOJKO GRULOVIC

ZASUCIMO RUKAVE

Kulturno-prosvetni rad u našoj četi se razvijao u dva pravca: sa borcima i sa stanovništvom teritorije na kojoj smo se nalazili. Pismenost i kulturni nivo boraca bili su različni, pa je i rad sa njima bio prema tome podešen. Pojedinci su savlađivali pismenost, a drugi su proučavali određeni materijal držali predavanja, organizovali razgovore o aktuelnim pitanjima iz teorije marksizma-lenjinizma.

Borbeni zadaci nisu uvek dopuštali normalan kulturno-prosvetni rad, ali smo ga ipak organizovali u svim prilikama. Planirani odmor jedinice, a i drugi njeni zadaci, nisu se mogli zamisliti bez planskog kulturno-prosvetnog rada.

Sećam se početničkih teškoća oko održavanja analfabetskih tečajeva. Pošto je u četi bilo nekoliko nepismenih drugova, zaduženi su pojedinci, uglavnom učenici i studenti, da svakoga dana rade sa njima. Ovi »učitelji« behu oslobođeni patroliranja i noćnog dežurstva. To potraje mesec dana i rezultati ne izostadoše. Ali kad učestaše pokreti i akcije, desetari zaboraviše da štede one koji uče. Zbog toga se tečajevi gotovo raspadoše. Ljudi zaboraviše svoje obaveze, tako da smo morah sa njima održati sastanak.

— Borac Beogradskog bataljona ne sme biti nepismen, to bi bila najveća sramota za sve nas, moramo likvidirati nepismenost i sve što je nazadno — reče u početku politički delegat voda. — Kako ti misliš nas likvidirati, delegatu? — upita šaljivo crmpurasti omladinac. — Ovo je i naša brigada i vojska, učićemo, ali na lep način.

Razgovor se zatim zaoštri. Čula su se razna mišljenja. — Bune se borci za privilegije, što ne stražarčite kao i ostali, već... — Nismo mi krivi što vi i učenje smatrate za akciju. — Da izvršimo nova zaduženja, pa na posao... — Učićemo, učiti, dosta sa ubeđivanjem...

I pored svih teškoća, nepismeni drugovi su sticali osnovna znanja iz pisanja i čitanja. Ali to nije bilo dovoljno. Trebalo je stvarati i druge kulturne navike. Pojedinci su malu pažnju obraćah higijenskim uslovima. Mirili su se s prljavim rubljem, neopranim nogama, vaškama. I tražili su nekakve izgovore za svoje stare navike, koje je nova sredina želela i morala da menja. Ostao mi je u živom sećanju razgovor političkog delegata sa jednim drugom...

— Nisi oprao košulju već tri nedelje, prosto je garava. Dobio si bio malu krasticu na nozi, a sada su obe noge preplavljene kožnom bolešću, moraš slušati bolničarku, naviknuti se i učiti... — pridikovao je delegat. — Mi smo vojska iz naroda, ali znaš li ti, bre, da smo mi i proleterska vojska, i to iz Beograda i okoline, pa će bruka biti da ovako kao ti idemo.

i — Pa... pa, šta da činim, neću, valjda, prati ko žena, ne znam to, a i što mi ti pričaš kada si bio kao i ja nepismen i prost — odlomi borac malo inadžijski. — Bio sam, druže, ali više nisam, evo, vidi kako pišem, kako sam čist i uredan. To sam ja. — Pa, de, što si navalio! Promeniću se od danas i druge ću učiti. Kada im ja podviknem, ćaća ih zakarto, ima da sve ide napred!

Redovno su držana i predavanja iz raznih oblasti nauke i tehnike. Borci su pokazivah naročito interesovanje za popularna izlaganja. Govorilo se o postanku Zemlje, religiji, razvitku društva, kolhozima, političkim partijama u Jugoslaviji itd.

Ceta je imala i malu biblioteku sa knjigama iz beletristike i teorije marksizma-lenjinizma. Te knjige smo nabavljah na razne načine, onako kako su dopuštale ratne prilike. Da bi smo u svako doba mogli življe razvijati kulturno-prosvetnu delatnost, učili smo razne recitacije, borbene i narodne pesme, uvežbavali horske pesme, pripremah razne aktovke od domaćih i stranih autora. Sa tako pripremljenim programom svaka je četa bila kadra da organizuje priredbu i veselje s meštanima. U jesen 1942. 1. vod naše čete, sa

još nekim delovima jedinice, bio je određen da pomogne razvoj kulturno-prosvetnog rada u omladinskim radnim brigadama Bosanske krajine. Bili smo počašćeni tom odlukom Štaba brigade i Štaba bataljona. Krenuli smo u okolinu Ključa i na prostranim njivama ugledali djevojke i mladiće kako skidaju žetvu. Susret je bio više nego srdačan. Radovali su se zajedničkom radu sa borcima, a mi smo osećali zadovoljstvo što smo ulazili u »mirnodopski život«.

Posle kraćeg upoznavanja ostavili smo puške i prihvatili se kosa i srpova. Nekima od nas je to bila prva žetva, ali u ratnim prilikama se sve i može i zna. Zaorilo se polje od raznolikih pesama i glasova. Tek najjači bariton se jedva otimao i prednjačio. Ipak se sve slilo u jednu melodiju:

U drugarstvu i prirodi / Po oluji, burnoj vodi / Naš brod samo napred brodi. Eto nas! / Hej, zasučimo rukave, znoja neka, / izgradićemo novog čoveka.

U međuvremenu stotine devojaka i momaka se uhvatilo za ruke i uplelo u kolo. Svi smo sada brigada radna! Nosi nas neka neodoljiva snaga. Ne stižem da ponovim reči pesme. Promiču brzo i odzvanjaju u noći:

Koliko je u Kozari grana, / još je više mladih partizana. / Oj djevojko, dragaj dušo moja. / Po čemu sam dragaj dušto tvoja? / Po pjevanju i po ratovanju.

Dugo se tako igralo i pevalo. Kratak počinak, a u zoru smo opet svi na nogama. Pesma, rad, kolo, rad i opet rad. Omladina sela i gradova Krajine bila je jedinstvena s frontom. Radeći s tom omladinom, morah smo odgovorati na neka pitanja koja ni sami nismo dovoljno znali. Morah smo razmišljati o raznim prigodnim oblicima kulturno-prosvetne delatnosti.

Vratili smo se u bataljon i crveneći rekli da ne znamo da li i koliko ima nepismenih u omladinskoj radnog brigadi, da smo pevali, radili, igrahi i razgovarali.

Cini mi se da su nam tada zamerili što nismo više učinili. A nama je bilo važno da su nas pripadnici radnih brigada svečano ispratili, da su nama bili zadovoljni, da su čuli dosta o 1. proleterskoj brigadi i da smo i mi od njih puno naučili i stekli dosta dragih poznanika.

Preuzeto iz: »Prva proleterska brigada«, knj. 1. str. 599. Vvojnoizdavački zavod JNA, »Vojno delo«, Beograd, 1963.

TOMISLAV JELIC

PRVA TEŠKA BORBA

Prva proleterska NOU brigada kreće u nove bitke i pobjede Bosanskom krajinom i centralnom Bosnom. Prva borba za nas Šibenčane bila je na Sitnici. Prethodio joj je dug i težak marš od Petrovca. Marševalo se po dubokom snijegu i hladnoći. Veliki broj boraca, a naročito novodošlih Dalmatinaca i Bosanaca, nije imao dobre odjeće i obuće. Bilo je bosih i polubosih, bez šinjela ili kaputa. Ono što su ponijeli na sebi od svojih kuća, poderalo se i pocijepalo. Brigada rezerve nije imala. Komadić goveđe kože od koga su borci napravili putravce, na snijegu se raskvasio i prešao na gornji dio noge, a stopalo je ostalo golo. Bilo je strašno. Borci su sve to trpjeli zaneseni nadom da će u narednim borbama biti i odjeće i obuće, u čemu se nisu ni prevarili. Ja sam išao bosonog. Na sebi sam imao jednu poderanu jaketu koju sam ponio od kuće. Istina, bila je skoro nova kad sam pošao u partizane, ali se za mjesec i po dana sva iscjepala. Mislio sam ako ovo sve izdržim, više neće ništa naškoditi.

Sitnica leži na putu Mrkonjić-Grad—Banja Luka. U to vrijeme Sitnica je bila jako ustaško-njemačko uporište, koje se naslanjalo na Manjaču gdje su bili četnici pod komandom Drenovića i drugih lešinara.

Zadatak Brigade je bio da likvidira ovo uporište čime bi se stvorili uslovi za razbijanje četnika na Manjači i omogućilo nadiranje naših snaga prema Jajcu. U isto vrijeme na Čađavicu, gdje se nalaze četnici, napadat će Treća krajiška brigada.

U prvi mah, kada su bataljoni Prve proleterske brigade krenuli u napad, dočekali su četnici neke od njih već na prilazima Sitnici, ali proleterici su ih brzo razbili.

O utvrđenjima i neprijateljskim snagama znalo se vrlo malo. Pričalo se da ima nekoliko stotina domobrana pod komandom Nijemaca, nešto ustaša i četnika, s jakim sistemom bunkera i utvrđenja. Međutim, ovi podaci nisu bili sasvim točni. Neposredno pred naš napad, na Sitnicu i Čađavicu došao je jedan domobranski zdrug, sve ustaški nastrojeni vojnici, koji su u Njemačkoj završili specijalnu obuku za borbu protiv partizana, a koji su bili pod komandom njemačkih oficira. Sad je Sitnicu branilo oko 800 do 1000 vojnika, Nijemaca, ustaša, domobrana i četnika.

Koliko je neprijatelj polagao na neosvojivost Sitnice, dokazuje i činjenica da je četnički vojvoda Drenović, tu među Nijemce i ustaše, smjestio svoju ženu i trogodišnje dijete. Naravno, njemački mladi ofici to su rado prihvatili.

Sitnica je bila jako utvrđena s velikim brojem bunkera i rovova, povezanih sa saobraćajnicama i organizovanih za kružnu obranu. Džamija građena od kamena, pretvorena u jako utvrđenje, nalazila se u središtu sistema obrane. Neprijatelj je raspolagao i s baterijom haubica, te velikim količinama municije.

Noć između 19. i 20. studenog 1942. bila je vrlo hladna, vilice su podrtavale, zubi cvokotali, ruke i noge, naročito kod slabo odjevenih boraca, skoro zamrzle. Bilo je nevjerovatno teško, posebno za nas Dalmatince, koji

nismo navikli na ovakve hladnoće s velikim snijegom. U Drugom crnogorskom bataljonu bio je i najveći broj mojih seljaka. Napad na Sitnicu izvršen je sa četiri bataljona (2, 3, 4. i 6.), a prvi bataljon je trebao da štiti prilaz Sitnici od Banja Luke.

Zbog nepoznavanja rasporeda utvrđenja i dubokog snijega, svi bataljoni nisu stigli u borbu istovremeno, već u izvjesnim vremenskim razmacima, kako je koji nailazio na dobro maskiranog neprijatelja u bunkerima i rovovima. Dok su neki bataljoni već vodili borbu. Drugi bataljon je izbio neposredno pred sistem bunkera u centralnom obrambenom rajonu u čijem je središtu bila utvrđena džamija. Drugi bataljon je u dvosatnoj teškoj borbi uspio likvidirati sve bunkere koji su se u polukrugu nalazili oko džamije.

Svaki bunker se morao osvajati bombama. Komandant Drugog bataljona u borbu uvodi i rezervu. Spajamo se sa dijelovima Šestog bataljona, a ubrzo stiže i Četvrti, koji juriša u pravcu haubica, koje su cijelo vrijeme tukle po Drugom bataljonu. Zahvaljujući brzom prodoru Trećeg bataljona, koji je vrlo brzo zauzeo desetak bunkera oko ceste i uspjesima Drugog, omogućeno je Četvrtom bataljonu da u naletu zarobi posadu haubica, koja je ipak uspjela onesposobiti topove, tako da ih nismo mogli upotrijebiti.

Tako je tek poslije pola noći 19/20. studenog bio likvidiran cio sistem bunkera i rovova. Ostala je samo utvrđena džamija, na koju je izvršio juriš Drugi bataljon.

Prvi juriš nije uspio, jer se bombe nisu mogle ubaciti kroz male otvore-puškarnice, a neprijatelj je uz to otvarao paklenu vatru, gdje je u jurišu poginulo nekoliko drugova. Borci su skoro promrzli nalazeći se u snijegu već više od pet sati. Juriši se više ne bi ni isplatih. Tada je naredeno Dušku Popoviću, da s minobacačkim odjeljenjem Četvrtog i Drugog bataljona pokuša pogoditi džamiju.

Već prve granate pogodile su džamiju, a odmah zatim je uslijedio juriš s bombaškim napadom i ta prokleta utvrda bila je likvidirana, uz dosta žrtava.

Ova teška i krvava bitka na Sitnici bila je za nas Šibenčane pravo teško i prvo vatreno krštenje. U njoj su pale i prve žrtve među mojim zemljacima-seljacima. Poginuo je Jakov Petković, a teško u stomak ranjen Nikola Petković, koji je umro na putu za bolnicu i slobodno se može reći da je poginuo na Sitnici. Obojica su bili moji dobri drugovi i kućni prijatelji. Jakov je bio oženjen i kod kuće je ostavio ženu i troje nejake djece. Bio je organizator ustanka i stari borac za radnički i revolucionarni pokret. Crnogorci su ga nazvali »Buđoni«.

U borbi na Sitnici poginuli su još i ovi drugovi i drugarice: Olga Bešić, Ante Bakotić, Vojislav Mičković, Joso Čular, Dragan Simić, Drago Keković, Vlado Đukić, Nikola Petrović, Marko Čiča, Bora Sarić, Milovan Pavlinović, Boris Pavičić, Milan Raspopović, Ante Sesartić, Desanko Vukšić Mate, Miodrag Urošević Aptem, Lazar Đokić, Mate Živković, Ljubiša Paunović, Bata Klarić, Miša Šterk, Miodrag Bogojević Bata i Miloš Mihailović.

Bitka na Sitnici s obzirom na prostor, utvrđenja, jačinu i sastav neprijatelja, konfiguraciju zemljišta i vrijeme pod kojim se izvodila, za mene spada u jednu od najtežih i krvavijih bitaka koje je vodila Prva proleterska NOU brigada.

Poslije Sitnice, Brigada je odmah krenula u nove borbe. Napuštajući »krvavu« Sitnicu, nije bilo borca i starješine, a da se nije po nekoliko puta okrenuo odajući tako posljednji pozdrav zauvijek tamo ostalim drugovima, a bilo je i suza u očima pojedinaca, a među takvim sam bio i ja. Nije to lako i kada se rastaješ za nekoliko dana, a ovo je rastanak zauvijek s tim divnim drugovima i proleterima.

ALEKSA NENADIC

DALMATINCI U DRUGOM BATALJONU

Desetak dana po mom dolasku u Drugi bataljon, (početkom avgusta 1942. godine u Livno), stigla je prva popuna boraca iz Dalmacije, a druga septembra iste godine na Tičevo. Bilo ih je oko 70 boraca. Kod Ključa (4. oktobra) stigla je još veća popuna Šibenčana, njih oko 120 boraca. Tada ih je u 1942. godini u bataljonu bilo oko 190 Dalmatinaca.

Borci Dalmacije razlikovali su se od ostalih, prije svega veselošću, pjesmom, otvorenim i glasnim komentarima o svemu. Na prvi mah nam je izgledalo kao da se međusobno svađaju. Međutim, ubrzo su svi postali prišni drugovi s ostalim i veoma dobri i hrabri borci. Iako ne naviknuti na surove zime, planine i glad u Bosni, podnosili su kao rođeni kontinentalci.

Nemoguće je ne sjetiti se pet Dalmatinaca koji su hrabro jurišali 19. novembra 1942. godine kao bombaši na njemačko-ustaško-četničko uporište Sitnicu iznad Banja Luke i tu poginuli. To su bili hrabri borci. Jakov Petković, član KPJ od 1940, rođen 1912. u Vrpolju kod Šibenika, koji je likom podsjećao na Maksima Gorkog pa smo ga tako i zvali, zatim skojevci Nikola Petković, Mate Zivković i Jozo Cular, svi iz Šibenika. Tu je, pored ostalih, poginuo Ante Bakotić, skojevac iz Kaštel-Gomilice kod Splita. U ovoj krvavoj bici s udruženom fašističkom bratijom poginulo je još pet Crnogoraca i jedan Bosanac, među kojima i narodni heroj. Milan Raspopović. Mesto je je oslobođeno, zarobljeno je oko 400 domobrana, ubijeno i ranjeno oko stotinjak četnika, ustaša i Nemaca, među kojima i žena četničkog vojvode Uroša Drenovića dok je dete ostalo živo. Zaplenjeno je mnogo oružja i opreme, između ostaloga i četiri haubice 105 mm. Tu pobjedu skupo je platio naš bataljon, posebno njegova Treća četa izgubivši svojih devet najboljih boraca.

U ofanzivi u bosanskoj Posavini decembra i januara 1942/43. naši drugovi Dalmatinci su se svuda pokazali na visini borbenih zadataka Prve proleterske brigade, boreći se i ginući hrabro na svim neprijateljskim uporištima. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi mnogi su izginuli na Ivan-sedlu, Glavatičevu, Drini i Kalinoviku. Do Drine je poginulo 12 boraca, od kojih dvojica na Ivan-sedlu.

Kao i svi ostali, najviše je Dalmatinaca izginulo u toku pete neprijateljske ofanzive, naročito na Sutjesci. Samo na Zlatnom boru iznad Foče pogi-

nula su tri Rončevića: Vice, Ive i Krsto, svi od Šibenika. Ukupno u toku bitke na Sutjesci poginulo je 70 Dalmatinaca iz našeg bataljona, od kojih četiri na Balinovcu, sudbonosnom neprijateljskom uporištu za naš proboj iz obruča.

Posebna je odiseja našeg druga iz Treće čete Ante Perišina, koji je kao ranjenik na Sutjesci bio strijeljan kao i stotine i stotine drugih. Pored svega toga, on je proživio i prezdravio hraneći se travom i jagodama, te polako bauljajući na rukama i nogama izvukao se iz pakla i stigao Brigadu na Maklenu kod Prozora. Bio je u takvom stanju da ga niko od drugova nije poznao. Ličio je na kostur obučen u slabu ljudsku kožu po kojoj je još bilo crva od rana. Na sreću baš tada je kapitulirala fašistička Italija, i on je prebačen u Bari na lečenju u savezničku bolnicu. Tamo se oporavio i vratio kao tenkista prve naše tenkovske brigade. Učestvovao je u konačnom oslobođenju naše zemlje 1945. godine. Bilo je još bezbroj stradanja i iskušenja, ali je Antin jedinstven.

Sledeća veća popuna našeg bataljona bila je u toku i neposredno posle pete neprijateljske ofanzive borcima iz Treće dalmatinske brigade. U naš bataljon je došlo oko 120 prekaljenih boraca i starešina koji su iza sebe imali veliko borbeno iskustvo, a mnogi su bili članovi Partije i Skoja. Od ove popune poginulo je oko 50, a mnogi su iste godine prekomandovani u novooformirane dalmatinske jedinice. Sećam se Nediljke Krilić, bolničarke koja je maja 1944. poginula a da nije ni reči izustila; Petra Kežića iz Ploča, živahnog i hrabrog omladinca od jedanaest godina koji je aprila 1944. godine bacio bombu poda se da ne bi bio zarobljen. Mate Roguljića, Petra Krilića, Džalete Milana, Milana Poplašena, Kaje Roguljića i drugih.

Posle kapitulacije Italije septembra 1943. godine u bataljon je stigla još jedna grupa Dalmatinaca, uglavnom aktivista i omladinaca, njih oko 30 koji su se takođe isticala svojom borbenošću i ponašanjem.

Po oslobođenju Beograda oktobra 1944. godine u naš bataljon je stupio dobar broj boraca-radnika koji su se zatekli ili izbegli u Srbiju. Mada su kasno stupili u partizane, borili su se časno i pošteno sve do oslobođenja, a mnogi od njih i poginuli. Tako je broj Dalmatinaca u Drugom bataljonu premašio brojku od 400 boraca.

Među borcima iz Dalmacije bilo je i dosta žena, koje ni po čemu nisu zaostajale za muškarcima. Neke od njih su izvele izvanredne podvige, kao Marija Sladić iz Šibenika koja je maja 1944. godine pohvaljena od Štaba divizije kao puškomitraljezac; Vesela Rak iz Dubrave kod Šibenika obavljala je tako savesno svoju dužnost bolničarke da nije htela napustiti ranjenog borca Petra Šćepanovića nego mu je ukazivala pomoć i pored očigledne opasnosti od zarobljavanja, što joj se i desilo (poginula je u njemačkom zarobljeništvu 1944. godine). Na istom mestu 8. jula 1943. kod Caparda žrtvovala je za ranjenike svoj mladi život i Neda Glučan iz Drašnice kod Makarske. Nju su Nemci streljali na licu mesta. Anka Pejanović iz Imotskog poginula je 18. oktobra 1944. godine u Beogradu, previjajući ranjenog komesara čete Marjana Majstorovića.

Još mnogo hrabrih Dalmatinki sam sretao u ratu koje su ginule obavljajući svoj humani i borbeni zadatak. Na žalost, njihovih se imena ne sećam i stoga ih ne navodim.

Mishm da se svi borci Bataljona živo sećaju vredne, živahne, hrabre i vesele bolničarke Ankice Braškin, koja je pred kraj rata bila referent sani-

Eorci 1. proleterske sijeku meso s ubijenog konja 9. lipnja 1943. godine na Zelengori

Vakcinacija protiv tifusa u drugoj polovini lipnja 1943. godine

*Filip Kljajić Fića, komesar
1. proleterske brigade*

Omladinska četa 3. bataljona kod Javor-planine oko 20. srpnja 1943. godine

Sastanak rukovodilaca 1. proleterske na Petrovom polju početkom kolovoza 1943. godine

Grupa rukovodilaca — Dalmatinaca na Petrovom polju prije odlaska u prekomandu u dalmatinske jedinice, kolovoza 1943. godine

Grupa boraca 6. bataljona kod Turbeta početkom rujna 1943. godine

Borci 1. proleterske ulaze u Bugojno početkom rujna 1943. godine

leta, Petar Krilić, Pero Vukasović, Josip Vuković, Mate Roglić, Kajo Rogulić, hranila i zbrinjavala kao da su joj svi braća rođena. Pored svih ratnih teškoća, umora, gladi i pogibija, Ankica je uvek bila nasmejana i vesela.

U borbi za Beograd 1944. godine iz našeg bataljona poginulo je pet Dalmatinaca, a kod Travnika 1943. godine šesnaest. U samoj Dalmaciji, kod Ciste i Lovreća, na pragu kuća, poginulo je sedamnaest Dalmatinaca iz Drugog bataljona.

U najboljoj su mi uspomeni ostali i ovi drugovi: Marko Jerković, Mijo Leko, Vitomir Pirak, Vlado Spaleta, Josip Turić, Viktor Braškin, Milan Džaleta, Petar Krilić, Pero Vukasović, Josip Vuković, Mate Roglić, Kajo Rogulić, Vice Petrina, Jozo Protega i drugi.

Za nas borce proleterskih jedinica nema ništa milije od susreta sa svojim ratnim drugovima. Tada se podsetimo tih teških ali i divnih dana, sećamo se naših izginulih drugova. Sve ono zajedničko koje nas je vezivalo u najtežim situacijama ne može i neće nikad nestati iz naših srca. Eto, zbog toga i pišem ove redove.

ANTE RASTEGORAC

PRVA PROLETERSKA DALMATINCE U ZAGRLJAJ PRIMA

Desetine godina su prošle. Neki od događaja iz tih dalekih decenija u sjećanju su, kao da su se jučer dogodili.

Godina 1942. Proleterske brigade — Prva, Druga, Treća Sandžacka, Četvrta i Peta Crnogorska — na svom pobedonosnom putu, lome sve prekreke. Zelenogora je odavno iza nas, a pred nama: selo Jelašca, Kalinovik, Umoljani, Bradina i niz sela ispod planine Treskavice. Na železničkoj pruzi smo Sarajevo—Konjic—Mostar—Dubrovnik. Brigade su na prugu izbile širokim frontom i nezadrživo svladale garnizone i jedinice neprijatelja koje su je čuvale. Proletereri su za duže vreme onesposobili prugu, stanične i druge uređaje na njoj. U nezadrživom nastupanju proleterske brigade oslobodile su osim manjih naselja i veće (garnizone kao što su: Konjic, Sät, Prozor, Duvno, Posušje, Sujica, Livno itd. itd.

Proletereri su veseli i razdragani. Narod ih svuda dočekuje i prima kao svoje sinove, oporavili su se od teških borbi i igladi. Pesma se ori na sve strane.

U Livnu saznajemo da nam u popunu brigade dolaze dalmatinski borci —proletereri, prekaljeni borci s Biokova, s delte Neretve i njene okoline. To su mladići i devojke s jadranske obale, iz Makarske s njenom okolinom, Podgore, s dalmatinskih otoka itd. Saznanje o njihovom dolasku u našu brigadu raduje. Ostvaruje se procena druga Tita, koja je bila prenetna kroz partijske organizacije: da će dolaskom proleterskih brigada na terene zapadne Bosne, Krajine i Dalmacije doći do omasovljenja našeg pokreta, popune proleterskih brigada, razbuktavanje ustanka u tim krajevima, formiranja novih jedinica i bitnog

uticaja na razvijanje ustanka i konsolidaciji jedinica kako u krajevima, kroz koje će prolaziti proleTERSKE brigade tako i na razvijanje ustanka u Hrvatskoj, Sloveniji itd.

U oslobođenom Livnu raščičavaju se ruševine od vođenih borbi, i gle kroz grad u bezprekornom redu, prolazi kolona boraca dobro odevenih, uhranjenih i za nas proletere sa čudnim trorogim kapama. Borci Crnogorci se dovikuju, gle čoče onijeh vojnika! Kažu da s ovijem kapama pjevaju pored ostalih pjesama... nosimo kape sa tri roga, borimo se ako treba i protiv boga.

Ma, nemoj čoče, ne pjevaju valjda tako? Pjevaju boga mi, ma nemoj jadani kako li to borci moraju biti kad tako pjevaju?

Dok se vode slični razgovori na sve strane gradom se ori skladna i melodična dalmatinska pesma. Uskoro se u centru grada susrećemo s njima. Mladi su, poletni i preplanuli od sunca. Nisu još raspoređeni. Čulo se da će biti formirani kao poseban bataljon Prve proleTERSKE brigade. Ubrzo iz, za nas borce neznanih razloga, nije došlo do formiranja njihovog bataljona, već su raspoređeni u postojeće bataljone Prve proleTERSKE brigade. Prije rasporeda po bataljonima brigade u Livnu su na otvorenom prostoru dali priredbu za građanstvo i Prvu proleTERSku brigadu. To je nezaboravno večće. Redale su se horske pesme jedna za drugom, recitacije, muzika i to sve ostavljalo je utisak kao da je rat završen, zemlja slobodna, a mi veseli i razdragani. Takvu atmosferu su Dalmatinci stvorili svojim dolaskom u Prvu proleTERSku brigadu.

Kada su raspoređeni po bataljonima, a posebno u prvi ProleTERSKE brigade, koji je bio moj, a sada i njihov, bilo je rezervi prema njima. Govorilo se: a da čoče to su ti primorci. Tamo nikad šnjeg ne pada. A vidjećemo kako će se boriti docnije. Sada je lako. Ljeto je. Hrane ima na sve strane. Vidjećemo kad krenu u borbu, dođe zima, glad ...

I došle su borbe, glad, zima i sve ono što je pratilo Titovu partizansku vojsku. Tim uslovima Dalmatinci ne samo da su se brzo prilagodili nego su u dosta slučajeva davali primer hrabrosti, izdržljivosti i pokazivah i najplemenitije osobine koje su krasile borce proleTERSkih brigada. Oni su postali krv i meso Prve proleTERSKE brigade bez čega je život nemoguć.

Ubrzo posle prve popune došla je i druga pred kraj 1942. godine kod Ključa. To su borci iz okohne Šibenika, Biograda, Zadra, Bukovice i drugih primorskih mesta i otoka. U to vreme sastav Prve proleTERSKE brigade imao je preko 60% sastava boraca Dalmatinaca. To je neizmerno doprinelo zbijanju i učvršćenju bratstva i jedinstva, izbijeni su aduti ustaškoj propagandi da su partizani i četnici jedno te isto itd.

Nakon popune proleTERSkih brigada, kao rezultat borbi koje su vodile, stvorile veliku slobodnu teritoriju, formirale narodnu vlast, komitet SKOJ-a i Partije tamo gdje ih nije bilo, prihvatili boraca bio je toliko masovan i broj da se pristupilo formiranju novih brigada — Prva i Druga dalmatinska, Prva, Druga i Treća krajiška.

I ni tako ubrzano formiranje brigada nije moglo zadovoljiti organizacione i potrebe dejstva, već se pristupilo formiranju većih formacijskih jedinica — divizija i korpusa.

U tim novim uslovima Dalmatinci proleTERI svojom borbenošću, zajedništvom i pojedinačnom izdržali su sve teškoće zime i neprekidnih borbi koje je vodila Prva proleTERSka brigada.

Kao ilustracija smelosti, odlučnosti i borbenosti služi činjenica da je na primer sa šibenskog područja u Prvoj proleterskoj bilo 441 borac, od toga poginulo 256 ili 58%», Split 241, poginulo 126 – 52%, Makarska 81, poginulo 46 – 57%, Trogir 58, poginulo 30 – 52%. Knin 59, poginulo 13 – 22%, Vrgorac 50, poginulo 23 – 46%», Metković 45, poginulo 22 – 49%, Imotski 25, poginulo 13 – 52% itd. itd., ili od ukupnog broja Dalmatinaca koji su bili u Prvoj proleterskoj brigadi njih 1276, poginulo je 673 – 53% što znači da je svaki drugi Dalmatinac, koji je došao u Prvu proletersku brigadu ugradio svoj život u temelje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

NIKOLA VIDOŠEVIĆ

OSLOBODILI SMO SITNICU

Utiske iz Prve proleterske brigade nije lako razdvojiti, jer su dinamičnost djelovanja, borbenost i politička osposobljenost jedinice, u borbi, na maršu i odmoru činili specifičnost djelovanja svakog borca i rukovodioca u širenju bratstva i jedinstva. Bila nam je čast i ponos pripadati tako plemenitoj jedinici kao što je bila Prva proleterska NOU brigada.

Borci iz Blokova bili su prva popuna Brigade kod Livna u osmom mjesecu 1942. godine. Utisak koji su ostavili na novodošle stari borci proleter i komunist. Već u prve akcije koje je izvodila Brigada bile su popraćene dugim marševima, savlađivanjem rijeka i ogorčenim borbama. Borbe za Bosansko Grahovo i Ključ bile su nadčovječanske u naporima i krvlju ovjekovječene. U tim borbama izgubili smo šest boraca Dalmatinaca. Na Bosanskom Grahovu poginula su četiri druga: Stipe Matutinović, Divko Bulat, sekretar Skoja, i Ante Miočević, sva trojica iz malog podbiokovskog sela Zaoštoga.

U to vrijeme 1. novembra 1942. godine, u Bosanskom Petrovcu formira se Prva proleterska divizija. 7. novembra Prva proleterska brigada dobiva ratnu zastavu koju je lično predao drug Tito. Ova dva značajna događaja duboko su mi se urezala u sjećanje i tako ostala svježja da mi se čini kao da je to jučer bilo.

Poslije svečanog čina Prva proleterska brigada sa svojom tek dobivenom ratnom zastavom polazi u borbu na jako utvrđenu i do zuba naoružanu Sitnicu. Borba za Sitnicu bila je teška i krvava jer osim što je jako utvrđena u njoj su bile jake četničke, ustaške i njemačke snage i jedna domobranska pukovnija.

Treći kragujevački bataljon u kojemu sam i ja bio, prvi je došao u dodir s neprijateljem i započeo borbu. Pomrčina koja je vladala te noći išla je na ruku neprijatelju kao i visoki snijeg, pa su mnogi naši drugovi pred puškarnicama bunkera bili pokošeni mitraljezima. Uz jake žrtve poginulih i ranjenih, u svitanje dana, uspjeli smo savladati neprijatelja i osloboditi Sitnicu

koja je za neprijatelja bila veliki gubitak. Osim ratnog materijala koji je bio ogroman, zarobili smo mnogo četnika i ustaša i cijelu domobransku pukovnicu s naoružanjem. Interesantno je napomenuti da je među zarobljenicima bilo i dijete četničkog vođe Drenovića, a žena poginula u džamiji zajedno sa Nijemcima i ustašama. Borba za Sitnicu i njeno oslobođenje imala je dvostruku važnost u razvijanju borbenosti jedinica NOV i POJ, širenju bratstva i jedinstva i raskrinkavanju ustaša i četnika koji zajedno s okupatorom vode borbu protiv partizana i svog naroda.

Zarobljeni zločinci, ustaše i četnici sa Švabama, izvedeni su na sud naroda, a domobrani, koji su to željeli, pušteni svojim kućama. Odlazeći u svoje krajeve, domobrani su pričali što im se dogodilo na Sitnici, čime je bila demantovana propaganda neprijatelja kako partizani pale sela, ubijaju nevine ljude. Isto tako, narod tog kraja uvjerio se tko mu je pravi prijatelj gledajući u proleterima svoje oslobodioce, a istodobno je narasla mržnja prema slugama okupatora koji su narod podsticali na bratoubilački rat.

U tim su borbama Dalmatinci dokazali svojom borbenošću da se nisu razlikovali od svojih starijih drugova proletera i u borbi, i u političkom djelovanju, na odgovarajućim vojničkim i političkim dužnostima. U borbi za Sitnicu hrabro su pali pored ostalih i drugovi iz Dalmacije: Jozo Čular, Nikola Petković, oba iz Šibenika, Milovan Pavlinović iz Podgore i još neki drugi kojima se imena ne sjećam.

Ovdje bi bio zanimljiv doživljaj koji je u centralnoj Bosni omogućio narodu toga kraja da otkrije istinu o suradnji četnika s okupatorom i istinu o pravoj narodnoj vojsci.

Uoči Božića 1942. godine, četnički komandant Rade Radić sa svojim štabom živio je s Nijemcima. Nijemci i četnici su od crkve u Kokorima napravili štalu za konje. Borci Prve proleterske napali su četnike i Nijemce i zauzeli mjesto. Poštivajući vjerska osjećanja naroda i narodne običaje, borci su očistili crkvu i omogućili narodu da slavi svoj praznik, čak im je i naš pop proleter iz Brigade održao bogoslužjenje.

Vidjevši to narod je bio oduševljen i sve ono što su im četnici dan ranije naredili da sprema i donesu za njih, donosili su nama proleterima i s nama se veselili do kasno u noć. U tom vjerskom obredu i u veselju nije se pitalo tko je Srbin, Hrvat, Musliman i slično, već je u punom sjaju i na ovaj način izraženo bratstvo i jedinstvo svih naših naroda.

»Drugovi, ja sam ponosan što stojim na čelu vašeg Vrhovnog štaba, ja se divim našim borcima. Prošao sam kroz prvi svjetski rat, vidio sam Crvenu armiju, sibirske stepe i borbe sovjetskih partizana, ali vam kažem da je rijetko naći većih junaka nego što ih imate vi u svojim redovima«.

TITO

TONCI PUHARIC

MOJ PRVI ZADATAK

Sjećanja na ratne dane još žive u meni i ona će ostati kao neizbrisivi trag na teška, ali slavna vremena ispunjena patnjama, glađu, žrtvama, ali istovremeno i voljom, velikom željom i htijenjem da uspijemo. I mislim, kao i većina mojih ratnih drugova, da nikakvi zadaci ni naponi nisu za nas predstavljali napore, bez obzira na težinu zadatka.

S Prvom proleterskom brigadom prošao sam Neretvu, Sutjesku, Drvar i mnoga sela i gradove diljem nase domovine. I danas, kad bih htio da izdvojim jedan događaj ili doživljaj koji mi je najviše ostao u sjećanju, vjerujte, ne bih mogao. Da li je to bilo onda kada smo se pet kilometara nalazili od Drvara i strahovao za život vrhovnog komandanta u vrijeme desanta ili smrt omiljenog političkog komesara Prve proleterske divizije Filipa Kljajića Fiće, kojeg je pogodio zalutah metak pri povlačenju iz Zvornika preko Drine? Kakva je žalost tada zahvatila borce.

Sjećam se Sutjeske. Sedam dana i noći kiša je lila, a mi smo bili mokri i gladni, uši su nas grizle. Ranjenici, a sa svih strana pucnjava — pa opet smo bili kao jedan. I tada, usred kiše onaj susret s Prvom dalmatinskom.

Dalmatinci su pjevah i odjednom ne osjećaš ni kišu, ni glad. A na svakom koraku mrtvi proleter, djeca-borci. Da, i djeca su se borila. A drugarice naše, kako su bile hrabre. Moral, ponavljam moral, to nas je držalo. I upravo stoga, upravo zato što smatram da bi bilo nepravedno bilo što izdvojiti, želio bih da opišem svoj prvi zadatak pri stupanju u Prvu proletersku brigadu

Kolovoza i rujna 1942. godine stiglo je u oslobođeno Livno i bilo raspoređeno u Prvu proletersku brigadu nekoliko stotina partizana iz Dalmacije. Među njima nalazio sam se i ja. Raspoređen sam u intendanturu te brigade. Potom smo formirali radne čete, sastavljene od pekara, obućara, krojača. Sjećam se Mije Leke, obućara iz Metkovića, Vita Piraka, također obućara iz Makarske, Frane Rafanela i Zivka Puharića, pekara iz Makarske i Koste Malića, pekara iz Sarajeva.

Pri povlačenju iz Livna dobio sam zadatak da krenem s jednim vodom pekara u oslobođeni Ključ, odnosno da ispečemo kruh za Prvu proletersku brigadu i Centralnu bolnicu. Trebalo je rezerve kruha za tri dana.

Ključ je bio u ruševinama. U jednoj kući s kravom smjestila se Komanda grada. Kiša, naš vjerni pratilac. A žito koje je doturila omladinska brigada moralo se samljeti i ispeći kruh. Zar pod kišom i otvorenim nebom? Mlinovi porušeni. Mokrim daskama pokrivali smo pekare, jer zadatak se morao izvršiti. Mi smo ga izvršili. Borci su bili izgladnjeli, a trebalo je napasti Bosansko Grahovo.

Kruh im je bio {»dijeljen. Nakon napada na Bosansko Grahovo otišli smo u Bosanski Petrovac. A tu se je i formirala Prva proleterska divizija.

U vrijeme NOR-a nismo imali stalnih izvora snabdijevanja, niti skladišta. Glavni snabdjevači bih su mjesni odbori formirani u svim oslobođenim selima i gradovima. Naša intendantura stalno je slijedila pokret bataljona, i za njima vukla sljedovanje. Bilo je momenata posebno u sukobima većih razmjera, da su se bataljoni opskrbljivali izravno preko mjesnih odbora ili seoskih domova.

Događalo se da se i po nekoliko dana nije moglo doći do hrane. Primjer Zelengore, kada smo se isključivo hranili crjemiušiom i bukovim lišćem. Najviše smo oskudijevah solju.

Mesa za vrijeme ofanziva gotovo nismo ni imah. Velika poslastica bi bio iznemogli konj osuđen na smrt. Jeli bismo ga prijesna jer kuhati ili peći nismo smjeh da ne bismo vatrom ili dimom otkrili položaj.

Za kruh sam već rekao. Oskudijevah smo, ali je bilo momenata kada bi dolazili do žitarica. Tad je problem bio kako samljeti žito i ispeći kruh.

Najviše smo se radovah oslobođenju većeg garnizona ili grada, jer bismo se tada snabdjeli hranom, obućom i odjećom, oružjem i municijom. Takav primjer bilo je oslobođenje Prozora, gdje smo razbili čitavu talijansku diviziju i došli do pustih količina hrane i opreme.

Intendanti, ekonom i radni vod imali su vrlo težak zadatak. Naime, poslije napornog pješaćenja od 12 do 16 sati, borci bi imali zaslužen predah, odmor. Tada bismo mi stupah u akciju. Trebalo je nabaviti, pripremiti i podijeliti hranu umornim borcima. Potom ponovo naprijed. Rekao bih da se glavna ishrana sastojala od škroba, kačamaka, krumpira, pasulja i nešto mesa. Specijalitet je predstavljao kačamak koji su jedino znali spremi Crnogorci (krumpir i kukuruzno brašno).

Spomenuo sam narodnooslobodilačke odbore. Poslije borbi, smještah bismo se po seoskim kućama. Posebno mi je u sjećanju ostalo narodno veselje koje se ispoljavalo prilikom oslobođenja svakog sela, mjesta, grada. Kako nas je stanovništvo primalo? Spontano, razdragano, otvorena srca. I tada bismo se zajedno s narodom uhvatili u kolo. Imali smo grupe koje su izvodile skečeve, recitacije, itd. U takvim trenucima zaboravljah smo na sve patnje da bismo sutradan ponovno kretali trnovitim putevima, odricanja, gladi, junaštva, putevima naše borbe i revolucije.

IVO JAVORCIC

«•SRETNE TI RANE, JUNAČE!«

Kada vojnika rane u borbi, opreme ga u bolnicu, a tek onda, po ozdravljenju, liječničke komisije ocjenjuju njegovu borbenu sposobnost i vraćaju ga na front. Naravno, ovisno od težine i naravi rane. To je običaj »regularnih« armija. U našoj NOV bilo je ranjavanja i liječničkih komisija, ali ocjenu sposobnosti za daljnji nastavak borbe donosio je sam ranjenik, najčešće na način da je iz bolnice, još nezacijeljenih rana, »bježao« u svoju jedinicu. I ako je jedna od najvećih moralnih vrijednosti partizanskih jedinica bila nesebična briga za ranjenike, također je jedna od najvećih vrlina boraca bila požrtvovnost, čvrsta rješenost da se, učešćem u borbi, dade što veći lični doprinos, da se u slučaju ranjavanja bude što manje na teret drugovima. To su dragocjene vrijednosti NOV-e i svih njezinih pripadnika, čije su vrline i nesebična privrženost borbi za slobodu postale legendarne.

Ovoga puta naš sugovornik je Milan Gavranić, borac i skojevski rukovodilac Trećeg kragujevačkog bataljona Prve proleterske NOU brigade. On nam je ispričao epizode o pet rana koje je zadobio u »sreći i nesreći«, kako je pukim slučajem ostao živ i opet nastavljao borbu do konačne pobjede.

Milan je rodom iz Blata na Korčuli, gdje i sada živi sa svojom obitelji kao penzioner i društveno-politički radnik. U sjećanju iznosi detalje svoga ranjavanja daleko od rodnog otoka, ali, dakako, svojstveno Blaćanima, i Milan u najteže situacije uvlači humor, pomalo banalno ruganje sebi, događajima u čiji je vrtlog kao osamnaestogodišnjak dobrovoljno uletio.

— Znaš, druže, ne mora redom, jer kad bi po redu, teško da bi za pet dana pričanja došli do Sutjeske. Eto, tako na ljeto 1942. godine, moji drugovi, skojevci kao i ja, Ivan Šeparović, Ivan Barčetić i ja iz Blata preko Hvara na Biokovo, pa u Livno. Tu je čitav bataljon »J. Jurević«. Osniva se Prva dalmatinska. Odredilo 250 boraca u njen sastav. Nas, ostale, pitaju gdje želimo. Kažu najveća je čast u Prvu proletersku NOU... Mi sva tri Blaćana odmah tamo gdje je najveća čast. Nismo čestito ni zapucali, a već nam srp i čekić na titovki... Tako je, druže moj, a niki ga nisu zaslužili čitavo vrijeme rata ...

— Proleterska će se bije, na potoke krvi se lije... pjesma, vrag zna koja melodija ili bolje reći kombinacija kragujevačkog, užičkog, crnogorskog, hercegovačkog, dalmatinskog... kao i borački sastav brigade. No, dobra je pjesma, ali nije baš dobro krv liti. . . Ustaše, i to ona zloglasna »crna legija«, i Talijanci, oteli nam Duvno. Napadamo prvi. Diglo nas od večere i puzimo prema bunkerima. Ispred žica čekamo raketu — znak za juriš. Iza leđa nam zašli tenkovi, tuku minobacači — nasumce. Juriš po kaljužnom polju i gotovo.

— Šta gotovo, Milane?

— Tresne granata meni pred nogama. Ostao sam gluh i nekoliko mjeseci zvali me Gluhi Korčulanin. Drugovi me izvukli iz kaljuže, »sitne« ogrebotine, vuku me u previjalište? Očistio se od blata i naprijed u svoju Prvu četvrt Trećeg kragujevačkog... A, lipo je bilo biti i gluh. Ne čuješ da puca, ne čujem fijukanje tanadi, i. . . bacaš se u zaklon kada vidiš da to i drugi čine. . .

— A sada je sa sluhom u redu?

— Ozdravio sam u borbi kod Travnika početkom 1943. kad smo ono u širem pojasu štitili proboj preko Neretve. Puca, zemlja gori. Juriši se smjenjuju, naši i fašistički... I eto, tu sam opet osjetio da čujem, a ne samo da vidim što se oko mene događa . . . Moji drugovi se veselili jednako kao i ja, jer više me neće morati tapkanjem po ramenu opominjati i nemušto komunicirati. . .

— Preskočimo Sutjesku, jer ostao sam živ u desetkovanom bataljonu. Odatle smo izvršili prodor u istočnu Bosnu. Napadamo Zvornik. Ispred gradića Kula. Ko osvoji Kulu osvojio je Zvornik. Treći kragujevački provlači se kroz proklesalo žito. Puzimo uz brdašce kako ko može i umije. Kiša metaka obasipa naš streljački stroj... Odjednom osjetim da sam usamljen. Čujem žamor. Tiho zovnem: »Koje tamo?« Dođe protupitanje: »A koje tamo?« Mислеći da to mogu biti samo moji drugovi, odgovorim: »Partizani.« »I ovdje partizani« — čuh glas nedaleko sebe. Ali najednom osjetim na leđima grdosiju u ustaškoj uniformi. Zbacim ga. On me opet ščepa. I ja njega. Hrvemo se i davimo. Tresnem ga, a on još žilaviji. Sada sam ja njemu na leđima. Ako popustim gotovo je. A, priznajem, snaga mi je bila na izmaku. Odjednom mrak . . .

— Koliko sam bio u nesvjesti? Bolovi u stomaku, ranjen sam u ruke i noge. Teško se pokreću. Vrte mi se u glavi. Bos. Netko mi je skinuo cipele.

Imao sam njemačke alpinske gojzerice. Nema mi ni opasača s pištoljem, ni mitraljeza... Što je ovo? Pogledam na mjesto gdje sam se »probudio«. Ustaša grdosija, grozno iznakažen. Crijeva mu po travi razasuta. Oči izbečio u nebo. Zaključujem da je, dok smo se hrvali, odšarafio bombu. Dobro, živ sam, ali ko me ovako ogolio? Gdje su naši? Kada sam bio ranjen — jučer ili danas?! S užasnim bolovima i krvarenjem kotrljam se u podnožje brda. Nedaleko vidim kolonu. Pjevaju »Proleterska će se bije / na potoke krv se lije...

— Drugovi, iz koje ste jedinice?

— Treći kragujevački! A ti?

— Moj bataljon!

Okružiše me, previjaju i »Sretne ti rane, junače« ... Mislim da mi je tu »čestitku« prvi uputio Alija Ceho, komandir Omladinske (Fočanske) čete, jer mi odmah reče: »Moji mi rekoše da su te sahranili, da su te našli mrtvog uz jednog ustašu ...«

— Reci ti svojim da mi vrate cipele i pištolj, i opasač i mitraljez, božju im majku, lupešku . . .

Naravno, smijali smo se i pričah kako su me »operušali« i da me nisu imali kada sahraniti, da oprostim, da će drugi put biti »pažljiviji« i revnosniji na izvršenju zadatka.

Po ozdravljenju opet sam se vratio u moj kragujevački.

I opet sam bio ranjen kod Valjeva, pa prilikom oslobođenja Beograda. Naravno, nikad nisam čekao da rane potpuno zacjele. Jer, ako nisi u svom bataljonu, sve ti fali. Ko može izdržati u toj »pozadini«? U bataljonu je život, pjesma, drugarstvo . . . Zadnju ranu »zaradio« sam na Sremskom frontu. Bio sam tada skojevski rukovodilac bataljona. Napadamo švapske položaje kod sela Nijemci. Tresne granata i opet me »propisno« kontuzovalo i ranilo u nogu. Dovukli me u Šid. Smjestilo u udoban krevet. Za mene više nije bilo povratka u borbu. Ne da sam ostao nesposoban, već dok sam ozdravio rat je bio završio.

TOMISLAV JELIC

OSLOBOĐENJE PRNJAVORA

Poslije zauzimanja Teslića, 2. siječnja 1943, i ponovnog ulaska neprijateljskih snaga u ovaj grad, 6. siječnja, Drugi i Četvrti bataljon Prve proleter-ske brigade, kojima je u ime Štaba brigada komandirao Miloje Milojević, zamjenik komandanta brigade, upućeni su prema Prnjavoru. Ostali bataljoni su se nalazili: Šesti kod Teslića, a Prvi i Treći na pravcu prema Crnom vrhu i Banja Luki.

Planom je bilo predviđeno da se demonstrativno napada, a ako otpor neprijatelja bude slab, zauzme Prnjavor. Oslobođenje Prnjavora, smještenog u srcu centralne Bosne, predstavljalo bi i veliku pomoć našim jedinicama koje vode žestoke borbe s neprijateljskim snagama oko Teslića.

Da bi napad na Prnjavor bio što jači i obuhvatniji, a u neprijatelja stvorio uvjerenje da u napadu sudjeluju jake partizanske snage, odlučeno je da se formira kombinirani bataljon od jedne čete iz Drugog i jedne iz Četvrtog bataljona i grad napadne sa tri pravca.

Drugi crnogorski bataljon bez jedne čete bio je koncentriran u Lišnji i Galjipovcima, Četvrti kraljevački ispred Bijaka i Cera, a lijevo od njega Treći kombinirani bataljon. Prema prikupljenim podacima Prnjavor je branilo oko 800 vojnika. Napad je trebao da uslijedi u toku noći 15/16. siječnja 1943. Petnaestog siječnja jedna jedinica iz Forkapinog četničkog odreda prešla je na našu stranu, i to je bio krupan uspjeh.

Napad je bio predviđen za 23 sata, ali se krenulo na izvršenje zadatka odmah predvečer. Noć je bila hladna s jakim vjetrom i snježnom vijavicom. To nam je omogućilo da neprimijećeni pridemo položajima, čime smo neprijatelja potpuno iznenadili. Čak ni četnici, koji su se nalazili oko grada, nisu nas otkrili i obavijestili na vrijeme svoje gospodare. Na Macinom brdu i u školi podno brda Bijaka neprijatelj je bio potpuno iznenađen i prvim naletom razbijen i likvidiran. Isti je slučaj bio i na Ceru, jedva da su stražari uspjeh ispaliti po jedan metak, a naši borci su već bih na njihovim položajima. To je bila iznenadna i munjevita akcija. Uхватili smo telefonistu s telefonom u noći. Jedan borac je uzeo slušalicu i čuo da neko iz grada pita: »Kakva je to pucnjava«. Naš drug mu je odgovorio: »Kod nas je sve u redu. Pucaju »bande« u susjednom selu.«

U ovom naletu bataljoni su zarobili nekoliko desetaka domobrana i četnika.

Nastupajući dalje ka Prnjavoru, u muslimanskom selu Konjukovcu naišli smo na naoružane ljude postrojene usred sela ispred kojih je šetao mushman sa čalmom oko fesa. Na naš povik »dolje oružje« i »ruke uvis«, puške su jednostavno skliznule s ramena, a ruke poletjele uvis iznad glave. Na pitanje ko su, čovjek sa čalmom ispred stroja raportira: »Gospodine komandiru, mismo muslimanska milicija. Dobili smo oružje od ustaša da se borimo protiv vas, ali mi nećemo da pucamo, jer ste vi narodna vojska.«

Prema izgovoru moglo se zaključiti da se za ovaj raport dugo pripremao. Nastalo je i kratko veselje uz poklike: »Živjeli partizani!« Zatim je »milicija« otišla svojim kućama, a mi krenuh prema gradu. Do ulaska u grad likvidirano je još nekoliko bunkera i zarobljeno više domobrana. Jedan među njima podiže strojnicu i reče: »Ovo je peta koju vam predajem«. »Kada nećeš da se boriš za Antu Pavelića, zašto ne ideš u partizane«, pitamo ga. »Ovako imate više koristi od mene«, odgovorio je.

Na cesti koja od Prnjavora vodi ka Derventi praštale su ručne bombe. Tamo je rudarska četa Četvrtog bataljona sačekala ustaše i domobrane koji su bježali prema Derventi. Koristeći noć, jedan broj je uspio da pobjegne.

U grad su istovremeno ušli dijelovi Drugog i Četvrtog bataljona. Otpor se daje još samo iz pojedinih uporišta, koje naši borci vješto obilaze i napadnu neprijatelja s leđa. Najjači otpor pružen je oko katoličke crkve, Sokolane i bunkera na putu za Teshć. Grupa rudara iz rudarske čete s Božom Zarkovićem, puškomitraljescem, primorala je bombama na predaju neprijatelja koji se branio u Sokolani. U školi, u centru grada, nalazilo se oko dvjesto domobrana s oficirima. Kada su dijelovi Drugog bataljona ušli u školu, koja je bila pretvorena u kasarnu, vojnici i oficiri sjedili su mirno s puškama među

koljenima. Jedino je jedan ustaša među njima pokušao da skoči kroz prozor i da pobjegne, ali nije imao vremena. Naš puškomitraljezac bio je brži.

Pred zoru, 16. siječnja, naše su jedinice izbile na drugu stranu grada.

Tamo je Četvrti kraljevački bataljon zarobio glavninu neprijateljskih snaga s pozadinskim dijelovima koja je pokušala da se izvuče prema Derventi. Tako je Prnjavor bio oslobođen, a na trgu se povelu kolo s pjesmom objavljujući građanima da u mjestu više nema ustaške kame.

Ovaj kratak, iznenadan i energično vođeni napad pretvorio se od demonstrativne akcije u naš potpuni uspjeh i veliki poraz neprijatelja. Poginulo je, ranjeno i zarobljeno preko 400 vojnika i oficira s bojničkom na čelu. Zaplijenjena je velika količina ratne i druge opreme i hrane.

Narod nas je toplo i oduševljeno primio, a mladići su masovno stupali u naše redove. Formiran je i Prnjavorški partizanski odred. Ovo je ujedno i prvo oslobođenje ovog gradića. U grad se vratio i Mjesni komitet koji je do tada bio na terenu. U ovim borbama bataljoni Prve proleterske izgubili su nekoliko boraca. Pored ostalih, poginuli su: Veselin Despot, Marko Junaković, Zivko Kokić, Ante Vukšić i Mile Ramadža.

Poslije nekoliko dana odmora, kombinirani bataljon kreće prema Srpcu, Koibašu i Motajici, rastjerujući usput manje grupe četnika iz korpusa zloglasnog Derikonje. Bataljon je dio puta prešao sankama. Bilo je hladno. Pod sankama je škripao zaleđeni snijeg. Na večer 20. siječnja bataljon je stigao ispod Motajice. Iz četničkog kruga došao je u susret jedan četnik, naš simpatizer, i saopćio znake za raspoznavanje među četnicima. I dok je bataljon na sankama klizio po zaleđenom putu, Forkapa je bezbrižno večeravao sa svojim doglavnici. Mogao je biti miran, jer je ispred Srpca imao sigurno obezbjeđenje. Četnici su znali da se partizani nalaze u blizini, ali nisu vjerovali da će ih tako brzo »posjetiti«.

Prve sanke sa prethodnicama zaustavile su se ispred zgrade četničke straže. Naša patrola je rekla lozinku. Četnici su odgovorili i munjevito bili razoružani. Prolaz je bio slobodan. Kada smo ispred Srpca sišli sa sanki, noge su bile ukočene. Skakali smo u mjestu da se malo zagrijemo. Bili smo veseli što ćemo brzo »zamijeniti« četnike u toplim sobama posavskih seljaka i građana. Ali su nam to raspoloženje pokvarili psi. Oni su prvi osjetili naš streljački stroj koji je u vidu potkovice obuhvatio naselje. Nastao je takav lavež kao da je bilo stotinu pasa, što je alarmiralo četnike koji su istrčali iz kuća. Jurili smo kroz naselje i počeli da ih hvatamo.

Cijelim naseljem prolomi se pucnjava. Četnici su uspjeli da se izvuku. Mnogi su bježali u košuljama, bosu. Nalazili smo po kućama cipele, kapute, opasače, oružje. Naš dolazak bio je zaista iznenadan. Forkapa, četnički komandant, uspio je sa »glavninom« da se izvuče pored Save i pobjegne prema Kobašu, ali tamo nije našao sklonište. Kobaš je već bio zauzet od čete Četvrtog bataljona, koja je uhvatila veću grupu četnika, a ostatak je progonila ispod Motajice. Jedan dio četnika koje je u Srpcu napala četa Drugog bataljona pobjegao je preko Save u krilo ustaša. U Srpcu smo po kućama ispod kreveta izvlačili bradonje koji nisu uspjeli da pobjegnu. Nadajući se brzom odmoru u toplim kućama, ostali smo sve do zore hvatajući četnike.

Pošto je Srbac bio očišćen, smjestili smo se u selima i periferiji oko njega. Narod nas je ljubazno dočekao i primio. Bilo im je dosta terora.

Tako je Prva proleterska NOU brigada, izbijanjem na rijeku Savu početkom 1943, pored razbijanja četnika koji su svakodnevno širili propagandu protiv NOVJ, postigla i ogromni politički značaj. Narod je uvidio što je kakva i tko je čija vojska.

Bataljon se nije duže zadržao. Moralo se na nove zadatke, u nove okršaje koji su dočekivali Prvu proletersku brigadu.

MATILDA VIDOVIĆ

DVA PUTA OTPISANA

Prilikom noćnog napada na Bradinu, u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, jedan od drugova bio je teško ranjen u stomak. Izvukli su ga iz vatre i predali ga meni da se dalje o njemu brinem. Previla sam ga, položila ga da leži, brisala mu znoj sa čela, tješila ga da će biti dobro i da će ozdraviti. On je samo tiho ječao. Kada se nešto primirio, pokrila sam ga svojim šinjelom plašeći se da ne nazebe. Zabavljena tako oko ranjenika, nisam ni primijetila da već sviće. Hoću ponovo da provjerim kako je ranjenik. Vidim — izdahnuo. Vatra se u međuvremenu utišala i ja pogrešno zaključim da naši već moraju biti u Bradini. Skinem šinjel s umrlog i baš kada sam htjela krenuti, primijetim kako se obližnjom stazom kreće nekoliko Talijana — alpinaca sa kazanima. Jedino što sam mogla učiniti bilo je da legnem pod prvi grm u nadi da me neće primijetiti. Prošli su na dva do tri metra od mene, a da me nisu vidjeli. Kada su prošli, ustanem i nagnem bježati. Talijani su digli graju. Očekivala sam pucnjavu, ali prevarila sam se. Bježala sam i dalje i sve im više izmicala. Oni i dalje nisu pucali. Tko zna, o tome sam kasnije razmišljala, možda su po vodu krenuli neoprezno, bez oružja. Trčala sam tako sve dok nisam naišla na svoje drugove. Povlačeći se još po mraku, nisu odmah zapazili da me nema. Kasnije su vjerovali da sam nastradala.

Poslije oslobođenja Zvornika, jula 1943. godine, morali smo se hitno povlačiti, jer je neprijatelj navalio tenkovima. U zaštitnici je ostala jedna naša trojka sa puškomitraljezom. Odredili su da se vratim i povučem tu trojku. Nisam ih mogla naći, jer sam, izgleda, pogriješila pravac. Odjednom sam na svega desetak metara ispred sebe ugledala grupu četnika. Reagirala sam. Naglo sam se okrenula i počela bježati što sam brže mogla. Četnici su povikali i počeli trčati za mnom sa očiglednom namjerom da me živu uhvate. Trčali su a da uopće nisu pucali. Ali, ja sam baš zato što sam munjevito reagirala imala prednost od onih nekoliko dragocjenih, čak presudnih sekundi. Uspjelo mi je da se odlijepim od četnika i da stignem svoje.

VITOMIR PIRAK

PRELAZ PREKO NERETVE

Šestog ožujka 1943. godine Prva proleterska brigada se našla na položajima između Gornjeg Vakufa i Bugojna i poslije izvršenog zadatka u kontraudaru 7. ožujka ujutro krenula niz dolinu Rame u pravcu Jablanice. Za nama su zauvijek ostali na vječitaj straži divni borci i starješine, komunisti i skojevci koji su jurišali na neprijatelja u ovih nekoliko dana na Ivan-sedlu, Bradini, Raštelici, Vijaduku, Lukaču, Konjicu, Brđanima, Bugojnu i Gornjem Vakufu ispoljavajući junaštvo nad nadmoćnim neprijateljem izvršili su naređenje Vrhovnog komandanta druga Tita za spas svojih ranjenih i bolesnih suboraca. Njih 29-orica (Crnogoraca, Srbijanaca, Dalmatinaca, Bosanaca, Hercegovaca i Slovenaca) ostali su zbratimljeni na bojnopolju, a to su: Prlja Petar, Konjovoda Dinko, Purlija Miša, Dragobratović Stipe, Vujović Spiro, Babjanović Mate, Brković Mile, Jelić Jakov, Tošković Rajko, Jurčević Milan, Bobičić Miloš, Komadina Jakov, Dimitrijević Đuro, Konjovoda Krste, Joskević Momir, Katić Niko, Mirković Slavoljub, Milišić Ante, Akcović Rajko, Mrdeža Mijo, Pavlović Časlav, Marinović Ivan-Raščanin, Rak Zorka, Skugor Ivo, Jovanović Bogdan, Senata Petar, Vučić Jakov i Nada, učiteljica iz Slovenije.

U toku dana brigada je stigla do sela Gračanice u dolini Rame. Na cesti ispred sela kolonu je posmatrao drug Tito. On je sa Vrhovnim štabom bio u pokretu prema Neretvi. Borci su u koloni pjevali borbene i revolucionarne pjesme.

U Gračanici bataljoni su se odmarali oko tri sata. Tu smo dobili nešto hrane koje su druge jedinice zaplijenile od Talijana. Snijeg se topio. Kolona vijuga dolinom Neretve. U dolini je mnogo vojske. Čuju se topovi. Odjekuju eksplozije avionskih bombi. Avijacija nas stalno prati i usporava pokret. Pokraj kolone prođe četa tenkova koja žuri na položaj. Crvena petokraka odudara od tamnozelenih boja tenkova koji su do oslobođenja Prozora služili neprijatelju. Sada je to naše oružje. Na raskvašenom putu od istopljenog snijega ostaju tragovi gusjenica. Kada smo prolazili blizu druga Tita orila se pjesma proleterska. Pjevalo se, iako je snaga bila na izmaku. Pjesma je uvijek nosila ljude, davala im novu snagu. S pjesmom se lakše kretalo iako su noge bile umorne. Mraz je štipao nepokrivene dijelove tijela, a već nekoliko dana dobivali smo samo po jedan obrok hrane dnevno. Usput susrećemo ranjene i bolesne. Svi su oni izašli iz kuća i skloništa. Sigurno su čuli da nailazi Prva proleterska i hoće da je pozdrave. Među njima smo prepoznali rođake, komšije i suborce sa Biokova, Svilaje i okolice Šibenika. Pitali smo jedni druge za pojedinih, ali oni su već bili poginuli u raznim jurišima. Većina ih je bila sa područja Dalmacije od kojih se jedan broj koji je mogao ići i osjećao se bolje priključio nama i nastavio borbu u ovoj slavnoj jedinici. U selu Dugama našli smo u jednoj kući teško ranjenog našeg prvog komandira sa Biokova Antu Beroša. Nije nas prepoznao. Jedan drug nam reče da mu je kapak lubanje podignut i da je pitanje sada kad će umrijeti. Koji divan junak Makarske, jedan od prvih komandira s Biokova koji je u sastavu 1. dalmatinske bio komandant bataljona i hrabro i neustrašivo vodio svoje borce sve do kobnog ranjavanja. Dok ga gledam oči mi vlaže i srce se steže

jer sam ga dobro poznao od prije rata i u njegovoj 1. četi bio kurir na Biokovu. Mislim da je tu i umro. Tada isam saznao da nam je poginuo i Nikola Vela koji je bio kontuzovan na Ivan-sedlu od bombardovanja u bolnici u Trešnjevi. Ta vijest je brzo prostrujala cijelim bataljonom i borci su se nijemo gledali, ne vjerujući da taj mladi i hrabri komunista, podgorski mornar, koji je bio omljubljen među borcima i starješinama, neće biti više sa nama. Uvijek je bio veseo i raspjevan, sve tegobe rata je lako podnosio, a posebno od Bosanskog Petrovca do Sitnice kada je bos po hladnoći i dubokom snijegu marširao bez obuće nogama umotanim krpama. Bio je čvrst i uporan borac i starješina.

Žurili smo jer je kolona odmicala prema dolini Neretve koja se sve više sužavala. Za ledima ostade skoro pusta Rama. Iznad puta se izdiže Tovarnica. U podnožje planine vijuga put pored rijeke. Strme strane spuštaju se do samog puta. Ponegdje se vide tragovi eksplodiranih bombi. Hući planinska rijeka. Nosi suho, polomljeno granje i mrtva tijela talijanskih vojnika, koji su se otkočili sa stijena. Nosi i vojničku opremu koja nije potonula. Čuje se pjesma proleterska, koji hitaju duž njenih kanjona. Kasno u noć stigli smo u Jablanicu. Za sudbinu domaćina ništa ne znamo. Sve je napušteno. Kuće su prazne i u njima nešto partizana. Stiže sve više vojske. Bat koraka i topot konja odjekuje praznim ulicama. Tu je kratak odmor i umorni smo brzo zaspali. Nismo sačekali da nešto pojedemo. Samo su stražari upinjali zadnje snage da ostanu budni. Očni kapci su se sami zatvarali. Pred zoru su nas dežurni budili za doručak i da se pripremimo za pokret. Visoke planine, koje su se strmo spuštale ka Neretvi, teško su se raspoznavale. Jedino je svježina zraka opominjala da su one na domaku. Zvijezde su svjetlucale na nebu. U koloni po jedan borci bataljona pođoše ka Neretvi i za nekoliko minuta čelo je izbilo na rijeku. Pogledi boraca su usmjereni na strmi prilaz mostu, na gvozdenu konstrukciju mosta koja je virila iz vode. Po naređenju druga Tita od 28. veljače most su naše jedinice porušile. Porušen je kako bi se neprijatelj zavarao. Neprijatelj je odatle povukao jače snage vjerujući da ćemo se probiti u drugom pravcu, ali preko tog porušenog mosta borci II dalmatinske su razbili neprijatelja i sada preko njega prelaze borci i ranjenici. Čelo kolone se spušta strmim, gotovo vertikalnim, prilazima ka izlomljenoj konstrukciji. Mnogi idu četveronoške. Ispod mosta se pjenuša silovita rijeka. Pjenuša se i buči udarajući u nakvašene dijelove mosta. Za konstrukciju koja viri iz vode pričvršćen je uski drveni viseći most. Preko njega prelaze samo teški ranjenici. Borci su se pentrali po željeznim dijelovima mosta, koji su strmo stršili iznad rijeke. Noć zahtijeva pažljive pokrete, a most valja brzo preći, jer za nama slijede druge jedinice koje do svanuća treba da pređu na lijevu obalu.

Brzo smo se našli na lijevoj obali. Kolona se uputila vijugavim putem ka selu Krstaču. Na lijevoj obali kod mosta vidjeli smo pobijene četnike, poginuli su izvršavajući naređenje okupatora i braneci Talijane. Na njima su dijelovi izbljedjele talijanske uniforme. Pored njih crne šubare i kokarde umrljane zemljom i krvlju. Borci ih prezrivo gledaju. Mnogi su pomislili: Kada se ova borba završi historija će ih osuditi kao izdajnike. Bit će osuđeni od vlastite djece i cijelog našeg naroda.

Saznajemo da je naša brigada u prethodnici i da smo sada u sastavu 2. proleterske divizije pod komandom Peka Dapčevića. Treba požuriti jer moramo razbiti četnike koji nas čekaju. Penjemo se neprohodnim Prenjem prema

gornjem toku Neretve, za nama su ostale jedinice. Neprijateljska artiljerija neprekidno nas tuče, ina koju se ne obaziremo jer proleter i žure da izvrše i ovo Titovo naređenje. Tu nam se priključilo nekoliko Dalmatinaca i Dalmatinki iz sastava jedinica 9. dalmatinske divizije koje su izrazile želju da se bore u sastavu brigade. Većinom su to bili borci iz sastava 4. dalmatinske brigade sa područja Biokova i otoka. Bili su radosni kada su u bataljonima našli dosta svojih poznanika.

NEDJELJKA BEBIC

POSTALA SAM DIO NJIH

Godine 1942. u Desnami kod Metkovića već je postojala dobro organizirana partizanska grupa na čelu sa Vinkom Dragovićem. Preko moga mjesta održavala se veza s partizanskim grupama i odredima na širem području. Već 1942. godine u selu je prihvaćena jedna grupa partizana – Crnogoraca. Tada sam i prvi put čula pjesmu »Oj, svijetla majska zoro ...« Bio je to za mene prvi dodir s najvećom tekovinom revolucije – bratstvom i jedinstvom.

Krajem 1942. godine organiziran je odlazak naše grupe u partizane. Jedva smo dočekali taj dan. Bili smo radosni, sretni. Pri odlasku iz doline Neretve, naš drug, kasnije borac Prve proleterske, Jure Odak Salkan, zapjevao je: »Oj Neretvo, hladna vodo, ti ostaješ a ja odo« ...

Prvo vatreno krštenje doživjeli smo u Drveniku kod Makarske, gdje su nas tukli topovima iz Sućurja na Hvaru. Preko Drašnice stigli smo do partizanskog Biokova i bili prihvaćeni od tamošnjeg partizanskog odreda. Uz njihovu pomoć krenuli smo preko Imotskog prema gornjem toku Neretve. Našoj su se grupi usput pridružili i drugi dobrovoljci.

U jeku je bila četvrta neprijateljska ofanziva. Pomiješali smo se s ranjenicima i skupa s njima prešli preko srušenog mosta na Neretvi. Tom prilikom neki iz naše grupe su se raštrkali. U jednom selu iznad Jablanice, mislim da je to bio Krstac, raspoređeni smo u sastav Prve proleterske brigade. U Beogradski bataljon došlo je nas četvoro: Dragica Bebić, Jure Odak, Maša Škero i ja. Bili smo presretni, nismo mogli vjerovati: tek stigli s terena, pa odmah u proslavljenu Prvu proletersku! Bio je to za mene prvi istinski dodir sa Titovom vojskom: uniforma, kapa, crvena petokraka zvijezda sa srpom i čekićem.

Lijepo su nas primili drugovi iz Beogradskog, pitali su odakle smo, kakva je situacija u nas. Osjetila sam tada to legendarno drugarstvo Titovih partizana i vrlo brzo postala dio njih, a oni su znali voljeti nas Dalmatince. Uostalom, u Beogradskom bataljone već je bilo Dalmatinaca koje smo tada upoznali. Jedan od njih, moj zemljak Petar Bogunović, reče mi u šali: »Kud je vas đava donija ovamo!«.

Jelena Petrović, koja je bila referent saniteta Beogradskog bataljona, rasporedila me je u bataljonski sanitet. Prihvatila me je kao pravoga druga, a tako se odnosila i prema ostalima.

Na putu prema Drini vodili smo stalne borbe goneći četnike. Iz tih dana u sjećanju mi je naročito ostao kurir Todor, gotovo još dječak. Bilo je hladno, kiša je neprestano padala i gasila vatru. Todor bi se zgurio uz vatru, prokilsao i prozebao. »Kako si, Todore?« — pitaju ga, a on se još više zgurio. »E, moj Todore, svaki dan to gore!« — reče mu neko u šali. Tražili su tada dobrovoljce za bombaše, a ono — javili se svi! Htjela sam i ja ići, ali mi drugarica Jelena nije dozvolila. Sa toga zadatka neki se nisu vratili. Bila sam potresena. Tu sam prvi put doživjela sve strahote rata, borbe i smrti.

Potom sam oboljela od pjegavca, koji me je onako sitnu i slabašnu potpuno slomio. Jelena je skinula maramu s vrata, plavu maramu sa točkicama, i poklonila mi je. Bila sam dirnuta. Otpremili su me u Centralnu bolnicu. Dobila sam konja, ali kako nisam znala jahati, bolesna i slaba, padala sam s njega nekoliko puta. Sa Centralnom bolnicom prešla sam Durmitor. U selu Rudine nad Pivom osjećala sam se bolje. »-Ko može ići?« — pitao je liječnik. Javila sam se i ja i još jedan Dalmatinac. Kao oporavljene tifusare, uputili su nas za jedinicom. U selu Mratinju naišli smo na neku partizansku jedinicu. Borci su pržili ječam u porcijama. Ponudili su i nas. Iako je bilo teško, pjesma se orila.

Išli smo uz Vučevo. Na Šesti bataljon naišla sam kod Suhe. Bilo je hladno, kiša je lila dan i noć, a vodali smo bitku nekoliko dana zaredom. Tu sam prvi put jela konjetinu. Neki su je u početku odbijali i jeli samo kašu. Kasnije, bogme, nitko nije odbijao konjsko meso. Vidjela sam tada i jednog druga kako žvače travu. »Druže, pa ti travu jedeš!« — kažem mu sa čuđenjem. »Gospe mi, ćeš i ti!« — odgovori mi on.

Ostala sam bosa. Jedan od drugova koga pamtim kao čika Savu pravio je opanke od svježe kože. Na mene nije došao red za opanke, jer je naređen pokret, pa mi je čika Sava dao kožu da je nosim, a da će mi on opanke negdje usput napraviti. Ali, usput smo te moje opanke ispekli i pojeli.

Bila sam tako slaba kad smo prelazili Sutjes'ku da me je jedan drug prosto prenio. Dan je bio sunčan i lijep, ali ne za nas. Tukli su nas avioni. Tukli su i topovima po nama. Trebalo je prijeći brisanim prostorom, ali se nikome nije rado išlo. Zato komandant Šarac oštro zapovjedi: »Naprijed!« U istom momentu pade bomba. Pade i komandant Šarac i njegov konj. Mene, koja sam stajala najbliže komandantu, zasu zemlja. Ustala sam i potrčala ka njemu. Bio je mrtav. I njegov konj je ugibao.

Početakom jula odredili su me da idem na kurs u divizijsku bolnicu. Taj kurs je u stvari počeo tek koncem 1943. godine. Po završetku kursa prešla sam u artiljerijski divizion. Tako sam se rastala od divnih drugova i drugarica iz Beogradskog bataljona.

»Na zimi, po daščarama ili pod golim nebom, u šumi kraj vatre, seljaci i seljanke ne ropću na svoju sudbinu, već kažu: 'Braćo mila, borite se — a mi ćemo da damo i posljednji zalogaj što ga imamo, da biste pobijediti našeg zajedničkog neprijatelja'. To je moral kakav se rijetko i teško nađe, to je ponos naroda Jugoslavije.«

TITO

RAJKO PANIC

U NAJLEPŠOJ USPOMENI OSTALI SU MI DALMATINCI

Prvi put sam se sreo sa Dalmatincima negde krajem jula 1942. godine, kada je Prva krajiška proleterska brigada maršovala od Drvara prema Glamoču u susret proleterskih jedinica koje su dolazile iz Srbije i Crne Gore. Do tada sam sve pohvalno slušao o Dalmatincima kao ljudima. Tada sam video kolone Dalmatinca koje su išle preko Glamočkog polja da popune proleterske jedinice koje su zbog velikih i iscrpljujućih borbi bile proređene. Tada je, koliko se ećam, dosta Dalmatinaca stupilo i u krajiške jedinice koje su do tada bile sastavljene uglavnom od srpskog življa, te je iz političkih razloga, zbog bratstva i jedinstva, trebalo osvežiti i hrvatskim borcima radi stvaranja jezgra za formiranje većih partizanskih jedinica-formacija koje bi bile sposobne ne samo vojnički nego i politički da mobilišu nove borce u onim krajevima Jugoslavije gde partizanski pokret nije bio zastupljen.

Kad sam sticajem okolnosti kao teški ranjenik u februaru mesecu 1943. godine došao u Centralnu bolnicu, pružila mi se prilika da neposredno dođem u kontakt sa ranjenim Dalmatincima. Pored svih muka koje smo kao teški ranjenici morali trpeti, mi smo ipak na neki način bili radosni što smo i u ovim teškim mukama zajedno. I u takvim situacijama mi smo kovali bratstvo i jedinstvo. Čini mi se da nema nigde veće solidarnosti nego u ranjenika. Mi smo između sebe delili svaku sitnicu, naročito hranu i cigarete. Takva visoka svest je vladala skoro bez izuzetka među svim ranjenicima.

Sećam se jednog dana kada su kod Livna, za vreme četvrte neprijateljske ofanzive u moju sobu doneli na nosilima jednog teškog ranjenika. Bio je bez desne noge do kuka. Zvao se Lovro (prezime sam mu zaboravio), bio je rodom iz jednog sela ispod Biokova, imao je oko 21 godinu. Bio je lep i telesno razvijen mladić, pun vedrine i veselog raspoloženja, tako da niko ne bi rekao da je teški ranjenik. Ležali smo jedan pored drugog. Brzo smo uspostavili kontakt vodeći nevezan razgovor. Reče da je iz neke dalmatinske brigade. U toj sobi bilo nas je 8 teških ranjenika iz raznih jedinica i nismo se ranije poznavali. Do dolaska Lovre uglavnom smo ćutali. Već sutradan Lovro je sve ranjenike u sobi upoznao. Čak je počeo i neke šale da izvodi s nekim na račun svoje izgubljene noge. Kada je pošao u partizane računao je, ako ne pogine, ostaće bez nekog dela tela, i dodao: »Asti gospe, pa ne bi bija onda rat ako bismo ostali svi ćitavi. Kakav bi ja bija ratnik kad bi posli rata kompletan došao doma, ne bi mi niko virovao da sam bio u ratu.« Tako je Lovro postao glavna ličnost u našoj sobi i svima je bio zanimljiv, čak i medicinskom osoblju i bolničarkama.

Jednog je dana u našu sobu došla hiruška ekipa da nas previje. Mislim da ranjeniku ništa nije milije nego da mu previju ranu. Lovro je odmah počeo sa svojim upadicama, tako da smo se svi slatko smejali. Pošto sam ležao pored njega na slami, mogao sam da vidim njegovu ranu. Kad je bolničarka skinula zavoje s njegove rane, zaprepastio sam se kad sam video da je Lovri pored noge metak razneo i mošnice. Lekar je zaklonio ćebetom Lovrine oči da ne vidi u kakvom je stanju njegova rana. Nastojao je da i ostale ranjenike poštedi te neprijatne slike. Međutim, lekar je primetio moj ćudan

izraz lica i grimasom me upozorio da ćutim i da to mora ostati u tajnosti. Baš toga momenta u sobu je u pratnji kurira ušao doktor Stanko Martinović, inače zamenik šefa Vrhovnog saniteta doktora Gojka Nikoliša. Stanko je posmatrao Lovrinu ranu i nešto je na latinskom jeziku razgovarao s lekarom koji mu je čistio ranu. Doktor Stanko upita Lovru kako se oseća, a on mu odgovara da jedva čeka da mu rana zaraste i da umesto izgubljenelne noge sklepa neku drvenjaču pa da ide u svoju brigadu na položaj. Svi smo sa simpatijama primili tu Lovrinu dosetku. Stanko ga je hralbriio i govorio mu da će ga od borbe poštedeti i da će mu naći odgovarajuću dužnost u pozadini gde će biti koristan kao i u borbenoj jedinici. Lovre mu je na to odgovorio: »E, moj doktore, pozadina je za žene a ne za muškarce, ja ću od vaše pozadine da tražim samo jedno magare koje će me nositi i mene i moj mitraljez, jer znaš kako je, nemam baš mnogo povjerenja u moju drvenjaču, može i nju neprijateljski mitraljez da prebije pa sam nekako sa magaretom najsigurniji. Ja znam šta magare misli i ono će me slušati. Jer morat će se neki put i bježati od neprijatelja, a magare će moći sve moje zahtjeve ispuniti – da pobjegnemo zajedno sa mojim mitraljezom. Doktore, ja sam izgubio nogu kao mitraljezac pa hoću rat da završim kao mitraljezac.« Doktor Stanko nam je pri rastanku zaželeo svima skoro ozdravljenje i obećao da će nas uskoro opet posetiti. Pri izlasku iz sobe malo je zastao na vratima i obratio se svima rekavši: »-Budite svi tako hrabri kao Lovre«.

Doktor Stanko Martinović je u svojstvu zamenika šefa Vrhovnog saniteta poginuo na Sutjesci za vreme Pete neprijateljske ofanzive. Proglašen je za narodnog heroja. Danas mnoge institucije u našoj zemlji nose njegovo ime. Inače je bio majka za ranjenike i bolesnike. Znao je u svako doba dana i noći da obilazi ranjenike i bolesnike i skoro sa svakim da izmeni po neku toplu i prijatnu reč.

Tako sam Lovre i ja postali mnogo dobri drugovi. Uvek smo nalazili temu za razgovor, mada sam stalno mislio o njegovoj rani. Pa i ako preživi rat, kakva će njegova sudibina biti? Cemu će jse on radovati? Neće moći imati potomstva, pa teško će se moći i oženiti, jer će ga retko koja hteti. Zar će Lovre kao takav moći osetiti punu radost slobode koja će jednog dana doći? Iskreno sam delio njegovu sudbinu i ozbiljno bio zabrinut. U tim dubokim mislima često me je Lovre prekidao pitanjem: »Što si se, Rale, toliko zamislio? Sigurno si kod kuće ostavio veliku ljubav?« Nisam imao hrabrosti da u zgodnoj prilici s njim porazgovaram o njegovim mošnicama. Plašio sam se da će ga to razočarati, pa sam odlučio da takav razgovor ostavim za kasnije. A dotle će se možda i on pomiriti sa sudbinom, pa ću nastojati da ga ohrabrim mogućnostima medicinske nauke koja će takvima priskočiti u pomoć. Padne mi na pamet i upozorenje doktora koji ga je previjao da treba da ćutim.

Lovre mi se nekoliko puta potužio na stanje svoje rane. Nije mogao upire da razazna (dokle se rana od noge proteže, jer je noga amputirana do samog kuka. Zamolio me je da pri narednom previjanju bolje pogledam njegovu ranu kako izgleda i dokle doseže, jer doktori i bolničari neće ništa da mu kažu, tek toliko da je sve dobro i da je moglo biti i gore. Ja sam mu rekao da sam deo njegove rane vidio ali da ništa neobično nisam primetio. Pokušavao sam na svaki način da o ranama i njihovim posledicama ne razgovaramo, objašnjavajući da će savremena medicina posle rata sve nadoknaditi i da ćemo mi ratnici imati prvenstvo u tome. Kao član Partije, imao sam

zadatak da hrabrim i dižem moral ranjenicima, tumačeći da su sve teškoće i nedaće prolazne i normalne u ratovima. Međutim, iako Lovre nije bio član Partije, on jme je u ,političkom pogledu nadmašivao u mnogim pitanjima. Često je govorio da partizan ne sme biti kukavica, fco je kukavica taj nije partizan. Od svih 'bolesnika u našoj sobi, izuzev Lovre, nitko pije video more. To je njemu bio razlog više da često priča o moru, o parobrodima, lepotama mora i injegovim ostrvima, o smokvama i divnom vinu, morskim ribama i kako se ona lovi i kako se sprema za jelo. On je nama predstavio Jadran onakav kakvoga sam zaista posle yata doživeo. Mi ismo mu se divili koliko on mnogo zna o Jadranu. Stekao sam utisak da Dalmatinac ne bi bio Dalmatinac ako ne voli fsvoj Jadran i ako nezina sve o njemu.

Sve je to tako teklo dok naše jedinice nisu zauzele Prozor i teški se ranjenici nisu spustili u dolinu rijeka Rame i Neretve. Jednog dana teške ranjenike nosili su zarobljeni Italijani, i negde prilikom koncentracije ranjenika u Jablanici, iznenada naiđe eskadrila nemačkih »štuka«. Italijani, da bi sačuvali svoje glave, spustili su na zemlju nosila s ranjenicima i pobjegli u zaklone. Ranjenici su za nemačke ->štuke« postali živa meta. Sipale su -bombe po koloni ranjenika kao kruške. Odjednom od sunčanog dana nastala tama od dima eksplodiranih ,bombi i opšteg meteža. Kad su se stišale eksplozije i kad je nestalo zavijajućih sirena nemačkih bombadera, na sve strane čuo se jauk i zapomaganje. Teški ranjenici su ponovo iskasapljeni i masakrirani. Ovog puta retko je neko od ranjenika preživeo ovu strahotu. Kad se razišao dim i kad se ponovo ukazalo vedro nebo, imao sam šta da vidim, oko mene su ležali komadi razbacanih ljudskih delova tela. Ja sam se našao van svojih nosila ni sam ne znajući kako. (Na mestu ispred mene, gde je bio Lovre, ostala je samo rupa bombe. Bilo mi je jasno šta se dogodilo i na trenutak, od nekog užasa i straha, (bio sam se onasvestio. Došao sam ponovo k sebi, pipam levom rukom, .koja mi je bila jedino pokretna, po čelu, a ono krv, i po licu mi je krv. Stresem sa sebe onu zemlju od eksplozije i nastojim da shvatim pravu situaciju. Dolazim do ubeđenja da sam ina ovom užem prostoru jedini živ, jer se niko ne miče niti daje jznakove života. Vidim jedino strašan prizor i od toga ponovo padam u agoniju. Osvešćujem se i vidim pored mene bolničarku Jelenu koja je brinula o određenoj grupi ranjenika u mome Prvom ešalonu i nekoliko Italijana zarobljenika. Pita me bolničarka gde sam ranjen, pošto mi vidi krvavo lice. Briše mi krv, ali ranu ne pronalazi. Kasnije ustanovljava da je to krv od ranjenika koji su raznešeni od ekisplodiranih bombi. Pitam da li je živ Lovre. Kako je mogao ostati živ, odgovara ona, kad mu nema ni nosila. Ostalo je tek njegovo cebe iscepano na komade. Počeo sam da plačem od užasa koji se desio samo za nekoliko minuta. Padaju mi ponovo na pamet .Lovrine reci: »Gdje je rat mora se i ginuti«. One (su mi bile jedina uteha tog tragičnog dana.

Tužna sudbina zadesila je teške ranjenike u dolini ^Neretve. Ako je ovaj rat preživeo neko od onih italijanskih zarobljenika koji su nas nosili za vreme četvrte neprijateljske ofanzive, onda će im ovaj događaj ostati u sećanjima kao najužasniji.

Posle pete neprijateljske ofanzive, u kojoj su po mom ubeđenju Dalmatinci podneli procentualno najveći broj žrtava, jer Ńu dalmatinske jedinice nosile teret najžešćih udara neprijatelja, našao sam se u Drugom bataljonu Prve prloeterske brigade. Tu sam se sreo sa dosta drugova i drugarica Daltinaca: Kajom Rogulićem, Vitomirom Pirakom, Stankom Škugorom, Panteli-

jom Lacmanovićem, Danicom Lozić, Frankom Krstinić, Tonkom Rak, Marijom Rupić, Jertom Rupićem, Nikom Karamanom, Josipom Vukovićem, Zorkom Lacmanović, Ankom-Ankicom Braškin, Radmilom Ćuk, Matijom Katušić, Marijom Kostanić, Marijom Lelas, Ivanom Kaliternom, Antom Martinovićem, Matom (mesar), Klemom Puharićem, Ilijom Šaponjom, Ivanom Radelićem i mnogi drugi kojima se ne sećam imena i prezimena. Svi su oni bili divni drugovi i drugarice, uvek živahni i temperamentni, uvek spremni za šalu, pesmu i veselje. Oni su nadahnjivali isve ostale borce, razbijali monotoniju u dugim marševima i predasima. Pevali su divne dalmatinske pesme za koje ja do tada nikad nisam čuo. Njihova pesma nije bila obična, nego pesma za sve borce koji nisu znali pevati ali su pesmu voleli. Ta pesma je nadahnjivala i bila poticaj za savlađivanje predstojećih napora – jednostavno nam podizala moral.

Sećam se onih dugih i napornih marševa posle pete ofanzive preko istočne u centralnu Bosnu, kada su se borci posle iscrpljujućih borbi, jedva kretali, kada je borcima ponestalo fizičke snage i kada su izgledali kao aveti i ljudski skeleti. Baš tada su Dalmatinci znali te ljudske skelete prosto da zapale i da im angažuju i onaj poslednji delić snage, osveže ih pesmom i odvoje ih od one utučenosti i svakodnevnih napora. To psihičko osveženje bilo je dragoceno i nužno u tako teškim situacijama kada čovek nije znao ko mu je veći neprijatelj – da li neprijateljska vojska ili glad, umor, ne spavanje, vaške i druge nedaće kojih n5 jedna druga vojska u toku drugog svetskog rata nije doživela. U podizanju morala u takvoj situaciji, pored Komunističke partije koja je bila osnovna pokretačka snaga, glavnu ulogu su odigrali Dalmatinci svojom pesmom, veseljem i bezgraničnim druganstvom. Više puta sam u razgovoru pominjao da bi Dalmatince trebalo zaštititi na neki način od borbe da što manje ginu kako bi ih sačuvali za uveseljavanje boraca i podizanju morala. Svi mi iz drugih krajeva Jugoslavije bili smo u tome pogledu nespreni, suviše ukalupljeni i nismo znali izraziti svoje osećanje onako kako su to znali Dalmatinci. I danas su mi u živom sećanju Anka Braškin (svi smo je zvali Ankica) i Branka Krstinić, uvek spremne za pesmu, kao i Vitomira Piraka. Tada bi ostali Dalmatinci odmah prihvatili pesmu kao da su pod dirigentskom palicom. Često sam razmišljao otkuda im tolika duhovna snaga da su tako veseli i raspoloženi. Čini mi se da Prva proleterska ne bi bila onakva kakva je bila, da u njoj nije bilo toliko Dalmatinaca. Ovako je ta brigada bila u svakom pogledu potpuno kompletna, zastupljena svim narodnostima Jugoslavije, prva kovačnica bratstva i jedinstva. Kuda smo god prolazili, narod se divio borcima naše brigade kako su vedri i veseli, a na čelu svega toga stajali su Dalmatinci.

Ostaće mi stalno u sećanju kada je početkom augusta 1943. godine brigada stigla u centralnu Bosnu. Bila je divna vedra noć, nebo je plamtalo od zvezda. Marševali smo od Šipraga prema Prnjavoru. Teren kuda smo se kretali bio je pod našom kontrolom. Između jedan i dva sata noću Brigada je napravila jedan kraći predah. Priroda toga kraja je vanredna, dosta zelenila, zemljište valovito i uz sve to prekrasna noć. Sticajem okolnosti te noći išao sam na ,začelju bataljona. U vreme predaha našao sam se na jednom uzvišenju, sedio na panju i posmatrao u mesečini tu divnu prirodu. U daljini ispred mene zaorila se pesma Dalmatinaca i .ukomponovala se u tu divnu noć i prirodu. Kako je bilo lepo slušati akorde te pesme u noćnoj tišini. Iako smo prethodnih nekoliko dana i noći neprekidno marševali, i bili veoma is-

crpljeni, u meni se toga momenta probudila takva snaga da bih bio u stanju još toliko prevaliti put bez odmora.

To je uglavnom bio četnički nastrojen (kraj, ali su se oni razbežali kad su naišli proleter i nabili fee u mišje rupe. Sedim i razmišljam o tome kako sam sretan što se nalazim u takvoj sredini partizana, što imam tako divne drugove i drugarice. Na momentu se pesma utiša i čujem Ankicu i Franku gde re na sav glas smeju. Nešto su Pirak i Kajo smešno rekli pa su se grokotom njih dve smejale. Mislim se kakva je to energija koja pokreće te (mlade ljude da punim srcem gledaju svoju budućnost. A rat još traje i niko ine zna kada će se završiti. Ali ponos i vedrina bujaju, taj stalni potencijal neisprpljujuće snage. Taj ogromni kapital nose baš Dalmatinci.

Kad je Italija kapitulirala, naša je brigada po naređenju Vrhovnog štaba usiljenim maršom krenula prema Splitu. Možete zamisliti kako su se Dalmatinci našeg bataljona radovali toj vesti. Najveselija je bila i Radmila Ćuk koja je bila rodom iz nekog sela blizu Splita (Sutina – Muć). Na putu za Dalmaciju ona je neprekidno pričala o ljepotama Jadrana i Dalmaciji. Mi koji nikad nismo imali prilike ida vidimo more i Dalmaciju takođe smo se radovali. Ja nisam u stanju da se izrazim kakvo je to oduševljenje vladalo u svakog Dalmatinca. Na putu ka Splitu, kod Aržana, sukobili smo se sa Nemcima na jednom putu. Borba je bila kratka ali žestoka. Nemci su u toj borbi, pored pešadije i artiljerije, upotrebili tenkove i avijaciju. Prvi juriš na tenkove izvršili su baš Dalmatinci, praštale su ručne bombe ispod tenkova, tako da se neprijatelj toliko zbunio da je glavom bez obzira pobegao. U toj borbi poginula je Radmila Ćuk koja se toliko radovala svom rodnom kraju i moru, poginula je u jednom jurišu na tenkove bacajući bombe. Pričali su mi drugovi koji su bili u njenoj blizini da je pokazala takvu smelost i junaštvo gde bi mnogi muškarci ustuknuli. Toga jutra sam je posmatrao, bila je izuzetno raspoložena i vesela. Presekao ju je mitraljez iz tenka i na mestu je ostala mrtva. Gledam njeno (mrtvo telo i razmišljam kakva tragedija za takvu aeovjku ikoja se toliko radovala da vidi svoju rodbinu, Dalmaciju i Split. I, eto na domak svoje kuće i roditelja ostala je večito, ne ispunivši svoju najveću želju. Prošla je Neretvu, Sutjesku, i toliko krvavih borbi i patnji i kad je bila ina domaku svog rodnog mesta, ostala je pokošena mitraljezom morskog neprijatelja. Gotovo ida smo svi toga dana i nehotično pustili poneku suzu. Naš Drugi bataljon ostao je bez jednog divnog stvorenja, divne drugarice i hrabrog borca koja je volela slobodu iznad svega. ^ >

Eto, takvu sam sliku stekao o Dalmatincima u toku drugog svetskog rata i o njima piogu da govorim samo u superlativu. Ti divni drugovi i drugarice, ostaće jmi trajno u najlepšoj uspomeni.

IKA RAK

DVA SJECANJA

Jedne aprilske noći 1943. godine nalazili smo se na položaju iznad Go-ražda. Dok je treća četa bila isturena na samom položaju, ostali dijelovi bataljona nalazili su se u selu na odmoru. Čak i na tako odgovornom zadatku ostalo je vremena i za šalu. To nam ije davalo podstreka i u najtežim trenu-cima. Trebalo je postaviti zasjedu na najisturenijem dijelu položaja. Između ostalih u zasjedu je pošao i mitraljezac Dragiša Jelić. Od komandira čete do-bila sam zadatak da odvedem borcu na mjesto zasjede. Nakon što su se dru-govi razmjestili, vratila sam se u četu. Nisam takoreći ni prispjela, a već se začula jaka pucnjava. Neprijatelj je napao. Začas je cijela četa prihvatila borbu, a ubrzo su došli i ostali dijelovi bataljona. Bio je to oštar okršaj. Poslije višesatne borbe povukli smo se s tog položaja. Među nama više nije bilo mitraljesca Dragiše Jelića. Na nas je taj događaj ostavio težak dojam, naročito kada smo po povratku na položaj našli tijelo mrtvoga druga.

* * *

Idemo cestom ka Drinjači. Na domak mjestu naišli smo na prepreku. Iz jednog utvrđenog gnijezda, u kojem su se još nalazili zaostali ustaše, tukao je po nama šarac. Vraćamo se dijelom puta u namjeri da se prebacimo preko istoimene rijeke. Prvi je prešao komandir Steva Adamović. Kada je za njim dio čete već prešao rijeku, bio je red da je pregazi i neka od nas bolničarki, jer se preko već vodila borba. Rijeka je bila prilično duboka da bi je osoba nižega rasta kao što sam ja, lako mogla pregaziti. Budući da sam bila četna bolničarka, oajećam potrebu da moram preći rijeku. Kad sam zagazila do polovine rijeke, voda mi je dosegala do sanitetske torbice. Nikako dozvoliti da se ona pokvari. U pomoć mi prilaze drugovi Ante Šupe i Mile Koštan. Oni me uzimaju ispod ruke i zajedno sa mnom prelaze na drugu obalu gdje se već vodio žestoki okršaj. Tu vode borbu i dijelovi Prvog crnogorskog bataljo-na. Na jednom mjestu, između kuća, nalazilo se nekoliko ranjenih drugova. To je mjesto stalno držao na nišanu jedan neprijateljski šarac. Odjednom čuje se glas ranjenika koji zove bolničarku upomoć. Nekako sam se uspjela dovući do njega. Bio je to drug Niko Đurašković. Kad me je ugledao, rekao je: »Sine, ranjen sam, previj me.« Tako je on zvao sve nas mlađe drugarice, još ranije, prije mog dolaska u Beogradski bataljon, dok sam se nalazila u Prvom crnogorskom bataljonu. Previlaa sam ga i krenula dalje. Borbu smo nastavili. Drinjača je oslobođena, a zatim krenuli prema Zvorniku.

ZADNJA NOĆ U KOLONI

Hodili smo, puno smo hodili, umorni i (gladni. Kod Boračkih jezera (tu veće dobili smo po nekoliko zrna pečenog kukuruza, tek toliko da bi zavarali glad. Glavatičevo je daleko. Hodili smo, teško smo hodili. Ulazeći u dolinu Neretve noć je ranije došla, jer od gustog bukovog i jelovog granja nije se ni nebo naziralo.

Kao i u svakom maršu išao je ispred mene, vesel i raspoložen kao nikad do tada. Kada bi pokliza preko bukove žile koja je odebljala iznad zemlje smijao se, za razliku od drugih prilika kada bi psovao. Te inoći u tom hodu postao je govornik, razdragan, spreman na šalu. Na svakom i kraćem zastanku, znatiželjan, pitao je, ispitivao, kao da je hteo te noći sve da sazna. Stao je ispred mene, a kako je bila tamna noć udario sam u njega kada je dat kratak odmor.

»Cuj brat Hrvat, bili ti sada navalio na jedno pečeno odojče, 'leba ispo peke i koji gutljaj prepečenice, a? Koliko bi maznuo?«

»E moj Zućo, voli' bi ti ja dvi slane srdele u friški kruh i polit s uljem i sa pota potegnut crnjaka, nego sve te tvoje dojenčadi i peke s prepečenicom.« Smije se Zuća. »Brat Hrvat ti bulazniš. Kakva dojenčad, ikakva peka s prepečenicom.« •

Da ne osjeti da ga ne razumim, počeo sam pričat o moru, ribi i vinu. Krećemo dalje, neko pada, neko fse diže, udara i pada jedan preko drugoga, neko gundā, a neko se smije i dobacuje: »Pljuni naći ćeš banicu.« Ide se dalje, održava veza i razmišlja koliko ima do Glavatičeva. Kada će na nas da zapuca, jer kad počne borba nestaje umora, nestaje gladi. Kako mi godi ovaj marš i razgovor s Zućom, žao bi mi bilo ako jzapuca, jer tada on, Zućo, bježi napred, da izvidi, da pomogne, da ide na juriš, bacat bombe kao u svim dotadanjim borbama. O njegovoj hrabrosti teško je govoriti, jer riječ hrabar mala je za njega, bio je više nego hrabar. Zastali smo, veza je prekinuta. Opet će Zuća — »Je li brat Hrvat, čudni ste vi Dalmatinci. Vi nas sve razumete, a mi Vas kad Vi to hoćete, skoro ništa.« — »E, moj Zućo, Ti to još ne znaš, da Dalmatinac čim se rodi govori dva jezika« — .»Kako to?« — »E lipo, Ti sad mene razumiš isve, sad ćeš vidit i čut da nećeš razumit ni riči.« — »Hajde da čujem.« — »Pazi dobro. Sutra kad se rasvane odvest ću te na humac, vezat ću te za česminu, daću ti žerat goščica i pustiti parčigulce note.«

— » Sto, što si rekao bre?«

— »E, to ti je oni drugi dalmatinski jezik.« Smije se Zuća i govori »Volim te brat Hrvat.«

Preko veze dolazi do nas — »Tišina« .— Zuća se uzvrpolji, jer je to predznak da smo bili blizu neprijatelja. Odjednom nestade sjenke ispred mene. Započela je borba, zauzeli smo Glavatičevo, zarobili dosta četnika, četnički vojni sud i četnički štab sa dosta hrane. Ali, pestala je zauvijek sjenka koja me nerijetko podsjeća na riječi — Volim te brat Hrvat —. Nestao je iz kolone mladi gimnazijalac iz Sumadije, član KPJ, zamjenik komandira 3. čete, borac 3. bataljona kragujevačkog, a iznad svega hrabri borac, bombaš.

To je bio Dragoljub Božović »Zuća« — Kasnije proglašen za narodnog heroja.

NEDELJKO M. MILIĆ

BORBE NA TRESKAVICI

U martu 1943. Kragujevački bataljon i Drugi crnogorski bataljon, potpomognuti delovima jednog bataljona Druge dalmatinske brigade, dobili su zadatak da likvidiraju četničko uporište Trovrh na planini Treskavici.

Istog dana kada smo došli do određenih položaja, četnici su izvršili snažan napad na naš Drugi bataljon. Utegnuti velikim redenicima, naoružani do zuba, s kamama o pojasu, oni su izvršili snažan napad. Borba se vodila prsa u prsa.

U prethodnici je Omladinska četa. Krećemo se po velikom snegu. Ispred nas na okolnim brdima vidimo vatre i četnike oko njih. Blizu su. Možda tri do četiri stotine metara. Deli nas velika uvala, čiju jednu ivicu moramo posesti. Četnici nas vide i psuju, ali još ne pucaju, jer nas štite debela bukova stabla.

Iziđosmo na ivicu uvale i posedosmo. Sa bataljonom smo vezani uzanim delom pošumljenog zemljišta. Naš položaj liči na neko poluostrvo, na čijem se špicu nalazimo mi, a oko nas svuda neprijatelj. Osećamo to po mitraljeskoj vatri koja nas tuče sa čela i bokova.

Gledam kako sa debelih stogodišnjih bukava iza kojih smo našli zaklone nestaje kora pod mitraljeskim rafalima. Kod četnika nastade neko komešanje dok artiljerija tuče naše položaje. Nekoliko granata pada oko nas. Svakog trenutka očekujemo juriš. I — evo ih! Idu prema nama u skokovima od bukve do bukve. Galame i psuju nam »majku proletersku«. Nišanim ali ne pucamo; čekamo da nam priđu sasvim blizu. Oni to osećaju pa zastajkuju. Sneg je dubok i smeta im da u jurišu pretrče ovo malo prostora koji nas deli.

Neki su kuražniji i odmiču ispred svog stroja. Među njima nekoliko sa ogromnim šubarama i crnim bradama. Liče ne zveri. Oni koji su nam se najviše približili najgrlatiji su:

— Sisu li vam proletersku! Nećete dugo nositi petokrake sa srpom i čekićem. Neće vam kapa imati na čemu da stoji.

Bombe su padale pored nas. Skinuti su osigurači, a potkov na puškama očišćen je od snega da možemo lakše upaliti kapisle bombi. Još samo nekoliko koraka, i to je granica do koje četnici mogu nastupati. Onda ... Onda se naša vatra odjednom prosu na njih. Nagoše da beže zapomažući: »Jovane, brate, ne ostavljaj me«. Zatim se sve utiša.

I mi smo imali gubitaka. Teško je ranjen Andro Marinković Mali, puško-mitraljezac poznat po svojoj hrabrosti. Za vreme borbe nije hteo da legne. Stajao je iza bukovog stabla i odbijao juriše. Njegov »šarac« je neprekidno dejstvovao, i kada je jednog trenutka zastao, poverovali smo da je pognuo. Zatim smo ga ponovo čuli.

Kasnije smo saznali da je Andra, iako teško ranjen, ostao na položaju do kraja. Nije htio da se povuče i ostavi četu dok se ona bori. Tek oko 16 časova, kada je odbijen i poslednji juriš, odveli su ga u bolnicu.

III

BIO JE OMILJEN DRUG

U svitanje desetog svibnja 1943. godine izbili smo na obalu Lima ostavljajući iza sebe mnoga bojišta, sada daleko od naših pogleda, ali neizbrisiva u našim sjećanjima, jer su obilježena humkama palih drugova.

Gledali smo preko Lima i samo čekali naređenje da ga u skoku savladamo i približimo se Srbiji.

Treća četa našeg Drugog crnogorskog bataljona u rajonu Bara osiguravala je pravac od Brodareva, a glavina se spuštala prema selu Metancu. Kada smo se spuštali preko Vukotičkog brda ka Radovom kršu, pojavila se od Brodareva kolona talijanskih kamiona. Prva četa je žurila da zauzme položaje, ali u međuvremenu naša Druga četa je iz jednog puškomitraljeza otvorila na njih paljbu.

Sa puškomitraljezom postavio sam se na dominantni položaj prema cesti ne dozvoljavajući Talijanima da zauzmu jedan brežuljak.

Borba se razvila, i prvi kamioni su uništeni. Talijani se brzo utvrdiše za obranu, tako da se borba razvila sve do pred samu noć. Pred kraj dana uspjeli smo ih odbaciti prema rijeci. Poginuo je veliki broj neprijateljskih vojnika, a zarobljeno ih je preko 70. Tek ih se nekoliko uspjelo spasiti. U toj borbi uništili smo 18 kamiona, a zarobljeno je mnogo oružja, sanitetskog materijala i vojničke opreme.

U toku te borbe poginuo nam je drug, komunista, gimnazijalac, desetar prve desetine Prvog voda Prve čete Drugog crnogorskog bataljona Velimir Džankić. Bio je omiljen u četi i bataljonu. Poginuo je u sumrak dana od okupatorskog metka dok se radovao velikoj pobjedi svog bataljona i brigade. Zurio je svojom desetinom na zakazano odredište pokraj ceste i silazeći sa jedne uzvišice prema putu kroz šikaru, kupeći bombe od mrtvih talijanskih vojnika. Udaljen ispred svoje desetine, gdje se našao i komandir čete Vlado Ljumović i bolničarka Zora, začu se pucanj s lijevog boka s jedne male uzvišice obraslom žbunjem. Brzo smo polijegali, ne skidajući pogled s pravca odakle smo primijetili vatreni plamen. Komandir je svima naredio pokret, a meni da iz puškomitraljeza opalim nekoliko metaka u tom pravcu. Kada sam ispalio četiri metka, začu se jeka iz žbuna kojem smo se približavali. Čuli smo Zorin glas: »Veljo je poginuo!«.

Nismo mogli vjerovati da među nama nema više tog divnog i voljenog druga s kojim sam se upoznao pri prvom susretu Biokovaca s Crnogorcima u mjesecu kolovozu 1942. u Studencima. Odmah sam poželio da budem s njim u istoj desetini. Tako je i bilo, i s njim sam, prilikom boravka u Tičevu, išao na mrtvu stražu prema Bosanskom Grahovu.

Na traženje Vase Carapića išli smo ja i on u susjedno četničko naselje da uzmemo nešto hrane i duhana. Bilo je strogo zabranjeno da netko sazna naše prisustvo u četničkom naselju. Povlačeći se iz sela, Vaso je bio ranjen od komadića dum-dum metka u glavu od čega se vidjela jedna mala ogrebotina. Znao sam da će Veljo, kao odgovorni, biti kritiziran od starješina ako se sazna. Svi smo se dogovorili da pri dolasku u sastav čete nikome ništa ne

govorimo o ovom događaju, a Vaso je obećao da neće tražiti pomoć. Ukoliko je zatraži, kazat će da ga ogreballa suha bukova grana.

Nakon jednog dana u četi ise saznalo o događaju u prvoj desetini na mrtvoj straži. Pričalo se kako se išlo u »pikiranje« i o ogrebotini Vase Čarapića. Veljo je odgovarao pred komesarom i komandrom, a cijela desetiua je kritizirana pred četom i ukazano je na naše slabosti, a svi skojevci su na svom sastanku bili oštro ukoreni. Zaključeno je da se to više ne smije ponoviti. To je za nas skojevce bio težak udarac, ne toliko zbog nas, već zbog Velje, iskrenog i humanog druga i komuniste, koji je, procijenivši situaciju, smatrao da za naš potez neće nitko saznati. Ali sve se mora znati i za sve se mora odgovarati.

U daljnjim borbama Veljo je svojom hrabrošću i požrtvovanjem nastojao da tu našu grešku opravda. Zaista je uspio da dokaže da momentani moralni pad nije uticao na opći tok borbe desetine i čete u cjelini. Takve greške se više nisu ponovile.

Mi preživjeli proleter i prve desetine, njegove čete i bataljona, ne možemo ga zaboraviti jer ostaje u trajnom sjećanju i uspomeni kao omiljena figura Drugog crnogorskog bataljona.

II

NOVA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA JE POČELA

Nakon uništenja talijanske motorizirane kolone 10. svibnja 1943. godine kod Metanca i odbacivanja snaga divizije »Taurinense« i »Venezia«, koji su im poslali u pomoć svoje dijelove na putu Prijepolje—Bijelo Polje, brigada se zadržala nekoliko dana između Bijelog Polja i Brodareva. Stanovništvo je bilo radosno silinom udara proletera, njihovom jačinom i naoružanjem. Za to vrijeme pripremali smo se za najavljeni prodor u Srbiju.

Četnaestog i petnaestog svibnja brigada je zatvarala pravac Bijelo Polje—Šehovići. Drugi crnogorski bataljon bio je na području Zari—Pale prema Slijepač-mostu, Četvrti u Cerovu, Šesti u Modri do — Oklade, Treći na području Gornjeg Sela, a Prvi bataljon u selu Pepe.

Ujutro rano, petnaestog srpnja, Nijemci i Talijani su otpočeli napadima da bi ovladah našim položajima. Napad je počeo na položaje Šestog, Prvog i Četvrtog bataljona. Bio je silovit i vodila se teška borba sve do poslije podne kada je neprijatelj odbačen na polazne položaje. Šesnaestog smo se zatekli na obroncima Breze u podnožju planine Burenj, na položajima koje je neprijatelj uporno napadao a mi ih branili. Njihova je artiljerija nastavila da tuče od ranog jutra, stopu po stopu naše položaje i susjednih bataljona. Snažne eksplozije su prethodile neprijateljskom nastupanju. Naša prateća četa s dijelovima Prve čete zauzela je dominantni položaj i iz teških mitraljeza, a Prva iz puškomitraljeza, zasipala ih nemilice usporavajući im nastupanje. Ali neprijatelj se, i pored velikih žrtava, nije dao zaustaviti.

Njegova artiljerija je oko dvjesto metara ispred stroja sve prekopala. Nalazio sam se u jednom procjepu s puškomitraljezom i svojim pomoćnikom ispod položaja Prateće čete odakle sam imao dobar pregled neprijatelja. Neprijatelj je počeo prenositi artiljerijsku vatru u našu pozadinu. Videći da neprijatelj koncentrira svu vatru na naše položaje i da postoji opasnost da uskoro izbiju na naše položaje, komandant Duško Popović naredi mi da se izvlačim. Izlazeći na plato, čulo se dozivanje bolničarke Marije Rupiće, da ima ranjenih i da joj brat krvari. Dotrčala je i našla teško ranjenog nišandžiju Srđana Kasagića, Prnjavorčanina, a ne svog brata. Dok mu je ukazivala pomoć, smrtno je nad njim pogođena. Tako je od sedam Rupića iz naše brigade, koji su stigli desetog mjeseca 1942, već poginulo troje: Berislav je umro u Bosanskom Petrovcu, Marko poginuo siječnja 1943. kod Teslića—Slatina, a sada Marija, vitka i hrabra dvadesetogodišnja skojevka iz Gornjih Rupića, sela Dubrave od Šibenika. Borci Drugog crnogorskog bataljona divili su se njenoj požrtvovnosti i hrabrosti. Bila je uvijek nasmijana, raspoložena i spremna da pomogne svom drugu. Slučaj je htio da je njezinoj pogibiji prisustvovao njen brat Jere na čijim je rukama i izdahnula. Ostala je zauvijek na tom visu znajući da ćemo je osvetiti.

Svi troje su završili osnovnu školu pod veoma teškim uvjetima, jer su im roditelji bili siromašni. Morali su svakodnevno da pomažu roditeljima u obradi zemlje i čuvanju stoke, jer su od toga i živjeli. U sredini mladih prednjačili su svojim držanjem i ponašanjem, a po kapitulaciji zemlje 1941. i dolaskom okupatora, postali su članovi SKOJ-a aktivno radeći za NOP.

Berislav je bio nježnog zdravlja, ali uporan i izdržljiv. Ratni naponi još su više narušili njegovu zdravstveno stanje, te je u kratkom vremenskom razdoblju umro u partizanskoj bolnici u Bosanskom Petrovcu.

Marko, vrlo hitar i otnesit skojevac od 1942, već u prvim borbama na Bosanskom Grahovu, Sitnici, Jajcu, Kotor Varoši i Tesliću pokazao je da mu je mjesto među proleterima. U jednom od juriša ,svog bataljona hrabro je poginuo kod Teslića, siječnja 1943. godine.

Neprijateljska artiljerija je malo kasnije zasipala položaje naše desetine. Uz mene i mog pomoćnika našao se omladinski rukovodilac, Bepo Miljak, koji je tog momenta teško ranjen od topovske granate. Bile su mu isječene obe butine i noge polomljene. Prenijet je u bolnicu gdje je i umro negdje oko Cehotine. Rođen je u ustaničkom Vrgorcu godine 1924, učenik učiteljske škole u Mostaru. U šesnaestoj godini primljen je u SKOJ. Učestvovao je 1941. godine u likvidiranju jednog ustaškog profesora u Mostaru. Jedan je od organizatora ustanka i omasovljenja omladinskog pokreta Vrgorca, partizan od 1942. i član KPJ. Dobrovoljac biokovskih partizana za odlazak u Prvu proletersku NOU brigadu i omladinski rukovodilac u Drugom crnogorskom bataljonu. Bio je omiljen drug i nadareni političar. Isticao se svojom borbenošću i požrtvovanjem sve do svoje smrti. Tu nam raniše još neke drugove i svakodnevno nas je sve manje u četama.

Bataljon ise postepeno povlačio uz borbu sve do Meljaka, kada je 19. svibnja dobio naređenje da usiljenim maršem krene prema Čelebiću gdje se vodila teška i krvava borba sa Nijemcima i ustašama.

III

STIGLI NA VRIJEME

Devetnaestog svibnja 1943. godine Prva proleterska brigada bila je razmještena u selima Vrulje i Maoči.

Po prethodnim borbama bilo je već jasno da se radi o novoj neprijateljskoj ofanzivi.

Mislili smo da ćemo se poslije trodnevnih borbi s njemačkom 1. brdskom divizijom i Talijanima odmarati, ali već 19. svibnja stiglo je naređenje vrhovnog komandanta koje glasi: »Odmah u toku noći krenite brigadom pravcem Celebić—Zavajt—Bunovi, gdje ćete stupiti u vezu sa štabom Drinske grupe. Izvršenju ovog naređenja pristupite odmah«.¹

Devetnaestog svibnja pred mrak komesari i komandiri su nam saopćili da se pripremimo za 'duži marš u pravcu Foče. Pokret je izvršen u toku noći u pravcu Potpeć—Kamuži—Meljak—Popov—Čelebić.

Neprijateljska borbena grupa ojačana 750. pukom 118. njemačke divizije i 13. pukom 4. lovačke brigade NDH, sa dva puka artiljerije, napala je s fočanskog mostobrana Drinsku operativnu grupu. Neprijatelj je direktno prijetio da ugrozi Centralnu bolnicu i sve snage Glavne operativne grupe.

Noć je bila mrka, hladna, s vjetrom i kišom. Povremeno je padala su-snježica po licima boraca što su žurili na svoj inovi položaj. Neprijatelj je žestoko udario prećacem na drinsku grupaciju od Cehotine do Čelebića, u širokom frontu, usmjerivši glavne snage na kote najvažnijeg čvorišta Titova plana koji je bio ugrožen.

Taj front su držali tri bataljona Druge proleterske brigade, Majevička brigada i dijelovi Šeste istočnobosanske, ali on je bio probijen. Juriši višestruki nadmoćne pješadije zauzimali su čuku po čuku, položaj po položaj. Dijelovi Centralne bolnice u Čelebiću su bili ugroženi. U kasno popodne čelne jedinice neprijatelja stigle su pred sam Celebić, gdje je ostalo 750 nepokretnih teških ranjenika i bolesnika.

U Celebiću je uzbuna. Ranjenici su bespomoćni, mnogi tifusari u groznici i ne shvaćaju težinu položaja u kojem se nalaze. Ne slušaju naređenja, nemaju nimalo osjećaja za stvarnost. Trinaesta pješadijska pukovnija upala je u selo Borje pred Čelebićom, a odatle, bez zadržavanja, krenula prema odjeljenjima Centralne bolnice. Naše jedinice ih zadržavaju. Juriši za jurišom se ponavljaju. Mjestimično je neprijatelj prodro i do prvih kuća Celebića. Zarobljene su prve grupe ranjenika.

Naša brigada žurila je uz obalu potoka, rijeka, kroz istoimeno selo, poslije dvodnevno marša, prevalivši u stalnom pokretu devedeset kilometara. Kretala se stalno kroz kraj bez puteva uz brda i niz strmine, neprestano na udaru avijacije, na novom frontu koji joj je devetnaestog odredio vrhovni komandant. Putem smo sretali naše jedinice, pa i dijelove Prve dalmatinske brigade, a među njima mnogo drugova s Biokova s kojima se nismo vidjeli od odlaska u Prvu proletersku brigadu. Saznali smo da su pali mnogi Bio-

¹ Zbornik, tom II, knjiga 9, d., 200, str. 273.

kovci u teškim okršajima. Nismo se mogli zadržavati jer naš komandant Božo Božović, osjećajući veliku odgovornost dobijenog zadatka požurivao je svoje borce kako bi što prije stigli na Celebić i pomogli jedinicama Drinske operativne grupe.

U trenutku kada je neprijatelj zagospodario položajima na liniji sela Bastasi, Hum, Zlatni Bor, Toholj, kota 1.124 — Ilijina glava i selo Borja, te manjim dijelovima stigao do samog Čelebića s leđa Šeste i Majevičke brigade, pojavili smo se mi proleter. Kako smo pristizali Čelebiću, trčeci smo se raspoređivali u jurišne redove, iako je bio sumrak — juriš! Kao najljepša melodija, koja ohrabruje, pronijelo se kroz prorijeđene čete Majevičana i istočnih Bosanaca:

— Juriš proleter!«

Nikave vojničke radnje da bi se pronašao raspored i otkrila brojnost neprijatelja nisu bili potrebni: on je bio tu, ni punih sto koraka pred nama. Prvi je stigao Prvi lovcenski bataljon, a za njim mi, Drugi crnogorski i Šesti beogradski. Još se nismo ni prestrojili, stigle su i ostale jedinice brigade. Iako je pao mrak, primjećivale su se zelene uniforme neprijateljskih vojnika. Sve samo kacige. Čujemo: »Artiljerija — pali!« U isto vrijeme čuje se strahovita paljba iz svih brigadnih bacača i teških mitraljeza koje se začas postavilo i silovito su udarali po neprijatelju, unijevši u njegove jurišne redove pometnju.

Na čelu jurišnog stroja našao se i komandant brigade Danilo Lekić, iskusni borac španjolske revolucije sa svojim štabom, koji je prije nekoliko dana sudjelovao u uništenju jednog talijanskog utvrđenja kod sela Metanca na Limu. U žestokom jurišu neprijatelj zbunjen našim udarom, dao se u bjekstvo ostavljajući za sobom dosta mrtvih i ranjenih.

Kako smo nastupali, iz žbunja su se pojavljivali ranjenici koji su se bili sklonih od neprijatelja, presretni kada su saznali da su na te položaje stigli njihovi spasioци proleter.

Cijelu noć se vodila krvava borba, i neprijatelj je bio odbačen s tih položaja. Tada su oslobođeni svi ranjenici i bolesnici koje još neprijatelj nije bio uspio strijeljati, a zarobljena je i neprijateljska komora i nešto bolnice. Jedan broj tih ranjenika i bolesnika se priključio proleterima i u njihovu stroju nastavili borbu. Među njima je bilo i Dalmatinaca.

Bila je to velika radost naših nepomičnih suboraca, koji su svakog trenutka očekivali smrt. Iako neizliječeni, rado su ostali u brigadi i nastavili borbu.

Na tim položajima je brigada ostala do 25. svibnja vodeći krvave borbe sa Nijemcima, a posebno na Zlatnom boru. Uz velike žrtve brigada je uspjela obaviti dobijeni zadatak od svog vrhovnog komandanta druga Tita.

ANĐELKO MIOCEVIĆ

OD SUTJESKE DO MILJEVINE

Rijeku Sutjesku, na kojoj se vodila sudbonosna bitka jugoslavenske revolucije, jedne od najtežih bitaka u drugom svjetskom ratu, prešao sam u sastavu Treće dalmatinske brigade preko Hrčavke, Zelengore do Miljevine.

U Miljevini je nas sedamdesetak Dalmatinaca iz 1. bataljona 3. dalmatinske brigade 12. juna 1943, došlo u Prvu proletersku brigadu. Ja sam bio raspoređen u 2. četu 1. crnogorskog bataljona. Iako sam bio ranjavan, promrzao i oslabio, osjetio sam se sretnim što sam došao u 1. proletersku brigadu.

Svi smo bili izgladnjeli, te su naše starješine stupile u vezu s odbornicima u Miljevini da smognu nešto hrane. Odbornici su sakupili sira, mlijeka, kisela i slatkog mlijeka, suhih šljiva i krušaka. Tada smo se dobro najeli, nakon puna četiri mjeseca gladovanja. U toku 4. i 5. ofanzive hranili smo se napola sirovim konjskim mesom, raznim travama i poznatom crjemušom oko Sutjeske.

Cim smo stigli u Prvu proletersku brigadu, prihvatili smo jake borbe s Nijemcima u Miljevini. Uništili smo im nekoliko kamiona i tenkova i zarobili mnogo pušaka, mitraljeza i puškomitraljeza (šaraca), dosta municije i drugog ratnog materijala, te oko 200 bicikla.

Iza mosta u Miljevini s jednog mrtvog Švabe skinuo sam novu uniformu i obukao, a moju staru i pocijepanu bacio. Tu staru uniformu sam u Imotskom skinuo s mrtvog ustaše. S Nijemca sam skinuo i cipele, uzeo sam i njegov ranac s kožnim preklopcem u kojem sam našao brijači pribor, sapun i cigarete što mi je dobro došlo. Mislio sam da sam se oslobodio ušiju kada sam obukao onu švapsku uniformu, ali i njegova je bila puna ušiju.

Sjećam se da je u tim žestokim borbama u Miljevini ili Prači bio teško ranjen Petar Bogunović, rodom iz Bačine, općina Ploče. Jako je iskrvario i umro je negdje oko Vlasenice. Bio je komandant bataljona »Vid Mihaljević« na Biokovu. Došao je u 1. proletersku brigadu u Miljevini.

U Prvoj proleterskoj brigadi naišao sam na pravo drugarstvo, bratstvo i jedinstvo.

KATICA ASANI-PAUNOVIĆ

JELI SMO TRAVU I KONJETINU

Četvrta neprijateljska ofanziva me je kao borca Četvrte dalmatinske brigade zatekla na teretnu Imotski–Posušje. Moja jedinica je dobila naređenje da se hitno prebaci s tog položaja na položaj kod Jablanice. Kada smo stigli na ovaj položaj, doživjela sam stravičan prizor. Do tada tako nešto nisam ni u snu mogla da zamislim. Na sve strane bila su razbacana mrtva tjelesa

naših boraca, neprijatelja, strvine, razrušene kuće. Tada je u Jablanici bilo oko četiri hiljade ranjenika i tifusara. Vladao je opći ratni metež. Svi smo se morali prebaciti preko tadašnjeg mosta — prvo tifusari, ranjenici, pa zatim mi, borci. Dok smo čekali na red za prelazak preko Neretve, iskoristila sam priliku da se među preživjelim borcima raspitam da li netko od njih poznaje moga brata Sinišu, koji se također nalazio u partizanima. Skoro sam izgubila svaku nadu da ću bilo šta saznati, o Siniši, kad rne je jedan glas pozvao po imenu. Bio je to borac Tanasije Mladenović Taso, radio je pri »Agitropu«.

— Tvoj brat Kajo je poginuo tu pko Jablanice. Njega su, kao i ostale ranjenike koji su se nalazili u partizanskoj bolnici, ubili četnici.

Ovo saznanje primila sam kao strašan udarac. Ne znam šta mi je u tom trenutku bilo strasnije: da li sve ovo što sam gledala i proživljavala, ili strašna vijest o voljenom bratu? Nije se imalo kud. Moralo se dalje. Ranjenike je trebalo evakuirati, tako da nisam imala vremena i mogućnosti da potražim grob svog brata. (Tako da je, dan danas ostalo nepoznato gdje mi je brat sahranjen). Umorni drugovi koji su nosili ranjenike padali su pod nosila i umirali, a ranjenici su ostajali pored njih. Gledala sam kako drugovi ulažu madčovječanske napore da svoje ranjene drugove uznesu uz kame-nite litice gdje se i životinja može teško uspeti. Iz Jablanice se trebalo uspeti na vrletni Prenj.

Bila sam svjedok dugog prebacivanja i vapaja boraca koji su od svojih starješina tražili malo /predaha. No i kada su dobili trenutak odmora — predaha nije bilo, jer je neprijatelj napadao. Iz Konjica je počela da tuče talijanska artiljerija haubicama. Na sve strane su letjele granate i odlomljeno kamenje. Vladao je kaos. Svuda oko nas ležali su iranjenici i izginuli borci. Prizor je bio jeziviji nego prije. Cijeli teren se pretvorio u groblje. Iznenada, zajedno sa ovom artiljerijom počelo je i bombardiranje iz aviona. Nijemci i Talijani su nas nadljetali »štukama« i malim »rodama« i mitraljirali nas. Sjećam se herojskog primjera mlade bolničarke koja je žrtvovala svoj život da bi pružila pomoć ranjenom borcu. Kasnije sam saznala da je bila Dalmatinka. Potrčala je ranjenom drugu koji je pao pored jednog žbuna da mu pomogne. Ali, nije uspjela da stigne do njega. Pogodila ju je neprijateljska granata. Videći njeno herojsko držanje, potrčala sam da uradim ono što je ona htjela, ali kada sam stigla do druga, on je već bio mrtav. Kad je prestalo bombariranje, preživjeli borci i ranjenici su s komandantom na čelu i komesarom na začelju nastavili naprijed. Bilo je boraca koji nisu mogli dalje od iscrpljenosti, gladi i napora. Tražili su da ostanu tamo gdje su se našli. Za sve vrijeme ratovanja nisam imala priliku da od neke žene-borca čujem da je rekla — da ne može dalje. Naredbu Vrhovnog štaba uspjeli smo u potpunosti izvršiti: zavarati neprijatelja, preći Prenj i vratiti se odakle smo došli. To je bio cilj ofanzive — plan Vrhovnog štaba.

U ožujku 1943. bila je završena .IV ofanziva, a samo mjesec i po dana kasnije počela je peta. Mi, preživjeli borci, nismo uspjeli od prethodne ni da se oporavimo, a neprijateljski обруč počeo je da se „sužava oko nas. Našli smo se na Zelengori, u neprijateljskom обруču. Bili smo bez hrane, vode, bilo je hladno, kiša je padala. Vatre se nisu smjele ložiti. Nijemci su nas bombardirali. Opet na sve strane jauci. U jednom trenutku sam stala i upitala se — da li ćemo ikada izaći iz ove šume i što će biti s nama? Jeli smo travu i konjetinu. Najednom sam nabasala na ubijenog Nijemca. Nas nekoliko odmah je počelo da pretura po njegovom rancu ne bili našli nešto hrane. Drugi su

s njega skidali odjeću. U rancu sam našla plastičnu kutiju s maslacem i jedno ogledalce. (Maslac sam podijelila sa drugovima, a ogledalce, koje toliko vremena kao djevojka nisam imala, zadržala sam. Kada sam se pogledala, uplašila sam se. U ogledalu sam ugledala sasvim drugi lik koji nisam poznavala. Koža na licu mi je bila crna, usne ispucale, a kosa raščupana.

Ipak, došao je dan kada smo izašli iz neprijateljskog obruča. Pošto je moja jedinica, Treća dalmatinska, bila desetkovana, došla je naredba da se preživjeli borci priključe Prvoj proleterskoj brigadi. Ja sam raspoređena u IV kraljevački bataljon. Odmarali smo se jedno dva-tri dana u sastavu nove brigade, a zatim je Prva proleterska brigada prešla u ofanzivu i zauzela Han-Pijesak, Drinjaču, Novu Kasabu, Vlasenicu, Zvornik.

MILJENKO ŽIVKOVIĆ

MOJI DANI MEĐU PROLETERIMA

Kada sam dobio zadatak da sa grupom od 15 dalmatinskih boraca pođem u sastav Prve proleterske brigade, ona je već uveliko bila angažirana u teškim borbama sa neprijateljem u petoj ofanzivi. Ne znajući gdje se brigada nalazi, mi smo se uputili po bespuću i nepoznatom terenu, ali sa žarkom željom da što prije stignemo našu novu jedinicu. Jedino što nam je služilo za orijentaciju, bili su pokreti jedinica i odjeci pucnjave koji nisu nikada jenjavali. U određenoj neizvjesnosti o mjestu brigade, gladni i žedni, a usto izloženi kiši i bespuću, marširali smo skoro bez odmora dva dana i dvije noći. Na našu sreću i veliku radost, mislim da je to bilo 30. svibnja 1943. godine, kada na padinama Maglića, na domak Zelengore, dolazi do našeg prvog susreta sa proleterima ove proslavljene brigade.

Prvi susret naše grupe s proleterima zbio se pod neobičnim okolnostima. Naime, bez nekog osmišljenog plana, orijentirajući se prema sve jačoj pucnjavi, nas petnaestorica Dalmatinaca zašli smo sasvim slučajno iza leđa Nijemaca na jednom dominantnom uzvišenju. Kad smo ugledali Nijemce, odmah smo otvorili snažnu vatra. To ih je iznenadilo.

Najvjerojatnije su mislili da se radi o nekoj većoj jedinici koja im je došla iza leđa, pa su odmah žurno otpočeli sa povlačenjem. Naša je grupa krenula za njima i u zajedničkom jurišu došlo je do prvog susreta sa borcima Prve proleterske brigade. Bilo je to 30. svibnja 1943. na padinama Maglića. Susret je bio više nego srdačan, tim više što se dogodio u zajedničkom borbenom poretku i jurišu na Nijemce koji su se užurbano povlačili.

U prvom predahu, nakon upoznavanja, oni su nam srdačno čestitali na hrabrosti i doprinosu. Nisu povjerovali da smo sve ovo podnijeli spontano. Nakon toga borci naše grupe bili su raspoređeni po četama u Šesti beogradski bataljon.

BORBA KOD SUHE

Nastavljajući svakodnevne borbe s Nijemcima, u vrlo teškim uvjetima, gladni, po kiši i grmljavini, Šesti beogradski bataljon već 2. lipnja zaposjeo je važan položaj kod Suhe, kraj rijeke Sutjeske. Iznad naših položaja visoko su se uzdizale planine Volujak i Maglić. Tu smo ostali s posljednjim ostacima hrane, s nešto sirovog konjskog mesa, bez soli i kruha. Unatoč tome, moral je bio na visini, svjesni važnosti položaja i zadatka koji se mora izvršiti. Naš dolazak na položaj desio se baš u momentu kada su Nijemci pokušali da prodru ka rijeci, ali su skupo platili taj pokušaj.

Na posjednutom položaju ostali smo i 4. lipnja, očekujući ponovni napad Nijemaca. Bombardiranje naših položaja bilo je sve intenzivnije. Već 5. lipnja oko deset sati jača neprijateljska kolona nailazi dolinom Sutjeske ka našim položajima. Nijemci su svom žestinom napadali, jurišali, ginuli, padali i ustajali. Zaposjednuti položaji ostali su čvrsto u našim rukama. Najzad, poslije nekoliko uzastopnih neuspjelih juriša, Nijemci su bili prisiljeni na povlačenje ostavivši više mrtvih i ranjenih. U borbama kod Suhe borci iz Dalmaciji isticali su se svojom hrabrošću i izazivali divljenje starih proletera.

PROBOJ PREKO MILJEVINE

Šesti beogradski bataljon kao prethodnica izbio je na položaje odakle se pružao pogled na selo Miljevinu i dio puta između Foče i Kalinovnika. U dolini ispod nas, na putu koji se vijugao pored rječice Bistrice, dobro smo mogli vidjeti njemačku motorizaciju i tenkove. I pored velikog umora i iscrpljenosti, hodajući po kiši koja je stalno padala, bili smo spremni za borbu.

Na položajima u prvi sumrak 11. lipnja kurir štaba Brigade donosi naređenje da skupa s Drugim crnogorskim bataljonom noću napadnemo njemačke jedinice i da se prebacimo na položaje preko komunikacije. Noć je bila tamna, a teren ka drumu kamenit i težak. Unatoč tome, kolona se polako spuštala, teško održavajući međusobnu vezu. Nijemci su se pritajili. Poneki bljesak automobilskog fara ili baterijske lampe bio je jedini orijentir za naše kretanje. Odjednom Nijemci otvore snažnu mitraljesku vatru iz tenkova. Snopovi svjetlećih metaka letili su iznad naših glava. Lijevo od nas počela je žestoka borba, jer su Krajišnici pokušali izvršiti proboj. Bili smo potpuno iznenađeni kad smo ugledali da se njemačka motorizirana kolona povlači. Oni su vjerojatno ocijenili da se proboj vrši na pravcu gdje su Krajišnici napadali na dijelu puta između Jelača i Kalinovnika. Bataljon je dobio ponovno naređenje da što prije pređe put i zaposjedne kose na drugoj strani puta. Kao da je nestalo zamora i iscrpljenosti, brzo smo krenuli naprijed. Čisti prostor od gotovo jedan kilometar, koji nas je dijelio od puta, gotovo smo prešli u punom trku.

Kod rječice smo naišli na zapaljeni magazin sa municijom. Na jednoj livadi u neredu je ležalo preko stotine bicikla, a pored njih razbacani rančevi i njemački šinjeli. Nismo ni slutili da se nedaleko od nas, u jednoj šumici, nalazi pritajena njemački zasjeda s protivtenkovskim odjeljenjem. Odjednom oni otvore ubitačnu vatru. Polegli smo brzo na zemlju i jedan po jedan brzo pretrčavali na drugu stranu preko improviziranog mostića. Nijemci su stalno držali pod vatrom ovaj mostić, naročito iz protivtenkovskog topa. Tu su pogi-

Grupa boraca 3. bataljona na tenku u drugoj polovini rujna 1943. godine

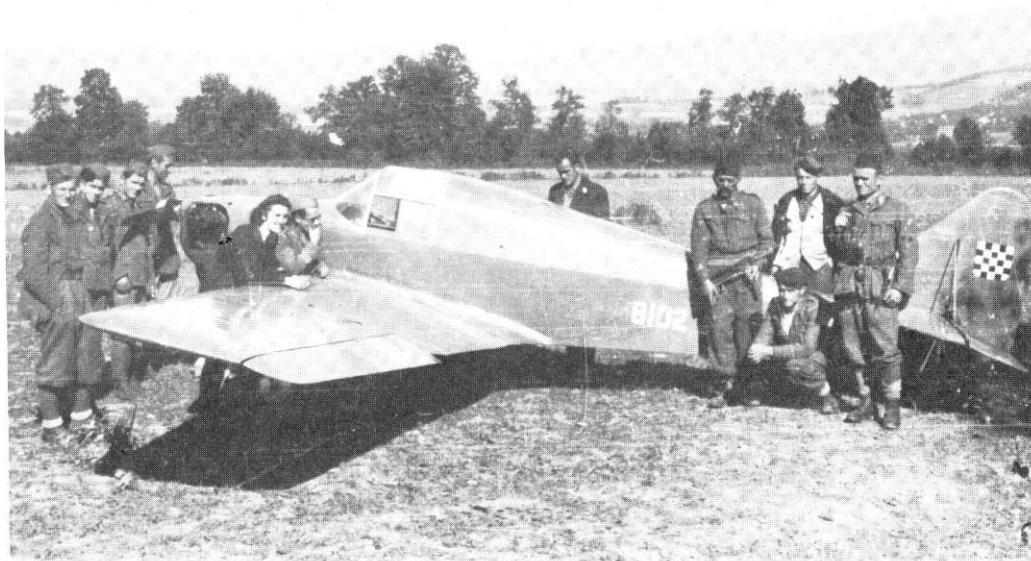

Iako nema kupaćih rekvizita, more je privlačno

Motorizacija 1. proleterske u Bugojnu, listopada 1943. godine

Grupa boraca i rukovodilaca 1. proleterske kod aviona NDH, koji je prebjegao u partizane, listopada 1943. godine kod Bugojna

Prova četa 2. bataljona (s bataljonskom zastavom) kod Bugojna listopada 1943. godine

Grupa boraca 1. proleterske igra kolo u Bugojnu u jesen 1943. godine

*Manda Bogunović - Ćulibrk,
četna bolničarka 1. crnogor-
skog bataljona ispred »ča-
dorova.«, kolovoza 1943. na
Petrovom polju*

Podjela ručka kod Travnika u jesen 1943. godine

nuli ili ranjeni mnogi naši drugovi, ali smo ipak brzo uspjeli zaposjeti položaje na drugoj strani komunikacije. Time smo olakšali našim jedinicama i ranjenicima prijelaz preko Miljevine i ove rječice. I u ovim borbama borci iz dalmatinskih jedinica primjerno su se borili, istakavši se svojom hrabrošću.

U PATROLI KOD HAN-PIJEŠKA

Nakon dolaska u rajon Romanije, Šesti beogradski bataljon se našao u borovoj šumi blizu Han-Pijeska. Polegli smo gdje je tko stigao umorni od napornog noćnog marša. Jutro je osvanulo sunčano i vedro. Bili smo zaklonjeni u šumi, ali i bez sigurnijih podataka o neprijatelju u Han-Pijesku. Zbog toga sam bio određen da još sa dva druga pođem u patrolu da izvidim okolinu i pokušam nešto saznati o ustašama u Han-Pijesku.

Ne poznavajući teren, odlučili smo se da idemo pored komunikacije koja izvodi ka Han-Pijesku. I nakon dužeg kretanja nismo sreli ni jednog žitelja. Nastavljajući i dalje patroliranjem, odjednom smo naišli na jedan veoma solidno ograđeni prostor sa tarabama, koje su se razlikovale od običnih, a malo dalje od toga nadzirao se krov jedne lijepe građevine. Hitro smo prošli kroz ulaz i pored zgrade osmatrali mnoštvo ustaša. Baš u tom trenutku zapazili smo jednog neprijateljskog vojnika na putu prema mjestu našeg ulaza. Odlučili smo da ga uhvatimo i od njega isaznamo tko se ovdje nalazi.

U tom uzbudljivom trenutku hitro smo pošli prema izlazu. Međutim, ustaška zasjeda, koja je bila na suprotnoj strani od mjesta odakle smo ušli, primijetila nas je i otvorila žestoku mitraljesku vatru. Jedini izlaz je bio da se što brže prebacimo preko taraba u šumu. U tome smo i uspjeli, pa smo se sretno vratili u jedinicu i o tome podnijeli izvještaj. Tada nismo znali da je to bio poznati ustaški ljetnikovac blizu Han-Pijeska. Tako se desilo da smo mi sasvim slučajno, usred bijela dana, upali među ustaše, što nas je moglo koštati života.

Jaka pucnjava na patrolu utjecala je da se prije napadne nego što je to bilo planirano. Brzo izveden napad i energičnost dejstva sasvim je iznenadio ustaše. U njihovom logoru nastala je prava pometnja. Snažniji otpor ustaše su pružili iz utvrđenih bunkera, ali samo dok nisu bili zaobidjeni od naših jedinica i kada im je zaprijetila opasnost od opkoljavanja. U strahu i panici ustaše su napustili položaje, pa smo ušli u varošicu Han-Pijesak bez borbe. Tu je zaplijenjena velika količina oružja, municije i hrane, koja nam je bila i te kako potrebna.

SUSRET SA DRUGOM TITOM NA PETROVOM POLJU

Petog kolovoza 1943. godine prvi put sam iz neposredne blizine vidio i slušao svog vrhovnog komandanta druga Tita. Upravo toga dana okupili su se svi rukovodioci iz Prve proleterske brigade na zakazano savjetovanje. U poslijepodnevnim satima na Petrovom polju na Vlašić planini sa raznih pravaca hitali su rukovodioci na zakazano mjesto. Tek po dolasku i okupljanju rečeno nam je da će savjetovanju prisustvovati i drug Tito. To nas je sve prijatno iznenadilo i svi smo sa osobenim uzbuđenjem očekivali taj susret.

Uz međusobno časkanje, svi smo nestrpljivo očekivali dolazak svog vrhovnog komandanta. Odjednom smo ugledali druga Tita kako brzo korača kroz obližnju šumu u društvu Lole Ribara, Moše Pijade, Sretena Zuljevića, Koče Popovića, Mijalka Todorovića, Vicka Krstulovića i drugih. Svog vrhovnog komandanta dočekali smo u vojničkom stroju, a komandant Brigade Miloje Milojević predao mu je raport. Nakon toga, svi smo posjedali i nastojali da se približimo zapaljenoj vatri kako bi što bolje vidjeli i čuli izlaganje druga Tita.

Točno u devetnaest sati drug Tito odlučnim glasom otvara savjetovanje 0 vojnopolitičkoj situaciji i daljnjim zadacima brigade i nekim kadrovskim pitanjima. Svi smo veoma pažljivo slušali izlaganje druga Tita i naprosto smo upijali svaku njegovu riječ. Pored ostalog, drug Tito nas je upoznao o stanju na frontovima naših saveznika i o situaciji na našem ratištu. Osobito nas je zainteresiralo izlaganje o stanju u Italiji i njenoj skoroj kapitulaciji. Istakao je da razvoj događaja u Italiji upućuje da se naše jedinice nađu bliže Dalmaciji kako bi u talijanske garnizone stigli prije Nijemaca, da ih se razoruža i dođe do većih količina oružja i municije. Posebno je istakao velike uspjehe i općepoznate zasluge Prve proleterske brigade, i da na nju i dalje ozbiljno računa u predstojećim događajima. Istodobno je preporučio da se brigada dobro odmori i pripremi za te važne zadatke koji nailaze.

Na kraju svog izlaganja Tito je govorio o nekim kadrovskim pitanjima. Posebno je naglasio veliku ulogu kadrova brigade na planu odgoja i političkog uzdizanja novih boraca i kadrova, kao i da brigada iz svojih redova mora davati kadrove za naše nove jedinice. Spomenuo je da ima prigovora da se komandni kadar iz rasformiranih dalmatinskih jedinica pomalo zapostavlja. Osobito je istakao da pri uzdizanju i postavljanju kadrova trebaju biti svi u jednakom položaju. Ovo što je govorio, doista je bilo prisutno, jer dosta kadrova iz rasformiranih dalmatinskih jedinica nije dobilo odgovarajuće dužnosti. To se, pored ostalog, može objasniti i slijedećim: prvo, što je brigada bila već popunjena rukovodećim kadrovima i obaveze prema onima koji su se ranije nalazili u brigadi; drugo, nedovoljna briga odgovornih iz Dalmacije za svoje kadrove. Ipak, poslije ovog savjetovanja stvari su krenule nabolje 1 mnogi iz rasformiranih dalmatinskih jedinica su bili postavljeni na odgovarajuće dužnosti, ili su slati u novoformirane jedinice na veće dužnosti.

S PROLETERIMA U DALMACIJI

Kapitulacija Italije zatekla je naš Šesti beogradski bataljon na maršu od Donjeg Vakufa ka Dalmaciji. Saznanje i vijest o kapitulaciji Italije sve nas je duboko razveselila. Pored pokliča, odušak smo dali i pucnjavom iz pušaka i puškomitraljeza, koje se orilo kao i u najvećim borbenim okršajima. Nakon napornih marševa, u prvoj polovini rujna stižemo u Airžano, gdje smo se razmjestili. Naišli smo na zapaljene i porušene kuće kao nijeme svjedoke o zlodjelima okupatora i stradanjima stanovništva Dalmacije. U svim dalmatinskim selima narod nas oduševljeno dočekuje, iznoseći borcima sve ono čime su raspolagali. Svi smo se zajednički radovali, osobito mi borci iz Dalmacije, ovako prijateljskom i iskrenom dočeku stanovništva.

Osobito nam je ostao nezaboravan doživlja kada smo grupno posjetili herojski Split. Spuštajući se pored Klisa ka ustaničkom Solinu, sa divnim

pogledom na more, Marjan i Split, bio je veliki doživljaj i prijatno osjećanje. Na prilazima Splitu nailazimo na čitav sistem talijanskih bunkera od armiranog betona. Promatrajući te armirane utvrde, čovjek se i nehotice zamisli kako bi to bilo teško osvojiti i kako bismo sigurno izgubili mnoge borce. Obilazak Splita, susret sa tim drevnim gradom, njegovim hrabrim žiteljima, doživljavanje spomenika kulture i svega ostalog, na nas proletere ostavilo je duboki dojam i trajnu uspomenu.

Iz Dalmacije brigada kreće na svoje nove borbene zadatke. Baš u to vrijeme sa grupom rukovodilaca iz Dalmacije pozvan sam u Stab brigade, gdje su nam saopćili da idemo na nove i veće dužnosti u novoformirane dalmatinske jedinice. Rastanak sa dragim drugovima proleterima, sa kojima smo sklopili nezaboravna poznanstva kroz zajedničke borbe bio je težak. Imali smo sreću da se živi vratimo u našu Dalmaciju, ali, na žalost, mnogi naši suborci to nisu doživjeli, jer su dali svoje mlade živote daleko od voljene Dalmacije.

IVAN RAOS

DIJELILI SMO TRENUTKE RADOSTI I ŽALOSTI

Kada je po prelasku Sutjeske rasformirana Treća dalmatinska brigada, četa u kojoj sam bio zamjenik komesara priključila se Beogradskom bataljONU i ostala u njegovom sastavu sve do probijanja obruča kod Miljevine. Kasnije sam dodijeljen Trećoj četi.

Pred proboj kod Miljevine moja je četa osiguravala lijevo krilo. Pred nama su se na vrhu brda pojavile neke jedinice. Bilo je daleko da bismo ih identificirali. Odnekud se čula vijest da su to borci Treće krajiške brigade. Međutim, poslije kraćeg vremena s tog brda su otvorili vatru na naš položaj. Tom prilikom je poginulo nekoliko boraca. Mi smo uzvratili vatrom. Nismo dozvolili neprijatelju da se spusti niz brdo i da presiječe našu kolonu koja se izvlačila iz obruča.

Hrane nije bilo osim nešto malo što se našlo u porcijama ubijenih Nijemaca. Zaplijenili smo i nekoliko njemačkih konja koji su nosili municiju. S još nekoliko drugova ubio sam jednog konja. Sadržli smo ga i jeli sirovo konjsko meso. Pred samom Miljevinom sreo sam mještanku Bebu Martinac. Ona je u nekoj kući dobila malo kukuruza, iskokala ga i dala mi šaku kokica. Bila je to velika poslastica!

Potom je došlo vrijeme da se i moja četa izvlači kroz Miljevinu. Formirana je kolona. Naređeno je da se nitko ne smije micati van kolone bez obzira na to kakva će situacija nastati. Po koloni je počelo da tuče nekoliko njemačkih protivkolaca sa jedne čuke udaljene nekih hiljadu metara. Događalo se da granata pogodi posred kolone. Padali su mrtvi i ranjeni. Ostali su produžavali. Bolničarke, uz pomoć ponekog borca, zbrinjavale su ranjene.

Septembra 1943. godine stigli smo u Dalmaciju. Nalazili smo se u blizini Zadvarja. Dobili smo naređenje da krenemo prema Sinju. Pred polazak naišla

je moja mještanka Marinka Galić, koja se vraćala s nekog sastanka AF2-a u okolici Splita. Ona mi je ispričala da su Nijemci i ustaše uspjeli da uđu u Vrgorac, naše rodno mjesto.

Komandant našeg bataljona Miljan Antončić Velebit čak mi je nudio da mi da tri dana odsustva da pođem kući u Vrgorac i vidim ženu i dvoje djece. Zahvalio sam se i upoznao ga da moje mjesto već drže Nijemci i ustaše, te da mi je nemoguće ići.

U to vrijeme bio sam pomoćnik na bacaču. Poslije oslobođenja Splita naše jedinice zaplijenile su veliki broj talijanskih mazgi, pa je i nama dodijeljena jedna za nošenje bacača. Naš pokret prema Sinju prekinuli su Nijemci i ustaše. Krenuvši iz Imotskog, oni su probili obranu naših jedinica i doprli do Velike Ciste, gdje se nalazila naša brigadna bolnica. Sanitet se nije mogao na vrijeme evakuirati, pa je neprijatelj izvršio masakr nad jednim brojem naših ranjenika i bolesnika.

Kad je neprijatelj upao u Veliku Cistu, mi smo sa bacačem bili blizu ceste Imotski—Sinj, Pojavili su se a tenkovi. Mi smo se sklonili tiza jednog zida, a ispod nas na svega trideset metara prolazila je kolona tenkova. Srećom nisu nas primijetili. Glavnina naših snaga prebacila se ka selu Aržano. U toku dana nismo se mogli bacačem prebaciti preko ceste. To smo uspjeli tek po padu mraka. U sastav bataljona ušli smo tek poslije tri dana. Stab bataljona nas je već otpisao, misleći da smo nastradali.

Od sela Aržana preko oslobođenog Bugojna krenuli smo usiljenim maršem u pravcu Turbeta s ciljem da ga napadnemo i zauzmemo. Turbe su branili domobrani.

U prolasku kroz Bugojno dobro smo se nahranili. Dobili smo obilne obroke crnoga kruha. Neki borci su pojeli i po nekoliko komada. Na putu prema Turbetu pronese se glas da poslije oslobođenja Turbeta odmah produžujemo u napad na Travnik i da u njemu ima bijeloga kruha. Neki borci počeli su ostavljati usput crni kruh koji su dobili u Bugojnu, jer će, navodno, dobiti bijeloga u Travniku.

Po oslobođenju Turbeta uslijedio je napad na Travnik, ali ga tom prilikom nismo zauzeli. Pred zoru smo se povukli iznad Travnika. U selima oko Travnika bilo je mnogo jabuka i dosta druge hrane, ali nije bilo kruha. Neki borci vraćali su se više od deset kilometara da uzmu onaj crni kruh koji su ostavljali usput!

Nakon neuspješnog napada na Travnik, naš bataljon prebačen je u selo Paklarevo. Odatle smo vršili demonstrativne napade na Travnik. Za vrijeme jednog takvog napada došlo je do žestokog obračuna. Ja sam te noći bio na bacaču. Tukli smo neprijatelja na periferiji Travnika. Došao je komandant bataljona i naredio da kod bacača ne smije nitko da bude, sem nišandžije. Potom sam montirao nekoliko granata i povukao se u najbližu kuću, a nišandžija je ostao sam uz bacač. Za to vrijeme neprijateljska artiljerija tukla je po našim položajima. U kući u kojoj sam se nalazio bila je i četna bolničarka i drugi pomoćnik na bacaču. U neko doba noći pred kuću su došla neka nepoznata lica. U mraku ih nismo mogli prepoznati. Ja sam viknuo »Stoj!« i zatražio raspoznavanje. Uslijedila je pucnjava. Poginula je četna bolničarka, a ja sam teže ranjen u pluća. Smogao sam ipak snage da dođem do bacača. Drugovi su uzeli bacač i povukli se na drugi položaj, a ja sam ranjen trčao sve do bataljonskog saniteta gdje mi je ukazana prva pomoć. Prebačen sam u brigadni sanitet, a potom u bolnicu u Livno. Poslije sam obaviješten da

je neprijatelj poslao jednu četničku patrolu koja je poznavala teren sa zadatkom da likvidira naš bacač.

Bolnica u Livnu bila je smještena u fratarskom samostanu. Odatle smo mi teži ranjenici trebali biti prebačeni u Italiju. Međutim, u to vrijeme neprijatelj je poduzeo ofanzivu na naše jedinice u Dalmaciji. Neprijatelj je krenuo iz Vrgorca i Splita prema Sestanovcu. Tom ofanzivom presječen je put za Podgoru, odakle smo mi trebali ići za Italiju. Poslije toga ostali smo i dalje na liječenju u Livnu. Ja sam nakon nekoliko dana postao lakši ranjenik. Došlo je naređenje da se svi ranjenici u toku noći prebace za Glamoč, što je i učinjeno. Iste noći neprijatelj je, krenuvši iz Grahova, probio našu obranu i pred zoru upao u Livno. Tom prilikom nastradali su svi teški ranjenici. Mi lakši ranjenici krenuli smo u koloni prema Mliništu. Dok smo prelazili Glamočko polje, vidjeli smo uništen avion u kojem je poginuo Ivo Lola Ribar.

U Beogradski bataljon se više nisam vraćao ... osim u mislima divnim drugovima sa kojima sam dijelio mnoge nedaće rata, ali i mnoge trenutke radosti.

ANTE MILACIC

PISMO JEDNOG PROLETERA

Još kao mlad pripadao sam naprednom radničkom pokretu i družio se s naprednim radnicima. Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, povezo sam se s NOP-om a 1942. počeo sam aktivno i organizirano raditi.

Tridesetog januara 1943. dobrovoljno sam stupio u Prvi bataljon Treće dalmatinske brigade i ostao u njemu do njegova rasformiranja u petoj neprijateljskoj ofanzivi. A onda, na Miljevini, stupio sam u Drugi crnogorski bataljon Prve proleterske brigade.

Kao borac Prve proleterske sudjelovao sam u oslobođenju Han-Pijeska, Vlasenice, Zvornika. Kod Zvornika smo se zadržali četiri dana. Komandant brigade mi je bio Jagoš Zarić, a komandir čete Janko Radulović.

Od Zvornika je brigada krenula ka Sarajevu, prebacila se do Petrova polja i Šiprage. Tu smo ostali više dana. Odatle smo krenuli u Turbe kod Travnika.

Vodili smo borbu za Donji Vakuf, Bugojno i Gornji Vakuf. Uoči kapitulacije Italije krenuli smo put Kupresa, Livna, Duvna ka Splitu.

U Splitu i njegovoj okolini ostali smo više dana, a potom pošli u Bosnu ka Bugojnu. Kad smo ponovo došli u Šiprage, komandir me poslao u četu za vezu u kojoj sam ostao do oslobođenja Beograda. Za vrijeme teških borbi za svaku beogradsku zgradu uspostavio sam telefonsku vezu između moje brigade i Štaba divizije. Komandant brigade me je potom poslao u Titovu gardu.

Eto, to je istina koja se ne može nikad izbrisati iz mojih ratnih sjećanja.

UMALO NE POGIBE

U Prvu proletersku brigadu došao sam iz Biokovskog bataljona »Josip Jurčević«. Bio je peti septembra četrdeset druge. U Livnu nas je dočekaao, sjećam se, komesar brigade Filip Kljajić i njegov zamjenik Đuro Lončarević. Odatle smo kamionima otišli u Rore. Tamo ostali nekoliko dana, pa u Oštrelj. Doček u Brigadi bio je fantastičan — samo takav se može poželjeti. Ja sam raspoređen u Šesti (beogradski) bataljon. Komandant bataljona bio je Crnogorac Miladin Ivanović, mislim da je bio učitelj, a komesar Cedo Minderović, pjesnik — priča Ivan Tolić, prvoborac iz Vrgorca.

Tu je naš bataljon reorganiziran. Formirana je i Prateća četa. Komandant je i mene raspoređio u novoformiranu četu. Imali smo nekoliko teških mitraljeza i minobacača. Tu se odmorili i onda u otvorenim vagonima nastavili put obroncima Grmeča ka Ključu. Ispod razvijenih zastava, kroz četinare, ne prestaje pjesma ...

Napad na bunkere oko Ključa bio je žestok. Juriš za jurišom se smjenjivao. Ključ je bio sav u zgarištima kad je osvojen. Nekoliko dana naš bataljon vodio je borbu na Sitnici, gdje smo zarobili stotine domobrana. Tu nam pogibe i zamjenik komandanta bataljona Ljubisav Zivković, zvani Ljupče Spanac.

Kad je zauzeto Jajce, krenula je naša Brigada ka Kotor-Varoši, dolinom rijeke Bosne, preko Skender-Vakufa. Naš bataljon, s još nekoliko bataljona, napao je Kotor-Varoš. Pred zoru, iza okuke, uz tutnjavu motora i podrhtavanje tijela od hladnoće, pojavi se kolona mrkih grdosija — tenkovi.

Bataljon ih dočeka snažnom vatrom. Borba na život i smrt. U toj borbi zarobili smo tri tenka. Tu umalo ne stradah. A kako? Došlo je naređenje da se pale tenkovi. Sto će nam, nismo imali kud s njima. I ja ti onda naivno uzeh kantu s benzinom i polih tenkove. Lipo uzmem šibicu i zapalim. Plamen bukne i uhvati me. Drugovi su me namah zgrabili i počeli valjati zemljom. I, gospe mi, da ne bi njih — odoh.

Naša divizija je prešla nezadrživo u ofanzivu. Drugog januara 1943. oslobođen je Teslić — četvrti grad za posljednjih dvadesetak dana. Tu smo zarobili oko hiljadu domobrana i ustaša. U nastupanju, činilo mi se, ništa nas ne može zadržati. Naoružani, što se kaže. do zuba — nepobjediva je bila to jedinica.

Šestog januara zauzeli smo Prnjavor. Tu smo ostali više dana, kad, naređenje: povlačenje. Kako povlačenje, za majku božju, kad smo u ofanzivi. Mislim: mogli smo preći rijeku Savu, pa prema Zagrebu. I dalje. Međutim, Nijemci i ustaše su nadirale od Sarajeva prema Prozoru i Imotskom sa željom da se spoje s Talijanima.

Usiljenim maršem pošli smo ka Ivan-sedlu. Zamislite: gdje je to. Ne znam kolika je to razdaljina, ali marširali smo dan i noć. Devet dana. Kanjonima Ugra, kraj Travnika i Donjeg Vakufa i sada, umjesto da se odmorimo kod Bugojna, iznenadni napad njemačkih tenkova.

Iz pokreta u juriš, iz juriša, pošto zбриšemo neprijatelja, na usiljeni marš. Sedamnaestog februara 1943. godine zauzeli smo Ivan-sedlo, nakon uzastop-

nih juriša nas s jedne strane i Nijemaca i ustaša s druge. Zatim vodimo borbu na Ivan-planini. Od marša iscrpljeni, gladni, ali ne mislimo ni za predah. I kad bi htjeli ne može se, Nijemci i ustaše navalili svom žestinom da se spoje s Talijanima. Mi smo imali teško naoružanje, čak i brdske topove.

Od Repovca Vrhovni štab radiogramom javio je: »Odmah ka Prozoru!« Teškim ranjenicima prijetila je opasnost u Prozorskoj kotlini od motorizirane njemačke kolone koja je nadirala munjevito i drsko.

Kao da smo ptice, a mi se jedva krećemo. Dvodnevni usiljeni marš išao je u prilog neprijatelju. Iz pokreta ka Gornjem Vakufu stupili smo u borbu. Uzalud su Nijemci jurišali i po sedamnaest puta dnevno. Više se nije znalo tko je kome s boka, sprijeda i s leđa. Imali smo nemalo gubitaka, ali ni oni nisu dobro prošli. Kasnije su nam seljaci toga kraja pričali da su mrtve kamionima prevozili. Najvažnije je: omogućili smo taktičkim manevrom da prebacimo ranjenike preko Neretve . . .

Budući da je ograničen prostor u knjizi, ispričat ću ukratko još o jednom događaju kad smo se vratili iz Sandžaka prema Sutjesci. Peta ofenziva je bila počela. Došli smo iznad Foče. Ne sjećam se gdje, mislim da je to bilo na Zlatnom boru, ili Gradini. . . Znam da je ta kosa bila od strateške važnosti. U jednoj šumi vodila se borba. Na jednoj ledini bile su srušene bukve i drugo drveće. Moj komandir voda pao je ranjen kraj jedne bukve, s one strane ledine. Komandir čete odredio je mene i još jednog druga da ga izvučemo. Borba se rasplamsala. Komandir naređuje:

— Pripremite se!

Ja i Krežić, rodom iz Srbije, divan i hrabar drug. Kad pomislim na njega, suze mi udare, stojimo. Čekamo pogodan tren. Prostor brisan, ravan kao na dlanu. Ako taj prostor pređete, spašeni ste. Ako ne, gotovo je. Komandir sluša pjesmu mitraljeza, očekuje kad će da prestane. I odjednom vikne:

— Sad!

Skočismo i, uspjesmo. Kad dođoh do ranjena druga, drži pištolj u ruci, jedva me prepoznao, da ne, umalo me ne bi. Bio je teško ranjen. Mitraljez ga je izrešetao. Okrenuo sam ga i krenuo da ga izvučem. Odjednom: pucanj: Pogledam: bio je već mrtav. Pištoljem je izvršio samoubojstvo. Vidio je da je teško ranjen i da mu nema života.

Komandiru javim šta je uradio, a on mi naredi da skidam oružje s njega i vratim se. Štitio me je Branislav Janjić puškomitraljezom. On je još, mislim, u aktivnoj službi, živi u Beogradu.

Vječito ću se sjećati toga događaja.

ANTE LOKAS

BORBA NA KLENKU

Kao predratni član KPJ radio sam po direktivi Partije na pripremi ustanka. Početkom aprila 1942, po naređenju Partije, s članovima moje partijske ćelije krenuo sam u NOB-u iz Trogira preko Dinare na Cincar, u Livanjski odred »Vojin Zirojević«, koji je djelovao na tom području. U njegovom sastavu bilo je više Dalmatinaca.

Dolaskom Prve proletherske NOU brigade, dio našeg odreda je ušao u njen sastav i raspoređen je po bataljonima. Tih dana je trebalo osloboditi Duvno, Livno i Posušje gdje su harale ustaše Crne legije Francetića i Bobana uz pomoć jedinica talijanskog okupatora.

Crna legija ubrajala se među najkrvoločnije jedinice. Nju je glavna ustaška komanda koristila samo u borbama na najistaknutijim frontovima i u kaznenim ekspedicijama. Nosili su crne uniforme. Vjerovatno su se po njima i nazivali »crnom legijom«, a po njezinom glavnom zapovjedniku, ustaškom pukovniku Juri Francetiću, često su je nazivali »Francetićeve crna legija«. Oko vrata obično su nosili križeve, a u notesima svoje sličice. Formirana je od nekoliko tisuća probраних zlikovaca, vjerskih i nacionalističkih, okrutnih fanatika iz najzaostalijih krajeva. To su bili primitivni gorštaci, zavedeni i zadojeni zločinom od katoličkih popova i drugih mračnih tipova. Kasnije, korumpirani i zaneseni pljačkom, divljački su učestvovali u pokoljima srpskog naroda. U prvim sukobima s njima imali smo ozbiljnih poteškoća. Napadali su ili su se branili uz gromoglosnu riku kao sumanutu divljaci. Borili su se hrabro i okrutno. Kada smo ih u Duvnu, Livnu, Posušju, Glamoču i Jajcu razbili, moral im je naglo opao, pa kasnije nismo više imali onakvih poteškoća u savladavanju njihove obrane ili napada, kao u početku.

Ustaške jedinice nazivane »Bobanovci« zvale su se tako po njihovom zapovjedniku i organizatoru Rafajelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »crne legije«. Prema pisanju ustaške štampe, Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari. Emigrirao je prije rata u Belgiju. Tamo je pristupio ustaškoj organizaciji, gdje se školovao za zadatke koje je u toku rata bezrezervno izvršavao. I tako je postao koljački komandant. Bio je glavni organizator ustaških »postrojbi« — jedinica. »Bobanovce« su često nazivali i »žutom legijom«. Vjerojatno, za razliku od »crne legije«, jer su nosili uniforme od sukna, žućkaste boje kao i ostale ustaške jedinice.

Borba protiv »crne legije Francetića« i »bobanovaca« ostala mi je u trajnom sjećanju, kada su išli cestom s razvijenom zastavom i pjesmom u pravcu Duvna. Mi smo ih dočekali u šumarcima i na Klenku, zapadno od komunikacija između Duvna i Posušja.

U rajonu Kolovrat—Oštra glava, kota 266, nalazili su se dijelovi Kraljevačkog bataljona, odakle su s jednim mitraljezom tukli ustaše ispred nas. S obzirom na veliku daljinu, više od 1,5 kilometra zračne linije, njihova pomoć nije nam bila velika, ali je bila korisna. Ustašama je bilo jasno da tu nismo sami i da se tamo ne mogu povlačiti već da moraju natrag, prema Posušju, gdje smo ih dočekali i potpuno razbili.

Na Klenku je stalno tukao naš mitraljez. Ustaše su od Marića kuća brzo odmicali i počeli se penjati uz sjeverne padine Klenka. Mitraljezi i puške su sijali smrtonosno olovo. Klenkom je zaigralo vatreno kolo. Kolo ognja. Kolo smrti i krvi. Jedna satnija »bobanovaca« došla je do vrha Klenka. To je vjerojatno ostatak one iste satnije kojoj smo prije nekoliko dana očiteli lekciju u Duvnu. (Vičemo im: »Dobro nam došli, komšije! Zar se niste opametili? Malo vam je bilo ono u Duvnu, a? — E, pa dobro, de drž'te se, bitange jedne!«

I zaječalo je nebo. Zatalasalo se zračno more. Huči kao neprekidni rojevi. Klenak je zamaglio i zavio u sitnu bjeličastu maglu. Puši se kao da gori. Planina Vran je zadrhtala. I Cvrsnica i Lip, i Stitar. Zajaukala je provalija u

Studenom potoku, kao da je netko guši. Jeka se talasa kao valovi na vodi, a kolskim putem, koji vodi iznad provalije, izdužila se kolona »crne legije«. Kreće se nekako slobodno. Reklo bi se — bezbrižno, kao da se ne bije ljuti boj, tu odmah iznad njihovih glava. Na čelu kolone vijori se crna ustaška zastava, crna kao što im je sve crno, i uniforma, i duša, i djelo. Koračaju samouvjereni kao da na svadbu idu.

Oganj na Klenku kao lomača plamti, a »bobanovci« pritišću. Mi se čvrsto branimo i često se okrećemo Vučipolju, gdje se nalazi jedna naša četa. Kraljevčani nam podižu moral. Jednim mitraljezom tuku prema ustašama ispod nas, a crne Francetićeve čete žure prema Duvnu. Komandant naređuje da Milovanov vod udari u bok i odsječe čelo kolone. Nasrnuše na njih kao dvadeset ljutih risova po koloni »crnih«. Zaključalo je kao u kotlu i među njima nastade pometnja, gužva i jurnjava. Cas natrag, čas naprijed, a mi ih tučemo nemilosrdno. Sve to ih je pomutilo, zbunilo i razbilo. Najprije je jedan ustaša pobjegao natrag, pa onda dvojica, trojica, čitava kolona se uzmuvala, pa za njima pobjegla, zbunjeno kao stado preplašenih ovaca. Vod ih tuče paljbom. Izgubili su se kao zečevi opkoljeni hajkom i kao rulja u panici bježe natrag, a mi ih dočekujemo na desetak koraka i mlatimo ih kamenjem i kundacima. Nemamo vremena da puške punimo. Naši ih hvataju za ruke i mlate po njima. »Crni« stoje kao izbezumljeni i ošamućeni. Strah ih je prikovao za cestu kao robijaše za lance. Od straha su zaboravili na svoje oružje i na obranu. A htjeli su u Duvno kao kaznena ekspedicija!

Gore na Klenku je još uvijek gusto. »Bobanovci« sve više pritišću. Htjeli bi pomoći »crnima« i olakšati im, ali, pod našim udarcima, okrenuše leđa i sjuriše se niz južne padine Klenka. Mi ih tučemo i jurimo za njima kao vukovi za stadom razbijenih ovaca. Još malo pa je dan pri kraju. Sunce se sasvim okrenulo prema Biokovu, samo što ise nije naslonilo na tu kamenitu grdosiju. Tu oko ceste, iznad provalije, gdje je »legija« malo prije doživjela smrtnu registraciju, lom kao na Kosovu polju. Zrak je nesnosan. Zaudara kao da su volovi počeli trunuti. U samim hlačama, bosih nogu, gologlavi, i razbarušeni, tvrdog i izobličienog lica, kao izbezumljeni i unakaženi, kao pokošeno snoplje leže žezdeset i šest mrtvih francetićevih hijena, leže kao da je u njih grom tresnuo. Krv se razlila oko ceste (kao tepih od usmrđjelih žaba u isušenoj baruštini. Kupaju se u bari vlastite krvi. Davili su se u mulju svoga života kao svaki krvolok u svom brlogu. I zaudaraju gadno. Bilo je sa svih strana vruće. Zrak se usijao i pekao kao vatra. Krv je kipila, i pjenušala se. Taj dan je bio pun krvi, do koljena. Dan je to veliki, i sretan i radostan. Radosniji nego onaj u Duvnu.

Seljak priča: »Pobjegli su. Jučer gu sa Klenka kamionima dovlačili mrtve i ranjene. Bogami ste ih dobro maznuli. Kakvom su brzinom kidnuli odavde, iz Posušja, majko moja? Navrat nanos!«

Na tim položajima ostali smo još dva dana. Moj dolazak u ovu proslavljenju brigadu za mene je bila velika nagrada. To je bila brigada hrabrih boraca. Bio sam po nacionalnosti Hrvat, a nikada nisam osjetio da sam zapostavljen. To je bila jedinica sastavljena od boraca svih naših naroda, kovačnica bratstva i jedinstva i naših vojno-političkih kadrova.

PERO BOGUNOVIC

SANITET DRUGOG BATALJONA NA SUTJESCI

Iz Meljaka smo 21. maja oko 12 .sati usiljenim maršem krenuli u pravcu Čelebića. Trebalo je pohitati — u pitanju su bili ranjenici i bolesnici. Uz put, uz samu Čehotinu, naišli smo na borce 1. dalmatinske brigade. Među njima sam sreo mnoge moje komšije s kojima se nisam vidio od polaska u 1. proletersku, augusta 1942. Neočekivan i prijatan susret. No doznao sam da su pali mnogi moji poznanici. Bolni, nenadoknadivi ,gubici. Nikad ih ne mogu prežaliti. Ali u ovom ratnom vihoru sve to izgleda prirodno: jedni ginu, pridolaze novi borci i svi skupa idemo k cilju.

Oko 20 sati bataljon je stigao na Celebić. Onako umorni, borci su se iz pokreta sudarili s neprijateljem. Borba se vodila .čitavu noć. Pod pritiskom naših snaga, Nijemci su se povukli ka Foči i dio njihovih snaga zaposjeo je Zlatni bor. U ovim borbama poginuli su iz našeg bataljona Milisav Prelević i Nedeljko Kovijanić; ranjeni su Dušan Rezanović, Branko Vučinić i Vučeta Čarapić.

Prijetila je opasnost da Nijemci ugroze .prelazak preko Tare na ,Uzlupu naših ranjenika i bolesnika koji su se tek počeli oporavljati poslije četvrte ofanzive. Zato smo ih na Zlatnom boru morali zadržati po cijenu najvećih gubitaka. Stoga smo ujutro 24. maja krenuli ka Zlatnom boru i po danu ,se popeli iz korita rječice Ljutnice do njemačkih položaja. Do pred sam vrh nismo mogli uočiti položaje neprijatelja koji se dobro ušančio i zamaskirao. Bili smo u sasvim nepovoljnom položaju. Nijemci su bili dobro utvrđeni, a naši borci su morali napadati, i to po danu. Nismo imali ni onu uobičajenu povoljnu okolnost — zaštitu mraka u napadu. A te borbe za visove Zlatnog bora trajale su dva dana. Neobična izdržljivost i heroizam morao je ispoljiti svaki od naših drugova penjući se vrletnim stranama prema neprijatelju koji je pritajen čekao i u odsudnim trenucima postavljao pravi zid od vatre mitraljeza i bacača. Na Zlatnom b^oru ^{s m o} izgubili drugove: Vasu Čarapića, Iva Rončevića, Vladu Ljumovića, Petra Matovića, Vasu Rudića i Vasića. Bili su ranjeni: Gojko Milovanović, Vlado Saveljić, Vlado Špaljak, Sredoje Rakić, Ljubo Jovanović, Milovan Gligorić, Svetozar Grujić, Dole Vujošević, Aleksandar Bjelojević, Vuksan Vučinić, Vitomir Pirak i Radulović. Na tom planinskom masivu bili smo udaljeni od puteva, divizijske i brigadne bolnice, od ljudskih naselja. Sanitet se našao pred izvanredno teškim okolnostima za ukazivanje prve pomoći, evakuaciju ranjenika i brigu oko onih drugova koji su, iako povrijeđeni, ostali u sastavu svojih jedinica. Ipak, ovi zadaci su ispunjeni na vrijeme zahvaljujući velikom požrtvovanju bolničarki Milke i Julije Vukašinović, Zore Petrić, Vukosave Perović, Mile Krstaić, Vukosave Sćepanović, Branke Vučinić i Jane Bešić, koje su bile sa nama još od formiranja bataljona. Ali i onih koji su kasnije došle: Mande Krilić, Marije Rupić, Zore Supe, Zuhare iz Livna i drugih. Nije bilo nijednog slučaja da se ma kome ranjenom drugu, makar bila u pitanju naizgled bezazlena situacija, nije pružila svesrdna pomoć. Kada se uzme u obzir stručne kvalifikacije i uvjeti u kojima su se zbrinjavali ranjeni ,i bolesni, može se reći da su naše bolničarke dale više nego što su mogle, a u mnogo slučajeva su žrtvovalе i svoje živote

za spas ranjenika. To su svi drugovi visoko cijenili i nesebičnim, hrabrim bolničarkama odavali svuda zasluženno priznanje.

Sijećam se slučaja Vase Čarapića. Bio je prosto pogođen mitraljeskim rafalom, pa je trebalo izvršiti hitnu kiruršku intervenciju. Zatekao sam drugaricu Zoru Petrić kako ga previja. Zavojem i pincetom vraćala mu je crijeva u utrobu. Za svo to vrijeme Vaso je šutio. Videći kako se Vaso hrabro drži i znajući da mu nema spasa, Zori su potekle suze. A Vaso joj je smiješeći se govorio:

— Ne plači, Zoro! Ostavi me, sam ću se nekako pomoći! Idi, pomogni drugima!

Ubrzo zatim Vaso je izdahnuo.

Poslije protjerivanja Nijemaca sa Zlatnog bora prikupili smo pale drugove i sahranili ih u zajedničku grobnicu, negdje na vrhu ove divlje planine, pod jednom usamljenom jelom.

Kada su ostale jedinice 1. proleterske i drugih divizija prešle Taru, za njima smo krenuli i mi preko Uzlupa, a iste noći smo prešli i Pivu, da bismo se zatim, s krajnjim naporima, nekako dokopali visoravni na Vučevu. Već dva-tri dana nismo ništa jeli, osim što je poneko brao razno korijenje i koprivu, pa smo od gladi i umora bili potpuno smalaksali. Zbog svega toga penjanje na Vučevo se pretvorilo u vječnost. Negdje pred samim vrhom naređeno je da se kretanje ubrza i da se što prije iziđe na plato da bi se tako osujetio izlazak Nijemaca iz doline Sutjeske. Čim smo to čuli, ono malo krvi prostrujilo je u nama, živnuo je svaki naš atom, kao da nam je nekakva viša snaga odnekud nadošla.

Na ovo dragocjeno parče slobodne teritorije ispeli smo se prije Nijemaca. I to je, kao što smo kasnije saznali, bilo od presudnog značaja za proboj naših jedinica u petoj ofanzivi i za naš opstanak uopće.

Na Vučevu nismo našli ni vode, iako je tih dana kiša gotovo neprestano padala. Međutim, pronašli smo nešto drugo, za našu ishranu od posebnog značaja, bila je to crjemuša, neka vrsta trave iz porodice divljeg luka. Uz sirovu i neslanu konjetinu, bilo je to dosta ukusna salata. Partizanski jelovnik je bio »obogaćen«, ali je sada s te strane zaprijetila nova opasnost — od novih oboljenja.

Negdje na Vučevu saznali smo da je engleska vojna misija došla u Vrhovni štab, spustivši se padobranima na aerodrom kod Zabljaka. Više nas je interesiralo što je s Rusima i zašto njih nema. Dobro bi nam došlo bilo što od njih, oružje ili sanitetski materijal.

Na položajima prema Mratinju ostali smo dva dana. Kada nas je smijenila neka krajiška jedinica, krenuli smo ka Dragaš sedlu i Popovu mostu. Zbog slabe vidljivosti, kiše i močvarnog terena, spuštali smo se na cilj gotovo cijelu noć. Ujutro smo stigli pred utvrđeni njemački položaj na Borovnu. Niže, nedaleko od nas, hući, Sutjeska. Naš bataljon, sa ostalim bataljonima brigade, imao je zadatak da rijeku prijeđe u prvom naletu i time omogućiti prelazak drugih snaga. Da bismo prešli Sutjesku u rajonu Popova mosta, trebalo je prethodno zbaciti Nijemce sa Borovna.

Napad je pripremljen za kratko vrijeme. Tokom 3. 4. i 5. juna ponavljali su se juriši naših boraca na ovo utvrđenje. Neprijatelj je vršio protunapade. Naš bataljon, a i drugi bataljoni naše brigade koji su sudjelovali u napadu, zaplijenili su na ovom mjestu veći broj lakih i teških mitraljeza. Ujedno, Nijemcima su nanijeti osjetni gubici u ljudstvu. I dok bismo mi noću zauzi-

mali Borovno, Nijemci bi ujutro vršili protunapad i, uz podršku snažne artiljerijske vatre, ponovo ovladavali tim položajem koji je, očevidno, za obje strane bio vrlo važan.

U tim ogorčenim borbama oko Borovna naš bataljon je imao gubitaka. Poginuli su Velimir Radević, Mileta Popović, Spaso Božović, Vojin Ivanović; ranjeni su Mića Vujošević, Stanoje Brajević, Jovo Barović, Voislava Iković, Nikola Kovanja, Gligorije Vraneš, Ilija Milijašević, bolničarka Milja Matarugić, Vukadin Vlahovič, Drago Vuksanović, Gaič, Dušan Radović... I ispred nas i pozadi nas bili su Nijemci. Ranjenike je trebalo izvući, previti i evakuirati. Ali kuda, pitali smo se svi odreda? Priča se da je bolnica negdje u kanjonu Pive, na Rudinama ili tko zna gdje! Ni nosila nemamo za nepokretne ranjenike. Siječemo mlada stabla i uz upotrebu šatorskih krila i konopaca pravimo nosila, koja su, i bez ranjenika, za ondašnju snagu naših boraca bila suviše teška.

Svjesni položaja u kojem se nalazimo, borci nerado idu u bolnicu, radije ostaju s nama, u četi. Uvjereni su da im je tu — u prvoj borbenoj liniji — najsigurnije. One koji se mogu kretati i ne primoravamo da idu od nas, ali što da se radi s nepokretnima? Naši redovi su tih dana, početkom juna, bili tako prorijeđeni da je bilo teško odvojiti makar i jednog jedinog borca iz streljačkog stroja za prijenos ranjenika.

Kiša neprekidno pada. Iznemoglo tijelo hvata drhtavica. Glad nas je obrvala. Ovdje nema ni crjemuše. A otkrili smo i to da su njemački komandanti zabranili svojim vojnicima da sobom nose makar i najmanju količinu rezervne hrane. Tako je i taj izvor snabdijevanja presušio. Treće noći jurišanja na Borovno zaplijenili smo nekoliko desetina kilograma zobi ispred švapskih konja. Nijemci nisu računali da nam i zob može dobro doći. Ona je odmah podijeljena po četama i skuhana za ručak. Taj ručak mi je ostao u sjećanju kao najslađi u životu. Dobro se sjećam Bože Božovića, komandanta našeg bataljona, kako je sa mukom jeo onu zob. Dugo je žvakao bodljikava zrna i izbacivao nesvarljive ošuljke, što nisam činio ni ja, ni iko drugi. On je odlično trpio glad, ali bez duhana nije mogao. Prilikom likvidacije devetnaest talijanskih kamiona na Limu, neposredno pred ofanzivu, došli smo do znatnih količina duhana i jedan dio smo uspjeli evakuirati. I ja, mada nepušač, ponio sam nekoliko pakla cigareta. Kada je komandantu ponestalo duhana, obraćao mi se s pitanjem: »Pero, da nema još koja cigareta?« Davao sam mu po nekoliko komada, ali uz napomenu da više nema. Ipak kada bi mu opet dodijala glad, davao sam mu preostale cigarete — sve do Lučkih koliba.

Poslije okršaja na Borovim, koje su mnogi od nas prozvali »krvavo Borovno«, prešli smo Sutjesku kod Suhe i nekom kozjom stazom probili se u rajon sela Krekova i na Milinklade. Prilikom toga penjanja, negdje pod Treskavcem, ispod nekog kamenjara našli smo na gomile ljudskih leševa i pobijenih konja među oborenim bukovim stablima. Preko dana je to mjesto bilo pod stalnim udarima avijacije i artiljerije, jer je tuda vodila jedina slobodna staza iz doline Sutjeske za Zelengoru i slobodu. Naš bataljon je tuda prošao baš u sam suton i, za sreću, nismo imali gubitaka. Zatim smo u toku noći, koja je bila izuzetno mračna, nastavili pokret, prešli rječicu Hrčavku i ujutro pored nje napravili zastanak. Tu je bilo obilje koprive, koja je sve prekrila pored rječice. Sa konjetinom smo skuhalo ručak. Iako poslije one kuhane zobi nismo ništa okusili, čaj nam je bio dosta bljutav.

Od 11 sati počelo je naporno penjanje ka Lučkim kolibama. Snaga nas je izdavala. Noge su klecale, ali su se ipak pomicale naprijed. Pred noć smo izbili na visoravan. Bilo je vedro vrijeme, pa se spustila reza s prohladnom sumaglicom kroz koju se ipak mogla nazrijeti neprijateljeva logorska vatra. Kuda god se okreneš, svuda vatre. Nijemci su se grijali oko njih. I slavili »uništenje« naših snaga. A treba priznati, situacija je bila zaista krajnje kritična. Moral nije popuštao, mada je svaki od nas bio svjestan da je stanje vrlo ozbiljno. Neki drugovi pričaju kako su oficiri iz engleske vojne misije predlagali drugu Titu da se predamo, budući da je situacija bezizlazna, a da ih je on uputio do proletera, pa kako oni odluče.

Kada smo se te večeri našli pred odlučujućom preprekom, uoči bitke od koje je zavisio konačni ishod cjelokupne operacije, naređeno nam je da pokoljerno nekoliko konja i da pripremimo dovoljno mesa za dva-tri dana. Nije se spavalo čitavu noć. Neki borci su bili zauzeti spremanjem mesa, drugi su izviđali neprijateljeve položaje, sanitet je previjao lakše ranjenike, a komandiri su pravili planove za sutrašnji okršaj. Cim je svanulo, krenuli smo preko gole visoravni na položaje prema Orlovcu. Neprijateljev avion koji je u svitanje pošao u izviđanje spazio je našu koloinu i obasuo je mitraljeskim rafalima i pregrštima ručnih bombi. Srećom, samo jedan drug je bio ranjen. Kada smo odgovorili vatrom iz pušaka i puškomitraljeza, avion se udaljio, a mi nastavili pokret. Bilo je to 9. juna. Nismo bili daleko odmakli kada smo stupili u borbu koja nije prestajala do kasno uvečer. Na tim padinama Orlovca trebalo je izdržati do pada mraka po svaku cijenu, kako bi se noć iskoristila za probijanje.

U borbi koju je naš bataljon vodio na tim položajima, i to na vrlo bliskom odstojanju — Bavanu (ključna točka za potpuno dkruženje), imali smo prilično ranjenih. Svaki od nas više je volio »poginuti nego da bude ranjen. Bolničarka Ljubica Marković je prilikom izvlačenja teško ranjenog druga bila i sama ranjena. Na položaju je bila ostala puška tog ranjenika. Ljubica se vratila po nju. Bilo je sramota ostaviti pušku, neprijatelju bi to bio dokaz naše demoralizacije... Nijemci su opazili smjelu bolničarku i zasuli je vatrom. Pogođena s nekoliko metaka ona je pala na zemlju pretvarajući se da je mrtva. Nijemci su, za svaki slučaj, pucali još nekoliko puta u nju, pa su je — videći da se ne miče — ostavili na miru. Teško ranjena Ljubica je ostala na livadi od 14 do 20 sati. Kada se smračilo, ona se provukla kroz neprijateljeve položaje i, noseći ostavljenu pušku ranjenika, dopuzala u Stab bataljona, koji nije ni bio mnogo udaljen od toga mjesta. Bila je sva u krvi, a na sebi je imala više od deset rana! Svi smo se čudili kako je izdržala tolike rane i bolove. Toga dana, pored ostalih, bila je ranjena i drugarica Zuhra, bolničarka 3 čete, zatim Dušan Marković, Dušan Ivan'ković, Miloš Marković, Kleme Puharić (podlegao ranama), Desa Lukić, Đuro Gaić, Ibrahim Popović, zatim Gligorijević, Vehid, Ranko i još neki kojima sam zaboravio i imena i prezimena.

Kada je pao mrak, brzo smo se okupili, zakopali teška ruda, kako nam je bilo naređeno, i oko 21 sat krenuh niz neku strminu i neprohodnu provaliju. Nekoliko konja, koje smo još vukli za sobom, rasteretili smo samara i tovara u težnji da ih povučemo vrletnom stazom. Bili smo primorani da ih ostavimo jer nisu mogli proći. Videći kako ih napuštamo, konji su kopitama kopali zemlju, vrištali — kao da su nas na (svom »jeziku« preklinjali da ih ne ostavljamo.

Spuštali smo se najtežom stazom koju smo ikada imali da savladamo u našem ratu. Muvali smo se tamo i ovamo, od drveta do drveta ili neke stijene. Više puzeći nego koračajući, odmicali smo naprijed. Nama se činilo da smo bili poodmakli. U stvari, kada je svanulo, utvrdili smo da nismo prošli više od četiri kilometra. Zanimljivo je da se, u svitanje, u tom presudnom trenutku čitava brigada našla zajedno u nekoj uvalici između ogromnih bukovih i jelovih stabala. Nad nama je bio Balinovac.

Još jedan обруč neprijatelja. Lijepo se vidjela njemačka vojska na kosama. Nisu nas gađali, tko zna zašto: ili nas nisu bili otkrili zbog guste šume, ili pak zbog uvjerenja da će nas sve žive pohvatati. I to se pronijela vijest da su negdje u našoj blizini drugovi Tito, Marko, Moša i drugi. I dok su borci buljili u pravcu Balinovca, drug Danilo Lekić Španac oštro komandira: — Drugovi, za mnom!

I čitava brigada se poput lavine sruči na neprijatelja. U tom zanosnom jurišu Nijemci su bili gotovo zbrisani. Njihovi ostaci pobjegoše ka Miljevini. Naš je bataljon i u ovoj borbi izgubio nekoliko boraca. Poginuli su Božo Jelić, Grujo Grujić, Tihomir Višnjevac i Mihić. Ranjeni su Zvonko Mihić, Jovo Tešan i Darko Despot.

Kod Miljevine nas je očekivao još jedan обруč. A onda još jedan — na rijeci Prači. Probivši se kod Miljevine, naše jedinice su izašle iz toga pakla, koji je trajao tridnaset dana i trideset noći, i izbile na široki prostor istočne Bosne, toliko prostran da smo bih kadri da gotovo bez predaha iz neprijateljeve ofanzive pređemo u našu protufanzivu. Sada smo utolili i glad, koja nas je mjesec dana morila. Došli smo do ovsenog kruha, do mlijeka i stoke. A tada su nastale i nove teškoće za borcu i za sanitet. Nastale su komplikacije zbog uzimanja većih količina hrane. Organizam se nije mogao prekonoc navići na redovnu, obilniju i jaču hranu. Ali svikli smo ubrzo. U oslobođenim mjestima Han-Pijesku, Vlasenici, Drinjači i Zvorniku zaplijenili smo veće količine namirnica, što je bilo dovoljno i za nas i za ranjenike. Na gladovanje u velikoj bici na Sutjesci se gotovo i zaboravilo.

Preuzeto iz: »Prva proleterska brigada«, knj. 2, str. 374, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

IVO JAVORCIĆ

PUŠKA TI JE DOTA DIVOJACKA

Na Sladincu je raskrsnica puteva za silazak u Ploče ili zaobilaznicom ako namjeravaš prema Opuzenu . . . Sladinac je i najjužniji od petnaestak komšiluka što su nekad, ne baš tako davno, sačinjavali Baćinu. A Baćina je, opet ne baš tako davno bilo selo razbacano između stotinjak brežuljčića, oštarih kamenih glavica i šćućureno uz sedam jezera što kao plavi dragulji ukrašavaju kameno-zeleni tepih između mora i Biokova.

Sladinac je i jedini baćinski zaselak u kojemu je nakon oslobođenja sagrađeno tridesetak i više novih kuća i tako produžen život jednome selu

kojega su fašizam i rat osudili na umiranje. Kad je riječ o zloj sreći Baćine ne treba baš mnogo napora da se vide svjedočanstva užasa što ga na naše prostore donesoše okupatori. Goli zidovi zapaljenih kuća zjape kao razvaljene čeljusti mrtvog diva. Kiša, sunce i vjetrovi oprali su gar i pepeo. Zmije i gušteri sunčaju se na kominima, gdje su ne baš tako davno, vrijedne baćinske stopanjičke pekle brašenice. Umjesto pijetlova koji su kukurijekanjem najavljivali ustajanje težaka i čobana oglašavaju se kosovci što su u razvalinama kuća našli sklonište ispred najezde industrijske zone novoga grada na delti Neretve.

KRVAVI DANAK SLOBODI

Na Sladincu je i spomenik podignut u onim poratnim danima kad se nije baš gledalo da ovakva obilježja imaju »umjetnički izraz i uklapanje u ambijent«. Na kamenom postamentu partizan s puškom u ratničkom stavu, a na podnožju uklesana imena onih koji padoše za slobodu. Crna mramorna ploča nudi na prozivku Bogunoviće, Giljeviće, Franiće, Katiće, Boškoviće, Beniće, Begoviće, Blaškoviće, Jelaviće, Kriliće, Marinoviće, Tomaševića, Ižetića i Sušane. Ukupno 66 palih boraca u NOR-u, a od toga broja 38 od Neretve do Sutjeske. Pored palih Baćinaca u partizanskim jedinicama na mramornoj ploči redaju se imena i 118 žitelja ovoga sela što im je život presjekla oštrica kame fašističkih zlotvora.

Gledamo s današnjeg vremenskog rastojanja mnogi koji nisu vidjeli fašizam i okupatora na djelu pitat će: zašto je Baćina tako temeljito spaljena, zašto, zbog čega je toliko nevinu čeljad ubijena?

Napredne ideje našle su plodno tlo u ovom siromašnom selu još 1922. godine kad je osnovana prva ćelija Komunističke partije. Te ideje su se širile ne samo u obliku političkoga već i sveopćeg prosvjećivanja naroda. Uvjeti borbi baćinskih komunista bili su vrlo teški i složeni, ali sprovođenje konkretnog programa osiguralo im je sveopću podršku naroda, dalo takve rezultate da je Baćina i u predratnom periodu živjela s mnogim obilježjima nastupajućeg socijalističkog uređenja.

Baćina je 1941. imala oko 850 stanovnika od čega je bilo oko 35 članova KPJ, 18 kandidata i preko 50 skojevaca. U ustanku 1941, odnosno početkom oružane borbe u siječnju 1942. bila je to znatna snaga. I geografski smještaj Baćine uvjetovao je da to selo postane baza za rasplamsavanje oružane borbe protiv okupatora u ovome kraju. Tako je do konca 1942. godine ovo malo selo dalo osamdesetak boraca, a do kapitulacije Italije još šezdesetak, što doslovno znači – svi muškarci i žene sposobni za pušku bili su u partizanskim jedinicama. Dakle, eto motiva fašističkim vandalima da se okome na Baćinu i da počine zvjerstva, da Baćina plati krvav danak slobodi.

SESTRE I BRACA KRILICI

Preko dvadesetak Baćinaca borilo se u redovima Prve proleterske brigade. U njezinu stroju pao je 1943. u Zelengori i organizator ustanka u ovom kraju i poznati partizanski komandant Petar Bogunović. U potrazi »za temom« uz Dan Armije svratiše mi pozornost na dvije sestre i dva brata Krilića: Mandu,

Nedu, Pavla i Petra. Neda i Pavao su poginuli, Petar je penzionirani potpukovnik i živi u Zagrebu, Mande je penzionerka, domaćica u Kardeljevu.

Na Sladincu sam upitao za Mandu Krilić udatu Marinović. Rekoše da je njena kuća nedaleko mostića u luci gdje se ulijeva jezerska voda u more. I reče mi Mandin komšija da Mande ne propusti priliku da navrati na Sladinac, zastade »na minut šutnje«, položi buket cvijeća, okrene se, ušmrkne suze i ode.

— Ajde, Mande, vrag ti suze... Nisi prije bila takva . . . Judi, moga si je sić na gulaš ne bi ta suzu pustila. A vidi sada, na što dođe čeljade kad se godine počnu priko leđa kotrljat.

— Pretjeruju — kaže Mande kad započesmo razgovor u njenoj toploj kući, jest da smo malo »omekšali«, ali nisam ja taka da san bila niki junak, ajd' molin te, di o meni treba pisat.. .

I, zaista, kao da joj je neugodno moje zapitkivanje, pa sramežljivo mjeri riječi i nastoji poslovanjem oko unučadi dobiti na vremenu. Začas se kuća napuni čeljadi: domaćin, Mandin suprug Martin Marinović, četiri odrasle kćerke, zetovi. . . Svi su zaposleni u Pločama i svi se subotom i nedjeljom okupe oko babe Mande i njezine spize.

— Ajd' molin te, u brigadi san bila poručnik, a sad sam — žensko čeljade, mater i baba . . . Je, imam »Spomenicu 1941«, Orden i Medalju za hrabrost, Orden bratstva i jedinstva i Orden zasluga za narod. I penziju imam . . . Ajd' molin te kako nam je bilo . . .

A to »kako nam je bilo« doznajemo iz redosljeda Mandinog spontanog kazivanja o djetinjstvu, o prijemu u SKOJ i Partiju, o vojevanju u bataljonu »Josip Jurčević« na Biokovu i u sastavu Prve proleterske brigade širom naše zemlje.

— Naša starina je gori u Podcima. Tu je bila naša kuća, a sad je pusta razvalina. Nema nikoga više ni u Krilića, ni u Giljevića... Užgali fašisti sve... Poslin rata sagradili doli bliže Kardeljevu, cesti i moru i oko jezera . . .

— U moga oca Mije bila dva sina i nas šestero sestara. Meni je bilo dvije godine a Nedi petnaest dana kada nam je majka umrla. Zivili smo kao i sva sirotinja u selu. Kad siti, kad gladni, a truda koliko 'oćeš. Nešto od polja, nešto stada, a braća radila i sezonski. Pava je bio najstariji. On je bija član Partije od 1937. i mnogo je utjecao na odgoj nas mladih. Tako smo 1941. postali skojevci: brat Petar, sestra Neda i ja. Došao rat. Meni devetnaest godina, sestri Nedi 17. Džabe ti snovi divojački. Uzmi pušku jer to ti je dota i udaja. Otišli smo Pava, Petar, Neda i ja. Bili u Biokovu pa u Bosnu i Livno, u Prvu proletersku. Bilo je to na ljeto 1942.

DRUG TITO NAM DAO ZASTAVU

— A je lipo bilo ono u Bosanskom Petrovcu. Kiša sipi, bosanska jesen, a mi u stroju čekamo druga Tita. Prvi put sam ga tada vidjela. Predao nam zastavu pod kojom smo se od tada borili...

— Bilo teško? Da što je već bilo teško. Kako ti neće bit teško. Stotine sam ranjenika previla, na leđima prenijela, i svakojakog jada vidjela. Jesam malo trčala naprijed, uvijek sam volila biti prva. Kažu, i sestra mi Neda bila takva, i braća mi se u svakoj borbi muški ponijela. Lijepo je to kada čuješ od drugoga lijepu riječ za braću i sestru. A što jest, drugovi nas lijepo gledali.

Kad zaplijenimo odjeće najprije podmire nas drugarice. Kažu, uzmi, Dalmatinske, tebi je potrebnije... Fino je bilo u našem Crnogorskom bataljonu. Drugarstvo. Oči bi dali jedan za drugoga. Pa ajde reci kako nećeš ranjeniku pomoć, zaustavit krvarenje, osokolit posustalog? Puno smo iskrvarili i mladih života ostavili i u Bosni, po čitavoj Krajini, u Hercegovini, u Crnoj Gori, Srbiji, na Sremskom frontu... Teško bilo na Sutjesci, čini mi se još teže na Zvorniku.

SUZAMA SE BOJ NE BIJE

— Brat Pava poginuo u Zelengori. Nisam vidjela, ali rekli drugovi da je od tifusa obolio, a mitraljez ne ispušta. Takvog ga uhvatili Nijemci i odmah strijeljali. Pokosila me njegova smrt, ali što možeš kad u Prvoj proleterskoj nijesi imao kada suzu ispustiti. Jer, suzama se boj ne bije, a opet trebalo bi svakog dana plakat za drugovima koji izgiboše.

— Sestra Neda bila bolničarka u četi, a ja najprije referent saniteta u Drugom bataljonu, a pred kraj rata i referent saniteta Prve proleterske brigade sa činom potporučnika. S braćom i sestrom rijetko sam se viđala, jer je naša brigada uvijek bila u pokretu iz borbe u borbu... — Pitate me za pogibiju imoje Nede? Hrabra je bila i hrabro išla u smrt. Jurišali na neprijatelje u okolici Travnik, točnije na Rastovačkim kolibama, polovicom svibnja 1944. smrtno je ranjena. Pričao mi brat Petar koji se tu zatekao, da joj je, kada je izvlačila s položaja ranjenog druga, minobacačka granata smrskala obe noge. Brat je Nedu s pomoću drugova prenio u bolnicu gdje su joj odmah amputirali jednu nogu. Umjesto da žali svoju sudbinu ona je hrabrila brata Petra: »Je li da nisam baš teško ranjena? Nije to ništa prema onim ranjenicima koje sam spašavala. Proći će to. Može se i s jednom nogom...« Ah, sutradan su joj morali amputirati i drugu nogu i nije izdražala...

Demobilisala sam se 1945. iz Smedereva, a brat Petar ostao na dužnosti u Zvorniku...

— Došla sam kući, a kuće nije bilo. Sve popaljeno... Sto sam tada radila? Što i drugi. Najprije sam išla na prugu Brčko—Banovići. Trebalo je graditi. Puno toga je trebalo obnovit... Znaš, mi iz brigade opet smo išli u brigade. Ostavili puške uzeli maškline.

— Godine 1949. udala sam se za Martina. Eto, podigli djecu i kuću, nadošla i unučad...

Primaklo se podne. Mande Krilić udata Marinović drži na koljenima unuku, ljuljuška je, a oči joj uprte negdje u daljinu, na neki klanac kod Mrkonjića, Kupresa, Ivan-sedla, Jahorine, Rastovskih koliba — u kolonu boraca Prve proleterske brigade...

Olujni vjetar moker od hladne jesenske kiše polako se smirivao. Tamo na jugoistočnom dijelu kardeljevske luke, koja se »kao na dlanu« prostire kad se gleda ispred Mandine kuće, jato galebova oblijeće oko vrhova glomaznih lučkih dizalica.

STVARALO SE BRATSTVO I JEDINSTVO

Iz rasformirane Treće dalmatinske brigade najviše boraca raspoređeno je da popuni Prvu proletersku brigadu, dok je dio bio dodijeljen Drugoj dalmatinskoj brigadi.

Rastanak sa borcima Treće dalmatinske brigade, u kojoj sam bio od njenog formiranja, bio je težak, mada sam se radovao što sam dospio u najdražu i najslavniju jedinicu, Prvu proleterske brigadu, kojoj sam i pripadao. Moj dolazak u Kragujevački bataljon ostao mi je u nezaboravnom sjećanju, i svi mi koji smo došli iz Treće dalmatinske brigade brzo smo se uklopili u novu sredinu u kojoj je vladalo veliko drugarstvo.

Mnogi danas tvrde da nijedan borac iz Treće dalmatinske brigade nije došao u sastav Prve proleterske brigade prije prelaska ceste Kalinovik—Foča. Bilo je onih koji su došli poslije tog prelaska, ali to su bili lakše ranjeni, bolesni i iscrpljeni drugovi. Međutim, ja sam kao komandir čete došao sa 26 boraca 7. juna i raspoređen sam u Treći kragujevački bataljon i postavljen za zamjenika komandira čete, one čete koja je odsječena kod Zvornika.

Već sam bio u Kragujevačkom bataljonu, kada sam prvi put, iz neposredne blizine, vidio druga Tita. Uz jednu bukvu bio je razapet mali šator, iz kojeg je izišao Tito, s njim je bio Moša Pijade i Sreten Zujović. To je bilo 8. ili 9. juna. Još drug Tito nije bio ranjen. Borbe koje smo vodili na Vrbnicu, Balinovac, Mrčin planinu i selo Rataj bile su vrlo teške i naporne. Od boraca koji su došli u mojoj grupi u ovim su borbama poginuli Petar Jerković, Niko Krilić, Lovre Boko, Jure Mastelić, Stevo Sušak, Milan Radoš i moj brat Nikola Radoš Nine.

Prva proleterska brigada nalazila se na čelu naših snaga i probijala čelni i bočni обруч neprijateljskih snaga. U probijanju lakše su dolazili do municije, hrane i drugog ratnog materijala, a to je mnogo utjecalo na moral i udarnu snagu proletera. Bilo je lakše napadati nego se braniti u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Po izlasku iz obruča pete neprijateljske ofanzive, dijelovi Prve proleterske brigade 22. juna zauzimaju Sokolac, a 24. juna Kragujevački i Beogradski bataljon usred bijelog dana zauzimaju Han-Pijesak, kojeg su branili ustaše Francetićeve crne legije. Dvadeset šestog juna Prva proleterska u sadejstvu sa Prvom vojvođanskom brigadom napada na Vlasenicu i 27. juna je zauzimate. Vlasenicu su branili dvije domobranske bojne, jedna bojna Prve ustaške brigade, tri čete ustaša, nešto milicije, sve skupa 2.500 neprijateljskih vojnika. Neprijatelj je imao velike gubitke, preko 500 mrtvih i 600 zarobljenih sa štabom domobranske pješadijske pukovnije i komandantom pukovnikom Kopaćinom, koji je stavljen pod istragu. U toj borbi poginulo je nekoliko naših boraca, među njima i tri Dalmatinca: Ante Bilobrk, komesar čete u Kragujevačkom bataljonu, posmrtno proglašen za narodnog heroja, Ferdo Stanojević i Sime Curljak.

Zvornik napadamo 4. jula, a 5. jula vodimo ulične borbe sa ustašama; u podne ga zauzimamo. Zvornik leži na lijevoj obali rijeke Drine, koja razdvaja Bosnu od Srbije. Prva proleterska sa dijelovima Prve vojvođanske brigade

potpuno su zatvorile sve izlaze iz Zvornika, osim preko porušenog mosta koji vodi za Srbiju. Most je bio oštećen 1941. godine, kada ga je onesposobila bivša Jugoslavenska vojska. Bio je osposobljen samo za pješake, jer je mogao pažljivo da pređe u jednom pravcu samo po jedan pješak. Zvornik je branilo 3.000 ustaša i 200 domobrana. Pod pritiskom proletera ustaški otpor je prestao i u najvećoj panici počeli su da bježe preko mosta za Srbiju. Most se zaglavio od ustaša i njihovih suradnika koji su bježali i tražili spas kod četnika koji se nalaze na desnoj obali Drine. Naši mitraljezi i puškomitraljezi tuku po zaglavljennom mostu iz neposredne blizine, u Drinu padaju mrtvi i ranjeni, a zdravi povlače jedan drugoga. Nigdje nisam vidio u toku rata na tako malom prostoru toliko mrtvih kao na zvorničkom mostu. U Zvorniku je poginulo preko 600 ustaša, domobrana i njihovih suradnika, među njima i ustaški poručnik Vukadin, koji ih je predvodio, i ustaški pobočnik Omer Đindo. Naša brigada imala je 9 poginulih, 14 nestalih i 16 ranjenih. Među poginulim su i dva Dalmatinca: Budo Lalić i Ivo Mikulandra.

Na prilazu Zvornika od zalutalog puščanog metka poginuo je komesar Prve proleterske divizije Filip-Fića Kljajić. U Zvorniku je zaplijenjeno mnogo oružja i municije, a ustaške radnje i magazini bili su prepuni hrane i ostale robe. Sanitetski materijal, odjeću i obuću poslali smo u Sehoviće gdje je smještena naša bolnica.

Osmog jula Zvornik napadaju jake njemačke i ustaške snage od pravca Tuzle. Potpomognuti avijacijom i tenkovima, pred mrak ulaze u Zvornik. Naša se brigada povukla prema Sehoviću i Kladnju. U to vrijeme nalazio sam se sa tri voda na položaju oko 6 kilometara sjeverozapadno od Zvornika i osiguravao put Bijelina—Zvornik. Jedan vod iz ove čete ostao je u Zvorniku sa komandrom čete radi izvlačenja ratnog plijena. O nastaloj situaciji nitko nas nije obavijestio, ostali smo odsječeni od naše brigade i zatvoreni u neprijateljski obruč. Našli smo se u izuzetno teškoj situaciji. Desno od nas nalazi se rijeka Drina i Srbija s četnicima, iza naših leđa Zvornik u kojeg su ušli Nijemci i ustaše, lijevo od nas put Tuzla—Zvornik zaposjednut tenkovima i pješadijom. Doznajemo od seljaka da je teren prema Majevidi nesiguran i da se u srpskim selima nalaze četnici vojvode Kerovića, a u muslimanskim selima ustaše i ustaška milicija. Šaljemo patrolu prema Zvorniku da hitno ispita situaciju. Patrola se vratila i izvijestila da su se naši povukli prema Kuli i Sehoviću. Zvornik je pun Nijemaca i ustaša sa tenkovima. Komanda čete održava kratak sastanak o nastaloj teškoj situaciji i formiranju komande čete. Komesar čete ostaje Dragoslav Stefanović, Nada Jovanović također ostaje zamjenik komesara čete, a mene su postavili za komandira čete. Za mog zamjenika postavljen je Ceda Jovanović.

Na ovom sastanku donosimo odluku da se pokušamo probiti između Zvornika i Caparda. Pod okriljem mraka prišli smo do samog puta, ali prebacit se preko njega bilo je nemoguće, prosto je bio zakrčen od vojske i tenkova.

Ponovo sastanak sa svim članovima KP. Donosimo odluku da se povučemo prema Majevidi, izbjegnemo sva naseljena mjesta, i srpska i muslimanska, drugog izlaza nije bilo. Bili smo dobro naoružani, imali smo 6 puškomitraljeza i dva konja, koja su nosili municiju. Uzimamo vodiča, pa kad kaže da ne zna dalje, uzimamo drugog, ali prethodnog ne puštamo. Skrećemo ozbiljnu pažnju svakom novom vodiču kako i kuda nas vodi. Putujemo čitavu noć bez odmora i izbjegavamo naseljena mjesta. Izjutra 9. jula iznad srpskog sela

Šepka dočeka nas grupa četnika. Na juriš, munjevitom brzinom, razbijemo ih bez gubitaka. Nastavljamo pokret bez odmora i 10. jula povezujemo se sa borcima Prve vojvođanske brigade u selu Brđanima. Otpuštamo sve vodiče uz zahvalnost što su nam pomogli na ovom put. Divan, nezaboravan susret sa Vojvođanima. Njihova pažnja došla je u pravi čas.

Primio nas je Paško Romac, koji je upravo došao iz Političkog odjela Prve dalmatinske brigade za komesara Prve vojvođanske brigade. Paško nam je rekao da se Prva proleterska nalazi u Kladnju. Riješili smo da drugi dan idemo u sastav naše brigade. Paško nas je uvjeravao da ostanemo u Prvoj vojvođanskoj brigadi, ali mi smo uporno odbijali da ostanemo... I čvrsto smo riješili da poslije ručka krenemo prema Kladnju. Čekajući ručak, preko kurira pozvao je našu komandu čete da se javimo komandantu Šesnaeste vojvođanske divizije Danilu Lekiću. Mi smo se iznenadili: otkuda Lekić ovdje kad je on do Vlasenice bio komandant Prve proleterske. Javili smo se i Lekić nas je zadržao više od pola sata, uz prijatan drugarski razgovor popijena je po jedna rakija. On se detaljno raspitao za naš slučaj, kako se to moglo dogoditi i kako smo prošli na putu. »Čujemo da idete u sastav naše brigade«, reče na kraju. »Vidite, i ja sam bio u Prvoj proleterskoj, koju najviše volim, pa kad mi je KP naredila da dođem ovamo, među Vojvođane, ja sam došao. Ja vam savjetujem da ostanete ovdje, vi ste ovdje potrebni, vi treba da prenesite vaša iskustva na njih, vaše iskustvo više će koristiti vojvođanskim borcima nego da se vratite u Prvu proletersku. Kao član KP i kao vaš pretpostavljeni ja vam savjetujem da ostanete, učinite sve da ostanu i vaši borci«.

Mi iz komande čete, s jednim dijelom boraca, ostali smo, a jedan dio vratio se u sastav Prve proleterske brigade.

RADE BULAJIC

KORAK DO SMRTI

Josip Turić upitno diže obrve. Skojevac je od četrdesete godine. U partizane je među prvim otišao na Biokovo iz Imotske krajine.

— Kako dođoh u Prvu proletersku brigadu — e, to je duga priča — reče on.

— Onda, ispričaj mi baš o tome — navaljujem.

— Dobro — složi se on i počeo: — Naš bataljon »Josip Jurčević« se prebacio iznad Lovreća, koji je još gorio, do sela Studenaca augusta četrdeset druge godine. I tu se sretnemo s dijelovima Drugog crnogorskog bataljona Prve proleterske brigade. Susret je bio neopisiv. Pošto se pozdravimo i rukovasko, dat je odmor. Za vrijeme objeda, dođe visok mlad proleter i saopći:

— Drugovi, sačekajte! Javljeno je da dolaze kamioni. . .

I tako bi, gospe mi. Kamioni stigoše i nas prebaciše u Vidoše kod Livna. Proleter i izašli da nas dočekaju. E, kako nas samo srdačno dočekaše! Doče-

kaše, brate, kao drugove i braću po oružju i ciljevima borbe. Filip Kljajić, komesar Brigade, održa nam drugarski, topao i revolucionarni govor. Govorio je o putu Brigade, od Rudog do Livna, o bratstvu i jedinstvu i teškim naporima koje treba fizički izdržati. Na kraju, veli:

— Drugovi, ko želi ostati s nama u Brigadi — može ostati. Ako neko ne želi, bilo iz kojih razloga, može slobodno ići. ..

A mi Biokovci sama mladost. Stariji borci ostadoše na Biokovu kad smo pošli na put. Javismo se da svi ostajemo u Brigadi osim desetorice koji su se bojali da neće izdržati napore. Nas stosedamdeset. No, prije toga, da napomenem, okupasmo se i presvukosmo kao što to biva u regularnim vojskama. Nije bilo problema za presvlaku. Zarobljeno je te robe podosta za vrijeme oslobođenja Livna.

I sad, tih dana, Miloje Milojević izvodi s nama vojnostručnu obuku. Jer, većina nas nije imala vojno obrazovanje i nije služilo bivšu jugoslavensku vojsku.

Među Biokovcima se govorilo tih dana da ćemo sačinjavati Peti bataljon umjesto Petog šumadijskog, rasformiranog nakon gubitka u istočnoj Bosni. Međutim, ta misao nije ostvarena.

— A zbog čega? — radoznalo upitah.

Oćuta za tren da bi izvajao svoju misao. Onda odgovara:

— Najvjerojatnije što mi dotad nismo imali vojničkog iskustva, a i zbog jačanja bratstva i jedinstva. Valjalo je upoznati jedni druge. Sto smo podijeljeni po bataljonima, nije negativno djelovalo na nas Biokovce...

Kad se obuka završi, pođosmo preko Glamoča na Tičevo. Tu je vrijeme iskorišteno za odmor, međusobno upoznavanje, izvodila se obuka i objedinjavanje su skojevske organizacije po jedinkama na tome omamljivom travnatom prostoru prekrivenom razgranatim drvećem. Nisu zapostavljene ni moralno-političke i psihološke pripreme. Na Tičevo u Brigadu dođe i druga grupa dalmatinskih boraca. Bilo ih je devedeset — Trogirani, Kaštelani, Segećani, iz Marine... Bilo je to u drugoj polovini septembra četrdeset druge. Prava mladost. Dotad nisu učestvovali u ozbiljnim borbama. Stari proleter i pričali bi o svemu što je moglo koristiti drugovima koji se uključuju u Brigadu. I tako, iz dana u dan raslo je drugarstvo, međusobno povjerenje i poštovanje. Svak se trudio da bude pozitivan primjer drugima.

— I? Kad se odmoriste, a vi u borbu?

— Dašta — Josip će. — A zašto odosmo u proletere no da se borimo. Moja prva borba bila je na Ključu. Kiša pala, put klizav, jedva se mičem kroz šumu. A još magla pa te grane mlata po licu i očima dok podilaziš... Naša Brigada napade u zakazano vrijeme. U zoru povukosmo se na polazne položaje. Ujutro se prebrojavamo. Iz naše Treće čete poginuo je Joakim Maslov, rodnom iz Opuzena, a nema nam Ante Perišina i Ante Vele. Negdje oko jedanaest sati Ante Perišin dođe, ali Ante Vele nema.

Drugu noć opet krenusmo na Ključ. S pola puta vraćamo se natrag. Treću noć opet u napad. Tad, poslije teške borbe, razbijemo cimu legiju i domobrane. Preko sto ubijemo, oko trista zarobimo, a ostali iskoristiše spoj i pobjegoše kroz šumu ka Vrpolju.

— Bježali su odista i drugi ispred vaše brigade — izazivam ga.

Oči mu skočiše od radosti i učini ti se da dobi neka sokolova krila.

— Bježali i te kako — potvrđuje zadovoljno i s nekim ponosom. — Eh, eh! Ima trenutaka koje valja spomenuti. Krajem oktobra četrdeset druge

vodimo borbu s četnicima na Strmiici između Knina i Bosanskog Grahova. Jesen a hladno. Gonimo četnike ispred sebe sabijajući ih k žici. Drugi bježe ka Kninu, a jedan komandir četničke čete iz uporišta Cigalj viče na svoje četnike:

— Sram vas bilo, zašto bježite?

On na njih viče a sam bježi ispred njih pedesetak metara. A mi: stali pa se smijemo. Kao ljudi.

— Cuj, ove govnanije! — skreće na sebe pažnju jedan Crnogorac i počemo se još glasnije smijati na račun tog četničkog oficira.

Bježeći ka Grahovu, četnici naiđoše na žicu. A Talijani ko Talijani, postavili na žicu konzerve da bi sebe obezbijedili, pa čim te konzerve zazvečanje, oni ošini misleći da su partizani. . .

Odjednom se trže. Kao kad se čovjek sjeti u priči da je nešto preskočio a valja ga ispričati.

— Cuj — obraća se — zaboravih za Velu. Trećeg dana napada na Ključ nađosmo Antu Velu onesvješćenog u žbunu. Kad je došao k sebi, pričao je o držanju legije poslije prvog napada i strahu koji je pretrpio. Nije ništa ni jeo ni pio tri noći i dva dana. Kod Ključa je u desetom mjesecu četrdeset druge došla treća grupa Dalmatinaca, Šibenčana — dvjesta šesnaest, u našu Brigadu.

Oslobođenje Sitnice skupo platismo. Snijeg dubok, do koljena, a mi napadamo na utvrđeno mjesto između Banja Luke i Jajca. Sporo se ide. Prsti se lijepe za metal. Sitnica okružena bunkerima i prekrivena snijegom iz kojih vrebaju cijevi »gorskog zdruga«, obučavanog u Austriji i Njemačkoj za ratovanje protiv partizana . . .

Čim otpočne borba, pozvasmo domobrane da se predaju i da ne vode borbu protiv svoje braće. Oveća grupa polazi i pokušava preći na našu stranu. Švabe i ustaše ih s leđa napadaju. Neke ubijaju, ostali se vraćaju.

Fašisti se očajnički brane. Naši borci nervozni, učini nam se da su svi izvršili zadatak pa se sad čeka na nas.

Navalismo. Mnogi stojeći gađaju otvore na bunkere, drugi na njih bombe bacaju. Poletjele bombe s druge strane, vraćaju se. Milan Raspopović, Danilo građanin, skočio na zid i rafalima kosi legiju iz mitraljeza, ali i sam biva pokošen od njih.

Uletjeh u spaljenu džamiju među prvim borcima. Unutra je ležalo osamnaest Nijemaca, četnika i legijaša. Među njima i žena četničkog komandanta Drenovića.

Dijete Drenovića nađeno je u podrumu. Mali je izbeumljeno plakao. Proleter i ga uzeše i predaše mjesnom narodnooslobodilačkom odboru na čuvanje.

Eh, koliko nas samo tad pade. Preko dvadeset. Samo iz naše Treće čete Drugog crnogorskog bataljona pogibe devet boraca: četiri Crnogorca, četiri Dalmatinca i puškomitraljezac Vlado Đukić, rodom iz Peulja kod Bosanskog Grahova. A od Dalmatinaca Ante Bakotić, Mate Zivković, Jozo Cular i Jakov Petković. Ti su onda poginuli, ali da li bijahu svi ti iz moje čete, nisam siguran.

Zastaje da bi ubrzo zatim nastavio:

— Sad ću vam ispričati jedan događaj. Borba za Teslić bila je u toku kad me k sebi pozva Božo Božović, komandant našeg bataljona:

— Evo ti ovo pismo i odnesi ga komandantu Kraljevačkog bataljona.

Krenuh odmah. Izbi na brdašce. Preko njega treba ići. Kad, odjednom, vidim pedesetak domobrana ide puteljkom k meni. Na udaljenju su oko dvjesta metara. Sklonih se iza stabla. Ne znam šta da radim. Zao mi je oružja i cipela, a trebalo bi produžiti radi izvršenja zadatka. Računam i onako ne mogu naprijed. Mislim: ako ih preplašim i zarobim, bit će dobro. A ako ne, možda ću uspjeti da se probijem ka Štabu bataljona.

Ostalo je još četrdesetak metara i, tu su. Oni mene još ne vide. U grudima srce da iskoči. Najednom komandujem iz zaklona: bataljon stoji! Domobrani staše i tek me tad ugledaše. Ja im kažem: predajte se. Ukoliko se ne predate, bit ćete pobijeni.

Oni šute. Naredih da prva trojica najprije izvade zatvarače, a onda od čela do začelja uzmu sve zatvarače i stave ih u torbice. Ja imam metak u cijevi i motrim ih. Kad povadiše zatvarače, zapovijedih da kolona krene.

Poslušno krenuše gledajući oko sebe, pa kad ustvrdiše da sam sam, jedan će od njih:

— Jesi nas digao!

Bili su to stariji, mobilisani domobrani. Dovedoh ih komandantu Božoviću. Komandant se počeo šaliti sa mnom. Veli: Otkud s tom regimentom, Josipe? Vidi ti samo ...

Na Zlatnom boru prije pete ofanzive vođene su teške borbe. Tu pogibe komesar Druge čete Matović i jedna desetina, među njima Ivo Rončević, rodod iz Šibenika. I na Vučevu, Borovoj glavi — svud, bile su teške i iscrpljujuće borbe. Četrdeset ranjenika — eh! ostavimo na Sutjesci. Oni mole da ih pobijemo. A kako ubiti svoje drugove, a svjesni smo da će ih Švabe poubijati...

Ispred Balinovca, bijaše tek zora, počeo hvatati kriza borbe pa se dade odmor. Ilija Sčepanović, Josip Protega i ja smo u patrolu ispred čete. Sad dok se četa odmara, mi smo na osiguranju. Ali nedovoljno oprezni. Njemački oficir iza jednog žbuna otvori šmajserom vatru na nas. Sva sreća podbaci. Samo zemlju izbaci ispod naših nogu. Korak do smrti... I sad počne igra smrti. Vrebamo ga iza drveća a on nas. Borba ko će koga prije uhvatiti rafalom. E, ali Švaba vičan i okretan, zemlju mu njegovu!... Bacite bombu. Pao je. Krenuh k njemu. Njih dvojica me štite.

Bio je još živ. Uzeh šmajser, dvogled, torbicu u kojoj bijahu tri male konzerve i četiri mala komadića kruha.

Povlačeći se, dobih nekoliko metaka kroz šinjel. Bataljon je već stigao razvijen i nastavi goniti Švabe ka Miljevini. Negdje na putu Treća četa zastade čekajući glavninu. Na jednom puteljku ostavljen sam ja i Protega dok se četa malo odmori. Kad, eto, njemačke kolone na nas. Na čelu tri Muslimana, seljaka. Iza njih: oficir, onda podoficir. Idu pravo na nas. Na Protegi i mene njemačka uniforma. Dok prilaze, razmišljam: da li prvo četvu buditi ili ne. Ionako kad počne pucnjava ona će se probuditi. Moj pomoćnik Josip Protega se slaže. I čim se primakoše na četrdesetak metara, a ja pritegoh »brnac«. U isti mah četa je skočila bunovna i trkom posjela položaje.

— Juriš, proleter! — zaori se.

Švabe okrenuše brzo leđa. I tako se mi nađosmo među pozadinskim jedinicama neke njemačke divizije. Navalismo na pečen kruh, maslac i salamu, da se što prije najedemo. A to nam nije bilo pametno. Jer crijeva su

bila otančana. Eeee, samo da ti je bilo vidjeti. Njemački avioni mitraljiraju naše položaje i sjurili se na tu komoru, a borci ne bježe. Gledam: Vladu Sikarca ranio avionski metak, krv mu šišti iz noge, kaplje na komadiće hljeba, a on skoro da je ušao u vreću i jede. S objema rukama. Mi mu kažemo:

— Vlado ranjen si... .

— Nek se najedem, pa nek odmah poginem — odgovara sasvim mirno.

Do kraja rata Vlado je izgubio oko, ali je ostao živ... . Elitna je to brigada bila, moj družo. Kadrovska jedinica. Teško mi je bilo kad me pozvaše u Stab brigade u Studencima i saopćise da idem u Osmi korpus na dužnost u novoosnovanu Četvrtu dalmatinsku brigadu. Tad se s tugom rastah sa Prvom preleterskom, ali i u novoj brigadi nađoh divne drugove suborce s kojima sam se nalazio na borbenom putu do Dana pobjede i završetka rata.

MARTIN MATIĆ

NEZABORAVNI DOŽIVLJAJ

Za vrijeme pete ofanzive na Miljevini prilikom prelaska jedne rječice, poslije punih 30 dana, dobio sam parče kruha. Kada je moja jedinica vraćena preko mosta, vjerovatno u zaštitu Vrhovnog štaba i bolnice, na mostu je bio jedan mrtav konj. Konj je bio do kostiju oglodan. Rekli su nam da su ga oglodali naši tifusari.

Dvadesetog devetog novembra 1943. godine u Jajcu, kada se radala Republika, sudjelovao sam u priredbi u čast delegata II zasjedanja AVNOJ-a. Priredba je izvođena puškama. Nas je bilo 18, i tom prilikom drug Milan Bojović iz Grošnica kod Kragujevca slučajno je ranio jednog našeg druga u lijevo rame. Ovo je jedini primijetio drug Koča Popović, komandant naše divizije. Ovom priredbom je rukovodio naš poznati glumac Ljubiša Jovanović.

Ovako istu priredbu smo dali u Lekovini (Crna Gora) 1944. g., ali sada pod rukovodstvom Mijalka Todorovića. Prilikom priredbe u Jajcu prvi put sam vidio druga Tita, što je za mene bio poseban doživljaj.

Diugi put sam vidio druga Tita u sedmoj ofanzivi između Prekraja i Mliništa. Ležao je i bio pokriven nekim jorganom, a neka starija žena mu je pridržavala glavu. Vjerovatno je bio nešto bolestan. Mi smo bili napola goli i bos. Kada je drug Tito pitao koja smo jedinica i kada je doznao da smo Prva proleterska brigada, za tri dana smo dobili nova odijela i obuću, i to englesku bačenu iz aviona. Tom prilikom smo dobili i pribor za brijanje.

Treći put sam druga Tita vidio u Željezničkoj bolnici u Beogradu kada sam bio ranjen. On je u pratnji generala Peka Dapčevića obišao bolnicu i sa svakim se ranjenikom rukovao i porazgovarao. Pitao nas je za uvjete u bolnici. Požalili smo se da nam je malo cigareta (dobijali smo po 10 kom.) On se obratio Peku riječima... »pa, boga mu, toliko smo duhana zarobili, a ranjenici se žale da nemaju cigareta«. Sutradan smo dobili po 20 komada cigareta i tako je ostalo i dalje.

Sjećam se jednog doživljaja sa Palisada (Zlatibor) u borbi protiv Bugara. Pred nama se pojavilo petnaest bugarskih vojnika spremnih za predaju. Nas je bilo petorica sa komandirima čete Dragom Stuparom. Bugari, umjesto da se predaju, bacili su na nas ručnu granatu. Prvi sam to primijetio i viknuo: »Stupar, bacili su bombu.« Odmah smo se zaklonili, a bomba je eksplodirala više nas i nikoga nije povrijedila. Tom prilikom drug Mauricijus, Talijan, svojim puškomitraljezom pobio je svih petnaest bugarskih vojnika.

Ovo su moja kratka sjećanja iz doba NOB-a.

MILOSAV BOJIĆ

MILIVOJ IZ DALMACIJE

Milivoj je poginuo kao pripadnik Beogradskog bataljona 26. maja 1944. godine kod Mliništa. Zagubili smo, ili možda nismo dovoljno uporno tragali za njegovim prezimenom, mestom rođenja, ostalim generalijama. Znamo da je k nama došao iz Dalmacije 'sredinom 1943. godine. Verovatno iz neke druge brigade ili odreda. Prisećajući se odakle bi mogao biti Milivoje, pominjali smo Zagoru, Biokovo, Makarsku, Konjeverate, Šibenik, Solin, otoke i — zastali. Nismo pronašli, ustanovili. Ima još Milivoja, Jura, Frana, Danila, Ruža, Meha, Marka ... čija imena treba utvrditi i u spisak uneti. Bili su u bataljonu i negde na njegovom dugom putu i ostali kao beleg. Pokriveni su zemljom, lišćem, granjem, njihovi su grobovi obeleženi ukrštenim ili pravim komadom drveta. Tada smo se zavetovali da ćemo, ih, u miru, ponovo dostojnije sahraniti. To je i učinjeno. Ali... nije se stiglo do svaikoga. Neki je grob ipak ostao zaprete, pa i iz sećanja izbrisan.

Milivoje je u našem sećanju stasiti mladić, tek iznikao iz dečačkog doba. Zadovoljstvo je (bilo gledati ga lepo oblikovanog, tamnih očiju i 'bujne kose, a prijatno je bilo slušati kako samouvereno i kočeperno brani 'svoje stavove ili priča o drugarstvu, o borbi i o svojoj novoj porodici bataljonu. Odlikovala ga je izdržljivost i hrabrost a sve što je činio išlo mu je od ruke, bilo da je čitao ili pisao, bilo da je baratao puškom, mašinkom, bombom ili mitraljezom.

— Mene ste zaboravili da zadužite da poučavam nepismene, sa blagim prekorom reče Milivoje novembra 1943. godine kod Travnika. A znate li da sam onaj tek pridošlj devojci već pokazao sva slova? I lako je naučila. Rekla mi je da znam bolje da učim od zato zaduženih . . .

Novu 1944. godinu dočekali smo u selu Bačvice kod Travnika. Redale su se pesme, dosetke, šale. Milivoje je pesme pratio na usnoj harmonici. U ponoć je ugašena lampa. Zatim je Zića Trninić ponovo upalio lampu i čestitao borcima Novu godinu. Milivoje je bio veseo, ali se to njegovo veselje ponekad osenčavalo i tugom. Pitao je koliko ćemo još ratovati.

U jednom razgovoru posle rata, oko 1950. godine, Zića Trninić se prisetio dočeka te Nove godine, atmosfere koja je na njoj vladala, Milivoja:

— Veli on, Milivoje, meni kao komandiru da grešim, da se ponekad nerviram, napijem, istrčim, opsujem vodiča. Nema šta, govorio mi je istinu. Crveneo sam, iako je kritika dolazila od njega još tako mladog i zelenog. Kada smo te večeri otišli na spavanje, obišao sam Milivoja na straži. Neprijateljski vojnici u blizini. Oslušujemo. Mesečina. Hladno. Milivoje mi tiho, ali sa žarom u glasu i očima, reče da će zapamtiti doček ove godine u ratu. Dodao je da se čudi što svi ljudi u Jugoslaviji nisu zajedno u borbi protiv neprijatelja, što saveznici odugovlače slanje pomoći. Pitao je zašto svet izgleda tako složen, a život tako težak kad bi mogao biti i veseliji i kada on zna da za svakoga ima mesta pod suncem.

— Pogledao sam ga iznenađen — nastavio je Ziča svoje sećanje. — Za mene je bilo otkriće ta njegova zrelost i jednostavnost. U prvi mah nisam ništa odgovorio. Onda sam mu rekao da je lepo što o svemu razmišlja i da ćemo o pitanjima koje on postavlja morati da razmišljamo i da govorimo i u miru, kada budemo siti i u toploj sobi. I sada ponekada zažalim što nema Milivoja da nastavimo taj razgovor ...

Ziča uzdahnu, nečega se priseti, pa produži:

— Bio sam neki dan u mom Šapcu. Učini mi se da vidim Milivoja. Mladić hitro korača ulicom. Porastao, ojačao. U civilu je. Jeste Milivoje, nije. Viknem: »Milivoje!« Mladić stade. Priđem i pitam ga. On se osmehuje. Kaže da možda liči na tog mog Milivoja, ali nije on taj. Dešava se često da ljudi zaustave nekoga na ulici. Ništa neobično. Ratnici traže izgubljena.

— Zaboravili ste da me odredite u prethodnicu sa Zičom. Ipak sam išao — rekao nam je Milivoje u Imljanima 27. januara 1944. godine.

— Ne samo da je išao sa mnom, već je trčao kao ždrefoe pred rudu. Morao sam ga zadržavati, upućivati. Milivoje se mora kočiti, određivati u sredinu kolone — govorio nam je Ziča.

Februar 1944. godine, Vitovlje. Duži odmor i povremena prepucavanja oko Vlašića i Vrbasa. Sastanci Skoja, predavanja, razgovori kraj peći koja pucketa, pripreme hora.

Milivoje je sa jednim vodom u zasedi kod Turbeta. Neprijatelj je izvršio proboj. Kamufilirani, naši borci su sačekali nemačke vojnike i naneli im gubitke.

— Ranjen je Spasoje Radovanović, a od njihovih je ostalo petoro mrtvih što nisu dozvolili da ih jurim po snegu, da im pokažemo kakvi smo mi i više ranjenih — prepričava Milivoje grupi boraca ishod akcije. — Zao mi je borci, mi koji znamo zašto smo uzeli puške u ruke, i sami, dobrovoljno došli da se borimo.

Redao je odluke Drugog zasedanja Avnoja. Teklo je to spontano, od srca. Drugovi su ga slušali s pažnjom.

— Pa nećeš nam, valjda, i ti Milivoje biti komesar? — ote se Zivku Todoroviću. — Bolje je vodnik, ali ima vremena ako rat potraje ...

— Tako osjećam — brani se Milivoje — to su moje misli, ispovijesti. Danas sam mogao poginuti. A ne pričah vam kako su mi okrnuli šinjel, probušili torbu. Pogledajte! Pokretom ruke ljutito je pokazivao.

U selu Podrašanci, aprila 1944. godine, četni sastanak. Pohvalili smo hrabre i ukorili trome.

— Mene pohvaljajte kada ih istjeramo, — dobacuje Milivoje, sada mi je dužnost da ih tamanim.

Na tom sastanku Đoković je pohvalio Kusmuka i Maligeca, a Habulin je istakao Junusa i Mama.

Jednoga od tih dana Milivoje je pitao:

– Kada ću postati član Partije?

– Mlad si, ima vremena i za tebe i za ostale – odgovorili su mu.

Care ustajući otkopčava harmoniku.

– Zovite drugare, zasviraću kolo!

Zaigraše prsti, odjeknuše poznati zvuči, oteše se osmesi, okupiše se borci i seljani. I Milivoje poskakuje, uči. Osmeš ozario lepo lice. Derviša ga stegla za ruku i pokazuje mu neko kolo iz Srbije. Ubrzo zatim razvi se kozaračko kolo. Smenjuju se oni koji započinju pesmu. Ruke su isprepletene. Glasovi izmešani. Odelo na igračima različita. Milivoje je u nemačkoj bluzi, stešnjem italijanskim pantalonama i povelikim čizmama. Samo mu je šajkača, ti-tovka po meri izrađena. On razdragano uzvikuje: »Druže Tito, jagodo iz rose ..

Raširilo se ogromno kolo na prolećnoj travi. Vojska i narod.

– Lepo ih je videti i sa njima biti. Čovek je onda bogatiji. Niko ovo ne bi umeo režirati i organizovati – kaže, posmatrajući kolo, Mirko Kostić.

Ovo veliko kozaračko kolo odigrano je u nedelju 21. maja 1944. godine u selu Duge Njive. Veselju se pridružio i poznati guslar Lazar Radak. Za sve je bilo zadovoljstava, a za Milivoja i smeha i iskri prve ljubavi. Zagrlio je i poljubio Dervišu kada su prestali svirka i igranje. Pogledala ga je začuđeno.

– Samo da vidim kako je to – rekao je zbunjeno.

– Ne ljutim se. Može se i poginuti. – Uzvratila mu je Derviša.

Posle celodnevne borbe s Nemcima kod Šipova 25. maja 1944. godine, Milivoje opet pita za prijem u Partiju.

– Ima vremena, mlad si, sačekaj – odgovaraju mu.

– O nisam dijete i mlad kada dobrovoljno ostavljam roditelje i kuću i krećem u boj? Onda sam zreo, je li? – ljutito uzvraća Milivoje.

Sutradan Nemci uporno nastupaju u streljačkom stroju. Bacili su desant na Drvar. Zele prodreti u taj grad. A mi smo im se isprečili i branimo stopu po stopu slobode. Gerzovske Košare, pruga, Jajce–Drvar, Mliništa, Lisna, šume i kamenjar, Beogradski bataljon od juče ujutru, iz sata u sat, ratuje s nadmoćnijim neprijateljem. Poginuo je Obrad Piljak, zasipao je zauvek dečaćkim snom. Milivoje zasuzi. Otire oči. Na proplanku je pao i Meho Cerovac. Pluća su mu prorađana. Takođe dečak. Odoše oba dečaka iz Bosne. Hitri, brzi, požrtvovani.

– Kako prežaliti kada me guši u grudima i mutno mi je u glavi – govori Milivoje svoju tugu.

Istoga podneva Milivoje nišani u neprijatelja da ga zaustavi. Prostor pred njim ispunjen je šlemovima i zelenim uniformama. Nemci se kreću uvežbano, trče, pucaju. Bataljon »Garibaldi« je napuštao ulogu zaštitnice. Komesar brigade i njegov zamenik (Mirko Jovanović i Komnen Zugić) zahtevali su da članovi Partije i Skoja pokažu posebnu postojanost.

Pošao sam sa puškomitralješkom četvorikom na levo krilo. Sa nama je i Milivoje. Osmatrali smo put i šumarak. Pucali smo. Tri sata smo ih držali prikovane za zemlju. Ponestalo nam je municije. Na sreću, na vreme smo primili novu. Očekivali smo da će se Nemci povući, ali su oni bili uporni. Pustili smo ih do na 100 metara ...

Evo šta sam o toj borbi zapisao posle dva dana, 28. maja 1944. godine .. Pred našom grupom bio je brisani prostor i kamenjar. Palo ih petnaest, no opet jurišaju. Levo od nas je zelena šikara. Katkad bacimo pogled i na tu stranu. Čini nam se da odatle nema opasnosti.

Ćordaš je desno od nas. Traži municiju. Ubio je dvojicu i pokazuje ih rukom. Simić poziva na juriš. Drašković je staložen i hladnokrvan. Protivnik ne šteti municiju. Neka se naši delovi povlače. Primorani su.

Ležimo u zaklonima i radosni smo što naše krilo još odoleva. A onda, kao da su iz zemlje iznikli, iz šume se pojavi desetak neprijateljskih vojnika. Pucaju i traže da se predamo. Toliko su blizu da im i oči vidimo. Njihove bombe nas prebacuju. I mi bacamo naše poslednje četiri. Sipamo iz mitraljeza, mašinki, pušaka, i tražimo pomoć. Naši se povlače i naređuju to i nama. Ali, oni ne vide da smo u klopci. Zbog toga opomdnjemo Milivoja i sve ostale da se moralno što pre povući. U tom trenutku kuršum mi prosvira desnu ruku. Krv se sliva na mašinku i kamen. Ne osećam bol. Trojica se pokreću i padaju. Nemci nas mogu poubijati, ali oni nas žele izžive i skaču prema nama. Milivoje ih sačekuje bajonetom. Dvojica ostaju mrtvi. Jedajn se izvukao i verovatno otišao po pomoć. Milivoje je ranjen u stomak. Povukli smo se do jednog žbuna. Tada se vratio naš vod i na sebe privukao pažnju Nemaca. Milivoja pridržavamo i vodimo dalje, dok se on drži za stomak, i teško diše. Nosimo i njegovu pušku. Zrna i mine pršte oko nas.

Ipak, Nemci su zaustavljeni. Sedamo na kamen. Zaklonjeni smo u uvali. Milivoja previja Danica Tadić. Nudi mu mleko iz čuture. Spasa nema. Creva su izbušena i Milivoje umire.

Juče je padala kiša.

Dolaze novi ranjenici.«

Predveče toga prolećnog dana sahranjen je Milivoje. Oči su mu dugo bile otvorene. Čini se tamnomrke ili crne. Neko ih je najzad zatvorio.

Milivoja je interesovalo sve o Beogradskom bataljonu. Znao je sve o njemu od prvih dana. Znao je sve pobune, sve savladane prepreke, sve bitke, komandante: Miladina, Sinišu, Šarca. Velebita, Stevu, komandire i komesare: Čedu, Vanjku, Vojkana, Sijana, Doku, Velju, Drenjanina, Gakovića, borce: Srbijance, Bosance, Beograđane, mlekadžije, abadžije, učenike, Crnogorce, Vojvođane, Hercegovce, Hrvate, šegrte, obalce, ribare, Sarajlice, sve iz Konjevratu od Šibenika ... pitao je za sve bolničarke, za deou koja su ostala iza roditelja, za roditelje koji su ostali da čekaju sinove i kćeri. Pamtio je svaku izgovorenu reč. Zeleo je da bude učitelj, da priča deci o Derviši, Mehu, Obradu, Šarcu, Ljupčetu, Koštanu o živima i mrtvima koji su bili zajedno u okršajima i stremili daleko napred svojim htenjima i delima, često silno gladni, a gotovo nikada siti.

— Primićemo ga posmrtno u Partiju — reče Mile Koštan i skida kapu.

Ne znam da li smo to i učinili. Koštan i Derviša su nakon toga poginuli, u istom danu.

Bilo je mnogo divnih boraca u Prvoj proletherskoj brigadi, u njenom Beogradskom bataljonu. Uz njih uvek zadržava svoje meisto i taj divni, tek stasali mladić iz Dalmacije. Bio je kao otvorena knjiga. Primaio je i prenosio reči i zavete. Radovao se životu, verovao u njega, u mir, u lepše življenje.

Milivoje je imao svoje prezime, svoje rodno selo ili grad, roditelje i rodbinu, drugare iz detinjstva. Hoćemo li ikada doznati kako se preživao, odakle je i ko su mu bili mili i dragi, ili će zauvek ostati — Milivoje iz Dalmacije?

JAKOV ŠKUGOR

BRATOVO IME POGINULOM DRUGU

Bilo je to negdje oko 8. ili 9. lipnja 1943. na Zelengori. Na prvim visovima ove planine, koji sa zapadne strane zakrivaju dolinu i kanjon rijeke Sutjeske, naš je bataljon u pokretu.

Taj dan bio je izuzetno sunčan i topao. Sušta suprotnost proteklom, kišovitim i dosta prohladnim danima na Vučevu i u dolini Sutjeske. A ovdje dominantnih vrhova Zelengore na širokom obzoru dokle pogled dopire nema nigdje oblaka.

Vrhovi i kose ovog dijela Zelengore nisu pokriveni šumama ili drugim raslinjem kao obližnji obronci koji se spuštaju ka dolinama rijeka i potoka. Ovo su nepregledne goleti pašnjaka, sa kojih se veoma daleko vidi, pogotovu kada se ide bridovima ovdašnjih kosa.

Naša kolona upravo se kreće kosama i brežuljcima u pravcu Lučkih koliba. To su nekadašnja planinska pastirska naselja i kolibe koje su prošle godine potpuno zapalili i uništili četnici. Sada se teško mogu uočiti ostaci ili manji tragovi nekadašnjih kuća, jer su prekriveni visokom travom i bujnim raslinjem. Stariji borci, Crnogorci, već su prolazili ovim terenom za ofanzive u proljeće 1942. Oni nam pričaju kako su ranije izgledali ovi pašnjaci i naselja, gdje su ljudi iz okolnih mjesta, za ljetnjih dana, dotjerali sitnu i krupnu stoku na ispašu i mjesecima mirno živjeli.

Sada je ovaj prostrani teren prazan i pust. Samo naša kolona narušava osobni mir. Tiho je kao u nekoj pustinji. Tek noćas smo izišli iz pakla višednevnih i teških borbi na Sutjesci, pa ova iznenadna i neobična tišina ne djeluje stvarno.

Naš je Drugi crnogorski bataljon u pokretu od ranog jutra. Sada je oko desetak sati prije podne. Tako lijepo vrijeme, a avione, naše stalne pratioce, nigdje ne vidimo. Pitamo se što se to događa? Da li je najgore ostalo za nama? Neobično doživljavamo ovaj mir i pustoš nakon danonoćnih borbi u proteklih petnaestak dana.

Idemo dugom uvalom, između dvije usporedne kose. Sama čistina. Kolona bataljona u običnom rastojanju, borac od borca kojih pet-šest koraka. Upravo je kolonom lijeno došaptano naređenje da povećamo rastojanje na 15—20 koraka kako nas ne bi po ovako sunčanom danu, iznenadili avioni. Ovim se naša kolona još više razrijedila. Bataljon nikada nije spao na tako malo boraca kao sada, svega 80 ljudi. Kao u prijašnjim mjesecima jedna dobra četa. Sada se kolona tako izdužila da jedva vidimo trećinu zbog udaljenosti čela i začelja kolone i manjih nagiba terena kuda se upravo krećemo.

Odmičemo veoma sporo. Rijetko razgovaramo. Udaljeni jedan od drugoga, teško izmjenjujemo riječi, jer bi taj razgovor tražio napor više, tražio dodatnu naglu, koja je na isteku u svakog borca.

Osjećam zamrlost cijelim tijelom. Neki čudni umor, tromost i pospanost obuzima mi organizam, te mi popušta, pažnja i opreznost, inače prijeka potreba u svakom času. Kao da se tek sada počinju javljati znaci svih naših tegoba: gladi, umora, nespavanja i boli za poginulim drugovima. I u mislima sam, najčešće, u prošlim teškim danima. Javlja se na trenutak detalji strave.

3 onda opet zurim u dugu, ali jako prorijeđenu kolonu ispred sebe, koja) me, tako tanka i lijena, ponovo podsjeća na poginule drugove i nemoguće napore koje smo imali i koje očekujemo.

Iz tog neobičnog stanja misli i sanjarenja iznenada me prene uraganska mitraljeska vatra s desnog boka kolone, koju sada i ovdje nismo ni u najdubljoj podsvijesti očekivali. Najveći dio boraca bio je zatečen na čistini, u uvali. Pod tako teškim okolnostima prihvaćamo borbu s njemačkim grupama, još nepoznate snage, koje nas tuku sa prve kose, kojih 150–200 m udaljeni od nas. U prvom momentu samo manji dijelovi našeg bataljona mogu prihvatiti borbu, odlučno kreću na juriš, dok sredina kolone, zapravo najveći broj nas, pucajući trčimo da uhvatimo pogodne položaje i kose na lijevoj strani uvale, suprotne njemačkim položajima. Ovaj iznenadni i silovit napad nije nas smeo i uspaničao. Istog trena, tako reći bez komandi, koje se i tako ne bi čule u pucnjavi, svaki borac, kao trgnut iz neobičnog sna, naglo je »oživio« i brzo otvarao vatru, istodobno hvatajući pogodne pozicije za tešku borbu protiv njemačkih zelenih utvara.

Na rukom dat znak komandira voda, nas dvojica, moj pomoćnik i ja, s puškomitraljezom brzo smo istrčali, praćeni njemačkom vatrom šaraca, na kosu i zaposjeli vrh. Otvarali smo žestoku vatru na njemačke grupe preko uzane uvale koja nas razdvaja od položaja Nijemaca. Nekako odmah za nama na vrh dođe i komandir voda Raško Popović, koji nam na brzinu daje zadatak – da vrh kose svakako trebamo zadržati, da Nijemce tučemo samo onda kada se kreću u grupama za napad, u juriš, jer municiju treba čuvati. Ujedno nas podsjeti da dobro osmatramo pozadi, iza leđa, jer je u tom pravcu još nejasna situacija. Također, da dobro gledamo lijevo i desno od nas, jer su drugi naši dijelovi jako udaljeni.

Vrh kose kojeg držimo pogodan je za gađanje neprijatelja, jer nadvisuje druge vrhove okolnih kosa. Samo je bez ikakva zaklona. Na njemu ni drveta ni kamena. Pa ni trave koja bi od pogleda štitila. I golim okom lako nas vide iz daljine, pa nas često tuku »šarci«.

Prvi napad je odbijen. Nas dvojica sami na kosi, pažljivo osmatramo na sve četiri strane. Napeto gledamo okoliš. Oslušujemo svaki pucanj, svaki rafal, da saznamo odakle dolazi, da znamo čiji je. Tu smo dotrčali u itoku prvog napada, iz kolone, negdje oko desetak sati¹, a sada više i ne znamo koliko smc tu. U međuvremenu je došao drugi, treći napad i protunapad, juriš i protujuriš, ali se stanje ne mijenja. Svako drži svoje pozicije. Svaki napad kao da počinje i završava jakom mitraljeskom paljbom po nama, jer im i mi našom vatrom otežavamo izlazak na položaje i kretanje po njemu. Istodobno mislimo i osmatramo da nas ne zaobiđu sa strane ili čak dođu s leđa, što bi naš položaj učinilo bezizlaznim. I svaki prekid vatre i kratkotrajna zatišja, teško podnosimo, ovako usamljeni, pa samo po pucnjavi nekako određujemo gdje je tko i gdje su naši. Za to se u svakoj novoj vatri, u novoj pucnjavi sigurnije osjećamo. Bar da imamo više municije.

Ne osjećam više umor, ni glad, ni žeđ na ovom jalkom ljetnjem suncu. Kao da sam bez osjećaja, bez prohtjeva i želja za bilo čim, kao da je sve namireno, ispunjeno, ovdje na kosi, na ovoj osami, u vatri pucnjave, naše i neprijateljeve. Okružen i pritisnut nekom nejasnom, nedefiniranom opasnošću i nepoznatim stupnjem dužnosti i odgovornosti za ovu kosu, za ovaj vrh, za druga pokraj mene, za sama sebe. Odgovornošću prema drugovima koji su mi dali zadatak, dali ovaj mitraljez, koji očekuju, koji jurišaju sigurni u ovaj mit-

raljez, u nas obojicu tu, na kosi. I misli kao da su sputane, nečim ograđene, stoje samo tu, kao zalijepljene za kosu i njen vrh, pa samo jednim jedinim pravcem koji pogled odredi odlete k neprijatelju.

I nas dvojica, za sve ovo dugo vrijeme, malo razgovaramo. Kao da u svakom času jednako mislimo, kao da sve to jednako doživljavamo, kao da sve jednako osjećamo. Poznajem druga već četiri mjeseca, koliko se i nalazi u našoj četi. Došao je u siječnju iz Prnjavora ili bliže okolice, kao i mnogi drugi mladići iz toga mjesta. Došli su u Prvu proletersku brigadu kada smo početkom godine bili na području Prnjavora. Došli su, zapravo, u najgore vrijeme, u početku četvrte ofanzive, u početku dugih i teških marševa po noći i snijegu, na početku dugotrajnih borbi, koje, evo, ne stagniraju, dapače, sve su češće i sve su teže. A svi su jako mladi. Mojem pomoćniku tek je sedamnaesta godina, kao mom mlađem bratu, kojeg sam jedva odbio da pođe sa mnom u partizane. A tako je želio poći. Nekako je i sličan njemu: nizak, malo pu-načak, okrugla i najčešće nasmiješena lica, kao lica i naravi moga brata. A bratski se i odnosimo u borbi, na odmoru, na maršu, kao rođena braća, kao prisni drugovi, jer činimo u borbi jednu malu jedinicu, jednu nerazdvojnu cjelinu, jedno mitraljesko odjeljenje. Do prije tri dana imali smo još jednog druga Miletu Popovića, puškomitraljesca, koji je poginuo na Borovnu, u jednom od brojnih juriša nadomak rijeke Sutjeske. Tek tri dana imam mitraljez Milete Popovića, čiji sam do tada bio pomoćnik, tek tri dana sam puškomitraljezac, tek tri dana naše malo mitraljesko odjeljenje ima samo dva borca, tu na ovoj velikoj i opasnoj kosi.

Svaki od nas zna i još više osjeća svoj zadatak, svoju i našu zajedničku odgovornost, našu zajedničku strepnju. Tu na goloj kosi izloženi kiši rafala. Tu na osami, gdje moramo sve vidjeti, sve čuti, a od vatre ne možemo glavu pomoliti. U ovoj nezvjesnosti koja i bez pucnjave ranjava i bez metka ubija.

Evo, opet pucnjavai, opet napadi i proitunapadi. Ne znamo niti se međusobno pitamo što je sa našima. Ponekada ih čujemo, rjeđe vidimo, samo kada napadaju, kada jurišaju, daleko su. Da li je netko ranjen, poginuo? Ne znamo ni vrijeme dana, tako sporo ide. Sunce je još visoko na nebu. Kada bi opet došao naš Raško, pomislim u sebi. Bio je negdje oko podne, čini mi se. Koliko nam je to značilo! Da ga samo vidimo, da makar nešto čujemo o borbi na drugim položajima.

Po odlasku Raška, komandira voda, »posjetio« nas je avion. Mali, izviđački, kojeg se nitko nije bojao. Nekada smo izvodili šale i sprdnje na račun ovakvih aviona, pucajući u njih bez zaklona, bez bojazni, onako iz »zabave«. Ne osjećam ni sada bojaznost. kao ni moj drug, pomoćnik, pa smo ostali u istom ležećem položaju kao i prije. Više pazimo na iznenadne rafale s njemačkih položaja koji nas, inače, rijetko »zaborave«.

Čujemo kako sve jače škrebeta avion iznad naših glava. Odjednom čujem dugi rafal i vidim istovremeno zrna, poput tuče, kako se zabadaju u zemlju, tu oko nas. A, onda vidim avion, kao neku veliku ptičurinu kako se naglo diže uvis i brzo odleti dalje .preko njemačkih položaja, u kojem pravcu i dalje zurim kao da se nije ništa dogodilo.

Domalo vidim pokrete i neko komešanje Nijemaca. Idu li u napad? Ili će ih naši jurišem sjuriti s kose? Otvaram vatru, onako rafalom od nekoliko metaka, više na znanje i utjehu našim borcima, radi našeg i radi vlastitog ohrabrenja, nego što ću stvarno, s ovako malo municije, spriječiti Nijemce ili vatrom pomoći našim drugovima. Ponovno ih naši odbijaju, opet zatišje.

Ne znam koliko, ovo traje. Cini se kao i ovaj današnji vječni dan. Pogledam naokolo. Na trenutak osmotrim i druge kose, i one iza leđa, pa vratim pogled bliže, tu pokraj mene, na druga i vidim ga u istom položaju, kao i cijelo vrijeme ranije, leži, ali upadljivo licem na samoj zemlji. Spava? Sada, ovdje?! Lagano se pomaknem i dirnem ga u rame, naježim se istog trena! Trgnem se da ga dižem, ne vjerujem svojim očima: malu rupu na kapi! Avionski metak, sjetim se, odmah. Mrtav! Poginuo u djeliću sekunde!

A ništa nisam tada primijetio. I dugo, dugo nisam znao da mi je poginuo najbliži drug, moj pomoćnik. Tu, pokraj mene. Bol za tako mladim i tako prisnim drugom teško je i pokušati izraziti. U tim dugim minutama, dugim satima nisam je imao ni sa kime podijeliti. Bol veća od boli za najbližim, veća od boli za rođenim bratom.

Borbe i dalje traju, na kosi trebam ostati, pa snage moram imati.

Sunce je nisko palo, pa očekujem i kraj današnjih borbi. Došao je i Raško Popović. Saznaje gorku istinu. Nisam trebao, niiti mogao što reći.

Domalo obojica odlazimo na mjesto prikupljanja, sada još manjeg, bataljona za predstojeći, reče Raško, teški noćni pokret dalje, Zelengorom . . .

Prolaze ratne i poratne godine. Dolaze borci na Tjentište. Da zaustave vrijeme, da ožive uspomene i sjećanja na teške dane borbe, na drugove poginule, na . . .

Razgovaramo i podatke prikupljamo za drugove žive i poginule. Pitaju me za ime pomoćnika, mladića iz Prnjavora, koji je poginuo na kosi iza. Lučkih koliba? Rade — odmah odgovorim, kao siguran u svoja sjećanja, pamćenja. Svi ga jednako opisujemo, svi nosimo najljepše uspomene o njemu, ali samo sam ja izustio ono — Rade. Posumnjaju njegovi mještani iz Prnjavora, kao i drugi borci u četi, a posebno tadašnji komandir voda Raško Popović, jer da nikakav Rade nije bio u četi.

Tek na drugom susretu boraca na Sutjeski saznao sam pravo ime poginulom drugu na Zelengori — Neđo!

Pitaju drugovi otkuda mi ime — Rade.

— A ja stvarno imam brata koji se zove Rade — odgovorim.

MILOŠ GOJKOVIĆ

MOSTOBRAN

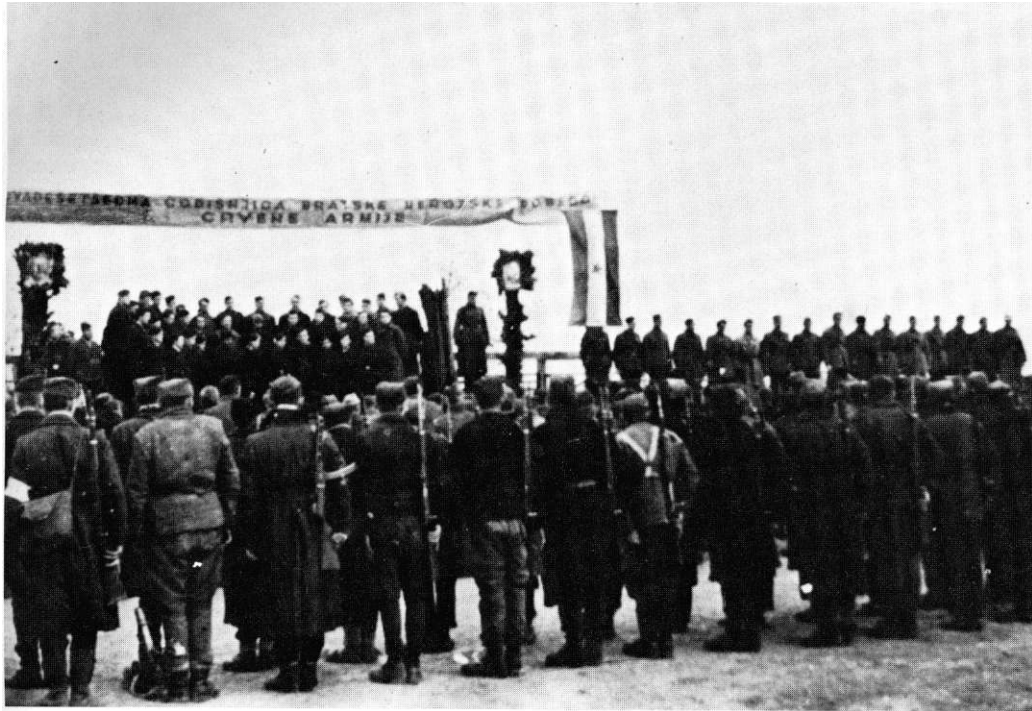
(Odlomak iz neobjavljene knjige »Covek sa šarcem«)

**« ' I H I — III n m u f r ^ y 1

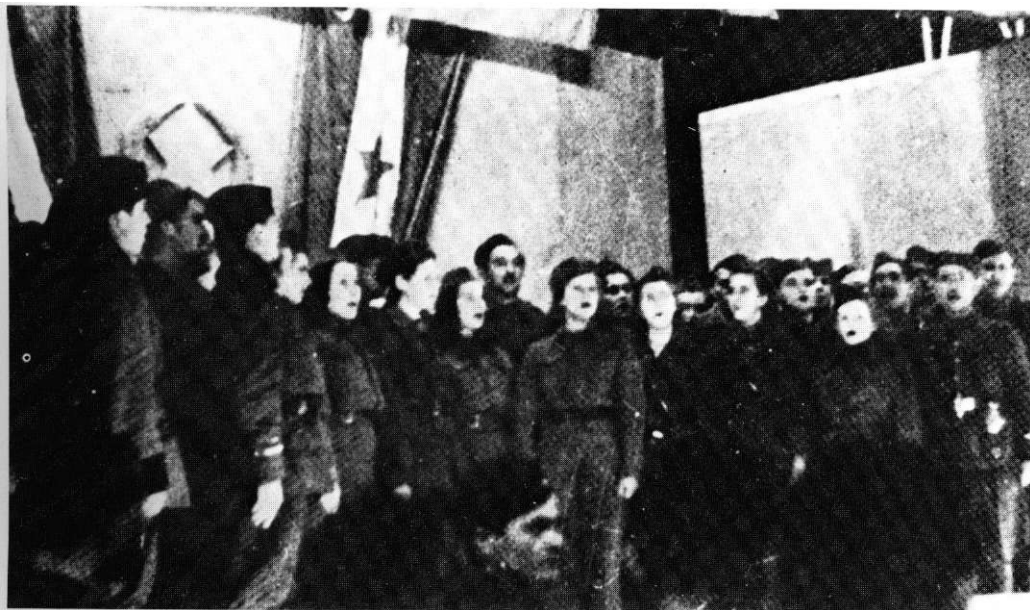
Godinama, posle drugog svetskog rata, pisalo se o veličini, slavi, časti i hrabrosti prvog savezničkog vojnika koji se iskrcao i kročio na tlo Normandije.

Tako i treba da bude.

Bez obzira što su se iza leđa tog hrabrog Amerikanca nalazile hiljade ratnih brodova, hiljade ratnih aviona, hiljade tenkova, hiljade topova i — milioni savezničkih vojnika.

Priredba povodom godišnjice oktobarske revolucije i osnivanja Crvene armije 7. studenoga 1943. godine

Hor 1. proleterske na priredbi za delegate AVNOJ-a krajem studenoga 1943. godine u Jajcu

Dolazak boraca 1. proleterske na miting »Bratstvo-jedinstvo«, 14. svibnja 1944. godine u selu Podkraj kod Mrkonjić Grada

Sa mitinga »Bratstvo-jedinstvo« u selu Podkraj 14. svibnja 1944. godine, govori komesar 1. proleterske divizije Vlado Šekić

Kolona 1. proleterske brigade na Vranici 24. lipnja 1944. godine

Prelazak preko mosta u Foči 4. srpnja 1944. godine

Dijelovi 1. proleterske, kod Pljevlja u prvoj polovini srpnja 1944. godine

Sraotra-zbor u povodu dodjele Ordena narodnog oslobođenja 1. proleterskoj u Sandžaku 30. srpnja 1944. godine

Covek se u jednom istorijskom trenutku našao na ivici jedne obale, na ivici Života i Smrti — SAM!

A svekolika fašistička sila — pred njim!

Ove noći, na obali jedne jugoslovenske reke, na obali Drine, dva mršava izgladnela proletera, našla su se u istoj situaciji. .. Pred njima je bilo sve isto. A pozadi njih — ništa nije bilo isto!

Svekolika fašistička sila nalazila se ne pred njima — nego svuda oko njih! Nemci, četnici, ustaše — svi u jednom fišeku!

A svekolika »flota« Prve proleterske sastojala se od jednog polutrulog čamca — sandoline i ove dvojice mršavih, fanatičnih momaka, očiju upaljenih od nesаницe.

Jedino je pitanje snabdevanja oružjem, provijantom i municijom bilo idealno rešeno! Sve se to nalazilo, vredno složeno — tamo preko puta. Kod neprijatelja.

Treba samo — otići i uzeti!

Od mlina do bale Drine dva momka su ćutke prolazili kroz kolonu Prvog bataljona. Njihovi drugovi gledali su ih nemo. Zašto kriti? Opraštali su se od njih. Pogledima ...

Na kraju kolone stajala je bolničarka Stanica. Devojka je bila bleđa. Obojica joj se, u mimohodu, osmehnuše.

Ona, odjednom, zarida. Suze joj obliše lice. Zatim potrča. Udaljila se, držeći male dlanove pritisnute na mokro lice ...

— E, ža' mi je Ante, druže, što ne mogu svaki dan da ginem po jedno dva-tri puta! — kresnu Bojo Kadijević — Vidi, jadan ne bio, kaike nas oči oplakuju! Ka' u »Gorskom vijencu«, razumješ, jado.

— Ne drndaj Vojo, brate, nego požuri! I hvataj tu sandolinu! Ako me raznježiš počecu da tepam četnicima ko' mačićima!

— 'Oćeš, obraza mi, znam ja tebe! — frknu Vojo. — A ne bi valjalo da se nas dva sretnemo na dvije strane ... Pripala bi mi muka od onog tvoga »tepanja« šarcem, bož'a ti vjera!

Sandolinu su lagano položili na nemirne talase. I ukrkali se. Samo s jednim puškomitraljezom. Morali su da ostave svoje omiljene šarce.

Jedno vreme se ništa nije čulo osim tihog šuma vesla. Nije bilo mesečine. Ali, voda se ljeskala u prozirnoj noći. Onda, naprasno, zalajala teška mitraljezi! Voda poče da ključa! Kao vruć kačamak ... Eksploddraše buketi plamiičaka. Ljutih i opasnih! Zafijukaše kuršumi.. .

Jedan rafal prešiša sandolinu. Ona poče da tone. Raštegorec je stiskao »brno«. A Vojo Kadijević napravi još nekoliko očjanih i — dragooenih — zamaha veslom! I u vatrenom paklu nađoše se do grla u — vodi!

Zubima su držali »jezike« italijanskih bombi. Još iz vode zasuli su bunker pred sobom. Kroz sevanje eksplozija, batrgajući, uletiše u bunker!

Dva četnika ležala su mrtva. Ostali iskočiše kao da beže od aveti!
S druge obale već su se otiskivali splavovi s proleterima.
Na malom parčetu zemlje okupirane Evrope — krkljanac od vatre i čelika!
Vojo Kadijević zaleže među kamenje na obali. I otvori vatru. Karabinom.
Raštegorac razvuče »brnom«, po otvorima susjednog bunkera. I četnicima oko njega...

Odjednom, metak teškog mitraljeza »brede« (isti po kalibru, a duži po čauri) ulete u ležište puškomitraljeza! Greška! Punjeno je noću.

»Bruno« učuta.

— Ha! Naši ste! Gotov vam je puškomitraljez, kurve — vrisnuše četnici. — Naši ste!

— Nijesmo ma vaši nikad bili, Dražina kopilad! — odvrিসnu Vojo. — Imamo mi još kolača za vas!

— Drž' dok su vrući; — zahripa Raštegorac.

— Pa — raspališe bombama!

Rutavi skakavci, sa šubarama, navališe kao drogirani! Bombe su nestajale... Poslednja! Umuče i karabin Boja Kadijevića! Bez metaka... Ogromna prilika jednog bradonje iskrسnu pred Raštegorcem. Posljednju bombu, koju je spremio za Boja i sebe, zviznu prema grdosiji! Eksplozija grunu! I odjeknu preko Drine. Kamenje i sitan krš zasu dvojicu proletera. Raštegorac izvuče pnrabelum:

— Vojine, družе, ovo je za nas! Da se izljubimo!

U tom trenutku, kao u dramatičnim filmovima, iz mraka vrisnu mašinka, dugim rafalom prema — četnicima! Za njom, sestrice. Desetak njih! Kao krupni svici, za zadimljenim trticama, poleteše bombe! Preko njihovih glava! U četničku gomilu!

— Naprijed, proleterii! Udrите po tim kokardama ... davno su ih ove rđe obrukale!

Ogromna prilika Janka Ćirovića, komandira, iskrسnu iz noći! Njegova mašinka je stalno rigala vatru!

— Ante! Ante! Vojo! Djeco moja, jeste U živi?! — grmio je ogr mni komandir kroz noć.

Onda baci automat na kamenje, dok su mršave senke proletera promicale kroz odsjaje eksplozija. I — zagrlili dva na smrt iscrpljena mršava momka:

— Djeco moja, proleterii moji ... oči ste mi začadalli noćas! A da ...

Glasu mu se pretrgnu.

Podiže mašinku.

Ubaci besno novi okvir u nju. Duboko dišući, gledao je u dve mokre, tanke, prilike pred sobom, koje su se povijale ...

Iz moćnih pluća, kao šištanje velike granate otrže se:

— ... ti božju mornaricu!

I njegova ogromna prilika zagradi u noć.

Žestina biltke se pomerala naviše. Uz ljuti kamenjar.

Drhtali su od studeni, sedeći na kamenju:

— Vojine, družе, da potražimo negdje... suve gaće, noćas!? Da ne zapisu u istoiriju, neki tamo mastiljari: heroji u mokrim gaćama!

Vojo Kadijević se zimogrožljivo i krto nasmeja:

— A neka zapisu, čoče, kako šćenu! Mi na gaće noćas nijesmo ni mislili no na obraz! A ako malo pravde i istine bude, a trebalo bi, nek' zapišu i ovo:

Proleterske gade su kadikad bile mokre spolja, a obraza mi, vazda suve iznutra! Pa će nekoj đeoī, tamo nekad, 'u nekoj školi... biti sve jasno zašto je Hitler izgubio rat!

Pridigoše ispražnjeno oružje.
I krenuše uz kamenjar.

i?

Tako je, te noći, na jugoslovenskoj reci Drini, prepravljena — Hitlerova biografija.

Preuzeto iz: »Politika«, 4. 12. 1978. godine.

MILJENKO URSIĆ

POBJEĐIVALI SMO GLAD

Sunčani junski dan 1943. godine. Poslije pete neprijateljske ofanzive odmarali smo se na Drinjači. Bili smo gladni i iznemogli. Mještani nam nisu mogli pomoći. Rezerve hrane već su se bile istrošile tokom zime i proljeća. Mi smo i hranu obično otimali od neprijatelja. Međutim, u oslobođenoj Vlasenici nismo, jer smo ovoga puta zaplijenili veće količine živežnih namirnica. Istina, na Prači smo od Nijemaca oteli kamion mesnih konzervi. Mi koji smo bili u osiguranju dobili smo po konzervu od jednog kilograma. Za tren oka smo ih »smazali«. Naši gladni želuci veoma su teško podnijeli ovu hranu, jer su bili prazni duže vremena. Reakcije želuca bile su vrlo teške, pa smo iskakali iz stroja da bismo olakšali muke. Ali to je iskakanje bilo opasno, jer se mogla izgubiti veza s jedinicom.

Na Drinjači smo se smjestili po kućama. Narod nas je objeručke prihvatio. Sljedovanje hrane je bilo dosta oskudno: škrob napravljen od trica, parče mesa i malo kruha napravljenog od divljih krušaka. Time smo samo malo utolili glad. Crijeva su i dalje »gundala«. Pošto sam rođen na moru, a bili smo u blizini rijeke, pogled me odvede na njenu obalu. U jednom momentu sam primijetio da u rijeci ima ribe, aktivirao sam bombu i bacio je. Na površinu su se odmah pojavile ribe koje su zasvjetlucale bjelinom svojih trbuha. Odmah se skinem na obalu. Kada su me primijetili Mate, Ante, Sime, Tomo i drugi stari mineri, odmah su dotrčali. Časkom smo ribu očistili, vatra je već bila upaljena, počelo je pečenje, a može se reći i svojevrсно slavlje. Slatko smo jeli pečenu ribu, a onda je počela i pjesma:

Po šumama i gorama
Naše zemlje ponosne
Idu čete partizana!

Po oslobođenju Zvornika sve jedinice su dobile bogato sledovanje. Morali smo se povući, jer su u tom pravcu nadirale jake neprijateljske snage.

Poslije nekoliko dana odmorili smo se na planini Devetak. Bili smo opet izgladnjeli i iznemogli. Naša komora raspolagala je izvjesnom količinom hrane, posebno brašnom. Razmišljao sam kako opet da iznenadim gladne drugove. Kažem sebi: imamo brašna, soli, kvasca, vode, drva. Zadužio sam drugove za drva i vatru, a ja sam počeo mijesiti kruh. Gledali su me s nepovjerenjem jer su sumnjali u moju »specijalnost«. Komandant gricka brkove, ali ništa ne govori. A ja kao da mu raportiram: — Biće kruha, komandante! Poslije izvjesnog vremena tijesto je bilo spremno, a žara je bilo koliko hoćeš. Upotrijebio sam sve »majstorije« koje sam o kruhu sam naučio u siromašnom djetinjstvu od majke. Kruh je bio bolji nego iz pekare. Podijelim svim drugovima vrući kruh, jede se od miline. U to naiđe referent saniteta Čarna i gleda nas kako jedemo, pa se obraća našem komandantu: »Bre, Gavričenko, otkuda vama artiljercdma takav kruh, a bolesnici ga nemaju?«. Komandant odgovara: »Pitaj ovog Dalmatinca«, pokazujući prstom na mene. Gleda me Čarna a ja njemu odgovorim: »Misli malo kao i mi pa će biti kijaha«.

Tako smo mi pobjeđivali glad.

ANTE RAŠTEGORAC

NEUSTRAŠIVI VOJKAN

Jedan od niza likova boraca iz Dalmacije bio je Vojkan koji je čitavim svojim bićem bio vezan za Prvu proletersku brigadu, Prvi bataljon i njegovu Treću četvu. Da, eto baš tako, kada se o Vojkanu razmišlja, govori i piše onda to ne može drugačije nego kao što su ove početne reči napisane o njemu.

Takvog ga je rodila, vaspitala delta Neretve i njegovo rodno selo Kremen. Borbeno krštenje Vojkan je odavno doživio u delti Neretve, na Biokovu i u svim borbama Prve proleterske do reke Drine. Krajem marta 1943. godine. U naselju smo Ustikolina na levoj obali Drine. Ustikolina porušena, popaljena skoro nigde čitave kuće. Izuzetak je mlin potočar na pritoki Drine i još dve tri kuće na samoj obali reke. Prva proleterska je imala zadatak da forsira Drinu i omogući prodor Prve divizije prema Čajniču, Pljevljima, Sahovićima i dalje prema naredbi Vrhovnog komandanta.

Međutim, Drina se pokazala skoro nesavladivom preprekom. Nekoliko pokušaja da bude savladana, nije dalo rezultate. O načinu forsiranja razmišljali su svi, Voja i ja taikode. Bio sam nišandžija na »šarcu« — nemački puškomintraljez u drugom svetskom (ratu — a on pomoćnik na »šarcu«.

Sedim, čistim »šarca« i razmišljam... šta se to zbi, zašto od nekoliko pokušaja nismo savladali Drinu? Razmišljanja prekida Vojo. Ante, našao sam sredstvo kojim ćemo savladati Drinu i preletiti je kao na krilima!

Kako, Vojo po bogu? Kakvo ti je to sredstvo? Kad svi naši komandanti i komandiri dugim razmišljanjem toliko dana nisu pronašli to sredstvo, a Ti sad kažeš da jesi, nemoj se sa mnom šaliti!

Ne Ante, ne šalim se! U jednom podrumu razrušene kuće, zatrpanu malterom pronašao sam sandolinu. Skoro je neoštećena. Istina za jednog je, ali

je mogu prepraviti da bude za dvojicu. Pronašao sam i alat za takvu prepravku...

Bilo je očigledno da se Vojo ne šali. Pa dobro Vojo, kad je tako neka to ostane naša mala tajna na kojoj ćemo graditi svoj plan forsiranja Drine, Da, tako sam i mislio. Kada sandolinu prepravim da možemo sestri dvojica u nju, na potoku ćemo je isprobati. Pošto je Vojo imao potpun plan ostavio sam ga u kazivanju i dodao da, eto baš tako kao što si rekao i kada sve bude gotovo, zatražićemo dosta bombi, municije i naš plan izneti uoči samog forsiranja Drine.

Tako je i bilo. Brigada je postrojena. Govori se o značaju prelaska Drine. Pored ostalog je rečeno: Drug Tito je naredio da se Drina mora preći. Vojin i moj plan dobio je još više na značaju. Iznenadjenje je bilo potpuno, kada smo rekli: pronašli smo jednu sandolinu. Ona je za jednoga. Voja je osposobio za dvojicu. Treba nam dosta ručnih bombi i municije. Sa sandolinom ćemo prvi preći Drinu. Stvoriti mostobran na desnoj obali i omogućiti prebacivanje brigade na splavovima koji su bili napravljeni od ostataka crvotočinom razgrižene građe razrušenih zgrada u Ustikolini. Za trenutak je nastala zabuna. Na licu mesta moralo se modifikovati ponovo usvojeni plan forsiranja na splavovima, koji u ranijim pokušajima nije i pored žrtava, dao rezultate.

Komandant brigade postavio je pitanje ko će da ide sa tom vašom sandolinom? Moj pomoćnik Vojo Kadrijević i ja odgovorio sam. Voja će da vesla, preletićemo Drinu kao na krilima, zasuti desnu obalu bombama i vatrom iz »šarca«, stvoriti mostobran i savladati Drinu.

Rečeno učinjeno. Pored postrojenih četa prvog bataljona spremnih za prelazak Drine prolazimo Voja i ja. Sandolina je na obali. Sedamo u nju. Iz naših oruđa s leve obale otvorena je uraganska vatra, ništa se ne čuje. Voja je zaveslao. Drina i ako mutna i nabujala sandolinom je presečena kao munjom. Sedeo sam pred Vojom. Vidljivost je bila slaba. Neverovatno je izgledalo kakvom snagom, brzinom i spretnošću Vojo rukuje s veslom kojim pokreće sandolinu. Na drugoj smo obali. Vatra s obe strane. Drina više nije prepreka. Pristižu borci sa splavovima i sutradan cela Prva proleterska brigada, a narednih dana i Prva proleterska divizija forsiraju Drinu. Vode se borbe na Krčinom brdu, Kapku, Kozarcu i na pravcu Čajniče—Pljevlja. Ima puno žrtava. Prodor proletera je nezadrživ. U blizini smo Brodareva na reci Limu. Drugi bataljon Prve proleterske nanosi teške gubitke talijanskoj motorizovanoj koloni koja se kretala pravcem Bijelo Polje—Prijepolje. I ostali bataljoni vode borbe. Očekujemo prodor prema Kosovu i Metohiji. Od jedanput naređenje za usiljeni pokret, prema mestu Celebić. Borbe su danonoćne. Vojo u svima učestvuje sa svojim mladalačkim žarom. Pogibije i ranjavanja su stalno prisutna. I tako dolazi fatalni dan za Voju Kadrijevića 10. juni 1943. godine kada u nezadrživom jurišu Prve proleterske s ostalim brigadama probija neprijateljske obruče u kojima mnogi, među njima i Vojo Kadrijević polažu svoj život za izvlačenje iz obruča jedinica naše vojske s Centralnim komitetom, Vrhovnim štabom i drugom Titom.

Vojo Kadrijević, za vreme svog kratkog života služio je za uzor borcima svoje čete i bataljona, a bio je poznat i u Brigadi.

Na delima Voje Kadrijevića, posle njegove smrti vaspitani su mnogi borci, koji su posle toga popunjavali Prvu proletersku brigadu.

Zeleo bih da se na njegovom liku i delima vaspitaju sadašnje i buduće generacije naše domovine, kao što je i meni služio za primer u mnogim borbama.

POVRATAK U RUDARSKU ČETU

Poslije zakopavanja teškog naoružanja, odnosno naše artiljerije, a to je bilo negdje iznad Čureva na Sutjesci, nešto prije prelaska Sutjeske, vratio sam se u Rudarsku četetu, 4. kraljevačkog bataljona. Bilo je to negdje oko Miljeviine. Tada u to vrijeme došli su i borci iz 3. dalmatinske brigade u popunu 1. proleterske brigade.

Stupajući ponovo u sastav svoje ranije jedinice, uklopili smo se u sve akcije, koje je izvodila naša Rudarska četa.

Idemo kroz istočnu Bosnu i dolazimo do Han-Pijeska. Obavješteni smo da su u njemu ustaše. Nastupajući u streljačkom stroju, naišli smo na slab otpor. Ustaše nisu imale hrabrosti da nas dočekaju, ispred nas su pobjegli.

Naišli smo i na njihovo groblje. Dobro smo ga zapamtili. Veliko je bilo, sigurno preko 1000 grobova, i to većina grobova bili su svježi. Na njima je pisalo: Ustaša »taj i taj«, poginuo »tu i tu« itd. To nam je bilo drago i tome smo se veselili, što su pali od naših rafala i metaka, od naše slavne Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Ustaše su pred nama bježale. Zadržale se u Vlasenici. Predvečer smo dobili naređenje da napadnemo Vlasenicu.

Našu Rudarsku četetu zapao je takav teren, da nije mogao biti gori. Bio je prislan prostor. Kad smo prilazili njihovim položajima, otvorena je na nas uraganSka vatra. Legli smo na tom brisanom prostoru. Meci su šibali oko nas kao kiša. Legli smo i stavili puške ispred glave. Postavljanje puške ispred sebe nije bila neka zaštita, već je to bila više psihološka zaštita. Mi, po starom proleterskom običaju, ne otvaramo vatru. Ja se držim Prokice Zigića, Ličanina, starog rudara u Kosovskoj Mitrovici. Kažu za njega: »Ako pogodi svakog, Prokicu neće.« I zaista, u najvećim okršajima od prvog dana ustanka, nije ni ogreben. To je zaista fenomen, mada se uvijek nalazio u prvim borbenim redovima, sa dvije odvijene bombe u svakoj ruci. Tu večer nismo mogli zauzeti neprijateljske položaje i izjutra pred svitanje povlačili smo se s tog brisanog prostora na jedno pošumljeno uzvišenje. Tu smo se prebrojili. Poginula su nam tri druga: komandir voda i dva borca, a bilo je i ranjenih. Koliko se sjećam pet ili šest drugova. Sve smo ranjene izvukli, ali jednoga nema. Jovo Sarenac, komesar naše čete, pita: »Gdje su dobrovoljci?« Odmah su se javila dva druga koji su izvukli ranjenog druga.

Sunce je tek na izlazu. Palo je ponovo naređenje: »Drugovi, naprijed!« Kad smo sišli bliže neprijateljskim [položajima, prenijeto je naređenje: »Puškomitraljezac 1. desetine, naprijed!« Cim odoše, čujemo odmah otvaraju vatru po neprijateljskim bunkerima, otvorima bunkera. Odmah iza toga slijedi naređenje: »Puškomitraljez 2. desetine, naprijed!« Kažem Nikoli Salacanu, rodnom iz Opuzena, pošto je on puškomitraljezac 3. desetine, a ja njegov pomoćnik: »Spremi se, druže, sad je na nas red«. Ležimo na jednom puteljku u jednoj vododerini, okrenuti glavama jedan od drugog, pošto su ustaše tukle minobacačima, pa kažemo: »Aiko nas pogodi, neće valjda obojicu u glavu«. Nije prošlo mnogo vremena i opet se začu naređenje: »Puškomitraljezac 3. desetine naprijed!« Podigao sam se, a već sam napunio sve okvire za puškomitraljez.

Tako u trku stigao smo do puškomitraljesca 2. desetine. On i njegov pomoćnik nalaze se odmah do bunkera. Onako u trku kažem Salacanu: »Nemamo što. Odmah u bunker«. Tako smo i učinili. Uskočili smo u bunker. Petorica digoše ruke u vis. Bili su u domobranskim odijelima, a jedan među njima imao je neke tri zvijezdice na reverima bluze. Tu u tom bunkeru zarobili smo ustašku zastavu, tri pištolja »bereta« i nekoliko pušaka i pune sanduke municije. Tek što smo zauzeli ovaj bunker i prikupili oružje od ovih zarobljenika, tu se već stvorio i komesar bataljona, koga smo zvali »pop«, mislim da se radi o Dušanu ili Blagaju Bogavcu, Kraljevcariinu. Bio je to krupan i kršan čovjek, vrlo odmjeren i tih u razgovoru. Kaže nam: »Idite drugovi napred, mi ćemo to srediti sve što bude trebalo s njima«. Od ovog bunkera pođosmo samo 15–20 metara. Pogledali smo preko jedne uvale i ugledali na stotine ustaša, na jedno 80–100 metara od nas. Salacan pritišće i dugim rafalima kosi, po njima. Jedva stižem da napunim šaržere. Gađam i ja. Puška mi je dobro gađala. Ovoga puta nije trebalo štedjeti municiju kao u prvoj akciji u Biokovu. Kada smo ustaše ispratili rafalima, pogledali smo u lijevo. Ugledali smo čitavu kolu- nu koja se kretala iz grada. Hoće prema Zvorniku. Nikola mi kaže: »Pogledaj, Ljubo, i raspali ponovo«. I ovoga puta učinak je bio dostojan proleteru. I tako, tukuci, zaglavi nam se metak u puškomitraljezu. Pregrijao se. Probamo da izbijemo čahuru, sa dvije šipke od puške, ali nam nikako ne polazi za rukom. Probamo ponovo, dno čahure se probi, ali čahura ostade. Salacan me pita: »Šta ćemo sad? i nastavi: Idemo Krlji. Krlja je naš intendant. On je već u magazinu«. Kad smo stigli i pronašli Kriju, dao nam po jedan hljeb i po pola porcije šećera, a reče nam: »Evo vam tamo čaja pa naspite«. Bilo je 15 i više kazana čaja. Poslije ovoga stomak nabrekao. Jedva se krećemo. Idemo u sastav jedinice, a oni su svi odjurili za ustašama prema Zvorniku. Tako idemo i stižemo ih na jedno 3 do 5 km. Bili su smješteni u jednom šumarku, ali dok smo išli u pravcu prema njima, pogleda smo, kad kod jednog kolobrana cijev od zbrojovke. Pogledamo je, ispravna. Onu cijev bacamo, a ovu stavljamo tako smo opet kompletni. Oni već spremili ručak, opet nam daju čitavi hljeb. Mesa puna porcija. Nas dvojica ne možemo da jedemo. Pitaju nas šta je s nama. Mi kažemo bili smo kod Krije i kažemo šta nam se desilo sa puškomitraljezom i da smo našli drugu cijev kraj puta. Kad se javi Sava, puškomitraljezac 1. desetine i kaže da je to on tamo ostavio.

Poslije odmora od jedno sat do dva, dobili smo naređenje, da se pretražuje grmlje. Bilo je pretežno od lješnjaka. U ovim žbunovima nailazili smo na ustaše šćućurene, i svaki trepti, kao prut drhte ne daju nikakav otpor. Odavde pa sve do Zvornika ni traga ni glasa od ustaša. Nastupamo prema Zvorniku, ali nas talijanske »savoje« ne ispuštaju. Bombardiraju nas. Najzad su ipak otišli. A ispred Zvornika ispriječilo se jedno uzvišenje, mislim brdo Caparde. Mi smo zauzeli položaj na jednom nižem vijencu. Zauzeli smo položaj iza mrtvog ugla, ali on defakto nije postojao, jer iako smo bili iza ugla ranjeno nam je dva do tri druga na ovom položaju, koji smo tu držali jedno tri dana. Oni su

Članovi Komunističke partije i Komunističke omladine Jugoslavije moraju biti uvijek tamo gdje je najteže, moraju pokazati drugima primjer discipline, drugarstva, samopožrtvovanja i hrabrosti«.

TITO

imali dominantan položaj. Oni se povremeno okupe u manjim i većim grupama i osmatraju nas. Kad jednom drug Šarenac pita: »Tko će od puškomi-traljezaca dobrovoljno da ode i da im potpraši?« A tko će opet nego Mladen Svitlica, rodom iz Vukovska kod Kupresa, borac kakvog je trebalo tražiti. Dali smo mu pored njegovog pomoćnika još trojicu drugova. Nije prošlo ni 10 do 15 minuta. Kad on pusti dugi, rastegnuti rafal. Pokosio ih je kao snoplje. Poslije ovoga nisu se majci više pojavljivali onako grupno, već ako bi se neki pojavio onda bi mu se vidjela samo glava.

Odmah sutradan predvečer udarili smo na Zvornik. Susreli smo se sa neprijateljem u hodu. Mi idemo naprijed, a oni ispred nas bježe, ali nisu daleko od nas! Svega 50 m. Vičemo. »Živoga hoćemo!« Sad smo tu na domak Zvornika, a sutradan primamo večeru. Još nije zašlo ni sunce, onako primajući večeru, kad kraj nas borci 3. vojvođanske brigade trče i viču: »Tenkovi!«. Dobro se sjećam, za večeru je bila kaša od kukuruznog brašna i mladi neoguljeni krumpir. Jagoš Zarić, komandant našeg bataljona, naredio je da zauzmemo položaj. Taman sam bio na redu da primim večeru. Primio sam sledovanje u porciju i jurim na jedno malo uzvišenje. Moj Salacan se već prebacio i otvara vatru, prebacuju se još neki drugovi, a trebalo je preći preko jedne njive na kojoj je kukuruz visok svega 30—40 cm. A ovdje su otvorili vatru po ovom kukuruzištu. Kažem u sebi, čim prestane preletiću. I zaista za moment prestade da puca, a ja se stuštim. Odjednom poče da me gađa. Bio sam brži od vihora. Rekli su mi poslije da su mi meci prašili između nogu. Niti jedan metak nije me pogodio. Jagoš je ovo sve posmatrao i odmah obustavio pretrčavanje na ovom dijelu. Naredio je da se ide zaobilaznim putem kroz šumu, preko jednog uzvišenja i baš na tom uzvišenju poginuše nam dva druga. Mislim da su bili iz naše druge čete, našeg bataljona.

Ovo je trajalo jedno pola sata, kad odjednom na lijevom krilu, začu se »Ura«. Naš 1. crnogorski bataljon udario im je u bok i rastjerali ih brzo. Čuli smo da su zarobili jedan »šarac«, dva kazana graha i dosta municije.

Kad smo se vratili na zbornu mjesto, nas artiljerce poziva naš komandir Božo Kalember i kaže nam: »Ajte, neđelju vam svetuju, traže vas već tri dana«. Na Vlasenici smo zarobili jedan top i trebalo je obnoviti artiljerijsku jedinicu. Te iste večeri napadale su naše jedinice na Zvornik, a mi smo sutradan stigli u našu artiljerijsku jedinicu. Našli smo opet stare drugove artiljerce, na čelu sa Strajom Bojovićem, komesarom naše jedinice. Odmah po našem dolasku krenuli smo na Zvornik. Bilo je jutro. Naš top smo uspjeli izvući na staru tvrđavu i odatle smo tukli ustaše, koje smo pretjerali preko Drine u Srbiju. Zivi su skakali u Drinu, a mnogi su bježali i preko mosta. Dobro smo gađali. Nanijeli smo velike gubitke ustašama. Samo od našeg topa pogodeno je 300 do 400 ustaša. Nismo se ovdje mnogo zadržavali. Dok smo tukli neprijatelja na zvorničkom mostu u »'posjetu« nam je doletio jedan avion dvokrilac zvan »roda« koji je počeo da baca bombe na nas. Bombe su padale blizu nas. Sva sreća svežanj nije eksplodirao. Eto tako se završila i ova bitka za Zvornik. Tada su naš intendant Marko Krkeljić s Radomirom Vranićem i još nekim drugovima otišli u oslobođeni Zvornik i donijeli dosta robe i namirnica za našu artiljerijsku jedinicu. Sa njima je išla i jedna grupa drugova iz intendanture. Tamo ih je zateklo žestoko bombardiranje. Prenijeli su nam i tužnu vijest, da je poginuo Filip Kljajić »Fića«, što nas je teško pogodilo.

LUKA VUCKOVIĆ

PRVI DAN U RUDARSKOJ CETI

Bio sam komandir čete u Trećem bataljonu Treće dalmatinske brigade rasformirane 7. juna 1943. godine. Tada se brigada nalazila na istočnoj obali rijeke Pive. Saopćeno nam je da naša četa ide u popunu jedinica Prve proleterske brigade. Po dijelovima smo prešli Pivu i došli do Luke. U jutarnjim satima prešli smo Sutjesku i penjali se cijeli dan uz brda. Skupa s nama išli su i neki članovi Vrhovnog štaba i nekoliko konja natovarenih raznom opremom.

Pred noć stigli smo na vrh — istočnije od Lučkih koliba. Tu večer naša jedinica je dobila za sljedovanje jednog vola. Ubili smo ga iz puške i ne-stručno kidali komade mesa da bi ga pekli. Te noći nekoliko puta su nadlijetali njemački avioni, tako da smo svaki put morali gasiti vatru i ponovo paliti. Tako je prošla noć, a da nismo uspjeli pripremiti niti zalogaj mesa.

Kada je osvanulo, dobili smo naređenje da krenemo na položaj gdje su tada bile jedinice Prve proleterske brigade. Išli smo ka zapadu. Nakon dva sata marša, došli smo do naših jedinica. Ja i još dva-tri druga raspoređeni smo u Rudarsku četetu Četvrtog kraljevačkog bataljona.

Bilo je to 12. juna 1943. godine. Rudarska četa je brojila tridesetak boraca. Imala je tri voda i meni su saopćili da sam određen za komandira dugog voda. Komandir prvog voda bio je Proka Zigić, a komandir trećeg voda neki Duško, omladinac, čijeg se prezimena ne sjećam. Bio je rodom iz zapadne Srbije (poginuo na Vlasenici u borbi sa ustašama 26. juna 1943). Sjećam se da je komandir čete bio Jovo Šarenac, a pomoćnik komandira čete Bane Bošković. Sve su to bili divni drugovi — neustrašivi borci. Iako smo bili na položaju u neposrednoj blizini njemačkih položaja, drugovi iz komande čete uspjeli su da nas upoznaju sa svim borcima čete. Puno su nam se veselili i doista pohvalno govorili o Dalmatincima. Saznao sam da u četi ima još Dalmatinaca. S nama pridošlim tada je bilo ukupno sedam Dalmatinaca u Rudarskoj četeti kraljevačkog bataljona. Toga dana nismo dobili hranu,

Ispred našeg položaja prema zapadu protezao se nepošumljen plot dug oko hiljadu metara i širok oko 100–200 metara. Na našem desnom krilu bili su ukopani Nijemci na udaljenosti od osamdesetak metara.

Oko petnaest sati približavala nam se sa zapada (ovim nepošumljenim platoom) grupa od 200 do 300 ljudi šaroliko odjevenih. Štedeći munlidiju pojedinačnim mecima smo ometali ovu kolonu. Ustanovili smo da nisu naoružani i da na leđima u ruksacima nose teret. Nišandžija na šarcu gađao je pojedinačnim mecima. Odjednom je zastao i više se nije oglašavao, a nismo čuli pucanj sa suprotne strane.

»Poginuo je nišandžija«, reče pomoćnik i uze šarca da dejstvuje. Odmah se diže iz zaklona i reče: »Švabo, majku ti . . . ćuti kažem kako se gine za slobodu«. Nas pogleda i bez komande pođe prema Švabama koji su se ukopali desno od nas. U taj čas krene cijela četa na juriš i u prvom naletu izbacimo Nijemce. Bilo ih je četrdesetak. Jedan se bacio niz greben, neke smo zarobili, a više ih je poginulo. Kasnije smo saznali da su ostali bez hrane i municije i ona kolona ljudi nosila im je municiju i hranu.

Pred samu noć zarobili smo i ovu kolonu. Pored ovoga tu smo na položaju Nijemaca zarobili dva-tri mitraljeza, nekoliko pušaka, neke minobacače i nekoliko konja. Iako smo bili iznemogli od gladi, nitko od naših drugova nije uzeo ni trunke od zarobljene hrane. Nakon pola sata tu su došli i neki drugovi iz Vrhovnog štaba, a bio je i jedan član engleske vojne misije. Vidjevši takav plijen (a bilo je sira, razne salame i male publice kruha), drugovi iz Vrhovnog štaba odobre da se hrana podijeli gladnim borcima.

No mi smo to odbili i rekli da se sve to pošalje bolesnicima i ranjenicima. Naravno da su našim činom bili zadivljeni članovi Vrhovnog štaba, i član engleske misije, koji je to prokomentirao riječima da nema te vojske koja nas može pobijediti.

Tako je završio moj prvi dan u Rudarskoj četi Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Poslije ove borbe krenuo sam u nove zadatke i pobjede.

POLDO MIKULIĆ

TEŠKO ALI ČASNO

Poslije Sutjeske, naš bataljon 3. dalmatinske, ušao je u sastav 1. proleterske brigade. Prolazimo kroz Zelengoru. Mnogi iscrpljeni izostaju; fizički jači idu dalje. Priča se da je naša 1. proleterska već u ofanzivi u istočnoj Bosni. Nije je lako stići. Prolazimo s. Meljevinu. Artiljerija tuče. Dolazimo u Romaniju. Pri spuštanju s Romanije nas nekolicina bili smo među zadnjima. Jako smo slabi i isprcljeni. Ante Pirak je prebolio tifus. Sa mnom su Tonći Glavina i Nikola Prodan, svi od Makarske. Pred neko selo na putu izrovanog od kiše, u šumi, naldosmo na četnike. Trojica njih s redenicima, kamama, bradonje, na kapama kokarde, puške drže na gotovs, a udaljenost oko deset koraka.

Ja sam prvi u koloni. Snađem se i viknem: »Tražimo vas«, potom komandujem: »1. i 2. četa zaobilazi. Sve ćemo ih žive pohvatati«. U tom momentu naiđe Tonći s puškom, na gotovs. Malo su se izgubili i počeli bježati kroz šumu. Vikali smo za njima. Tko će ih stići. Jedan je ipak ostao, pogođen. Blizu je selo, spuštamo se u nj, tražim od odbornika gdje ćemo rasporediti bataljon (varka). Nahranili smo se i što prije produžimo dalje, jer svakog momenta mogli su naići četnici. Kasnije saznajemo da četnici iz tog sela hvataju iznemogle partizane i predaju ih Nijemcima.

Po dolasku u 6. beogradski bataljon, raspoređen sam u 3. četnu za zamjenika komandira, a malo zatim učestvujem u napadu na Drinjaču. Ustaše se dobro drže i nisu daleko. Kod jedne kuće naiđem na Antu Nemčića iz sela Velikog Brda. Ima šarac. S njim su još tri borca. Vidim kod njega jednog starijeg civila i pitam ga: »Sto će ti ovaj?« On mi kaže: »Dole su mu u zgradi dva sina ustaše, pa smo ga uzeli sebi«. Naredim da stari ide da ustaše pozove na predaju. Stari ode, ali čim je izašao, pokose ga njegove. Kad pristigoše naše snage, oslobodimo Drinjaču. Tako dalje učestvujem u oslobođenju Kasabe i Zvornika.

To su bile naše vrlo uspješne borbe s minimalnim gubicima. Ponosno je bilo ratovati s dobrim i iskusnim sastavom.

Nakon zauzimanja Zvornika, Štab bataljona uputio me je u intendanturu na oporavak. Bio sam slab. Po dolasku u intendanturu dobio sam neku mazgu sa šivaćom mašinom, kao krojač da nešto pomognem. Valjda je neki nespo- razum, jer ovo ne može biti oporavak; postao sam komordžija. Nisam podu- zimao ništa, jer je svaka dužnost časna. Uvijek sam bio u pokretu. Nije mi bilo lako, jer sam bio slab. Privikavam se na mazgu (krojač i mazga). Sreća bila je troma i slaba, kao i ja. Tu dužnost sam završio, a (nisam uspio da mazgu natovarim i rastovarim sam. Koncem srpnja 1943. godine stalno sam u pokretu kroz šume, maršujemo danju – velika intendantura. Prolazimo preko planine Javor. Negdje u Rogatici ili u Kutištu, ne znam točno, dođemo prije mraka i tu ćemo zanoćiti. Kuhari već spremaju za kuhanje ječma; dugo traje nje- govo kuhanje. Sjedim kod jednog potoka, pored njega perem noge, a mazga i mašina do mene. Priđe mi jedan stariji seljak dosta mali stane samnom razgovarati. Pita: »Jesam li gladan i gdje sam zarobljen«. Izvadi pite i rakije i da mi zapalit i tako pričamo. Kada odjednom on mene pita: »Da li bi mu prodao mašinu«? Stari ne moj me vređati, ti ne znaš što su proleter, onda ja njemu počnem držati politički čas. U to naiđe drug Zovko iz Mostara pa smo svi skupa jeli, pili i pušili. Bez obzira na uvredu bio sam vesel i nasmijan.

Navečer ležim i razmišljam da li stvarno izgledam kao zarobljenik, kad od mene seljak traži mašinu, partizansku imovinu.? E, moj Poldo! našto si spao od komandanta bataljona s Neretve na komordžiju! Prislišavam se i dalje ne osjećam se krivcem; a što mogu, doći će bolji dani pa kad završi rat, iako ostanem živ, bit ću rukovodilac krojačke zadruga. Kako će nam biti lijepo i dobro.

Prođe vremena i izbijemo na Petrovo polje. Tu su mnoge naše jedinice i Vrhovni štab. Sakupljena i intendantura, odmaramo se na nekoj ledini, kad odjednom naiđe intendant Doka. Vikne: »Poldo Mikulić iz Makarske!« Ja se javim, on vrti glavom, pita me iz koje sam došao jedinice i kada sam stigao kod njih. Ja mu sve kažem. Intendant ode i poslije pola sata zove me k sebi i kaže mi da me pozivaju u Vrhovni štab. Dotjeram se i uredim. Priključio sam se 1. dalmatinskoj s još nekoliko drugova iz drugih jedinica. Sjećam se: Dude, Parmaća, Jerkovića, Jelovca, Milića itd. Tako krenem za Dalmaciju, jer se očekivao pad Italije.

Za kratko vrijeme što sam preživio, i ako teško u 1. proleterskoj, bila mi je škola. Na visini je bio moral, drugarstvo; nitko te ne pita koje si nacije i vjere, već budi čovjek. To je jedinica koja je najzaslužnija za kaljenje brat- stva i jedinstva naših naroda, kao i riznica rukovodioca za druge jedinice. Stvorena prva, sa višim oblikom vojne organizacije, sa kvalitetnim kadrovima, sa iskustvom koje je brzo raslo, ona je trasirala glavne djelatnosti, ispunja- vajući zadatke, dajući primjer i postižući rezultate značajne za vođenje rata i za ratnu vojnu i političku historiju naše zemlje.

PROBOJ IZ OBRUČA

Devetog juna 1943. godine u poslijepodnevnim satima Beogradski bataljon nalazio se na okupu nedaleko Vrbničkih koliba, na Zelengori. Peta neprijateljska ofenziva dostizala je vrhunac. Skoro mjesec dana vodile su se ogorčene danonoćne borbe sa daleko brojčano i tehnički jačim njemačkim i talijanskim divizijama koje su obrazovale trostruki obruč oko jedinica i ranjenika NOV i koji se svakim danom sve više stezao. Brojno stanje naših jedinica se svakim danom smanjivalo. Naša prva četa trenutno broji oko 60 boraca. Zadnjih petnaest dana hranimo se isključivo konjskim mesom koje kuhari na brzinu malo prokuhaju, ili ga sami borci na vatri više nadime nego ispeku. Pored toga, skupljamo travu crjemušu. režemo bukove mladice i sišemo sok ispod kore, u porcijama kuhamo koprivu, ili sakupljamo i ba:imo puževe, a sve to bez i trunke soli. Što se kruha tiče, već smo i zaboravili kako izgleda!

Toga dana u jednoj šumi visokog i debelog drveća komandant bataljona Brana Barjaktarević sa komesarom bataljona Obilazi čete. Na njihovim licima uočavamo ozbiljnost situacije u kojoj se nalazimo. Kad gledamo u druga Branu, odmah se sjetimo omiljenog komandanta (našeg bataljona druga Šarca koji je prije dva dana poginuo.

Komesar bataljona Vojkan Lukić upoznao je sve komandire i komesare, a potom i borce da sutra predstoji teški okršaj sa neprijateljem i proboj iz obruča. Napomenuo je da se iza nas nalaze Vrhovni štab i drug Tito i da ćemo kao i do sada razbiti neprijatelja i izići kao pobjednici. Naređeno nam je da sve dokumente, spiskove jedinica i sve druge papire spalimo da ne bi što važno palo u ruke neprijatelju. Rečeno nam je da noćas nema odstupanja, da moramo svom snagom i silinom razbiti neprijatelja i da ćemo i ovoga puta pokazati ko su proleter. Odlučeno je da svaka četa zakolje po jednog konja i da borci dobijeno meso sami ispeku, jer će nam to biti jedina hrana za naredna tri dana.

Kad smo upoznati sa predstojećim zadatkom, u četu je došao komandant bataljona, prišao je komandiru i iz svoje kožnate torbe izvadio zapečaćeni koverat. Komandir me pogleda i reče: »Predaj mitraljez pomoćniku i dođi ovamo«. Predao sam bredu Ivi Čvrljku.

Komandant bataljona dao mi je pismo i rekao: »Ovo ćeš odnijeti u Štab divizije. Pazi, što hitnije«. Objasnio mi je gdje se nalazi Štab i kuda treba da idem. Udaljenost je bila oko pola sata hoda, i to sve kroz šumu. Naoružan puškom, krenuo sam -brzim korakom. Za veliko čudo, borba kao da je prestala. Čuje se samo poneki kratki rafal iz šarca na daljini od oko dva do tri kilometra. Dok sam se spuštao niz neku padinu obraslu debelim bukvama, priželjkivao sam da otpočne borba. Tada bih znao gdje je tko, a ovako kroz gustu šumu prolaziti prava je neizvjesnost. Nikada ne znaš što pritajeno čeka iza ovog ili onog drveta ili žbuna. Poslije pređenih oko 2 km našao sam se na čistini obrasloj visokom paprati. Odjednom čujem mitraljeski rafal. Meci se zariše u zemlju ispred mojih nogu i proparaše zrak ne baš daleko od moje glave. Istoga trena sam se bacio na zemlju, pa zatim brzo otpузao

dvadesetak metara, bojeći se da ne uslijedi drugi rafal na isto mjesto. Odmah zatim brzo sam se izgubio u šumi idući ka svom cilju. Poslije dvadesetak minuta hoda konačno sam ugledao grupu partizana i odahnuo. Nakon kraćeg provjeravanja upućen sam u Štab. Pošto sam predao pismo krenuo sam u jedinicu, sutra stigao pred mrak u četu i javio se komandiru.

Gorile su tihe vatre na kojima su se već pekli komadi konjskog mesa. Pridružio sam se ostalima. Poslije pada mraka, oko 21 sat, naređen je pokret. Odmah zatim kolona je krenula kroz šumu, na čelu sa prvom četom i štabom bataljona. Kolonom je prenijeto naređenje da onora vladati apsolutna tišina, da se držimo za ruke ili opaisače da ne bismo gubili vezu. Noć je bila tiha, bez mjesečine, a u gustoj i visokoj šumi vladao je pravi mrak, tako da borac borca na svega jedan metar nije vidio. Polako smo se kretali šumom. Čulo se je samo lagano pucketanje suhih grančica pod nogama umornih, gladnih i, dakako, neispavanih boraca. Zatim je kolona prešla neki potočić i malo zastala. Tu je komandant bataljona uz svjetlo džepne lampe proučavao sekciju. Poslije kraće konsultacije sa članovima Štaba kolona je krenula dalje kroz tihu, gustu i mračnu šumu. Išli smo tako sve do same zore. Sasvim je vjerojatno da nismo prevalili veliki put, možda nekoliko kilometara. Kad se razdanilo, iza naših leđa naziralo se mjesto izlaska sunca. Šuma je bila prorijeđena. Vidjelo se da smo se popeli pod sam vrh planine. Kolona je stajala. Samo je naša patrola — prethodnica — krenula dalje. Borci su se već spustili u travu i suho lišće i za minut-dvije sve je zahvatio drijemež. Razumljivo, osim komandira i komesara. Oni su znali mnogo više nego mi borci šta nas sljedećeg časa čeka.

Prva četa je i dalje bila na čelu kolone. Nije prošlo valjda ni pet minuta odmora, a kolonu su podigli na noge rafali njemačkih šaraca koji su sjekli grane iznad naših glava. Istoga momenta komandant bataljona komandovao je: »Drugovi, desno u strijelce, naprijed!« Pošto se patrola na koju je osuta mitraljeska paljba malo povukla, krenuli smo svi na juriš na kosu udaljenu oko sto metara. U streljačkom stroju je i Štab bataljona.

Pod zaštitom naše mitraljeske vatre uspjeli smo se privući sasvim blizu kamenom grebenu koji nam se ispriječio na putu ka vrhu brda. Na oko 50 metara primjećujemo dva njemačka vojnika kako preko naših glava dvogledom osmatraju jarugu iz koje smo maločas izišli. Očito je da nas nisu primijetili kada smo se prišuljali njihovim položajima pod zaštitom vatre i visoke paprati. Ubrzo su nas otkrili, ali se ipak nisu mogli oduprijeti našem naletu, pa su se povukli na drugi položaj udaljen jedva sto metara od prvoga. Pred strojem Prve čete ispriječila se duga i pkomita kamena litica visoka oko dvadeset metara. Nismo je smjeli zaobilaziti, već smo mitraljeze i puške morali objesiti o rame i, puzeći i penjući se, izlazili smo na vrh. Kako je koji bcrac izbijao na ,vrh, zauzimao je položaj i otvarao vatru po njemačkim vojnicima koji su se još komešali i prestrojavali da zauzmu p>ovoljan položaj za obranu. Za nekoliko minuta cijela četa bila je na ivtici grebna u ležećem stavu i otvarala žestoku vatru po neprijatelju. Nijemci nisu mogla ni glavu da podignu. Moja bređa je ovoga puta radila bez zastoja. Desno od mene ležao je sa svojim šarcem Frane Vrcić, moj komšija iz Konjevrata koji je neprekidno kratkim rafalima tukao po Nijemcima. Do njega su Ivo Čvrljak i Jere Vrančić, također moji zemljaci, a do njih Frane Jelavčić iz Baćina kod Ploča. Kako koji od njih isprazni okvire s municijom, povlači se metar-dva u zaklon da bi ih napunio ili da bi ubacio nov redenik. Jedan drugoga često

upozoramo da se glava ne diže visoko, jer je i neprijateljska vatra vrlo jaka i precizna. To se vidi i po neprijateljskim rafalima koji kopaju zemlju oko naših mitraljeza. Nije ni čudo, kada se zna da smo od neprijatelja na odstojanju manjem od sto metara.

Lijevo od mene je isa svojim šarcem drug Kovač, Beograđanin, iborac od 1941. godine. Do prije nekoliko dana on je bio nišandžija na minobacaču, a neko vrijeme nišandžijina teškoj vbredi u pratećem vodu bataljona. Pošto je naređeno da se sve teško naoružanje uništi ili zakopa, jer (se sa njim nije moglo poći u proboj obruča u betspuču, Kovač je raspoređen u četu kao nišandžija na šarcu. On je cijelim svojim tijelom bio van zaklona. Ležao je na otvorenom položaju i neprekidno praznio redenike svog šarca. Kako je bio udaljen od mene svega tri-četari metra, vidio sam kako mu meci kopaju zemlju oko šarca. Bilo je jasno da je jna meti neprijatelja. Više puta sam ga upozorio da se povuče u zaklon. Na moje zadnje upozorenje »Kovač, povuci se!«, on mi je odgovorio: »Ma ,bre, udri ih mamu im švapsku! Zar ne vidiš da jedan po jedan kidaju!« Kad sam nekoliko trenutaka kaisnije pogledao prema Kovaču, tnjegov je šarac još sipao ,vatra. Odjednom, ,tijelo mu se strese kao da ga je uhvatila jaka groznica, a glava mu pade na kundak mitraljeza. Znao isam da je opasno pogoden. Ostavio sam svoj puškomitraljez, dopuzao do njega i, zajedno sa njegovim pomoćnikom, uhvatio ga za noge i povukao u zaklon. Za momenat kao da je dolazio k svijesti. Pružio je ruku prema svom pištolju koji mu se nalazio na opasaču, ali mu je ruka stala na pola puta. Klono je. Bio je mrtav. Njegov pomoćnik, Krajišnik, dohvatio je šarac i nastavio paljbu da osveti dragog druga i mnoge druge koji su pali. Nije bilo vreimna o davanju posljednje počasti palom drugu, jer je neprijatelj bio isuviše blizu.

Kad sam se vratio na svoje mjesto za mitraljez, Frane Vrcić i rođak mi Jere Vrančić upozoriše me da gađam jednog Švabu Čija je glava pod šljemom virila iza jedne stare oborene bukve, čas se pojavljujući, čas nestajući. Ubrzo smo međutim otkrili da taj šljem ne stoji na glavi, već da ga netko od Nijemaca na puški ili drvetu podiže i spušta. Nije nam ,bilo jasno da li se radi o nekom njihovom signalu, ili provjeravanju da li taj prostor mi gađamo.

U tom momentu desno od našeg položaja na pravcu napada naše Druge čete začu se vrlo žestoka mitraljeska paljba. Odmah simo vidjeli da to juriša Druga četa pod komandom svog komandira Milovana Nićiforovića, također prvoborca, koji je došao iz Srbije sa Prvom proleterskom brigadom. Poginuo je poslije nekoliko dana prilikom prelaska uskotračne pruge Prača—Sarajevo. Odmah zatim uslijedio je juriš i naše Prve čete. Ubrzo je prestao otpor Nijemaca. Bezglavo su bježali pred proleterima. Na sve strane odjekivali su dugi mitraljeski rafali, praštale su ručne bombe, po šumi i dubokim jarugama Zelengore kuhalo je kao u nekom kazanu. Borba se brzo prenosila u (neprijateljsku pozadinu, što je bio znak da je ,obruč probijen.

Poslije pređenih oko hiljadu jnetara dobio sam zadatak od komandira čete da sa svojim puškomitraljezoim i četiri borca ,štitim desni bok bataljona. Zauzeli smo položaj koji je dominirao nad jednom jarugom kojom je vodio nekakav puteljak. Rečeno nam je da se povučeno poslije pola sata, a da u slučaju nailaska neprijatelja, otvorimo vatra sa što kraćim odstojanjem. Nije prošlo ni petnaest minuta, a Ive Čvrljak je otkrio približavanje grupe Nijemaca baš iz pravca iz kojeg smo ih očekivali. Uhvatio sam zaiklon iza debele bukve. Naslonio mitraljez na jednu granu i čekao. Kada se kolona pribli-

žila na oko 40–50 metara, otvorili smo vatru po čelu kolone. Osim jednog ispaljenog rafala neprijatelj nije dao nikakav otpor. Jedan njemački vojnik je ostao ubijen, a pokraj njega je ostao jedan ranjeni konj. Ostali su pobjegli. Ubrzo smo uvidjeli da je to bila neka razbijena grupa Nijemaca od petnaestak vojnika što su lutali šumom. Povelili smo zaplijenjenog konja i sa njim pred veće konačno stigli u svoj bataljon koji je zauzeo položaj na prilazima Miljevini...

ANTE RAŠTEGORAC

MOJA NADA MAKARANKA

Da li je sebično i neskromno reći moja Nada? Možda i jeste. Ali eto do sada i sada posle skoro četrdeset godina tako osećam, mislim i pišem, jer o Nadi ne mogu drugačije. Vreme je prohujalo. Roditelj sam nekoliko dece. Svako je starije od Nade i mene u vremenu koje pokušavam oživeti ovim pisanjem. Može li se to?! Može, može! i mora kad se razmišlja o Nadi njenom divnom, ljudskom i plemenitom liku.

Septembar je 1942. godine. Čistim »šarca« ispod drveća zrelih šljiva. Prilazi mlado, lepo stvorenje, sa divnim ljudskim likom, osmehom i belim zubima.

E družo, a kakva ti je to puca gospe ti? Kažem to je nemački puškomitraljez – »šarac«. A hoćeš li mi pokazati kako taj đava puca? Hoću, vrlo rado. I tako počinje poznanstvo, drugovanje, svakodnevno susretanje i međusobno upoznavanje. Ona je u prvoj četi, a ja u trećoj, to je mala nezgoda ali i prednost. Da smo u istoj četi razdvojili bi nas, a ovako čim je mali zastoj, duži odmor, pa i u pokretu često smo zajedno. Mnogi to primećuju, ali ne prave pitanje. Jer oni su, kao što su mislili i govorili stariji borci, za nas dea. Tu ne može ništa da se dogodi što je inače u partizanima bilo nedozvoljeno. E baš tu nisu bili u pravu.

Istina, mi nismo vodili ljubav u bukvalnom smislu. Za to nije bilo ni vremena, mnogo toga nismo ni znali. Nama je bilo dovoljno da smo zajedno, da se skriveni od drugih zagrlimo, poljubimo i to je bilo sve.

Nada, uvek nasmejana, vesela, spremna svakom priteći u pomoć. Svi joj se dive i poštuju je. Ništa joj nije teško. U retkim odmorima zajedno smo, priča . . . najstarije sam od troje diče mojih roditelja. Siromašni su. Otac je ribar, a majka domaćica. Živimo u dilu Makarske koje se zove Vrpolje. A da znaš Ante, gospe mi nigdi polja nema. To je ispod Biokova koje se nadvilo nad Makarskom i morem kao neka druga planeta? Jesi li bio nekad tamo? Ne, Nado nisam. Za mene je Biokovo tvoja Makarska i more samo geografski pojmovi. Na Jadranskom moru nikada nisam bio. Znam da je to velika, bistra i slana voda, koju ni konji neće da piju.

Ajme meni majko moja, zar je to moguće!? Da te moja majka Matija čuje ne bi to virovala ni za mater isukrstovu. Rekla bi: »Pa zar je moguće da ima takvih ljudi koji nisu vidili naše more?«

E jeste Nado, eto vidiš, da ima puno ljudi koji žive na domak mora, a nisu ga vidili.

»Kada su Talijanci došli u Makarsku, ajme meni ča smo im radili. S njima smo postupali i tako i onako, ali sa domaćim izdajnicima, i ako ih je bilo malo ustaša, pa to je bilo pravo uživanje. Nigdi nisu imah mira. Dica Makarske, među njima moj brat Joze i sestra Pavica pravili su im razne smicalice i neprijatnosti. Gospe ti, lako ti je zamisliti ča smo im radili mi skojevci i članovi partije ...

Došlo je vrime da se napusti Makarska i ide na Biokovo. Meni prvo nisu dali da krenem i kad je postalo u Makarskoj gusto i neposridno prid moje hapšenje, za koje se saznalo, dozvolili su mi da napustim Makarsku. I eto sada san ovdi.«

Selo Repovac, u koje smo stigli posle borbi koje su vođene oko Bosanskog Grahova, Plavna, Ključa, Jošavke, Prnjavora, Teslića i dugog marša pravcem: Prnjavor—Viočani—Vršani—planina Igman—Komar—Gornji Vakuf stalno u borbama stigli smo u ovo veliko muslimansko selo na domak Ivan-sedla.

Iz Repovca se organizuju akcije prema Ivan-sedlu i Bradini. Posle upornih borbi Prva proleterska je ovladala prevojem Ivan-sedla, zauzela železničku stanicu Raštelicu, napala Tarčin i Bradinu i obezbedila levo krilo jedinica koje su napadale Konjic. Pokušaji Nemaca, da od pravca Sarajeva priteknu u pomoć garnizonu u Konjicu, nisu uspjeli.

Nad Ivan-sedlom i selom Repovac, pojavljuju se formacije štuka. Nemilosrdno bombarduju razornim i zapaljivim bombama. U selu je mnogo mrtvih i ranjenih iz redova boraca i meštana.

Vratio sam se iz zasede u selo. Vidim Nadu u znoju i krvavu. Učinilo mi se da je ranjena. Na moju i njenu sreću to nije bio slučaj. Trčala je na sve strane. Previjala, ispod ruševina izvlačila mrtve. U žaru želje da pomogne ranjenim drugovima u prvih mah nije me ni primijetila. Kada me opazila zavikala je: »Ajme Ante, vidi šta rade ovi kurvini sinovi.« Nisam pronalazio reći utehe. Bio sam nem pred stravičnim prizorima. Snalazljivija je od mene. Primećuje moju zbunjenost i viče: »E kurvini sinovi, platiće oni ovo, i mi ćemo njih bombardirati. Doći će to vrime! Sta ti misliš Ante, hoće li?«

»Hoće, hoće Nado, sigurno!«

Borbe su žestoke i neprekidne. Prva proleterska sa ostalim jedinicama grupe Vrhovnog štaba izvodi poznati marš — manevar pravcem: Ivan-sedlo—Selakova kula—Miljevima—Gornji Vakuf—Bugojno, koji je spasio ranjenike na Neretvi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Prozor je oslobođen. Talijani su platili strašan ceh. Na Makljenu je dobijena bitka za ranjenike. Ponovo je oslobođena čitava dolina Rame i naselje Jablanica.

Pored železničkog mosta preko Neretve, koji je porušen pre marš-manevra da bi se zavarao neprijatelj — što je potpuno uspelo, sagrađen je provizorni most i na taj način omogućen prelaz čitave grupe divizija Vrhovnog štaba kao i ranjenih i bolesnih drugova.

Prenj planina, koju nijedan partizan, koji je tih martovskih dana išao preko nje neće nikada zaboraviti. Pun je leda i snega. Na putu umiru »zdravi« noseći svoje ranjene i bolesne drugove.

Cete bataljona su razdvojene. Nadu nisam vidio već dva dana. Teško mi je, ali sam uveren da joj se ne može ništa dogoditi. I zbilja u blizini Boračkog jezera na okupu je skoro čitav bataljon, tu je i Nada. Kao i uvek vesela i nasmejana. »A di si gospe ti, ča te nema?«

»Tu sam Nado, najgore je iza nas, sad će sve biti dobro! Neretva i Prenj su savladani.«

»Večeras treba da ovladamo Cičevom i Glavatičevom. Biće teško! Čuvaj se mili moj.«

I ta borba na Glavatičevu bila je za treću četvu prvog bataljona fatalna. Poginulo je mnogo drugova. Među njima i puškomitraljezci Radoš Nenadić i Dragutin Lutovac sa kojima su se četa i bataljon ponosili.

Smrt navedenih i drugih drugova pored ostalih razloga došla je kao posledica nepridržavanja pravila, da se iz automatskog oružja, nikada sa jednog mesta ne otvaraju dva rafala. Naročito ne u slučaju kada se ima pred sobom neprijatelj koji dobro gađa kao što su bili crnogorski četnici. Ranjen je komandir čete Savo Mašković. Dovikuje: »Ante, na levom krilu je pogibija, sa »šarcem« omogućiti povlačenje, masa je pred nama, ne možemo se održati, municije imaš dosta, ne otvaraj dva rafala sa jednog mesta jer evo vidiš da su Radoš, Dragutin i drugi platili životom ne pridržavajući se toga pravila ...« Nastavljala se neravnopravna borba. Oslabljeni i iskrvavljeni vod proletera sa masom četnika u čijim redovima su pored crnogorskih nošnji primećivane mnoge žandarmerijske i uniforme oficira bivše kraljevske jugoslovenske vojske.

Znojav sam. Položaj menjam posle svakog rafala. Vod se provukao. Voji Kadijeviću i Ivanu Šupi naređujem da se kao pomoćnici izvlače sa municijom. Neće. Momenat je dramatičan. Na kraju popuštaju i odlaze do ivice brda.

Otvaram poslednje rafale po razbešnjeloj rulji. Učutiim. Ne otvaram vatru. Četnici izviruju, prvo pojedinačno pa masovno kreću prema nama, a »šarac« nemilosrdno kosi. Tako nekoliko puta. U pogodnom momentu izvlačim se. Ivo i Vojo čekaju. Tu je i Mišo Blaž, sustiže ga četnička bomba i pada mrtav.

Sunce je visoko odskočilo. Tišina je. Neprijatna posle pogibije i ranjavanja toliko drugova. Prilazimo prikupljenom bataljonu. Drugovi su neraspoloženi i žalosni. Nade nema. Obilazim okolinu. S leđa vidim žensko stvorenje plače. Pa to je moja Nada. Sa suzama u očima priskače grlimo se i ljubimo na očigled svih. »Živ si mili moj! Bila sam toliko nesretna i skoro sigurna, pošto te nije bilo tako dugo, da si poginija.« »E moja Nado, neće grom u koprive, ne brini ništa!«

Opet pokret. Borbe. Mesta i planine, Treskavica, Kalinovik, Jelašca, Dobro Polje, Ustikolina, Drina.

Nju moramo preći i prešli smo, Krčino brdo, Kapak, Kozarac, Čajniče. Na Krčinom brdu teško sam ranjen u glavu. I »šarca« i mene ranjenog izvukla je ispred talijanskih i četničkih bunkera Mileva Šćepanović, devojka koja je svima nama bila uzor u hrabrosti, drugarstvu ...

Čajniče — partizanska bolnica, ležim i razmišljam? Šta bi? Tu sam, u bolnici, a Nade nema. Insistiram da idem u bataljon sa zavojem na glavi. Udovoljavaju mi. U bataljonu saznajem da je Nada, kao profesionalna krojačica, pozvata u brigadnu krojačku radionicu da radi u Čajniču.

Bilo me je sramota vratiti se u bolnicu i ako mi je to predlagano. Borbe prema Goraždu su svakodnevene i teške. Dejavuju i nemački trupovi — male dobro naoružane grupe dejavovale su po uzoru na partizane — nanele su nam velike gubitke.

U pokretu smo prema Čajniču. Radujem se susretu sa Nadom. Međutim, na moju veliku žalost, u gradu saznajem da je Nada obolila od tifusa i da je otpremljena u Centralnu bolnicu u blizini Čajniča. Javljam se komandiru i molim da mi dozvoli da sa Ivom Šupom i Vojom Kadijevićem posetim Nadu.

Dozvoljava mi. Idemo ubrzano i stižemo u selo sa velikom školom koja je puna tifusara. Bolničarka mi kaže: Nada je u komi, ima veliku temperaturu, ne bi trebalo da ulazite, možete i sami dobiti tifus!

Ušli smo u prostoriju, pronašli Nadu. Od temperature je crvena u licu i izgledala je potpuno zdrava. Prepoznala nas je, vidno se obradovala i sa nama, na veliko čuđenje bolničarki i prezdravelih tifusara, razgovarala kao da nije sa temperaturom, kao što su nam rekli, 40°C. Pitala je za sve drugove i drugarice. Razgovor je trajao više od jednog sala. Moralo se žuriti, stići u bataljon i nastaviti borbe.

Opet ranjavanje. Ovog puta u grudi. Na nosilima sam. Do jednog sela Bradarevo, Čelebić, Balinovac, taj fatalni Balinovac.

Opet ranjavanje. Ovog puta u grudi. Na nosilima sam. Do jednog sela na Tari. Na Rudinama gde sam trebao da ostanem u Centralnoj bolnici, moj bataljon me neda, nego zadržava, oporavljam se, rana iako nije zarasla mogu se kretati i nastaviti borbu.

Vučevo, Maglić, Sutjeska, Zelengora, Balinovac... proleterske brigade i divizije probile su obruče neprijatelja, nastavile pobedonosan put za oslobođenje zemlje, a moja Nada sa hiljadama boraca iz Operativne grupe Vrhovnog štaba ostala je na večnoj straži na Sutjesci.

JOSIP PROTEGA

BOSONOZI PUŠKOMITRALJEZAC

Prelazimo Sutjesku, »Držite odstojanje i neobrušavajte. kamenje, Nijemci su blizu!«, prenosi se kolonom. Ja s puškom Atraljezom »brno« u ruci gledam gdje da nagazim, bos, noge natekle, raskrvaljene, ali idu, nose kao da su na njima čizme SS-ovca za kojima sam stalno težio, ali nijedne nisam mogao navući na svoja rasikrvavljena, smrznuta stopala.

Noć, nebo tmurno, od rasprsnutih avionskih bombi, miriše paljevina sa zgarišta kuća i šuma. Borac do borca korača dalje uz neki greben, skliže, diže se, veza se ne prekida, kamenje se obrušava, kotrlja prema Nijemcima.

Nastaje svitanje. Avioni nadlijeću, izbacuju svoj teret, kolona zastaje, tek toliko dok prođu avioni, a zatim trčecim korakom i velikim rastojanjem žuri da se domogne šuma Zelengore.

U toku tri dana i tri crne noći, gladni i iscrpljeni po bespuću i vrletima Zelengore, konji padaju i ostaju, ali borac borca podiže, vuče, nosi i ne ostavlja.

Od uginulih konja skida se meso, kako je tko stigao i jede. Kolona ne zaostaje preko Zelengore, izbija pred planinski proplanak Balinovac.

Uz izlazak sunca, zastadosmo na ivici šume. Ispred nas se prostire veliki proplanak s poprečnim uzvišenjem, prekriven travom iz koje strši manje kamenje.

Drveće i trava cvatu. Neko bere i jede bukovo Lišće, koru, a netko travu crjemušu. Na udaljenosti oko 700 m posmatramo Švabe kako se šecu i utvrđuju duž kose. S desne strane šuma, a sa lijeve ostali bataljani Brigade. Komandant bataljona Božo Božović s komandirima četa izvida položaj i izdaje zadatke. Komandiri se vraćaju, te će Marko Katnić, Crnogorac, komandir Treće čete: »Puškomitralješci naprijed!«

Iziđosmo. Ja s Josipom Turićem, rodnom od Imotskog i Stanko Turudija, rodnom od Prnjavora, sa svojim pomoćnikom.

Dok smo primali zadatak, na lijevom krilu se otvori paklena vatra, prašte bombe, štekću mitraljezi, jurišaju proleterci.

Izlazimo iz šume. Turudija desno, a ja pravo. Ne vidimo se. Brzim skokovima preko brisanog prostora, uz snažnu neprijateljsku mitraljesku vatru, od zaklona do zaklona na domet neprijateljskih ručnih bombi. Padaju bombe na sve strane, a jedna mi odnese nogu (šapu) puškomitraljeza i kapu s glave.

Čekam »Frica« na nišanu da se podigne da bi bacio bombu. Pojavi se i skinem ga. Nastade tajac. Čekamo da li će se još koji pojaviti i gledamo oko sebe. Nigdje nikoga. Sami smo.

Krenem dalje s Turićem i dođoh na vrh. Nigdje nikoga. Desno razastarta njemačka zastava, znak avionima da su na položaju. S druge strane kose nazire se šuma. Na lijevom krilu još uvijek paklena vatra, juriši, kontrajuriši. Potrčim lijevo na jedno uzvišenje da bi bočnom vatrom napao neprijatelja, tek će s desne strane »Fric« na udaljenosti od 10 metara: »Alt! Alt!« •— s uperenim automatom.

Bacim se na zemlju s puškomitraljezom prema »Fricu«, a »Fric« pade. Pogledam iza sebe i ugledam Markana Majstorovića, delegata voda, rodnom od Bosanskog Grahova, koji ga je prvim metkom likvidirao. Nastavim put kojim sam pošao, kao da se ništa nije zbilo. Nakon pređenih stotinjak metara, ubacim se u neki zaklon od kamenja, koji su Švabe ranije napravili i otvorim vatru iz puškomitraljeza duž kose po Švabama. Švabe počеше bježati. Sav sretan što sam ih tako iznenadio, bočnom vatrom na udaljenosti od 300 m, potroših još dva okvira (šaržera). Nastade zatišje. Vratih se nazad i potrčasm niz suprotnu strminu ka ubijenom Švabi. Skidosmo svaki po jednu cipelu. Uzesmo automat i torbu i vraćamo se natrag uz pratnju neprijateljskog »šarca«, jedva smo iznijeli živu glavu. Ja bos, Turić s jednom cipelom na nozi i nismo se mogli nagoditi kome da pripadnu Švabine cipele. Umiješa se delegat voda Markan Majstbrović, a kasnije i komandir čete Marko Katnić te ja dobih cipele. Navlačim ih na bosa noge, ali ne idu, ne zato što su mi male, nego zbog toga što su mi stopala oštećena i krvava. To mi se i ranije događalo, pa sam zbog toga ofanzivu prošao bos.

Sjetih se Švabe i njegovih čarapa, potrčim do njega, ali ga više nisam našao. Napokon sam noge zamotao nekom krpom i navukao cipele sa Švabe iz brdskih jedinica, koje su mi našuljale noge, pa sam ih uskoro zamijenio s komandrom čete Markom Katnićem.

Sunce na izmaku. Prikupljamo se za naredne juriše. Malo nas je. Komesar Vlado Kovačević, reče:

»Drugovi, ako se noćas odavde ne probijemo sutra ćemo svi biti uništeni od neprijateljskih aviona«. Teško oruđe se zakopava, uništava, konji napušteni, municije uzima koliko tko može ponijeti. Čeka se noć. Pokret.

Spuštamo se kroz šumu, niz neku vododerinu, natiko na turu, netko na leđima. Kamenje se obrušava. Nitko nikoga ne vidi, ali čuje. Osvanusmo u

nekoj močvari. Da li su svi stigli, nitko ne zna, ali je sigurno da su kutije s municijom otrgnute iz ruku, ostale zauvijek.

Ispred nas proplanak, livada, s njemačkim utvrđenjima, ali ovoga puta okrenuti prema suprotnoj ivici šume. Krećući se u streljačkom stroju, podilazimo i iz neposredne blizine jurišom i ručnim bombama istjerasmo Nijemce iz utvrđenja. Iznenadena, nisu znali kuda trče, tako da smo ih žive lovili po šumi, a zatim ...

Avioni nadlijeću, izviđaju i prođe ono najgore našto nas je upozorio komesar Vlado Kovačević. Više se nije znalo gdje su njemački položaj i gdje se mi nalazimo, sve se izmiješalo.

Krećući se kroz šumu u streljačkom stroju, zastadosmo pred jednim šumskim proplankom, obraslo niskim raslinjem, a po sredini put — staza. Od umora i iscrpljenosti svi pospaše oko jedne bukve, a mene postaviše na stražu. Legnem na put, pored mene Turić. Tišina, tu i tamo neka ptica cvrkuće. Nas dva pomalo dremuckamo. Instiktavno osjetih nečije vršljanje, povučem obarač, skočim kao i ostali i ugledasmo neke civile, među njima par njemačkih vojnika u bijegu. Potrčasmo za njima i naidosmo na vreće sa hranom: kruh, salama i margarin.

Svaki je našao sebe u vreći s prisutnim uzvikom: »Naprijed proleterii!•<

Ugledasmo dva magarca, i na njima prebačene vreće s hranom, kako bježe, te smo kasnije naišli na teret, koji su izgubili.

Naide opet avion i poče kružiti iznad nas. Zauzeti oko poslastice nismo ni obraćali pažnju na njegove namjere. Okomi se na Radu Sarenca, poznatog puškomitraljesca »šarca« i rani ga u tur. Rade mu uzvratil svojim šarcem, avion se pokupi i ode.

S lijeve strane šume prilazi komandant bataljona Božo Božović i odvaja hranu za Vrhovni štab, bolnicu i ostale jedinice. Netko je imao i Zalihe i ona je kasnije međusobno podijeljena. Postadosmo tromi, nepokretni, ah nas spašava neka barska voda puna punoglavaca, mutna i zagađena od divljih svinja, medvjeda i ostale divljači.

Napuštajući masiv Zelengore i sve nedaće koje smo doživjeli ugledasmo prve kuće sela Rataj u nadi da smo najgore prebrodili. Zastadosmo.

Cisti se oružje, municija prebrojava i dijeli. Nakon kratkog predaha i osvježanja krećemo u nove okršaje, ali ne ide. Nijemci se grčevito brane, povlačimo se i čekamo narednu noć.

Posljednjim jurišima na selo Rataj i Miljevinu prelazimo rijeku Bistricu. Izlazimo iz okruženja, ugledasmo sunce slobode. Prebrojavamo se. Malo nas je. Koračamo dalje s pjesmom u jednomjesečnoj (teškoj borbi za sretniju budućnost ove domovine.

PREŽIVIO SAM STRIJELJANJE

O borbama kod Čelebića i Zlatnog bora piše pukovnik JNA Vujošević Jovan-Lola u »-Frontu« od 4. maja 1973. godine opširno. U borbama za Zlatni bor naše odjeljenje je bilo istureno sa zadatkom da ne dozvoli neprijatelju nastupanje i da štiti naše borce pri jurišu. Neprijatelj je krenuo u protivnapad. Tučeni sa svih strane, teško smo odolijevali. Hrabro smo se držali i nismo popuštali bez obzira što nas je bilo ranjenih i mrtvih.

U tim borbama 24. maja 1943. godine komandir Marko Katnić isturio je odjeljenje boraca, u kojem sam i ja bio da zaposjedne istureni položaj na kosi koja je dominirala okolinom. Ljubo Jovanović i ja imali smo šarac. Postavio sam ga, otvorio vatru ali nisam uzeo dobar zaklon. U takvim momentima borci nisu razmišljali kako da zaštite svoj život već su težili ka pobjedi. Nijemac me je osmotrio, otvorio vatru iz puškomitraljeza i pogodio me u lijevi kuk. Metak je prošao do desnog kuka i tu se zadržao. Bio sam onesposobljen za dalju borbu. Puškomitraljez je odmah preuzeo Ljubo Jovanović. Nastavio je gađati neprijatelja u želji da osveti svoje drugove. Tada je pored mene poginuo Ivo Rončević i bio ranjen Vlado Spaleta. S položaja me izvuкао Stipe Bedalov pod kišom neprijateljskih metaka i velike napore. Previle su me bolničarke Tonka i Zora.

Poslije kratkog zatišja Bedalov i još tri druga ponijeli su me do sela Celebića, po tamnoj i kišovitoj noći. Sutradan sa ostalim ranjenicima prebačen sam do samih položaja. Umorni borci teško su nas nosili. Kako se neprijatelj nalazio neposredno blizu, sačekana je noć. Stigli su zarobljenici i ponijeli nas preko visećeg mosta na rijeci Tari u selo Rudine. Prijatno sam se iznenadio poslije tolikih muka kada sam ugledao bolničarku Katinu Zizić. Zajedno smo rasli i išli u školu. Ulila mi je snage i dala volje da ću brzo ozdraviti i ponovo se naći u redovima boraca. Za vrijeme boravka u bolnici u Rudini posjetili su me i drugovi iz jedinice koji su saznali da se nalazim u bolnici. Među njima je bio Ante Kapov.

Nijemci su nastupali u pravcu sela Rudine. U takvoj situaciji teški ranjenici su nošeni u pravcu rijeke Pive, a lakši su nastavljali pokret u kolonama. Teške ranjenike su nosili borci i zarobljenici. Neprijateljski avioni su mitraljirali i bombardovali ranjenike u kolonama. Nastao bi neopisiv metež. Cuo bi se jauk, piska, zapomaganje. Vidjelo se kako lete nosila po zraku, dijelovi ljudskog tijela ili opreme na sve strane. Poslije zatišja čuješ doziivanje »drugarice, gdje si, druže pomozi«. Put se, međutim nastavlja.

Oblaci se spuštaju, počinje padati kiša, postaje i hladno, ponestaje hrane, Nijemci sve više nadiru. Kolona se sporo kreće. U takvom stanju stižemo do rijeke Pive. Bilo bi pravo herojstvo i podvig prijeći rijeku. Zbog toga se teški ranjenici sklanjaju u pećine, po liticama i šumarcima. I sada kad pomislim na te momente, naježim se. Noć, kiša, hladno, nigdje nikog nema, samo po koja bolničarka i ranjeni drug. U takvim situacijama ranjenici razmišljaju o najgorem, da se baci u rijeku Pivu i tako prekrati sebi muke. Tada sam prvi put poslije ranjavanja pokušavao da stanem na noge. Uspio sam se podići oslonjen o drvo, ali ne i napraviti prve korake. To mi je dava-

lo nade. Otkotrljao sam se do rijeke Pive i počeo razmišljati. Ako se bacim u rijeku, jedan borac manje, ako ostanem živ, boriću se do posljednjeg daha.

U tom momentu naišao je jedan partizan sa dva konja. Prenosio je na njima opremu. Zamolio sam ga da mi pomogne. Uzeo me je na leđa i nosio oko 200 metara. Tu se nalazio most preko koga se moglo prijeći. Pred njim je stajala jedna mazga. Stavio me na mazgu i reče: »Budi hrabar i požuri da stigneš lakše ranjenike«.

Pred sumrak Nijemci su izbili na suprotnu stranu Pive, ugledali kolonu ranjenika i počeli pucati iz minobacača i topova. Uskoro smo zamakli i pope li se na Vučevo. Počela se spuštati noć. Ranjenici ložiše vatre i dozivali se. Usput sam se sprijateljio sa jednim zarobljenikom Talijanom. On me je previjao, skidao i stavljao na mazgu. Dobavljaio je hranu kad je bio u mogućnosti sa ubivenih ili crknutih konja, koji su se mogli vidjeti pored puta. Zajedno smo spremali hranu, ali najčešće smo je jeli sirovu za vrijeme pokreta. Noću, kad je naletio avion vatre su se morale gasiti. Sutradan kolona je krenula prema rijeci Sutjesci. Smjestili smo se u šumu i počeli da pečemo meso. Nijemci su nas primijetili, približili se i otvorili vatru iz mitraljeza. Borci I dalmatinske brigade našli su se tu i zaustavili ih dok smo odmakli prema Dragoš sedlu i Sutjesci. U tom silnom metežu naišao sam na druga iz predratnih dana Božu Bedalova, koji je također bio ranjen. Jedan drugog smo upitali za junačko zdravlje, onako ranjeni, i nastavili put svaki sa svojom grupom.

Noću nastavljamo put prema Sutjesci. Pada kiša, a mi gladni iznemogli, prozeblili. Zastoji, pa pokret, i često se to ponavlja u tamnoj i kišovitoj noći. Svi bi htjeli što prije preko Sutjeske. U jednom momentu naša umorna mazga legne, pa i mi pored nje i zaspasmo. Kad smo odrijemali prvi san Talijan kaže: »Amiko — prijatelju nema partizana«. Nastavljamo put u tamnoj i kišovitoj noći. Stižemo kolonu. Čujemo eksploziju bombi i granata, te rafale mitraljeza. Nije se znalo da li se može prijeći rijeka Sutjeska. Zora je svanula a dolina rijeke je bila puna magle. Ranjenici su prelazili rijeku. Tada sam vidio kako rijeka nosi konje, ljude i opremu. Sutjesku sam prešao jašući na mazgi i misleći da će i mene ista sudbina zadesiti. Sreća se poigrala sa mnom i mojim prijateljem i sretno smo došli na drugu obalu.

Odjednom kolona zastaje, čuju se umorni glasovi Nijemci su opet zatvorili obruč, ne može se dalje. Naše jedinice se junački bore da probiju obruč. Žarko smo očekivali i željeli da idemo naprijed i živimo.

U dolini reke Sutjeske — dolini heroja — ostali smo čitav dan. Povremeno smo se okupljali i razilazili. Tražili smo izlaz na bilo koji način.

U tom momentu netko me zvao »Mašinac«. To je nadimak moje porodice. Znao sam da je to netko iz mog sela. Tražio sam ga pogledom. On je ležao na zemlji, bio je ranjen, noga mu je bila slomljena. Bio je to dobar drug i hrabar borac Ante Dražin zvani »Zore«. »Čekaj Antone sad će doći Karmela i Katina. Otišle su po vodu«, govorio mi je drug. Počeo je da ih doziva »Karmela« (to mu je bila supruga), »Katina« (to mu je bila svastika). Oko jedan sat smo očekivali i dogovarali se šta da radimo. Riješili smo da jedan drugoga ne ostavljamo. Moj prijatelj Talijan pomagao je i njemu da se popne na konja, a meni na mazgu. Krenuli smo naprijed. Uz put formirala se grupa ranjenika, tifusara i iznemoglih zaostalih boraca. Oni su nas hrabрили. »Mi ćemo ići naprijed, probit ćemo obruč, a vi za nama«. U toku noći naišli smo na tjesnac pod Ozrenom. Tu sam izgubio svoju mazgu. U zaletu se okliznula i otkotrljala u provaliju. Plakao sam za njom kao di-

lete. Tješio me Zore. Talijan mi je našao rakiju u vidu štapa da bi se mogao poštapati i kretati. Konj moga druga je savladao tjesnac. Poslije odmora krenuli smo naprijed.

Putem smo razmišljali kako doći do vode, Zeđ nas je natjerala da pijemo svoju mokraču. Nastavili smo put i čuli gdje žubori potok. Svi i malo pokretni krenuli su ka vodi. Tu smo zatekli nekoliko leševa. Mom drugu sam donio vode. Kada se jedan tifusar napio, zaspao je i nije se probudio. Sa Ozrena su nas primijetili Nijemci. Pokretni borci se dogovaraju da idu u proboj. »Mi ćemo se probiti, a vi za nama«. Vjerovali smo u naše drugove, ali kroz kratko vrijeme čuli smo eksplozije bombi, rafale mitraljeza i automata, jauk i vrisak naših drugova. Razišli smo se po šumi. Neprijatelj je psima i u streljačkim strojevima pretraživao okolinu šume. Tako su nas otkrili i sakupili. Antu Dražina na licu mesta su ubili, jer nije mogao ustati. Čitavu grupu su povelili do njihovog štaba, koji se nalazi na proplanku pod Ozrenom. Posiđe kraćeg sasfčišanja, mog prijatelja Talijana odvojili su od nas. Više nikada za njega nisam ništa saznao.

Nijemci su nas pod stražom povelili ka grupi koja je prije nas bila pohvatana. Razmišljali smo što će biti sa nama.

Njemački vojnici koji su znali naš jezik rekli su nam da idemo u Sarajevo na liječenje, a potom u Njemačku na rad.

BIO SAM STRIJELJAN 13. JUNA 1943. GODINE

Posliđe kraćeg vremena jednu grupu su odveli malo dalje i postrijeljali. Slušali smo pucanj, jauk i vrisku. Zatim je bila na redu grupa u kojoj sam bio ja. Vezali su nas za ruke. Preda mnom su išla dva borca koja nisu bila ranjena. Vjerovali su da će se spasiti bijegom, ali konopac nije popustio, naletili su na drvo. Nijemci su ih pobili. Sad smo na čelu bila nas dvojica. Sa mnom je bio vezan jedan Crnogorac, koji je prije mjesec dana izašao iz zatvora. Bio je zamijenjen za talijanskog oficira. Nije bio ranjen. Govorio sam mu: »Bježi, možda ćeš se spasiti. Ja ću te udariti laktom kad pustim konopac«. Nije, međutim reagirao, nijemo me je gledao. Oficir je naredio da stanemo. U tom momentu nešto me je tjeralo da bježim. Zaboravio sam na rane koje imam u kukovima. Potrčao sam dva tri koraka i pao. Oficir je prišao ka meni, uhvatio me za lijevu ruku, podigao, nasmijao mi se u lice i izvadio pištolj. Opalio je prvi metak i pogodio me kroz lijevo uho i zakačio lubanju. Tog momenta trgnuo sam glavu u desnu stranu. Opalio je drugi metak i pogodio me pozadi lijevog uha i izišao ispod lijevog oka. Odgurno me i ja sam se strovalio u provaliju.

Kotrljao sam se oko 50 metara niz brdo, zadržalo me je jedno drvo. Ispred mene je bila provalija. Vjerovao sam da tu neću dugo ostati. Gore sam čuo pucnjavu i jauk. Tekla mi je krv. Podvio sam donji dio šinjela i zamotao glavu da bi zaustavio krvarenje. Nastavili su streljanjem ostalih drugova. Kotrljali su se u provaliju. Jedan me je zakačio i umalo me nije sa sobom povukao. Tada sam podvukao laktove pod sebe i namijestio se da me ne zakače i odvuku u provaliju. Mislio sam da ću živjeti dok mi teče krv. Kad je pao mrak, sklonio sam se pored kamena u žbun. Nisam razmišljao o smrti, jer ona bi bila za mene nagrada.

Ujutro, kada je sunce obasjalo vrhove Ozrena, ogrijalo je i mene. Nije mi više bilo hladno. Osjećao sam nagon da i dalje živim. Prisluškivao sam. Čuo sam razgovor vojnika. Topot konja potsjećao me je na pokret. Kada je sve to nestalo, riješio sam da osmotrim šta se dešava. Lagano sam puzao od žbuna do žbuna. Uz put sam pipao glavu gdje su mi rane. Sve je bilo otečeno i zakoreno u krvi. Hoću li naći komadić zavoja da se zavijem, kap vode da se napijem? Hoću li uspjeti doći do nekog? Kad sam se uspravio na noge, primijetio sam da nigdje nikoga nema. Pošao sam prema mjestu odakle su nas vodili na strijeljanje. Nadao sam se da ću naći ono što mi je potrebno. Na moju sreću zatekao sam ugarke od vatre. Raspirivao sam ih mašući šinjelom. Ugrijao sam se. Naišao sam na žito koje su davali konjima, ali ga nisam mogao jesti. Vilica slomljena, usna duplja zatečena. Malo dalje ugledao sam meso i glave od ovaca. Mislio sam: evo sreće za Antona. Nadu sam polagao u mozak od glave ovaca. Prevario sam se. Nijemci su to prije mene povadili. Ugledao sam oči u lubanjama. Polako sam ih vadio i ispijao. Okrijepljen i zagrijan, zaspao sam.

Jedina misao koja me je obuzimala bila je da ponađem zavoje, hranu i moju jedinicu. Znao sam da moji drugovi razmišljaju o meni. Da li su me opet izbrisali iz spiska živih?

Idući kroz šumu opazio sam jednog ranjenika. Bacio se među dva mrtva. On se približavao, a ja ga kradimice promatrao. Kada se približio, vidio sam da je partizan. Ustao sam. On se zaprepašćeno trgao. Doznao sam da je rodnom od Sandžaka. Bio je ranjen u nogu. Rane su mu se ucrvale. Molio me da idemo zajedno prema Sutjesci. Nije mi vjerovao da su svi mostovi porušeni. Bio sam uvjeren da treba ići za Bosnu. Tamo su otišli naši.

Krenuo sam u pravcu Ozrena. Kada sam stigao do mjesta gdje sam bio zarobljen našao sam dva krvava zavoja, malo gaze i prazne sanduke od marmelade. Zavoje i gazu sam ljubomorno spakovao. Sastrugao malo marmelade i dobio novu snagu. Osluškivao sam gdje je potok. Instinkt me je vodio prema njemu. Tu sam se oprao i umio. Pažljivo sam stavio gazu na rane, a zavojem uvio glavu.

Odjednom čujem pucketanje grana. Prisluškujući i osmatrajući, primijetio sam dvije osobe. Sklonio sam se iza drveta. Kad sam vidio da su naši, javio sam se. U razgovoru sam im ispričao da sam bio strijeljan i nekako ostao živ. Imali su pune torbice trave crjemuše. Dali su mi jedan paketić gaze. Pokazao sam im gdje ima hrane. Bilo mi je lakše, nisam više sam. Naložili smo vatru, pekli meso i pričali. Ja sam pekao kosti i vadio srž.

Udaljivši se na čas u šumarak, ugledao sam konja na žitu. To je isti onaj konj koji je nosio moga druga. Konju sam ponudio zelenu grančicu. Prišao je ka meni kao da je znao da od njega očekujem spas. Naša trojka okrepljena kreće prema Zelengori.

OSTAJEM BEZ DRUGOVA I KONJA

Kretali smo se tiho pazeći na svaki šum i pokret. Moja dvojica prijatelja su išla naprijed, a ja za njima na konju. Sve što su imali od opreme stavili su na konja. Kretali smo se polako jer je bila uzbrdica. Često sam morao silaziti sa konja, da bi savladao prepreku. Kad smo stigli na obronke vrhova Ozrena, pred nama se ukazao nepregledan vidik šuma i proplanaka.

Zaključili smo da se moramo kretati nizbrdo, jer su nas vodile staze kojima su išle naše jedinice. Teren je bio klizav, konj je posrtao, a mi s njim zajedno. Noć nas je zatekla u jednom šumarku, pored potoka Hrčavka. Dogovoreno je da tu prenoćimo. Da spavamo odvojeno na udaljenosti do 100 metara. Kad sunce grane da se ponovo okupimo za put. Ujutro smo se okupila nas dvojica. Trećeg nigdje nije bilo. Dozivali smo ga: »Druže, gdje si, krećemo«. Čekali smo poduže, ali odgovora nije bilo. Pretražili smo dogovorenu okolinu, ali uzalud.

Tiho bez riječi, nijemi, ne znamo što se zbilom, krenuli smo dalje. Meni je bilo lakše jer sam jahao na konju. Išao sam utrtom stazom. On mi je predložio da ide prijekim putem kroz šumu i da se nađemo na vrhu koji smo odredili. Dao mi je svoju torbicu i šinjel. Onaj koji prvi stigne da odmara i čeka. On je krenuo poprijeko, a ja utrtom stazom. Kada sam stigao na dogovoreno mjesto, vezao sam konja sebi za ruku, sjeo na panj i čekao. Dosta dugo sam čekao i osmatrao okolinu. Mog prijatelja nije bilo ni od kuda. Ni danas mi nije jasno gdje su njih dvojica nestala. Bili su spremni da mi pomognu.

Kad sam izišao na visoravan Bukovina—Lučki katuni, u daljini sam primijetio ljudske siluete. Čuo sam pucanj. Povukao sam se na ivicu šume i nastavio kretanje. Naišao sam na zakopane minobacače i drugu opremu. Ono što je virilo van, pokušao sam da listom zatrpam. U daljini sam primijetio da seljaci skupljaju opremu. Odjednom se ukaza stražar, u daljini dim. Kad sam prišao blizu, čujem povik »Stoj! Ko si? Gdje ćeš? U meni je sinula pomisao da je to neko od naših. Druže šta se to dimi? Koga ima dolje? Mogu li i ja dolje? Kad sam prišao blizu kolibe, sa zebnjom sam ušao u nju. Tu je sjedila Crnogorka osrednjih godina i njen sin od 12—14 godina. Dvije bolničarke od Bosanskog Petrovca. Crnogorka je odmah ugrijala vode u porciji i oprala mi rane. U dužem razgovoru ustanovili smo da sam iz jedinice u kojoj su joj sin i kćer. Dao sam im hranu koju sam imao u torbici. Skuhala mi je koprive.

Dolaze dvojica i dogovaraju se da idu za Crnu Goru, jer su jedinice probile i posljednji obruč kod Miljevine. Uzimaju konja i odlaze.

Odjednom dođoše dva seljaka. Počeše praviti raspored ko će s kim da ide. Svi smo krenuli. Iznemogao i zaostao u sumaglici i kiši, vratio sam sam se natrag u kolibu, naložio vatru i zaspao.

SUSRET SA ČETNICIMA

Jutro je svanulo, prohladno, maglovito i kišovito. Poslije izvjesnog vremena oblaci se razidoše a kroz njih se ukazalo sunce. Izišao sam pred kolibu, sjeo na panj i mislio šta da radim? Odlučih, iako bez konja i sam, da nastavim put u pravcu Paleža i sela Jelašca. Uz put sam sreo jednog ranjenika. Kratko smo se ispričali o našim tegobama. On opazi kolonu boraca i reče: »Evo naših, idu ka nama«. Krenuli smo sa njima. Nisam mogao da idem kao ostali. Zaostao sam iza kolone. Poslije odmora krenuo sam dalje. Pred selom Jelašce sustigao sam 15 do 20 ranjenika i bolesnika. Van sela smo zanoćili, jer seljaci nisu dozvoljavali silazak u selo. Govorili su da će ih Nijemci popaliti ako nađu partizane u selu. Pritisnuti glađu i žeđu davali smo sve što smo imali za malo hrane.

Uputio sam se prema selu Obiju. Svratio u jedan zaselak blizu Kalinovika da potražim pomoć. U prvoj kući htjeli su me ubiti. Sreća je bila u tome što su otac i majka skočili na sina i oteli mu nož, a ja za to vrijeme izmakao. U sumrak sam svratio u drugu kuću, dobio hranu, pomoć i prenoćište.

Pred selom Obalj jedan seljak mi se predstavio kao odbornik. Savjetuje mi da idem u pravcu Dobrog Polja—Trnova, jer da su tamo naše jedinice. Poslušao sam ga i krenuo sjeverno od sela Jelašca, prema Boraji, Sivolji i Dobrom Polju. U Boraji sam naišao na četničke oficire. Učinili su mi se neobični. Gostili su se, a ja gledao. Odmah sam shvatio gdje se nalazim. Na njihova pitanja ko sam i odakle sam odgovorio sam da sam Bosanac od Drvara, ranjenik. Nisu bili zadovoljni mojim odgovorom i ponašanjem. Zahvaljujući sreći, izbjegao sam još jednom najgore.

Na putu za Dobro Polje svratio sam u jednu kuću da potražim hrane. Starica majka htjela me ugostiti. Tog momenta naišao je njen sin koji me zamalo ne ubi. Izveo me van kuće i rekao: »Bježi odavde, jer ako te uhvatim sutra sa svojim vodom do onih vrhova (to su vrhovi Treskavice), objesiću te za jezik«. Bio bi me odmah ubio, ali ga je majka prekinjala da ranjenika ne ubija.

Kada sam stigao pred Dobro Polje, susreo sam mladića koji je čuvao stoku. Prepoznao me i rekao: »Ti si jedan od onih koji su pjevali dalmatinske pesme u mojoj kući«. Kad sam vidio da me mladić prepoznao, priznao sam. Savjetovao mi je da ne kažem da sam Dalmatinac. Kad sam ga upitao za vezu, uputio me u selo Popović—Mojković. Došao sam do veze. Rečeno mi je da sam zakasnio za jedan dan. Jedinice su krenule prema Trnovu. Savjetovali su me da ne idem prema Trnovu i Sarajevu, jer ako me uhvati seoska milicija, predat će me Nijemcima za pare i konzerve.

Preda mnom je put ka Sarajevu i istočnoj Bosni nepoznat, a prema Neretvi, Boračkom jezeru i zapadnoj Bosni poznat. Odlučio sam da idem u poznatom pravcu.

SUSRET S DOKTOROM

Krenuo sam prema rijeci Neretvi Poslije dana hoda, umoran, gladan i žedan, opazih jednu kuću. Čovjek pred kućom me pozva. Poslije kraćeg razgovora primijeti da sam tajanstven. Vjerovatno je zaključio da sam partizanski ranjenik. Odjednom je počeo da viče i psuje: »Majku ti tvoju, ti si jedan od onih koji su me tjerali da skačem u rijeku Neretvu sa svojom četom«. Kada sam se pokušao pravdati, još je više vikao i prijetio da će me ubiti. Naišao mu je prijatelj. Dok su se oni objašnjavali i dogovarali što da urade sa mnom, ja sam se polagano izvukao, legao u ljesku i pokrio šinjelom. Pao je sumrak. Ušli su u kuću da uzmu baterijsku lampu i oružje. Pretražili su okolinu. Za to vrijeme ušao sam u pojat i zavukao se u sijeno i slamu. Čuo sam razgovor: »Nije on mogao da ode daleko, naći ćemo ga i ubiti!« Oko pola noći krenuo sam dalje. U sumrak sam prešao rijeku Neretvu sjeverozapadno od Obija. Bio sam presretan. Srce mi je jače kucalo, jer sam savladao još jednu prepreku.

Na putu za Glavatičevo i Borke susreo sam jednu ženu. Kupila je sijeno. Osjećao sam da s njom mogu razgovarati. Prišla mi je i ispričala da je

izostala iza jedinice da radi kod seljaka i čeka momenat da uhvati vezu sa partizanima. Nije htjela poći sa mnom. Dala mi je nekoliko pametnih savjeta.

Kad sam prišao bliže Borcima, zastao sam i osmatrao. Prisjetio sam se kako su ga bombardovali neprijateljski avioni u IV neprijateljskoj ofanzivi. Ovo je moj drugi dolazak na Borak. Naša jedinica je za vrijeme IV ofanzive provela nekoliko dana na Borcima. Prijateljski sam bio primljen i nahranjen. U razgovor sa ženama i majkama sa suzama u očima su mi govorele: »Možda i moga sina negdje na drugom mjestu ovako ranjena i ispaćena žale, hrane i previjaju«. Tu sam se odmorio i dobio vezu. Čovjek visok, suh, odvažan, dobrovoljac I svjetskog rata, upućuje me na Boračko jezero kod doktora. Smjestili su me u jednu kuću, nahranili i okrijepili. Kroz kratko vrijeme došao je doktor (mislim da je bio dr Papo — rekli su mi seljaci) sa bolničarom i još dva druga. Pregledao me, previo i savjetovao kako da čistim, perem i održavam ranu da se ne bi ucrcvala. Rekao je da me smjeste na sigurno dok se ne oporavim. Tu sam ostao oko 15 dana, odmarao se, kupao u Boračkom jezeru i liječio rane.

KRETANJE PO VEZI

Kada sam ojačao i prikupio snage, tražio sam vezu i želio ići dalje. Obećano je da će biti veza, ali da se mora čekati. Jednoga dana došao je čovjek kod mene i rekao: »Večeras će biti veza, ali u Borcima«. Tačno mi je opisao kuću pored koje će proći veza. Na dogovoreno mjesto došao je samo još jedan borac rodom od Bihaća. Propitali smo se kod jednog seljaka kako bi najlakše mogli preći Neretvu više Konjica i nastaviti put ka planini Bjelašnici i Ivan planini. Poslije razgovora s njim krenuli smo na put. Neretvu smo prešli kod sela Daijića bez smetnji i nastavili put uz brdo ka Jasenovoj glavi na Bjelašnici. Usput drug mi je pričao da su mu sve ukućane poklali kada je bio pokolj oko Bihaća.

Kad smo izašli na visoravan, ugledali smo ljude kako kupe sijeno. Njih nekoliko krenulo je ka nama. Moj Bosanac u tom momentu okrenu nizbrdo i nastavi bez obzira što sam ga dozivao.

U razgovoru sa ovim ljudima saznao sam da su jake patrole na pruži Bradina—Konjic i da se tuda ne može proći. Pokazali su mi put u pravcu Radobolje, Tisova glava, sela Korča, Ivan-planina i sela Raštelica. Jedan mi se predstavio da je bio u I proleterskoj brigadi. Na putu za Raštelicu—Ivan-sedlo naišao sam na gozbu, pripreman je doček četnicima. Kad su me ugledali, mislili su da sam jedan od njihovih. Brzo sam se udaljio i nastavio put ka Raštelici.

SUSRET S JEDINICOM

Razmišljajući o putu kojim prolazim sjetio sam se kako sam sa drugovima prekopavao tu cestu da neprijateljska motorizacija ne bi mogla proći prema Ivan-sedlu i Konjicu. Sjetio sam se svojih drugova sa kojima sam napadao na Trčin. Razmišljao sam o bombardiranju Raštelice i okoline, nošenju ranjenika uz Ivan-planinu do sela Repovca. U tim mislima stigao sam do staroga poznanika, odbornika sela Repovac. To je bio stari oprobani ile-

galac. Ugostio me i pokazao put mnogim našim borcima. Imao sam u njega puno povjerenje. Njegove riječi mi i danas šume u glavi. »Ovuda je pre neki dan prošla treća Krajiška, njihova bolnica se nalazi u Salahovoj Kuli. Ne silazi u selo, jer u sela dolaze neprijateljske patrole. One dolaze iz Bradine«.

Saznanje da se u Crnom vrhu nalazi komanda mjesta ohrabrilo me. Njegov savjet da skinem kapu, ponese hranu, izbjegavam razgovor sa ljudima i danas su mi u sjećanju. Iz komande mjesta sa grupom boraca uputili su nas u Ramski odred. Tu saznajem da je zauzet Gornji Vakuf i Bugojno i da je tamo I. proleterska brigada. Nadao sam se da ću se uskoro sresti sa drugovima iz čete. Molio sam da idem za Gornji Vakuf. Sa grupom boraca krenuo sam i ja. Kad smo prišli bliže, u svakom vojniku kojeg sam srećo prepoznao sam svoje drugove. Pogled mi je tražio III četu II bataljona. Nisam ni slutio da ne ličim na Antu — Dalmatinca iz III čete. Imao sam 36 kilograma. Odjeća na meni je bila pocijepana. Zavoji neuredno zavijeni. Nisu me mogli prepoznati. Prišao sam borcu Branku Nenadoviću koga sam dobro poznao. Upitao ga gdje je II četa II bataljon? Bio je u nedoumici i ponašao se kao da me nikada nije vidio. To me je jako iznenadilo. »Branko, zar me ne poznaješ? Ja sam Ante — Dalmatinac.« U očima mu se vidjelo da je iznenađen. Njegov čvrst zagrljaj i danas osjećam.

Komandant brigade Božo Božović iz Šljivaka pored Vrbsa sve je to promatrao i slušao. Najednom priđe, zagrlji me i reče: »Zar si živ, Ante, a mi te izbrisali iz spiska«. Jagoš me izbrisa na Ključu, a vi na Sutjesci.

Komandant me je uputio u brigadno previjalište. Tamo sam zatekao drugaricu Vukosavu iz čete. U razgovoru s njom saznao sam kako mi izgledaju rane. »Vukosava gdje je naša četa? Skoro će naići ide na položaje prema Prozoru«. Odjednom sam ugledao kolonu boraca. Ko su oni? To je II bataljon. Zamotao sam zavoje oko glave i istrčao da vidim. Sjeo sam pored puta, očekujući da me neko prepozna. Kada sam vidio da me ne poznaju ni moji školski drugovi Stipe, Ante, Ivan, viknuo sam: »Stipe, ja sam Ante«. Kolona stade. Moji drugovi se okupiše oko mene. Zagrljajima i poljupcima nije bilo kraja. Tješili su me i hrabрили. Drugovi su morali krenuti na položaje, a ja sam ostao tužan.

ODLAZAK NA LIJEČENJE

Iz brigadne ambulante upućen sam u pozadinski dio, koji se nalazio u Gornjem Vakufu. Drugovi su me lijepo dočekali. Sašili su mi rublje i odijelo od crnog sukna. Za cipele sam morao ići u Bugojno. Bio sam u komandi mjesta i išao kod mjesnog liječnika. Pružili su mi svu pomoć koja se u to vrijeme mogla pružiti. Bio sam svjestan da moje rane ne mogu zarasti bez kirurškog zahvata. To mi je rekao i liječnik u Bugojnu.

Doznajemo da je Italija kapitulirala. Prva proleterska kreće za Dalmaciju, Split. Svi teži ranjenici idu u bolnicu V korpusa u Podgrmeč.

I pored svega, u meni je bila želja da idem u Dalmaciju, Split. Razmišljao sam kako se moji roditelji raspitivaju za mene. Sta će doznati. Od Stipe Bedalova i Vlade Sekulića saznali su da sam bio ranjen i strijeljan, da sam živ i da se nalazim u bolnici.

U Podgrmeču sam ostao na liječenju. Jednoga dana pregledajući ranjenike, doktor Dražin pregledao je i mene. Nije me poznao, iako je moja tetka udata za njegova brata. Ispričao sam mu da sam iz Kaštel Kambelovca, stariji sin Šimuna Perišina »Miše«. On je učinio sve da mi rane na glavi što prije zarastu. No i pored najveće brige i volje naših liječnika, rane mi nisu mogle zarasti. Kroz neko vrijeme u bolnicu je stigao borac Ferdo Britvić, moj mještаниn. On me je obavijestio kakva je situacija u našem kraju.

ODLAZAK U ITALIJU

Najtežih 20 ranjenika iz Kozine–Majkić Japre upućeno je na Medeno polje. Put preko Grmeča smo prešli na konjima. Tamo smo sačekali avion. U putu smo saznali da idemo u Italiju na liječenje. Maja mjeseca 1944. godine stigli smo avionom u Bari, a odatle u Grumu. Prvo je izvršena trijaža svih ranjenika. Bilo mi je žao odijela iz Gornjeg Vakufa, kad sam ga morao baciti u bure za spaljivanje. Prijatno smo se osjećali u čistom rublju i bijeloj posteljini. Osoblje se podnosilo prema nama sa puno nježnosti i pažnje.

Poslije specijalističkog pregleda upućen sam u Barletu, gdje su se liječili samo ranjeni u glavu. Ubrzo sam bio operisan. Bolničarke su mi oduzele kosti koje sam sakupio, a izlazile su mi iz glave. Sakupio sam ih punu kutiju od šibica. Operacija je bila uspješna. Ubrzo sam otišao na oporavak u južnu Italiju. Po povratku upućen sam u Gravinu na raspored. Bio sam raspoređen u vojnu policiju.

ODLAZAK U TENKISTE

Nisam dugo bio vojni policajac. Riješio sam da se pridružim drugovima koji su se pripremali da rukuju avionima. Za sve nas obuka je bila interesantna.

Jednoga dana dođoše u Gravinu tenkisti, među njima je bilo dosta poznatih drugova iz I proleterske brigade: Vlada Sekulić, Stipe Bedalov, Gavro Vujošević i drugi. Tada se formirala I tenkovska brigada. Prišao sam drugovima. Nastavio obuku na tenkovima. Osposobio se za komandira tenka i voda i kao takav vratio se u domovinu.

Sa tenkovskom jedinicom sam prošao kroz Hercegovinu i moje rodno mjesto. U Lici kod Žute Lokve ranjen sam u lijevu ruku. Za kratko vrijeme opet sam bio izbačen iz stroja. Poslije liječenja odlazim na front i sudjelujem u borbama za Trst.

MILAN DZALETA

BRIGA ZA RANJENOG I BOLESNOG DRUGA

Poslije proboja obruča u petoj neprijateljskoj ofanzivi naša Prva proleterska brigada nastupa pravcem s. Miljevina, Jahorina, Sokolac, Vlasenica i Zvornik. Ovo nastupanje bilo je otežano pošto se s bataljonom kretao veliki broj ranjenika, tifusara i iscrpljenih drugova. Njemačke snage su nastojale da naše jedinice natjeraju na neprohodno zemljište, što su i uspjele. Tako je naš Drugi bataljon dospio na padine Jahorine, među popaljene i opustjele kolibe. Nabavka hrane bila nam je onemogućena. Bili smo prisiljeni da beremo i jedemo crjemušu, jagode. Ekonom čete Lacmanović jednog dana nam je skuhao bukov list za ručak. Koliko je situacija bila ozbiljna, ustanovili smo kad nam je pomoćnik komesara čete Luka Šćepanović lično dijelio taj obrok umjesto četnog kuhara.

Nakon što nam je podijelio po kutlaču bukovog lista, ostalo je nešto što smo mi partizani zvali dodatak. Luka zatim upita tko hoće dodatak hrane Nitko se nije javio. Opet ponavlja. Na to se javimo Stanko Stokanović i ja. Mislio sam ja da će se taj bukov list-dodatak baciti, pošto se ostali ne javljaju, te ja prilazim kazanu i uzimam dodatak. Primijetio sam da me Luka mjeri očima, kritički gleda. Ništa mi nije rekao. Odmah sam shvatio da nešto nije u redu i da sam pogriješio što sam tražio dodatak hrane. Sjeo sam, lagano jeo i promatrao šta će dalje biti. Tada Luka poimenično poziva ranjene i bolesne drugove, te njima daje dodatak bukovog lista. Tek sam tada shvatio da to hrane nije slučajno ostalo, nego namjerno tako ostavljen za ranjene i bolesne drugove. Bilo mi je žao što sam uzeo, te sam ga vratio nazad u kazančić. Luka mi ništa ne govori, ali njegov pogled i dalje prekora moju postupak. Nakon nekoliko dana pozvao me je on, i saopćio da kao proleter nisam postupio pravilno. Rekao je mi smo najprije dužni pomoći ranjenom drugu koji je imao više povjerenja u vod, četu i bataljon, negoli u bolnicu, a naročito poslije stradanja naših bolnica u Zelengori. Grešku sam priznao i obećao da nešto slično neću više napraviti. Nakon toga dodatak nisam imao snage uzimati čak i kada ga je bilo u izobilju. Nakon toga događaja, tačnije 13. 12. 1943. primljen sam u KPJ. Luka je tada bio već komesar bataljona i prisustvovao je sastanku naše osnovne organizacije. Nije bio zaboravio moju grešku, pa je tom prilikom rekao: »Džaleta je pokazao u jednoj dosta teškoj situaciji halapljivost, ali slažem se da se primi za člana KPJ-u. Vjerujte, druga Luku od tada viđam svake godine. Kada sam u toku rata imao mnogo komesara, on mi je ostao u najljepšoj uspomeni zbog svog pravilnog stava. U poslijeratnom periodu kao starješina sam pričao taj moj doživljaj više puta svojim vojnicima, potčinjenim, pa čak i pretpostavljenim starješinama. Meni je ovaj doživljaj ostao vječno u sjećanju, te sam ga koristio kao pouku drugovima. Kao stari čovjek i penzioner uvijek pričam mojoj djeci ovaj doživljaj, te vidim da ih mnogo interesuje.

Proleter i su imali svoja nepisana pravila ponašanja stvorena dugogodišnjim iskustvom i praksom. Imali su provjerene i iskusne partijske radnike, koji su gajili takve međusobne odnose i prenosili ih na ostale.

TOMISLAV JELIĆ

IZ OKRUŽENJA U OFANZIVU

Kada se neprijatelj već bio pripremao da slavi uništenje glavnine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i njezinog rukovodstva na čelu s drugom Titom prvom polovinom lipnja 1943. na prostoru Vučevo—Foča—Zelenogora—Maglić, točnije u dolini Sutjeske, i kada je Glavna operativna grupa NOV sa Vrhovnim štabom bila potpuno okružena jakim i dobro naoružanim neprijateljskim snagama, Prva proleterska NOU brigada Prve proleterske divizije probija okruženje prvo na Balinovcu, a potom na Miljevini, odnosno komunikaciji Foča—Kalinovik, i u sadejstvu sa Trećom krajiškom proleterskom brigadom, omogućava Vrhovnom štabu da se sa glavninom Operativne grupe izvuče iz okruženja, a samim tim i uništenja.

U ovom historijskom pothvatu, kojem je prethodila samoinicijativna odluka Štaba Prve proleterske divizije, Prva proleterska NOU brigada je odigrala glavnu i odlučujuću ulogu.

Kada je neprijatelj trebao da likuje, Prva proleterska u sastavu Glavne operativne grupe, odnosno Prve proleterske divizije, izbija na planinu Jahorinu i iz prvobitnog okruženja zajedno s drugim jedinicama prelazi u ofanzivna dejstva preko istočne Bosne. Prva prepreka na ovom putu bila je komunikacija Goražde—Sarajevo, rijeka Prača i komunikacija Višegrad—Sarajevo, gdje je neprijatelj angažirao oko sedam bataljona sa zadatkom da pokušaju učiniti nemoguće — ono što nije mogao ostvariti prvobitnim planom na Balinovcu i Miljevini. Ali pred naletom proletera Prve i druge proleterske divizije ni ovaj pokušaj, živčano rastresenog i obezglavljenog neprijatelja, nije urodio polodom. Prva proleterska brigada je najžešće borbe vodila u rajonu Renovice, gdje je, pored ostalih, bio teško ranjen i Petar Bogunović, organizator ustanka na području Biokova i prvi komandant biokovskih partizana.

Prva proleterska NOU brigada je već 20. lipnja 1943. izbila na južne i jugozapadne ogranke Devetaka, razbijajući pred sobom ustaško-domobranske i četničke dijelove i nanoseći im osjetne gubitke.

Nastupajući dalje, 6. beogradski bataljon, kao prethodnica Brigade, u podnevnim satima 24. lipnja 1943. napada i u kratkoj borbi zauzima Han-Pijesak kojeg je branio jedan ustaška bataljon. Ovom brzom uspjehu mnogo su »mogla dva borca iz 1. bataljona koji su iz 5. ofanzive iznijeli svoj minobacač sa samo dvije mine, iako je bilo naređeno da se teško naoružanje zakopa. Oni su ispalili te dvije mine po ustaškom položaju i stvorili pravu paniku među njima, dok je jedna desetina zaobišla taj položaj i napala ustaše sa leđa.

U Han-Pijesku su zaplijenjene velike količine brašna, makarona, marmelade, ulja i druge hrane, veće količine oružja i municije i nekoliko malih minobacača i mina.

Pošto je telefonska centrala bila ispravna, komesar bataljona uspostavlja vezu sa Vlasenicom i obavještava ih da Han-Pijesak napadaju partizani i pita što da radi. Nastaje kratka stanka. Nekoliko minuta kasnije ustaški oficir iz Vlasenice kaže da se treba boriti, a ako dođe do povlačenja, da će

krenuti u pravcu Ploče i Vlasenice, jer pojačanje neće moći dobiti. Kada mu je ovaj rekao da je kraj telefona partizanski komesar, sagovornik iz Vlasenice je odmah spustio slušalicu.

U sumrak 24. lipnja u Han-Pijesak su stigli i svi ostali bataljoni brigade kojima je na ulazu u gradić odmah dijeljena hrana pripremljena u 6. bataljonu. Poslije dugog gladovanja ovo je bila prava poslastica i gozba za borce i starješine brigade.

Noću 24/25. lipnja 1943. Brigada je krenula u pravcu Vlasenice. Čim je svanulo, avijacija je počela nadlijetati Han-Pijesak i put za Ploču. Izviđali su. Primijetivši borce i pozadinske dijelove na putu, počeli su ih mitraljirati. Poslije kratkog vremena naišle su »štuke« i na rajon Ploče bacile bombe od 200–300 kilograma. Potom su naišli bombarderi koji su prvo prosuli bezbroj malih bombi i zapaljivih pločica, a zatim su cijeli dan 25. lipnja bombardirali. Suma je gorjela. Ni u jednoj borbi tokom rata neprijatelj nije na nas bacio toliko bombi na tako malom prostoru uz istovremenu upotrebu zapaljivih materijala. Imali smo prilično gubitaka. Od prvih bombi poginula su i ona dva druga iz Prvog crnogorskog bataljona koji su iznijeli svoj minobacač iz 5. neprijateljske ofanzive.

Tokom dana 25. lipnja 1943. komandant Prve proletherske divizije Koča Popović i komandant Prve proletherske brigade Danilo Lekić održali su sastanak sa svim starješinama brigade. Na sastanku je dogovoreno o načinu napada na Vlasenicu u noći 25/26. lipnja. Na osnovi prikupljenih podataka, Vlasenicu je branilo oko 2000 neprijateljskih vojnika i starješina sa vrlo jakim i solidno pripremljenim utvrđenjima i bunkerima po kosama iznad grada. Grad se nije mogao vidjeti zbog prilične daljine i zaklonjenosti gustom i velikom šumom. Napad treba da se izvede u sadejstvu sa vojvođanskim jedinicama.

Napad je počeo poslije ponoći 26. lipnja. Prije se nije moglo otpočeti zbog velikog gubitka vremena podilaženju i što su vodiči muslimani, koje je svaki bataljon angažirao, iskoristili noć i pobjegli. Prvo su tukli mali bacači zaplijenjeni na Han-Pijesku, a zatim se krenulo na juriš. Neprijatelj je međutim iz bunkera na pravcu Orlovača i Kika pružao vrlo jak otpor. Nije se moglo naprijed. Bataljoni koji napadaju preko Orlovače zbog nepovoljnog terena našli su se u vrlo nepovoljnoj situaciji i morali da se povuku. Bataljoni na Kiku nastavljaju ogorčenu borbu, iako je već svanulo. Borba na Kiku je naizmjenična — čas slabija, čas jača. Proleterci ne popuštaju. Odstupanja nema. Borba je žilava i žestoka. Ima i gubitaka. Pored toga što je teren nepristupačan, bombaši moraju izvršiti svoj dio posla, i oni ga obavljaju.

Vidjevši da proleterci ne namjeravaju odustati od napada, neprijatelj raketom daje znak za povlačenje, i njegovi vojnici vrlo neorganizirano napuštaju položaje. Ovo je znalački iskoristio Drugi crnogorski bataljon i u silovitom naletu ušao u Vlasenicu i zaposjeo kuće pored mosta na Sušici. Bježeći ispred naleta ostalih bataljona, neprijateljski vojnici su morali proći preko mosta, gdje su ih dočekivali borci 2. bataljona i gotovo sve uništavali. Dijelovi ostalih bataljona brzo su izbili na put Vlasenica—Drinjača i tu sačekivali one koji su se namjeravali probiti u tom pravcu. Kada je slomljen otpor na Kiku, napad su prihvatile 1. i 2. vojvođanska brigada koje su bile u zasjedi duž komunikacije Vlasenica—Zvornik.

U Vlasenici je bio Stab 15. domobranskog puka, dva ustaška bataljona, jedan domobranski bataljon, nešto žandarmerije i milicije, a prema neprijatelj-

Prelazak 1. proleterske u Srbiju preko rijeke Uvac 23. kolovoza 1944. godine

Prvi bataljon na maršu prema Kosmaju i Ralji početkom listopada 1944. godine

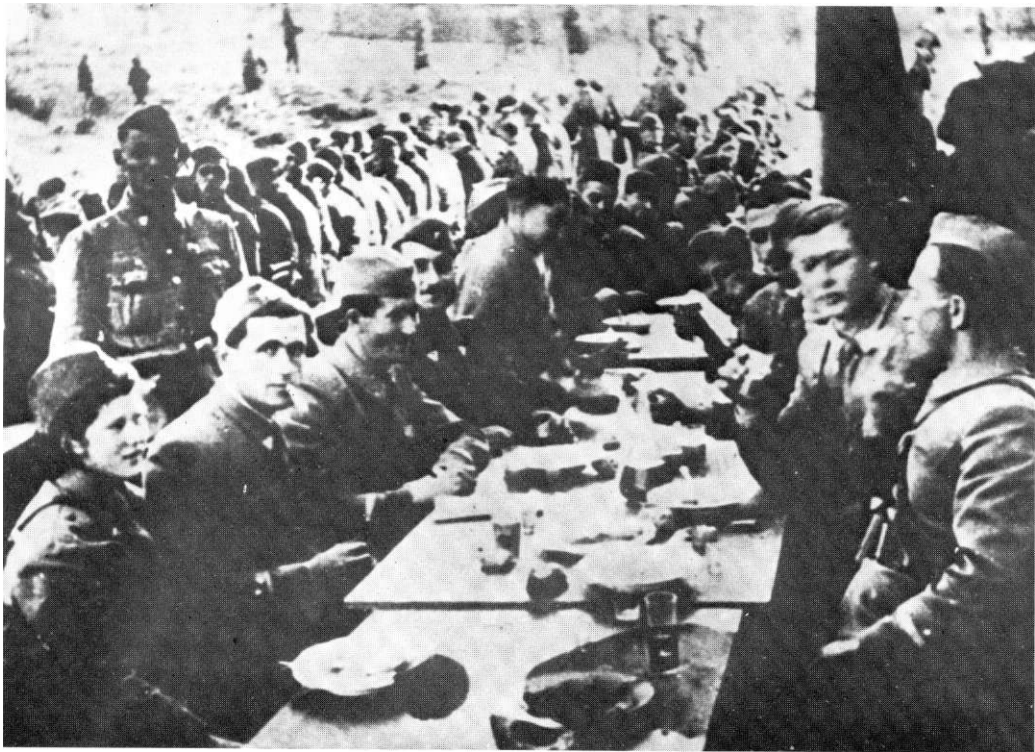

Grupa boraca 2. crnogorskog bataljona u Valjevu, 16. IX 1944. godine

*Kraljevački bataljon na
maršu prema Beogradu u
prvoj polovini listopada
1944. godine*

Drugi crnogorski bataljon na ručku što ga je dobrovoljno pripremio jedan seljak na padinama Kosmaja 10. listopada 1944. godine

Vod PT pušaka kraljevačkog bataljona u oslobođenom Beogradu, komandir voda Vetma Luka iz Solina

Grupa boraca 1. proleterske u Beogradu krajem listopada 1944. godine

*Grupa boraca 1. proleterske u Beogradu 1944. godine u sredini s brkovima
Guste Beđalov, komandir*

skim podacima iz Vlasenice se prema Zvorniku izvuklo samo oko 700 vojnika i starješina. Jedan broj ustaških krvnika, da nebi pao partizanima u ruke, izvršio je samoubojstvo. Sa naše strane napadala je Prva proleterska brigada sa oko 700 boraca, a po padu Kika i Orlovače napad su prihvatile i dvije vojvođanske brigade.

Tako je Vlasenica bila ponovo oslobođena. U njoj su proleter i već jednom bili sredinom ožujka 1942. Tada nije proliveno toliko proleterske krvi, jer su Vlasenicu branile manje, uglavnom četničke snage.

U Vlasenici je od posljedica ranjavanja umro Petar Bogunović. Proleter i su pokušali učiniti sve da mu se spasi život, ali zbog velikog gubitka krvi nisu u tome uspjeli. Tako se tu ugasio život ovog neustrašivog borca i legendarnog junaka za čije su ime i zasluge vezane revolucionarne tradicije blokovskih partizana. Ovdje je, pored većeg broja ostalih drugova, poginuo i komesar čete u 3. kragujevačkom bataljonu Ante Bilobrk, narodni heroj.

Poslije kratkog predaha dijelovi Prve proleterske kreću dalje, i 28. lipnja 1943, u sadejstvu sa dijelovima Druge vojvođanske brigade, oslobađaju Drinjaču. Dva "Bataljona ustaša bježe prema Zvorniku, ali i tamo će ih stići proleter i.

U vremenu dok je Prva proleterska NOU brigada oslobađala Han-Pijesak, Vlasenicu i Drinjaču, Treća krajiška proleterska brigada 1. divizije oslobodila je Srebrenicu i Bratunac, a jedinice Druge proleterske divizije Kladanj. Tako je za nepunih tjedan dana bila oslobođena velika teritorija istočne Bosne.

Poslije kraćeg, bolje reći aktivnog odmora, Prva proleterska brigada sa područja Vlasenica—Drinjača kreće ka Zvorniku, gradu koji još nijednom nije bio oslobođen; gradu punom velikih količina prehrambenih artikala; gradu u kojem je koncentrirana cjelokupna ustaško-domobranska soldatija koja se uspjela izvući iz Han-Piieska, Vlasenice i Drinjače; gradu gdje se trenutno nalazi oko 3000 ustaša, domobrana, crne legije, žandarma i milicije; gradu sa dosta jakom i solidno pripremljenom i utvrđenom obranom, sa velikim brojem bunkera i utvrda; gradu koji leži na samoj Drini s nepoznanicom reagiranja na naš napad sa suprotne strane Drine — iz Srbije. Ali proleter i Vojvođani, imajući sve to u vidu, ni najmanje nisu oklijevali u svojoj zamisli. Treba neprijatelju pokazati da je Titova vojska neuništiva, da ona zna i da je sposobna iz najteže situacije, iz okruženja, izaći i poduzeti ofanzivna dejstva širih razmjera, oslobađajući veliki broj mjesta i gradova, stvarajući prostranu slobodnu teritoriju i nanoseći velike gubitke udruženim neprijateljskim snagama.

Zvornik je napadnut 4. srpnja 1943. u ranim večernjim satima u sadejstvu sa Prvom i Drugom vojvođanskom brigadom. Borba je odmah od početka bila vrlo teška i oštra. Neprijatelj se žilavo brani. I ovdje bombaši dolaze do punog izražaja. Od žestoke vatre, bombi i granata sa obje strane dobijao se dojam da su se zapalile kose i brežuljci oko grada. Osvaja se bunker po bunker, rov po rov, utvrda po utvrda. Neprijatelj grčevito brani svaku utvrdu. Oko grada pravi krkljanac. Proleter i Vojvođani, uporni u svojoj namjeri, osvajaju bunker po bunker. Bombaši su stalno aktivni. U jednom takvom napadu, bacivši bombu u neprijateljski bunker, bio je ranjen Vladić Rafail, Makaranin, i da ne bi pao neprijatelju u ruke koji je pokušao protivnapad, on sakriva titovku i pada između mrtvih neprijateljskih vojnika u bunkeru i tako dočekuje juriš svojih drugova i biva spašen.

Već je uveliko dan, vanjska obrana je slomljena i oko 9 sati proleter i Vojvođani napadaju na centar grada, gdje su se ustaše dobro zabarakadirale. Borba opet dobija u svom intenzitetu. Obrana vrlo žilava, ali napad još uporniji i žilaviji. Osvaja se kuća po kuća. Gubitaka dosta na obje strane, ali u neprijatelja na desetke puta više.

Oko 11 sati neprijateljska obrana naglo popušta. Njegovi se vojnici panično povlače, a proleter i ih u stopu prate i tuku. Ispred mosta na Drini sa bosanske strane vri kao u košnici. Most je prazan kao i put sa one strane Drine. Treba dozvola za prelazak u Srbiju. Ustaše i četnici o tome se ranije nisu sporazumjeli, smatrajući da neće biti potrebe. Odjednom preko mosta kao bujica nagrnu masa ustaša, legionara, domobrana. Most je bio i suviše uzak da prihvati tu obezglavljenju rulju. Iz naših oružja i iz jednog topa vatra bljuje po mostu. Veliki broj ih je »zaplivao« niz Drinu. Prizor strašan. Drina obojena krvlju nosi leševe. Na mostu i s obje njegove strane gomila leševa. Ovdje je i Francetićeva »crna legija« platila dio računa za svoja zlodjela.

Sredinom dana, negdje oko 12 sati 5. srpnja 1943, Zvornik je po prvi put oslobođen. Sa one strane Drine — iz Srbije nedićevci pucaju na nas.

Ovdje u Zvorniku, pošto je već bio oslobođen, kada se nitko nije tome nadao, poginu komesar 1. proleterske divizije drug Filip Kljajić Fića, prvi komesar 1. proleterske NOU brigade. Poginuo je vjerojatno od četničkog metka ispaljenog s one strane Drine. Na vijest o njegovoj pogibiji među proleterima strašna tuga i bol, i umjesto veselja o uspješno završenoj borbi, borcima su potekle suze.

U Zvorniku su, pored nekoliko stotina poginulih i zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira, zaplijenjene velike količine raznog naoružanja, municije, hrane i druge opreme, a 1. proleterska brigada imala je nekoliko desetina poginulih i ranjenih boraca.

Ostavljajući Treći bataljon u Zvorniku, sa jednom četom isturenom niz lijevu obalu Drine, glavnina 1. proleterske brigade kreće prema Capardima.

Tako se završilo kratko ali vrlo teško i slavno razdoblje na ovom dijelu njezinog borbenog puta, na kojem je u potpunosti izvršavala sve postavljene zadatke, nanijevši neprijatelju velike gubitke.

JERE GRUBIŠIĆ

U KRAGUJEVACKOM bataljonu *

Pripadam grupi boraca koji su iz Treće dalmatinske brigade došli u Prvu proletersku u toku V neprijateljske ofanzive.

U Prvu proletersku brigadu otišli smo iznenadno, poslije dugih borbi i povlačenja.

U IV neprijateljskoj ofanzivi Treća dalmatinska brigada, čim je prešla Neretvu, dobila je nimalo lak, ali vrlo častan i human zadatak — da obez-

* Članak objavljen u knjizi »Treći kragujevaški bataljon«, »Svetlost« Kragujevac, 1974. knjiga 2, strana 112—121.

bjeđuje i prenosi ranjenike i bolesnike, među kojima je bilo i težih tifusara. Prihvatili smo ih pod vrlo teškim, gotovo nemogućim uslovima. Bili smo sasvim iscrpljeni dugotrajnim borbama, gladni, goli i bos, a uz sve to, izloženi i dosta velikoj hladnoći i gotovo neprekidnim borbama i bombardiranjima iz zraka.

U početku, za svaka nosila sa ranjenikom određivano je po pet boraca, koji su se povremeno smjenjivali. Međutim, ubrzo se nisu mogla naći ni četiri borca za jedna nosila jer je broj ranjenih stalno rastao zbog neprekidnih borbi i bombardiranja. Bilo je ranjenih i među nama, nosiocima.

Naše jedinice napravile su prtinu u snijegu, negdje i po metar dubokom, ali to nije nimalo olakšavalo naše kretanje, jer su prtinu pravili borci krećući se u koloni po jedan, a mi, sa nosilima, išli smo po dvojica. Zbog toga su nosioci često posrtali, padali, a pojedinci, već oboljeli od pjegavog tifusa, umirali su pod nosilima.

Eto, u takvim borbama i naporima stvarano je borbeno drugarstvo. Baš zato nam je i teško pala odluka o rastanku i rasformiranju Treće dalmatinske brigade. Ali svjesni da je naša brigada imala velike gubitke i da treba da se popune i tako postanu borbeno sposobne naše elitne brigade za dalju borbu i proboj iz obruča, odluku smo primili vojnički.

U stroju, s nestrpljenjem sam očekivao raspored. Znali smo da treba da popunimo proleTERSKE jedinice, a za proletere, a naročito Prvu proleTERSku, čuli su svi naši borci, pa i mi, Dalmatinci. O borbama proletera, njihovoj hrabrosti, drugarstvu, odnosu prema narodu pričane su čitave legende. Zato i želim da zabilježim neka sjećanja na susrete sa tim ljudima i prve borbe koje smo vodili u sastavu Trećeg kragujevačkog bataljona Prve proleTERSKE brigade.

Ofanzive, pa i ova peta po redu, i pored svih nevolja, imale su i dobru stranu što su zbog koncentracije više brigada na malom prostoru omogućavale da se sretnemo sa ranjenicima, drugovima i zemljacima, koji su bili u drugim jedinicama. Marširajući da bih ušao u sastav Prve proleTERSKE brigade, sreo sam sestru, rođake i zemljake. Kad sam rekao da sam raspoređen u Prvu proleTERSku, čuo sam dosta oprečna mišljenja. Jedni su mi zavidili što ću uvijek biti u prvim borbenim redovima, pa tako doći i do nekog plijena, naročito hrane, vještice i često neostvarene želje svih partizana, a drugi su me savjetovali da se pripazim, jer se u Prvoj proleTERSKOJ opasno gine.

MEĐU KRAGUJEVCANIMA

Po dolasku u Prvu proleTERSku brigadu, sa grupom boraca (ne sjećam se njihovog broja), raspoređen sam u Treći kragujevački bataljon, u Drugu četvu.

Drugovi su nas vrlo lijepo primili, a među Kragujevcanima bilo je već dosta Dalmatinaca. Ali tada se nismo dijelili po mjestu rođenja, već po pripadnosti jedinici. Svi smo bili pripadnici Prve proleTERSKE, bez obzira odakle je tko.

Moji drugovi i ja smo vrlo brzo uočili da proleter i nisu nikakvi nadljudi već obični, svjesni i odani borci, koji su vjerovali u cilj naše borbe, Tita i Partiju i uvijek bih spremni da bez pogovora dadu svoj život za te ciljeve. Također, ubrzo smo uvidjeli da su Kragujevčani uza sve te osobine, i vrlo vedri i veseli ljudi, puni duha i šale na tuđ i svoj račun, a naročito spremni na šale i »podvale« za vrijeme predaha. Sve to i pravi drugarski odnos, dopri-

nijeli su da se i mi »novajlije« vrlo brzo »uključimo« i »inaugurišemo« u proletere.

Sjećam se i prvog sledovanja, koje ni po čemu nije bilo ni nalik na tobožnje gozbe proletera. Umjesto najavljenog plijena, kao prvo sledovanje primio sam šaku zobi. Gladnom i već »sitom« trave »crijemuše«, učinilo mi se da je i zob poslastica. Međutim, ubrzo sam se razočarao, jer sirova zob se, ma koliko dobre zube imao, teško žvače i guta. Zato smo bili prisiljeni da »ilegalno« založimo vatru, pronađemo porcije i u njima propržimo zob koja se poslije toga mnogo prijatnije jela.

I prva borba vezana je za plijen, koji je bio velika želja moje mladosti. Prilikom zauzimanja sela Miljevine zaplijenjeno je mnoštvo bicikla, koji su bili lijepo složeni. Nitko nije obraćao pažnju na njih, pa ni ja, koji sam pred rat toliko želio da imam bicikl. Razmišljao sam kako je ono što mi je nekad bilo jedva dostižno sada postalo sasvim ništavno. Sada nitkome nije bilo do bicikla, jer je pred nama bio tek razbijeni neprijatelj i velika bukova šuma, a iza svake bukve je vrebala smrt. Trebalo je što prije proširiti klin, obezbijediti prolaz Vrhovnom štabu i drugim jedinicama, a zatim odmah probiti drugi, pa treći obruč.

Toj borbi prethodio je beskonačan marš – približavanje neprijatelju. Cijele noći smo marširali, zastajkivali, sjedili, drijemali i spavali, ustajali. Moji gumeni opanci, vlažna i strma zemlja, mrak, umor i pospanost nikako nisu mogli da se slože. Zbog toga mislim da nikada u ratu nisam toliko puta koliko tada padao i ustajao, sjeo i zaspao, i sve to na putu dugom jedva dva kilometra.

Poslije niza uzastopnih i uspješno izvedenih akcija i zauzimanja naseljenih mjesta, među kojima i Han-Pijeska i Vlasenice, naše snage upravile su svoju aktivnost ka Zvorniku. Vjerojatno da neprijatelj nije očekivao takav razvoj događaja, ponajmanje u vrijeme kada su računali da je samo pitanje dana kada će biti uništene glavnine NOV i POJ sa Vrhovnim štabom.

Umjesto toga, naše snage su uporno napredovale, sada već site i odljepljene od planina, zime, gladi.

Spustili smo se u pitome predjele, šume i šljivike, koji su uveliko bili ozeljenili, što je mnogo olakšalo naše kretanje i sklanjanje od neprijateljskog bombardiranja i izviđanja.

Prolazili smo kroz naselja uglavnom napuštena. Bilo je očito da su tu davno, ranije, vođene borbe do istrebljenja između pripadnika raznih nacija. Ako je okupator igdje uspio da zavadi i vlada, to je upravo postigao ovdje, u istočnoj Bosni. Nailazili smo na čitava sela i zaseoke koji su već odavno bili napušteni i zarasli u korov. Pa i pojedini mještani koji su ostali, sklanjali su se ispred nas, vjerovatno ne znajući šta mu donosi ova narodna vojska, jer je tu, u tim krajevima, ustaška i četnička propaganda ostavila dubokog traga.

Marširajući tako po lijepom i toplom vremenu i bez ikakvog organiziranijeg neprijateljskog otpora, uz povremene zastanke, borci su se brzo razmisljeli po šumi, berući šumske jagode, to čudno voće za koje nisam nikada ranije čuo. Sa posebnom upornošću, smislom i užitkom, brao ih je drug Gradimir. On je bio pravi majstor da usred noći pronađe jagode i da ih sa toliko smisla pripremi objašnjavajući kako bi one sa šećerom bile još ljepše. Potcjenjujući ukus i vrijednost šumskih jagoda, ja sam se opredjeljivao za jabuke petrovke koje već bijahu stigle.

POGIBIJA FIĆE KLJAJICA

Predvečer, približili smo se široj okolini Zvornika. Čuli su se pojedinačni pucnji s prilične udaljenosti. Sto smo se više približavali Zvorniku, ti pucnji su bili sve češći i bliži. To nije bila ni borba ni zatišje. Svaki borac je to neugodno doživljavao i jedva čekao da borba otpočne, isto kao što đak želi da što prije izvuče pitanje na ispitu. Umjesto prave borbe, sve češće smo zastajkivali i najzad stali. To čekanje odužilo se u beskonačnost.

Kada vidjesmo da se približava zora i da od našeg napada nema ništa, svi smo se stali pitati šta se dogodilo. Bilo je raznih nagađanja, »tumačenja« i »objašnjenja«, sve dok nismo saznali pravi razlog. Ustaše, koje su branile Zvornik, zaplašene našim uspjesima i videći da im se priprema okruženje i uništenje, ocijenile su da neće više moći da brane grad i da se iz njega izvuku. Zbog toga su pribjegli lukavstvu, i da bi odložili naš napad, ponudili su pregovore o predaji. U isto vrijeme, povelili su i uspješno završili pregovore sa četnicima da se, u slučaju borbe, mogu prebaciti u Mali Zvornik, na teritoriju koju su držali četnici. Sporazumjeli su se da se zajedničke bore, ne bi li spriječili naš prelazak preko Drine, i prodor u Srbiju.

To je bio flagrantan primjer suradnje ustaša i četnika u borbi protiv NOV i POJ. No, iako je ta neprijateljska obmana uspjela i naš napad odložen, Zvornik je drugog dana zauzet, a ustaše i domobrani imali su dosta mrtvih i zarobljenih.

Ni naši gubici nisu bili mali. Među ostalima, poginuo je i drug Fića Kljajić.

Sticajem okolnosti našao sam se u neposrednoj blizini mjesta gdje je Fića, koji je bio u prvim redovima i baš u vrijeme kada su borbe bile gotovo prestale, bio smrtno pogođen, a pucanj se gotovo nije čuo. Metak je ispaljen sa druge strane Drine i smrtno ga pogodio. U prvim trenucima nitko nije mogao da shvati šta se dogodilo, jer nije bilo nikakve rane ni krvi. Tek kada su mu svukli odjeću, primijećena je rana od metka. Nije bila veća od jačeg uboda igle. Ali metak ga je pogodio pravo u srce, tako da nije bilo ni kapi krvi, ni krika, ni jauka.

Desilo se to na samom ulasku u Zvornik, kada se Fića spuštao u potok koji protiče kroz Zvornik i uliva se u Drinu. Poginuo je tu, na dohvatu Srbije, koju je toliko volio i zadužio.

Vijest o tragičnoj pogibiji Fiće Kljajića brzo je prostrujala kroz čitavu brigadu, diviziju i dalje. Iako do tada pišam neposredno poznavao Fiću, a u prvo vrijeme nisam ni znao tko je, kad sam vidio šok koji je ta pogibija izazvala, shvatio sam šta je ta smrt značila za njegove drugove, za sve nas, za našu borbu.

Ni danas nisam u stanju da objasnim kako je došlo do toga, da, pored ostalih, i ja budem određen za prenošenje Fićinih posmrtnih ostataka iz Zvornika do mjesta gdje se nalazio Stab divizije. Tijelo pokojnog Fiće bilo je stavljeno na nosila, bez sanduka. Za nošenje određena je grupa od deset-dvanaest zarobljenih domobrana, a za pratioce borac Dinko iz dalmatinske zagore i ja.

Kolona još uplašanih domobrana, nosila je i nas pratioce, koji, u punom smislu riječi, nisu bih svjesni te tragedije, krenula je rano ujutro iz Zvornika i išla cestom prema Tuzli. Usput smo se povremeno odmarali, a nosioci se smjenjivali sve dok nismo došli do Štaba divizije.

Kad smo stigli i kazali da smo donijeli tijelo pokojnog Fiće, uočili smo nervozu i komešanje. Ne shvatajući šta se dogodilo, jer sam nedavno bio došao u brigadu i nisam poznavao nikoga od rukovodilaca, nisam znao ni tko se ni zašto ljuti. Tek kad sam čuo riječi jednog od prisutnih, a ni sada ne znam tko je to bio – shvatio sam šta se desilo. Taj čovjek je rekao:

– Zar je komesar proletera zaslužio da ga nose zarobljenici?

Dugo sam razmišljao da li da kao posredni učesnik u sahrani druga Fiće opišem kako je došlo do toga da domobrani nose druga Fiću. Sve do tada oklijevao sam da to kažem. Međutim, ipak sam pomislio da je vrijeme da se kaže istina, pa ma koliko bila gorka i neprijatna. Mislim da ni onda ni danas nitko nije ni mislio, ni zaključio da je to netko svjesno i namjerno učinio. Do toga je došlo zato što se željelo da što više boraca ostane na frontu, jer poslije znatnih gubitaka u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi svaki vojnik na položaju bio je dragocjen. Ali to nije moglo biti ni onda ni sada opravdanje da Fića Kljajić ne bude prenesen i sahranjen onako kako je to zaslužio i kako je zadužio svoje drugove, našu borbu i cijelu zemlju. Zato ovaj postupak moramo shvatiti kao jedan propust naše mladosti i neiskustva. Da je to zaista tako, dokaz su i mnoge počasti koje su posmrtno odate Fići Kljajiću.

IZDAJA

Po povratku sa Fićine sahrane vratio sam se u vod Lazara Savičevića, koji je dobio zadatak da obezbjeđuje most na Drini i spriječi neprijatelja da eventualno prijeđe preko njega. Iako je most sa obje strane i gotovo u isto vrijeme bio miniran, mjere obezbjeđenja poduzete su sa objiju strana. Naš vod odabrao je kao najpovoljniju točku za osmatranje i za obranu kuću jednog trgovca.

Domaćin nas je, iako uplašen, primio vrlo ljubazno i predusretljivo. Ali i pored te ljubaznosti, Lazar je prozreo domaćina i naredio da se na njega motri. Dan je bio lijep i vedar. Naša grupa u zasjedi na mostu osmatrala je suprotnu obalu i pripucavala na pojedine ustaše i četnike koji su se povremeno pojavljivali. U tome se posebno isticao Nikola, koji je inače bio odličan strijelac. Svi ostali borci bili su u kući ili su se na položaju odmarali. Naš domaćin bio je voljan da nas »domaćinski« ugosti. Ponudio nas je rakijom i ratlukom, a za ručak je spremao piliće i mlad krumpir, što je poslije konjetine i »crijemuše« bila prava poslastica. Najvještiji u kuhanju, a među njima i Ivo Mikulandra, koji je, možda i zbog toga ostavio svoj mladi život upravo tu, u Zvorniku, počeli su da spremaju ručak. I sve je teklo lijepo i po planu do časa kada je netko primijetio da se naš »ljubazni« domaćin neprimijetno izgubio.

Više nije bilo sumnje da je procjena druga Lazara Savičevića da će naš domaćin, ako uspije, pobjeći i otkriti neprijatelju naše položaje, bila tačna. Ali za neko vrijeme ipak se nije ništa dešavalo. Mi smo se i dalje odmarali i ručak spremali.

I baš kada je ručak bio na stolu, u hodniku puče iznenada prva, zatim druga i treća granata. One su probile vanjski i unutrašnji zid sobe i krečom i prašinom posule i nas i spremljeni ručak.

Bilo je sasvim jasno da je naš domaćin obavijestio neprijatelja gdje se nalazimo. Da li je pri tom razmišljao šta će biti sa njegovom kućom ili je

možda klasna mrlja u tom momentu bila jača od sitnovlasničkog interesa? Zbog koncentrične vatre morali smo da napustimo kuću, a zatim i položaje uslijed jakog pritiska neprijateljskih snaga od Tuze i Bijevove, koje su bile potpomognute i tenkovima Nijemaca. U povlačenju poginuo je Janković, a dva druga su ranjena. Ivo Mikulandra, u želji da završi prženje kajgane i da je ponese drugovima, zastao je iza nas i za njegovu sudbinu nikada se nije saznalo.

Poslije povlačenja priključili smo se četi i bataljonu. Naša četa povukla se sa Štabom bataljona u Gradinu, staro utvrđenje koje dominira Zvornikom. Dio bataljona, sa zamjenikom komandanta bataljona, Ljubišom, bio je sjeverozapadno na položajima. Otuda je neprijatelj vršio snažan pritisak i prijetila je opasnost da naš bataljon ili njegov dio bude opkoljen. Vidjevši to, komandant bataljona, Keza, uputio je jednog druga i mene da saopćimo Ljubiši njegovo naređenje za povlačenje i da mu kažemo pravce povlačenja. Cim smo stigli na položaj, našli smo Ljubišu i saopćili mu naređenje. Međutim, naše snage su, pod jakim pritiskom neprijatelja, već bile u povlačenju, tako da je sada prijetila opasnost da Štab, sa dijelom bataljona, bude opkoljen u Gradini. Zbog toga smo nas dvojica požurili da izvijestimo komandanta bataljona o situaciji. Ali, kad smo u povratku primijetili našu kolonu kako se povlači iz Gradine, odlučili smo da kroz selo, prečicom, stignemo kolonu. Trčali smo dosta brzo i prilično smo bili odmakli. Ja sam šepao za drugom, jer nisam mogao dobro da trčim zbog tijesnih cipela, koje sam skinuo sa jednog ustaše.

Trčeći polako i hramajući na jednoj nozi, čuo sam korake iza sebe, ali nisam obraćao pažnju, misleći da se to naši povlače. Tek u trenutku kada sam čuo glas, »Stoj, majku ti komunističku!«, okrenuo sam se i ugledao čovjeka u seljačkoj nošnji sa čalmom na glavi. Bio je visok valjda dva metra ili se meni tako učinilo. Sa prošcem izvučenim iz nekog plota mahnito je nasrtao na mene.

Zbunjen, iznenađen i krajnje nespreman, sa puškom na ramenu, ali praznom, nisam odmah mogao da shvatim šta se događa. Jedino što sam znao i mogao da učinim bilo je da povičem: »Pero, okreni se i pucaj!« a zatim da još brže potrčim. Ali drug nije čuo moj poziv i nastavio je da trči. Ostao sam sâm i bez pomoći. Jedini izlaz koji sam u toj nevolji našao bio je da još brže potrčim kako bih se odvojio bar toliko da pušku skinem i napunim da bih se zatim okrenuo i pripucao. Međutim, dobio sam udarac kocem, srećom ne tako jako i ne po glavi, kako je napadač želio, već po desnom ramenu.

Kad vidjeh da nemam izgleda da se bježeći odvojim i izbjegnem udarac, odlučio sam se da skočim sa puta preko plota u livadu, koja je bila valjda blizu tri metra ispod nivoa puta. Međutim, ni time nisam postigao ništa, jer je napadač učinio isto što i ja. Srećom, on je posrnuo i dok se digao, ja sam dobio nekoliko dragocijenih sekundi, uspio da skinem pušku sa ramena i, trčeći unazad, počeo da punim. Dok sam je zatvarao i spremao se da pucam, napadač je stigao tako blizu da me ponovo udario po ruci i pušci, ah je u isto vrijeme i metak opalio. Kako me napadač udario po ruci, metak je pošao naniže i zario se u zemlju. Puška mi je opet bila ponovo prazna, krv mi je tekla ispod noktiju udarene ruke, a napadač me sve češće napadao, jer se i sam našao u ozbiljnoj situaciji. Tada sam smogao snage i prisebnosti, ponovo

napunio pušku, i opalio, ali ovoga puta u napadača. On se srušio, a ja nisam zastao ni da pogledam da li je mrtav ili samo ranjen. Bilo mi je to svejedno.

Osjetio sam olakšanje i shvatio -sam da sam ipak Spašen. Produžio sam da trčim, zaboravivši na žuljeve i na tjesne cipele na nogama.

Za to vrijeme, moj drug kako mi je kasnije pričao, zapazio je da sam napadnut, ali je poslije opaljenog metka zaključio da sam poginuo i da napadač sad puca za njim.

Pitao sam se i tada, a i sada se pitam tko je bio taj čovjek tridesetih godina u seljačkom odijelu, i odakle mu snage i hrabrosti da motkom napadne dva naoružana vojnika? Da li je to bila hrabrost ili mržnja? Da li je to bio seljak ili presvučeni ustaša koji se sklonio i kad je primijetio naše užurbano povlačenje i dolazak neprijateljskih snaga, upustio se u avanturu, jer nije imao vremena da uzme oružje iz straha da mu neprijatelji ne bi pobjegli.

Slučaj je bio toliko drastičan da se moglo postaviti stotinu pitanja. Odgovor je i tada i sada: i pored narodnooslobodilačkog karaktera, naša revolucija imala je i duboko klasni karakter, a klasna mržnja i osveta nemaju mjere ni razuma.

ANTE MILACIC

MOJE SJECANJE

Još kao mlad pripadao sam naprednom radničkom pokretu i družio sam se sa naprednim radnicima, a mrzio režim tadašnje vladavine, koji je ugnjetavao napredni radnički pokret. Po kapitulaciji bivše Jugoslavije, povezao sam se sa NOP, a 1942. godine počeo sam raditi aktivno i organizirano.

Dana 30. januara 1943. godine dobrovoljno sam stupio u NOV u 3. dalmatinsku brigadu, u 1. bataljon, u kojoj sam se nalazio sve do njenog rasformiranja u V neprijateljskoj ofanzivi. U 3. dalmatinskoj brigadi prošao sam bitku na Neretvi i Sutjesci.

Nakon rasformiranja 3. dalmatinske, na Sutjesci, ušao sam u 1. proletersku brigadu, u 1. crnogorski bataljon. U toj brigadi ostao sam sve do oslobođenja naše zemlje, do demobilizacije. S ovom brigadom učestvovao sam u zauzimanju Han-Pijeska, Vlasenice, Zvornika, gdje smo se zadržali nekoliko dana. Komandir čete bio mi je Janko Radulović.

Pred jakim neprijateljskim snagama brigada je od Zvornika krenula prema Petrovom polju, kao obezbjeđenje Vrhovnog štaba. Borbu smo vodili na prostoru Nemila—Vranduk, radi prelaska rijeke Bosne. Tu su razbijene ustaše, domobrani, žandari i četnici.

Brigada se zadržala na području centralne Bosne, u obezbjeđenju Vrhovnog štaba i proganjanju četnika na dijelu Jošavke. Tada je održano poznato savjetovanje druga Tita, sa svim rukovodiocima 1. proleterske brigade.

Turbe smo napadali dva puta i oba puta smo se morali povući uz dosta gubitaka. Bilo je i mrtvih i ranjenih. Sa tog područja prebacili smo se na područje Makljana, između Gornjeg Vakufa i Prozora. Tu smo ostali nekoliko dana i dočekali kapitulaciju Italije.

Od Makljana smo krenuli prema Duvnu, a zatim prema Dalmaciji, gdje smo učestvovali u borbama s Nijemcima, na području Cista—Aržano, sprečavajući prodor na komunikaciji Imotski—Sinj—Split. Bataljon je vodio ogorčene borbe na predjelu Aržana, gdje smo imali i dosta gubitaka.

Po povratku iz Dalmacije napali smo Duvno i produžili prema Bugojnu i Travniku kojeg smo napali, ali ga nismo zauzeli. Na tom sektoru ostali smo duže vremena, a napadali smo i šuicu, a bili smo i na Vlašiću—Vitovlju, i u tom razdoblju vodili borbe s Nijemcima i ustašama. Brigada je početkom 1944. godine prebačena na područje centralne Bosne i tu vodila borbe s četnicima, a kasnije se prebacila kod Mrkonjić-Grada, gdje smo vodili borbe s Nijemcima i njihovim »Trupovima« koje su predvodili četnici.

Na tom području dobio sam i pismo od komandira čete Janka Cirovića, da ga odnesem u Stab brigade, u četu za vezu. U toj četi ostao sam do kraja rata.

Za vrijeme desanta na Drvar, 25. maja 1944. godine, moja jedinica je vodila borbu s Nijemcima na Mliništu i kasnije odstupala prema Potocima. Tu smo držali položaje i vodili borbu, štiteći prolaz Vrhovnom štabu i drugu Titu. Po odlasku druga Tita sa Kupreškog polja za Italiju, naša se jedinica prebacila oko Kupresa u pravcu Makljan—Prozor gdje smo vodili nekoliko dana i noći borbe s Nijemcima oko Gornjeg Vakufa, Vraniće, Bašarinca i Bitovne, kada smo se prebacili na teritoriju Sandžaka iz kojeg smo krenuli kolovoza 1944. godine u Srbiju. Prve borbe su nam bile po prelasku rijeke Uvac s četnicima, a po izlasku na Zlatibor vodili smo jake i teške borbe s bugarskim fašistima, na Zlatiboru i Palisadu i četnicima na Jelovoj Gori i Mionici. Kada smo došli ispred Avale sreli smo se s Crvenom armijom, sa kojom smo zajednički napadali Beograd.

Od Avale krenuh smo na Dedinje, Autokomandu i Slaviju, u pravcu Narodne skupštine. Tu su bila dva teška ruska bacača koji su stalno tukli prema mostu. Moja jedinica krenula je prema Safarikovoj ulici u Beogradu, gdje sam osobno uspostavio telefonsku vezu sa Štabom divizije, a potom smo krenuh prema Trgu Republike. Samnom je tada bio Jagoš Zarić, komandant brigade i borac Kesić iz okolice Šibenika.

Po oslobođenju Beograda iz Brigade sam upućen u Titovu gradu, u kojoj sam ostao do demobilizacije.

ĐURO RADOS

BILO NAS JE DESETORO U PRVOJ PROLETERSKOJ

Ono boraca iz Treće dalmatinske brigade rasformirane 6. juna 1943. godine popunili su druge naše jedinice, a najviše ih je otišlo u Prvu proletersku i Drugu dalmatinsku brigadu. Borcima Treće dalmatinske brigade je teško palo rasformiranje svoje jedinice. Za osam mjeseci njenog postojanja, iz njenog stroja izbačeno je više stotina boraca, što poginulih, ranjenih i bolesnih od tifusa. Borci Treće dalmatinske brigade bili su radnici-proleter i s pravom su popunili Prvu proletersku brigadu i postali pravo pojačanje naše slavne proleterske brigade.

Mi koji smo određeni da je popunimo, bilo nam je drago, jer smo čuli o njenoj borbenosti, drugarstvu i junaštvu. Imali smo prihike da se sretnemo nekoliko puta u toku V neprijateljske ofanzive. Dobro naoružana, još bolje borci obučeni i obuveni, s dobrom fizičkom kondicijom. Prva proleterska brigada bila je na čelu naših borbenih jedinica i u probojima zato je bila bolje opremljena s oružjem, municijom, odjećom i hranom.

Ja i jedna grupa od trideset Dalmatinaca ušli smo u sastav Prve proleterske brigade u Treći kragujevački bataljon. Primili su nas bratski i drugarski s pjesmom i veseljem. Bio je to susret divljenja i ljubavi, susret koji se ne može zaboraviti. Proleter i koji su imali nešto od hrane u svojim torbicama davali su nama Dalmatincima, iako su i sami bili bez hrane. U sastavu bataljona zatekli smo dosta poznatih Dalmatinaca. Nismo imali mnogo vremena za veselje, jer su Nijemci navaljivali sa svih strana, a posebno sa Košura 1 Borovna. Rame uz rame s proleterima. Odmah smo htjeli dokazati da smo ravni njima, po borbenosti, junaštvu, drugarstvu, širenju bratstva i jedinstva i da smo pravi proleter i. Za iskren prijateljski susret, koji su nam priredili proleter i, htjeli smo se odužiti.

Borba se neprekidno nastavlja. Nepuna dva dana bih smo u blizini Lučkih koliba. Imamo nešto polužive konjetine. Ne daju nam avioni da je ispečemo. Sve više se malaiksava. Ovakve napore teško je izdržati. Mučno je gledati kako se guta krvava konjetina. Mladim ljudima su kosti iskočile a obrazi upali. Oči im sijevaju i kao da pitaju: da li se može dobiti još koji komadić? Treba održati bar nešto snage. Najmlađi i bolesni dobijaju dodatak — po pola porcije zgrušane krvi. Svaki zalogaj podsjeća nas na Putka, Dorata i druge naše vjerne pomagače. Grupice obilaze i vade korijenje i beru crjemušu. Nikad nisam toliko cijenio i želio komadić kruha kao ovih dana. Nekako nam je lakše, što svi podjednako gladujemo. Pričaju mi da se omladinci još dobro drže. Kad bi se bar moglo nešto učiniti za ovu djecu, za najmlađe . . .

Jedini je izlaz da što prije izađemo iz ove pustinje. Glavna tema nam je hrana. U sjećanja nam dolaze gradovi, sela, seljanke sa zavežljajima hrane. Mi stariji drugovi prošli smo kroz mnoge teškoće, mučili se po zatvorima i čeličili se. U mislima mi dođe 1941. godina i mučenje u Sinjskom zatvoru, sa drugovima iz Prvog splitskog i Solinskog odreda. Sjetio sam se onog herojskog držanja pred klasnim neprijateljem koji su umirali pod mučenjem i držanjem na suđenju.

Neznam koji je datum. A zar je važno da li je danas osim ili deveti ili bilo koji drugi? Ostali su nam samo municija, bombe i prvi zavoji. Municiju

prebrojavamo i dodajemo onima koji je manje imaju. Teška srca rastajemo se od mitraljeza. Njih zakopavamo. U bataljonu ostaje samo jedna teška »breda«. Kolona bataljona kreće s velikim ostojanjem. Koristimo ivice šume. Avioni nas stalno nadleću kao grabljivice. Izgleda da ih je više nego ranijih dana. Mitraljiraju nas i bombardiraju. Nemamo velikih gubitaka, ali imamo ranjenih.

Nijemci su pred nama. Ostali bataljoni naše brigade napadaju visove, lijevo od inas. Čuju se samo bombe, rafali i avioni u niskom letu. Onda juriš za jurišom. Fašisti odstupaju na nove položaje. Bliži se večer. Stiže naređenje da krenemo naprijed, za neprijateljem. Povremeno se sukobljavamo sa Nijemcima. Kroz šumu i vrtače kolona sporo odmiče. Sva je sreća što je još dan. Bočno obezbjeđenje i prethodnica podnose najveće napore. Nailazimo na potok, Vrbničku rijeku. Radujemo se što ima puta. Patrola iz prethodnice uhvatila je jedinog Nijemca. Bio je na potoku. Njegova jedinica nije daleko. Dat će ovaj podatke o svojim i neće više zahvatiti vode na zelengorskom potoku.

Noć se već spustila. Zastajemo, gotovo na svakom koraku. Spotičemo se o granje, kamenje i panjeve. Drug drugu pomaže da se podigne i produži. Izbili smo na jednu kosu. Njom lakše idemo, a zatim zastajemo. Čuju se neki nejasni glasovi. Tko bi sad glasno govorio? Krećemo i čujemo odsječnu komandu Nijemaca. Dali su nas primijetili? Očekujemo da li će se čuti »Forverc«. Ne, ponovo neka komanda, zatim lupkanje porcija. Večeraju. Pljuvačka nam navire u osušena usta. Trebalo bi pojuriti i rastjerati Nijemce. Skrećemo dalje od njih diible u šumu, postavljaju se bočna osiguranja. Starješine obilaze svoje borce i skreću pažnju da budu budni. Naređen je pokret. Šapatom se prenose komande. Pazi se da netko ne ostane! Borci trljaju oči od umora i nesanice. Sada smo pred samim Balinovcem. Omladinska četa je na predstraži bataljona, u neposrednoj blizini neprijatelja. Ponovo čujemo njemačke glasove. To nam je orijentacija. Oprezno se približavamo. Izgleda da smo oko dvjesto metara od neprijatelja. Oslušujemo. Dobro čujemo udarac pijuka. Noć i šuma pokrivaju teren. Očigledno. Nisu nas primijetili. Sigurno nas ne čekaju s ove strane. Očekujemo dolazak cijele brigade. Sa naših položaja možemo ih zadržati. Sva pažnja usredsređena je na tišinu i osluškivanje. Ova noć se odužila. Jedva čekamo da svane. Povremeno se čuje glas njemačkog stražara. Polako nastupa zora, bolje se vidi. Sviće. Pobijedili smo san i hladnoću. Vide se njemački rovovi. Grupe Nijemaca, izgleda, doručkuju.

Pristižu ostali bataljoni brigade. Došao je i komandant brigade Danilo Lekić Španac. Kada je vidio situaciju ukratko je izdao naređenje štabovima bataljona: »Situacija vam je poznata. Treba najodlučnije razbiti posljednji neprijateljski obruč u Zelengori. Cijela brigada u streljačkom stroju. Tući ćemo se do posljednjeg, moramo pobijediti.« Štabovi odoše u pravcu bataljona. Nikada od kada postoji Prva proleterska brigada nije bila na tako uskom frontu ni na važnijem zadatku. Španac je na čelu jurišnog stroja, pred Drugim bataljonom na našem desnom krilu. Trkom kreću na juriš svih pet bataljona Prve proleterske. Ječi Zelengora od uragamske vatre. Izmiješani vodovi, čete i bataljoni, potpuno su razbili i uništili oko dva bataljona 369. legionarske divizije, uz obostrano velike gubitke. Na Balinovcu i okolnim visovima se više ne vije zastava s kukastim krstom. Obruč je probijen. Put iz Zelengore je otvoren.

Sudar na Balinovcu bio je strahovit, ali vrlo kratak. Nijemci, koji su vjerovao da je sve gotovo, okrenuli su leđa proleterima. Pored pobjede i

proboja obruča zarobili smo nekoliko desetina Nijemaca, a naišli smo i na veliki broj mrtvih i ranjenih. Kakav je to bio samo munjevit juriš? Nijemci nisu stigli da izvuku svoje ranjenike. Zarobili smo dosta hrane, oružja i municije. Od zarobljenih Nijemaca doznali smo, kako im je govorio komandant njemačkih jedinica Liters: »Da ni jedan čovjek zatečen u okruženju na Sutjesci ne smije ostati živ.« Još uvijek samouvjereni komandant operacije »Svare« Liters procjenjuje da je za Tita i njegovu vojsku došao posljednji čas i rekao: »Posljednja je faza borbe. Došao je čas potpunog uništenja Titove vojske«. Nadajući se da će doista postići oino što nije postigao u bici na Neretvi, Liters je bio uvjeren da je na pragu konačnog cilja, pa je naredio: »Ni jedan borac, sp>osoban za vojnu službu, ne smije živ da napusti obruč, a žene pregledati da nisu preobučeni u muškarce. Tito i pratioci su navodno u njemačkim uniformama. Provjerite vojne knjižice«.

Kada smo zauzeli Balinovac pronijela se vijest da je jučer drug Tito ranjen na brdu Vilinjak i da je poginuo šef Britanske vojne misije kapetan Stjuart. Bili smo svi utučeni i žalosni zbog ranjavanja druga Tita. Nismo odmah saznah o kakvoj se rani radi. To je jedini slučaj u Drugom svjetskom ratu da je u borbi ranjen Vrhovni komandant jedne armije. Drug Tito je bio jedini Vrhovni komandant jedne armije u Drugom svjetskom ratu, koji je dijeli rat proveo sa svojim borcima na frontu u prvim borbenim linijama. Istog dana krenuh smo šumskom stazom na Mrčin kolibe. Naša prethodnica primijetila je njemačku komoru, koja je ponijela hranu svojim na Balinovcu. U toku borbe komordžijama nitko nije stigao da javi što se dogodilo na Balinovcu. Prethodnica je javila što je primijetila. Naš Treći i Drugi crnogorski bataljon napravili su zasjedu komori, tako da smo ih pustih u »potkovicu«, a potom se sjurili na njih.

Nijemci su pokušali da dadu otpor, ali pošto su vidjeli čitav stroj pred sobom počeli su bježati. Dočekao ih je Drugi crnogorski bataljon. Zarobili smo nekoliko konja natovarenih municijom. Skoro smo sve Nijemce zarobili koji su sprovodili komoru. Rijetko da je koji umakao.

Gledam zarobljene Nijemce ugojene i crvene, do malo prije heroji koji su žarili, palili i ubijah sve što im je došlo pod ruku, koji su uzeli moju slobodu, slobodu čitavog našeg naroda. Pomislih: ovo su jedni od »čiste rase«. Eto, oni iz njemačke došli da, u ime »čiste rase« prave zgarišta, podižu vješala, pune koncentracione logore i da uništavaju milijune drugih ljudi. Došao je ovdje, uz ove planine da zavede jiove poretke u svijetu, da zavladaju našim kućama i našim šumama i ovim Balinovcem, ovom Sutjeskom, cijelom našom zemljom i cijelim svijetom. A sada zarobljeni izgledaju bjedni, drhte od straha (napunili gaće), znaju da moraju platiti za sve zločine koje su počinili nad našim narodom.

Zauzimanjem Balinovca od strane Prve proleterske brigade, poremećen je plan 369. diviziji i ispreturah cijeli njezin front. Razbijena su i skoro uništena dva bataljona 369. divizije, čiji su ostaci u panici pobjegli kroz šume u selo Jelače, gdje se nalazio i Stab 369. divizije. Iza Prve proleterske i Treće krajiške ostala je velika breša u njemačkom rasporedu. Obruč je razbijen, i jake snage NOV su izbile u pozadinu 369. divizije, paralizirajući, 10. juna, ne samo njenu ofainzivnu akciju, nego i njenu obranu, sve do ceste Kalinović—Foča. Poremećaji na frontu 369. divizije imao je posljedice i na frontu 118. divizije. Manevar Prve proleterske i Treće krajiške preko noći su preokrenuli situaciju iz jedne krajnje teške situacije, u korist naših snaga. Kod

Balinovca otvorila su se širom vrata našim snagama, skoro nesmetano prelaz za izlazak iz najkritičnije situacije u V neprijateljskoj ofanzivi. Poslije ovakve situacije, Nijemcima je postalo jasno da će im glavna grupacija izmaknuti, i zadovoljili su se hvatanjem onog što se još može uhvatiti, njene zaštitnice i bolnicu. Od zarobljene njemačke komore dobro smo se najeli. Poslije kraćeg odmora jurišali smo na Mrčinu planinu i po noći je zauzeli. Kragujevački bataljon sa Drugim crnogorskim izbili su, 11. juna pred selo Rataj i napali Nijemce ispred sela i poslije kraće borbe povukli smo se, ne znajući da se u Rataju nalaze manje njemačke snage. Kragujevački bataljon, s ostalim snagama naše brigade, ponovo je napao Nijemce i zauzeo selo Rataj. Dijelovi, sa Štabom 369. divizije, pobjegli su prema Kalinoviku pod jurišom čitave Prve proleterske brigade.

Jedan veliki dio ratnog materijala pao je u naše ruke. Između ostalog, zarobljeno je nekoliko stotina bicikla, natovarenih s torbicama municije i ručnih bombi. Jedan veliki dio ratne opreme Nijemci su zapalili u Rataskoj kuli. S padom mraka, 11. juna, čitava Prva proleterska divizija je pošla u napad. U toku noći jurišali smo nekoliko puta ina liniji fronta od Jeleča do D. Budnja, bez uspjeha. Taj dio fronta držale su uporno 369. s dijelovima 118. njemačke divizije. U zoru, 2. juna, u jednom dobro izvedenom strahovitom jurišu, razbijena je cijela linija obrane 369. divizije i oko 8 sati postavila je osiguranje na cesti Kalinovi—Foča. Prva proleterska brigada vodila je ogorčenu borbu poslije podne sa 369. i dijelovima 118. njemačke divizije, potpomognutim tenkovima i avijacijom. Jurišali su nekoliko puta na naše položaje da povrate cestu Foča—Kalinovik. Nisu uspjeli. Zadržali smo ih uz velike gubitke. Tenkovi su prošli kroz blokadu Prve proleterske brigade na cesti, ah je pješadija zadržana. Srećom, Druga proleterska brigada na rijeci Bistrici kod Rataja (ona je jedina prenijela svoj protivtenkovski top s nekoliko granata) izvukla je top na položaj i uništili dva tenka. Ostali su se brzo povukli u Foču. Nijemci nasitoje po svaku cijenu da spriječe i taj posljednji proboj, uz veliki broj dobro naoružane pješadije. U borbi angažiraju i tenkovske jedinice i avijaciju. Od 9—14. juna svakog dana, gotovo neprekidno, njemačka avijacija traži i tuče kolone naših jedinica u probouju. Samo ispred fronta 369. legionarne divizije, Nijemci su prilikom proboja naše Prve proleterske divizije preko puta Foča—Kalinovik i preko rijeke Bistrice, u jednom danu izvršili preko 100 avionskih napada, i izručili na hiljade tona bombi. Nanijeli su nam velike gubitke, naročito u selu Rataj i okolini. Poslije podne, 12. juna, od Foče se pojavila duga kolona kamiona s pješadijom, uz tenkovsku pratnju, dva putnička automobila i u prethodnici tri motocikla. Prva proleterska brigada zasula je ubitačnom vatrom iz svih oružja. Nijemci su se raspršili po žbunju oko puta, pružajući otpor, ali su se počeli brzo povlačiti. Strahoviti juriš izvršili smo na Nijemce i nastavili po žbunju da ih zarobljavamo. Tu se svaka desetina naoružala po jednim šarcem, a municije koliko je tko mogao da ponese. Iz jednog kamiona uzeli smo ogromnu zastavu s kukastim krstom. Kako su nam zarobljeni Nijemci objasnili, ona je bila znak raspoznavanja da ih njihova avijacija ne bi tukla. Malo kasnije jedna avijacijska eskadrila »štuka«, u brišućem leitu, ustremila se na našu brigadu. Međutim, mi smo dobro iskoristili zarobljenu zastavu i razastrli je na našem položaju. Kad su na našem položaju piloti vidjeli svoju zastavu, čitav teret bombi bacili su iza naših leđa, gdje nije nikog bilo od naših boraca. Dana

13. juna, Prva divizija našla se na položaju oko drumu Foča—Kalinovik koji je obezbjeđivala prolaz bolnici, komori i ostalim našim jedinicama.

Nijemci su ponovo pokušali, pomoću tenkova, da zatvore brešu na drumu Foča—Kalinovik. Most na rijeci Bistrici zapalio je Ljubiša Veselinović s jednim vodom druge čete Trećeg kragujevačkog bataljona. Tenkovi su pregazili rijeku i u isto vrijeme se pojavila avijacija. S okolnih visova je tukla artiljerija. Tenkovi su se približavali. Brujanje i zavijanje nisko letećih obrušavajućih aviona dostigli su kulminaciju. Nebo se crnilo od »štuka« i »junkersa«, u trenutku kada su naše jedinice izbile na čistinu. To je bio posljednji težak dan u V neprijateljskoj ofanzivi, koja nam je nanijela velike gubitke.

Do mraka, 14. juna, svi dijelovi Prve, Druge i Sedme divizije, s dijelom bolnice, izišli su iz posljednjeg obruča V neprijateljske ofanzive. Treća divizija s Centralnom bolnicom, probijala se prema Crnoj Gori i Hercegovini, uz velike gubitke. Stradala je Centralna bolnica i poginuo je komandant Treće divizije Sava Kovačević. Zahvaljujući drugu Titu, njegovom mudrom taktikom i manevru, izišli smo kao pobjednici iz čuvene V neprijateljske ofanzive, a neprijatelju ostavili da razmišlja kako je skupo platio svojim neuspjehom, kao i prije dva mjeseca na Neretvi u IV neprijateljskoj ofanzivi. Nijemci su vidjeli veliku opasnost od NOV. Zato i nije čudo što su povukli svoje najbolje divizije sa istočnog fronta i ubacili ih za uništenje NOV sa drugom Titom na čelu. Nijemci su bacili sve na jednu kartu — uništiti Vrhovni štab sa maršalom Titom, a potom i ostale jedinice NOV. U borbu su ubacili 7. SS, 369. legionarsku, 118. diviziju, 274. samostalni puk, 4. Brandenburg puk, tenkovski puk, artiljerijski puk, avijacijski puk, talijansku 1. alpinsku »Ferrari« diviziju, 61. bugarski fašistički puk, ustašku 4. pukovnicu i nekoliko hiljada zloglasnih četnika Draže Mihailovića, što je Skupa činilo 127.000 dobro naoružanih i opremljenih vojnika. Naše snage imale su 19.700 boraca s bolnicom. U borbama V neprijateljske ofanzive za mjesec dana poginulo je naših 7.356 boraca. To isu bili veliki gubici, ali je izvojevana velika pobjeda. Pobjeda veličanstvena, dostojna divljenja. Ona je ušla u sve udžbenike, u sve vojne akademije svijeta, kao jedinstven primjer. Naš uspjeh na Zelengori, značio je veliki uspjeh i za istočni front, jer smo na taj način vezali najbolje njemačke snage za teritoriju Jugoslavije. Naš veliki doprinos u Drugom svjetskom ratu, u borbi protiv fašizma, ne može nitko da potcjeniti, jer smo u V neprijateljskoj ofanzivi za mjesec dana dali 7.356 poginulih boraca.

Od nas deset iz zaseoka Šušci koji smo popunili Prvu proletersku brigadu u V neprijateljskoj ofanzivi, od 8. do 15. juna, poginulo je pet boraca: Nikola Radoš Nine, rođen 1925. godine. Među prvima, 1942. godine, odlazi u Mosečki partizanski odred, a kada je osnovana 3. dalmatinska brigada, ulazi u njen sastav, u mitraljeski vod, gdje postaje pomoćnik nišandžije teškog mitraljeza »brede«. Bio je tih i miran, ali neobično hrabar i druželjubiv. Kao hrabar i smion u izvršavanju svih zadataka početkom 1943. godine postao je član SKOJ-a. Bio je ranjen u IV neprijateljskoj ofanzivi. Nakon ulaska u Prvu proletersku brigadu, poslije pet dana borbe u Prvoj proleterskoj, poginuo je u 18. godini.

Milan Radoš, rođen 1924. Godine 1942. odlazi u Mosečki odred, a potom u 3. dalmatinsku brigadu. Naročito se ističe u nošenju ranjenika od Neretve do Nevesinja. Zbog izuzetne hrabrosti i zalaganja u izvršavanju svih zadataka postao je član SKOJ-a, u februaru 1943. godine. Poginuo je u 1. proleterskoj

brigadi u posljednjem obroču V neprijateljske ofanzive, nakon četvrtog dana dolaska u nju.

Uroš Sušak, rođen 1921. godine. Godine 1942. odlazi u Mosečki partizanski odred i pri formiranju 3. dalmatinske brigade ulazi u njen sastav, kao puškomitraljezac. U ono vrijeme puškomitraljez je mogao dobiti samo provjereni i hrabri borac. Njegov puškomitraljez je vrlo važnu ulogu odigrao na Plas-grebenu, gdje je pustio četničku kolonu na svega dvadeset metara, a onda ih pokosio. Na tom mjestu našli smo sedam četnika mrtvih, a nekoliko ih je bilo ranjenih. I on je bio ranjen od tih četnika. Clan SKOJ-a postao je februara 1943. godine. Kada se rasformirala naša brigada, Uroš ulazi u sastav 3. bataljona 1. proleterske brigade. Poginuo je 13. rujna 1943. godine, kao borac ove brigade.

Stevo Sušak, rođen 1920. godine. Godine 1942. s ostalim drugovima odlazi u Mosečki odred, a zatim po formiranju 3. dalmatinske brigade 12. studenoga 1942. ulazi u njen sastav. Početkom 1943. postao je član SKOJ-a i desetar u 2. četi. Kada je rasformirana naša 3. dalmatinska, ušao je u 1. proletersku brigadu u 3. kragujevački bataljon. Poginuo je 15. lipnja 1943. godine, posljednjeg dana u V neprijateljskoj ofanzivi.

Đuro-Đoka Sušak, rođen 1914. godine. 1942. došao je s ostalima u Mosečki odred, a kada se formirala 3. dalmatinska brigada ulazi u njen sastav. Ostao je i dalje staložen i miran, vrlo iskren, pošten i hrabar. U borbama oko Knina početkom januara 1943. godine bio je teže ranjen u borbi s četnicima, tako da je bio na nosilima sve do pred V neprijateljsku ofanzivu. Pri rasformiranju naše brigade ulazi u 1. proletersku, u 3. kragujevački bataljon. Poginuo je 9. juna 1943. godine pred Balinovcem.

Navečer 14. juna, Vrhovni komandant naredio je, da se naše snage potpuno odlijepe od neprijatelja i da izvrše pokret prema istočnoj Bosni. Poslije prelaska pruge Sarajevo—Višegrad, glavna operativna grupacija se razvila u tri napadne okolne i započela novu protivofanzivu kroz istočnu Bosnu. Prva proleterska brigada, odnosno njen Treći kragujevački i Šesti beogradski bataljon, zauzeli su na juriš, usred bijela dana, Han-Pijesak, 24. juna, bez gubitaka. Nanijeli smo velike gubitke ustašama francetićeve crne legije, i zarobili velike količine hrane, oružja i municije.

Dana 25/26. juna zauzeli smo Vlasenicu i zarobili nekoliko stotina domobrana i ustaša, zaplijenili smo velike količine vojne opreme i hrane. U toj borbi poginuo je komesar Treće čete kragujevačkog bataljona, narodni heroj Ante Bilobrk-Zila. Zatim 4/5. jula 1943. godine napadamo na Zvornik grad koji leži na samoj rijeci Drini, koji razdvaja Bosnu od Srbije. Čitavu noć napadamo tvrđavu »Kulu Grad«, jako i dobro utvrđenje i obezbjeđenje za ulazak u Zvornik. Oko 7 sati ulazimo u sam grad i do 10 vodimo ulične borbe s ustašama, crnom legijom i domobranima. Strašan je bio prizor kada su ustaše i domobrani u panici počeli bježati preko mosta za Srbiju. Most se zaglavio. Na tu rulju otvaramo uragansku vatru iz svih mitraljeza, puškomitraljeza, minobacača i artiljerije. Padaju u Drinu kao klasje pšenice. Drina se zacrvenila od krvi. Nigdje nisam za vrijeme Drugog svjetskog rata vidio toliko mrtvih i ranjenih, na tako malom prostoru. Siguran sam da ih je na mostu poginulo nekoliko stotina. Zarobili smo nekoliko ustaša i domobrana i veliku količinu ratnog materijala, topova, pušaka, mitraljeza i municije. Iz našeg bataljona poginulo je 9 boraca, među njima poginula su i dva Dalmatinca: Ivo Mikulandra i Budo Lalić.

Za vrijeme borbi od Zvornika, moja četa, koja je bila na obezbjeđenju, uslijed jakog neprijateljskog protivudara od pravca Tuzle, biva odsječena od Prve proleterske brigade. Nakon dva dana lutanja, povezali smo se sa Prvom vojvođanskom brigadom u kojoj sam ostao do završetka rata. U Prvoj vojvođanskoj brigadi bio sam komandant prvog bataljona, a u borbama za oslobođenje Beograda postavljen (Sam za komandanta Šeste vojvođanske brigade na kojoj me dužnosti i zatekao kraj rata.

Kada sam u augustu 1944. godine za vrijeme VII neprijateljske ofanzive prešao istim ovim stazama V neprijateljske ofanzive sa Prvom vojvođanskom brigadom, u kojoj sam se nalazio kao komandant bataljona, vidio sam strašan i jeziv prizor. I danas mi je sve to pred očima. Sa vojvođanima prošao sam od Miljevine, Zelengore, Pive, Tare, Durmitora, pa sve do ispred Pljevalja. Na tom putu vidio sam na hiljade ljudskih kostura, samara, slomljenih pušaka, municije, čaura, bombi i šljemova. Najstravičnija je slika ona što sam je vidio u dolini Sutjeske: na malom prostoru na stotine i stotine ljudskih lubanja. Vjerojatno je tu bio jedan dio bolnice. Ove lubanje i kosti su lubanje i kosti svih naših boraca i naroda i narodnosti, ovo su lubanje i kosti naših junaka, heroja, koji su dali svoje mlade živote za slobodu i neraskidivo bratstvo i jedinstvo naših naroda. Gdje su bila sela, sada su se vidjela samo zgarišta. Sve je bilo zapaljeno. Prava pustoš. Pričali su mi seljaci kako su Nijemci i Bugari ubijali i palili kuće, kolibe, kako su im svu stoku odnosili. Strijeljali su djecu, žene stare i sve redom, na koga su naišli. Pričali su kako su Nijemci prečišćavali svaki žbun, svaki kutak zemljišta i nailazili na iznemogle borce, bolesnike, ranjenike i na dijelove Treće i Sedme divizije. Kao pomahnitale zvijeri, takmičili su se tko će više da pobije ranjenika i bolesnika koji su se razboljeli od tifusa. Kada im je bilo jasno da glavna operativna grupa sa Vrhovnim štabom i drugom Titom izlaze iz obruča, onda su se bacili na teške ranjenike, bolesne i iznemogle borce, koji su branili svoju domovinu, svoju slobodu i svoju čast. Ni jedan ranjenik, niti bolesnik iz Centralne bolnice, nije bio neotkriven. U pretraživanju terena Nijemcima su pomagali specijalno dresirani psi, tragači. Mnoge ranjene i bolesne drugove psi su rastrgali.

KRAJ RANJENIKA

Sto izdvojiti iz tih najtežih dana narodnooslobodilačke borbe?

Svakodnevno borba, marševi, njega ranjenika, glad, smrt.

Ipak, ispričat ću kako sam pukim slučajem ostala živa.

Poslije jednodnevne borbe zastali smo u jednoj šumi da se odmorimo.

Bio je sumrak. Ja sam sjela kraj bukve i zaspala. Ceta je krenula i, pošto je već pao mrak, nisu ni primijetili da sam ostala. Kada sam se probudila, nigdje nikoga. Trebalo je uložiti krajnji napor da se puzeći popnem uz jedno koso brdo. Zaustavi me stražar Druge čete i uputi mojima.

Priključila sam se svojoj četi i u svanuće smo krenuli istim putem natrag. Kad smo stigli na ovo mjesto gdje sam noć prije zaspala, imala sam što i vidjeti: jedan drug iz naše čete, koji je također bio zaspao, ležao je zaklan. Da se na vrijeme nisam probudila, i ja bih doživjela istu sudbinu.

Koliko je Sutjeska dala žrtava, najbolje govori podatak da je moj bataljon prije bitke imao 120 boraca, a posle svega 18, deset drugova i osam drugarica.

Evo još jednog detalja 1944. godine, za vrijeme napada na Sarajevo. Moja jedinica se nalazila u selu Lužine blizu Kaknja. Imali smo nekoliko ranjenika, među njima je najteži bio drug Pera Divljak. Bio je ranjen u želudac. Po zadatku komandanta brigade ostala sam u tom selu s ranjenikom. Komandant mi je saopćio da se moram brinuti o njemu. Presvukla sam se u seljačke haljine, tako da za mene i tog ranjenika nitko nije znao osim odborника. On nas je obilazio samo noću. Na sebi sam imala muslimanske dimije. Tako sam se 15 dana krila i previjala ranjenika kako sam najbolje znala. Teško je bilo nabavljati hranu, jer ranjenik nije smio svašta jesti. No, ipak sam uspjela tom drugu spasiti život.

Poslije žestokih napada Nijemci su se vratili u selo. Tu su se malo zadržali, dok se nisu najeli i napili, te su produžili, ali za mene i ranjenika to su bili najteži trenuci. Već sam bila spremna, ako slučajno naiđu u kuću da im kažemo da je on moj brat. Na brzinu smo dali sebi imena, ja sam bila Zuhra, a on Ibrahim. Ako budu pitah zašto on leži i šta mu je, on je trebao odgovoriti da je pošao da nasječe drva i da je neka vojska pripucala i ranila ga. Na sreću, Nijemci nas nisu našli.

U tom selu smo ostali sve do oslobođenja Sokolca.

Jednog tmurnog dana naišla su dva druga terenca. Uz njihovu pomoć angažirani su muškarci i žene da se ranjeni drug prebaci u Sokolac. Cijelu kišnu noć smo nosili ranjenog druga. U Sokolcu je bila naša 7. krajiška brigada. Svi su bili iznenađeni našim dolaskom, jer su misli da smo za vrijeme borbe pali neprijatelju u ruke. Tu je bilo radosti, zagrljaja, suza radosnica i pohvale od komandanta.

Iz Sokolca drug Pera je sa ostalim ranjenicima prebačen u sarajevsku bolnicu, a ja sam produžila sa jedinicom.

O sudbini ranjenika Pere nisam ništa znala sve do 1968. godine. Te godine na proslavi legendarne Sutjeske doživjela sam sretan trenutak vidjevši druga kojem sam spasila život. Cijeli dan smo proveli u razgovoru o prošlosti iz rata. On je tada živio u Sarajevu kao penzionirani major.

PREVRNUTI KAZAN

Ljeti 1943. godine, kada smo poslije mnogih borbi, dugih marševa i čestih gladovanja, došli na domak Zvornika, najzad mi se pružila prilika da svojim drugovima priredim odličan ručak. Bio sam glavni bataljonski kuhar. Vatru sam naložio i kazan postavio odmah iza položaja, u šipražju pored usamljene kuće u blizini rijeke Drinjače. Zajedno s pasuljom u kazanu se varilo i prilično junećeg mesa. Izgladnjeli borci jedva su dočekali čas da najzad dobro ručaju. Ali, ne lezi vraže! Jedna grupa ustaša uspjela se probiti u našu pozadinu i napasti našu komoru. U kući su se nalazila tri ili četiri borca, ostavljena tu da očiste pasulj za slijedeći obrok. Svi ostali bih su na položaju. Kad su ustaše otvorile vatru, borci su istrčali iz kuća i zauzeli položaj za obranu. U to je počela i artiljerijska vatra. Granate su udarale u blizini kazana. Brzo sam se sklonio pored same rijeke. Dotrčao je bataljonski kurir i prenio mi naređenje da smjesta ,prospem jelo iz kazana i da se povučem. Iako sam uviđao opasnost i znao da moramo skloniti komoru na sigurnije mjesto, bilo mi je žao proliti dragocjeni ručak, jedan među prvim valjanim ručkovima poslije tolikog gladovanja. Kurir mi je dva ili tri puta morao ponoviti naređenje. Tek tada sam prosuo kazan. Bijesan što drugovima propada tako dobar ručak. Nisam se čak ni sjetio da za sebe uzmem neki komad mesa prije nego što sam sve bacio. Natovario sam ispražnjeni kazan na konja i prebacio se na sigurnije mjesto.

Tako nam je neprijatelj iznenadnim prepadom pokvario željno očekivani ručak. To mu, naravno, nije mnogo pomoglo. Već sutradan Zvornik je bio slobodan. Nekima od ustaša nije ostalo ništa nego da pobjegnu — četnicima preko Drine u Srbiju!

Tokom kratkotrajnog bavljenja u Zvorniku bio sam svjedok još jednog nemilog događaja. Zbog nesmotrenosti, bolje reći zbog neshvaćanja opasnosti, na moje oči zamalo da izgubi glavu jedan stari Zvorničanin. Četnici i prebjege ustaše stalno su pucali s desne na lijevu obalu Drine. Jedno od opasnih mjesta bio je i prostor oko česme usred Zvornika. Mi bismo taj opasni prostor pretrčavali kako bismo se što prije dohvatili zaklona obližnjih kuća. U jednom trenutku primijetio sam starca koji je, ne sluteći opasnost, došao mirno i polako do česme u namjeri da uzme vodu. Doviknuo sam mu da odmah bježi u zaklon. On me nije shvatio. Na starčevu nesreću baš u taj čas pogodi ga jedan metak i on, okrenuvši se prvo oko sebe, pade kraj česme. Kada je starac ležeći počeo da kuka, nas nekolicina, ne misleći na opasnost, priskočismo mu i prenesemo ga u zaklon. Stari je, na sreću, bio samo lakše ranjen u kuk. Čak je uspio da na vlastitim nogama, hramajući, dođe do svoje kuće.

Ovo su samo dva od mnogih sjećanja iz vremena dok sam se nalazio u Beogradskom bataljonu. Inače, najveću radost mi i danas prčinjava sjećanje na one trenutke slavnih dana našega bataljona kada smo koračali sa široko razvijenom proleterskom zastavom na čelu. Cesto bismo tada svi pjevali onu poznatu partizansku pjesmu »Nasred gore Romanije, crveni se barjak vije«.

»TI NE MOŽEŠ BITI RAZBOJNIK, SINE!«

Čovjek na čijem je licu ostao trag teškog vremena ponovo ide putevima Prve proleterske brigade. Onim istim stazama kojim je išao prije trideset godina. Doduše, ovoga časa ne ide pješke već mislima. Istina, Jerko Belamarić nađe vremena svake godine da s organizacijom »Prijatelji Sutjeske«, osnovanom u Zadru pod njegovim rukovodstvom, obiđe Sutjesku tragom pete neprijateljeve ofanzive. Sad priča:

— Nakon teške borbe na Vučevu, naša Treća dalmatinska brigada se rasformirala. Jedan dio nas upućen je u sastav Prve proleterske brigade. I mi smo krenuli za tom brigadom — prisjeća se Jerko Belamarić. — Ali ona je uvijek išla ispred nas za jedan dan. Prešli smo Sutjesku, Balinovac, Mrkalj-Klade, Miljevinu ... i negdje na kosi poviše sela Donji Budanj stigli smo je. Bridaga je već vodila borbu, mene su s četom, koju dovedoh iz Treće dalmatinske brigade, rasporedili u Prvi (lovčenski) bataljon. Nije bilo nikakvog prijema, jednostavno kad smo prišli, netko je viknuo:

»Drugovi Dalmatinci, vi na desno krilo, požurite!«

— I ooslije sat-dva završi se borba. Na putu ostadoše kamioni puni bicikla, mitraljeza, odijela, municije i namirnica. Svaka desetina naoružana je sa po jednim »šaracem« i municijom — koliko je tko mogao da ponese. A onda: sutradan ili prekosutra naiđe neka motorizirana kolona, preko hiljadu ljudi. Iza svakog grma čekalo je automatsko oružje. Naš vatreni, udar bio je snažan. Držao sam s vodom jednu kosu. Bilo mi je naređeno: zadržati je.

Nijemci su navaljivali nekoliko puta u toku dana, ali uzalud — nisu se mogli probiti. Jedan »šarac« zadavao je teškoće Jerkovom vodu. Kad bi tko pomolio glavu, bio je pogođen, a oni mu ništa nisu mogli. Dođe drugarica Stanica, zamjenik komesara čete i pita:

»Jerko, šta ima novoga?«

— Eto vidiš ... — požalih joj se na »šarac«. Kad eto ti odnekud zamjenika komandanta bataljona.

— »Štaaa?« — zainteresira se on.

— Ništa velim: imamo teškoća s jednim mitraljezom ispred nas. Od njega trpimo gubitke.

— »Pa zašto, Jerko, ine tražiš našeg Jakšu bacačiju?« — pita me.

— Otkud sam ja za to znao. Rekoh mu to. On ode i zatim ubrzo dođe Jakša i postavi onaj mali minobacač. I prvom minom u mitraljesko gnijezdo. Oba Nijemca se tu svališe. Zarobismo tu »šarac« i tri-četiri hiljade metaka. »Imah još koji da se ispred tvoje čete kočeperi, čöče?« — zvrču okom proleter a potom zametnu minobacač preko ramena i pognuto pođe u sastav svoje čete.

Kad je zapovijedio Vrhovni komandant pokret ka Bosni, Prva je krenula preko pruge Sarajevo—Višegrad.

Dva dana smo marširah bespućem — priča on. — Sutjeska je već daleko za nama. Pred našom jedinicom nije bilo prepreka. Kud navali — tu prođe. E, lipo zvuči riječ proleter, ali nije bilo lako biti. Ako ne vodimo borbu, marširamo... Napokon, dat je odmor u jednom bosanskom selu podno zaobljene kose. Selo je, vidjelo se, bilo bogatije.

I samo što se stroj poremeti, proleter i se opustiše: netko sjeo, netko podmetnuo ranac pod glavu da se malo protegne, raskopčali se mnogi, kad javiše zbor. Ustajemo umorni i zauzimamo mjesto po četama u bataljonu. Odnekud dođe i komesar bataljona Krsto Bajić.

»U ovome mjestu ćemo se malo odmoriti« — kaže on. — »Selo je zavedeno, jedan broj ljudi iz njega nalazi se u ustašama. Dosad, izgleda, nisu dolazili partizani u ovaj kraj. Stoga, drugovi Hrvati, obraća se nama Dalmatincima, zavisit će ne malo od vas kakvo će ubuduće stanovnici ovog sela imati mišljenje o nama ...«

Seljaci su ubrzo zatim došli radi rasporeda po kućama. Kad dođe jedna žena srednjih godina, komesar odredi moju grupu da pođe s njom. Idući put sela, žena šuti i gleda ispred sebe. »Ja nemam ništa, sirotica sam i poštena žena«, poče odjednom da se jadikuje. U redu, majko, velim, idemo k vama samo malo da se odmorimo. Ne plašite se, mi smo partizani... narodna vojska.

Kad uđosmo između kuća, ona zamače i nestade. Kao da potonu negdje. Mi gore-dolje, kad: stoji ona iza jednih vrata okrenuta k nekom religioznom napisu, gleda u strop i moli se bogu. Oči joj stadoše kad nas spazi.

— Hvaljen Isus, majko; — kažem.

Žena odgovori i tren zadrža pogled na meni. Više nije bila izbezumljena kao malo prije.

— »A kako to, sine?« — Ti si Hrvat? — poče ona pomalo zbunjeno i s nevjericom.

— Jesam, majko... I ovaj je Hrvat, rukom pokazujem na Boška Troškota, a ovaj do njega Srbin, a ovo Crnogorac... — razvezao ti ja politički.

Kad spomenuh i Srbina među nama, vidim ja: trgnu se ona malo, ali mirno saslušala moje propovijadanje, a potom upita:

»Kako to — zajedno?!«, tu trenu zastade, pa nesigurno nastavi, »a Srbi kolju Hrvate?«.

— To je, majko, samo propaganda. Evo, ja i ovaj Srbin smo zajedno dvije godine, živimo kao prava braća, zajedno se borimo protiv fašizma, dijelimo dobro i zlo, štono se ikaže. Jedan za drugog i život ćemo dat ako ustriba. Cigaretu zajednički pušimo, jabuku dijelimo, bilo šta ...

Da bih tu zavedenu ženu ubijedio da sam stvarno Hrvat, jer vidim, sve više sumnja, počeh da joj pričam o crkvenoj katoličkoj hijerarhiji i običajima crkve. Dok sam o tome pričao, zainteresirano me slušala. Kako sam kao dječak išao u crkvu, upitao sam je da li dozvoljava da joj otpjevam »Gloria in excelsis deo«. Pristala je. I sad ti ja, horovođa proleterskog bataljona, glorijsku započnem. Neki drugovi, koji su to znali kao i ja iz dječjih dana, pratili su me.

U kući je sve treperalo od pjesme.

»Eee, sine, ti ne možeš biti razbojnik kad tako lijepo pjevaš« — reče i ponudi nam da sjednemo.

Donese zatim toliko kajmaka, sira i mlijeka, da nismo mogli sva petorica pojesti. Mi se najprije tobože, nećkamo i zahvaljujemo, izgovarajući da smo maloprije jeli, a ona: »Uzmite, dobri ljudi«. I, mi, gospe mi, »navalimo«. Za ručak nam je spremila cicvaru (pura s kajmakom). U međuvremenu razveze i ona priču. Kaže, ide u crkvu i moli se bogu ... Ispovijeda se ona nama pošteno. Čak nam ispriča da joj je muž ustaški natporučnik. Vidimo: sasvim izmijenila mišljenje o partizanima.

Sutradan me sreće komesar Bajić.

»Jerko, pjevaš ti dobro misu, a?« — dobaci mi u prolazu.

»Cuj ti, lipi moj čovik, mogu ti ja pjevat što god hoćeš. Samo reci — tu sam, ne ostajem mu dužan, a nisam ni želio da ise branim akoi me budu pozvali kao komunistu pred bataljonski biro, iako ljudski da ispričam istinu kako smo prošli kod žene ustaškog natporučnika.

Međutim, desilo se sasvim drugo nego što sam ja mislio. Poslije podne održana je bataljonska konferencija na kojoj je između ostalih pitanja bila i analiza boravka u selu. I umjesto da nam zamjere, kako sam mislio, komesar pohvali našu grupu pred svima.

»Jerkova grupa najbolje je izvršila zadatak. Tako valja raditi!« — rekao je tom prilikom komesar Bajić ...

Vlasenica je pala prije nego što smo i sanjah. Zatim smo zauzeli Drinjaču, pa Zvornik. Tu je naša Omladinska četa, ne bih se tu mnogo zadržao, napravila lom. Vodili smo tu i tamo još nekoliko borbi do Caparda. Zatim je naš Prvi bataljon dobio zadatak da ostane u zaštitnici Vrhovnog štaba u Petrovom polju kod Travnika. I tu smo se mi odmarah dvadeset jedan dan u jednoj vehkoj šumi. Ja ti od građa napravim kolibu i na nju napišem velikim slovima »Moj mir«. A toga naziva sam se sjetio: u Šibenskom kanalu bila je jedna vila koja se tako zvala. Dođe k meni komesar bataljona Krsto Bajić i pita:

— Ma otkud se, Jerko, sjeti da daš takav naziv tvojoj kolibi?

»Ovo je, zaista, moj mir poslije toliko borbi i patnji.«

Krsto Bajić, student iz Berana, bio je divan čovjek: i drug i komunista, i borac. Imao je razumijevanja za svakoga. Od mnogih mojih ratnih rukovodilaca dva sam posebno doživio: Steva Opačića koji je poginuo na Kapini kao komandant moga bataljona i Krstu Bajića, komesara mog bataljona iz Prve proleterske brigade, koji je pao kao komesar Krajiške brigade. Oba su proglašena narodnim herojima.

... Kad ode komesar Bajić, dođe malo kasnije Stanica — komesarova djevojka. Ne znam kako se zvala, a Stanica joj je bila partizansko ime. I ona je bila divan drug. Gleda, zaviruje unutra, pa će ti onda:

— Taman za nas dvoje. Ovdje ćemo nas dvoje večeras spavati — poče da me provocira.

»E, nećeš lipa moja. — Zbog tebe neću da idem na strijeljanje.«

Samo što to izgovorih, opet se pojavi komesar Bajić, i šaleći, dobaci mi:

— A je li tako, Jerko, a?

»Nemoj ti meni ništa govoriti, nego drugarici Stanici. Reci joj da se bolje ponaša da ne bih zbog njene ludosti izgubio glavu. Ako bude još tako postupala, izbacit ću je van — nerzvozno rekoh.«

On se nasmija. Onda pozva nas da izađemo napolje i tako stadosmo pred kolibu i on napravi snimak. Tu fotografiju i danas čuvam kao dragu uspomenu.

U Bajića su bila sva oličenja: discipliniran, pošten i hrabar. Proživljavao je sve što smo mi borci proživljavali. Jednog dana zove on mene kao horovođu bataljona. On je, pričalo se u bataljonu, još u gimnaziji svirao odlično na violini, crtao i bavio se filozofijom.

— Bi li ti skupio pjevače — reče. — Znaš: tu je drug Tito, pa da zapjevate malo.

«•Lipi moj čovik, znaš ti da su pjevači na položajima. — Tko će ih skupati».

— Ništa se ti ne sekiraj... kaže on i zovne kurire. — Otićeš do intendanta i reci mu da sam ja rekao da ti dade čturicu rakije za pjevače, valjda će bolje ići...

Odem ti ja intendantu i kažem mu da mi je rekao komesar da dade dvije čturice rakije za pjevače. I gospe mi, dade on meni dvije, i ja mu »•uzmem« još jednu, a šta je dvije čturice rakije za nas dvadeset pet, reci istinu?

Mi pjevali, »guckali« i počelo pomalo da nas hvata na »prazno«. Izađe drug Tito van, a mi baš ispod murve pivamo »Marjane, Marjane«. Netko me kucnu iza leđa i kaže: »Pijan si«. — ja taman da se okrenem, kad vidimo druga Tita. Komesar Bajić kaže: Ti si se, Jerko, napio. Branim se ja, a kad me upita koliko sam uzeo rakije od intendanta ja mu ispričah sve...

— E, nećeš, Jerko, više ni kap nikad dobiti — sastavi on obrve.

On je samo tako rekao. Kad je formirana Dvadeseta divizija, odrede mene da idem u polit-odjel te jedinice, a ja njemu kažem: »Ako ikako možeš, ostavi me u bataljonu«. I kad je to čuo, otišao je i uspio da me zadrži u bataljonu.

Šestog augusta drug Tito je održao partijski seminar s komunistima na kome je upoznao prisutne s nastalom situacijom, .nagovjestivši skorou kapitulaciju Italije...

Ubrzo nakon toga, Brigada je krenula na marš. Od Travnika preko Jajca i Duvna. Zaustavila se na domak mora, samo nekoliko kilometara ispred Splita. Ovog puta morao sam se rastati s proleterima, nikako me nije mogao zadržati ni komesar Bataljona Krsta Bajić, jer je naređeno da idem za rukovodioca u novoformiranu Četvrtu dalmatinsku brigadu. Na rastanku on mi je dao pištolj »beretu«. Obojica smo plakali. Bilo mi je .teško rastati se sa svojom Brigadom.

RAFAIL VLADIC

RANJEN MEĐU USTAŠAMA

Najteža borba u kojoj sam sudjelovao ibila je ona za oslobođenje Zvornika 4/5. srpnja 1943. godine.

Dan je bio kišovit i maglovit. Kao vođa bombaša određen sam da se privučemo tvrđavi poviše Zvornika. Trebalo je prije zauzeti tvrđavu, u kojoj je bio neprijatelj, pa tek napasti grad. >

Formirao jsam dvije grupe bombaša da sa dvije strane napadnemo tvrđavu, i to prije ponoći kako bi naše jedinice do zore zauzele grad. Krenuli smo ka tvrđavi puzeći, prešli neprijateljeve rovove i prikrali se zidinama. Mada smo bacili više bombi, nismo uspjeli uništiti neprijatelja, jer je tvrđava bila velika, tako da je uspio izići i zaposjesti rovove koje smo ranije prešli. Povukli su se i bombaši i sretno stigli do naših jedinica. Ja na žalost nisam. Ranjen u nogu, ostao isam u rovu u neposrednoj blizini Nijemaca. Tek pred

zoru naše su jedinice izvršile ponovni juriš i zauzele tvrđavu pa i grad, te sam i ja bio spašen.

U toj borbi zamalo da nisam od naših ubijen kao Švabo. Bilo je, naime mračno, i naše jedinice su se tako potajno privukle neprijateljskom rovu da im nisam uspio dati do znanja da sam i ja među [Nijemcima. Najteže mi je bilo biti s Nijemcima ranjen u istom rovu. Skinuo sam kapu s glave ^a ne bi Švabe primijetile da sam partizan i lsa zebnjom očekivao kada će naše jedinice ponovo jurišati i osloboditi mene i tvrđavu.

ANĐELKO MIOCEVIĆ

OD VLASENICE DO PETROVA POLJA

Vlasenica će mi ostati u trajnom sjećanju, jer sam tu bio ranjen. Odlaskom iz Miljevine 15. rujna 1943. godine i nakon što su jedinice NOVJ prešle u ofanzivu, borbe su vođene preko Jahorine i Romanije -u istočnoj Bosni. Šesti bataljon 1. proleterske oslobodio je Han-Pijesak. Pripremali smo se zatim za napad na Vlasenicu. Drug Krsto Bajić, politički komesar, i Stanka Glomazić, politički delegat, tražili su dobrovoljce bombaše članove KPJ i SKOJ-a za taj zadatak. Između ostalih, javio sam se i ja. Kada smo došli pred Vlasenicu, moja grupa bombaša podilazila je čuki iznad Vlasenice na kojoj su bili bunker i ustašama. Jza nas su išli puškomitraljefeci da nam brane odstupnicu i podrže naš svojom vatrom. Kada smo došli na propisnu udaljenost od bunkera, bacio sam dvije bombe i odvio treću. U tom času iz bunkera u našem pravcu poletila jedna ručna bomba. Eksplozirala pored mene i jedno parče me je ranilo u desni kuk. Osjetio sam jake bolove i oblila me krv. Naišli su drugovi Vojo Abramović, komandant bataljona i njegov zamjenik Spiro Špadijer, koji su me odatle izvukli u jedan mrtvi ugao, zatim su me drugovi i bolničarke uz pomoć konja otpremili do brigadnog saniteta.

U sanitetu sam previjen. Tada je šef saniteta bala drugarica koju su zvali »Carna«, a komandir saniteta Milan Bigović. Tog dana Vlasenica je oslobođena. U borbi je uništen cijeli garnizon, a »poginulo je oko 1300 ustaša i domobrana.

Iza oslobođenja Vlasenice, gdje je pao veliki ratni plijen, u naše ruke, naše jedinice su nastavile pokret prema Zvorniku preko prinjače. Na Zvorniku su se vodile žestoke borbe, a i na samom mostu preko Drine koji dijeli Srbiju od Bosne. Svima nam je teško pala vijeist o pogibiji komesara 1. proleterske divizije Filipa Kljajića-Fiće.

Nastavili sm pokret iz istočne u centralnu Bosnu. Na rijeci Bosni, na željezničku stanicu Nemila, Prvi bataljon je napravio zasjedu. Naišao je oklopni vlak. Napadali smo ga, ali bez uspjeha. Razvila se velika borba s jedne i druge strane. U toj borbi poginuo je iz naše čete Krsto Šupe, iz Konjevrate, općina Šibenik.

Od Nemile cijela Brigada je izišla na Vlašić, rajon Petrovog polja, gdje je ostala na odmoru nekoliko dana i osiguravala je Vrhovni štab. Za to vrijeme izvodili smo akcije prema Travniku, Turbetu, Kasabi i Gostilju, rijeci Ugar, Šipragama i Kotor Varoši.

Za to vrijeme smo oprali odjeću od ušiju i vakcinirali cijeli sastav. Vakcinirala nas je drugarica Dunja Vlahović i ostale bolničarke. U noći smo složili velike vatre da bi engleski i američki avioni znali gdje će bacati potrebnu nam pomoć. I zaista bacali su je poslije nekoliko noći.

NIKOLA BATINIĆ

»PUT JE SLOBODAN, KOMANDIRU«

Na čelu smo kolone brigade, s kojom se kreće i Vrhovni štab. Dvadeset peti srpnja južno od Olova. Krećemo se preko planine Zvijezda i Ravan i 31. izbijemo u dolinu rijeke Bosne, u rajonu željezničke stanice Vranduk i Nemila. Pred nama su ustaše u armirano-betonskim bunkerima i brane nam prolaz. Odlučeno je likvidirati ustašku posadu, porušiti prugu i most.

Prikradamo se. Po kazivanju vodiča, tu ispred nas su ustaški bunker. I zaista, iznenadni rafal uvjerio nas da smo na pravom putu. Nastavljamo, nečujno kretanje bez otvaranje vatre. To je naša provjerena taktika u noćnoj borbi. Naime, napadajući neprijatelja pretežno noću, mi smo uvijek nastojali da mu se približimo toliko da bi ga zatim snažnim bombaškim napadom i uzvikom »juriš proleter!« razbili. Ako bi nas neprijatelj prije otkrio za trenutak bi zastali, pritajili se i onda se nastavili nečujno približavati.

Te srpanjske noći ustaše nisu napuštale svoje bunkere. Otvorili su na nas bjesomučnu vatru iz puškomitraljeza. Bunker je zatvarao naš prolaz u dolinu rijeke. Nije ga bilo moguće obići. Pokušavamo vatrom pušaka, puškomitraljeza u puškarnice bunkera i bombama s udaljenosti od 15 do 20 metara neutralizirati njegovu vatru i otjerati ga. Ne uspijevamo.

Preko veze do mene dolazi naređenje komandira čete: »Neka se Nikola odmah javi komandiru Janku«. Puzim do komandira. On mi reče: »Ti znaš da smo borcima pred mrak saopćili da je naša četa na čelu kolone jednog dijela brigade. Likvidacijom ovog bunkera treba da prokrčimo put koloni ka rijeci Bosni, a time i da osiguramo prolaz Vrhovnom štabu i drugu Titu. Kao što vidiš, ustaše ovako ne možemo otjerati. Grupa bombaša treba da se prikrade bunkeru i likvidira ih. Evo ti dvije bombe. Kod ostalih boraca uzmi još koliko misliš da je potrebno[^] odredi još jednog druga i likvidirajte te zlikovce.«

Udaljavajući se od komandira, razmišljam. Mene je odredio i ostavio mi da biram svoga druga. Ali, za bilo kojeg od njih koji u ovoj mračnoj noći pođe sa mnom da zajednički pređemo ovih desetak metara može to biti kobno, može to biti naša posljednja bitka. I sjetih se, tu na lijevom krilu nalazi se moj drug, mještani Franjo Rafaneli, pekarski radnik iz Makarske, koji se

upravo danas vratio iz bolnice. Prilazim mu i kažem: »Frane, idemo nas dvojica da ubacimo bombe u ovaj bunker. Evo uzmi tri bombe i krećemo. Pazi, pazi oprezno.«

Prikradamo se bodljikavoj žici, a iz bunkera suklja rafal puškomitraljeza. Zastajem, priljubljujem se još više »majci« zemlji. Odjednom iza mene Frane šapatom doziva: »Nikola, benti gospu ranilo me u nogu! Evo kaikve sam ti ja sriče. Danas, sav radostan što sam sa svojim drugovima u četi, a sad opet moram u bolnicu. Ko je od nas dvojice baksuz?«

Ovaj opori humor karakteristika je prekaljenih boraca. Pomažem mu da se zajedno vratimo do glavnine čete. Komandir čete me požuruje. Iz mraka do nas dopuzi Jure Odak, Neretvanin, iz sela Slivna. moj drug iz omladinske čete »Josip Jurčević«, i kaže: »Nikola, vidio sam Franu u prolazu ka previjalištu. Ispričao mi je što vam se dogodilo. Ako se slažeš, idemo nas dvojica.«

Ovog puta imamo više sreće. Prolazimo ispod bodljikave žice uzajamno se pomažući i prilazimo puzeći nečujno do zidova bunkera. Čujemo razgovor među ustašama: »Majku im komunističku, neće, vala, oni proći ove noći. Ibro dajder još jedan sanžer da bude pri ruci da im zapaprmo.« Iznad naših glava ustaše tuku učestalim rafalima. To je znak da nas nisu otkrili. Koristimo to da se dogovorimo o istovremenom ubacivanju bombi u bunker. Ubacujemo ih i čujemo komešanje. Odjednom snažna eksplozija. Nastaje tišina. Ulazim oprezno u bunker. Posada bunkera je likvidirana, preživjelih nema. Komandir čete doziva: »Nikola, ima li živih.« »Nema, rekoh, put je slobodan«.

STEVAN ROGLIĆ

ZANIMLJIVO JE BILO U SPLITU

Fašistička Italija, do nedavno moćna i ponosna u društvu svoga saveznika Nemačke, sve više poslustajs. Gubi snagu i raspada se upravo onako kako su se, kao po nekom neumitnom zakonu, raspali u prošlosti svi oni silni koji su posezali za tuđim.

To osjećaju li vide svi — i brojni neprijatelji fašizma i oni koji fašizam čine i vole i na razne načine podupiru i pomažu.

Na jugo,slovenskom nebu ne vide se više obesne »savoje« i »kaproni«, koji su, koliko juče, sejale smrt po našim gradovima i poljima.

Karabinjeri, bersalijeri i crnokošuljaši sklonili su se u svoje dobro utvrđene garnizone odakle retko i bojažljivo izlaze. Umesto toga često se, na samo njima svojstven — bučan i praskav način, oglašavaju topovskim i mitraljeskim pucnjevima. Time kao da su želeld da kažu i da nekako stave do znanja okolini da su još živi, da su tu i da za njih još nije sve izgubljeno. Ali ne za dugo. Jer, već 9. septembra 1943. dolazi do očekivane kapitulacije Italije, ikoja pod uticajem poraza na svim frontovima i nezadovoljstva svoga naroda ratom i uopšte fašističkim režimom, nije mogla da nade drugi put i bolje rešenje.

Istoga dana, Prva proleTERSka brigada, s ostalim jedinicama Prve proleTERSke divizije, prebacuje se, po odluci Vrhovnog štaba NOV i POJ, iz rejona Travnika i Jajca u srednju Dalmaciju gde nije bilo dovoljno naših snaga.

U okviru toga manevra, Treći kragujevački bataljon se, od sela Pidriša kod Prozora, prebacuje usiljenim maršem — pešice i kamionima do Splita.

Sela u koja bi makar i za trenutak zastali da malo predahnemo dobroćudni dalmatinski seljaci dočekivali su nas vinom, slatkim smokvama, grožđem i srdačnim pozdravima i zagrljajima. Ali mnogi od njih i sa suzama u očima. Jer, oni su saznavali od mladih Dalmatinka i Dalmatinaca koji su se nalazili u našem bataljonu o pogibiji svojih najmilijih — ćerki i sinova u ljutim bojama koje smo vodili u četvrtoj i petoj ofenzivi s Nemcima, Italijanima, ustašama i četnicima.

Svi smo vidljivo uzbuđeni i izuzetno dobro raspoloženi. Ali ne samo i najviše zbog kapitulacije Italije, jer, to smo već i očekivali a i smatrah i primili kao nešto što je normalno i što se moralo dogoditi i što će danas-sutra snaći Nemačku i Japan.

Skoro niko od nas nije nikada do tada vidio ili boravio u Splitu — velikom, lepom i po mnogo čemu neobičnom i interesantnom gradu, a velika većina ni na moru. Zbog toga nam je u Splitu sve novo, nepoznato i lepo. Sve nam je zanimljivo, sve nas interesuje. Kuće ovog primorskog grada su nekako drugačije od onih u našem kraju, a njegove ulice uzane. Vazduh nas svojom toplinom i neobičnim mirisom prijatno zapahnuje i prosto opija. Kažu nam da je to miris joda, algi i drugih sastojaka mora koji vetar, zajedno sa mirisom lišća i cveta mediteranske vegetacije, raznosi svuda okolo.

U Splitu je, čujemo od nekih meštana, (upala italijanska vojska odavno — još 15. aprila 1941. godine, pošto ga je prethodno varvarski bo-mbardovala iz vazduha. Od njih saznajemo i mnoge druge pojedinosti o ovom lepom gradu. Takozvanim Rimskim sporazumom od maja 1941. Split je anektiran Italiji; u Splitu je za svo vreme italijanske okupacije bilo sedište fašističke prefektуре i italijanskog 6. i 18. armijskog korpusa, 2. armije; Split je, i pored velikog terora okupatora, bio centar ustanka Dalmacije; Split je . . .

Učestvujemo u razoružavanju i obuzdavanju divizije »Bergamo«, zatim nekih artiljerijskih, inžinjerijskih, posadnih, karabinijskih i drugih italijanskih jedinica koje su se zatekle u Splitu u momentu kapitulacije.¹

Pred nama su hiljade vojnika, podoficira i oficira i njihovo brojno naoružanje i oprema različite namene — topovi i mitraljezi, tenkovi, borna kola, automobili raznog porekla, oblika i boja, motorbitikli i brodovi, koji pripadaju neslavnoj prošlosti bivše italijanske vojske. Oni sada čine običnu hrpu koja nema nikakvu borbenu vrednost. Međutim, ta hrpa nam stvara i mnoge probleme i nameće brojne obaveze, čak i međunarodnog karaktera.

Patrolama, stražama i na druge načine, održavamo danonoćno red u jednom delu grada koji nam je ukazao toplo gostoprimstvo i bio poveren na čuvanje. Obezbeđujemo delom snaga bataljona s isturenog položaja ovaj grad, kao da je to naš drugi Kragujevac, od Nemaca i ustaša koji neprekidno pokušavaju da ga ugroze prodorom iz Omiša. Pre loga, dok smo se nalazili kod Aržana, Split smo štitili i iz pravca Imotskog.

¹ U ime Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KPJ u Split je već 8. septembra 1943. stigao Ivo Lola Ribar radi pregovora sa komandantom divizije »Bergamo« o daljoj sudbini italijanske vojske u ovom regionu.

Ostale jedinice bataljona razmeštene su po maslinjacima u Stobreču i na Bačvicama, a neki borci i u reprezentativnom hotelu »Bačvice«.

Lepe i sunčane dane ovog »letnjeg« septembra koristimo koliko god to prilike na frontu dozvoljavaju. Plivači, većina tzv. »kućecim stilom« koji je bio jedino poznat i dobro negovan na Lepeničkim »plažama«, otiskuju se odvažno dalje od lepo uređene obale kupališta »Bačvice« i' obala divljih plaža. Oni drugi – iz Srbije, Bosne, neki i iz Dalmacije, »drže se čvrsto obale« ii budno i strogo vode računa da im voda ne pređe preko kolena. Gledajfu neprekidno na sve strane oko sebe. Brižljivo paze da ih talasi nekud ne odnesu, da im slana voda ne uđe u oči i uši, da ih u tome »oslobode« i »pokrenu«, ratoborno reaguju.

Neki drugovi se čude tome što je more tako veliko i duboko, što je slano. Ne veruju da u njemu nema žaba i zmija, a ni tome da u njemu žive nekakvi morski psi koji čoveku nisu naklonjeni i verni kao oni s kopna. Ne veruju ni u to da se u moru ne mogu prati, pa to diskretno sami proveravaju najfinijim italijanskim sapunom.

Mane² i neki drugi koji se »drže obale« ubadaju se na ježa. Ljute se i zbog toga kude more i, razume se, hvale Jankov. Popov, Ljubin i druge Lepeničke virove kojima »nema njgde ravna«. Neki njegovi jednomišljenici podržavaju ga u tome, dok drugi – većinom Dalmatinci, koji se sa time ne slažu, hvale svoje lipo i beskrajno more i njegovo bogatstvo srdelama, skušama, raznim školjkama, suncem.

Neko uhvati ribu. Mnogi mu pritrčaše da vide kako izgleda. Začas se stvori neprobojan krug oko ovog »ribolovca«. Kroz обруč pokušava da se probije i Dalmatinac Ivo koji, zbog toga što je živeo daleko od obale mora, nije nikada u životu video ribu. Kada u tome ne uspeva, uzvikuje rezignirano:

– Asti gospu, daj da jednom vidim kako izgleda ta riba!

U tom trenutku, u vazduhu se pojavi grupa aviona. Napraviše nekoliko krugova iznad naših glava i počеше nemilosrdno da bombarduju i mitraljiraju logor italijanskih zarobljenika u Splitu. Gale³ Ijutito primeti:

– Pa čiji su sad ovo avioni, sunce im nebesko?!

– Nemački, ludo jedna! Zar ne vidiš kukaste krstove – odgovori mu skoro u isti glas nekolicina.

– A ha, opet će Gale – znači nemački?! A gde su oni što govore da je sa ratom svršeno?! More, vidim ja da nam Švabe spremaju kolač. Samo nam još treba da nas i s mora napadnu. Pogledajte ga, drugovi, samo kako je veliko i besno! Ala hi to bilo lepo. Da mi je samo znati kako bi se tu borili oni neplivači.

Ovim, inače često sasvim ozbiljnim zbivanjima, meditacijama i razgovorima, davao je, kao i uvek, šaljiv ton Laza Flegel.⁴ Ali nije ni slutio da će i njemu ubrzo doći »crni petak«. Sa italijanskim šoferom Vaspaziijanom krenuo je jedne večeri motorbiciklom »guzzi« da, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, obavi neki hitan posao u Lovreću. U brzini, a i zbog tamne noći, pogreše oni, pa umesto da kod Stobreča skrenu levo za Lovreć. produže puitem pravo za Omiš. Gurali bi oni ko zna dokle, da ih Nemci ne zaustaviše u samom predgrađu Omiša. Kad su se prenuli i videli gde su i pred kime se nala-

² Milan Dorđević, pukovnik avijacije.

³ Dragan Petrović, pukovnik avijacije.
Lazar Savićević, glavni inspektor za civilni vazduhoplovni saobraćaj Savezne uprave za civilnu vazdušnu plovidbu.

ze, okrenuše, ni samji ne znajući kako, motorbicikl i pred, tafcode, zbunjenim i preplašenim Nemcima, dadoše gas i »kao bez glave« nagnaše u bekstvo. Više srećom nego znanjem »izvukoše oni živu glavu« iz te neprijatne i nepredviđene situacije.

Smeh, naročito »neplivača«. dostigao je vrhunac kada Flegel, završavajući priču, sasvim ozbiljno i pomalo naivno reče, da ga je njegov »lični« šofer Vas-pazijan, u znak izvinjenja za učinjenu grešku u orijentaciji i navigaciji, po-zvao ljubazno da dođe kod njega u goste u Rim — naravno, posle završetka rata.

Dani u Splitu prolaze nam brzo i neprimetno. Oni nam neprekidno donose mnoge radosti i nova saznanja, a i mnoge probleme i obaveze.

Skoro svako veče organizuju se razne prigodne kulturno-zabavne priredbe za narod, a i za naše borce. One su redovno uspele i posećene do te mere da se u saii, u kojoj nitko ne sedi, ne može prosto da uđe. Posle priredbe se pleše. U tome nam ni malo ne smetaju glomazna i teška partizanska odeća, obuća i naoružanje — iltalijanske cokule, nemačke čizme ih bosanske »vrce«, uprtaci, ručne bombe i pištolji okačeni o kaiš, mašinke i dr. takode raznog nacionalnog porekla, od kojih se ni u ovoj prilici nismo rastajali, a sa kojima su, u većini slučajeva bila opremljena oba plesna para.

U gradu se održavaju razni politički zborovi i mitinzi, posebno za omladi-nu. Na jednom velikom narodnom zboru govorio je i politički komesar naše divizije Plavi⁰ o daljoj borbi protiv fašizma i, u vezi s time, o potrebi mobili-zacije svih snaga i sredstava. Zbog oslobođenja Splita i, kako je onda izgledalo, brzog završetka rata, narod je masovno stupao u partizane. Za svega nekoliko dana u partizane stupa preko 6.000, uglavnom omladinaca i omladinka iz Spli-ta, od kojih je formirana Četvrta splitska brigada.

I naš bataljon, kao i ostali batalioni Prve proleterske brigade, dobio je iz Splita i okolnih mesta kroz koja je prolazio značajnu popunu s ljudima. Sem toga, od italijanskih vojnika, podoficira i oficira, koji su se dobrovoljno javili da se zajedno s nama bore protiv fašizma, 13. septembra 1943. godine formiran ie u Splitu novi bataljon naše brigade koji je dobio naziv »Garibaldi«.⁶

Grupice naših drugova i drugarica i po koja meštanka šetaju u »slobod-nom« vremenu splitskom rivom. Čakulaju oni o svemu i svačemu, dive se lepota-rna mora i snevaju o brzom završetku rata, o slobodi, ljubavi . .

Pozno na večer, primećuju se u splitskoj luci poveće grupe vojnika i ofi-cira bivše italijanske vojske okružene našim stražarima. Natovareni prepunim ruksazima, čebadima i drugim prtljagama, žurno i bojažljivo se ukrcavaju u brodove koji će ih odneti u njihovu domovinu.

Naš drug Žiža⁷ ne odobrava taj akt. Podržavaju ga u tome i mnogi drugi:
— Zar Italijane, koji su nam toliko jada i zla naneli, šaljemo kući da mlilit-no i udobno žive u slobodi?!

— More ja bi nji. . . dodaje ljutito Milovan.⁸

— Ama nemojte tako, drugovi, upada im u reč Prvoslav, inače predratni pravnik i znalački objašnjava.⁹ Pa znate li vi šta kaže Ženevska konvencija o ratnim zarobljenicima . . . ?

⁵ Mijlako Todorović.

⁶ Istovremeno je i u 3. krajiškoj brigadi naše divizije formiran od ljudstva bivše italijan-ske vojske bataljon koji je nazvan »Meteori«.

⁷ Zivko Grujić, sada živi u Beogradu.

⁸ Milovan Ivković, rezervni pukovnik JNA, sada živi u Beogradu.

⁹ Prvoslav Vasiljević, generalni direktor jugoslavenske zajednice PTT.

— More, kakva, bre, konvencija — dovikuje mu Žiža. — A što ti to nisi ranije rekao Italijanima? Idi sada, nije još kasno, pa to reci Nemcima koji mučki ubijaju naše -ranjene drugove. Eto i pre neki dan su čak bombardovali iz vazduha logor svojih dojučerašnjih saveznika?

— Eto vidiš, Talijani su ipak bolji od Nemaca, našali se neko. Oni su uvideli da rat nije dobra stvar pa su kapitulirali, a neki su čak i odlučili da se zajedno sa nama bore protiv nemačkog fašizma. A Nemci...? da se zajedno sa nama bore protiv nemačkog fašizma. A Nemci...?

— Jes, ubio ih gospod bog! Pa oni, bre, i ne sanjaju o tome — dodaje drugi.

I zaista, Nemci su se još uvek tako držali i oholo ponašali kao da su sasvim blizu pobeđi. Sa kapitulacijom Italije nisu se nikako mirili. Na to su bili besni i ozlojeđeni. To su sve više i na razne načine ispoljavali.

Split je počela svakodnevno da bombarduje nemačka avijacija. Da bi sprečile evakuaciju ogromnog ratnog plena iz Splita i razoružavanje i političko pridobijanje italijanskih garnizona duž jadranske obale, jake nemačko-ustaške snage približavale su mu se i pretile sa kopna i mora.¹⁰

Ubrzo, na prilazima Splita, vodili smo neprekidno teške borbe s jedinicom nemačke SS divizije »-Princ Eugen«, 92. motorizovanog puka i ustaškim koje su, nadirući iz pravca Like i Mostara, pokušavale da prodru u njega.

Da bi ih se u tome otežalo i onemogućilo, preduzete su mnoge mere. Pored ostalih, i naš bataljon se 25. septembra ponovo hitno prebacuje na cestu Imotski—Sinj kod Lovreća.

Premoreni od napornog marša, ne uspevši čak ni da se srede i zauzmu položaje, borci Kragujevačkog bataljona izvojevali su tog istog dana, kako to vojnici obično kažu, »shoda« još jednu lepu pobeđu.

U kratkotrajnoj, ali žestokoj borbi, razbili su u paramparčad i potpuno uništili nemačku motorizovanu kolonu koja se od Imotskog probijala za Split. Tom prilikom izgorela su u sopstvenoj buktinji 4 oklopljena borna kola sa svim članovima posade, a zaplenjena i odmah toga zapaljena i na druge načine uništena 8 kamiona krcata municijom, benzinom i drugim ratnim materijalom, 2 motocikla i 1 haubica od 122 mm.

Tom prilikom poginulo je 12, a zarobljeno 4 nemačkih vojnika i oficira. Svega 3 Nemca uspela su da se, više ne prevaru, izvuku i umaknu luksuznim automobilom. Sreća im je ovoga puta bila zaista naklonjena. Ili, slučaj je možda ipak hteo da neko ostane živ, da bi ispričao svojimima kako je toga dana bilo kod Lovreća.

Možda malo čudno, ali stvarno i potpuno istinito je, da je sticajem raznih okolnosti, na našoj strani bio samo jedan drug lakše ranjen.

Tako su Kragujevčani i sa ovoga položaja, već od prvog dana, uspešno sprečavali prodor prema Splitu jakih nemačko-ustaških snaga, koje nisu shvatile da je rat i za Nemačku već tada bio izgubljen.

¹⁰ Veliki deo motorizacije i artiljerije koji smo zaplenili od Italijana ostao je kasnije — pri evakuaciji iz Splita, na cestama uništen dejstvom neprijatelja iz vazduha, usled kvara, nestanka goriva i maziva i dr. Ali to je bilo u neku ruku svodenje stvari na našu tadašnju meru, odnosno mogućnost pa i potrebu. Ipak, uprkos snažnom dejstvu neprijatelja, iz Dalmacije smo evakuisali u centralnu Bosnu motorizaciju, teško naoružanje i drugu ratnu opremu više nego što nam je bilo potrebno za ondašnji način ratovanja: na desetine topova i haubica, oko 30 tenkova, pedesetak raznih automobila. Ljudstvo svih jedinica bilo je odeveno u nove italijanske uniforme, a mnogo prehrambenih namirnica, odeće, obuće i druge opreme, podeljeno je narodu.

SLAVKO LJUBENKOV

TRENTAK NAJVEĆE RADOSTI

Pripadao sam Splitskom posadnom bataljonu i nisam ni sanjao da ću postati borac 1. proleterske brigade. Poslije prodora Nijemaca u Split, krenuli smo preko Blata na Cetini, Vagnja, Suice, Kupresa, Donjeg Vakufa i Bugojna prema Travniku. Tu se ostvarila moja velika želja i trenutak moje najveće radosti da ponesem petokraku sa srpom i čekićem — znak proletera. Bilo mi je kao da sam se ponovo rodio. Svakodnevno sam bio svjedokom drugarstva, o kakvom ranije nisam mogao ni sanjati. Milan Munjas, komandir naše 3. čete bio je jedan od najaktivnijih u građenju drugarske atmosfere i optimizma bez kojih bi naša borba bila nezamisliva. S Munjasom je bilo sve lakše i bolje. Kad ne bi bio raspoložen govorio bi: »Ono što se mora, mora se!« I mi bismo svi u četi to tako i prihvatili. Njegova ozbiljnost i staloženost prelazili su na sve nas.

Nama Dalmatincima, naviklim na topliju klimu, ništa u ratu nije toliko smetalo koliko zima. I baš jednog hladnog zimskog dana 1943. godine u mene se »uvuklo« više zime nego ikada ranije. Marširah smo prema Šuici. Pred jednom kućom na putu uočili smo Nijemce. Napali smo ih i brzo razbili. Onda smo popalili njihove kamione. Mjesečina. Led otežava kretanje. Nijemci su se sredili i tenkovima krenuli u protunapad. Pretrčavah smo u namjeri da zauzmemo pogodniji položaj. Tu je i moj zemljak Mate Jerković pao pogođen, pa još jedan borac. Pretrčao je uspješno Milan Krnić noseći šarac. Ja potrčim odmah za njim. Metak probija porciju i prostrijeli me kroz lijevi bok. Drugovi su srećom vidjeli da sam pao. Pritrčavaju mi i izvlače me iz vatre. Prebacuju me tik iza našega netom zauzetog položaja, a onda me, na konju, odvođe do brigadnog saniteta. Spustila se magla. Zima se uvlači kroz odjeću. Rana se ohladila. Osjećam neizdržljivu studen. Činilo mi se: od rane smrti nema, ali me spopade strah da se ne smrznem. Bilo mi je nešto toplije tek kada su me poslije prolaska kroz Kupres i Bugojno partizanskim vlakom prevozili u Jajce. Iz Jajca smo krenuh dalje, prema Vitovlju. Opet na konju. I opet sam drhtao od studeni.

Tačno na novu 1944. godinu Nijemcima je uspjelo probiti se kroz naše linije i napasti bolnicu. Nas ranjenike prati i brani 5. bataljon 13. proleterske brigade »Rade Končar«. Po zimi bolnica je manje-više stalno u pokretu punih 27 dana. Po skliskim smrznutim stazama, i pored sve pažnje pratilaca, padaju konji s ranjenicima. Neki ranjenici umiru od teške zime. I tako sve do Drvara. Tu sam prizdravio.

Među drugove sam se vratio kod Turbeta. Poshje sam se teško razbolio, pa su me 19. svibnja 1944. godine s Medenog polja kod Bosanskog Petrovca, avionom prebacili u Italiju. Mislio sam: vratit ću se opet u svoj bataljon, ali, tako nije bilo. Kad sam se poslije deset mjeseci vratio brodom iz Italije, bio sam upućen u Artiljerijsku brigadu 4. armije.

Srcem sam uvijek pripadao 6. beogradskom bataljonu 1. proleterske brigade, u kojem sam nosio srp i čekić — znak proletera.

DRAMA DJEČAKA

Na dan kapitulacije fašističke Italije, naša Prva proleterska nalazila se u Bosni, u rajonu Gornjeg Vakufa. Radost, veselje i zadovoljstvo koje je tim povodom nastalo bilo je zaista ogromno, jer smo znali da je time ubrzana propast i drugog zavojevača, nacističke Njemačke, i snaga domaće reakcije koja se stavila u službu okupatoru.

Vrhovni štab je izdao naredbu da naša Prva proleterska usiljenim maršem krene put Dalmacije da bi prije njemačkih snaga zaposjela područja koja su bila pod okupacijom Talijana i razoružala njihove trupe. Osim što smo u tome uspjeli u naše je ruke pala cijela ratna tahnika talijanskih trupa, što je bilo od ogromne važnosti za naoružanje novopridošlih boraca.

U to vrijeme sam se nalazio s ocem i majkom u sastavu brigadnog saniteta. Prvi kontakt s rodnom Dalmacijom bio je u jednom selu nedaleko Sinja. Tu smo ostali dva dana, a zatim su svi ranjenici i bolesnici upućeni u Split, među njima i moja majka.

Poslije pješaćenja od nekoliko sati stigli smo u Cistu Veliku. To je bilo 20. septembra. Bili su to dani zaposjedanja područja gdje su dotad bile snage fašističke Italije i razoružanje njenih snaga. Znajući da će i njemačke trupe nadirati da bi osujetile naše namjere, operacija zaposjedanja i razoružanja obavljena je u rekordnom vremenu.

Po dolasku u Cistu Veliku, smjestih smo se po kućama u zaseoku Klarića. Od 20. do 23. septembra ništa se neobično nije događalo. Međutim, 23. septembra oko 10 sati iz pravca Imotskog primijetili smo motoriziranu kolonu. Misleći da su to naši sa zaplijenjenom talijanskom tehnikom, počeli smo se radovati.

Kada je kolona stigla do pod zaseoke u kojem smo se mi nalazili, mnogi naši drugovi i drugarice potrčah su prema cesti ni ne sluteći da su to njemačke snage. Tada je kolona stala i počela je uraganska vatra iz svih oružja prema zaseoku. U društvu s ocem i drugom Ljubom Konjevodom našao sam se u jednoj čudnoj i nadasve teškoj situaciji. Naši životi visili su o koncu. Tada mi je otac rekao da trčim u kuću, gdje je bila smještena naša kuhinja, a on će doći kada uzme neke stvari. Svi naši borci, ranjenici, bolesnici i sanitetsko osoblje koji su potrčali prema motoriziranoj koloni izgubili su živote.

U kuhinji sam zatekao jednog druga i drugaricu. Granate i mitraljeska zrna svuda po zaseoku sijala su smrt. Kada je neprijatelj vidio da iz uništenog sela nema otpora, izašli su iz tenkova, bornih kola i kamiona i uputili se k nama nemilosrdno pucajući. Bacili su bombu na kuću u kojoj sam se nalazio. Kamen i čađa su padali, a ja sam naglo izletio na vrata i potrčao u pravcu susjedne kuće. U tom trenu osjetio sam nešto vruće u predjelu lijeve butine. Išao sam prema kući pored koje se nalazio vrt, i odjednom sam u vrtu ugledao Nijemce. Legao sam pokraj nekog zida, okrenuo titovku naopako a lice zidu. Nijemci su prošli pokraj mene, a jedan me udario nogom misleći da sam mrtav. Kada su odmakli, ustanovio sam da sam ranjen u nogu, pa sam iskidao košulju i previo nogu. U selu je zavladao plač i naricanje. Dosta seljana se skupilo ispred jedne kuće gdje su nastradali neki seljaci. Prišao sam toj

grupi i upitao da li znaju gdje su partizani. Jedan sredovječni čovjek me je podigao i bacio na zemlju govoreći mi: »Majku ti tvoju partizansku, ti i tvoji ste za sve ovo krivi.« Moram naglasiti da je dotično selo bilo proustaški nastrojeno, pa sam, shvativši to, morao što prije da se sklonim sa očiju tih seljaka. Podigao sam se i krenuo. Usput sam našao na našeg poginulog druga koga smo zvali Skender. Koliko se sjećam, bio je iz okohne Metkovića. Sklonio sam se u jedan svinjac i tu prenoćio. Sutra u svanuće krenuo sam uz brijeg iznad sela. Išao sam veoma polako jer me boljela noga. Osim toga, bio sam mnogo iscrpljen. Prešavši brijeg, naišao sam na mah zaselak od možda pet-šest kuća. Pred jednom kućom sjedio je starac, i ja sam se uputio prema njemu. Pitao sam ga da li je vidio partizane, ali u tom momentu vidio sam da je starac slijep. On pozva nevjestu iz kuće. Kada je čula koga tražim, reče mi da je vidjela partizane i da su otišli u pravcu jedne kuće udaljene oko dva kilometra. Uputio sam se u tom pravcu. Kuća se nalazila na osami. U dvorištu je bila jedna žena zauzeta stokom. Upitao sam je za partizane. Odgovorila je da su prolazili i uputila me pravcem kuda su otišli. Odmah iza te kuće je šuma, a iza šume selo. Rekla mi je da idem u pravcu tog sela. Nedugo zatim čuo sam pjevanje ali nisam mogao da razaznam sadržaj pjesme.

U susret mi je dolazila jedna žena tjerajući magarca. Sakrio sam se iza jednog zida. Kada je ona naišla, ustao sam i zapitao kakvo je to pjevanje i i tko pjeva. Ona mi odgovori da su to partizani!

Primićući se sve bliže selu, mogao sam da razaznam da je to zaista partizanska pjesma, a kad sam ušao u selo, vidio sam i partizane. To je bila jedna četa iz Četvrte splitske brigade. Pošto me je bolničarka previla, nahranio sam se i pridružio brigadi koja je baš tuda krenula. Tako idući, došli smo do jedne čuke. Tada se sa čuke oglasi: »Halo, ko je dolje?« To se ponovi i drugi put. Tada komandir zapita: »A ko je gore?« Odgovor je bio »partizani«, i rekoše nam da krenemo uz čuku prema njima. Komandir krene prvi a mi za njim. Kad smo došli veoma blizu, prepoznao sam neke drugove. To je bio Šesti beogradski bataljon naše Prve proleterske.

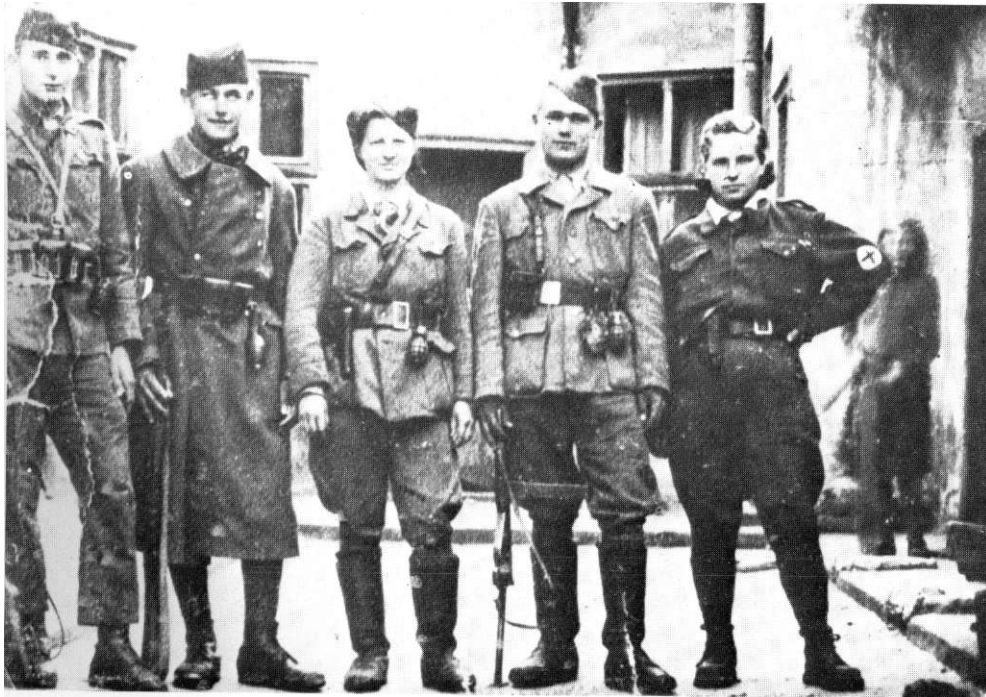
Tu sam zatekao i one drugove koje su se izvukli iz Ciste Velike. Na žalost nedostajalo je 25 naših drugova, a među njima i moj otac, koji dadoše svoje živote i koji ostadoše na vječnoj straži, straži slobode.

Tada su se naše jedinice morale povući iz dalmatinskih gradova zbog pritiska jakih njemačkih snaga. Izvršeno je pregrupiranje i pošli smo prema Bosni u nove bitke i pobjede.

Imao sam 13 godina.

Vrhovni komandant Tito vrši smotru jedinica na Banjici 27. listopada 1944. godine koje su učestvovala u borbama za oslobodenje Beograda

Grupa boraca 3. bataljona u Beogradu krajem listopada 1944. godine

Sanitetski kurs za bolničarke 1. proleterske u Beogradu, studeni 1944. godine

Novoformirani Prateći bataljon 1. proleterske, studeni 1944. u Beogradu

Druga četa 4. kragujevačkog bataljona neposredno pred odlazak na Sremski front, 22. listopada 1944. Na čelu su komesar Anton Juračić i Marko Stanković (poginuo kod Sida)

Artiljerija 1. proleterske u pokretu za Sremski front 26. studenoga 1944. godine

*Vrhovni komandant Tito
ublažava robove 1. proleterske
18. siječnja 1945. godine*

*Proleterice su u Srijemu izazvale oduševljenje i neviđeni radni elan, naročito
kod omladine*

MIRKO RAKIĆ

U IZVIDNICI

Kapitulacija Italije zatekla je Prvu proletersku brigadu na prostoru Bugojno—Gornji Vakuf—Makljen. Vijest da je Italija kapitulirala saznali su neki drugovi koju minutu prije nas ostalih, i oni su otvorili paljbu iz automatskog oružja. Misleći da je prihvaćena borba sa neprijateljem, mi ostali smjesta smo se razvili u strijelce. Nakon kratkog vremena doznajemo i mi da je Italija kapitulirala.

Ubrzo zatim Brigada je dobila naređenje da odmah krene prema Splitu. Usiljenim maršem 18. 9. 1943. stigli smo kasno u noć do Blata na Cetini. Iza ponoći pregazili smo rijeku i zauzeli položaje oko Podgrađa. Imali smo zadatak da u zasjedi sačekamo Nijemce i ustaše koji su se iz Omiša izvlačili prema unutrašnjosti. Potpuno mokri, poslije prelaska rijeke, zebli smo na položaju čekajući neprijatelja koji nije naišao. Sutradan smo napustili te položaje i bili raspoređeni u selima oko Cetine, a naše izvidnice su kontrolirale da ne naiđe neprijatelj. Na tim položajima ostali smo nekoliko dana, a zatim je brigada dobila naređenje da se povuče prema Lovreću. Kada smo stigli u Cistu, vidjeli smo da od Lovreća prema nama nastupa jaka motorizirana kolona. Neki drugovi su govorili da je to naša tenkovska kolona koja od Imotskog ide prema Aržanu u sastav da bismo onemogućili Nijemcima da prodru u Split. Mi smo i dalje išli u koloni kroz Cistu sve dok nismo susreli tenkove. Tek tada smo vidjeli da je to neprijatelj. Iz tenkova je otvorena vatra na nas. Bataljon je iz kolone prešao u streljački stroj i uputio se prema Glavicama iznad Ciste. Frane Vladović i ja prvi smo izbili na vrh i otvorili vatru iz »šarca« po neprijateljskoj koloni. Tu smo vodili borbu sve do predveče, a onda smo krenuh prema Aržanu. Međutim, njemačke motorizirane kolone kretale su se od Imotskog preko Aržana i Lovreća prema Sphtu, pa je tako Sešti bataljon ostao u opkoljenju i čitav sutrašnji dan. Neki dijelovi neprijateljskih snaga pošli su za nama od Lovreća prema Aržanu. Tada je na Cisti poginula Tonka Čvrljak. Trebalo je da se bataljon po svaku cijenu naredne noći prebaci preko ceste i krene prema Buškom blatu i Duvnu.

U noći 23/24. septembra 1943. mene je Stab bataljona odredio za vođu patrole u kojoj su bili još Blaž Pekas i Jere Krnjić. Imali smo zadatak da se spustimo do ceste i da utvrdimo kretanje neprijatelja: koja se motorna vozila kreću, na kojem odstojanju, tko je sve od neprijatelja u njima itd. Spustili smo se do ceste i rasporedili. Iz jedne zidane ograde, kroz gornje otvore na zidu, osmatrah smo kretanje neprijateljske motorizirane kolone. Ona se sastojala od oklopnih kola, pokrivenih kamiona, samohodne artiljerije i pratilaca na motociklima.

U jednom trenutku kolona je zastala. Računah smo da je negdje u koloni nastao kvar na nekom vozilu. Najednom se u dijelu kolone ugasiše farovi na vozilima. Mi smo se još nalazili iza zida, udaljeni od neprijatelja jedva kojih pet metara. Sa tako male udaljenosti lako smo ustanovili da u koloni, pored Nijemaca, ima Talijana i ustaša.

Kada smo saznali sve što nam je bilo zadato kao patroli-izvidnici, povukli smo se. Vratili smo se u sastav bataljona i komandantu Milanu Antončiću

Velebitu, komesaru Brani Barjaktareviću i zamjeniku komesara Veljku Miladinoviću Popu podnio sam izvještaj. Na temelju moga izvještaja isplaniran je pokret bataljona. A evo kako:

Nosioći automatskog oružja bili su izdvojeni sa svojim pomoćnicima u dvije grupe. Oni su se na čelu bataljona spustili na cestu prema Aržanu. U bataljonu je tada bilo preko 25 automatskih oružja. Zadatak ovih dviju grupa bio je da na dati znak otvore vatru na neprijateljsku kolonu u oba smjera i da je prekinu da bi naš bataljon mogao preći preko ceste. Dodajem da smo uz komoru imali i dva nepokretna ranjenika. Na dati signal obje grupe mitraljezaca otvorile su vatru ina neprijateljsku kolonu. Uništena su dva vozila sa svom posadom. Cijeh Šesti bataljon sa komorom i sa dva nepokretna ranjenika prešao je preko ceste kroz prekinutu neprijateljsku kolonu i produžio prema Buškom blatu a da ci jedan borac nije bio ni okrnut.

Sutradan je održan partijski sastanak kojim je rukovodio zamjenik komesara. Na dnevnom redu se nalazio pretres protekle akcije i moj prijem u Partiju. Zaključili smo da je akcija uspješno izvedena, a da sam ja sa svojom patrolom savjesno i uspješno izvršio važan zadatak.

ANĐELKO MIOCEVIĆ

MARS ZA DALMACIJU

Kada je stigla Prva proleterska brigada u Donji Vakuf, dobili smo obavijest da je kapitulirala Italija. Nastalo je sveopće veselje. Pucalo se od radošći iz svih oružja. Svi smo govorili: eto jedan neprijatelj manje. Ukrcah smo se u vlak i preko Bugojna došli u Gornji Vakuf, odakle nastavljamo maršem prema Duvnu.

U Eminovom Selu, kod Duvna, sukobili smo se s crnom legijom France-tića. U toj borbi poginulo je i bilo zarobljeno dosta ustaša, mada se oni lako ne predaju. Nastavljamo pokret preko Buškog blata i Prisike. Kod Aržana stižemo na tlo Dalmacije, produžavamo do Ciste i stižemo pred Trilj.

U oslobođenom Splitu zaplijenjeno je dosta ratnog materijala Ikojim se je dobro opskrbila i Prva proleterska brigada. U okolinu Splita stigao je samo Treći kragujevački bataljon, dok su drugi baitaljoni bili u rajonu Trilj—Šestanovac—Zadvarje—Imotski.

U tom periodu veliki broj novih boraca pristigao je u naše prorijeđene jedinice. Tako je iz Splita vehki broj novih i mladih boraca krenuo s nama prema Bosni.

Vraćajući se iz Dalmacije, kod Aržana smo se sukobiti s njemačkim jedinicama. Bombardirah su nas njihovi avioni. Jednog smo uspjeh oboriti. Odatle smo krenuh ka Kupresu, jakom ustaškom utvrđenju, gdje je mnogo naših boraca poginulo u ljeto 1942. godine, dok su ga napadali borci Četvrte crnogorske brigade. Poznato je da su ustaše iz Kupresa pisale svom poglavniku Anti Paveliću da dođe u Kupres ako se ne osjeća sigurnim u Zagrebu. Može

se zamisliti kako j© bio branjen i utvrđen. Kada smo ga oslobodili, iz njega je pobjeglo 80 ustaša u Tra.vnik, a svi su ostali izginuli.

Krenuli smo potom preko Kupreških vrata u Bugojno gdje smo prihvatili borbu s neprijateljem. Ponovno smo došli u Donji Vakuf. U oslobođeno Jajce došao je Prvi bataljon Prve proleterske brigade, dok su ostali bataljoni bili na položajima oko Travnika. U Jajcu su se vršile pripreme za prihvat vijećnika iz cijele Jugoslavije za II zasjedanje AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine.

Usljedila je 6. neprijateljska ofanzive. Drug Tito i Vrhovni štab su iz Jajca preš u Drvar. Prva proleterska brigada ostala je na položajima oko Jajca i Travnika.

LUKA BOŽOVIC

DVADESET DANA U DALMACIJI

(iz ratnih zabeležaka)

16. septembar 1943. Stigli smo u Aržano. Već smo u Dalmaciji. Porušene kuće svjedoče o borbi s neprijateljem i stradanjima stanovništva. Narod nas je oduševljeno dočeka. Partizani su njihova rođena vojska. Proletere prvi put dočekuju i pokazuju još više pažnje. Svi se radujemo ovako prijateljskom susretu. Mnogi drugovi Dalmatinci nalaze poznanike i raspituju se za svoja mjesta i jedinice u kojima su ranije bili.

Istog dana je naš bataljon počeo prebacivanje prema Sinju. Kamioni su nabijeni kao grozdovi. Brzo odmiču zavijeni dimom prašnjave ceste. Odjekuje zvuk motora i gromka pjesma proletera. Još jučer ujutro Štab divizije i neki Englezi iz misije pri Vrhovnom štabu otišli su u Split.

Naš bataljon je danas na položajima prema Imotskom. Večeras nas je toplo pozdravio predsjednik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora i davao nam vino da se počastimo. Uz dobro dalmatinsko vino, pjesma i veselje uzimaju sve više maha. Čekamo na red da se prevezemo na nove položaje naše brigade oko Sinja.

18. setembar, juče ujutru stigli smo kamionima preko Trilja i Ugljana u selo Gornje Marasoviće. Iako smo se prevozili noću, u svakom selu narod nas je dočekivao i pozdravljao, a na dva mjesta su bacali cvijeće. Odgovarali smo im pjesmom. U ovom selu, pored iskrenog dočeka, imali smo i jedno prijatno iznenađenje. Nekoliko nas pozvao je jedan seljak u kuću i iznio nam po parče hleba i vina. Za nas je to bilo neobično, ali zajedno s domaćinom pojeli smo hljeb zalivajući ga vinom iz velikih čaša. Za Dalmatince je to sasvim obično. Odavde se vidi Sinj i Sinjsko polje. Neprijateljev garnizon u Sinju drži se i očekuje njemačku pomoć. Avioni stalno nadlijeću okolna sela. Imaju aerodrom u Sinjskom polju. I transportni avioni bacaju bombe pri preletanju iznad sela. Mitraljesci su jedan oštetili, te se morao brzo vratiti na aerodrom. Stanovnici se boje prodora Nijemaca i ustaša iz Imotskog.

Mjesni narodnooslobodilački odbori su vlast u pravom smislu riječi i nemaju nikakvih teškoća ma u kojoj akciji. Odbornik nam priča o Vici Buljanu, prvoborcu Sinjske krajine. On je ovdje najpopularniji čovjek. U jednom selu blizu rijeke Cetine bio je na seoskoj konferenciji. Seljaci su saznali da će se rušiti most preko Cetine i molili Vicu da ga ne ruši, jer je šteta, pošto Talijani i ustaše ionako neće dugo ostati. On ih je pažljivo saslušao i odgovorio: — Lipo. To vas je neko privarija. Mi ne mislimo rušiti most, samo ćemo ga malo spustiti...

I zaista, tako je bilo, samo što se ta »spuštena« strana neće još zadugo podići. Ovi ljudi krasa su veseli, duhoviti i otvoreni.

20. septembra. Pomjerali smo se do sela Blata. Iz Splita smo dobili talijanske uniforme za cijeli bataljon. Ostale su nam samo naše kape. »Pozelenjeli« smo. Sreća što nema više talijanskih jedinica, inače bi moglo doći do zabune. Imali smo i dosta priličan broj talijanskih odijela, ali sad sve novo i još cio bataljon. Malo neobično. Teškoća je i s njihovim cipelama. Za mnoge drugove ne može da se nađe odgovarajuća veličina. Dok se vozimo kamionima neće biti teškoća, a kad počmu pješaćenja, biće plikova i bacanja cipela. Mjesni narodnooslobodilački odbor podjelio je seljacima naša stara odijela. Mate,¹ naš komandir, odlazi za komandanta bataljona u dalmatinske jedinice. Cesto se sporio s Lojom da je njegovo more »lipše boje i čistije od Drine«. Lojo ne stiže do mora. Ostade sa svojim drugovima na Sutjesci. Ko zna dal' će i Mate vidjeti više ikada Zelengoru i brzake Drine!... Pozdravljamo se. Zao mi je što odlazim, ali mora se ići tamo gdje Partija traži. — Znamo, Mate, i nama je žao — odgovara više drugova. — Zavolio sam vas sve. Bili su ovo moji najsrećniji dani. Ne znam dali više volim planine i rijeke, ili moje more i krš... — s mukom se oprašta Mate. — Srećno druže, da te sretnemo kao komandanta brigade!

22. septembar. Jučer je bataljon stigao kamionima u Stobreč (7 kilometara od Splita). Mnogi drugovi su prvi put vidjeli more. Dalmatincima nije smetala ni noć, ni malo hladnoće da se okupaju u svom »lipom« moru. Mi smo pričekali dan i dobro se osvježili. More još nije bilo hladno, iako je septembar. Malo smo se i sunčali. Za uspomenu ponijemo i fotografije sa mora. Poslije kupanja odmaramo se u mladoj borovoj šumici. Tu nam je logor. Ova šumica je kao neka zelena oaza okružena sivim kamenom i sitnim, oskudnim žbunjem. Danas smo dobili i bogato sljedovanje hrane iz Splita. Ovo su nagle promjene za tako kratko vrijeme. Već smo se privikli na brza prebacivanja kamionima, i to sve bez borbi. Neki drugovi vele — bolje bi bilo da se mi pomalo i tučemo, da se ne zaboravi kako se ratuje.

Mještani nam pomažu da se orjentišemo. Vidi se Split. Iznad mora dižu se goli Mosor i Kozjak. Na prevoju između njihovih padina, prema Splitu avioni stalno nadljeću jedno brdašće. Rekoše nam da je to stara uskočka tvrđava Klis i da se njena posada još drži. Avioni im bacaju hranu, municiju i vodu. Nekoliko dana vode se borbe, ali nepristupačnost terena olakšava odbranu. Najveći broj padobrana namijenjen Klisu pada u ruke naših boraca, jer se oni nalaze u neposrednoj blizini. Bilo bi kod nas dosta dobrovoljaca za bombaše da se ovo ostvrce neprijatelja potopi i ne smeta saobraćaju prema Sinju, jer onuda prolazi najkraća cesta od Splita za Sinj.

¹ Mate Bošković komandir omladinske čete iz Bačine.

Grupe iz četa idu u Split da razgledaju grad. Popodne idu i omladinci. Radujemo se što ćemo vidjeti Split i njegov poznati Marjan.

23. septembar. Vratili smo se kamionima rano jutros iz Stobreča preko Koštanja u selo Donje Višnjevo. Nijemci su prodrli do Sinja i ugrožavaju Split i okolicu. Ovdje saznadosmo da su komora saniteta i intendatura brigade zapljene. Bili su neoprezni i Nijemci su ih iznenadili. S grupom omladinaca bio sam jutros u Splitu. Išli smo pješice. Na dva mjesta seljaci su nas pozvali na grožđe u njihove vinograde. Raduju se što mirno i slobodno žive i rade. Već su čuli da je 1. proleterska stigla u Dalmaciju.

Oko Klisa su i juče kružili transportni avioni. Na prilazima Splitu čitav sistem talijanskih bunkera od armiranog betona. I nehotice pomisliš kako bi bilo teške borbe dok bi se osvojili ovako spretno raspoređeni bunker. Na periferiji Splita porušene zgrade od njemačkog bombardiranja.

Stigli smo u prvi sumrak. Split je pun Talijana iz razoružane divizije. Slobodno se kreću. Njihovi oficiri, dotjerani i utegnuti, voze se automobilima. To nam je neobično. Kapitulirali su i ražoružani, a zadržali automobile. U pristaništu nema brodova, pusto. Obala široka i čista. Mali talasi zapljuskuju obalu i donese svježinu ovom starom gradu-borcu. Samo smo trenutak zastali kod Dioklecijanove palate, toliko da možemo reći da smo vidjeli. Žurili smo, da se popnemo na Marjan. Zalili smo što nijesmo bolje vidjeli Split i njegovu okolinu, ali smo zadovoljni i ponosni što smo bili tu odakle je ponikla naša omiljena pjesma »Marjane, Marjane, ća barjak ne viješ«. Ponosni smo bili zastavom koja je pod udarcima vjetra i sama stvarala ritam nezadrživog kretanja slobode i pobjede. Proleter i su pjevali Marjanu i slobodi, a šum borova i treptaji zatalasanog barjaka raznosili su pjesmu i uplitali se u nju.

Vračali smo se sa Marjana uzbuđeni i sjetni. Benzoin² nam je pričao o svojoj velikoj ljubavi za Split, i svoje selo Vranjic. Na domaku je kuća, a ne može da posjeti svoje. U gradu krstare patrole. Naroda nema mnogo. Svudje nas predusretljivo presreću. Neki pozadinci nam pomagaše da se povežemo kamionom koji je išao za Stobreč. Da smo pješačili i nazad, jedva bismo stigli do pokreta bataljona.

25. septembar. Zaobilazimo selo Lovreć i izbijamo na brdašce iznad njega. Neveliko selo, skupljeno u dolinici, izdužilo se dalje oko ceste. Neki primorski krovovi od ploča kao da su utonili između kamenih podzida i ograda. Seljaci nam na zastanku nude grožđa i vode. Prilično su zaplašeni. Prije dva dana jedna njemačka kolona probila se ovuda od Imotskog do blokiranog garnizona u Sinju. Naše jedinice ponovo zatvaraju ovu cestu. Na okukama, prema selu, cesta je ispresijecana manjim preprekama od nabacanog kamena. Jedna padina brdašca pošumljena je mladim borovima, druga, prema cesti, isparcellisana je naslaganim kamenjem s malim oazama plitkog zemljišta za lozu. Neka šumica kao da je stvorena za odmor i zaklon od aviona. Ovdje smo rezerva bataljona. Druge čete su na položaju malo dalje, na istoj cesti prema Imotskom. Iznenada čujemo nekoliko, a zatim sve više pucnjeva u pravcu naših četa. Malo zaplašen, Talijan-mitraljezac iz neke novoformirane jedinice žuri otuda i kaže da dolaze Nijemci tenkovima. Ne vjerujemo, ali se žurimo prema cesti. Ubrzo vidimo krov jednog kamiona. Zastade ispred prepreka. Za nekoliko trenutaka Nijemci počinju da tuku topom iz neposredne blizine suprotno brdašce gdje se vide neki ljudi, a onda u pravcu nas. Prebacuju nas.

² Ivan Benzon iz Vranjica kod Splita.

Iznenadena smo. Privlačimo se što bliže cesti. Prve bombe lete na Nijemce, a puškomitraljezi pletu po cesti i kamionima. Jurišamo u streljačkom stroju, jedna putnička kola zamiču iza prve prepreke prema Lovreću. Ratko³ ih tuče šarcem, ali ona zamakoše iza okuke. Zaplenili smo jedan top, dva kamiona sa artiljerijskom municijom i drugi materijal.

Nemamo dovoljno vremena da se radujemo. Obezbeđujemo se prema Imotskom. Nikola,⁴ Mirčeta⁵ i Dobrila⁶ dovlače kamanje za prepreku. Zaseda je postavljena na prvom zavijutku ceste. Ostali evakušu materijal iz kamiona u susjedne šumarke u udoljici. Pripremili smo kante s benzinom i odredili ko će šta raditi, ako ustreba da sve zapalimo. Neko od boraca u prilazu objasnio nam je da je taj zaplijenjeni top haubica 105 mm. U žurbi se ne sjetismo da ga više pripitamo. I on ode, pristizujući svoju desetinu, koja je hitala na položaj.

Haubica je do maločas bila okrenuta prema nama. Obilazimo je i zagledamo. Prepriječila se preko ceste, cijevi podignute prema Biokovu. Najmlađi hoće da je opipaju. Stariji su oprezniji. Nemamo ni jednog artiljerca. Nikola⁷ prilazi zatvaraču i nešto pomjera. — Pazi, Nikola, da nije granata u cijevi — dobacuje neko iz grupe. — Izgleda da jeste, nije dobro nalegao zatvarač — odgovori Nikica pažljivo ga otvarajući. Granata je u cijevi s nepritvorenim zatvaračem. Nikica ga čvrsto zatvara. Kanap za okidanje visi. — Sklonite se do tog zida, probaću da potegnem ovaj kanap — upozorava Nikica. — Stani sa strane — kaže Giro.⁸ Mi se sklanjamo. Nikica još jednom gleda zatvarač i odmjerava dužinu kanapa, pa se odmiče korak u stranu. Gleda nas kao da hoće da kaže da je sve u redu. Nama je to sumnjivo. Bojimo se da haubica nije napunjena kako treba i da nije sve ispravno. Željeli bismo da uspijemo i ne razmišljamo gdje će granata pasti.

Nikica povlači kanap. Veliki oblak dima i prašine obavi haubicu. Trzamo se. Nijesmo očekivali pucanj. Postolje topa se malo pomjerilo unazad i ostavilo još dublju brazdu na prašnjavoj cesti. — Ura! — prolomi se razdragano. Ču se eksplozija negdje prema Biokovu. Skupljamo se oko haubice. Opšte veselje. Prolaze drugovi Dalmatinci iz novih jedinica. Radoznalo nas promatraju kako se veselimo kao djeca uspjeloj igri. Vide o čemu je riječ, pa se i oni raduju zajedno sa nama. Donosimo sanduk piva iz susjednog kamiona i uzimamo po flašu na dvojicu, da ugasimo žeđ, i proslavimo prvi pucanj naše haubice. Drago,⁹ naš petnaestogodišnji Sandžaklija, još zagleda i odmjerava haubicu. — Na ovom topu piše »Anita«. Sta mu to znači? — Možda je to ime koje su joj Nijemci dali. Još jednom zagledamo taj natpis, a onda se Nikica dosjeti. — Predlažem da ostatak piva popijemo za našu »Omladinku«. — Da »omladinku« primimo u četru, neka pođe sa nama — kaže trinaestogodišnji Jovče¹⁰ — Ona je velika gospođica, pa ne može da se odvoji od ceste — ozbiljno objašnjava Ante.¹¹ On za sve nalazi neki razlog i unosi ton šeret-ske ozbiljnosti.

³ Ratko Kuruzović.

⁴ Nikola Vidošević zamjenik komandira sa Hvara.

⁵ Radovan Mirčetić

⁶ Dobrila Jurković

⁷ Nikica Vukojević

⁸ Ciro Sikavica, polit, delegat.

⁹ Drago Tripković

¹⁰ Jovče Đurić

¹¹ Ante Tuka

Mirno je. Dolazi kurir iz Štaba bataljona i javlja nam da su druge čete našeg bataljona uništile četvoro njemačkih bornih kola i šest kamiona. Kurira častimo pivom i darujemo njemačkom baterijskom lampom i kutijom hercegovačkog duhana. Zadržavamo ga da se veseli s nama, ali on žuri u Štab brigade. Nikako da se odvojimo od naše »Omladinke«. U našim očima Nikica je sad stručnjak za artiljeriju, jer je prvi namjestio zatvarač i potegao onaj kanap. On se već malo i poneo i počeo da objašnjava o nišanskim spravama haubice, kao da više od nas ostalih zna. Razmišljamo kakav cilj da tražimo. Drugovi Dalmatinci pokazuju nam pravac prema Imotskom i — Studencima. Nikica okreće i podiže cijev. — Ovu granatu da pošaljemo u Imotski, da im javimo dokle im je kolona stigla. Svi se slažemo. Sve više vjerujemo Nikičinom »stručnosti«. Neikaiko smo sigurni da ćemo tući baš Imotski. Vadi Nikica granatu iz sanduka i namješta je u ležište. Sve je pripravno. — Dajte da ja povučem kanap — javlja se Drago. — Ti ćeš poslije. Sada će Jovče. On je najmlađi, pa neka bude kum. Jovče se smije i ne vjeruje da će on pucati. Nikica ga uzima za ruku i ostaje sa njim. Pomaže mu da povuče kanap. Ovoga puta ne sklanjamo se daleko. Ponovo oblak dima i prašine. Jovče trči prema Dragi razdragan, raširenih ruku. — Nije nimalo teško, samo mi uši zagluhnuše. Čestitamo Jovčetu, a pucao je kao odrasli. Kada se vrati Rade¹² iz brigadnog saniteta, dugo će mu pričati kako je bio tobdžija i kako to nije tako strašno.

— Najsretniji sam danas — kaže sad Drago vraćajući se od topa sav drhtav i veseo. — Šta se praviš važan, pucao iz topa, pa šta? — zadirkuje ga njegov vršnjak Dušan.¹³ — Danas sam prvi put i bombu bacio. Znam da sam mali za top, ali biću bombaš. — Zajedno ćemo na bunkere, nemoj da se ljutiš — kao da se izvinjava Dušan.

Čuje se zvuk aviona. Brzo trčimo što dalje od ceste i sklanjamo se iza kamenja i žbunja. Tri aviona kruže duž ceste i mitraljiraju, a negdje podalje i bombe izručije. »Omladinku« smo poslali da ojača našu artiljeriju

1. oktobar. Stigli smo na položaje na golom Mosoru iznad Gata. Naš prvi vod otišao je 27. septembra u pratnju divizijske bolnice i artiljerije. Nijemci su i dovde stigli. Pale sela, kolju i pljačkaju. Došli su da dovrše ono što su četnici počeli prošle godine. Juče kad smo prolazili kroz selo Gata seljaci su nam pričali o zvjerstvima četnika nad golorukim starcima i djecom dok ih nijesu rasterali partizani s Biokova. Jedna žena nas je ljubila i blagosivljala. Siin joj je u partizanima. Vodila je magare natovareno korpama s grožđem. I dok je ona s nama razgovarala, ono je mirno i strpljivo držalo svoj teret. Išli smo u pravcu njene kuće. Rekli smo joj da idemo u susret Nijemcima na Mosoru. Rastovarila je magarca i dala nam ga da prinesemo sanduke s municijom do položaja. — Kad stignete gore, vi ga samo pustite i on će stići kući — ispratila nas je i zaželjela nam svaku sreću. Danas su nam žene iz sela Gata donijele grožđa na glavi. Utolili i žeđ i glad u ovom pustom kršu. Radovali smo se što smo opet vidjeli našu poznanicu Katu. Rekla nam je da je njen »maga« stigao još u toku noći. Neki seljaci su joj govorili da ga više neće vidjeti, ali ona kaže da je vjerovala svojim sinovima.

Vode se uporne borbe s Nijemcima. Dovukli su i motorizaciju u ova brda. Najteže je izdržati vatru artiljerije i minobacača u ovom kamenjaru. Naročito jaku borbu vodi naša 2. četa. Uništili su dvoja borna kola. Izgleda da ćemo steći iskustvo kako se ratuje i u ovom golom i pustom kamenu.

¹² Rade Radonjić

¹³ Dušan Ostojić

6. oktobar. Poslije dvadeset dana vratili smo se iz Dalmacije u Eminovo Selo kod Duvna. Na Mosoru smo vodili borbe s Nijemcima dva dana. Posljednja dva dana bili smo na položajima oko sela Kamenskog blizu Aržana.

Danas je stigao i prvi vod. Imali su puno teškoća oko izvlačenja artiljerije. I naša haubica prešla je Dinaru.

Opet su omladinci svi zajedno. Ovih deset dana kako smo razdvojeni izgleda nam cijela vječnost. Izljubili smo se i priredili veselje.

Ponijeli smo najljepše uspomene iz susreta s narodom junačke Dalmacije i njenim borcima.

Preuzeto iz: »-Prva proleterska brigada«, knj. 2, str. 497, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

DANILO RUŽIĆ

POMOGAO SAM DRUGU U NEVOLJI

Prvo vatreno krštenje doživio sam nekoliko dana po dolasku u partizane, kod Blata na Cetini. Predvečer nas je iznenadila grupa njemačkih tenkova. Uspio sam se u posljednji čas sakriti u kamenjar. Zajedno sa mnom uvukla se i jedna drugarica. Ona će samo malo kasnije pasti od jednog ^alutalog metka.

Poslije nekoliko dana, između 15. j 20. rujna 1943. godine, dobili smo obavijest da pe traže dobrovoljci za popunu Prve proleterske brigade. Javilo se nas 25, uglavnom iz Splita i okolice. U toj sam grupi upoznao Marka Smaju, njegovu kćer Ankicu, Branka Lauru, Ljubu Ružića, Milu Marikovića i Pavla Perlaina. Uskoro smo svi postali borci Beogradskog bataljona.

Rijeku Cetinu prešli smo uz pomoć konopca. Stigli smo u selo Studence, gdje se Brigada nalazila na odmoru i tu dobili raspored po bataljonima. Stigavši poslije nekoliko dana preko Kupresa do Turbeta kod Travnika, bili smo smješteni u selima Ovčarevo i Paklarevo i držali smo položaje iznad ceste između Travnika i Turbeta. Hranili smo se uglavnom kuhanom janjetinom s krumpirom. Hrane je bilo dovoljno, ali je bila neslana, a kruha malo.

Drugovi su odnekud nabavili harmoniku, i kako sam znao svirati, jedne lijepe večeri sam svirao na priredbi sa plesom u Turbetu. ,Bilo je puno plesača, a najradije se plesao tango i valcer. Ja sam za tu priliku posebno uvježbao Iradijevu »La palomu« i jedan od tipičnih bečkih valcera.

Naš se život odvijao bez većih uzbuđenja, uglavnom u patroliranju i pripucavanju na neprijatelja. Jednog dana u četu su nam uputili dvojicu domobrana, Zagrepčalna, koji su pobjegli k nama iz Travnika. Već nakon nekoliko dana jedan se od njih pokolebao (ukoliko nije bio poslat po zadatku među nas!), dograbio noću šarac i utekao s položaja u Travnik. Pojačah smo mjere opreza prema drugome domobranu, ali se on pokazao kao iökren i dobar borac. Poginuo je uskoro pogođen metkom iz oklopnog voza. Bio je

ranjen u blizinu srca. Njegove posljednje riječi bile su da ga položimo na snijeg, gdje je uskoro i izdahnuo.

Bilo je to i vrijeme obostranih noćnih prepada i pozivanja na predaju. Sve sam se više oslobađao nelagodnosti koja svakog novog borca obuzima kada mu meci ,zuje oko ušiju i u borbi postajao sve slobodniji. To je zapazio i isticao i naš komandir čete Ziča Trlinić. Neko vrijeme bio sam pomoćnik mitraljescu Markoviću. Jednom prilikom primijetili smo s položaja u kotlini pod nama jednog neprijateljskog vojnika koji se zaputio ka jednoj kući. Otvorili smo vatru i on je pao pogođen. Marković me je poslao da ga izujem i donesem cipele. Krenuo sam. Na sreću sam na vrijeme ugledao neprijateljsku patrolu koja je takode krenula ka poginulom. Srećom nisu me zapazili. Povukao sam se na naš položaj 'bez cipela.

Jedne sam večeri bio određen za pratioca obavještajnom oficiru koji je imao zadatak da u toku noći posjeti jednog rodoljuba u nekom selu blizu Travnika. Probuđen iz duboka sna, za vrijeme spuštanja uskim puteljkom zaspim i sunovratim se u nepoznato. Zadržalo me je jedno stablo. Počnem dozivati obavještajnog oficira, i to izazva njegov smijeh. Po dolasku u selo on uđe u kuću, a ja ostadoh napolju na straži. Sretno smo se obojica vratili u bataljon.

Jednom, jašući na konju, primijetim jedno blijedo i ispaćeno lice pod kapom duboko navučenom na uši. Jedva sam u toj osobi prepoznao svoga poznanika Ljubu Ružića koji je prebolio tifus. Zamolio me je da mu ustupim konja. Odmah sam sjahao i pomogao mu da uzjaše. Nisam ga više sretao u toku rata. Poslije ,rata, od ,kada živi u Splitu, Ljubo često priča svojim prijateljima i znancima kako sam ga spasio. A ja sam i danas uvjeren da nisam učinio ništa osim svoje dužnosti: pomogao sam drugu u nevolji.

Došao je čas .rastanka sa drugovima iz Beogradskog bataljona. U neprekidnim marševima koje je Prva proleterska brigada imala tokom šeste neprijateljske ofanzive, zbog slabe obuće, smrzli su mi se prsti desne noge. Upućen sam u brigadnu bolnicu. Stanje se još pogoršalo, pa su me volovskom zapregom prebacili u Drvar, u Centralnu bolnicu. Bilo mi je poslije bolje, ali se Prva proleterska nalazila daleko da bi se u nju mogao vratiti. Ali ni Brigadu, ni svoj Beogradski bataljon nikada nisam i neću zaboraviti. Jer sam ,se baš u Beogradskom bataljonu, zahvaljujući starijim i iskusnijim borcima, uspio osloboditi nelagodnosti i straha. U najgoroj sam sudbini naučio da ne mislim na sebe, već da zajedno sa ostalima dajem svoj Skromni doprinos zajedničkoj stvari.

»Mi smo pokoljenje koje pati, ali mi smo ti, koji našim potomcima stvaramo bolji i srećniji život.«
TITO

»SPURE«

Septembar je 1943. godine. Split je samo kratko bio naš i samo je kratko osjetio telasti slobode. Mi koji nismo htjeli više biti pod vlašću tuđina izašli smo iz grada i zaputili se u naša slobodna brda, ka partizanima.

Selo na čijem groblju noćimo zove se Studence. Bilo mi je tek 14 godina. Umorna od pješačenja, usnula sam uz oca koji je, polazeći u partizane, poveo i mene. Ujutro nas "postrojavaju radi rasporeda u jedinice. Stojim uz oca na samom kraju stroja. Dolaze dva partizana. Poslije, ču saznati da su to Milan Antončić-Velebit i Milovan Drenjanin. Velebit pita tko od nas želi ostati u Beogradskom bataljonu. A onda bira među onima koji su se javili. Stiže

- do kraja stroja, „Ni danas ne znam od kuda je u meni bilo hrabrosti da oca preduhitrim pitanjem upućenim Velebitu:

- Druže, mogu li ja ostati u Beogradskom bataljonu?
- Mali, ja već imam kurira.

Shvatam da Velebit zbog moje sitne građe, odjeće i jkratke kose misli da sam dječak, pa mu prkosno velim:

- Ali ja sam žensko.

Velebit se smiješi:

- Pa dobro, kada si žensko, onda ostani i ti!

Moj otac hitro dtodade:

- Kada već primete moga sina (otac me je uvijek samo sinom zvao), mogu li i ja ostati?

Velebit se opet osmjehnu i klimnu glavom. Oboje smo tako dobili raspored u istu, Prvu četu Beogradskog bataljona.

Imala sam osjećaj da sanjam, da mi se događa neko čudo. Mnogo sam dotle slušala o podvizima proletera. Oni su mi se u mašti činili nedostižnim nadljudima kada su uspjeli, boreći se, proći svu našu izemlju, probiti ^e kroz tolike ofanzive i naći se i u našoj Dalmaciji. Već sam pomišljala šta ću i kako ću ja tu, pa sam se još više privijala uz oca. Ali već sam prvoga dana počela shvaćati da se oko mene nalaze prijazni i druželjubivi mladi ljudi. Prva mi je prišla Dragica Bebić pitanjem: »Odakle si, mala?« Onda mi reče: »A ja sam, viidiš, iz Desana kod Metkbića. I još je puno nas Dalmatinaca ovdje u Prvoj proleterskoj, pa i u Beogradskom bataljonu. Hajde da ih upoznaš. I njih, i druge drugove i drugarice.« Tako sam upoznala Slavicu Rak. Cvrljka, Krnića, Pengu ... Upoznaju me i s jednim krupnim momkom. Kažu mi: zovemo ga zdipi, iako je čudo od poštenja, ne uzima nego drugarski podijeli i ono malo što ima. I on ti je, dodaju, Dalmatinac, a u Beogradskom bataljonu je od prvoga dana. Zdipi ml se obraća .zaštitnički i sa dobroćudnošću:

- A ti si ta najmanja Dalmatinka. Pazit ćemo mi na tebe dok ne porasteš.

Njegov mi je govor čudan. Nije (kao u nas, a kažu: Dalmatinac. Ali, on ne govori ni kao Srbijanci. Tek poslije shvaćam da je taj čudni govor rezultat njegova dugoga življenja i rada u Beogradu i među Beograđanima. Otac, uz kojeg se još uvijek držim, pomaže mi da se snađem i bolje shvatim gdje

se ja to i među kakviim ljudima inalazim. Iako sam još mala, umijem da osjetim veličinu čftnjenice da je Beogradski bataljon to više po svome imenu, a da je, u stvari, zbog porijekla njegovih boraca i brojnih popuna pravi jugoslavenski ibataljon. Sto sam više (sazrijevala, to sam više postajala isvjesna te odlike bataljona: -čvrstine, jedinstva i slivenosti u jednu volju ljudi raznog porijekla i iz raznih krajeva. Zato sam, kasnije, i svaku smrt, pogibiju svakoga pojedinca emotivno doživljavala kao zlu namjeru neprijatelja da otkida dio te čvrste cjeline. Najviše me je ipak pogodilo kada je poginuo Zdipi. Možda zato što mi je, tek došavši u bataljon i još Svoj zbunjenoj, umio prići cnako jednostavno, zaštitnički, na način na koji stariji brat štiti svoju mlađu sestru.

Bili smo tada kod Prozora. Nijeimci su nas žestoko tukli iz protivkolaca. Naređeno je povlačenje ina susjednu kosu. Zdipi je tada bio pogođen izravno u glavu. Priskočilo je nas nekoliko najbližih. Od bijesa i tuge u isti mah bila sam sva u -nekakvom bunilu. Pokrili smo njegovo mrtvo tijelo šušnjem da ga Nijemci ne nađu i skinuli mu oznake činova da se, ako ga ipak otkriju, manje raduju. Zbog stanja u kojem sam bila, ni -danas nisam sasvim sigurna jesam li baš ja te oznake skinula ili netko drugi, a ja to gledala. Poslije sam se, -da me nitko ne vidi, sakrila i dugo sam, dugo plakala. Nije to jedina smrt koju sam oplakala. Kada sam se vratila u bataljon sa sanitetskog kursa, zamolila sam komandanta Stevana Adamovića da me spusti u obližnje selo Vitovije, u posjet -ocu. On je bio prekomahidiran iz bataljona i vodio je brigu 0 brigadnoj radio-stanici. Komandant reče da u podne tamo polaze iz Radnoga voda da odnesu hramu Prvoj četi i da pođem is njima. Nađem oca. Baš tada je počela pucnjava. Do nas se bio probio jedan njemački trup. Naši odbijaju napad. Pod jednom jelom, na snijegu, leži mrtav -partizan. Prilazim sa još jednom bolničarkom i prepoznajem Tadiju Doležaja. Iz Splita smo zajedno krenuli u partizane. Poznavala sam mu sestru i brata Jendu koji je bio u komori Beogradskog bataljona. Vraćam se iz posjeta ocu i na daljnjem maršu sve se krijem iza konja. Bojim se da me Jendo ne pita za Tadijinu pogibiju, 1 ako znam da on za nju već zna. Plašim se, u .stvari, ponovnog plakanja, jer je vrijeme takvo da se mora stegnuti srce. Zar sam mogla da lne oplaćem i pogibiju Leona Kavesoina-Brace? Ranjen je kod Mliništa kada smo branili Tita i kada smo se zarekli da ćemo izginuti ali da odstupiti nećemo. Ranjen Braco je prebačen na liječenje u Italiju. Vratio nam se u oslobođenom Beogradu i s nama krenuo na Sremski front. Kod Šarengrada raznijela ga je granata -dok je preko brisanoga prostora pretrčavao iz rova u rov. Od njega nije ništa dstalo do čizme koju je eksplozija bacila baš ispred mene.

Biti iz dana u dan u borbenom stroju, a izbjeći ranjavanje, jedva da je bilo moguće. Mene je to zadesilo u borbama za konačno oslobođenje, kod Novske. Bila sam tada, poslije prelaska na trojnu for-maciju, u sastavu Trećeg bataljona Prve proleterske. Iako su mnogi već pali, oko mene je još uvijek bilo mnogo od onih drugova koje sam zatekla kada sam došla u Beogradski bataljon. Jedan od njih, Ljubo Čvrljak, me je i previo.

U srcu sam stalno nosila, pa i danas nosim, sjećanje na te prve dane u Beogradsk-om bataljonu, na dane moga prilagođavanja tom tako složnom i jedinstvenom borbenom kolektivu, u kojem su svi za mene, tada još djevojčicu, imali mnogo drugarske pažnje, ljubavi i razumijevanja. Tih prvih dana, pripijena stalno uz oca, možda -i zato što sam mu bila jedino dijete, pričalo se po četi:

– Došla jedna mala, skukurila se uz oca, a kada njega nema, pogled joj stalno traži Slavicu Rak.

Zaista, oca su otposlali u patrolu prema Imotskom. Prvi put ostajem bez njega. Ne usuđujem se ni da pitam gdje je. Pokret, a otac ostavio naš veliki ranac. Prtim ga na svoja nejaka ramena i nosim ga. Pored kolone prolazi komandant Velebit i kada me ugleda, reče:

– Spure, zašto tegliš taj ranac?

– Nema oca – kažem ja.

– Ranac u komoru, Spure, dok ti se otac ne vrati iz patrole.

Nadimak Spure nadjenuo mi je Velebit još prvoga dana. Poslije su mi rekli da u Lici, odakle je Velebit, špure znači janje bez majke, ili izgubljeno janje. To sam zaista i bila.

Dok sam još bila na kursu u brigadnom sanitetu (nalazili smo se kod Šujice), ugledam Velebita kako stiže jašući na konju. Istrčavam pred njega po snijegu. Ranjen je u nogu. Istrčava i njegova Cvrčak i, vidjevši ga ranjenoga, zaplače. Velebit se brzo oporavio. Još je malo, kako mi to Dalmatinci kažemo, »cotao« kada mi on 21. decembra 1943, pred Dain Armije, priđe i veli:

– Špure, spremi se. Ideš sutra i ti sa mnom u Bugojno- na proslavu.

A ja sva sijam od sreće i skačem od radosti.

NEVIN SPRLJAN

BILI SMO PROLETERI

Početak listopada 1943. godine upućeni smo u popunu Prve proleterske NOU brigade. Moja grupa iz Sjevernodalmatinskog odreda krenula je iz rajona Đevrske—Kistanje. Bila je sastavljena od novopridošlih boraca šibenskog kraja i Bukovice. Većina od nas imao je kratak borački staž bez borbenog iskustva, mada smo mnogi bili vrlo aktivni u svojim mjestima i organizirano sudjelovali u raznim akcijama protiv talijanskog okupatora i domaćih izdajnika. Moji drugovi iz Vodica, iako još vrlo mladi, bili su gotovo svi članovi SKOJ-a.

Logorovali smo u selu Dobropoljcima i obučavali se u rukovanju oružjem, u stražarskoj službi, paitroliranju i posjedanju položaja i ujedno osiguravali od eventualnih neprijateljskih ispada iz garnizona Knin ili Šibenik.

Nakon formiranja Sjevernodalmatinskog odreda, jednog su nas jutro obavijestili rukovodioci iz Štaba odreda da će neki od nas biti upućeni u popunu jedinica, posebno Prve proleterske brigade u centralnoj Bosni. Tražili su se dobrovoljci. Javilo se odmah više nego što je trebalo. Raspoređeni smo po četama. Jedan broj boraca razdužio se s oružjem koje je bilo slabije i tako- smo s pratiocima krenuli na put. Marširah smo pravcem Dobropoljci, Zegar, Krupa. a zatim vrlletima Velebita; prešli željezničku prugu Knin—Gračac, blizu s. Sučevića. U Velikoj Popini smo primili skromni topli obrok i nakon polu-

dnevnog odmora produžili planinskim stazama ka Ličkoj Kaldrmi, odakle smo nastavili unskom prugom do Tiškovca i Strmice zaobilazeći jaki njemačko-us-taški i četnički garnizon Knin. Marš je bio vrlo naporan, posebno onim bor-cima koji prije dolaska u NOV nisu bili naviknuti ili izloženi fizičkim i tako dugotrajnim naporima. Preko Peulja, Kazanaca i Livanjskim poljem, došli smo u oslobođeno Livno četvrtog dana marša. Sutradan, pošto je jedan broj bo-raca upućen u popunu Treće krajiške brigade u blizini Livna i Glamoča, ostali, veći dio je u dva transporta kamionima prebačen u Bugojno, u koje su tih dana stizali i borci iz drugih djelova Dalmacije. Sveukupan put od Bukovice u sjevernoj Dalmaciji do Bugojna bio je vrlo naporan a ishrana vrlo oskudna. Nekolicina boraca nije mogla do kraja izdržati, tako da su završili u bolnicu ili vraćeni u Dalmaciju. Borci koji su se bih razdužili sa oružjem u odredu lakše su podnijeli napore marša, mada im nije bilo baš najlagodnije biti ne-naoružanim. Meni je bilo drago što sam se oslobodio velike francuske »tro-metke«, za koju sam imao samo sedam metaka. Zapravo, nije bila mnogo kra-ća od mene, a morao sam je uvijek nositi na lovački način ili preko ramena kao motku. Svima nama je bila najveća želja dobiti dobru pušku.

Zanimljivo je bilo da smo se za vrijeme postrojavanja u Livnu nekako bili podijeljeni kao što smo u toku marša bili grupirani, tako da, bar što se tiče mojih mještana – Vodičana, stariji su otišli u popunu Treće krajiške pro-leterske brigade, a mi, uglavnom mlađi smo došli u Bugojno. Bili smo uglav-nom 17-godišnjaci i 18-godišnjaci. Mnogi smo dobili po neki komad odjeće, dio vojničke talijanske uniforme, jer smo većina bili u dotrajalim odijelima, neki čak i u vrlo laganim ljetnim. Doživjeli smo i prvo- kupanje i parenje od-jeće u partizanskim buradima. Obukavši hlače od talijanske uniforme, prilično sam promijenio svoj izgled. Smiješni smo bili jedan drugome u raznolikim vojnim uniformama.

Prije raspoređivanja razgovaralo se s nama, posebno mlađim borcima. Tom prilikom su nam odgovorni drugovi sugerirali da se još uvijek možemo vratiti kućama, jer da nas čekaju teški dani, još naporniji marševi i borbe, a da smo mi ne samo mladi već i »vrlo slabi i neishranjeni«. Ponovili su napore koji nas očekuju. Mi smo, međutim, bili jednodušni u svojim zahtje-vima da nas rasporede kao i ostale, jer kad smo izdržali marš iz Dalmacije, da ćemo i sve ostalo. Naš argument je bio da je ovaj sastav, iako mlad, već oprobao u ilegalnom radu protiv neprijatelja, na svojoj je koži osjetio svu težinu rata i okupacije, mnogima su već očevi, majke ili braća poginuli, bili po zatvorima, kao uostalom i mnogi od nas. Eto iz Vodica, od boraca koji su među nama, prije stupanja u NOV su se sretno uspjeli vratiti iz logora sa otoka Molata ili čak iz Itahje: Karmelo Sladoljev, Ilinka Udovičić, Anka La-tin (kojoj je i muž poginuo već 1942. godine kod Livna) i Stanko- Alfirev (ko-jemu je otac, predratni komunista¹, poginuo 1942. godine). Pa i moja majka tek što se vratila iz logora s otoka Molata, a¹ otac dugogodišnji robijaš i pred-ratni komunista!. Takvih slučajeva je bilo mnogo i boraca pristiglih iz Dalma-cije u ovoj grupi. Mi smo dobrovoljno pošli u NOV i željeli doći među prole-tere za čije smo borbe i hrabrost slušali u svojim skojevskim organizacijama i od svojih drugova boraca na terenu. Znao smo da je mnogo naših boraca iz Šibenika i okolice još 1942. godine išlo u proleterske jedinice. Za mnogima od nas su majke i, po nekoilko dana išle po Bukovici, tražeći nas po jedinicama, noseći sa sobom zavežljaje robe i ponešto hrane, obraćale se rukovodiocima ne bi li nas zadržali u Dalmaciji, jer smo im bili jedini za koje su još tada znale

da smo živi. Tek kada ,su im saopćili da nas ne mogu stići, jer smo krenuli u Bosnu u sastav proleterskih brigada, one su odustajale.

Nakon dvodnevnog odmora, krenuli smo iz Bugojna, prošli Donji Vakuf i stigli u selo Oborce, gdje smo se javili Štabu Prve proleterske brigade.

Prvi naš susret s članovima Štaba brigade bio je više nego srdačan i drugarski. Primili su nas drugovi Mirko Jovanović, komesar i Jagoš Zarić, zamjenik komandanta brigade. Poželjeli su nam dobrodošlicu i upoznali nas kako su borci iz Dalmacije tokom 1942. godine kod Livna (186), Tičeva (163) i Ključa (290) popunjavali njihovu brigadu. Posebno se sjećam popune u toku V neprijateljske ofanzive (iz Treće dalmatinske brigade) i same bitke na Sutjesci (285), kada su Dalmatinci zamijenili poginule proletere i ravnopravno, jednako hrabro s proleterskom sviješću, zajedno s borcima iz drugih krajeva, podnosili teret rata i revolucije i razvijali bratstvo i jedinstvo naših naroda. Tako isto, naglasili su, očekuju i od nas kada dođemo u naše bataljone i čete. Bilo je to za nas veliko zadovoljstvo i priznanje.

Tih dana (oktobar 1943. godine) u Prvu proletersku brigadu kod Bugojna došlo je u nekoliko grupa oko 340 boraca iz svih krajeva Dalmacije.

Kada smo raspoređivani po bataljonima mi mještani smo željeli da bude mo skupa, a tako su postupili i ostali. Na žalost, našim se željama nije moglo udovoljiti, kao pri raspoređivanju u Livnu. Iz Voidica nas je bilo 17 u brigadi. U Prvom crnogorskom bataljonu: Blaženka Franin-Pečarica, Slavica Grgurev, Bogdan Mihić, Dragi Sladoljev, Ante Šprljan i Biserka Španja; u Drugom crnogorskom bataljonu: Božidar Fržop i Karmelo Sladoljev-iMađi; u Trećem kragujevačkom bataljonu: Mate Mačukat-Radin, Niko Mičin i Nevin Šprljan; u Četvrtom kraljevačkom bataljonu: Stanko Alfirev, Marko Juričev, Anka Latin i File Samohod; u sanitet brigade: Mihovilka Mičin i Iliinka Udovičić.

Nakon rasporeda, borci su krenuh u svoje bataljone. Mate Mačukat-Radin, Niko Mičin i ja ostali smo u Oborcima, jer je Štab Trećeg kragujevačkog bataljona bio u tom selu. Kako sam raspoređen u Omladinsku, to sam sa kurirrom Otišao u četvu koja je bila u blizini. Niko Mičin je išao u Drugu, a Mate Mačukat-Radin u Treću četvu.

Moj najuzbudljiviji momenat, nakon samog stupanja u NOV, bio je dolazak u četvu i upoznavanje s drugovima s kojima ću naredno razdoblje dijeliti svako dobro i zlo. Moja četa, vod, desetina, svaki drug i drugarica pojedinačno, desetari, vodnici, vodni delegati, komesar Luka Božović i komandir čete Cebo Alija, mali Rade, Drago, Relja, braća Zizić, Tuka, Andro, Nedeljko, Šime, Marko, Mijan, Pišmo, Manda, Marija, Nikolica, Rajko-, Dušanka, Momo Ibro, Hasan, Ivo, Ilija, Jovo i svi ostali (nemoguće ih je sve nabrojiti), i oni koji imaju već jednogodišnje i dvogodišnje ratno iskustvo, članovi SKOJ-a i KPJ, s pređenim putem od Kragujevca, Ruda, Foče (kada je četa u martu 1942. godine ušla u sastav bataljona) činila je jednu veliku složenu porodicu u kojoj je svaki njen član bio spreman žrtvovati sebe za druga.

U četi je dobar broj Dalmatinaca koji su u vrijeme 5. neprijateljske ofanzive došli iz Treće dalmatinske brigade. Neki su došli (Nedjeljko, Šime) u sastav čete za vrijeme boravka Prve proleterske u Dalmaciji, kada su borci-o-mladinci bili i u oslobođenom Splitu, nakon kapitulacije Italije.

Jaki su utisci i doživljaji koje čini kazivanje omladinaca o dotadašnjim borbama, posebno na Neretvi, Sutjesci, Zvorniku, o borbama u Dalmaciji i o povratku prema Bugojnu i Travniku. Mi, novi borci, vrlo brzo se uključujemo u život i svakodnevne obaveze. Osjeća se jak utjecaj članova SKOJ-a i KP.

A većina boraca Omladinske čete su članovi SKOJ-a, i zato nije bilo problema tko će s nama »mladim« neposredno biti zadužen radi lakšeg privikavanja, savladavanja i obučavanja u rukovanju novim oružjem i drugim radnjama i radi neposrednog utjecaja i pomoći u borbenim dejstvima.

Iako sam skojevac od početka 1942. godine, to nisam davao do znanja drugovima želeći da kroz borbu steknem njihovo puno povjerenje. Nije ni bilo mogućnosti da to drugačije dokažem, jer nije bilo za to pismenih dokumenata, a pozivati se na nešto i nekoga nije od koristi ako se na djelu i na novim zadacima ne dokažeš.

U Treći bataljon, u septembru—novembru 1943. godine, došlo je iz sjeverne Dalmacije 30 boraca, a 28 iz okolice Splita ili drugih općina.

Dvadesetsedmog novembra 1943. godine bio je vrlo hladan i kišovit dan. Bataljon se nalazio u selima Vlasojevići i Đelinovac. orijentiran i s postavljenim osiguranjem na položajima prema Travniku. Postrojili smo se i, za ono doba, na svečani način, uz prigodne riječi komandanta bataljona Ljubiše Veselinovića i komesara bataljona Luke Božovića, nas 58 boraca položilo je partizansku zakletvu. Nakon toga smo otišli u svoje čete i na položaje.

Ovom prilikom smo saznah da su se u redovima Trećeg kragujevačkog bataljona, osim boraca iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i drugih krajeva Jugoslavije, borili i borci Dalmacije u 1942. godini, i to: od boraca Biokovskog odreda u augustu kod Livna 47, od boraca Svilajsko-Mosečkog odreda kod Tičeva u septembru 11, od boraca iz sjeverne Dalmacije i okolice Šibenika u oktobru kod Ključa 65, i u 4. i 5. neprijateljskoj ofanzivi na Sutjesci 96 boraca iz Treće dalmatinske brigade.

Omladinci su sa puno pijeteta govorili o poginulim borcima Dalmacije. Isticali su hrabrost i sposobnost drugova, a posebno im je bilo vrlo drago govoriti o drugovima koji su tih jesenskih dana odlazili iz Prve proleterske brigade za rukovodioce u dalmatinske jedinice. Tu su naročito isticah svog doskorašnjeg komandira čete druga Matu Boškovića.

Stariji borci su nam čestitali na položenoj zakletvi, a mi smo bili sretni i ponosni jer od toga dana bataljon je sa nama bio veći i jači za 58 mladih i odvažnih proletera. U bataljonu smo dobili i oružje. Neke od pušaka su na kundacima imale urezana imena svojih ranijih vlasnika boraca i sa posebnim porukama, pa je i to utjecalo na borbeno raspoloženje i tražilo njihovu osvetu. Borcima Omladinske čete drugarice Manda Martinović i Marija Grubišić, na njima svojstven i spretan način, izvele su uoči polaganja zakletve na zvijezdama titovski proleterski znak — srp i čekić.

Zadaci koji su uslijedili bili su teški. Borbe žestoke i marševi dugi i naporni. Svi smo mi zajedno, stariji i mlađi borci to podnosili, pomagali jedni drugima, svjesni da bez spremnosti na žrtve sloboda neće sama doći. Od malog 15-godišnjeg Jovčeta, kome su ustaše ubili roditelje, omladinaca iz Foče, Kragujevčana, Krajišnika, Banjalučana, Sarajlija, Livnjanaca, Prijedorčana, Sinjana, Makarana, Splitskana, Šibenčana i drugih; neustrašivih bombaša Rade, Drage, Relje, Mirčete; mitraljezaca Ibri, Zivka, Hasana, Marjanovića, Ace, Čanka, Krunića, Kovrlije; kurira Rajka i Ostoje; vodnih delegata Tuke i Nikice; komesara Luke, pa zatim Nikice, komandira Cebe, do drugarica Mande, Marije, Dušanke, Mire i svih ostalih imali smo razloga, naučili smo kroz borbu, znali smo i htjeli da tučemo neprijatelja, ne obzirujući se na glad, zimu, neprospavane noći, juriše i noćne mrtve straže, ne žaleći svoje mlade živote, jer postajali smo rano i više nego odrasli i ozbiljni, jer

nam je uskraćena mladost. Sva naša djetinjstva i mladost — dotadašnji životi bila su koliko različiti toliko opet jednaki i teški.

Prosjeck starosti boraca u četi bio je ispod 19 godina.

Svaka borba oduzimala nam je po nekog druga. Mali Rade poginuo je u novembru, Kovrlija i Marjanović 10. januara 1944. godine na Vitovlju, Ivo Friganović iz Šibenika bio mi je najbliskiji. Dijelili smo istu porciju, jedno ćebe, isto šatorsko krilo, jer nismo imali svaki za sebe sve te potrepštine. Poginuo je u drugoj polovici februara 1944. godine, jednog tmurnog i snježnog jutra u selu Gornji Bulići, kada su Nijemci pod zaštitom magle i u bijelim ogrtačima izvršili jedan od svojih čestih ispada iz Jajca i napali naše položaje. Naš bataljon je do tada, više od mjesec dana držao položaje nad Jajcem i stajao Nijemcima nad glavama. Noću smo silazili i u predgrađe, znali se odmoriti, utopeliti, a usput i likvidirati koju patrolu ili saradnika okupatora. Održavala se i veza sa terenskim radnicima u gradu, što smo ostvarivah preko boraca iz Jajca.

Kada je poginuo Ivo, nisam bio kraj njega, sprovodio sam ranjene drugove u bolnicu na Petrovo polje. Ivo je bio veoma dobar drug i neustrašiv borac. U momentu pretrčavanja s položaja na položaj presjekao mu je život dugi rafal mitraljeza. Inače je bio mirne naravi. Dugo je, ja čak mislim od dolaska iz Dalmacije, muku mučio sa nzebom. Kod Jajca i Travnika, bio je stalno veliki i duboki snijeg i jaka hladnoća. Rado je sa mnom pričao u slobodnim trenucima, zajedno smo bili u zasjedama, patroli, udvojenim stražama i na maršu. U dubokom snijegu Vlašića, mrazevima Kupresa i gazeći rijeku Ugar, i kada bi nam bilo vrlo teško i studeno, spominjali bi smo svoj Šibenik, njegove ugodne i blage zime. Posebno jak okršaj imali smo s Nijemcima 27. II 1944. godine, kada smo ih natjerali u bijeg i nanijeli velike gubitke. Nije im bilo lako nositi se s nama borcima Kragujevačkog bataljona.

Zamjenik komesara čete Ante Tuka, bombaši Drago Tripković, Dušan Ostojić i Relja Cović poginuli su u razmaku od nekoliko dana, u vrijeme borbi protiv njemačkih trupova na planini Lisini kod Mrkonjić Grada: jedan 30. aprila, a drugi početkom maja 1944. godine.

Bombaši i hrabri borci Drugog voda, Drago Tripković i Relja Cović, zadužili su nas, jer što smo uz njihovu pomoć, hrabrost i znanje brzo ovladali prvim borbenim vještinama, prilaženju i napadu na neprijateljske rovove i bunkere i bacanju ručnih bombi. Tako su uoči napada brigade na Travnik u novembru 1943. godine izvršene vojne i političke pripreme; upoznavanje sa zadatkom, priprema i čišćenje oružja i podjela zadataka po vodovima u okviru čete, nakon čega je izvršeno približavanje i podilaženje jurišnim položajima iz rajona sela Bačvice i Pulac. Napadamo pravcem Vučja jama—Zlokići—Bojna. Naša desetina, predvođena Mijanom Mazepom, uz trenu podršku puškomitraljeza Zivka Goranića, njegovih pomoćnika Šime Babića i Petra Krunića, sa hrabrim bolničarkama Mandom i Marijom, efikasno i brzo likvidira rovove i bunkere koji su nam bili određeni. Njihova snalažljivost bila je od utjecaja za izvršenje zadatka. Podilazeći i puzeći na drugom bunkeru naišli smo na nekoliko odbačenih neprijateljskih šljemova, koje smo, na nagovor Drage, stavili na glave. Dobro su nam došli. Nedaleko od bunkera zaklonili smo se za jednu ovelu gomilu kamenja koja je činila dobar grudobran i dobro zaštićivala od direktne mitraljeske i puščane vatre. Istovremeno ta gomila je zadržavala izbačene ručne bombe iz ustaških bun-

kera. I tako, da ne bi šljemova, protjerali bi nas odatle prije vremena. Toga jutra, pri povlačenju, bili smo izloženi jakoj mitraljeskoj i minobacačkoj vatri iz nelikvidiranih bunkera i Travnika.

Tada je poginuo mali Rade Radonjić, bombaš Prvog voda. Meni je to bilo prvo jače vatreno krštenje kao bombaša, posebno jer je borba bila noćna i napadalo se utvrđeno naselje.

Tih dana sam imao okapanja s nažuljalom nogom od talijanske cokule. Morao sam je baciti i s opankom na lijevoj nozi se povlačiti. Pošto je zemlja bila vlažna i mokra, teško sam napredovao. Napokon sam bacio i opanku i uz pomoć drugova i niskog grmlja dogurao do grebena.

Prokleo sam talijanske cokule, jer sam narednih dana morao ići u obojcima i čarapama. Rado sam se sjećao zamijenjenih dalmatinskih »gumaša« koji su me dobro služili i bez povrede nogu doveli od Bukovice do Travnika.

U februaru 1944. godine u Gornjim Bulićima kod Jajca došli su drugovi iz prekomorskih brigada, uglavnom Crnogorci, prekaljeni politički zatvorenici iz logora u Italiji. Ponovo smo se ojačali. Drugovi Voja Rajković, Aco Vukotić, Radovan Golubović, Ilija Šoć, Ljubo Vujović, Mišo Leković, Dragić Vukić, Ramo Omerović i drugi samo su još više svojom borbenošću i političkom sviješću pridonosili čvrstini kolektiva čete i bataljona. Nije bilo zadataka kojeg omladinci nisu bili u stanju izvršiti. Uvijek i svugdje se osjećala prisutnost omladinaca, na maršu i odmoru, u borbi, stalno.

Uz poklike »Juriš, naprijed omladinci, naprijed proleterii« zadavali smo strah neprijatelju i nanosili mu gubitke. U našim mislima, na marševima, odmorima i jurišima, uvijek smo spominjali drage nam drugove Loju Šerifa, Vojislavu Markotić Bebu, Radu, Dragu, Ostojića, Relju, Tuku, Ibru, Krunića, Momu i sve druge koji dadoše svoje mlade živote, od Kragujevca i Foče do Zagreba 9. maja 1945. godine.

Pod zastavom Trećeg kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade od 1941. do 1945. godine borilo se 281 borac iz Dalmacije, od čega je poginulo njih 184. Samo iz općine Šibenik u tome bataljonu je bilo 88 boraca, od čega je poginulo 64 borca.

SPIRO IVANIŠEVIĆ

SLIČICE IZ BEOGRADSKOG BATALJONA

Dolazak u bataljon. Oko 60 mladih i još neiskusnih boraca iz Dalmacije stiglo je krajem oktobra 1943. godine da popuni Prvu proletersku brigadu. Sa još nekoliko drugova ušao sam u sastav Beogradskog bataljona i raspoređen sam u Drugu četvu. Bataljon se nalazio na položaju kod Travnika.

Ko si družie i odakle si? Iz koje si jedinice došao? — pitah su me Pino, Bečo, mitraljezac Rade i njegov pomoćnik Dule. Pitao sam i ja i saznao da su oni prije nekoliko sati dobro isprašili ustaše i domobrane, i da su moji novi drugovi iz svih krajeva naše zemlje, i da je u bataljonu vrlo malo starih boraca, onih iz Rudog. Neki od njih su otišli u druge jedinice za rukovodioce.

A mnogo ih je i izginulo u borbama koje je Beogradski bataljon tako reći danonoćno vodio s okupatorima i domaćim izdajnicima svih vrsta.

Napad na Travnik. Nakon dužeg marša i nekoliko manjih, usputnih okršaja, krenuli smo u napad na Travnik. Tiho i oprezno prilazili smo bunkerima na Turbetu. »Druže desetaru«, šaptao sam probijajući se nečujno kroz rijetku šumu i žbunje u noći punoj zlokobne tišine, »ja nemam pušku, kad bacim ovu jednu bombu, šta ću onda?« Drug Janez mi je također šapatom kratko i prosto odgovorio: »Evo ti sada prilike da dođeš do puške. Kad sam je ja otimao, nisam imao ni bombu!« Nigdje žara od cigarete, nikakvog zveketa porcije ih čega drugog, a i grančice koje su se lomile pod našim nogama kao da su se trudile da to bude sa što manje šuma! Odjednom tišinu presječe jedno »Ura«, mnogostruko ponovoljeno. Jurnuli smo preko neke čistine koja se kupala na mjesecini. Kad smo prišli bliže bunkerima, ustaše nas obasuse paklenom vatrom iz pušaka, automata i mitraljeza. Naše bombe su praštale po njima. Samo nekolicini nas uspjelo je da upadnemo u njihove rovove. Bili su isuviše dobro utvrđeni i naoružani. U svanuće im stigoše još i pojačanja, i mi smo se ovoga puta morali povući. Nasumice su tukli artiljerijom posvuda oko nas. Sa one Strane brda, polako sam išao u koloni pognute glave, iako mi je o ramenu visila nova puška.

Borba za prugu. Krajem maja 1944. godine išli smo kroz neke stoljetne bosanske šume. Činilo se da guste krošnje nebo dodiruju. Tu i tamo jedva bi se nazirao komadić neba. Oko nas je svuda bila nekakva trulež i vlaga. I sve je bilo klizavo. Noge su nam do gležnjeva upadale u mokro i trulo lišće i granje. Teško se hodalo. Postepeno šuma je postajala rjeđa, a tlo čvršće i pretežno suho. Najednom odjeknuše pucnji, zapraštase mašinke, zaštektaše šarci, a odmah zatim i bombe. »Princ Eugen« divizija je opet napadala na nas. Uporno i bijesno kao nikada ranije. Svako deblo i panj postajali su zaklon, svaka rupa rov. U početku su nas potisnuli stotinjak metara. Zatim, u bliskoj borbi — kundacima, nožem i srcem, mi njih. Pa opet oni nas. I tako naizmjenično, dok ise nismo dokopali pruge Mlinište—Crni Potoci i dovukli naš protivkolac. Inicijativa prelazi u naše ruke. Mnogo je poginulih i ranjenih na obje strane. I sam se našoh među ranjenicima. Mnogo kasnije, poslije rata tek, iz napisa »Bataljon je nadvisio sebe«, objavljenom u listu »4. jul« — po kazivanju M. Drenjanina, saznao sam da smo mi tada, obranivši prugu, Nijemcima presjekli put do Vrhovnog štaba i druga Tita, koji su se nalazili u neposrednoj blizini, te da je do čitave naše čete, osim komandira 2. Nišića, borbu do kraja izdržalo samo još pet boraca.

Okršaj s Bugarima. Na Partizanskim vodama (ranije Kraljevim vodama) na Zlatiboru iz pokreta smo ušli u borbu. Upali smo u pravi pakao. Mračno je kao u rovu, a zatim sve sjaji kao usred dana. Raketne su svaki čas osvjetljavale cijeli kraj, a svijetleći meci, ručne bombe i granate parali su nebesa. Stravično izdužene sjenke okolnih objekata i drveća, koje su načas nestajale, pa se iznova pojavljivale, sve to pomiješano sa zapomaganjem Bugara, prevrtanjem njihovih topovskih kara u povlačenju i rzanjem konja, upotpunjavalo je ovu simfoniju strave i užasa. Bitka se vodila za svaku stopu zemlje i za svaku vilu zlatiborsku. Naši mitraljesci, ne prekidajući vatru, prebacivah su s prozora jedne na prozore druge kuće. U zoru se sve odjednom stišalo. Na bojištu krš i lom. Ostatak Bugara se predao. Naš vod nije imao gubitaka, samo dvojica lakše povrijeđenih. To je bio razlog zbog kojeg je naš vodnik Tika, iako iscrpljen, bio posebno zadovoljan i raspoložen.

Rastanak s bataljonom. Početkom septembra 1944. godine, poslije borbi na Šarganu kod Višegrada, ponovo sam se našao među ranjenicima u bolnici Prvog proleterskog korpusa, a naša Prva proleterska brigada i s njom Beogradski bataljon nastavila je borbeni put i pobjedonosni pohod preko Valjeva ka Beogradu i Trstu.

ANTE MILATIC

DOLAZAK MEĐU PROLETERE

Kod Bugojna sam ušao u sastav 3. kragujevačkog bataljona 1. proleterske NOU brigade 1. divizije, u kojem nastavljam borbu oko Travnika, Jajca, Šuice, Vlašića. Čak sam kod Šuice po velikoj hladnoći i dubokom snijegu, gdje su se neki drugovi i smrzzavah, svirao za vrijeme borbi harmoniku i tako podizao moral iscrpljenim i smrznutim borcima da izdrže. U ovom sam bataljonu postao član KPJ. Kasnije sam ušao u 1. vod 1. čete 1. crnogorskog bataljona sa kojim nastavljam borbu. Osim Crnogoraca, u bataljonu sam našao veliki broj Dalmatinaca i Bosanaca. Borili smo se oko Vitovlja, centralne Bosne, Mrkonjić-Grada, planine Lisine. Za vrijeme desanta na Drvar 25. maja 1944. naša jedinica je vodila ogorčene borbe sa jedinicama 7. SS divizije koja je nadirala prema Mlinište—Drvar. Borba je bila teška, pucale su ručne bombe i automatsko oružje na bliskom odstojanju. Smjenjivali su se juriš za jurišom i u jednom od njih sam teže ranjen u noge. Vidio sam još drugova koji su tu bili ranjeni. Drugovi i drugarice su nas izvukli iz borbe da nas esesovci žive ne uhvate. Prenijeti smo u bolnicu i tu su nam ukazali pomoć. Nas teže ranjenike su ponijeli u bolnicu 5. korpusa u planini Klekovači. U bolnici smo topili snijeg, jer nije bilo vode za piće. U toj je planini bilo strašno. Ležali smo pod vedrim nebom onako ranjeni na zemlji. Štuke stalno kruže i bacaju bombe i mitraljiraju nas. Teško su nas primjećivali između jela, bili smo pokriveni granjem. Mjesec dana nitko od nas se nije umio niti oprao ruke, a hrane smo dobijali vrlo malo. Bolničko osoblje je bilo neumorno. Bolničarke su nas stalno njegovale i pomagale. Borba se tih dana čula u pravcu Bugojna i prema Vranići. Dopirali su glasovi da to 1. proleterska divizija vodi borbu s Nijemcima.

Doznali smo da je Vrhovni štab i drug Tito izašao iz Drvara i da je otišao avionom, da je Drvar spaljen i da ima mnogo žrtava, da su Ličani uništili desant. Tome smo se svi radovao i zaboravili na bolove. Sa te puste planine po završetku 7. ofanzive prenijeli su nas do Ključa, a odatle u Sanski Most. Zatim smo avionima prebačeni za Italiju u savezničku bolnicu. Rane su bile teške, bojao sam se da će mi nogu anputirati, ali to nisu učinili (anputirana poslije rata). U bolnici sam našao dosta svojih suboraca proletera koji su junački podnosili teške rane. To isu samo mogli proleter i da izdrže.

Eto mog isječka iz ratnih sjećanja. Kada sam se vratio u slobodnu Jugoslaviju, nastavio sam raditi u pošti kao telefonist. Četiri godine sam se liječio po bolnicama poslije rata i izgubio nogu. Ali u meni još uvijek vrije krv proleterska.

ANTE PENĐER

PUT U PRVU PROLETERSKU

Pri kraju mjeseca oktobra 1943. godine okupili su se borci 8. dalmatinske brigade u Marini nedaleko Splita, nakon povratka sa otoka Brača. Tu smo se osvježili u još uvijek toplom Jadranu pred dugi put ka Prvoj proleterskoj. Iz Marine krećemo prema Dalmatinskoj zagori i naš prvi zastanak je selo Visoka. Tu smo malo odahnuli, doručkovali i postrojili. Starješina nas upoznao sa proleterskim jedinicama, njihovom značaju i ulozi u NOB-u. Završavajući svoje izlaganje, odmjeri pogledom stroj i obrati nam se: »Eto drugovi i drugarice... A sada tko želi da se bori u Prvoj proleterskoj neka digne ruku«... Borci se nisu mnogo dvumili. Despenić, Jurković, Berović i ja našli smo se u stroju jedan pored drugoga. Međusobno smo izmijenili poglede, podigli smo ruke. Većina boraca je to učinila. »Ali ne mogu, drugovi, svi u proletere...«, opominje nas komandant. Od dobrovoljaca izdvojio nas je oko 120 mladih i one za koje je bio siguran da će uspješno podnositi teškoće marševanja do slavnih jedinica 1. proleterske divizije. Preuzima nas vodič, stari, iskusni borac i komunist, koji je po tko zna koji put već ovakve i slične zadatke uspješno izvršavao. Zna on kako i na koji način će nas provesti kroz uska grla ustaško-četničkih i njemačkih položaja do slobodnog Livna. Popisao je sve dobrovoljce, a dosadašnji starješina pozdravio nas i zaželio nam sretan put. Opraštamo se od drugarica i drugova koji ostaju. Neke smo vidjeli posljednji put. Pale su i suze, no mi smo bili gordi i ponosni što nam je pala čast da se borimo u proleterskim jedinicama o čijim podvizima smo već slušali u toku borbe.

Cu se komanda! Naš vodič odsječnim glasom komanduje »Mirno!«... »Na de-sno!«... »Za mnom«. Polako, korak po korak, formiramo kolonu. Prolazimo dalmatinskim vrletima, uskim kozjim stazama zagore. Okrećemo se i pogledom opraštamo od mora. Želimo vidjeti još jednom njegovo plavetnilo, koje se sve više gubi. Želimo odati pozdrav rodnom kraju. Još jedan pozdrav onima koji su ostali i koji nisu imali sreću da krenu s nama na ovaj dugi marš.

Koračamo ljutim dalmatinskim kamenjarom, često neobilježenim putem. Makija nam se zapliće za noge, obilazimo je, zaobilazimo vrtače, a vodič nas požuruje da prije noći stignemo u partizansku bazu — na Moseć. I poslije gotovo punog dana marševanja, već gladni, žedni i umorni, stižemo u prvu partizansku prihvatnicu. Ovdje se odmaramo, okrepljujemo sa malo juhe i mesa. Ubrzo nas je onako umorne pritisnuo san. Činilo nam se da ima još noći za spavanje, kad se začu komanda »Ustaj!«... Opet se postrojavamo, prozivamo se. »Dobro!... Dobro!... Svi smo tu«, možemo krenuti. Krećemo se u pravcu sela Muća, smještenog podno planine Svilaje, na putu Drniš—Sinj. Vodič nas opominje da moramo neprimjetno, u većem odstojanju i što brže prijeći ovu komunikaciju. Hvatamo se padina planine Svilaje. Polako dostižemo njen vrh. Krivudavim stazama spuštamo se prema Sinjskom polju. Noć se spušta, mi još u bespuću Svilaje, a glavne prepreke nismo prešli. Pred nama je cesta Knin—Vrlika—Sinj, rijeka Cetina i prostrano Sinjsko polje. Vodič nas opominje da ovaj teren moramo što prije i u najvećoj tišini savladati.

Prolazimo gotovo neprimjetno u blizini sela čiji stanovnici nam svi nisu baš naklonjeni. Noć je već davno pala. Polako se krećemo Cetinskom krajinom. Vodič neprestano upozorava: »Tiho... Tiho... drugovi!« Ovdje možemo naići na svakog vraga: Nijemce, ustaše, četnike... Nedovoljno smo naoružani i svaki kontakt s neprijateljem mogao bi biti koban za nas. Požurujemo jedni druge kako bi se što prije izvukli iz ovog opasnog rajona. Mnogi su već iznemogli i ne mogu držati korak s nama. Međusobno se hrabrimo i ispomažemo, ali unatoč toga u cetinskoj je dolini te mrklo noći nekoliko boraca izostalo iza naše kolone.

Prije svanuća hvatamo se padina planine Dinare, te naše iz školskih dana poznate starice. Zaobilazimo neka sela, jer ne želimo kontakte sa stanovništvom. Zaliha hrane uopće nemamo, a niti je možemo otkud dobiti. Dinarski vapnenac ne drži vodu, pa pored gladi javlja se još opasniji neprijatelj – žeđ. Kad na našem putu naiđemo na divlji šipak, brže ga očistimo nego dinarske roguše (koze). Noge nam postaju sve teže, a od žeđi usne nam se lijepe. Međusobno sve manje razgovaramo. Nismo više orni za šalu. Bez obzira na nedaće koje nas prate, ipak polako, nogu, pred nogu, naša kolona izmiče i želimo da podiđemo vrhu Dinare još prije pada mraka.

»Još malo drugovi!... Izdržite!... Ubrzo ćemo na vrh, a poslije ćemo niz planinu pa će biti lakše«, hrabri nas stari borac. Već je suton, evo nas na samom vrhu Dinare odakle puca pogled na naš prijeđeni put, na Svilaju, na Cetinsku krajinu, a s druge strane pred nama je Livanjsko polje – naš pravac marša. Ugledasmo Livno, kako je lijepo osvijetljeno, kao da je puna sloboda. Obuze nas toplina, lice nam se ozari od raspoloženja. »Pa, drugarice i drugovi, mi smo na domaku Livna«, čuje se veseli glas iz kolone. »Jeste, drugovi... Ono je slobodno Lijevno«, reče vodič, »ali do Lijevna ima još e-ho... ho... Veliko je ovo polje pred nama, a mi se moramo još spuštati niz Dinaru. Noćas ne ćemo u Lijevno drugovi!...« Spuštajući se niz padinu, opazismo u jaruzi olupinu njemačkog aviona. »To su ga naši ošinuli«, kaže nam vodič. Tko zna, koliko je i on straha unio u kosti našim ljudima, pa eto došao i njemu kraj. Našao je grob na našoj Dinari.

Nć je već pala, a mi i dalje krećemo već utrtim putem prema selima na padinama Dinare razmještenim uz samo Livanjsko polje. Naš vodič zna dobro svaku stazu, svaki puteljak kojim nas vodi. »Tko zna koliko je puta ovuda gazio još kao dječčić«, kažem drugu do sebe. »E... dragi moj! Neće taj zalutati, ni u ovoj mrkloj noći«, dodu drugi. Kasno u noć stigli smo na teritoriju koju su kontrolirale naše jedinice. Stižemo i do prvih partizanskih kuća. Razmještam se po kućama simpatizera NOR-a. Dobri domaćini su nas »ugostili« kuhanim krumpirima u kojima nismo osjetili da nema soli, a kamoli drugog začina. Bili smo gladni i umorni. Odmah nas je savladao san.

Sutrašnji dan, četvrti našeg marša, osvanuo je lijep i sunčan kao da je proljeće. Gledamo Livno okupano jesenjim suncem. Krenuli smo cestom koja vodi kroz prostrano Livanjsko polje ka slobodnom Livnu. Tvrda cesta nas je još više zamarala i natjeravala nove žuljeve na već umorne noge. Obuća nam je već slaba, odradila je svoje po dalmatinskom kamenjaru. Mnogi od nas već koračamo bosu. Sve se više približavamo Livnu. Uz put susrećemo bosanskog seljaka. Gledamo ga, kako spokojno obrađuje svoju njivu na slobodnoj partizanskoj teritoriji.

I nešto oko 11 sati stižemo u Livno. Toga dana smo se okupali, ručali i odmorili. Sutradan smo kamionima prebačeni do Kupresa, u kojem smo se kratko vrijeme zadržali, a potom krenuli ka Bugojnu, u kojem je tada bio Štab I proleterske divizije. Krećemo ka Kupreškim vratima. Hvatamo se obronaka planine Raduše. S ove uzvisice lijep je pogled na kuprešku ravnicu. Istina, put je bio još dug do Bugojna, ali svaki pređeni kilometar značio je sve bliže našem cilju, našim budućim jedinicama. Bacamo u naokolo pogled na zelenu Radušu koja se uzdiže iznad nas. Gledamo prostranu jelovu i bukovu šumu. Za nas Dalmatince bio je pravi ugođaj gledati ovakve gorostase, onako vitke jele, prave ljepotice bosanskih šuma.

Napokon, petog dana marša, stižemo u Bugojno. Tu smo se opet odmorili. Dobili smo nove uniforme i novu obuću. Sada se osjećamo pripadnicima naših regularnih jedinica. Okupili smo se u domu kulture, gdje nam je komandant divizije zaželio dobrodošlicu, održao kratak govor u kojem je istakao uspjehe NOVJ i govorio o značaju i ulozi proleterskih jedinica, čiji ćemo pripadnici uskoro i mi postati. U Bugojnu je izvršen raspored po jedinicama I proleterske divizije. Nas šezdesetak sutradan krećemo u pravcu Donjeg Vakufa, a potom nastavljamo put prema Travniku, oko kojeg su bili položaji naše najstarije regularne jedinice Prve proleterske brigade. Sve je to naša slobodna teritorija. Koristimo se cestom, ali i puteve za prečac. Ovuda je lakše koračati, meka je zemlja. E... moj dragi! Ovo je Bosna, nije to dalmatinski kras...

Što se Više približavamo Travniku, naša kolona je sve manja. Grupice se odvajaju. Kreću jedni lijevo, drugi desno. Mahanjem ih pozdravljamo. Svaka grupa kreće prema bataljonu u koji su raspoređeni. Naša se grupa polako približava planini Komaru. Odavde je već na vidiku Vlašić, a mi tamo i moramo. Podno Vlašića se razmjestio Travnik, nekadašnja turska kasaba. To je sada jako ustaško-njemačko uporište. Krećemo cestom prema selu Turbe i odvajamo se prema položajima oko sela Paklarevo, Ovčarevo i Dubrava gdje su položaji 6. beogradskog bataljona. Druga grupa odvaja se i kreće prema Mišića brdu, gdje su položaji drugih jedinica.

Oprezno se prikradamo položajima na kojima se nalaze čete 6. beogradskog bataljona. Ka položajima vodi nas borac Marko Smajić Dalmatinac, koji je ranije stigao u I proletersku. I dok se skriveno krećemo, nailazi oklopni vlak iz pravca Travnika prema Turbetu. Cijevi svojih topova i mitraljeza usmjerava u našem pravcu. Ubrzo pusti mitraljeski rafal preko naših glava. Zagrmi i top. »Asti...! Ovdje se puca«, kaže kao u šali Markiša. »Sigurno su nas opazili«, veli Vickan. »Nije to ništa«, Marko će. »To vam je drugovi njihov izlet. Cine to često. Uz put malo pročešljavaju ove padine. Drže nas budne. Sad će on u bazu«, reče Smajić. I evo već se vraća, a mi uz našeg Marka nastavljamo posljednje metre do naše osnovne jedinice. Došli smo na položaje 6. beogradskog. Srdačno smo se pozdravili s borcima proleterima.

Prilazi nam pomoćnik komesara 1. čete — sekretar ćelije drug Bojić Milosav, predratni komunista, već stari prekaljeni borac iz mnogih bitaka koje je vodila Prva proleterska. On je od onih iz stroja u Rudom . . . Zaželio nam je dobrodošlicu. Njegove tople riječi duboko nam se doimaju. Govori nam o ulozi Prve proleterske, njenom borbenom putu. »Vi čete, drugovi, ovdje naći drugarstvo, ljudsku toplinu i pomoć od borca, preko desetara, komandira . . . Moram vam reći da je ovo elitna jedinica NOV-a. U njoj vlada borbeni duh i

gvozdена disciplina ... Ali mi čuvamo svakog našeg borca. Nama je dragocjen život našeg druga. Nije istina da mi upućujemo goloruke borce na neprijateljske tenkove. Istina, imamo takvih boraca koji, kad je potrebno, ne štedeći svoj život, s bombama u rukama prave herojske podvige, skaču na neprijateljske tenkove i uskaču u njegove bunkere ...».

Dok nam upisuje osnovne podatke, drugarice nam na naše kape uvezuju srp i čekić, to znamenje, simbol proleterskih jedinica. Ovim činom postajemo borci Prve proleterske brigade, s kojom smo prošli dio njenog slavnog borbenog puta.

Zaustavivši se na ovim položajima, završili smo naš sedmodnevni naporni marš — marš od obala plavog Jadrana do podno planine Vlašića, položaja Prve proleterske brigade.

JOVO KAPICIC

VEZA S NARODOM

Narodnooslobodilačka vojska bila je ne samo faktor oružane borbe i stvaralac slobodnih teritorija na čijem su tlu nicali i razvijale se revolucionarne institucije, već i nosilac idejnosti samim tim što je, rukovođena komunističkom partijom Jugoslavije, uz svoju vojnu silu, nosila i razvijala i snagu teorije novih revolucionarnih promena. Kroz oružanu borbu protiv neprijatelja i široku aktivnost za opredeljenje narodnih masa za ciljeve te borbe stvarala se čvrsta veza između naroda i vojske koja je omogućavala rešenje najkrupnijih pitanja narodnooslobodilačkog rata.

U sklopu tih zbivanja 1. proleterska brigada je bila izuzetno važan faktor. Stvorena prva, sa višim oblikom vojne organizacije, sa kvalitetnim kadrovima, sa iskustvom koje je brzo raslo, ona je trasirala glavne djelatnosti, ispunjavajući zadatke, dajući primjer i postižući rezultate značajne za vođenje rata i za ratnu vojnu i političku istoriju naše zemlje. Prilike u doba njenog formiranja zahtijevale su ne samo borbene akcije već i organizovan politički rad na terenu. U raznim periodima rata, a naročito u početku, ova brigada je brzo mijenjala teritorije, pri čemu su njene jedinice, bataljoni, čete pa i pojedinci igrali ulogu istaknutih političkih radnika. Uslijed ujednačenosti njenih jedinica, organizovanog vojnog i političkog života, izmjene iskustava među jedinicama, politička aktivnost pojedinih djelova brigade vezivala se za cjelinu, za djelatnost 1. proleterske. Vojna i politička aktivnost njenih manjih ili većih jedinica, bližih ili daljih dijelova, nosila je snagu brigade, za nju se vezivala i u njeno ime postojala. Na to se mislilo od samog formiranja brigade. Stoga se već u prvim danima njenog postojanja formira u partijskim organizacijama posebna linija rada za široko područje djelatnosti na ovom polju u koju se uključuju cjelina i pojedinci pod imenom Veza s narodom.

Od samog početka borbe trebalo je rešavati mnoge neobično važne zadatke na liniji vojska—narod. Pa i naša brigada je, kao i ostale jedinice NOV i

POJ, na prvom mjestu morala sprečavati bratoubilačku borbu koju je okupator izazvao i raspirivao a čiji su korjени izviralі iz temelja stare Jugoslavije. I ne samo sprečavala ovu borbu, već stvarala i nacionalno јedinstvo bez koga se nije mogla zamisliti ni uspješna borba protiv okupatora niti nova Jugoslavija. Brigada je bila realna snaga da vrši ovu plemenitu i neophodnu misiju. Bratstvo naših naroda u oružju, u zajedničkim patnjama, u prolivenoj krvi i grobovima, u radosti pobjeda — u slobodi postalo je sveopšta krilatica moćna da mobiliše, da hrabri, da ponese i u borbi i u miru. Teško bi se mogla zamisliti pobjedonosna narodnooslobodilačka borba protiv moćne sile okupatora da ovo јedinstvo nije bilo postignuto i da nije bilo dovoljno čvrsto da izdrži i najteže probe i najmučnija iskušenja. Svesni toga i borci 1. proleterske NOU brigade radili su u narodu marljivo i predano. Oni su govorili, objašnjavali, ubjeđivali. Više od toga, oni su štitali, svetili i pomagali. I više od toga, oni su se borili, umirali i sijali svoje kosti nesebično i neustrašivo po mjestima znanim i neznanim širom zemlje. Prirodno je da se u ovim ratnim žrtvama i požrtvovanju našao onaj elemenat koji naše ljude emocionalno međusobno vezuje kao što se u poratnoj izgradnji našao onaj cement koji je te iste ljude vezao zajednicom najviših interesa. Ta tekovina narodnooslobodilačke borbe bila je istovremeno i ogromna snaga same borbe i neizmerno važna pobjeda izvojevana u ratu. Ona ostaje ne samo fakt istorije, već osnova današnjice i imperativ budućnosti.

Veliki zadatak tokom rata bio je i izgradnja narodne vlasti, od njenih samih početaka. Mada su postojale idejne koncepcije o oblicima i karakteru vlasti, bilo je neophodno da se one oživotvore i provjere u praksi. I naša brigada je stvarala slobodnu teritoriju na kojoj se nova vlast uspostavljala i učvršćivala. Prve klice nove vlasti pokazivale su osnovne socijalne, ekonomske i političke težnje naroda i usmjeravale su političku orijentaciju naroda na izgradnju takve vlasti. Aktivnošću narodne vlasti i brigada je snažena i brojno jačana. Dolazili su novi borci i obnavljali prorjeđene redove.

Uspostavljanjem narodne vlasti određuju se i ciljevi narodnooslobodilačke vojske. Nije dovoljno samo uništavati okupatora, oslobađati zemlju. Svaki borac morao je znati smisao i ciljeve borbe da bi ih kao pripadnik 1. proleterske mogao tumačiti. Borci brigade su bili ne samo vojnički zaštitnici nove vlasti, već i stvarni inicijatori i propagatori na idejnom i političkom planu. Korišćeni su i najkraći časovi zatišja i predasi u maršu da se kroz masovan rad u narodu osnivaju, unapređuju ili učvršćuju narodnooslobodilački odbori na novim teritorijalima i pod različitim uslovima.

Rat je zaoštrio suprotnosti koje su u staroj Jugoslaviji postojale. Zaostala, nerazvijena zemlja, prevarena od stare vlasti, međusobno zavađena od strane okupatora trpjela je i krvarila još vliše zaoštravajući unutrašnja protivurečja i razlike. Narodnooslobodilački rat unosi nove elemente u ovo stanje. To je period snažnog pokreta masa u traženju puteva izlaska iz stvorenih okolnosti. Zato su јединice Narodnooslobodilačke vojske i bataljoni 1. proleterske odigrali važnu ulogu na buđenju nacionalne svjesti kod naroda, u razvijanju saznanja o neophodnosti borbe na kulturnom i prosvjetnom planu.

Ratne godine imale su ogroman uticaj na shvatanja, ocjenjivanja i usvajanja pozicija neophodnih za orijentaciju masa. Kroz boračke јединice brigade prolazili su mnogi ljudi gdje su se vaspitavali i sticali viši nivo političke i kulturne naobrazbe. Isti ovi borci vršili su sličnu ulogu na terenu kroz razne

forme aktivnosti ostavljajući duboke tragove u prosvjećivanju zaostalih sredina. Kroz NOB brzo su se menjala zastarjela shvatanja i navike, vršena su progresivna kretanja, talasale su se široke narodne mase da bi se sva ta kretanja slivala u jedinstven pokret oslobođenja.

To su neki elementi na kojima se gradila naša ratna istorija, pri čemu je čvrsta veza sa narodom trijumfovala i slila se u zajednički cilj: pobjedu i slobodu.

Budući da je brigada bila ne samo boračka jedinica, već i vrlo jak politički kolektiv, svaka njena jedinica do desetine i svaki borac vaspitavani su od Partije da djeluju kao samostalan politički aktiv, u svakoj sredini u kojoj bi se našli. S obzirom na uslove u kojima je djelovala, na čestu odvojenost i najmanjih djelova na posebnim zadacima, na stalno kretanje kroz sve krajeve Jugoslavije, pa i takve u kojima do njenog dolaska nije bilo uopšte naših jedinica pa ni narodnooslobodilačkog pokreta, značaj takve osposobljenosti svakog borca za politički rad bio je vrlo velik. Zato je uporedo sa nanošenjem vojničkih poraza neprijatelju 1. proleterska predstavljala na svakom novom terenu na kome se našla i udarnu snagu u političkom smislu.

Dolazeći u dodir sa drugim našim jedinicama u krajevima kroz koje je prolazila, prenosila je i na njih svoje bogato iskustvo u ovom radu, vršeći tako i na tom polju specijalnu ulogu koja joj je bila namenjena.

Preuzeto iz: »Prva proleterska brigada«, knj. 1, str. 550, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1963.

CIRO SIKAVICA

POVRATAK

Debele naslage lišća stoljetnog drveća, te drugog bujnog listopadnog i zimzelenog rastinja kojim bogato obiluje ponosna Vlašić-planina, pokazivah su da je još jedno ljeto odavno za nama ostalo. Prohladno vrijeme s oštrim jutarnjim mrazovima podsjećalo nas da je još jedna ratna zima, možda ljuća i duža od prošle i prethodne, na pragu naših nadobudnih kretanja u nove pobjedonosne borbe ka konačnom cilju — oslobođenju zemlje od okupatora i domaćih izdajnika.

Poslije višemjesečnih napornih marševa i teških iscrpljujućih borbi po predjelima Bosne i srednje Dalmacije, vođenih u periodu između pete ofanzive i trenutka očekivanog konačnog raspada »nepobjedive« osovine Rim — Berlin kapitulacijom fašističke Italije, a izravno nakon teških borbi za oslobođenje Travnika, Prva proleterska brigada našla se na prostoru Vlašića. Neophodan predah na ovom području poslužio nam je da se sredimo, odmorimo, ljudstvom popunimo, oružjem i municijom opskrbimo i mobiliziramo za nove krupne zadatke koji su se pred nama nadirali, a posebno za dugo očekivani pohod u pravcu Srbije, odakle se krenulo prije dvije godine.

Škrto jesenje sunce je upravo svojim posljednjim zracima obasjavalo vrhove Vlačića, jednog od zadnjih lijepih dana na izmaku novembra mjeseca, kada su i posljednje crte izvještaja s jedinačnim spiskom, brojnim stanjem ljudstva i raspoloživim naoružanjem prateće čete III (Kragujevačkog) bataljona bile pri samom kraju. To je bio moj prvi i posljednji izvještaj u ulozi zamjenika komandira te čete, koja je kratko vrijeme prije toga iznova formirana nakon šestomjesečne »pauze«, koja je nastupila pred petu ofanzivu – negdje krajem maja 1943. godine, kada je prateća četa bila rasformirana.

Upravo na samom kraju sređivanja izvještaja u radu me prekinuo dobro poznati glas – u cijelom bataljonu omiljenog komandira prateće čete – popularnog Žiže, Kragujevčanina Zivka Grujića, koji mi gromoglasno reče: »Daj, bre, Čiro, završavaj to s ... i dođi da ti nešto važno kažem«. Zagolican novošću zaista sam požurio, ubrzo završio i predao mu izvještaj na uvid i potpis, te ga znatizeljno pogledao da čujem novosti iz »prve ruke« kojima drug Žiža nije nikada oskudijevao, kao što je uvijek raspolagao i rezervama duvana nabavljenog na »volšeban« način.

Videći me nestrpljiva, Žiža odmah nastavi: »lh, bre, Giro, evo i po drugi put hoće da nas razdvoje, a još se nismo ni pošteno zajedno u radu i borbi zagrejali. Ali, biće bolje da pre toga sedneš na taj sanduk (plehnata kutija sa minobacačkom municijom) da ne bi pao na d ... i da popušimo po jednu a onda ću da ti kažem što će te snaći. Ovoga puta, Čiro, nema šale i rastajemo se zauvek i ko zna da li ćemo se ikada ponovo sresti. Došlo, bre, naređenje da se s jednom grupom vas Biokovaca iz prve popune Brigade i još s neki vratite dole u Dalmaciju. Traže, bre, rukovodioce za jedinice formirane posle kapitulacije Italije pa potegli pravo na nas kao da nama niste vtiše potrebni. Odoše i izgiboše mnogi, sada ćemo i bez vas ostati, a tako smo se lijepo srodili i bratski sjedinili«.

Koliko me je izravno istinski pogodila ta – ne mojom voljom donijeta odluka da napustim jedinicu i u njoj drugove prekaljene kragujevačke proletere, još više mi je godilo i laskalo priznanje da sam prvi na spisku izabran među preživjelim Dalmatincima iz Kragujevačkog bataljona da kao prekaljeni – u ratnoj školi proletera obučeni, borac budem vraćen u Dalmaciju i preuzmem još odgovorniju starešinsku dužnost u jednoj od brojnih novoformiranih jedinica uzduž dalmatinske obale.

I u drugim bataljonima slične slike su se dogodile, tako da se nekoliko dana kasnije pri Staibu Prve proleterske brigade, iz svih pet bataljona, prikupilo nas tridesetak Dalmatinaca, od kojih su većina kao borci došli u Brigadu početkom rujna mjeseca 1942. godine iz sastava prvog blokovskog bataljona »Josip Jurčević«. Poslije nekoliko dana grupa je stigla u Livno u čijoj smo se blizini prije petnaest mjeseci dobrovoljno priključili proleterima nakon povlačenja iz Biokova.

U Štabu VIII korpusa, čije je sjedište tih dana bilo u Livnu, raspoređeni smo po divizijama i drugim partizanskim jedinicama širom Dalmacije. Tako sam dospio do Štaba XX divizije na Vrdovu, koji me uputio u svoju Desetu brigadu u kojoj sam od komandanta Ivana Vulina i komesara Mate Bilobrka bio postavljen na dužnost zamjenika komandanta Drugog bataljona, kojim je tada komandovao Lako Čepnja, rodom iz Bosanske krajine (poginuo prilikom oslobođenja Sinja), a ja sam produžio u nove borbe do konačnog oslobođenja zemlje.

LJUBO PLENKOVIC

TREĆI BATALJON NA TOCKOVIMA

Travnik je bio najutvrđeniije uporište u Bosni. Neprijatelj je okovao grad i ljude u njemu; rovovi, tranšeje, bunker, bodljikava žica i minska polja — sve je to ukazivalo na stratešku važnost područja, koje se vezivalo sve do Sarajeva. Kada bi se s nekog od visova Vlašića pogledao Travnik, imao se dojam, kao da gledaš gradić na dnu nekog velikog otvorenog bureta. Noću smo neprekidno vršili demonstrativne napade i uznemiravali neprijatelja, koji je i sam znao izlaziti iz svojih utvrđenja, tražeći u našem prstenu okruženja, neku slabu točku.

Drug Nedimović Jovo, Krajišnik, jednom donese pismo domobranskog nadporučnika koje nije uspio otposlati svojoj dragani u Zagreb, — čitah smo ga: Voljena moja Stefanice

Dan je u Travniku kao i u svakom drugom mjestu, ili je sunce, kiša ili vjetar..., ali noć... — noć je jeziva. Prva proleterska brigada uzjaši nam za vrat, čim planina utopi sunce ... Priča se, (ja to nisam vidio) da mnogi od tih proletera imaju kiklopsku snagu i samo jedno veliko oko na sredini čela!... Itd.

Inače, ustaše su nam dobacivah noću iz svojih bunkera:

»Jovaneeee... ne pucaj moš mi oko natrunit... — Ili: Proleteriiii... Poglavnik vas poziva na kavuuuu ... čekamo vasss! — A, i pjevah su, valjda da se okuraže:

»Sedamdesetidva dana na mom srcu leži rana ...«

Tih dana, naša Druga četa Trećeg kragujevačkog bataljona, nalazila se u selu Gornja Trebeuša, ali samo danju, jer smo noću većinom upadali u sela oko Travnika, koja su bila van sklopa odbrane, tako smo se jednom prilikom približili Docu, kod tvornice šibica i zarobili grupu ustaša koji su tu noćivali. Sve te kuće iz kojih smo izvukli ustaše, bile su pune opljačkane hrane.

Početakom novembra 1943. godine, dan je bio vedar, prohladan, ali ugodan. Snijega nije bilo, samo su se po okolnim brdima još ocrtavale bijele krpetine. Vlado Nedeljković, desetar, naredi:

— Treća desetina ZBOR! — prebroji nas i nastavi:

— Drugari, pripremite se; oružje ima da se sija, obuču podmažite lojem — ko ga ima — ko nema, evo malo pušćane masti... Za dva sata, pokret... Voljno!

— A, zna li se kuda, družo Vlado!

— Eh kuda? ... Evo vam Ivana, on zna (Sumić Ivo, zamjenik komesara Druge čete)

— E pa, družo Ivo, zna li se? — Propitkujemo mi dalje.

— Znat će se! — Zagonetno odgovori Sumić, a smješak mu zaigra po žutim brčićima.

Marš prema Gornjem Vakufu, moglo bi se reći da je bio ugodan; šalu, dosjetke i viceve nosio je vjetar uzduž čitave kolone. U Gornjem Vakufu smo se odmorili, primili suhu hranu; malo hladnog mesa i kukuruznog kruha, a onda nastavili put prema Bugojnu, ali ovaj put ne pješke — Čitav Treći kragu-

jevački bataljon našao se na točkovima. Otkud toliko kamiona? Uglavnom, to su bili zarobljeni talijanski kamioni, a šoferi u njima su bili također Talijani koji su nakon kapitulacije Italije prešli na našu stranu.

Kada smo prošli Bugojno, odmah se pronio šapat među nama Dalmatincima: »Idemo u Dalmaciju... ponovo ćemo osloboditi Split.« A, kada je to čuo desetar Vlado, Drndalo, odmah reče:

»Jes, jes drugari, već nas tamo čekaju, pa su splićanci pripremili ribu i vino! — Onda stane i zamisli se: Bre, bre, breee... evo ti sad... Mesto u Srbiju, mi opet na Baru!«

U takvom raspoloženju već je bilo svanulo, kad se kolona kamiona izdužila po studenom Kupreškom polju. Maglu je raznosio hladni sjeverac, tako da se po našim licima hvatalo ledeno inje. Nenavikli na ovakve vožnje — jedva smo čekali da stanemo na svoje noge, koje su nas do sada dobro služile i davale potrebnu toplinu tijelu.

Predvečer smo se zaustavili na obali Sarajčice — brzog potoka, koji zimi nabuja u divlju, teško premostivu rječicu. Iskricali smo se i postrojili. Lijevo od nas, uzduž obale Sarajčice prostrla su se sela i zaseoci — Sarajlije, a desno preko rječice, pukla je ravan kraškog Duvanjskog polja. Drugovi; Ljupče, komandir Druge čete i komesar, Gradimir — kratko nam saopće zadatak koji nam predstoji:

— Drugovi, noćas moramo zauzeti Duvno! Preko polja ćemo se privući neopaženo, do pred samo mjesto. U hodu mora vladati najveća tišina... palenje šibica, pušenje, razgovori, kihanje i kašljanje — isključeno!

Iz sadašnje vremenske distance, situacija je izgledala ovako:

Njemačko-ustaške snage se koncentriraju u Duvno—Šuica, iz pravca Split—Sinj i iz pravca Imotski. Namjera im je: prodor na slobodnu teritoriju, Kupres—Bugojno—G. Vakuf i dalje prema Jajcu, te jednom kolonom spajanje na snagama njemačke alpinističke divizije, koja treba da pristigne u rajon, Turbet—Travnik.

Naš zadatak je bio:

Zauzeti Duvno i razbiti tu neprijateljsku koncentraciju... Crpim iz moga sjećanja prohujalih godina i nedavnog razgovora sa drugom Vitomirom Pirakom, borcem Drugog Crnogorskog bataljona Prve proleterske brigade — ove podatke: Glavnina brigade nastupa preko Duvanjskog polja, a njen Drugi crnogorski bataljon, kilometar-dva jugoistočno. Treća krajiška proleterska brigada, sjevero-zapadno od Duvna, s time da prije našeg juriša izvrši artiljerijsku pripremu...

I prema takvoj situaciji prešli smo preko drvenog mosta i u streljačkome borbenom poretku, pognuto se približavali Duvnu. Kiša je lijevala kao iz kabla, a kada smo došli do cilja na svega 400—500 metara, pala je komanda:

»Ukopavaj se!«

Polje je bilo izbrazdano kanalićima, koji su na mjestima bili dopola ispunjeni vodom. Ipak u njima smo našli kakve-takve grudobrane. Čekali smo i osluškivali buku motora, glasove neprijatelja i gledali kako farovi njihovih vozila paraju po ledenoj Duvanjskoj noći. Odjednom, odnekud hukne najledeniji vjetar kojeg sam ikada doživio... Odvedri nad nama mutno kišno nebo i u tili čas; mjesec, i zvijezde prospu na proleterske borce svoj blistavi led. Zemlja se zaledi. Voda u brazdama dobi glatku, tvrdu površinu i naša odjeća i obuća skori se od mraza.

— Evo ti još i mesec — prokune desetar Vlado — sad ću da pucam u njega!

Čekali smo, dok nam je mraz sve više stiskao tijelo i svijest. Sa sjevero-zapada, nikako da grunu naši teški topovi i da se od Treće krajiške prolomi poklič: Uraaaa... koji bi nas digao iz smrznutog blatnog polja i omogućio nam planirani juriš. Tek, po koja topovska granata zaparala bi noć iznad Duvna. I, to je bilo sve! (Kasnije se saznalo da haubice i ostalo teško oruđe, koje je bilo pridodato Trećoj krajiškoj — nije moglo da se probije po nevremenu i blatu i da stigne na vrijeme na vatreni položaj. S druge strane, neprijatelj je do pred sam napad uspio dovući u Duvno jedan tenkovski odred, koji je bio odmah lociran na mjesto odakle će braniti Duvanjsko polje).

Čitavo vrijeme dok smo ležali ukopani u blatu i ledu — neprijatelj je nasumce gađao naše položaje, dum-dum mecima, ili kako smo ih još zvali: eksploDIRKAMA. U Drugom crnogorskom bataljonu, kako kaže drug Pirak Vitomir — mitraljesci su pišali u sanduke mitraljeza, nebi li ih odmrzli i tako održavali spremne za dejstvo.

U takvoj situaciji, pred zoru jedan sat, počelo je naše povlačenje koje je ubrzala pojava njemačkih tenkova — »Tigrova«, čiji su reflektoru zašarali po Duvanjskom polju. Ubrzo zatim čitav Treći bataljon prešao je preko onog istog mosta, kojim smo došli, samo dvije grupe boraca je ostalo, lijevo i desno od mosta, da štiti odstupanje glavnine. Među tim borcima sam i ja bio. »Tigrovi« su se već bili opasno približili, kada smo nas trojica potrčali na most, ali nismo stigli da ga pređemo, jer nam je jedan tenk presjekao put.

Pritajili smo se i gledali kako jedna grupa modernih Huna, iskače iz tenkova i počne da nešto švrlja oko drvenog mostića, kojeg su naši od prije minirali. Tad odjednom odjeknu eksplozija i raznese most i nekolicinu nijemaca.

Skočili smo u vodu, jer nismo smjeli čekati da nas tu dan zatekne. Da su dvoje isplivali na drugu stranu, saznao sam tek kasnije, ali ja sam bio iscrpljen i mnogo mlađi i neiskusniji od njih, pa sam se borio s podivljalo rijekom i oštrim gromadama leda koje su me udarale i utrkivale se samnom. Tek nakon jednog sata borbe za goli život, uspio sam se uhvatiti za jednu vrbovu granu koja je visila ražom vode, uz koju sam se krajnjim naporom uzpenrao na stablo i s njega dohvatio zemlju na drugoj obali. A kako je već bilo zadaniilo i ja trčao po brisanom prostoru, stotine neprijateljskih metaka zujalo je oko mene.

Snijeg je počeo da pada i dok udreš dlanom — o dlan, sva je zemlja i ono sve što je na njoj dobilo bijeli pokrivač.

Napokon sam stigao u svoju Drugu četu.

— Evo ga reče drug Sumić... — a ona dvojica kažu da si se utopija... Ma, kažem ja: di će se splićani dat utopit!

Sklopčao sam se kod vatre i izuo nove gojzerice, a snijeg je i dalje padao u velikim bijelim, bijelim krpama. Svi su borci oko vatre spavali — zaspao sam i ja... Probudio me poklič: — Pokret! — Maših se za cipele, ali kakva nesreća, izgorjele su... ostali su samo pougljeni donovi. Kuhar naše čete, ponudi mi neke stare poderane cipele i još k tome velike kao brodić. Sto sam mogao? Obuo sam ih i vezao špagom preko donova, do iznad nožnih članaka. Marševali smo po vijavici i bespuću. Čak ni vodič, neki seljak koji je tvrdio da zna put — nije ga znao. Sat, dva, probijanja kroz gusti neprozirni snijeg,

da bi se ponovo našli na istom mjestu. Kružili smo u krug. A onda drug Rupić Sime i drug Jova Nedimović, a uz privolu komandanta druga Ljubiše Jovanovića — otjerahu seljaka i sami počnu priti snijeg. Sime je bio jači, ali je Jova bio vičniji snijegu. Naravno, uvijek nemirni Sime, to nije priznavao, pa je oko toga, tko može bolje praviti sniježnu stazu, došlo do raznih šala i dosjetki na račun dvojice hrabrih i neumornih proletera.

U Kupres smo stigli u duboku noć. Ali se tu nismo zaustavili. U hod smo pružali ruke prema plamenu koji je izbijao iz javnih zgrada koje bi mogle poslužiti neprijatelju, da prezimi u gradu.

Kupres je sa svojom okolnom konfiguracijom zemljišta predstavljao jako uporište, zato je Drugi crnogorski bataljon zapalio sve vojno-taktičke objekte u gradu.

Na Kupreškim vratima, visoko nad Kupresom, koji je još gorio — čekao nas je Radni vod Trećeg bataljona i svakom su borcu u koloni pružali po jednu smrznutu loptu kukuruze. U moja suha usta navrla je ljuta slina glada, koja je tvrdi kruh za tren pretvorila u finu kašu i isparila je u mojoj gladnoj utrobi.

Jutro.

Ne pamti se da je ikada u vrijeme od petog do desetog studenog, Bugojnom harala takva zima. U toj nezapamćenoj studeni, živa se u termometru spustila na 18 celzija ispod nule, a naša kolona je išla dalje i dalje i zadnje kuće Bugojna ostale su za nama. U jednom predahu kolone, čućnoo sam i odmah zadrijemao, ali srećom me zamjenik komandira Druge čete drug Bata — čušne po ramenu i oštro podviknu: — Diži se... napred marš... Jedan, dva — jedan, dva — seno, slama — seno, slama ... Ih kakav si bre — kost i koža... Hoćeš li da ti se noge smrznou! — Pa zapjeva ispod glasa:

»Cijeli narod sebe pita, na-što li mu ovo li-či
kada Hitler jasno kaže ne tre-ba mu na-rod ni-či
Njemu treba pus-ta zem-lja da raspar-ča i po-de-li
Sve slavene da uni-šti, a ger-ma-ne da na-se-li...

Potrebno je reći da je u ovom maršu nekolicina boraca imala teške smrztine po nogama, pa su smjesta upućeni u bolnicu, gdje su im amputirani nožni prsti, a ponekom i noga!

Cesta prema Gornjem Vakufu se odužila, a onda odjednom skrenusmo lijevo i počnemo se teškim koracima uspinjati po brežuljkastom terenu.

Okrenuh se: Bugojno je ležalo desno od nas, samo kilometar-dvā. Još malo i... Eto nas u selo Čipuliće. Tu je stala Druga četa i tu smo se ulogorili.

Ali umjesto da umornim i iscrpljenim tijelima boraca ovlada mir i san krepki — jedna grupa Krajišnika iz naše čete povuče i ostale proletere u kozarčko kolo — kolo beskrajno kao i sam život:

»Oj devojkou draga dušou moja... — Oteglo se, sve dok kuhari nisu spremili ručak, ili bolje rečeno, dok Krajišnik Jova nije svojim snažnim baritonom najavio kraj:

»Re-ko Kos-ta ... joj reko Košta
da je ko-la dosta!

TOMISLAV JELIĆ

BILO JE DIRLJIVIH, BOLNIH I NEUGODNIH TRENUTAKA

U revoluciju sam pošao vojnički neiskusno, kao i većina mojih drugova. To su u najvećem broju bili golobradi mladići koji od tada nisu takoreći pušku ni vidjeli, a kamoli s njom baratali. Ali patriotska svijest, odanost svom narodu i mržnja prema okupatoru i njegovim slugama, stvorilo je od tih golobradih mladića prave borce revolucije, prave junake, prave heroje, uistinu prave proleterske borce. Borbeno iskustvo, a samim tim i hrabrost i junaštvo, ovi mladići i djevojke vrlo su brzo stekli zahvaljujući svestranoj i svakodnevnoj pomoći starijih i iskusnijih drugova i drugarica, koji su za sobom ostavili veliki broj teških bitaka, od druge polovine 1941, kada su krenuli u partizane.

Prvi dani vojevanja za većinu od nas /bili «su prilično teški, trebalo se sroditi s novom sredinom, prihvatiti činjenicu odlaska dosta daleko od svog rodnog kraja. Iako nije bilo, ali smo vrlo brzo shvatili da se moramo izložiti nadčovječanskim naporima, a samim tim i ljudskim žrtvama, da bi naša borba bila pobjedonosna. Sve te napore, kao što su: stalne borbe, naporni marševi, glad uslijed slabe i neredovne ishrane, slaba odjevenost, iscrpljenost, velike hladnoće posebno za nas Dalmatince, borci su uspješno savladivali zahvaljujući harmoniji drugarstva i povjerenja, te ponosu što se nalaze u takvoj jedinici kao što je Prva proleterska brigada, u kojoj su se stalno pjevale partizanske i patriotske pjesme, izvodile razne zabave, igre, šale, vicevi. U takvim uslovima malo je bilo vremena misliti na teškoće i napore. Na borbe, a naročito na nas novajlije, najviše je utjecaja na polet ona dirljiva proleterska pjesma: »Suzama se boj ne bije već se vrela krvca lije«.

Znači bilo je lijepih, dirljivih i nezaboravnih trenutaka koje je svaki borac doživljavao na svoj način. O tim lijepim trenucima ja ovdje ne bih govorio, već o onim koje sam ja, kao jedinka vrlo doživljavao. Da idem redom i navedem samo neke onako kako sam ih ja lično proživljavao.

Pogibijom Jakova Petkovića i Nikole Petkovića na Sitnici 20. studenog 1942, u tako reći prvoj teškoj borbi nakon stupanja u Prvu proletersku brigadu, bio sam toliko potresen i ožalošćen, da sam, iako je još borba trajala, zabio glavu u snijeg a suze su tekle koliko su mogle brže. Bilo mi je jasno da se mora ginuti, ali se nikako nisam mogao oduprijeti i prihvatiti činjenicu da su morali poginuti tako brzo. To su bili moji kućni prijatelji, odlični drugovi. Prvi je ostavio kod kuće ženu i troje nejake djece. Ta pomisao me je još više potresala. Jakov je bio i jedan od organizatora odlaska prvih dobrovoljaca u partizane. On me je i uključio u pokret. Od njega sam dobio i prva saznanja o borbi radničke klase za svoja prava, o Partiji i njezinim revolucionarnim ciljevima, o ustanku i partizanskim borbama širom Jugoslavije o Titu kao vođi revolucije. Obojica su poginuli junački jurišajući na famoznu džamiju iz koje su Nijemci i ustaše davali žilav otpor. Težak je za mene bio taj dan i ne samo on. Napuštajući Sitnicu, mislim da sam se bezbroj puta okrenuo i pogledao to mjesto koje nikada ine može biti zaboravljeno ne po dobru već po zlu gdje je svoje mlade živote ostavilo oko 25 proletera, Srbi-janaca, Crnogoraca i Dalmatinaca.

Samovoljnim napuštanjem Brigade dvojice mojih zemljaka sredinom veljače 1943. Bio je to za mene i sve Vrpoljane, drugi i vrlo teški doživljaj; ali ovog puta druge prirode. Napustivši svoje drugove i jedinicu u tako teškoj situaciji Četvrte ofanzive, zaista je pravi kukavičluk. Bio je to pravi šok za većinu nas. Ovaj neugodni događaj brzo se povezao sa bolnim trenutkom, jer već 18. veljače u napadu na Ivan-sedlo junački su poginula još dva moja zemljaka Mijo Mrdeža i Jakov Komadina. Poginuli su kao pravi borci jurišajući na ustaške bunkere. To su teški trenuci i bolni momenti koje čovjek proživljava. Ovoga puta sam to proživljavao s ponosom i bolom u odnosu na odbjegli dvojicu slabića.

I još se neoporavivši od jednog teškog, bolnog i neugodnog trenutka, a već dolazi slijedeći. Tako je 21. ožujka 1943, na Treskavioi junački poginuo Martin Ljubičić, jedan plemeniti i od svakog voljeni i cijenjeni drug, stari revolucionar, organizator ustanka, vrlo vrijedan i sposoban, do krajnosti odan revoluciji, vrlo miran i nevjerovatno ozbiljan, prijatelj Jakova Petkovića. Kako se tek on osjećao kad su nas napustila ona dvojica zemljaka. Poginuo je 36 sati poslije nego što smo se oporavili i pod njegovim rukovodstvom održali tako reći »tajni sastanak« i donijeli zaključke u vezi s napuštanjem brigade od strane dvojice naših zemljaka. Njegova smrt došla je u vrijeme kada nam je bio i te kako potreban poslije svega što smo pretrpjeli. Njegova smrt vrlo je bolno odjeknula među nama još živim Vrpoljanima. Do tada su poginula već 4 druga iz našeg sela: dvojica na Sitnici i dvojica na Ivan-sedlu. Sve su to bili divni drugovi i hrabri borci. Pogibijom druga Martina, kao petog borca i jednog čijim smo se vrlinama svi divili, bio je za nas, još njegove žive zemljake, teško podnošljiv udarac i velika bol.

Prelaskom preko Drine 9. travnja, junački je poginula Zorka Lalica. Divna i izvanredno hrabra proleterka, uvijek vesela i raspoložena, s pjesmom na ustima. Nikada se na njenom licu nisu primjećivali naponi i teškoće, stalno nasmijana i šaljiva. Da bi pomogla ranjenom i bolesnom drugu često puta nije vodila računa ni o vlastitom životu. Poznavao sam je od rane mladosti. Kada sam čuo za njezinu pogibiju, sjetio sam se njenog razgovora sa mnom po prelasku Neretve 8. ožujka 1943. Tada mi je pored ostalog rekla: Tomiša (mene su u selu zvali tako), zašto su odvojili mene i moga Niku? Zašto nismo mogli biti u istom bataljonu, pa i u istoj četi? Zar nas dvoje nismo mogli biti odličan puškomitralješki par? Zar nama nije jasno da smo dobrovoljno pošli u partizane, ne da vodimo ljubav, već da se borimo. Da nismo bili svjesni toga, ne bismo ni pošli, a ovako ja i moj suprug se po mjesec dana ne vidimo. Nije to nešto u redu«. Kada se sjetim ovih njenih, rekao bih iskrenih i duboko promišljenih riječi mlade žene, ostavlja na mene težak i bolan dojam. Da li je sve to tako zaista moralo biti? Na Lisini kod Mrkonjić Grada, poginuo je krajem ožujka 1944, i njen suprug Nikola Lalica, koji je vrlo hrabro, ali bolno, podnio gubitak svog životnog saputnika.

Na Limu 10. svibnja 1943, prilikom likvidacije jedne talijanske motorizirane kolone, poginu drug Velimir Cankić, rođen 1922, taj divni i plemeniti Crnogorac. Svaki čovjek ima i loših i dobrih osobina, ali meni se čini da je drug Veljko, kako smo ga zvali, posjedovao samo dobre osobine. Jedina loša osobina, ali ne njegovom krivicom, bila je ta što skoro za dvije godine ratovanja i teških bitaka koje je ostavio za sobom, nije otišao dalje od komandira desetine. To je bio drug kakvog je trebalo tražiti, mladić, proleter sa svim ljudskim vrlinama. Svi mi borci smo ga voljeli kao rođenog brata, a naročito

Bolničarke 1. proleterske siječnja 1945. kod Sidskih Banovaca

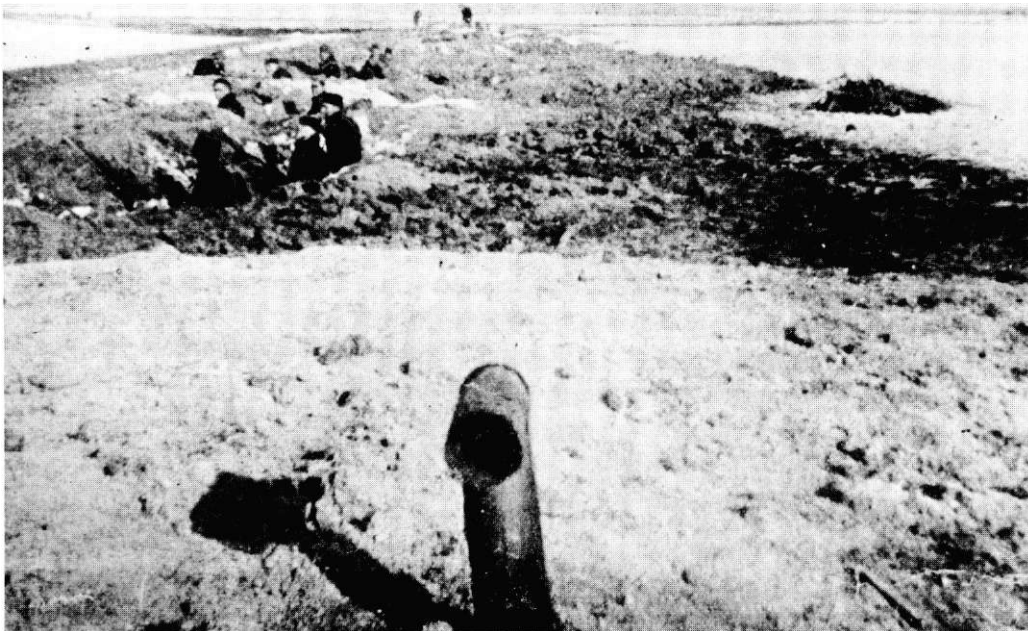

S jednog mitinga u selu Kukujevci, Srem u veljači 1945. godine

Grupa kurira i boraca 1. proleterske u Kukujevcima veljače 1945. godine

Rovovski život na Sremskom frontu, ožujak 1945. godine

Poslije proboja gonjenje neprijatelja bez predaha 12. travnja 1945. godine

Kakon proboja Sremskog fronta, 15. travnja 1945, uslijed siline udara proletera u dubinu, neprijatelj nije imao vremena da izvuče svoja borbena sredstva

Grupa boraca 1. bataljona kod Orahovice 28. travnja 1945. godine

Braća Vojko i Miro Tudor

mi Dalmatinci, jer se izvanredno s nama slagao. Njegova smrt vrlo je bolno odjeknula među nama. Pa i ta nesretna sudbina ako postoji, kao da bira svoje žrtve među najboljima, one najbolje, najdobrije, najplemenitije, najčovječnije.

Poginuo je kada je već bilo sve gotovo, kada smo se veselili uspjeljoj akciji. Tada iz jednog grma kuda je prolazio drug Veljo, začu se pucanj, jedan talijanski oficir koji se sakrio u grmlje, opali metak iz pištolja i smrtonosno pogodi našeg Velju. Tu se neposredno našao i Vitomir Pirak, koji je iz puškomitraljeza pustio raf i likvidirao talijanskog krvnika.

Kažem da nam je vrlo teško pala na srce smrt druga Velje, a kako je to palo starom Petru Matoviću. To je teško opisati. On se zaista uzdržavao koliko je mogao od svih onih bolnih grimasa, ali drhtanje vilica, iako su zubi bili stisnuti, bilo je očito. Poginu Veljko kojeg je stari Matović neograničeno volio. Ne znam da li su njih dvojica bili u nekoj bližoj rodbinskoj vezi. Stari Matović je bio jedan od najstarijih boraca među nama, rođen je 1902. Crnogorac. Izvanredan drug, pravi otac, za sve nas, ali i on, stari Matović, junački je poginuo petnaestak dana kasnije, 24. svibnja 1943, na Zlatnom boru, kao komesar naše Prve čete Drugog crnogorskog bataljona.

Bolni su to trenuci, teški momenti, kada svakodnevno, iz borbe u borbu, iz časa u čas, tu pored tebe, ginu drugovi i drugarice, ginu ti hrabri i neustrašivi borci, ginu ne svojom krivicom, ili zato što im se gine — ginu krivicom fašističke najezde i domaćih izdajnika, ginu drugovi proleterci, ginu ti po svojoj hrabrosti neopisivi heroji. Teško je opisati sve te potresne momente, zato se osvrćem samo na nekolicinu onih drugova i drugarica sa kojima sam bio bliskiji, koji su na mene ostavili poseban utisak, jer svaki čovjek među dobrima ima i najintimnije drugove, koje je posebno cijenio i volio. Teških i bolnih trenutaka i događaja je bilo bezbroj, ali svi oni na čovjeka ne ostavljaju podjednak dojam. Među njima ima onih koji se nikada ne mogu zaboraviti; neizbrisivi su.

Sredinom svibnja, čini mi se da je bilo 16. svibnja 1943. Neprijatelj od Bijelog Polja artiljerijom je tukao naše položaje. Jedna granata pala je kod našeg puškomitraljeza kojim su rukovali Srđan Kasagić, Prnjavorčanin, i Jere Rupiće iz Dubrave kod Šibenika. Tog trenutka bolničarka Marija Rupiće, Jerina sestra, potrča k njima i povika: »Poginu mi brat!«

Jeri nije bilo skoro ništa, već je Srđan bio teško ranjen. Jere se izvukao sa »šarcem« malo dalje, a Marija je ostala da previje Srđana. Tog momenta pade slijedeća granata i smrtno pogodi drugaricu Mariju. Bio je to stravičan prizor. Ne znam šta je bilo bolnije vidjeti: dvoje koji leže nepomični ili druga Jeru koji je stajao kao ukopan, bez daha. Ne znam šta bih sve žrtvovao da nisam bio prisutan tom strašnom trenutku. Drugarica Marija bila je jedna od vrlo vrijednih, hrabrih i neustrašivih boraca, uvijek radna i u pokretu. Kada drugi odmaraju, ona stalno radi, bilo da uređuje svoju odoru ili pomaže drugovima, spremna da pruži pomoć bolesnom i ranjenom drugu, stalno uredna i vrlo ozbiljna, ali kada treba i puna šale. Srđan, taj gorostasni Bosanac, visok skoro dva metra, vrlo lijepo građen, miran i tih, voljen među drugovima, hrabar i odvažan. Sa Srđanom sam se bio sprijateljio odmah nakon njegova dolaska u našu četu siječnja 1943. Bili smo kao rođena braća. Umro je poslije rata od posljedica ranjavanja.

Tragedija je bila još bolnija, ubrzo poslije pogibije Marije bio je teško ranjen, a zatim i podlegao ranama i omladinski rukovodilac bataljona drug

Bepo Miljak, taj među svim drugovima omiljeni Vrgorčanin. Mlad ali prekaljeni revolucionar, jedan od organizatora ustanka u svom kraju, vrlo sposoban i hrabar. Prije odlaska u partizane, u Biokovo, učestvovao je u likvidaciji jednog ustaškog glavešine u Mostaru. Govoriti o Bepu, znači govoriti o čovjeku, borcu, starješini i revolucionaru, koji posjeduje sve one ljudske osobine koje treba da ima borac do krajnosti odan revoluciji i svom narodu. Njegova smrt teško je pala svima u bataljonu. Težak je to bio gubitak. Kad čovjek sve to doživljava, dođe vrijeme da zaboravi na onu našu omiljenu pjesmu »Suzama se boj ne bije«.

Pored velikog broja drugova i drugarica koji su pali u toku pete neprijateljske ofanzive, 10. lipnja 1943, na Balinovou, tek što je došao iz rasformirane prateće čete, poginuo je moj rođak Božo Jelić. Kažem rođak, a mogao bih slobodno reći i polubrat po majčinom mlijeku, jer smo vršnjaci i kada smo bili mali njegova je majka dojila i njega i mene. Uvijek smo se jedan prema drugom odnosili kao da smo rođena braća. Ovaj događaj, ovaj za mene još jedan izuzetno težak i bolan trenutak, došao je u momentu kada iz časa u čas gine na desetine drugova i drugarica. Kako sam se tada osjećao nisam u stanju opisati, to bih jedino mogao netko drugi tko je bio tu prisutan. Gledam u njega, ali ne vjerujem sam sebi da je tu kraj. Tražim bolničarku, ona je tu, zahtijevam da se brzo nosi u sanitet brigade, a sam sebi ne vjerujem da više pomoći nema. Bio je smrtno pogođen u glavu u trenutku kada je švapski mitraljezac ispalio posljednji rafal u času našeg proboja obruča na Baliinovcu. Ne treba da krijem, ali suze nisam mogao brzo zaustaviti. Izgubiti takvog druga, rođaka »brata«, prijatelja nije lako podnijeti.

Jedan vrlo teški trenutak na koji i dan danas mislim, doživio sam 7. srpnja 1943, kod Caparda. Povlačeći se pred mnogo jačim neprijateljem koji je nastupao od Tuzle prema Zvorniku. Drugarica Vesela Rak, iz Dubrave kod Šibenika, pružajući ranjenom drugu prvu pomoć u jednoj šumici, ne nadajući se nikakvom zlu, pala je u ruke neprijatelja koji je neprimijećeno, koristeći gustu šumu, došao do drugarice Vesele i taiko je uhvatio živu, a da ona ništa nije mogla učiniti. Cuo se samo švapski »Alt« i njezin krik. Toga časa nas jedna desetina boraca bila je u jednom proplanku oko 100 metara udaljenom od mjesta događaja. Ostale jedinice i dijelovi naše čete bili su lijevo od nas 1 u povlačenju tako da su tu naše snage bile vrlo male. Odmah poslije par trenutaka, pala je odluka da jurnemo u tom pravcu i pokušamo spasiti drugaricu Veselu i ranjenog druga, ali u istom momentu na ivici šume ispred nas pojavilo se do zuba naoružano oko tridesetak njemačkih vojnika i morali smo teška srca odustati od prvobitne odluke.

Taj kobni trenutak za drugaricu Veselu i ranjenog druga ostavio je na nas vrlo mučan, bolan i neopisivo težak utisak. To su momenti koji čovjeka strašno potresaju. Vidiš šta se dešava, a pomoć nisi u stanju da pružiš. To se ne zaboravlja. To se trajno nosi u sjećanju. Drugarica Vesela bila je jedno divno ljudsko biće. Samo njeno ime Vesela, odgovaralo je cjelokupnom njenom izgledu i ponašanju. To je bez pretjerivanja bila jedna od najboljih drugarica. Poslije rata se saznalo od nekih zatvorenika, da je ona u zatvoru bila primjer prkosa i hrabrosti pred neprijateljem, da je strašno mučena i da je od svirepog mučenja umrla u zatvoru 1944. godine. Zao mi je što nisam mogao saznati i ime ranjenog druga jer je tog dana bilo nekoliko žrtava i teško je ustanoviti o kojem je drugu riječ. Za drugaricu Veselu, naš komandir čete Duško Popović, kaže: »To je bilo izvanredno ljudsko stvorenje, to je

drugarica, borac, bolničarka, proleterka koja je služila za primjer po svojoj ljudskosti, drugarstvu, moralu, hrabrosti, dostojanstvu i cjelokupnom ponašanju i ophođenju«. Takva je bila drugarica Vesela.

Krajem studenog 1943, (čini mi se da je to bilo 29/30) kada se nitko nije nadao, poginuo je puškomitraljezac desetine drug Marin Marčić, taj sjajni i izvanredno hrabri proleter, rodom iz Krila-Jesenice kod Omiša. Krenuli smo sa desetinom seoskim putem južnim padinama Vlačića prema zapadu, da uhvatimo vezu sa jednim našim bataljonom koji nije bio stigao na određeno mjesto prema dobijenom zadatku. Bila je noć oko 23 sata. Na putu smo vidjeli svijetlo u jedinjoj seoskoj brvnari (kući) i seljaka, domaćina pozvali i pitali da li tu u zaseocima ima vojske. On nam je odgovorio da u selu nema nikakve vojske. Tako sano mi slobodno krenuli naprijed, ne sluteći da je seljak lagao i da su se padom mraka u selo spustile njemačko-ustaške jedinice i razmjestile po selu koje je dosta rastereseno (razbacano). Nismo otišli naprijed niti 150 metara od kuće pomenutog seljaka, lijevo od nas na udaljenosti oko 50 metara, apazismo stražara ispod jednog drveta. Ja sam pošao malo bliže ka njemu i pitao tko je tamo. On je mene isto tako pitao tko je. U tom vremenu drug Marin krenuo je kraj živice naprijed po svom običaju, ostali borci čekali su ispod jednog drveta na putu. U pravcu kuda je pošao Marim, opali puška i ču se kratak jauk i tresak na zemlju puškomitraljeza, a zatim istovremeno otvori se vatra u pravcu nas sa skoro svih strana? Poći da vidimo što je s drugom Marinom značilo je smrt za sve nas. Vatra se pojačavala. Svaka sekunda za nas mogla je biti sudbonosna. Otvoriti vatru i prihvatiti borbu, a samim tim pokazati neprijatelju točno gdje se nalazimo, bila bi prava ludorija u situaciji kada smo upali u klopku. Uočismo da samo s jednog malog pravca koji vodi zapadnom dijelu Turbeta ne otvara se vatra i u tom pravcu je jedini naš izlaz. Mi smo prikovani za zemlju. Ispred nas je jedna parcela s još nepokošenom kukuruzovinom koji će nam dobro doći. Čekanja nema. Do druga Marina ne možemo. Vatra ne jenjava. Naprijed jedan po jedan trčećim korakom kroz kukuruzovinu. Tišina najveća. Zadnji trčim ja i bolničarka. Najveća nam je sada opasnost iz pravca gdje je stražar, jer moramo proći u u neposrednoj blizini. Vatra prašti po kukuruzovini, ali mi odmičemo, neprijatelj sigurno na vrijeme nije primijetio kuda se prebacujemo. To je bila vrlo teška situacija. U nečem sličnom u toku rata nisam bio.

Tu nam zauvijek ostade drug Marin. Poginuo je krivicom neprijateljski nastrojenog seljaka prema nama kome smo mi povjerovali, a znao je za sve, jer se vatra otvarala i iz njegovih staja i šljivika odmah pozadi kuće. Poginuo je drug Marin kojeg smo svi nevjerovatno voljeli i cijenili. To je bio jedan vrlo hrabar i uporan borac. Uživao je da bude u borbi. Za njega je kako je znao reći odmor, a pogotovo duži odmor najveće zlo. Tu se čovjek razljeni, gubi na kondiciji. Bio je nevjerovatno iskren i pošten. Bili smo toliko bliski kao da smo od rođenja skupa. Nije bilo borca u desetini a da mu suze nisu tekle. Kada smo se izvukli iz neprijateljske vatre, stali smo. Za nekoliko trenutaka nitko s nikim (nije ni riječ progovorio. Svi smo bili kao utučeni, ne zbog toga što smo se uspjeli izvući, već zbog druga Marina koji je vjerovatno sa bliskog odstojanja bio smrtno pogođen, jer poslije jauka i pada ništa se više nije čulo. Nije bilo lako izgubiti druga, borca, proletera, kao što je bio Marin. A kako sada doći u jedinicu i reći komandiru, ali i oni su čuli krkljanac, znali su da je nešto nepredviđeno iskrslalo. Nestrpljivo su nas očekivali. Rezultat nije bio povoljan, a mogao je biti i mnogo gori.

Između stotine i stotine poginulih drugova i drugarica, između tih hrabrih junaka, heroja, proletera, naveo sam njih nekolicinu koji su poginuli do kraja 1943. Kada bi se pisalo o svima njima, tada bi se moglo napisati čitave knjige. Svi su oni to sigurno i zaslužili.

Lik navedenih, kao i velikog broja ostalih drugarica i drugova poginulih u toku rata, ostao je neizbrisiv u mojim sjećanjima na njih.

PAVLE KALIC-VUKŠA

IZGUBLJENA GRANATA

Prilikom napada na Sujicu, sredinom prosinca 1943. godine bio sam zadužen za konja i topovsku – protivtenkovsku /municiju. Napad nije uspio i morah smo se povlačiti. Prolazeći kroz vrlo neprohodan teren, konj je pao i granate su se prosule. Ništa drugo mi nije preostalo nego da ih sakupim i ponovo natovarim na konja i nastavim put za svojim Prvim crnogorskim bataljonom. U žurbi zbog opasnosti od neprijatelja, i da ne izgubim vezu s jedinicom, nisam ni primijetio jednu granatu koja je ostala na mjestu gdje mi je pao konj.

Kada sam stigao u jedinicu, komandir Marić dođe do konja i prebroji granate. Vidjevši da nedostaje jedna granata pozva me k sebi i kaže: »Vukša, otiđi i pronađi izgublenu granatu. Bit ćeš nagrađen«. I ja pođem. Provlačeći se kroz neprijateljski raspored, dođem do mjesta gdje je konj pao, pronalazim granatu, držeći je čvrsto, sav ogreben i krvav, puzeći se vraćam, a neprijatelj otvara vatru. Koristim se drvećem i šikarom, uspijevam sretno da se vratim u svoju jedinicu i raportiram drugu komandiru da sam uspio, držeći i dalje čvrsto granatu, a potom mu je predajem. On iznenađen naređuje da mi očiste ogrebotine i za nagradu za ovaj podvig dobijam dvije porcije zobove kaše, što je u svakom slučaju u to vrijeme bilo vrijedno pažnje. Sta se tu može, rat je rat, a zadatak-zadatak, i ta jedna granata često puta može biti i te kako korisna ako se pravilno upotrebi.

To je vrijeme, tu noć kada smo napadali na Sujicu, mislim da će dugo pamtiti svaki živi borac Prve proleterske NOU brigade, ne toliko, po jačini borbe, jer ona i nije bila tako jaka, kakvu je znala da vodi ova Brigada, već po hladnoći koja je vladala. Te noći ne samo kod nas proletera nego i kod Švaba, tako da nije moglo dejstvovati skoro ni jedno automatsko oružje. Stari proleter i su pričali da takve zime poslije Igmanskog marša nisu imali, ali ovoga puta na sreću nije bilo promrzlih boraca.

MANDA BOGUNOVIĆ-CULIBRK

GRANATA ZA DOČEK NOVE GODINE

Prošlo je od tada dosta vremena. Sjećanja blijede, pa ipak, ne zaboravljam Novu godinu, onaj dan na prijelazu iz 1943. u 1944.... Vrijeme pravo zimsko, hladno sa mnogo snijega. Sa svojim Prvim lovčenskim crnogorskim bataljonom nalazila sam se podno Vlašića. Zajedno sa Trećom kraljiškom i Trinaestom hrvatskom brigadom i nekim drugim jedinicama napadamo Travnik. Moja jedinica je kretala iz pravca Vlašića. Noć je. Teško se snalazimo. Sa druge strane čujem: »juriš, braćo Krajišnici!« Počinje bitka, teška, duga, iscrpljujuća. Napadamo cijelu noć. No Travnik je dobro branjen. I nekoliko puta prije bio je napadan, ali je uvijek odolijevao. Bilo je tamo i Nijemaca, ustaša, domobrana i crne legije.

Na obzorju svjetlo. Rađa se novi dan. Travnik nismo mi ovaj put osvojili. Povlačimo se. Posljednji je dan stare, 1943. Mislimo što će nam donijeti nova. Možda kraj, možda mir, pobjedu... Nakon povlačenja, poslije bitke za Travnik smjestili smo se u jednom selu u podnožju Vlašića. Odmaramo se i pripremamo za doček Nove godine. Cijela Prva, moja četa, nalazila se u jednoj kući. Pala je noć. Svi spavaju osim dežurnog koji se nalazi u kuhinji. Najednom strašan tresak! Jedna granata pala je na našu kuću, srećom ne na sobu u kojoj smo spavali. Poskakali smo kroz prozore kako je tko stigao. Ne znam u onoj brzini tko nas napada, otkuda. Svi smo čitavi, jedino je stražar ranjen.

Formiramo kolonu i pokret. Krećemo prema Turbetu. Ni na Novu godinu nemamo mira. Istovremeno čuli smo jednu radosnu vijest: pala je »crna kuća«. To je Banja Lulka, po zlu poznata kaznionica koju smo zvali »crna kuća«. To nam je dalo podstreka i podiglo moral. Turbe je mjesto u dolini okruženo sa svih strana šumama i brežuljcima. Ni tu nismo bili sigurni jer su svuda okolo bili neprijatelji. Krenusmo odatle u centralnu Bosnu. »Kako je počela i ova će godina biti naporna«, pomislih...

SAVO PUZIC

PROKLETA VODENICA NA SLIJEPOM POTOKU

Posle žestokih borbi is Nemcima po brdima iznad Turbeta i Karaule, koje smo vodili u toku 9. januara 1944. godine, uspešno smo se izvukli i ujutro 10. januara osvanuli u selo G. Vitovlje, u pozadini neprijatelja. Umorni od borbe i prozebli od zime, ugodno smo se osećali razmešteni po seljačkim kućama. U popodnevним časovima preko Vitovlja sa severozapada, u pravcu s. Gostilja, pojavila se neprijateljska kolona. Prtinom se oteгла dugačka kolona natovarenih mazgi. Djelovala je kao karavan u pustinji. Bila je to komora

prvog ešalona s kojom smo juče vodili borbu između Turbeta i Karaule. Na začelju kolone kretao se jedan bataljon nemačkih planinara za koje mi u tom momentu nismo znali.

Brzo smo se prikupili, razvili u strelce i otvorili bočnu vatru na kolonu s natovarenim mazgama i konjima. Pored njih se kretala pešadija kao obezbeđenje. U prvom naletu smo ih razbili. Konjovoci i obezbeđenje pobjegoše ostavljajući mazge i konje na prtini. Nekoliko je životinja od prvih rafala popadalo po snegu, a neke su trčale praveći još veću pometnju u nemačkim redovima. Neprijatelj, iznenađen našom vatrom, doživio je i drugo, još teže iznenađenje.

Pokušavajući da s nama prihvati borbu pojavio mu se s leđa naš Treći (kragujevački) bataljon, koji se dan kasnije iza Prvog bataljona izvukao preko sela Suho Polje i nastupao za nama. Odjednom se taj deo komore našao pod unakrsnom vatrom proletera i bio potpuno uništen. Na žalost, u komori, koju smo uspjeli razbiti i dobrim delom zarobiti, nije bilo ni hrane ni municije, koja nam je bila preko potrebna. Na natovarenim mazgama nalazila se uglavnom lična oprema nemačkih vojnika prvog ešalona. Njihove starešine su ih rasteretile kako bi lakše savladali strme bosanske planine. U tovarima mazgi bili su vojnički rančevi u kojima smo, između ostalog pronašli i neke sitnice za ličnu higijenu (sapun za umivanje, pribor za brijanje, čarapa, veša). Posebno nam je koristio u rančevima pronađeni puder koji smo koristili za posipanja uboja i promrzlina na nogama. U nekim smo rančevima pronašli pečenog svinjskog i bravljeg mesa, koje su nemački vojnici usput opljačkali sa srpskih trpeza jer je pre dva dana proslavljen Božić.

Kako je kolona bila izdužena (oko 100 grla), uspjeli smo zarobiti i razbiti samo prednji deo, dok se zadnji deo, van domašaja naše vatre, sredio i organizovano stupio u borbu. Razvila se žestoka borba koja je trajala sve do noći. U borbu je stupio i planinski bataljon koji se kretao na začelju kolone. U večernjim časovima potisli su nas prema severu.

Nemci su se dokopali Slijepog potoka i odatle nas pratili vatrom. Nisu dalje nastupali, pa smo se i mi zadržali na nekim brežuljcima odmah iza potoka.

Iznad Vlašića pojavila se mesečina i obasjala snegom pokriveno Vitovlje. Nedaleko od potoka, ispred neke vodenice, ležao je ranjeni partizan. Na snegu se prevrtao, mlatio rukama i ječao nemoćan da se pomakne. Posmatrali smo ga s jednog brežuljka, možda sa stotinjak metara udaljenosti. Nemci su prestali da pucaju. Noć vedra i providna, a od zime srce puca. Nismo sigurni da li su još Nemci u potoku ili su se možda povukli. Ranjenik se muči i jauče, to nas teško pogađa. Rešili smo da ga izvučemo.

Do njega se moglo doći neprimetno jedino (niz uvalu puzajući).

Javio se dobrovoljac da izvuče ranjenog druga. Zvao se je Marko, rodnom iz Dalmatinske zagore, negde iz okoline Knina. Bio je krupna i razvijena momčina, jedan od najjačih u 3. četi. Imao je široka pleća i jake mišice. U njegovim rukama puška je izgledala kao igračka. Njegov lik pamtim i danas. Bio je okrugle glave, visokog čela, uvek crvena lica. Imao je kratke crne potkresane brkove, na glavi kožni kačket sa velikom crvenom petokrakom zvezdom. Za vreme odmora u razgovoru s drugovima više puta Marko bi isticao: »Gospo mi, kad se rat završi, opet će u zidare, zemlja je porušena, biće dosta posla.« Posle detaljnog komandirova uputstva, Marko je krenuo niz uvalu. Kad je izbio na čistinu, počeo je da puzi. Posmatrali smo ga i stra-

hovali za njega. Salih Osmanbegović i ja ležali smo na snegu iza jednog kamena, šaputali i priželjkivah da neprijatelja nema ni u vodenici niti u potoku.

Kad je Marko dopuzao i uprtio ranjenika, samo što je krenuo, ispod vodenice je sinuo plamen i odjeknuo pucanj. Pre smo videli plamen pa tek čuli pucanj. Samo jedan pucanj i Marko se smrtnog pogođen srušio s ranjenikom. Zanemili smo. Osuli smo paljbu po vodenici iz pušaka i dva puško-mitraljeza. Oni više ne pucaju, verovatno osmatraju i čekaju nas na mušici. Posmatrali smo i dalje nemi. Marko je nepomično ležao na snegu, a ranjenik pored njega dajući i dalje znake života. Bih smo u nedoumici šta činiti. Na mesečini po snegu svaki pokret je uočljiv. Komandir čete dr Pavle Levković poziva komesara čete Viljka Rakočevića i mene, svog zamenika, da se dogovorimo šta dalje da činimo. Ranjenog druga moramo izvući. Da jurišamo, čistina je, a Nemci u zaklonu ispod vodenice i u jaruzi čekaju. Municija u četi je pri kraju. I dok smo tako nagađah i razmišljali kako da izvučemo ranjenog druga, odnekud na osmatračnicu dođe i komandant bataljona Savo Mašković. Komandir ga upozna sa situacijom i naglasi da municije gotovo nemamo. I »breda«, koja je podržavala 3. četu, ostala je bez ijednog metka. Po naređenju komandanta bataljona odmah je donesen jedan sanduk municije i na brzinu podeljen borbama. Pobrojane su i prikupljene ručne bombe i date određenoj grupi bombaša. Odeljenje iz prateće čete, koje je ostalo bez municije za »brodu«, na čelu sa komandnirom Miljanom Cogurićem priključeno je Drugoj četi kod Jure Odaka. Miljan Čogurić, komandir odeljenja i ujedno nišandžija na »bredi«, uzeo je karabin od jednog ranjenika. ,

Komandant bataljona je na osmatračnicu dozvao komandire 1. i 2. čete i detaljno utanačio izvršenje zadatka. Prva četa imala je zadatak da sa istočne strane obuhvati vodenicu, a 2. i 3. četa, pošto 1. prvuče pažnju neprijatelja na se, jurnuće sa sadašnjih položaja. Dok se 1. četa prebacivala i zaobilazila vodenicu po snegu i brisanom prostoru neprijatelj je po njoj osuo žestoku paljbu. Komandant bataljona je uočio da 1. četa neće stići da zaobiđe vodenicu kako joj je naređeno, pa je 2. i 3. četi dao signal za juriš.

Otvorena je uraganska vatra sa obe strane. Sa 3. četom jurišao je i komandant bataljona Savo Mašković. Po dosta dubokom snegu, niz strme brežuljke, brzo smo se sjurili prema potoku, pobacali ručne bombe i potisli Nemce niz potok prema vodenici, ali vodenicu nismo uspeli zauzeti. Ranjenog druga i poginulog Marka uspeli smo ispred nesretne vodenice izvući. U tom jurišu izgubili smo četiri druga, a dva su bila teško ranjena. Da bi nesreća bila veća, ranjeni drug je umro nakon dva časa.

O ovoj akciji sam kasnije mnogo razmišljao, četiri su se života ugasila i dva dovedena u pitanje zbog jednog ranjenika. Nije to bilo samo ovog puta da su proleter i ginuli spašavajući ranjenog druga. Među proleterima su vladali očinski i bratski odnosi, pa nije nikakvo čudo što se i ovdje desilo da su četvorica poginula za jednog.

U toj akciji je neprijatelj pretrpio velike gubitke. Izginule nemačke mazge danima su naduvane ležale po Imljanima ne snegu. Ne znam tačan broj poginulih nemačkih vojnika, ali znam da ih je bilo mnogo. Dok sam ovaj članak pripremao dođe mi do ruku dnevnik Trećeg (kragujevačkog) bataljona. U njemu, između ostalog, stoji:

»10. 1. 44. Bez naročitih prepreka uz manje čarke dolazimo do sela Ponor gde doznajemo da se u selu Melina nalazi neprijatelj manje jačine s velikom

komorom... Samoinicijativno vršimo bočni napad iza leđa neprijatelja, jer 1. i 4. bataljon vode borbu... U toj borbi neprijatelj je imao 100 do 120 izbačenih iz stroja, od toga 40 do 50 mrtvih. Mi smo imali dva mrtva i jednog ranjenog druga ...» Tako piše u ,dnevniku.

O broju poginulih Nemaca na Imljanima najbolje znaju seljaci toga sela koje su, pošto smo se mi povukli prema Šipragama, Nemci naterali da sahranjaju mrtve. Oni su pričah da su sahranili 80 Nemaca u dve grobnice.

Od četvorice poginulih iz 1. bataljona jedan je bio komandir 2. čete — Dalmatinac Jure Odak. Njega sam dobro poznavao. Bili smo zajedno komandiri vodovoda u 1. bataljonu. On je u 2. a ja u 3. četi. Toliko puta smo sadejstvovali i zajedno jurišali na neprijateljske bunkere, oko Jajca, na Travniku, Turbetu i oko Karaule. Jure je bio veliki drug, hrabar borac i dobar bombaš. Kao takav, svega par dana pred smrt, primio je dužnost komandira 2. čete. On se posebno sa svojim vodom isticao u borbama prilikom pohoda u Dalmaciju septembra 1943. godine. Bio je neustrašiv i ogorčen u borbi protiv ustaša i domobrana. Posebno pe istakao na Duvanjskom polju potkraj septembra 1943. Jurio je preko polja za razbijenim domobranima, i kako je kojeg pristizao, sam im je s ramena puške skidao i ustranu bacao nazivajući ih »švapskim svinjama«. U jednoj borbi nedaleko od sela Kongora sam je zarobio trojicu ustaša, kojima je posle sudio vojni sud. Koliko je u borbi bio zapažen kao hrabar i neustrašiv, toliko je za vreme odmora bio zapažen kao miran i povučen. Nije volio mnogo da priča, a kad bi slušao pojedince kako se ističu i hvale koliko su neprijatelja pobili ili zarobili, Jure bi mu samo mirno dobacio: »Nisi bio sam«. Njegova posebna osobina bila je da razborito napada i precizno daje zadatke potčinjenim. Čuvao je borce i skoro redovno je išao na čelo voda tamo gdje je bilo najopasnije, objašnjavajući to:

»To ću ja bolje, ja se bolje znam čuvati, a mene metak i neće.« Eto, trudeći se da čuva živote svojih potčinjenih, dao je svoj.

U borbi na Vitovlju 10. januara teško su ranjena dvojica drugova iz 1. bataljona: Miljan Čogurić i Salih Osmanbegović Osman. Miljan Čogurić bio je borac Prateće čete — komandir odeljenja i nišandžija na teškom mitraljezu »bredi«. Kao takav Miljan nije morao da juriša. On se, međutim, dobrovoljno prijavio Drugoj četi sa /svojim odeljenjem, četi Jure Odaka, da bi mu pripomogao svojim ručnim bombama kad ih zbog nedostatka municije mitraljezom nije mogao podržavati. U tom jurišu Miljan je teško ranjen u glavu i tom prilikom ostao bez oka. Miljan je Crnogorac, omladinac, rodom od Kolašina. 22. decembra 1941. godine, kad je drug Tito vršio smotru Prve proleterske brigade u Rudom, Miljan je bio u njenom stroju. Kao dobar borac i odličan strelac, postavljen je za komandira odeljenja i nišandžiju na teškom mitraljezu »breda«. On danas živi u Kragujevcu i ističe se u radu u društveno-političkim organizacijama.

U istom jurišu teško je ranjen delegat voda 3. čete Salih Osmanbegović, koga smo od milja zvali Osman. Ranjen je u grudi pored samog srca. U momentu kada je pogođen, iz svega grla je uzviknuo:

— Živio Staljin, živjela Crvena armija, drugovi ja padoh...

Kad je ozdravio i vratio se u jedinicu, drugovi su se s njim šalili na račun tih parola. Uspeli smo ga izvući u zaklon. Vodna bolničarka Ankica Subotić, Splićanka, pružila mu je prvu pomoć, trudeći se da mu zaustavi krvarenje i previla ga. Mi u komandi čete bili smo zabrinuti misleći da se Osman neće moći izvući. Bilo nam ga je posebno žao jer je bio veliki drug

i veseljak. Zamotali smo ga u nemački šinjeli i zadržali pri komandi čete na položaju u zaklonu iza neke istene. Bio je bled i nije mogao da govori. Strepili smo da će svakog momenta umreti i zbog toga ga nismo otpremali u brigadno previjalište. Prilikom povlačenja s položaja poneli smo i Osmana i uputili ga u brigadno previjalište. Ndkon nekoliko dana na maršu prema Sipragama naišli smo pored divizijske bolnice koja se nalazi u jednom selu. Hajro Mehinagić, zamenik komesara čete, i ja svratili smo da obiđemo Osmana. Bili smo ugodno iznenađeni kad smo ga zatekli među ranjenicima vedra i osmehnuta. Po njegovom izgledu videli smo da je kriza prošla. Danas je Osman pukovnik Ratnog vazduhoplovstva i živi u Sarajevu. Pri svakom susretu ratnih drugova Prve proleterske brigade Osman je među nama i rado viđen i poštovan.

Evo to je mali isečak iz mojih zabeleški o borbi na Vitovlju koju sam izdvojio za knjigu boraca Dalmatinaca u Prvoj proleterskoj brigadi.

IVAN OMEROVIC

DOŽIVLJAJI IZ BEOGRADSKOG BATALJONA

U januaru 1944. godine prva četa Beogradskog bataljona držala je položaj na Mišića brdu kod Travnika. Snijeg je bio visok i do metar. Oko deset sati primijetili smo njemačku kolonu. Probijajući prtinu Nijemci su se uputili upravo ka mjestu gdje sam bio raspoređen sa svojim mitraljezom i pomoćnicima. Odmah smo izvijestili komandira Ziću. On je smjesta dograbio automat i istrčao na položaj. Naredio mi je da ne otvaram vatru dok on prvi ne zapuca. Zatim je poslao kurira da obavijesti ostale drugove na položaju da nailaze Nijemci. Poručio je i njima da nitko ne puca dok se ne začuje rafal sa našeg položaja.

Švabe se približavaju, ja bih da pucam, ali Zića ne da, Veli: »Čekaj još, Omere!« Tek kad su Nijemci bili na stotinjak metara od nas, Zića prvi iz automata otvori vatru. I ja iz mitraljeza. Zatim otvoriše vatru i ostali sa svojih položaja. Švabe se povlače. Vuku po snijegu za sobom ranjene i ubijene vojske. Nekoliko ih je ostalo ležati na snijegu. Među njima i jedan oficir. Naš vodnik Milan krenu da sa njega skine čizme. Bio je neoprezan. Oficir nije bio mrtav, nego ranjen i kada mu se Milan približio, oficir trže pištolj i ubi nam Milana.

Držimo položaje prema Šujici. Toliko je hladno da kosti pucaju, mi puškomitraljesci smjenjujemo se svakih pola sata na straži. Na položaju se nalazio sa svojim pomoćnicima, Splićanin Vinko Kuzmanić kada sam došao da ga smjenim. Baš u tom času pala je neprijateljska bacačka mina i Vinka smrtonosno ranila. Njegov prvi pomoćnik također je bio teže ranjen. Ja sam bio lakše ranjen. Četna bolničarka i komandir Žiža odmah su izašli na položaj, prenijeli su Vinka u zaklon, a ja sam se izvukao sam. Svjestan da umire, Vinko reče:

— Druže komandire, jesam li hrabro poginuo?

U Sandžaku smo na putu za Srbiju. Malo selo, Zaboravih mu ime. Nije bilo kuće iz koje nije izašao makar netko pred nas: tko sir, tko kiselo mlijeko, tko proju ... šta je tko imao i mogao.

Tada sam prvi put jeo kiselo mlijeko iz drvenog korita, ono ovčje, gusto. Nisam ni znao šta jedem. Ja do tada takvo kiselo mlijeko nikada ni vidio nisam.

Naređenje za pokret. Krenuh mi. Malo zatim trči jedna starica i viče:
— Sačekajte, drugovi, sačekajte!

Kada nas je najzad sustigla, reče:

— Ja jedina iz sela ništa vam na idadoh. Proja se još pekla kad vi krenuste.

Komandant bataljona se zahvali i reče joj da vrati proju kući, jer se vojska već najela. Međutim, istarica /bi uporna i reče da ćemo je uvrijediti ako i od nje ponude ne primimo. Onda komandant bataljona uze proju, a staricu izljubi. Njeno lice je sijalo od radosti. Otišla (je šaljući nam pozdrave i mnogo želja za sretan put.

Odmalom se u Topčideru. Oslobodili smo Beograd. Nas dvadesetak iz Prve čete bih ismo raspoređeni kod jednog bračnog para, Slovenca i Slovenke. Bili su to dobri ljudi, naši simpatizeri i mnogo nam se obradovali. Vidjelo se da im je milo što smo se baš kod njih smjestili. Spavah smo na slami preko koje je naša domaćica prostrla plahte. Mi smo običavah da za nuždu po dvojica, pa i po trojica jedemo iz jedne porcije. Kada je to domaćica vidjela, ona nam reče: »Vi ste naši oslobodioci, naši partizani i dok ste u našoj kući, ješćete iz naših tainjira, a piti iz naših čaša.« Kad ona donese tanjire i poče da ih dijeli, ja je zamolih da i meni da jedan »pijat«. Domaćica ime nije razumjela. Kad sam ,joj objasnio da mi Dalmatinci tanjur zovemo pijat, ona se samo nasmiješi. Zainteresira je kako i druge stvari mi Dalmatinci nazivamo. Zato uze papir i olovku i zamoli me da joj kažem kako se pojedine stvari u Dalmaciji nazivaju da bi to i pobilježila.

Pokaže mi čašu, a ja joj rečem: žmul, ona mi pokaže viljušku, a ja odmah pirun. Ona dohvati šolju, a ja odmah kažem: čikara.

Čega god bi se dohvatila odmah bi me pitala: a ovo? Ispred kuće se nalazilo jedno stablo šipka i kad me upita kako se to rastinje u Dalmaciji zove, ja joj odgovorih: isrbiguzica. To izazva opći smijeh.

Bilo nam je divno kod naših domaćina. Svi smo ponijeli divne uspomene na ovo dvoje ljudi. Vidjelo se da ,su naši i da nas iskreno vole. Napuštajući ove dobre i drage domaćine razmišljao sam u putu da li je njeno zanimanje da nauči naše lokalne izraze za pojedine predmete bila puka radoznalost i došao sam do zaključka da je ova dobra žena i na ovaj način željela da iskaže svoju ljubav prema nama.

Idući prema ,sremskom frontu stigli smo u Novu Pazovu. Tu je ranije bilo i njemačkog življa. Simpatizirali su Hitlera. ,Pobjegli su od kuća i kada je bataljon došao u Novu Pazovu, mjesto je ,bilo napušteno.

Intendant bataljona Romano Salomon, čovjek veoma snalažljiv i inteligentan, a nadalje dobar drug, prošeta se po mjestu i vidje da u dvorištima nekih napuštenih kuća ima kokoši koliko hoćeš, a u podrumima vina, rakije i suhog mesa. Roman je u intendanturi imao nekoliko zaprega kojima je prevezio provijant. On pobaca mnogo toga što je ,do tada vozio, a natovari od onoga što je u mjestu našao. Na jedna kola natovari i bačvu vina od oko 600 litara. Toga dana ,za obrok smo dobili svaik po kokoš i po pola litre vina.

Kad krenusmo iz Pazove, on me primijeti i viknu: »E, Dalmatinac, hoćeš li još bokun vina?« Kad sam prišao, dade mi u ruke gumeno crijevo, i ja još jednom — pošteno potegnuh.

Sjećam se jednog domaćina koji nam je davao na četiri druga po litar vina. Beče da vina ima i da bi nam dao i mnogo više, ali nije red da se mi napijemo, pa da on odgovara pred našim komandantom. Isti domaćin došao je u Stab bataljona i besplatno ponudio sve svoje vino za vojsku. I u svim drugim kućama nudili su nas jesti i piti koliko hoćemo i možemo. Podsjećam se na to samo da bi se vidjelo sa kolikim nas je oduševljenjem narod u Srijemu dočekao.

I u selu Kukujevci — ,sve naši simpatizeri. Bili smo smješteni kod jedne žene čiji je muž poginuo na Fruškoj gori kao partizan, samo nekoliko dana prije našeg dolaska. Bila je to zgodna, punaoka žena. Odmah sam rekao drugovima da je to žena našeg palog druga, koji je položio život na Fruškoj gori, i da ne bi valjalo da joj se bilo tko zamjeri. Svi su drugovi prema njoj bili veoma pažljivi, ali je ona ipak u mene imala najviše povjerenja. Povjerila mi je čak da u kauču ima sakriveno nešto novca i tražila da ja na tom kauču spavam. Povjerila mi je također da je u bunar spustila kantu sa mašću i da vjeruje da joj mi to nećemo dirati, što naravno nama ni napamet nije padalo.

JOSIP PENGA

PRVI INTENDANTSKI ZADATAK

Po prelasku preko Sutjeske u petoj neprijateljskoj ofanzivi došao sam u Beogradski bataljon. Bio sam raspoređen u Drugu četvu za pomoćnika mitraljescu Dušanu Cordašu. Nalazili smo se još u istočnoj Bosni. Jednog dana su mi saopćili da se moram javiti u Stab bataljona. U Stab zateknem komandanta bataljona kako sjedi na jednom kamenu, okružen sa nekoliko drugarica i drugova, među kojima se nalazila i drugarica Mila Mateljak-Volarević.

Komandant nam reče da smo svi određeni da idemo u Radni vod. Svi šute, nitko ništa ne progovara. Učinilo mi se kao da me neko polio hladnom vodom.

— Ja ne želim u Radni vod. Došao sam da se borim sa puškom u ruci.

Komandant na to odvrati:

— Svak se u ovoj jedinici, ma šta da mu je inače dužnost, bori sa puškom u ruci. Radni vod je bataljona i te kako važan. Nismo bez razloga baš vas odabrali.

Moje protivljenje da idem u Radni vod prihvati i drugarica Mila. Komandant je ostao uporan. Nastalo je ono što smo zvali političkim uvjeravanjem. Bio sam po godinama najstariji u grupi pozvanih, a uz to i član Partije. Kad komandant reče da to nije za vječita vremena, nego za koji mjesec a onda će drugi na naše mjesto, ja popustim. Popusti i Mila. Onda popuste i ostali. Tako sam došao u Radni vod. Vodnik je u to vrijeme bio Jezdimir Rakić, a politički delegat Milosav Matić ili čiča Milosav, kako smo ga svi

zvali. Oni mi rekoše da ću biti kuhar, valjda ,zato što su znali da sam bio konobar. A ja se dotle kuhanjem nikada nisam bavio!

Ne prođe dugo vrijeme i postadem ja nekakav ekonom. Svidio sam se, izgleda, Rakiću, a i čiča Milosav me je zavolio. Rakić me stalno vodio kada bi išao u nabavku hrane za bataljon. Čiča Milosav mi jednom reče:

— Penga, samo ti idi sa Rakićem. Stiči iskustvo. Pripremaj se da postaneš intendant bataljona.

Rakić me brzo osposobljavao. Čak sam i zavolio taj posao. Poslije je Rakić otišao za intendanta Štaba korpusa, a ja sam postao vršilac dužnosti intendanta bataljona.

Kada se završilo Drugo zasjedanje Avnoja, bataljon se kretao prema Vitovlju. Tamo su se dvije čete smjestile u selo .Odžak, a jedna u selo Modrić. Bio sam svjestan da smo u oskudici sa hranom i da ćemo je teško nabavljati. Čuo sam da su borci u Modriću ubili jedno ždrebe kao nehotice dok su gađali jedan njemački trup, pripremili ga i pojeli. Stvorio se oko toga problem. Najviše ga je, izgleda, zataškao skori pokret.

Pred taj pokret .pozvao me komandant bataljona i rekao mi da odlazimo na teren gdje je sve i opljačkano i popaljeno i gdje zato ničega nema, te da mi je zadatak da odem u selo Dub i nabavim što više hrane. Dobit ću pratnju od šest boraca, a krenuti moram odmah.

Dub je, to sam poslije zaključio, bio selo ni naše, ni neprijateljsko, nego, neopredijeljeno. Zateknemo tamo neke seljake, istina naoružane, ali prijateljski raspoložene. Oni mi kažu: Naš komandant je juče boravio kod vašeg komandanta; mi se protivu vas nećemo boriti. Zatražim da mi dovedu odbornike. Dovedu mi petoricu seljaka. Na moje pitanje tko je od njih predsjednik, oglasi se najstariji među njima.

— Drugovi — rekoh im — narodna vojska ne smije gladovati. Od vas tražim da, prema svojim mogućnostima, sakupite što više hrane, mesa, kruha, krumpira, brašna, graha, sve nam je potrebno. Neka odbornici odrede tko će što dati.

Odbornici se razlete, a mi ostanemo da čekamo. Dok smo čekah, za nas je bila pripremljena obilata večera. Već je svitalo, ali nitko niti stiže, niti što donosi, iako sam im dao rok do 11 sati u noći. .Nigdje ni odbornika. Ocijenim da od hrane neće biti ništa i naredim pratnji pokret.

Uz put naiđemo na nekoliko staja punih ovaca. Iz svake staje uzmemo po nekoliko ovaca, ali ne one ovce koje su imale jagnjad. Šteta je, a možemo se na tom mjestu još koji put zateći. Potjeram ovce, ali one teško idu po snijegu. Odredim zato dvojicu boraca da prave prtinu i da prvooj ovci daju stalno kruha i soli. Računam: ostale će ovce ići prtinom za prvom, kao ždralovi u letu. Tako je i bilo. Kada smo došli u bataljon, među borcima je nastala velika radost. Toliko mesa nisu već odavno vidjeli.

Sutradan krenem u jedno drugo, udaljenije selo. Opet potražim odbornike. Kad predsjednik odbora poče određivati koliko će koji seljak dotjerati stoke, ja mu rekoh da mi meso nije potrebno, nego druga hrana. Predsjednik se začudi i reče mi: »E, vala družo, ti si prvi i jedini intendant koji u ovom selu neće mesa!« Dok smo mi nešto pojeli, sakupilo se pedesetak seljaka natovarenih torbama. Nisam ih namjerno pitao čime su ispunili torbe. Računao sam: nije važno što su nam donijeli, nego je važno da su odmah donijeli; to znači da od srca daju svojoj vojsci.

Snijeg je napadao tako visok da su se konji jedva mogli kretati. Pozdravivši se sa predsjednikom, obratio sam se okupljenim seljacima i seljankama sa: »Idemo, drugovi i drugarice«. Oni se stanu zagledati dok netko ne upita: »Nećemo zar mi ovo nositi?« Odgovorio sam im da ne moraju, ali neka onda pokušaju da to natovare na svoje konje. »Pa konji ne mogu po ovolikom snijegu« – odgovore oni. Vidjevši da im druge nema, oni pristanu da krenu. Ja sam stao sa još jednim drugom iz pratnje na čelo, a ostatak pratnje išao je na začelju kolone. Hodali smo tako puna tri sata pod teretom i po velikom snijegu. Svi smo se već dobro umorili. Kada smo došli na domak našem položaju, odjednom po nama raspali rafal iz puškomitraljeza. Naredim da svi legnu, a ja stavim svoju kapu na pušku, podignem pušku visoko i stanem mahati i vikati da ne pucaju. Onda začujem viku: »To je naš intendant Penga, ne pucajte!« Srećom, nitko nije bio pogođen.

Tek kad su nosači počeli prazniti svoje torbe, vidio sam njihov sadržaj. Bilo je tu svega: graha, brašna, kajmaka, krumpira, pa i nešto suhog mesa. Kad su nosači otišli, imao sam što natovariti na 15 konja, koliko ih je tada bilo u bataljonu.

Tako sam obavio svoj prvi intendantski zadatak.

ANTE PENĐER

NA SMETU VIŠE OD 50 DANA

Šesta neprijateljska ofanziva jenjava, ali borbe još traju. Naša prva četa Šestog beogradskog bataljona ponovo se našla na obroncima planine Vlašić, sada na položajima zvanim Smet. Zima 1943/1944. bila je posebno oštra. Od velike hladnoće čuje se pucketanje stogodišnjih bukvi i jela. Snijega je do guše. Neprijatelj nas primorava da svakog jutra izlazimo na položaje Smeta. Ovdje su naši istureni položaji prema Travniku – prva obrambena linija, preko koje ni po cijenu života ne smijemo dozvoliti prodor neprijatelja na naš slobodni teritorij. Preko tih položaja bio bi mu najkraći put u pravcu Petrovog polja, gdje se nalaze naše bolnice. Vodovi se međusobno smjenjuju i uporno brane ovaj pravac.

Ustaško-njemačke jedinice svakog jutra po ustaljenom redu pojavljuju se pred našim položajima. Najprije opažamo izviđačke dijelove, dobro maskirani u bijelim odjelima prikradaju se našim položajima, a neposredno iza njih i ostale jedinice uz podršku minobacača i artiljerije. Čujemo tutnji artiljerija, obasipaju nas granatama. Pršti snijeg od snažnih eksplozija. Naši su osmatrači budni i prate svaki neprijateljev pokret. Snijeg je dubok i neprijatelja primorava da se kreće u kolonama. I mi izlazimo na naše već pripremljene položaje. Neprijatelj iz kolone prelazi u gust streljački stroj, ali po snijegu sporo se približava našoj obrani. Komandir voda Branislav Janjić naređuje odjeljenjima teških mitraljeza (talijanskih »breda«) da postupno, pribli-

žavanjem neprijateljskog stroja otvaraju vatru. Nišandžije su precizne. Neprijatelj osjeća našu vatru i gubitke, ali ne odustaje od svojih namjera. Sve se više približava našim obrambenim položajima. Komandir Janjić i nama naređuje da pucamo. Držimo na oku prtine kojima neprijatelj želi smanjiti udaljenost do naših položaja. Vidimo kako na saonicama izvlače prve ranjene i poginule, ali i dalje je uporan i usmjerava svoje napade prema položajima Smeta. Naš vod se uporno brani i svojom efikasnom vatrom zadaje neprijatelju gubitke. Već uviđaju da se dalje ne može. Postepeno opada silina njihovih napada. Vatra jenjava. Ponovo se iz daljine čuju tutnji neprijateljskih haubica, čije granate obasipaju naše položaje. Postepeno se povlače u pravcu sela Karaula i dalje prema Travniku. I mi se povlačimo u zaklone da se ogrijemo. Na položajima ostavljamo osmatrače i dežurna oružja. Uslijed velike studeni često ih smjenjujemo. Mrak pada, povlačimo se na konačište, da se odmorimo za sutrašnji dan. U pravcu položaja upućujemo patrole, a kod konačišta postavljamo stražu. Ne želimo nikakva iznenađenja.

Neprijatelj ne odustaje od svojih namjera. Njegovi napadi na naš položaj su gotovo svakodnevni. To već danima traje. Svako jutro, već oko četiri sata ustajemo i odlazimo na položaje. Pred nama su patrole, prte snijeg, a mi za njima. Slabo smo odjeveni. Zima nam se uvlači u kosti. Izdržat ćemo.

Snijeg nas dugo drži odsječene na Smetu. Zatvorio je sve inače škrte putove. Dulje vremena nemamo gotovo nikakve veze s našim jedinicama koje se nalaze u rajonu Siprage—Petrovo polje—Maslovare. Hrane nemamo. Pomoć od nikud ne stiže, a i kako bi po ovom snijegu. Dnevno se zadovoljavamo s nekoliko krumpirića koje smo našli u trapu oko napuštenih kuća ili malo rijetke zobene kaše (škroba), niti ne osjećamo da nema soli. S položaja se vraćamo kasno u noću umorni, gladni i ozebli. Ubrzo nas savlada san.

Vrijeme se poboljšava. Snijeg manje pada. Ubrzo smo uspjeli uspostaviti vezu s brigadnom intendanturom. Došlo nam je prvo sljedovanje. Dobijamo svaki projin kruščić, koji danima nismo vidjeli. I bez soli je sladak. To je bila prava gozba. Drug Ljubo Rabrenović (Bjelopoljac) i ja, nerazdvojni smo drugovi. Kad smo primili naše kruščiće, lijepo smo se dogovorili da danas pojedemo jedan, a drugi da ostavimo za sutra. Naše su oči gladne i malo po malo, naši kruščići ne dočekaše noć.

Jednog jutra vladala je prava mećava. I po tom snježnom nevremenu neprijatelj nije mirovao. I tog hladnog jutra težio je dokopati se naših položaja. Želio nas je iznenaditi po mećavi, ali se i ovog puta prevario. Danas se na položajima Smeta nalazi samo naš prvi vod. Želimo obmanuti neprijatelja o snazi naših jedinica. Jedan broj boraca određen je da mijenja svoj položaj, da igraju ulogu lutajućeg oružja. Tako smo dobili neuobičajno širok front naših položaja. Među ostalim borcima tu je ulogu dobio i drug Ivan Kazanov (Hvaranin). On je svakih stotinjak metara opalio jedan do dva metka. Neprijatelj je stekao dojam da su naše snage mnogo jače nego su stvarno bile.

Poslije ustaško-njemačkog neuspjeha da se domognu naših položaja, počela je ponovo artiljerijska vatra. To je bio siguran znak da se i ovog puta moraju povući neobavljenog posla. I mi smo dobili naređenje komandira voda da se povučemo iza položaja u zaklon i, po običaju, naložimo vatru da se ogrijemo. Komandir voda Janjić opominje me da s položaja povučem i druga Kazanova (Kazanov je bio u mojoj desetini). Sigurno nije čuo da se povuče. Krenuo sam stotinjak metara prtinom kojom je on pošao. Glasno ga zovem nekoliko

puta, ali Kazanov se ne odaziva. Produžavam dalje njegovim stopama. Priključuje mi se i vodnik Janjić. Usput pokušavamo da ga dozovemo, odaziva nema. Još smo malo produžili i ugledali ga pored stabla na snijegu okrvavljene glave. Kao da je slučaj htio, zaklon je našao uz trulu i kržljivu jelu, & oko njega stoljetne debele bukve i jele. Bio je u agoniji. Metak je bio smrtonosan. Pokušavamo mu pomoći, ali bez uspjeha. Odnosimo ga u bazu, ali k svijesti nije dolazio. Istog dana navečer je izdahnuo. Noć je već pala. Nad mrtvim tijelom druga Ivana oprašta se drug Bojić. Opraštamo se mi, njegovi suborci. Pokopah smo ga skromno kako smo mogli.

Uskoro je snijeg prestao padati. Kopni. Otvoren je put k našim jedinicama. Dobili smo naređenje za pokret. Ostavljamo napuštene kuće koje su nam pružile utočište od surove zime dok smo se nalazili na obroncima planine Vlašić. Pored kuće ostavljamo svježju humku pod kojom smo zauvijek ostavili dobrog druga i hrabrog borca Kazanova.

LJUBO PLENKOVIC

DESANT NA DRVAR

Dvadesetčetvrtog maja 1944. komesar mi naredi da se hitno javim u Vrhovni štab. Ništa neobično.

Dok trčim prema -mostu, sve slabiji plamen sa zapada svojim rumenilom zakrvavi rubove drvarske kotline koja se polako smiruje od žarkih boja, a blagi suton je već dovukao svoj vlažni pokrivač kojim će za koji tren zaogrnuti dolinu.

Pređeni most i uđem u zgradu Vrhovnog štaba. Pozdravim: Smrt fašizmu! Jedan viši oficir srednjih godina pruži mi podeblju omotnicu s poštom i reče: – Momče, sutra ujutro rano kreni za Bravsko i tamošnjoj komandi predaj poštu. Neka ti potvrde prijem a možda od njih dobiješ kakvo pismo? Čim se vratiš, javi mi se odmah.

Te noći nisam bio u patroli. Ništa ne sluteć spavao sam s puškom u njedrima. Kada je svanulo, izišao sam u dvorište gdje su bila gotovo prazna vojna skladišta. To dvorište bilo je ograđeno betonskim zidom na kojemu su bile puškarnice. Jutro je bilo vedro, nigdje oblačka na nebu, a miris bujnog rastinja širio se posvuda, samo su ptice uznemireno prelijetale u svim pravcima kao da ih orlovi gone.

Odjednom sam čuo potmulu huku kao da dolazi iz dubine mora zahvaćenog potresom. Tutnjava je bivala sve jača. Izašli su svi iz spavaonica i sa čuđenjem zurili u prozirno jutarnje nebo.

- Avioni ... drugovi... avioni ... evo ih sa svih strana.
- U zaklon!
- K oružju!
- Uzbuna!

Mnogi od inas su u isti mah davali komande, ali panike nije bilo. Ovaj herojski gradic naučio je da njegovo nebo paraju mrske »štuke« i »junkersi«.

Međutim, ovaj put smo osjećali da se ne radi samo o rutinskom bombardiranju, jer je nebo ubrzo bilo zastrto mnogobrojnim sivim lopticama koje su bivale sve veće i veće.

Avioni su letjeli u tri formacije, u eskadrilama 5 plus 5 plus 5.

U prvom naletu grad je bombardiralo petnaest aviona, pa još dva puta po petnaest, zatim su u brišućem letu mitraljirali ciljeve na Trminića brijegu gdje je bila tenkovska jedinica Vrhovnoga štaba; Oficirsku školu, željezničku stanicu i sve pokretne ciljeve.

Dolina je uzavrela. Prasak bombi pomiješao se s vatrom naših protivavionskih mitraljeza, zavijanjem sirena s neba («štuke») i našim sa zemlje, vriskom djece i građana.

Ležali smo u rovu i čekah kraj uzbune. Ali uzalud. Bombe su i dalje padale, i to bombe nešto veće težine, koje su u našoj neposrednoj blizini raznosile kuće kao da su od karata. Nedugo zatim zemlja i nebo prestadoše drhtati, samo se kroz crnu zavjesu dima i dalje probijao zvuk avionskih motora koji je bivao sve slabiji.

Izišli smo iz rova i ugledali stravičnu sliku. Od crnih stupova dima i žutog plamena nije se vidio ni grad ni nebo a rafali iz »šaraca« dopirali su sve bliže do nas.

— Padobranci... padobranci! — povikaše neki drugovi. Pogledah u nebo i zaprepastiti se. Kroz čiste krpice neba izranjale su mnogobrojne »gljive« i ljuljajući se padale u našoj blizini. Nitko od nas nije znao kako treba voditi borbu protiv zračnog desanta. Naše čuđenje je bilo još i veće kada smo ugledah neke čudne avione kako se lagano i bešumno spuštaju na sve strane drvarske kotline.

— Padaju Švabe... naši ih obaraju kao ćurke — viče radosno jedan borac.

Jedna takva »ćurka« se spusti uz obalu rječice Unac, dvije-tri stotine metara od željezničke stanice. I dok smo još uvijek sa čuđenjem gledali kako iz te jedrilice hitro iskaču Nijemci, jedna kolona fašista pod šljemovima već je jurila preima nama pucajući u sve živo što im se našlo na putu. Shvatio sam. Sjetio sam se zračnog desanta koji su Nijemci izvršili na Kretu i svih sekvenca iz filmskih žurnala što sam ih gledao prije više od tri godine:

— Drugovi, ovo je zračni desant — vikao sam iz sve snage.

— Banda hoće da uništi Vrhovni štab — vikali su drugi.

Iako je iznenađenje bilo potpuno a mi zbunjeni i uplašeni, ipak smo prihvatili borbu na život i smrt. Zaklonjeni betonskim zidom, otvorili smo vatru i presjekli kolonu koja je hitala prema Željezničkoj stanici. Padobranci su se rasuli i počeli da nas okružuju. U dva maha nekolicina njih se uspjela probiti u dvorište stanice, ali bez uspjeha. Naše malo uporište im je bilo na putu, zato su pošto-poto htjeli da nas unište. Ubrzo su nas zasuli granatama iz lakih bacača a zatim divljim urlanjem: »Forwerc, forwerc krenuli na juriš. Dočekali smo ih engleskim ručnim bombama («kašikarama»), kojih smo imali podosta pri ruci i u skladištu i ponovo zaustavili fašite.

S nama je bilo više građana koji su potražili spas u našem uporištu. Djecu smo smjestili u rov koji smo pokrili tiradama a ostali su se borili kao i drugi borci.

Za deset do petnaest minuta mnogo nas je izginulo, ali ljudi su se i dalje borili, neprestano bacajući preko zida ručne bombe koje su stvarale zaštitni

pojas preko kojeg zločinci nisu mogli proći. Najviše smo stradali od bacača. Tako je jedna granata ploštirnice udarila u leđa jednog starca, ali nije eksplodirala, a starac onako ošamućen potrči prema vratima dvorišta i prije nego je bacio dvije ručne bombe poviče:

— Bando, hoćete TITU! Nika .. da .. i pade mrtav, izrešetan švapskim rafalom. Malo zatim švapski pritisak na dvorište (popusti. Zurili su prema tvornici celuloze i mostu, a dvorište su i dalje okruživah, samo ih je sada bilo barem pet puta manje. Oko 8 ih 9 sati sjetih se pošte Vrhovnog štaba koju sam nosio u torbici. Ofolio me hladan znoj i počeo sam vikati kao lud: — Komesare ... komesare. — Netko mi reče: — Sto se dereš, proleterac, komesar je teško ranjen. — Sjetih se komesareve alegorije >— »Neka te ova pošta čuva dok je ne predaš.«

Tad začuh nečiji glas:

— Splićanac, Splićanac! — Okrenuh se. Mladi poručnik me već drma (odkud se tu našao? i tko je on)?

— Gdje ti je pošta? — Tu u torbici — odgovorih u čudu.

— Pa, čovječe, što čekaš? Odmah kreći ... probijaj se prema Bravskom ... pošta se mora predati ...

Nisam znao, niti danas znam što je bilo u pošti ali pošta je bila iz Vrhovnog štaba.

Nekako nesigurno mu odgovorim pitanjem: »-Kako ću, družo, proći? Kuda? Ubit će me i zarobiti poštu«. Nisam dobio odgovor jer poručnika više nije bilo. Od toga momenta morao sam donijeti sam odluku. Strah me potresao, ali ne strah od Smrti već strah od samoće. Znao sam iz dosadašnjeg iskustva da me samoća kao po nekom pravilu uvijek nanese na užasne prizore, možda zato što jezivi prizori doživljeni u prisustvu svojih drugova ne izgledaju tako sablasno kao kad ih sam doživim.

Preskočio sam žid i potrčao nasumce. Leševi fašista, naših boraca i građana ležali su posvuda. Trčao sam preko zgarišta, plamena, mnogih eksplozija i kiše metaka kao kroz gusti roj pobjesnelih pčela... i zaustavio se tek kad mi je put preprečila rječica Unac.

Sa crkvenog tornja, zapadno od tvornice celuloze, neprestano je štektao njemački teški mitraljez gađajući pećinu u kojoj ise nalazio Vrhovni štab i drug Tito. U gradu je borba jenjavala i svela se samo na pojedinačno puškaranje. Jedino je obostrana paljba bivala sve jača na potezu tvornica celuloze — most. Nisam znao kako da izađem iz grada, a nisam imao ni vremena misliti o tome jer pu na pedesetak metara od mene trčali Nijemci obalom Unca u pravcu mosta. Nisam imao kud pa sam i ja potrčao prema mostu. Iz pravca pećine naši su koncentričnom vatrom iz mitraljeza i drugog pješadijskog oružja zasipali prilaz mostu i obalu rijeke u koju sam se zagnjurio do vrata držeći se za vrbovu granu. Englesku (strojnicu »pikavac«, torbu s municijom, poštu i jedinu bombu »kragUjevku« držao sam lijevom rukom iznad vode, oslanjajući se na obalni rub. B'io sam dobro zaklonjen, tako da me Nijemci nisu primijetili iako su protutnjali na samo dva-tri metra od mene.

Vratio sam se natrag (glavnom ulicom koja je bila sva u dimu. Želio sam se opet domoći Željezničke stanice ah su mi Nijemci stalno presjecali put, tako da sam se morao povremeno pritajati u nekoj od razvalina. Jedna grupa Nijemaca u glavnoj uhci tukla je kundacima zarobljene partizane i civile i derali su se ina bespomoćne ljude i pucali im u glavu iz neposredne blizine. Protrčao sam u neku sporednu ulicu i vidio kako se netko skriva

ispod jedne hrpe leševa, švapskih i naših i povremeno ,otvara vatru iz šmajsera. Zaklonjen dimom i zidom kuće koja je gorjela pridoš sasvim blizu i ugledah našeg borca oija je glava ibila sva u krvi. Kad je i on mene vidio — mahne mi rukom i reče slabim glasom:

Ubij me, druže, ubij me, molim te ...

Dopuzah do njega da mu (pomognem, ali uskoro je već bio mrtav. Nastavio sam trčati u pravcu istoka ne obraćajući pažnju ni na što, kao da mi je bilo svejedno hoće li me neftko od fašista /pogoditi. Kada sam prošao željezničku stanicu, opet ugledam stravičnu sliku: uz jedan zid kuće koja se još dimila fašisti streljaju ljude. Zaobiđeni ih i skrenem lijevo prema rječici. U jednoj razvalini sam naišao na jednog borca i malu djevojčicu. Borac je bio smrtno ranjen u grudi, nije mogao govoriti, jsamo jme (gledao- svojim velikim živim očima. Djevojčica je tiho jecala i držala ranjeniku glavu na svojem mršavom koljenu. Onda tme upita:

— Druže, reci bolan, da li je (banda zarobila TITU?

— Nije drugarice. Nije, časna komunistička riječ. Bio sam tamo na mostu kad ti kažem ... j

— Nije, nije — potvrdi djevojče, a ranjenik digne šaku uz čelo, zahvalno mi se osmjehnu i bez hropca tiho usnu na djevojčinom ^koljenu. Djevojčica spusti ranjeniku glavu na zemlju i (nekud pobježe, a mene zahvati suhi plač — jecaji bez isuza ... Polako se priberem i oprezno zaputim prema nilskom ali gustom rastinju.

Sam, Isa svojim strahom i svojih nepunih osamnaest godina, htio sam u tom čestaru da zaspim, da zaboravim, da ne mislim ništa, da budem bestjelesan, miran, miran, samo zatvoriš oči ,i sve muke će nestati... U poluspustene očne kapke nešto me osine i razbudi: POSTA. „Sto ću s poštom? Gdje je Bravsko? Krenuo sam dalje ali mi je hod postao trom, plakao sam, zvao sam majku koja negdje podno Marjana, možda u ovpm trenutku ona zove mene. Kad izbih na čistinu prema rijeci, mozak mi razbistri nova slika. Jedna grupa Nijemaca, na petnaest do dvadeset metara od mene prebacuje se preko pličaka rječice Unac ...

»Halt! Halt!

Zapljune me olovna kiša iz neposredne blizine — i ne ubi me... Odskočim natrag braneći se rafalima fiz »pikavca«, a onda moja »kragujevka« podigne vodeni stup na rijeci i oboji ga crvenom pjenom. Tad naglo ,osjetih u sebi zrelost čovjeka. Potrčim snažno u »štafeti Iživota« a gusto grmlje ranjavalo je moje mršavo dječaćko lice. Trčao sam dalje i sve brže. Okrenuo sam se tek kada se zlokobna pjesma smrti udaljila od mene.

Drvar je i dalje gorio kao i moja /dhiša, koja je tutrijala od mržnje, tuge i straha. Opet me obuzme poznati osjećaj usamljenosti, a moja trka se prometne u još bržu utrku i opet se sjetih komesarovih riječi: »Neka te ova pošta čuva dok je ne predaš.«

Pošta iz Vrhovnog štaba bila je u mojoj torbici ah ,gdje je Bravsko? Trčao gam, ali put do cilja nisam (znao. Tad se sjetih stihova jedne pjesme:

»Kada si sam, koračaš mračnom stazom bespuća

Pronađi ljude i naći ćeš staze svijetle i vrela svih ,svanuća.«

I ubrzo zatim našao sam ljude. Na .brežuljku iznad mene koračaju. Tko su? Gdje idu?

Naši su: idjeca, žene i starci, bježe od neljudi. Gledaju me, a ja ih pitam: »Braćo, gdje je Bravsko?« Ne »čuju« ništa. Umjesto odgovora Oni me okružiš i saletješe pitanjima: — Odakle dolaziš, druže?

— Sto je s TITOM i Vrhovnim štabom?

— Da li je banda ziauzela Drvar?

— Ranjen si ... lice ti je krvavo.

— Evo upravo dolazim od Vrhovnog štaba i nosim poštu za Dravsko... a naši ne daju bandi ni da tse približiš pećini... Tita i Vrhovni štab čuvaju brigade koje će do noći pobiti svu bandu ...

— Koje brigade, Sinovac? — sumnjičavo me upita jedan starac.

— Pa, naše brigade — odgovornih zbunjeno.

— Da ti, sine, mene ne lažeš? Nemoj, druže, lagati staricu kumim te milim bogom.

— Ne laže, ne laže, dede, kad ti kažem ... vidiš da ima na Ikapi srp i čekić, a proleter i ne lažu — pokušava da me obrani jedna građanka nudeći me usput varenikom.

— Ti, babo, da ćutiš! — Ja sam pitao druga koje brigade?

Naravno da nisam znao koje brigade, a i kako bih kad ni jedne jutros nije bilo u Drvaru, a nisam pouzdano znao ništa što se dalje događalo u gradu. Bi mi neugodno, ah se srećom sjetih zastave naše revolucije:

— Djede, dajem ti časnu komunističku riječ da je TITO živ i zdrav... ako ne vjeruješ ... evo pogledaj poštu ... iz Vrhovnog štaba je — tim običnim riječima kao da sam prosuo /smiješak po obrazima tih divnih ljudi.

Nedugo zatim starac me poljubi i naredi dvojici dječaka da mi pokažu put do Bravskogoga.

U Bravsko sam stigao u smiraj dana ali je velika kolona te pozadinske jedinice bila već u pokretu i dobralno odmakla od Bravskogoga. Potrčao sam za kolonom. Poštu sam odmah predao jednom prosjedom oficiru, koji se interesirao za situaciju u Drvaru. Rekao sam mu sve što sam zinuo, Onda zatražio od njega da mi potvrdi prijem pošte.

— Eh, bolan, što će ti potvrda kad ne možeš natrag u Drvar — reče oficir i pripali dugu rusku cigaretu.

— Da li je slobodno — zatražim i ja jedinu.

— Tako mlad? Hm ... pa, evo ti kad možeš da ratuješ zašto ne bi mogao i da pušiš — nasmije se široko oficir i nastavi: — Ajde, sad odmah kreći za Bosanski Petrovac d tamo se javi poručniku Stuparu koji će ti reći gdje da nađeš svoju brigadu.

Noć je.

Ponovo nastade pakao usamljenosti. Trčao sam cijelu noć cestom i jprečice. Nigdje žive duše. Više bih volio da oko mene ponovo zafijuču meci. Bar ne bih bio tako sam.

U Bosanski Petrovac sam stigao u zoru dvadesetšestog maja. Neprijatelj je od sela Krnjeuše već zasipao grad topovskom vatrom. I kada sam mislio da je grad potpuno evakuiran, primijetih jednu grupu naših boraca kako užurbano ubištavaju jedan dio preostale vojne opreme kako se neprijatelj ne bi nje domogao.

Javih se poručniku Stuparu dok su neprijateljske granate sve bliže eksplodirale u našoj blizini. S obzirom na situaciju, nije me niti saslušao. Tek kada smo se skupa našli na zemlji zbog bliskog udara jedne granate, reče:

– Druže, brzo doli na aerodrom s ovim drugom ... neka se odmah svi povuku u pravcu planine Grmeč.

Opet trčanje ali u veselom društvu sa svojim zemljakom drugom Antom Pivahcom iz Splita.

Na aerodromu smo zatekh stotinjak uskomešanih polaznika Avio-škole, spremnih za pokret. Svi su na sebi imali engleske uniforme, a na leđima teške i glomazne rance. To su bili »prekomorci« koji su se inedavno preko Barija vratili u svoju zemlju.

Prenijedi smo naređenje druga Stupara i odmah je uslijedila komanda:

– Pokret, pokret... pravac Grmeč!

Neprijatelj je već bio zauzeo neke dijelove grada, a »štuke« su u brišućem letu mitraljirali našu kolonu. Nije bilo lako, Pivalici i meni, voditi te uspaničene drugove koji nisu shvaćah komande: »lezi«, »u zaklon«, »trkom«, »otvori vatru«. Umjesto toga oni su bezglavo jurili baš u trenucima kada bi se »štuke« Ustremile na nas. Zbog toga je nekoliko »prekomoraca« bilo ranjeno, a neki su dospjeli u ruke fašističke pješadije koja je nastojala da nam presiječe put. Ipak nakon jednog sata uSpjeli smo se S manjim gubicima izvući iz grada i stići u selo Sabatovac u podnožju Grmeča gdje se već bila povukla komanda mjesta Bosanskog Petrovca. Ovi drugovi iz komande mjesta preuzeli su »prekomorce« i vodili ih dalje preko Grmeča za Sanski Most. Dmg Pivalica je ostao sa mnom u selu Sabatovcu da se malo odmorimo. Odjednom se Ante počne šeretski smijati:

– Evo, Ljubo, ako pogodiš što je ovo, poklonit ću ti sve što imam u torbi. – Zatim otvori torbu, izvadi iz nje pored suhog mesa i dvije velike konzerve koje mi pruži.

– Sto je to upitam u čudu? Jede li se to?

– Jede, jede ... a ti pOgodi što je?

– Ne znam. Priznadoh mu.

– Kavijar. Kavijar, brico, poslali braća Rusi.

– Otkud ti? – Ne dobih odgovor. Umjesto toga oko nas počnu fijukati bacačke mine, a Nijemci su već prilazili napuštenom selu. Zapucali smo po fašističkom streljačkom stroju iz mitraljeza »brenal« i »pikavca«. Nijemci stanu i polijegaju na zemlju ali se odmah počnu razmicati lijevo i desno. U to jedan starac od'nekud dogega do nais poštavajući se i zamoli nas da prekinemo vatru i da se odmah povučemo u Grmeč jer se plaši da banda ne otkrije poveću grupu seljaka s obiteljima i imovinom u šumi iznad sela Sabatovca.

Poslušali smo starca i krenuli s njim u Grmeč. Međutim, grupa građana koju smo tražili već se bila povukla duboko u stoljetnu grmečku šumu. Odvojili smo se od starca i zaputili preko Ilijine vode gdje Su Nijemci već bili stigli i razbaškarili se pijujući i prskajući se svježom vodom. Nekoliko rafala iz »brenal« pokvarilo im je plando.vanje na suncu a onda je šuma proključala od njihovih metaka. Povukli smo se niz strminu u pravcu Podgrmeča i izgubili se u ogromnim šumama.

Sutradan, dvadeset sedmog maja stigli smo u selo Jelašinovce, nedaleko Sanskog Mosta, gdje se nalazio Stab Četvrte krajiške divizije. Načelnik Štaba Roca Bogunović primio nas je i saopćio da 'postoji naređenje da se svi proletari moraju priključiti svojim proleterskim jedinicama i zato da odmah krenemo pravcem: Rostov–Foča. Putem kojim se zaputila Prva proleterska brigada.

Prenoćili smo u Jelašinovcima, a u zoru smo se opet svrstali u »štafetu mladosti« koja teče, ponavlja se i do danas iz ruke u ruku, iz srca k srcu, nosi radost i ljubav svojoj socijalističkoj domovini i svome TITU. »Konjički skok« odnosno zračni desant kojim je neprijatelj započeo sedmu ofanzivu slomljen je kao i svi dosadašnji pokušaji fašista da unište našu revoluciju i zaustave povijesni i pobjedonosni hod komunizma.

IVO PETRIC

RUBAC SA SRPOM I ČEKIĆEM

U Beogradski bataljon dospio sam slučajno. U jesen 1943. godine Nijemci su kod Arzana u borbi protiv 4. splitske brigade uspješno došli, u kojem sam se nalazio, od glavnine. Probijah smo se sami, nastojeći uhvatiti vezu s našom ili sa bilo kojom drugom jedinicom. Tako naiđosmo na Beogradski bataljon. Prvo što sam zapazio po dolasku u bataljon u kojem je bilo dosta Dalmatinaca, bio je veoma razvijen osjećaj zajedništva, drugarstva i privikavanje na kolektivni život, što nije uvijek bio slučaj u mojoj ranijoj jedinici. Nije sve jedno, na primjer, da li starješine naređuju da se smjenjuju borci u nošenju mitraljeza ih to borci čine samoinicijativno.

Brojna sjećanja me vezuju za 6. beogradski bataljon, ali su mi najdraža ona iz borbi za oslobođenje Beograda. Kada smo istjerivah Nijemci iz grada blizu »Albanije«, priđe mi jedna žena koja je držala rubac na kojem je izvezla srp i čekić i reče: »Ovo sam uradila za prvog partizana kojega budem sreća«.

Obećao sam joj da ću taj rubac čuvati kao dragu uspomenu, ah obećanje nisam održao. Kada smo boravili u jednom sremskom selu oko nas se stalno »motala« jedna djevojčica čiji je otac bio partizan i u čijoj smo se kući smjestili. Djevojčica se trudila da nam bude od koristi. I ja sam na polasku odlučio da joj u znak pažnje darujem taj rubac. Kako se samo veselila ...

Sjećam se još jednog drugog detalja. Bio je 5. svibnja 1945. godine kada smo u Vrbovcu kod Čazme goneći neprijatelja, naišli na rovove u kojima su ustaše spavale. Zarobljenici su nam poslije rekli da su zaspali od silnog umora bježeći pred nama. One koji su uspješno došli u umaknu gonili smo sve do Vrbovca. Tu su ustaše pružili snažan otpor. Zametnuo se boj. Dok smo jurišali, među nama su počele eksplodirati mine. Jedna eksplozija ubila je na mjestu dva Valjevca čijih se imena više ne sjećam, a meni je otkinula nogu. Kako je uskoro oslobođen Zagreb, prebačen sam u bolnicu na Rebro. Tu nas je uskoro posjetio drug Tito. Obilazeći ranjenike obraćao bi se pojedinačno svakom od nas. Pitao bi iz koje je jedinice, iz kojega je kraja i gdje je ranjen. Na rastanku nam je rekao: »Drugovi, vi ste dali sve od sebe. Nemojte brinute za svoju sudbinu. O vama će brinuti nova država koju ćemo izgraditi. . . Brinut ću se uvijek i ja lično«.

U bolnici sam upoznao nekog Predraga Mandića. Kada sam mu rekao iz koje sam jedinice, pitao me je znam li Mira Tudora i pokazao mi ceduljicu na kojoj je pisalo: »Svakog utorka u 17,00 ispred Kneževa spomenika«.

Predrag Mandić i Miro Tudor su se slučajno sreli, brzo se sprijateljili i odlučili da se, ako prežive rat, sastanu u Beogradu kod Kneževog spomenika. Otud ona ceduljica. Mandiću su oči zasuzile kad sam mu rekao da sastanak neće biti, jer nije poginuo samo Miro Tudor nego i njegov brat Vojko. Ta ceduljica ostala je kod mene. Poslije rata predao sam je sestri braće Tudor, koja je i danas čuva.

IVO OMEROVIC

MOJI DOŽIVLJAJI U BRIGADI

Komandir Zića i popa

Komandir moje čete bio je drug Zića Trninić, prvoborac, nevjerovatno hrabar i drug u svakom pogledu. Volio je šale, pjesmu, viceve i čašicu (ako smo do nje negdje došli).

Tako smo dugo vremena bili (u 9. mjesecu) na položaju kod Travnika. Žića je poznavao svaku čuku (kotu), svako selo. Bio je žive prirode, bistar, inteligentan i za sve je bio zainteresiran.

Zići padne jednom na pamet da katolički popa u selu Ovčarevu ima rakije. Veli on meni: »Omere (tako me je zvao), ti znaš katoličke običaje, kod popa u Ovčarevu ima sigurno rakije; idemo do njega; ti ćeš reći popi da sam došao za oca dati misu (otac je Zići živ, a on je inače Srbin). Popa će nas najvjerovatnije počastiti rakijom. Zića meni veli, mislit će popa kako u partizanima ima vjernika.

Nas dvojica pođosmo, ali prije no što pođemo u selu raspitismo se da li su Švabe dolazile iz Travnika. Kazali su: da nisu. I mi dođosmo kod popa. Ja ga pozdravim katoličkim pozdravom i odmah započesmo razgovor zašto smo došli. Moj drug hoće da dane svetu misu za svog pokojnog oca. Popa sav sretan, došli mu u kuću vjernici partizani. Iznese popa neke domaće kolače i rakije pred nas, onda započne razgovor. Pita On kako se Zići zvao otac, a ja odmah odgovorim Tomislav po hrvatskom kralju Tomislavu. Pita prezime, a ja kao iz rukava: Fabjanović. Kada smo se obojica lijepo i pošteno počastili, a i žurilo nam se pođosmo, a drug komandir Zića će meni: »Omere, je li vidiš svega li se Zića sjeti«.

Komandir Zića i Švaba

Negdje u mjesecu januaru 1944. godine naša Prva četa kojom sam pripadao bila je raspoređena i držala položaje na Milišića brdu kod Travnika. Snijeg je bio velik i do jedan metar visine. Oko deset sati primijetili smo švapsku kolonu kako ide; probijaju prtinu i dolazile su Švabe baš k nama, gdje sam bio raspoređen sa svojim puškomitraljezom i drugovima pomoć-

nitima. Primjetivši kolonu, odmah sam poslao pomoćnika da obavijesti komandira Ziću. Zića poznat u bataljonu kao izrazito hrabar, odmah je došao kod r.as na položaj. On je imao malu englesku mašinku i veli: »Omere, da nisi otvarao vatru dok ja prvi ne zapucam«. Kurira je odmah poslao da obavijesti ostale drugove raspoređene na položaju, da ne bi netko otvorao vatru dok ne čuju paljbu s našeg položaja. Švabe su bile sve bliže. Ja bih pucao, ali komandir Zića meni: »Čekaj, Omere«. Kada su Švabe došle na ostajanje do 100 metara od nas, Zića prvi iz mašinke otvori vatru, zatim ja iz puškomitraljeza, a za nama svi ostali drugovi sa svojih položaja.

Povuku se Švabe, vuku po snijegu svoje ranjene i poginule, a nekolicinu mrtvih ostaviše na položaju, u snijegu. Među njima bio je i jedan švapski oficir. Vodnik Milan vidjevši Švabu sa čizmama, prišao mu je. Ne sluteći da je švapski oficir još živ, počeo je skidati čizme s njega. On neprimjetno izvuče svoj pištolj i ubije vodnika Milana. Komandir Zića, ljut uzeo je svoju mašinku i rafal sasu mu u glavu. Neopreznost nas je koštala divnog i plemenitog druga i starješine.

Predostrožnost prema hodži

Dobio komandir Zića zadatak od Štaba bataljona da sa svojom četom ide preko Vlašića planine u selo Dub. U tom selu živi uglavnom muslimanski živalj. Oko sela se nalazila jedna grupa njih, oko 10 do 15, iz zelenog kadra. Zića poručuje po jednom seljaku iz sela ovim zelenašima da ne bi slučajno prepucali na nas jer ćemo ih opkoliti i sve pobiti. Ako hoće oni mogu slobodno doći u selo, da im nećemo ništa učiniti. Oni, zaista, nisu pripucali na nas, ali nisu došli ni u selo dok smo se mi u njemu nalazili.

U to selo došli smo umorni, mokri, iscrpljeni, ispaćeni, i da ne govorimo kako nam je bilo, jer je snijeg na Vlašiću bio visok i do dva metra kuda smo prolazili. Komandir Zića pozove hodžu i kad je ovaj došao, veli mu: »Hodžo, organizuj po kućama da se skupi nešto hrane za vojsku«. Hodža neće ni da čuje. Otkud ljudima hrana, nemaju ni za djecu. Ošaca ga komandir i reče mu da je on neprijateljski raspoložen prema nama i naredi mu da otvori džamiju da se partizani smjeste u suho, da nalože vatru i malo se zagriju. Na to će ti hodža komandiru Zići: »Nemoj, komandante dinati, pričeka malo, ja odoh u selo da se dogovorim s narodom«.

Komandir Zića ima hodžu u šakama: »Imaš, hodža donjeti pite zeljanice, sira, hljeba, kronpira i rakije«. Hodža hoće da ide, a komandir mu veli: »Ne moš, hodžo ići dok ne dođe sve, a kada dođe, od svega ti ćeš prvi da malo pojedješ pa ću tek onda podjeliti mojoj vojski. Vidi hodža da nema šale sa komandrom Zićom, pomiri se sa sudbinom pio je i jeo od svega po malo, tek onda komandir naredi: »Navali, vojsko!«.

Tako se odavno u partizanima nismo najeli da nam je bilo teže natrag ići siti nego kad smo dolazili u selo.

Pogibija druga Vicka

Jednom držali smo položaj iznad Šuice, a bila je tako velika zima da smo se svakih pola sata smjenjivah na položaju. Puškomitraljesca Vicka Kuzmanića iz Splita, došao sam da smijenim sa svojim pomoćnicima, jer je

bio red na mene. Dok smo se razmještali na položaju, u neposrednoj blizini padne jedna minobacačka granata koja rani Vicka. Crijeva ispaše iz njega i njegov pomoćnik je teže ranjen, a ja lakše. Došao je komandir čete i četna bolničarka i s položaja su izvukli druga Vicka i njegovog pomoćnika u zaklon, a ja sam se izvukao sam. Vicko svjestan da je teško ranjen i da umire, pita komandira: »Druže komandire, jesam li hrabro poginuo?«. Njegove posljednje riječi i dan danas mi zvuče oko mojih ušiju. Ne mogu ga nikako zaboraviti jer je bio odličan drug i hrabar borac.

Srećan put, djeco!

Negdje u Sandžaku, u nekom selu čijeg se imena ne sjećam i kada smo dolazili u to selo nije bilo duše koja nije izašla iz kuće i nas dobrodošlicom dočekala. Donijeli nam odmah sira, mlijeka, proje i drugog što su imali za jesti. Tada sam prvi put u životu jeo kiselo mlijeko iz drvene posude ovčje, gusto mlijeko i nisam ni znao što jedem jer do tada nikad nisam ni vidio. U neka doba dođe naređenje za pokret. Mi krenusmo, kad za nama trči jedna starica i više: Drugovi sačekajte, sačekajte me, ja nisam mogla da vam dam u selu jer nisam imala ništa i morala sam ispeći proju, a komandant bataljona joj viknu: Nosi to majko, natrag kući; vojska se najela! Starica je bila uvrijeđena, i primora komandanta da uzme ta dva kruha od proje. Komandant poljubi staricu i krene dalje.

Na licu starice vidjele su se suze radosnice i dugo je za nama vikala: »Sretan vam put djeco moja. Sretan vam put, djeco moja!« ...

Slovenka i dalmatinski jezik

Po oslobođenju Beograda ostali smo na odmaranju u Beogradu i naš bataljon smjestio se na Topčideru. Moj vod, nas dvadesetak, smjestio se kod jedne obitelji koji su bili po narodnosti Slovenci (muž i žena). Bili su vrlo fini, naši simpatizeri, mnogo su se obradovali što smo raspoređeni baš kod njih, a što im se vidjelo i na licima. Spavah smo u dvije prostorije na slami, ali gazdarica Slovenka bi nam prostirala preko slame plahte za spavanje. Za vrijeme jela običavah smo jesti dvojica po trojica iz jedne porcije. Kad je to vidjela gazdarica i njen muž, reagirali su: »Vi ste naši oslobodioci, naši partizani! Dok ste kod nas morate se privikavati domaćem životu, domaćoj kulturi. Vi ćete jesti iz tanjira, piti iz čaše«. Kada sam ja vidio gazdarici tanjure u ruci, povikao sam: »Dajte mi, drugarice, jedan pijat«. Gazdarica, ne znajući što ja pitam pocrvenila je, zbunila se, misleći da je ja grdim, a kada sam joj objasnio da se tanjur kod nas u Dalmaciji zove pijat nastao je veliki smijeh od prethodnog šoka. Poshje toga ona se mnogo, zainteresirala kako se i drugi predmeti nazivaju po dalmatinski, uzela bi papir i olovku i mene zamolila da joj kažem kako se šta naziva, zove. Tako ti ja počeo gazdaricu učiti dalmatinsku gramatiku.

Napravila je veliki spisak domaćinskih, predmeta s nazivom dalmatinskog narječja. Poshje čega bi se god dohvatila, pitala bi me: kako se ovo zove. Tako jednom vidjela je plod od divlje ruže pred kućom i pita me kako se ovo zove, ja joj kažem da se to zove srbiguzica. Nasta smijeh i poshje kad kog bi sa mnom pričala, smijala bi se dok smo bih kod njih.

Sjećanje na komandira Ljubo

Po oslobođenju Trsta naš bataljon je bio smješten u Općinama kod Trsta U Trstu je bilo engleskih vojnika i oficira. Cesto bi se desilo da neki engleski oficir s nekom ženskom u džipu prošeta i do Općina, što je, mnogo smetalo komandantu brigade Jagošu Zariću, pa je jednom od svojih sastanaka dao primjedbu kako je straža propustila da engleski oficiri švrljaju po našoj teritoriji i tom prilikom reče svome Crnogorcu Ljubi: »Sutra tvoja četa Ljubo ide na stražu i pazi se ako koji engleski oficir dođe u Općine, nemoj mi dolaziti na oči.« Na to će komandir Ljubo: »Druže Jagoše, sutra nećeš vidjeti engleskog oficira!...«

Drug Ljubo (bio je faličan u jedno oko), ali je zato bio odličan strelac ako mu u zrak baciš kamen, on će ga pogoditi. Kad sutra za vrijeme straže Ljubine čete odjednom juri jedan džip prema Općinama, Ljubo zauzme položaj i raspali iz ruske mašinke na visini od pola metra iznad džipa. Džip stade i okrene se. Za taj slučaj, vijest se brzo proširila po bataljonu i Brigadi i odmah sutra dan komandant Jagoš čestita Ljubi na tom potezu, tako da je Ljubi još više porasla popularnost u brigadi.

NEVIN SPRLJAN

BORBA NA PALISADU

U noći 20/21. kolovoza 1944. godine Prva proleterska brigada prešla je rijeku Lim u rajonu Banje kod Priboja. Naš Treći kragujevački bataljon odmah je produžio prema selu Pribojska Banja i dalje preko proplanaka Kobilje glave stigao u rajon sela Brezna. Tu, u međurječju Lima i Uvea, Bataljon se 21. i 22. kolovoza, isturanjem dijelova neposrednog osiguranja, patrola i mrtvih straža »odmarao«. Dobro nam je došao taj dvodnevni predah, jer je još od 15. kolovoza, kako smo krenuh iz rajona Kovren (Mataruge), južno od Pljevlja nismo imali, zbog svakodnevnih borbi, ni dana predaha ni prekida kontakta sa njemačkim jedinicama, a posebno dok nismo prešli rijeku Čehotinu.

Na četnim sastancima cijeli borački i starješinski sastav upoznat je sa predstojećim prelaskom Prve proleterske divizije u Srbiju i o naporima koji nas očekuju. Posebno su nas upozorili da se što manje krećemo, da ne treba bez posebne potrebe izvoditi bilo kakve radnje, da ne bismo privlačili pažnju jer ćemo tako prikriti naše namjere oko prelaska. Na desnoj strani Uvea i na Zlatiboru četnici, zajedno sa bugarskim okupatorom, drže jako utvrđeni rajon koji su oni nazivali »vrata Srbije«.

Borbeno raspoloženje boraca je bilo na visini. Sve su to bili borci sa dugim borbenim iskustvom. Jedna trećina je prošla 4. i 5. neprijateljsku ofanzivu a svi su prošli 6. i 7. neprijateljsku ofanzivu i prešli, od vremena desanta na Drvar, relaciju od Bosanske krajine do Pljevlja.

U tom momentu malo je bilo drugova u bataljonu koji su prosinca 1941. godine, nedaleko od ovog mjesta, napustili teritorij Srbije i u Rudom kao pripadnici Trećeg kragujevačkog bataljona ušli u sastav Prve proleterske brigade. Mnogi su poginuli na borbenim poprištima od 1941. godine do sada, a mnogi su otišli u druge novoformirane jedinice NOV za rukovodioce. Prema brojčanoj zastupljenosti i boračkog i starješinskog sastava bataljon se mogao tada nazvati dalmatinskim ili krajiškim.¹

Došao je i 23. kolovoza. U ranim jutarnjim satima moja se omladinska četa, zajedno s ostalim dijelovima bataljona, spuštala niz strme istočne padine k. 1041 — Kožalj prema rijeci Uvac. Obala je i sa jedne i sa druge strane vrlo nepodesna, strma i nedovoljno pokrivena šumom pa smo zato, koristeći se šumarkom, prišli rijeci. Iako je prethodno bilo naređeno kako će se i u kakvom borbenom poretku preći rijeka — zbog nestrpljivosti boraca to je pojednostavljeno. Jedan dio boraca, koji su se toliko osjećah sigurnim i situaciju smatrah bezopasnom, počeo se izuvati i skidati dijelove odjeće kako je ne bi pokvasili. Zato se poluglasno naređuje, od komandanta bataljona i komandira četa, zabrana skidanja obuće i odjeće.

Pošto je utvrđeno da na desnoj obali nema neprijatelja jer se nije primjećivalo nikakvo kretanje ni reagiranje, a do toga je moglo doći svake sekunde, odmah se onako iz pokreta i užurbano u koloni a ponegdje i u streljačkom stroju, gdje je gaz i zemljište dozvoljavalo, prelazila rijeka. Voda je nekima dosizala do koljena a nekima i do poviše pasa ili prsiju. Kako je među borcima bilo mnogo Dalmatinaca, nije bilo, kako to obično biva, oisobitog straha od prelaska rijeke. Već smo se dogovorili tko će s kim biti radi pružanja pomoći neplivačima. Ni komandirima i komesarima nije bilo lako i jednostavno da zaustave i usmjere borce, desetine i vodove prema ranije utvrđenom rasporedu, jer su svi željeli da budu među prvima na drugoj strani rijeke.

Svi smo se mi jednako radovao zajedničkoj borbi i dolasku na tlo Srbije, shvaćajući naše, proleterske zadatke isto onako kao što su drugovi u bataljonu, Srbijanci ili Kragujevčani i svi ostali to shvaćah i podnosili terete rata i revolucije i ginuli po Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji u toku ratnih godina.

U prvim momentima prelaska omladinska četa nije naišla na neprijateljska stražarska osiguranja. On nas nije, po svemu sudeći, očekivao u ovo doba — u svitanje. Izlaskom isunca naš se prvi vod koji je bio u prethodnici i pošto je četa izašla iz korita rijeke i dohvatila se prvih visova Gaja i Previje (k. 903), sukobio sa četničkim zaštitnicama na južnim prilazima sela Dobroselice u podnožju Tornika (Zlatibor). Pošto su bili iznenađeni, istog časa su razbijeni. Do toga časa ni jedinice na lijevom i na desnom krilu nisu imale vatreni «dodir» sa četnicima. Odmah je uslijedio znak i drugim jedinicama bataljona za napad i obuhvat sela. I lijevo od nas Prvi i Drugi crnogorski bataljon stupa u akciju. Nezadrživo smo i trčeći, između plotova i od kuće, do kuće, hvatah prve grupe pospanih i iznenađenih četnika. Poneki su pokušavali pobjeći prema položajima, izvan sela, tražeći spas od zarobljavanja. Tako smo brzo nastupajući pravcem Tetrebovac, na naše iznenađenje prije i lakše nego smo mogli i zamisliti došli do pred samu Borovu glavu.

¹ Jole Popović, Crnogorac, komandir čete; iz Četvrtog bataljona: Milivoj Lalić Filipov, iz Gorice — Šibenik, Fabijan Vrdoljak, Franin iz Splita.

S obzirom na njenu konfiguraciju i važnost u cjelokupnom sistemu obrane, s pravom se smatralo da će je četnici dobro braniti i da je nećemo lako zauzeti.

U napadnoj koloni s našim bataljonom bio je i Šesti beogradski bataljon. Tu je bio neposredno i Stab Prve proleterske brigade. Ovo je sve doprinosilo neposrednom i brzom rukovođenju jedinicama i podršci artiljerije.

Uz podršku vrlo precizne i pravovremene artiljerijske vatre (artiljerija je bila u rajonu sela Brezna), prvi put u toku 1944. godine u ovolikom broju upotrebljene, općim jurišem Trećeg bataljona i drugih jedinica Brigade, lijevo i desno od nas, izvršen je silovit udarac na glavninu četničkog Zlatiborskog korpusa koji je branio Borovu glavu. Četnici su pobjegli. Prema izjavama zarobljenika, samo na tim položajima oko Borove glave i Tornika, bilo je više od 1000 četnika. Na raskopanim položajima od pogodaka naše artiljerije na Borovoj glavi i na drugim mjestima nailazili smo i na vrlo komične situacije. Dok su poneki četnici, pa i starješine im, još bili dremaljivi i pijani, drugi su pripremah sebi doručak po rovovima i provizornim bunkerima (kajgane i pečene kobasice), pa su zatečeni našim napadom ostavljah sve, bježeći glavom bez obzira. Sigurno je da nisu bili svjesni da smo tu mi — proleter.

Ne zaustavljajući se, nastavili smo goniti četnike. Ubrzo smo oslobodili i cijeli rajon sela Dobroselice. Zarobljeni četnici vrlo su bijedno izgledah. Bilo je među njima mnogo prisilno mobiliziranih i iz drugih krajeva Srbije dovedenih ljudi, uglavnom seljaka. Nekoliko mlađih odmah se izjasnilo da će nastaviti borbu kao pripadnici proleterskih jedinica.

Razbijeni ostaci četnika pobjegli su u pravcu Cajetine pa čak i do Užica. U toku dana bataljoni Prve proleterske dostigli su liniju Čigota—Murtenica.

Dok su naši bataljoni zaposjedali položaje na sjevernim i sjeverozapadnim padinama Cigote, jedinice Trinaeste proleterske brigade zaposjele su položaje lijevo od naše brigade, a Treća krajiška desno prema putu Ljubiš—Drenova. Tako je cijela Prva proleterska divizija, pošto je razbila četnike, izbila pred jako utvrđeni bugarski garnizon Palisad.

Pošto su četnici razbijeni i nije više bilo nikog tko bi ih neposredno osiguravao u lagodnom i bezbrižnom okupatorskom plandovanju, 24. kolovoza Bugari iz utvrđenog Palisada izvode svoje jedinice, jačine ojačanog bataljona, u namjeri i sa zadatkom da izbace naše jedinice sa zauzetih položaja na Zlatiboru i vrate nas preko rijeke Uvac. Izgleda da nisu bili svjesni jačine naših jedinica; vjerojatno su se prvi put uputili u ovako veliku pustolovinu, svojstvenu svakom okupatoru koji računa da će se lako obračunati sa »manjim« snagama partizana. Nisu mogli ni promisliti da se pred njima mogu naći ovolike snage, i to nitko drugi nego cijela Prva proleterska divizija. I četnici i Bugari su bili potpuno iznenađeni našim prodorom, jer je cijela Prva proleterska divizija prije pet dana još bila u rajonu Pljevlja—Ljubišnja—Kovač.

Prema situaciji, a to su komandanti i komandiri na izviđanjima utvrdili, zemljište nam pruža dobre uvjete za daljnje akcije, a pogotovu za postavljanje zasjeda. Velika prostranstva Zlatibora, pašnjaci prošarani rijetkim šumarcima i manjim jarugama omogućavaju i lako kretanje. Bugari i previše samouvjereni kao »dobri« ratnici krenuše prema položajima proletera. Sta je drugo preostajalo nego da ih onako — proleterski dočekamo, kao i sve druge okupatore.

Dok su bataljoni Prve proleterske spremno čekali na položajima na sjevernim padinama i grebenu Cigote, dotle su Trinaesta i Treća proleterska brigada bočno obuhvaćale i opkoljavale u namjeri da osujete, unište i onemogućie povratak bugarskih jedinica u Palisad.

Došavši pred položaje Prve proleterske brigade, pred Prvi i Drugi crnogorski bataljon, koji su se upravo nalazili oko puta na okuci Kriva breza, orijentirani prema selu Kraljevim Vodama (sada Partizanske vode) i na dominantnim visovima: Sumnjato brdo — k. 1092, Smiljanski zakos — k. 1359, Konjoder — k. 1338 i prema toku rijeke Katušice i bili na glavnom pravcu nastupanja neprijatelja, dočekani su bliskom uraganskom vatrom. Stupila su u dejstvo i oružja ostalih jedinica. Uslijed ovako iznenadne i precizne vatre streljačkog oružja, Bugari nisu uspjeh u prvom momentu ništa poduzeti jer je momentalno nastala opća panika u njihovim redovima. Jauci ranjenika, univerzalnost konja koji su nosili opremu i nemogućnost sređenja jedinica, bježanje vojnika glavom bez obzira, učinilo je da prođe dragocjeno vrijeme koje su naše jedinice još više iskoristile. Došla je do jakog izražaja i precizna vatra svih oružja, pušaka, mitraljeza, automata i ručnih bombi, jer su se grupe boraca približile neprijatelju na domet bombi. Sa zakašnjenjem su uslijedili mjestimični pojedinačni i grupni otpori neprijatelja koji su se nekako domogli šumaraka, ograda ili jaruga. Takve izdvojene grupe odlično su neutralizirali četni minobacači 50 mm koje do tada, sa tolikim količinama izbačenih mina, nismo imali prilike koristiti.

Ovako, u ovom vatrenom naletu iznenađeni i desetkovani tek su shvatili našu namjeru da ćemo ih opkoliti i da im ne predstoji ništa do uništenja. Ali već je bilo kasno. Demoralizacija je bila potpuna, povlačenje neorganizirano. Nastala je opća »bježanija«. Tada naši bataljoni istovremeno, bez zastoja i u trku uspjevaju zarobiti veliki broj bugarskih vojnika. Komora im je sva zarobljena ili uništena. Naše bolničarke sakupljaju sanitetski materijal i koriste ga odmah za zbrinjavanje naših boraca.

U takvim momentima obično dolazi do nepažnje, pa tako 6e i sada desilo; mnogi su se borci i nepotrebno, poneseni žarom borbe, izložili neprijateljskoj vatri i bili ranjeni.

Ručnih bombi i municije, sada smo imali u izobilju, problem je bio kako to sve ponijeti. U toj općoj trci neprijatelj je ostavljao ranjenike, mrtve i opremu i samo sa manjim brojem vojnika uspio pobjeći u Palisad.

Tako su naše jedinice, iako izmorene, poshje višesatne borbe i napreznja prateći neprijatelja u stopu i na »njegovim leđima«, došle pred sam Palisad. Tek tu, pred naseljem Bugari uspijevaju, uz vatrenu podršku iz garnizona da pruže organizirani otpor.

Istovremeno, dok je Prva proleterska brigada gonila neprijatelja do Palisada, Trinaestoj proleterskoj brigadi je uspjelo u ovom naletu iz pokreta zauzeti Cajetinu, a Treća krajiška je, zaobišla desnim krilom pa se postigla potpuno opkoljavanje neprijateljskog garnizona s istočne i sjeveroistočne strane.

Zbog vrlo solidno izgrađenih prepreka, po sistemu punog fortifikacijskog uređenja, žičane prepreke, prve i druge linije rovova, saobraćajnica, otpornih točaka i pred dobro organiziranim sistemom vatre i gotovo golog i ravnog zemljišta, naši su bataljoni zastali i garnizon se nije mogao zauzeti iz pokreta.

Naši bataljoni nisu imali žrtava do pred sam dolazak ispred Palisada. Neprijatelj je u borbi prvog dana, izvan garnizona, pretrpio vrlo velike gubitke, pa je i dio snaga koji je ostao u garnizonu bio jako demoraliziran. Poginulih je bilo svuda, uzduž putova, po svim šumarcima i jarugama.

Zlatiborčani se nisu mogli načuditi što smo to uradili sa četnicima i sa Bugarima. Stariji seljaci, nekadašnji ratnici, krstili su se i zahvaljivah proleterima što su ih konačno oslobidili od zulumčara i okupatora. Nudili nas čime su stigli i mogli.

U popodnevnim satima, uz jaku artiljerijsku vatru i direktnim nišanjem neprijateljskih bunkera iz blizine, izvršena je priprema za opći napad. Prvi put se napada pod zaštitom dimnih zavjesa. Artiljerija je napravila prolaze u žičanim preprekama. Omladinska četa Trećeg bataljona nalazi se na središnjem dijelu napada. Čebo — komandir čete, Nikolica — komesar čete, komandiri vodova, delegati, svojim postupcima bodre i pogledima prelaze svoje drugove borce, daju upute i određuju pravce kretanja u napadu. Među nama je i Nikica — komesar bataljona (bio je komesar Omladinske čete do prije mjesec dana, do dolaska na Kovren). A bilo je nepisano pravilo kada je bataljon imao posebno težak zadatak, da rukovodioci Štaba bataljona idu po četama. Nikica je to uvijek do tada i u budućim borbama činio, i u pripremi i u izvođenju borbenih zadataka bio je među svojim omladin-cima.

Mitraljesici: Marko, Zivko, Dušan, Ljubo i Petar i njihovi pomoćnici — već su nestrpljivi, spremni da na znak zajedno s ostalim borcima — bombašima jurnu naprijed. Bolničarke, kao sestre i majke, spremne da pod cijenu svojih života pruže svu potrebnu pomoć i njegu ranjenim drugovima.

Na komandu »juriš« čete s jurišnih položaja uz poklik »napred, omladinci«, »napred, proleterii« napadaju prema rovovima Bugara, bombaši bacaju bombe, upadamo u rovove. Od siline i istovremenog obuhvata naših četa i bataljona među Bugarima nastaje metež. Istjeravamo ih iz prvih rovova u kojima su nas dočekah i s bajonetima. Neke zarobljavamo. Neki izjavljuju da nisu ni pucah. Provjeravamo, onako u brzini, i utvrđujemo po hladnim cijevima pušaka da stvarno poneki nije ni metka opalio. I u rovovima je puno mrtvih neprijateljskih vojnika. Artiljerija je učinila svoje, ah bombaše i direktne susrete sa proleterskim rafalima malo ih je uspjelo izbjeći.

I mi imamo mrtvih i ranjenih. Manda, Marija, Anka, Mira i ostale prebacuju se od druga do druga, previjaju lakše a teže ranjenike odvođe u previjalište. Uslijed žestokih okršaja i upornosti i brojnosti neprijatelja osvajamo rov po rov, kuću po kuću a oko pojedinih bunkera i duže se zadržavamo. Naši borci su gonili neprijatelja, i uz žrtve, do zadnjih utvrda. I pored sve naše upornosti i postignutih uspjeha borbe su nastavljene i sutradan i slijedeću noć 25/26. kolovoza, kada je još većom žestinom ponovljen napad na nezauzete vatrene tačke, ali sada već sa manje jedinica jer je prostor bio sužen da bi se moglo angažirati više jedinica. Borba je trajala i tu čitavu noć, a Bugari su bili satjerani i pružali otpor još samo iz dvije utvrđene zgrade. U jednoj se nalazila komanda garnizona a u drugoj većoj previjalište. Opsada tih zgrada trajala je do pred zoru. Tada je, u momentu dok smo se nalazili pripijeni uz zidove susjednih kuća i bombama zasipah i osvijetljavali prilaze i otvore na njima, došlo naređenje da se obustavi napad i da se moramo povući iz Palisada, jer se neprijatelj jakim snagama iz pravca

Užica uspio da probije našu blokadu kod Čajetine radi pružanja pomoći posadi (još zamalo, pa likvidiranom) bugarskom garnizonu.

Bilo nam je žao što se moramo povući jer smo napravili pravi metež, dali dobru lekciju i osvetili se za sva nedjelja bugarskom okupatoru. Uništili smo gotovo čitav garnizon od oko 1200 neprijateljskih vojnika. Zarobljena su 152 vojnika i oficira. Zbog brzog zauzimanja pojedinih vatrenih tačaka, rovova i bunkera, zarobljenog ili uništenog teškog naoružanja, topova, minobacača i nametnute bliske borbe, neprijatelj nije mogao ništa da poduzima, pa čak ni jedan protivnapad nije niti pokušao. Jedina nada bila mu je pomoć izvana, koju je dočekaio mali broj nesrećnika.

Izvršavajući naređenje, naše su se jedinice povukle na grebene Čigote, do Borove glave i na Murtenicu, da bi se sutradan 27. kolovoza ponovo vratili u sada već slobodan, od bugarskih i njemačkih jedinica napušten Palisad, u kojemu nisu više imali šta ni koga braniti, već su »oslobodioci« i »spašeni« pobjegli u pravcu Užica.

Pošto su se dijelovi 24. bugarske divizije povukli isa Zlatibora, naše su jedinice preko Palisada i Čajetine nastavile svoje borbene akcije prema selu Šljivovica—Kremna—Bajina Bašta, Dub—Kosjerić.

U borbama na Zlatiboru i Palisadu, od 23. do 27. kolovoza, Prva proleterska brigada imala je, kao i druge brigade, osjetne gubitke. Među poginulim drugovima bili su:

iz Trećeg bataljona: Petar Krunić, Jovanov, iz Otišića — Sinj, Jure Kokić, Simin, iz Dubrave—Šibenik, Mate Ninčević, Stipin, iz Solina — Split, Dragić Vukić, Crnogorac;

iz Drugog bataljona: Milan Soljak iz Vrgorca, Zvonko Rakić iz Vrgorca, umro od rana, Marko Vidošević iz Vrbanja na Hvaru i Jole Popović, Crnogorac, komandir čete; iz Četvrtog bataljona: Milivoj Lalić, Filipov iz Gorice — Šibenik, Fabijan Vrdoljak, Franin iz Splita.

SPIRO IVANISEVIC

MEDALJA ZA HRABROST

Na Zlatiboru iz pokreta smo ušli u borbu. Upali smo u pravi pakao na Partizanskim vodama. Već je bilo zanoćalo. Naizmenično, čas je mračno kao u rogu, a čas vidno kao usred dana: rakete su svaki čas sablasno osvetljavale cio kraj, a svjetleći meci parali su na sve strane. Izdužene sjenke okolnih objekata i drveća čas su nestajale, čas su se opet pojavljivale. I u svemu tome zapomažu ranjeni Bugari, prevrću se njihove topovske kare u povlačenju i otužno ržu konji.

U takvoj mračnoj noći, koračajući s puškom na gotovs, umoran i gladan, spotakinem se o uginulog konja i padnem na zemlju. U tom trenutku raketa osvijetli jedan rov i pored njega dobro nabijen bugarski ranac. Pomislih: komadić kruha dobro bi mi došao i, sada već u mraku, krenem prema rancu.

Upadoh u rov. Začu se komešanje i povik: »Bratko, ne pucaj, bratko!« Raketa ponovo osvijetli rov i ja vidim kako se sa dna rova podižu i s rukama iznad glava pomaljaju — šestorica Bugara. Srce mi naglo zalupa. Sta ću sad? Uperim pušku u njih i okrenem ih nazad. Oni koračaju svi podignutim rukama, a ja iza njih sa puškom na gotovs. Dovedem ih u Štab bataljona.

Nismo prošli ni stotinjak metara, kad sa strane iz šume naleti na nas u trku dvadesetak Bugara u razvijenom streljačkom stroju. Odmah za njima nastupa jedno odjeljenje partizana. Naidoše i prodoše kao vjetar, i jedni i drugi. Svi »moji« Bugari ostadoše na okupu i mi produžismo našim putem.

Malo zatim, u mraku, instinktivno osjetim da me netko prati u stopu, a malo potom osjetim kao da se nešto zalijepilo za mene, diše, osjećam topao dah na mom zatiljku. Srce mi opet ubrzano kuca. Ne smijem da se okrenem. Jedna granata tresnu u blizini. Zalegosmo i mi i »ono« iza nas. Opet jedna raketa osvijetli cio kraj. U trenutku pogledam pozadi i vidim ogromnog konja, natovarenog sa po tri teške granate sa svake strane. Pretrnuh. Šta ako ga pogodi neka mina ili topovsko zrno? Svi ćemo odletjeti u zrak. Kao po komandi svi se brzo podigosmo i požurismo da što prije odmaknemo od toga zla. Sve je bilo uzalud. Eto konja opet za mnom i ja sve poeupkujem da me od pozadi ne očepi onim svojim teškim kopitama. Opet fijuk granate. Mi zalegnemo, a konj stoji kao ukopan. Granata je eksplodirala dalöko od nas. Činilo mi se da konj »osjeća« bolje od nas. Dalje nam je služio kao nepogrješivi kompas. Kad god zalegne konj, zalegnemo i mi, i uvijek je tada — bilo vruće.

Tako stignemo do Štaba. Uvedem Bugare i hoću da raportiram zamjeniku komandanta. Kuriri skoče na noge sa mašinkama uperenim na nas, a zamjenik komandanta povika na mene: »Pa ti si sasvim poludeo! Mogli su sve da nas pobiju! Napolje!« Okrenem se na peti i žurno izlazeći primjetim i pored slabog osvetljenja karbitne lampe da je svim Bugarima na opasačima visilo po nekoliko ručnih bombi!

Stigoh drugove iz svoje, Druge čete kod nekih kuća. Borba se vodila za svaku kuću. Bile su to zapravo zlatiborske vile. Naši mitraljesci, ne prekidajući vatru, prebacivah su se od jednog do drugog prozora, od jedne do druge vile. U zoru se sve odjednom utišalo. Na bojištu krš i lom. Ostatak Bugara se predao. Naš vod nije imao gubitaka, osim trojice lakše ranjenih. To je i bio razlog da svi, a naročito naš vodnik Tika Stefanović, iscrpljen i brižan, bude naročito zadovoljan i raspoložen.

Tako sam dobio svoje prve odlikovanje — medalju za hrabrost.

*»•Naša narodna vojska stvorena je od boraca očeličenih u krvavim borba-
ma, od najboljih sinova naših naroda, sa dubokim korijenom u narodu. Zato
je ona istinski narodna i nepobjediva.«*

TITO

BIO JE TO DIVAN SUSRET

U oslobođenom Beogradu bataljon »Garibaldi« je izašao iz sastava Prve proleterske NOU brigade i 29. lipnja 1944. ušao u novoformiranu brigadu »Italija« u kojoj je bilo dosta rukovodilaca Dalmatinaca. U tom razdoblju Brigada je bila kao posadna jedinica grada, a ujedno se nalazila i na odmoru.

U Beogradu je formiran peti šumadijski bataljon i sedmi bataljon, kao Peti i Sedmi bataljon u brigadi; u Sedmi bataljon su ušli svi borci pratećih oružja. Ostali bataljoni popunjeni su novopridošlim omladincima i omladin-kama iz grada i okolice.

Formirane su nove jedinice svih rodova i službi. Nova borbena i druga sredstva ušla su u sastav naših bataljona i jedinica, što je bio odraz postignutih rezultata i novih potreba za ostvarenje većih organizacionih sastava radi efikasnije upotrebe njihovih borbenih mogućnosti u završnim operacijama za konačno oslobođenje Jugoslavije. Gotovo svi Dalmatinci koji su u Brigadu došli 1942. bili su rukovodioci u Brigadi i drugim jedinicama Srbije i Vojvodine.

Još dok smo bili u Beogradu, mnogo se govorilo i nagađalo o našem odlasku. Spominjalo se mnogo datuma, mnogo pravaca, ah nitko ništa sigurno nije mogao reći. Kako je u Srijemu bilo »najvruće«, logično je da se Prva proleterska mora naći na takvom mjestu. Građani su nam govorili: »Vi odlazite do koji dan na front«. To nam je tvrdio i naš domaćin iz Splitske ulice gdje je bio smješten moj vod. Tako su govorili i borci da su čuh od građana s kojima se sretaju. Pitali su: »Kuda odlazite? Kamo?« »Svakako brzo.« »Kamo?« »Ne znamo!«, odgovarali su lakonski, jer nitko od nas ništa detaljnije nije mogao znati.

Dvadeset i trećeg studenoga 1944. pozvani smo u Stab bataljona Đoko i ja. Tu nam je saopćeno da će u toku noći biti pokret. Treba da se pripreme dva suha obroka hrane za 24. i 25. studenog. Treba da se odrede iskusni borci starijih godišta koji će upravljati kolima i koji su vični tome. Dosad nismo u svom sastavu imali zaprežna kola, već samo tovarnu stoku. Upozorili su nas snabdijevanje municijom i hranom mora biti redovno. Razmještaj pozadinskih dijelova određivat će se ovisno o borbenoj situaciji i konfiguraciji zemljišta. Međutim, treba nastojati da budemo što bliže svojoj jedinici — bataljonu, da se koriste prirodni zakloni, šume, naselja i salaši. Obavezno je kamuflirati kola i voditi ih u većem razmaku. Snabdijevanje će biti preko brigadne intendature svakodnevno, a municija će se davati prema potrebi ako se drugačije ne naredi. Pohabanu opremu i oštećeno oružje treba slati u brigadne radionice. Ishranu stoke osigurati iz mjesnih izvora preko NOO na terenu, što treba da regulira intendatura Brigade. Jedan dio štapskog voda će se s kolima i opremom nalaziti s pozadinskim vodom. Veza će biti kurirska. Obavezno je vlastito neprekidno osiguranje i izviđanje jer su moguća iznenađenja. Više koristiti napuštene imanja i kuće. Odnos prema stanovništvu mora biti što prisniji i korektniji. Od naroda treba tražiti samo ono što je najnužnije.

Naše dosadašnje snabdijevanje jedinica bataljona i brigada većinom je bilo decentralizirano. Sviki bataljon-jedinica snabdijevali su se sami za sebe iz mjesnih izvora, od naroda, preko NOO i društvenih organizacija s užeg područja gdje su bili razmješteni. Bilo je vremenskih razdoblja kada se brigada duže zadržavala na jednom mjestu, u istom području pa se snabdijevanje organiziralo centralizirano preko brigadne intendature ili određenih privremenih skladišta sa kojima su rukovodile komande mjesta ili mjesne organizacije NOO tog područja. Bataljoni su u svojim komorama pretežno nosili oko dva ili tri dnevna obroka, i to one hrane koja se vrlo brzo mogla spremati.

U to vrijeme već smo imali jako velik slobodan teritorij i dobro organiziranu pozadinu i ekonomski jače područje nego što smo imali u prve tri godine rata.

Došao je 24. studeni 1944. Grad je spavao umornim snom. Tek tu i tamo iz pojedinih rasvijetljenih zgrada odzvanjahu glasovi, a ulicama se povremeno čuo bat koraka. Vrilo je kao u košnici. Tako obično biva uoči odlaska na dalek put. Oko četiri sata kao planinski potoci potekle su kolone i usmjerile se ka jednoj točki. U daljini se naziru obrisi najviše zgrade grada koja strši nad ostalima kao katarka najvišeg broda u pristaništu. Nazirući je, obuzimaju nas sjećanja, vraćaju se misli na događaje oko te zgrade i okolnih ulica. Po njima su pljuštale stotine naših rafala. Oko nje i na nju su naši borci jurišali bombama. Borili su se za svaku stepenicu i sobu. Trg ispred nje okupan je krvlju proletera Prve proleTERSKE, a po njemu je curila krv iz rana brata Crvenoarmejsca. Tu je spomenik pahljama herojima, sinovima nepreglednih ruskih ravnica. Spomenik, koji je naša narodna svetinja. Jedna stranica historije s naslovom: »Oslobođenje Beograda« — govorit će o tim nezaboravnim borbama Prve proleTERSKE i bit će jedna od najsvjetlijih i najveličanstvenijih pobjeda koju je ova Brigada izvojevala.

Od bata naših koraka, razdragane pjesme, zvonjave željeznih točkova na kolima i tapkanja konjskih kopita po asfaltu i kaldrmi zamrli grad trza se iz sna. Sanjivi ljudi, žene, djeca i omladina izlaze i pozdravljaju nas, znajući da rat traje i da će kroz koji dan biti raznih novosti s fronta. Ulice se kupaju u svjetlosti, a iz grla onih s prozora i onih što su izašli na ulicu, i pored zabrane, čuju se poklici: »Živjela Prva proleTERSKA! Sretan put, proleteri! Prva proleTERSKA prolazi. Prva odlazi, bit će novosti.«

Na čelu četvororedne kolone naša je Prva proleTERSKA. Bujica naroda s trotoara je pozdravljaju. Znaju oni da će proleteri pod tom zastavom dotući neprijatelja i njegove slugu i donijeti konačnu slobodu. Pljeskanje ruku ne prestaje i sliva se u neki neprekidni top-top. Pred našim očima je Bežanijska kosa, a nešto bliže rijeka i most. Povorka naroda, koja kreće paralelno s nama, nije mogla dalje. Imamo osjećaj kao da bi ti ljudi, žene i djeca htjeli da probiju poput vala tu prepreku pred sobom i da nastave put s nama, na front. To nije običan ispraćaj, već nesavladiva bura, provala osjećaja naroda pred svojim. Tu su prestajale suze majki i sestara i počinjale manifestacije.

Sava protiče ispod nas. Njeno plavetnilo je prijatno za oko i mami. Cini nam se da se i Sava veseli zajedno s narodom i vojskom.

Na mostu jedan građanin viče: »Eto i mene za vama! Vratit ću se sigurno, to znam, za koji dan u moj kraj, koji je još pod fašistima. Vi ćete ga osloboditi«. Otkuda mu toliko povjerenje? On je uvjeren bio da nam se nitko ne može suprotstaviti, da riječi o Prvoj proleTERSKOJ NOU brigadi nisu proizvod mašte, već stvarnost i prošlost, stvarnost koja se nastavlja.

Rastajemo se od ovog gostoprимljivog naroda koji je iskazao svu svoju patriotsku veličinu 27. ožujka 1941. u masovnim demonstracijama s parolom »bolje rat nego pakt«. To je narod koji je od prvog dana ustanka dao svoje sinove, kćeri i očeve u prve ustaničke odrede iz kojih su 21. prosinca 1941. u Rudom ušli u sastav Šestog beogradskog bataljona Prve proleterske brigade. Oni su tu brigadu sačekali i masovno sudjelovali sa proleterima u oslobađanju svog i našeg grada. Otvorili su svoja srca prema proleterima i ostalim jedinicama NOV, dali su nam svoje najmilije — najmlađe sinove i kćeri da nam pomognu u završnim operacijama dotući okupatora i sve domaće izdajnike.

* * *

HRABRE PROLETERKE

Značajnu ulogu Brigada je imala u borbama za oslobađanje Beograda. Od prvih juriša do potpunog oslobađenja glavnog grada Jugoslavije, proleterice su u toku sedam dana borbe bili neumorni u razbijanju neprijatelja na svim pravcima nastupanja. Vodile su se žestoke ulične borbe u kojima je Brigada izgubila dosta svojih boraca među kojima je bilo i Dalmatinaca.

Tužna je bila pogibija 17-godišnje Ane Pejanović iz sela Nebriževca posljednjeg dana borbe u gotovo oslobodjenom gradu, kada je išla ranjenom drugu iako upozorena od svojih rukovodilaca da ne ide, već da pričekava. Ona se hrabro i hitro bacila na ranjenika i počela ga izvlačiti da bi mu pružila pomoć. Nijemac je držao na nišanu iz nezauzete zgrade i rafalom presjekao njene grudi. Ana je u svom selu Nebriževcu u 15. godini postala skojevka, a po formiranju Četvrte dalmatinske brigade postala bolničarka bataljona »Vid Mihaljević«; u njemu je prošla sve borbe kroz IV ofanzivu izdržavši sve tegobe, hladnoću, glad, nesanicu i nadčovječanske napore pri nošenju ranjenika i pomažući im preko bespuća Prenja. U V ofanzivi u sastavu Treće dalmatinske brigade nastavila je patnje i hrabro ih izdržala. Početkom lipnja 1943. postaje bolničarka Drugog crnogorskog bataljona Prve čete. Bila je jedna od voljenih i hrabrih proleterki za koju su borci govorili da svojim držanjem bodri i podiže moral i u najtežim trenucima. Zbog toga je svima bilo teško da te mlade sedamnaestogodišnje Dalmatkinke neće biti više među nama.

Kada se Šesti beogradski bataljon pod razvijenom proleterskom zastavom probijao boreći se za svoj grad da iz njega istjera okupatora, neprijateljsko tane je probilo kroz zastavu i potom usmrtilo Mašu Škegru devetnaestogodišnju bolničarku ovog bataljona i člana KPJ. Padajući na zemlju bila je uvijena u proletersku zastavu koja se natopila njenom krvlju. Ta se zastava i danas čuva u Muzeju revolucije u Beogradu.

Maša je, sa još nekoliko omladiniki iz svog sela, pošla u borbu na Biokovo. Kao bolničarka u sastavu bolnice Devete divizije nastavila je da se bori i njeguje ranjene i bolesne borce kroz IV ofanzivu. Na Neretvi je postala bolničarka Šestog beogradskog bataljona u kojemu je bila omiljena i voljena od svojih suboraca.

Maša je rođena u siromašnoj zemljoradničkoj obitelji. Završila je osnovnu školu i nastavila rad u poljoprivredi sa svojim roditeljima. Kao seljanka bila je vrlo bistra i druželjubiva. Družila se sa naprednom omladinom. Po dizanju ustanka 1941. i dalje pomaže NOP u prikupljanju hrane i odjeće. 1942. je postala član SKOJ-a što je još više utjecalo na njeno zalaganje u radu za NOP. Njezine preživjele drugarice ističu da je među omladinkama svog sela u radu uvijek bila među prvima, a na sastancima SKOJ-a i AFZ prednjačila svojim držanjem. Bila je sva sretna kada je određena da ide u NOB-u i da rame uz rame sa svojim drugovima može tući okupatora. Svojim zalaganjem, izdržljivošću, upornošću i borbenošću to je i dokazala u teškim borbama IV, V, VI, VII ofanzive i daljnjim borbama Šestog beogradskog bataljona u kojemu je 1943. postala član KPJ.

Kada se radovala da sa svojim suborcima i građanima podijeli radost oslobođenja tane joj to nije dozvolilo. Ostala je na prilazima Beogradu, na vječnoj straži kod sela Sasinaca, ta divna, hrabra i plemenita proleterka.

NEVIN ŠPRLJAN

OSLOBOĐENJE BEOGRADA

Iz rajona Lajkovca, Lazarevca i Uba Prva proleterska brigada prebacila se do 10. listopada 1944. godine u rajon Kosmaja. 3. kragujevački bataljon zaposjeo je položaje u rajonu mjesta Sopot, u pravcu puta i željezničke pruge, sa kojih položaja su čete žestoko napadale Nijemce koji su se u neprekidnim kolonama povlačili iz pravca Mladenovca prema Beogradu, nastojeći pošto-poto zadržati put i prugu u svojim rukama, nadajući se da će tom komunikacijom izvući što je moguće više trupa s juga. Lijevo od 3. bataljona, prema Ropočevu i Ralji, položaje su držali 1. i 2. crnogorski bataljon.

Bataljoni brigade svom silinom su napadali i vatrom svih oružja tukli komunikaciju Sopot—Ralja u želji da je presijeku i da spriječe izvlačenje neprijatelja prema Beogradu. Zadatak je bio složen, jer je bilo naređeno da se ne ruše putovi i pruge, da se ne bi otežalo nastupanje motoriziranih snaga Crvene armije. Nastala je grčevita trka s vremenom. Nijemci su se povlačili pokušavajući da zaštitnicima i rušenjem spriječe brzo nastupanje naših jedinica i jedinica CA, koje su ih u stopu pratile, dok su prve Prve proleterske brigade, postavljene duž puta do Ralje tukle njemačke kolone ne dozvoljavajući im da za sobom ruše Objekte na komunikaciji.

Odjeljenja, vodovi i čete spuštali su se neposredno do puta ili pruge i automatima, ručnim bombama i protivtenkovskim puškama gađali tenkove i kamione. Na vrlo kratkim udaljenostima za njemačkim kolonama po putu i izvan puta jurili su tenkovi CA a avijacija je bombardirala njemačke kolone i koncentracije, jer je dolazilo do zakrčenja u kolonama duž cijelog puta. U općem bijegu, tučeni od gonilaca i sa bokova Nijemci, onako u pokretu, ne mareći za žrtve, tukli su po našim položajima četa i bataljona, bez reda, strahujući da ih ne sustignu i presijeku motorizirane kolone Crvene armije.

12. listopada 1944. saznah smo da su u toku 11. listopada jedinice CA stupile u kontakt sa dijelovima 5. udarne divizije u Smederevskoj Palanci, a 12. listopada kod Topole susrele se sa jedinicama 21. udarne divizije. Susret sa crvenoarmejcima svi smo nestrpljivo očekivali.

U svitanje 13. listopada 1944. godine, ispred položaja Omladinske čete 3. kragujevačkog bataljona, na cesti kod Sopota težak je bio dvoboj tenkova i motorizacije Nijemaca i Crvene armije. Omladinci su prema mitraljeskoj i topovskoj neposrednoj vatri i obilježavajućih zrna ocjenjivali koji su Nijemci a koji crvenoarmejci. Tako su na foježeće kolone pojačavali svoju vatru a pazili da ne pucaju na gonitelje. Videći vatru automatskog oružja sa naših položaja na Nijemce, primijetili smo da se iz kolone motorizacije CA izdvojio jedan uniformirani čovjek u pratnji jednog seljaka prema našem ipoložaju i to ispred 1. voda. Bilo je uzbudljivo promatrati njihovo kretanje. Došavši na malu udaljenost od naše patrole koja je upućena u susret da vidi o čemu se radi i nakon što je patrola podviknula »STOJ, ko ide, ruke u vis«, seljak se ukipio, digao ruke u vis vičući »drugovi, ovo je Rus«. Na to su naši odgovorili »ovdje partizani – ovdje proleter«, prišli su jedni drugima i na sveopće zadovoljstvo nastalo je grljenje i pucanje u vis u znak susreta. I ostali borci čete, u želji da podijele tu radost susreta sa crvenoarmejcima, ispaljuju rafale. Odmah se izvještava Stab bataljona i Štab brigade. Tako su se 13. listopada 1944. godine u rajonu Đurinci–Popovići–Sopot–Ralja, borci Prve proleterske brigade spojili sa jedinicama 4. gardijskog mehaniziranog korpusa Crvene armije.

Za veselje, međutim, nije bilo vremena, jer je trebalo goniti neprijatelja.

Nakon spajanja naših jedinica sa trupama CA dobivena su usmena naređenja da se hitno prikupe sve jedinice i izvrši pokret do na prostor sela Ripanj. Za vrlo kratko vrijeme uslijedio je pokret. Tako su bataljoni Prve proleterske brigade zajedno sa motoriziranim jedinicama CA u jednom dahu izbili pred selo Ralju, njemačko uporište na putu za Beograd, zauzele željezničku stanicu (1. i 2. bataljon) i neprijatelju nanijeli osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu. Nijemci su pružili veoma jak otpor, ali su brzo bih prinuđeni da napuste Ralju i da se pod zaštitom svoje avijacije, koja je toga dana bila naročito aktivna, povuku prema Avali.

U toku popodneva 13. listopada Prva proleterska brigada je stigla u Ripanj, koje je do podne oslobodila 6. proleterska lička divizija. Ovdje smo, uz primanje prvog toplog obroka, računah i na odmor. Već smo bili i razmješteni po kućama, napravih prostirku od slame i bili spremni da koristimo zasluženi odmor, jer smo tog dana dosta i marširali i vodili borbu. Međutim, od ovog »planiranog« odмора nije bilo ništa, jer je naređen pokret, pa smo produžili napadom prema Avali.

Krećući se u marševskoj koloni, čujemo jaku paljbu iz svih oružja, napred i desno od nas (prema k. Šuplji kamen) i prema vrhu Avale. Poslije jake artiljerijske vatre jedinica CA čuju se mitraljezi, automati i ručne bombe, što znači da se juriša na njemačke položaje. U borbu za Avalu uključuju se i naši bataljoni. Kako je vatra artiljerije, minobacača i »kaćuša« CA bila vrlo precizna, ključni položaj neprijatelja na Avali bio je osvojen. Jedinice koje su ga branile bile su uništene u predvečerje i kasno u noći 13. listopada 1944. godine, čime je posljednje utvrđenje vanjske obrane Beograda zauzeto.

Odmah poslije osvajanja Avale, pod okriljem noći 13/14. listopada 1944. godine počinje, u pravom smislu, utrkivanje tko će brže: ili naši proleterski

bataljoni i brigade ili tenkovi i mehanizacija CA da goni razbijene Nijemce. Naši bataljoni u nepreglednim kolonama uz rubove puta Avala—Beograd usiljenim maršem kreću se gotovo trčeći i slobodnije nego kolone CA koje moraju voziti opreznije, noć je a put je zakrčen uništenom neprijateljskom motorizacijom, i čak negdje miniran.

U ranim jutarnjim satima 14. listopada 1944. godine, kao bujica, prešli su svojim kolonama tu noć i stigli u predgrađe Jajinci i rajon Banjički Vis, naši bataljoni i dijelovi mehaniziranog korpusa CA. Dostignuti su i zarobljeni u grupama njemački vojnici koji su uspjeli izbjeći pakao kod Avale i Ralje. Među zarobljenima bilo je i oficira od kojih je dobiven podatak da je u toku ove noći u borbi na Avah bio teško ranjen a zatim umro komandant obrane Beograda general Snekenburger.

I pored još slabe vidljivosti bataljoni Prve proleterske zauzimaju borbene poretke na livadama između Jajinaca i Banjičkog Visa, dok se još čuje borba lijevo i iza nas u pravcu sela Pinosave (gdje se bore 8. crnogorska brigada i brigade 6. ličke divizije). Odmah tu, 200 do 300 metara, iza naših položaja raspoređivala se i zauzimala vatrene položaje sovjetska artiljerija. Prvi put naši borci prisustvuju ispaljivanju velikog broja artiljerijskih oružja. Plotuni su upućivani u pravcu Banjice, jer je iz toga pravca počela tući neprijateljska artiljerija.

Naši bataljoni i čete su do svanuća uspjeli zaposjesti polazne i jurišne položaje. Čujemo jaku protivavionsku artiljeriju. Zrna se rasprskavaju poviše položaja, okolo i po samom Banjičkom potoka (Kaljavom), koji je pun naših i sovjetskih jedinica a pogotovo tehnike, bornih kola, lakih tenkova i drugog.

Tu su neposredno naši štabovi bataljona i Štab brigade i veći broj viših oficira CA. Prva proleterska brigada priprema se da napadne Banjicu preko Banjičkog Visa. Borba na našem sektoru razvila se vrlo oštro. Naše jedinice u prvom naletu uspjele su ovladati Banjičkim Visom i gotovo cijelom Banjicom, ali neprijatelj je na tom sektoru dao vrlo jak otpor, upotrijebio vrlo jake pješadijske snage potpomognute jakom artiljerijom i tenkovskim formacijama. Napad naših bataljona i pored jake vatrene podrške i tenkova CA bio je zaustavljen. Jedinice su tako ostale na dostignutim položajima, premještajući se u toku dana, zbog protivnapada Nijemaca, malo unazad, pa opet naprijed i tako sve do poshje podne.

U bataljonima i četama u toku cijelog dana, sve do 16 sati, uz sva borbena dejstva, pripreman je opći napad na grad. Nastavljeno je omekšavanje neprijateljske obrane artiljerijskim gađanjem velikog broja topova i tenkova po prednjem kraju i po dubini i po Banjici, koja je sva uređena za p: i pp obranu. Ni neprijatelj ne miruje. Njemu »gori pod petama«. Naši borci neumorno kopaju i poboljšavaju svoje, u toku dana osvojene rovove. Ukopavaju se u usjeku potoka. Gledamo kako na lijevom krilu, lijevi susjed, 8. crnogorska brigada prilazi Dedinju. U tim momentima, iščekujući naređenje za napad, svaki borac i rukovodilac, osjeća posebno zadovoljstvo i nadahnuće što je svakog od nas zapala dužnost oslobađati naš glavni grad. Prožimaju nas, sve, posebni osjećaji, napose one koji se ponovo vraćaju njemu nakon dužeg ili kraćeg izbijanja, ali sada kao oslobodioci.

Ovako mlade i u najšarenijim uniformama, poneke i polubose, umorne, sa mnogo pređenih kilometara, sa dugim i kratkim boračkim stažom i one tek pristigle — sva ova iščekivanja čine nas čak i nepobjedivima. 90% boraca su mladići i djevojke, studenti ili učenici, mladi radnici i seljaci, koji u

»normalnim ratnim prilikama« još ne bi stasali za vojsku i ratovanje. Stigli smo sa svojim proleterskim i udarnim brigadama i divizijama iz svih krajeva Jugoslavije: Srbije, Crne Gore, Like, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Slavonije, Srema, Hrvatskog zagorja, Hrvatskog primorja, Zagreba, pa i borci »Garibaldinci«, Talijani.

Na pragu Beogradu stoje borci od 1941. do 1944. godine, borci koji su branili Užičku republiku, iz stroja u Rudom, jurišnici sa Kozare, Bihaća, Jajca, Neretve, Sutjeske, Drvara.

Sa nama na položaju, drug uz druga, nalaze se i borci CA. Neposredno, koliko je moguće sporazumijevamo se, raspravljamo. Probamo jedni od drugih hranu koju dobivamo pred konačan juriš. Nekima je to i posljednji zaloga. Imamo vremena i za razmjenu raznih sitnica. Prijatno su drugovi crvenoarmejci iznenađeni što među nama vide da prevladava mladost. Kod njih ima i mladih, ah prevladavaju vojnici srednjih godina, stariji od 30 godina, ili nam se tako činilo. Posebno im je bilo drago da je naša Prva proleterlska brigada formirana još decembra 1941. godine. Njihovi oficiri pa i vojnici pričaju kako su za našu brigadu i za ostale partizanske brigade u Jugoslaviji slušali još u vrijeme staljingradske bitke, što je i njima u ono vrijeme, u vrlo teškim trenucima davalo više hrabrosti i vjere u pobjedu. Opće raspoloženje i naših i sovjetskih vojnika. Mlađim borcima ovakvo raspoloženje je posebno od koristi, jer ono im daje pouzdanje u uspjeh i garanciju da će i oni, uz nas starije borce, biti ravni nama u borbi koja nam predstoji.

Naše i njihove bolničarke zajedno zbrinjavaju i pružaju pomoć ranjenicima. Zbližila nas je ova borba, i u narednim danima očekujemo najužu suradnju.

U četama, u rovovima, održavaju se brzi sastanci, vojnički i partijski i skojevski, tu na položaju, pod neprijateljskom vatrom, gledajući obrise Beograda. Jedina tema svih sastanaka je — dužnosti i zalaganje u narednom borbenom i za sve nas historijskom zadatku.

Jedan sat prije početka rečeno je svim borcima kada će početi opći napad svih jedinica.

I, evo, u 16.00 sati 14. listopada 1944. godine počelo je ono najvažnije, berba za glavni grad — Beograd.

Počeo je uragan. Više od 300 topova i minobacača i 24 gardijska raketna bacača »kaćuše« sručilo je svoju ubitačnu vatru na prednji kraj neprijateljske obrane i na njegova uporišta na južnoj ivici grada. Poslije prvog plotuna smrtonosna vatra je razrovala i zapalila sve živo na otvorenom prostoru Banjičkog Visa i cijele Banjice. Gotovo pola sata bjesnila je kanonada artiljerije. Pješadijska vatra se nije mogla niti čuti.

Čim se stišao strašan fijuk plotuna »kaćuša«, što je bio znak da je artiljerijska priprema završena, bujica naših boraca-proletera i sovjetskih vojnika krenula je naprijed — na juriš, na komandu svojih komandanata, komandira i komesara. Na uskom prostoru nalaze se u jurisnom stroju bataljoni Prve proleterske. Nitko ne zaostaje osim onih koji ginu ili bivaju ranjeni. Komandanti i komesari bataljona među svojim su drugovima-proleterima. Na usnama se samo razaznaju — ne čuju se — uzvici »juriš« i po ruski »vperjod« i »agonj« — (vatra).

Zaklonjeni u rovovima i bunkerima, njemački vojnici (ostaci poshje artiljerijske pripreme) pružaju žilav otpor, podržan jakim artiljerijskom i minobacačkom vatrom, tenkovima, jedinicama naoružanim ručnim pt reak-

tivnim bacačima »pancerfausti« i plamenobacačima. Neprijatelj je pokušao čak i protivnapadima da zaustavi ovako veliku malsu pješadije i tenkova. Poslije višesatne borbe, od rova do rova i uzastopnih juriša naših proleter-skih bataljona i masovne tehnike i vojnika CA, njemačka obrana bila je slomljena. U kasnim večernjim satima Banjica i Dedinje su oslobođeni.

3. kragujevački bataljon na svom pravcu napada, oslobađa kasarne na Banjici i prostor banjičkog logora. Tek dolaskom tu, saznajemo da je logor prazan. Ispražnjen je još 3. listopada •— sVega 10 dana prije početka borbi za Beograd. Osjetili smo razočarenje što našim jurišima nismo ujedno donijeli i slobodu tim dragim ljudima-logorašima. I ovakav susret Sa logorom dao nam je još razlog više da što smjelije idemo naprijed, da uništavamo fašističku neman i da što prije ostvarimo slobodu i onom dijelu naroda i zemlje gdje još gazi fašistička čizma.

Nijemci jako tuku oslobođeni dio Banjice, kasarnu i cijeli predio oko bivšeg logora artiljerijom, jer žele usporiti naš napad. Osjećamo da je put prema nama pretrpan od neprijatelja koji bježi, jer vrlo jakom minobacačkom vatrom, iz ne tako velike daljine, tuku dosta precizno, pa imamo veliki broj ranjenih i poginulih. I ta okolnost nagoni nas da ih tjeramo u stopu, čime im umanjujemo efikasnost artiljerije i minobacača. Svi naši bataljoni, što se vidi po jakoj koncentraciji jedinica, potpuno su izvršili svoje prve zadatke, a također i sovjetske jedinice. Tenkovi i motorizacija CA nadiru duž Avalskog drumca prema Auto-komandi. Čujemo da je i 8. crnogorska osvojila Dedinje, zauzela Bijeh dvor, Vodovod i da je krenula prema Željezničkoj bolnici i Rumunjskoj (sada Užičkoj) ulici.

15. listopada

Već sviće i bataljoni se kreću uz podršku sovjetske motorizacije. Od Auto-komande nastavljamo prema svojim daljnim pravcima — pravcem Nebojšine, Branićevske ulice. Izbijamo na Neimar i Vračar, u zonu između Karađorđeva parka—Slavije i Kalenića pijace. Posebno jake okršaje imaju bataljoni u dnu Sumadijske ulice — Karađorđevog parka i oko Svetosavske crkve. Na vrhu Vračara i prema bloku bolničkih zgrada, sovjetska artiljerija i minobacači su napravili pravu pustoš po rovovima i ulicama. Velike grupe Nijemaca likvidirane su i u parku. Ostalo ih je mnogo zatrpanih u skloništa koja su izgrađena još 1941. godine radi zaštite građana od zračnih napada.

Uz aktivnu pomoć građana, koji su kazivah mjesta gdje se neprijatelj nalazi, brže smo likvidirali mnoga njegova uporišta. Zajedno sa sovjetskim borcima, u zajedničkim udarnim grupama likvidirane su sve neprijateljske otporne tačke i neprijatelj potisnut na raskršće Slavija, na kojem je bilo dosta teških sukoba i sa protivtenkovskom obranom. Uz jako angažiranje iurisnih grupa sastavljenih od tenkova, sovjetskih automatičara i naših boraca likvidirana je jaka otporna tačka na Slaviji, ali je i naša jurišna grupa imala gubitaka. Uništen je i jedan sovjetski tenk, pogođen direktno pancerafaustom.

Osvajanjem trga Slavija, mijenjamo pravac i bataljoni kreću Ulicom kneginje Zorke, preko Ulice cara Nikole, pa zatim Ulicom prote Mateja, Daničićevom i Smiljančevom izbijamo na Ulicu Aleksandra (Bulevar revolucije). 3. kragujevački bataljon stiže u poslijepodnevne sate kod Narodne skupštine. U toku tog dana vodile su se oštre borbe u gotovo evim ulicama

na pravcu nastupanja, likvidirajući zajedno sa jedinicama Crvene armije blok po blok ili pojedine kuće koje su pretvorene u otporne tačke neprijatelja.

Neposredno ,do našeg bataljona i desno 3. krajiška [brigada je u oštroj borbi osvojila Tašmajdan, zarobivši cijelu četu Nijemaca. Istovremeno je lijevo od nas 8. crnogorska brigada, zajedno sa jedinicama CA, napadajući Ulicom kralja Milana (sada Ulica maršala Tita) izbila do starog kraljevskog dvora – blizu Terazija.

16. listopada

U noći 15/16. listopada zaposjeli smo i utvrdili se u ogradi Narodne skupštine i u Kosovskoj ulici u Poštanskoj štedionici. Ostali bataljoni su Ulicom majke Jevrosime, Poenkareovom (Makedonskom), Hilendarskom, Cetinjskom, Skadarskom zahvatili sve ulice do Francuske ulice, naslanjajući se – desno na Ulicu cara Dušana.

U toku 16. listopada vodimo borbu na likvidaciji skrivenih neprijateljskih grupa i mainjih tačaka ali se u pravcu Dečanske ulice (sada Moše Pijade) ne može lako likvidirati neprijateljska jaka otporna tačka. Javljaju nam da su 1. i 2. crnogorski bataljon zajedno sa Garibaldiincima izbili na Kolarčevu ulicu, kod Kneževog spomenika, Narodnog pozorišta, Braće Jugovića i do Ulice kneginje Ljubice. 3. krajiška brigada vodi borbu u Ulici cara Dušana i desno prema Električnoj centrali.

U toku popodneva naši su napadi usporeni jer je veći dio mototehničkih jedinica CA, pa i dio pješadije, izvučen iz prvih ešalona koji su bili zajedno sa borcima Prve proleterske i upućen na periferiju grada na kojoj se pojavila velika formacija njemačkih jedinica iz pravca Smedereva, u namjeri da se spoje sa snagama u gradu i ujedno da likvidiraju naše jedinice koje su se uklinile u sam centar grada. Poduzimaju se mnoge mjere, osiguravamo se na dostignutim linijama, utvrđujemo naše otporne tačke. Omladinska četa, koja je u zgradi Narodne skupštine, zajedno sa manjim snagama CA, kopa rovove u vrtu Skupštine i utvrđuje pogodna mjesta za obranu. Tako je na liniji Terazije, »Albanija«, Narodno pozorište, Knežev spomenik, Kraljev trg (Studentski trg), gdje su se borili bataljoni Prve proleterske brigade, zajedno sa bataljonima ,8. crnogorske brigade, ali je neprijatelj pružio jak otpor pa se u toku dana nije dalje napredovalo.

17. listopada

Naši su bataljoni vodili borbu na dostignutim linijama, oko Ratničkog doma (sada Dom JNA), Narodnog pozorišta, u Ulici braće Jugovića, oko Kraljevog trga, posebno oko parka i »Glavnjače«. Tako i susjedne jedinice nisu imale vidnih uspjeha.

18. listopada

Zauzeto je Narodno pozorište, oko kojeg se vodila borba dva dana. Posebno jaka obrana neprijatelja bila je na uglu Ulice braće Jugovića i Francuske.

Zbog žestine borbe na sektorima ispred bataljona Prve proleterske, toga dana je sve položaje posjetio komandant Prve armijske grupe general Peko

Dapčević. Bio je i u 3. kragujevačkom bataljonu i u zgradi Narodne skupštine, kod Omladinske čete.

S obzirom na situaciju u gradu i na prilazima Beogradu, naređeno je da se sa još jačom upornošću nastupa dalje, prema Kolarčevom Univerzitetu i Kalemegdanu. Tako su naši bataljoni, čete, vodovi i svaki pojedinac shvatili svoje borbene zadatke i nastavili žestoke ulične borbe i narednih dana. Na sektorima svih jedinica neprijatelj je uporan i brani svaku kuću. Naročito jaka neprijateljska artiljerija tuče naše položaje.

U toku dana, uz nadčovječanske napore naših jedinica, likvidirane su njemačke snage na periferiji grada, kod Avale, Ripnja i šireg rajona Beograda. Sovjetska artiljerija, tenkovi i druge snage skupa sa našim brigadama i divizijama napravile su pustoš i uništile veliku grupaciju neprijatelja. U toku noći 18/19. listopada pristigle su u grad i priključile se našem prvom ešalonu mnoge sovjetske tenkovske, minobacačke i artiljerijske jedinice. Tako je udarna snaga mnogostruko ojačana za nanošenje konačnog udarca njemačkoj obrani Beograda.

19. listopada

U toku prvog dijela dana vodili smo borbu uglavnom na dostignutoj liniji od 18. listopada.

Opći napad na preostala uporišta u gradu počeo je 19. listopada u 18.00 sati, istovremenim jurišem na svim odsjecima fronta u gradu, poslije jednosatne artiljerijske pripreme.

Bataljoni iz 'svojih rajona, uz jaku pomoć tenkova CA, uspjeli su da se probiju do Kalemegdana.

I druge jedinice izvršile su svoje zadatke i nanijele teške poraze neprijatelju. U toku noći 19/20. listopada bataljoni Prve proleterske brigade skupa sa streljačkim jedinicama podržani tenkovima Crvene armije, počeli su borbu za Kalemegdansku tvrđavu.

20. listopada

Sve jedinice u toku noći i jutro nastavile su pojačane borbe za konačno oslobođenje našeg glavnog grada. Kako je neprijatelj u toku noći 19/20. listopada, pod snažnim pritiskom naših i sovjetskih jedinica, izvlačio trupe iz još samo malog dijela grada između Terazija—Kalemegdana—Glavne željezničke stanice i pristaništa, ka Zemunu, ostavio je samo zaštitne dijelove, koji nisu više predstavljali snagu koja se može dugo držati. Tako su jedinice Prve proleterske brigade doprle do Kalemegdana—Gornjeg grada i u snažnom jurišu na posljednje otporne tačke neprijatelja uništile ga. Tako je na sektoru djelovanja Prve proleterske brigade, lijevo — 8. crnogorske, desno — 3. krajiške brigade i uz vrlo jaku podršku sovjetskih jedinica u 8.00 sati slomljen i posljednji otpor neprijatelja.

Borci Prve proleterske brigade, sa oslobođene Kalemegdanske tvrđave, posmatrali su prelaz preko mosta na Savi 13. proleterske brigade (Prve proleterske divirije), uz podršku brigada 6. ličke proleterske divizije, tenkova i streljačkih jedinica CA.

Prelaskom naših jedinica preko mosta, u 11.00 sati 20. listopada 1944. godine, glavni grad Jugoslavije je oslobođen.

Beograđani i slobodarski grad, zajedno sa svojim oslobodiocima, cijeli naš narod, slavio je ovu veliku pobjedu.

Velika je bila sreća biti oslobodilac i građanin tada slobodnog grada koji je patio tri i po godine pod čizmom okupatora. U borbi za oslobođenje Beograda naša je brigada nanijela ogromne žrtve i materijalne štete neprijatelju. Iz njenih redova u ovoj borbi dalo je svoje živote mnogo dobrih i starih ratnika i mlađih boraca, tek pristiglih u njene redove. Ukupno je poginulo 50, a ranjeno 137 boraca i starješina.

Tako je Prva proleTERSka brigada dala svoj doprinos u borbi za konačno oslobođenje Beograda.

21. listopada 1944. godine Prva proleTERSka brigada je raspoređena u Beogradu po kvartovima, tako da je svaka četa zaposjela po jedan kvart.

Zadatak brigade je bio pomaganje OZNI u Beogradu da pohvata agente i narodne neprijatelje, u čemu su mnogo pomagali i građani, otkrivajući pojedince — narodne neprijatelje. Oni koji nisu voljeli niti željeli naš dolazak, otišli su zajedno sa Nijemcima, a oni koji nisu uspjeli pobjeći a u toku cijelog rata služili okupatora, otkriveni su i, zna se, dovedeni pred proleTERSki — narodni sud. 27. listopada 1944. godine vrhovni komandant je izvršio smotru jedinica na Banjici u smotri je sudjelovala i Prva proleTERSka brigada, poslije čega je izvršen defile trupa i naše su jedinice prošle kroz grad do Terazija.

Narod slobodarskog Beograda ih je s oduševljenjem dočekaao i bacio cvijeće na njih.

Za vrijeme boravka u Beogradu izvršeno je i prenaoružanje jedinica, tako da smo trofejno oružje, puške, puškomitraljeze, mitraljeze, minobacače, topove i drugo, bivše jugoslavenske, njemačke, talijanske ili bugarske vojske zamijenili sovjetskim oružjem.

Svima nama, starim borcima posebno, teško je bilo rastati se od oružja koje smo od 1941. do 1944. godine otimali od neprijatelja, koje smo nasljeđivali od drugova koji su poginuli, od oružja sa kojim smo vojevali i drugovali kroz sve naše juriše i bojeve, od oružja sa kojim smo dijelili naše nade i zaćovoljstvo u pobjedama, tepali mu kao djeca igračkama, od oružja koje nam je zamjenjivalo uzglavlje u slatkim a kratkim partizanskim odmorima.

Isto tako, došlo je do jakog priliva novih boraca u sve jedinice, pa je izvršena i preformacija. Tako su čete, umjesto dotadašnjih dva voda dobile i treći vod. Vodovi su imali 40 do 45 boraca. Ponovno je formiran 5. bataljon (Sumadijski), koji je do tada (bio »Garibaldi« bataljon, a koji je oslobođenjem Beograda pripao novoformiranoj brigadi »Italija«.

Bataljoni i prištapske jedinice Brigade dobili su formadijski nove jedinice. Pozadinski dijelovi — komora nije više bila samo tovarna, već je bila formacijski popunjena vućnom komorom — zaprežnim kolima. Mnoge starješine otišle su u novoformirane jedinice i malo ih je ostalo od starijih boraca, a zadaci koji su predstojali bili su više nego ogromni i odgovorni. Posebno je trebalo sve borce, a posebno novodošle obučiti u rukovanju novim sovjetskim naoružanjem i tehnikom. U Beogradu se mnogo radilo na obučavanju u borbenim radnjama i na moralno-politićkom odgajanju novih boraca, a na dosadašnjim svijetlim borbenim tradicijama Prve proleTERSke brigade. Trebalo se pripremiti za nove borbene napore i zadatke.

U jutro 24. studenog 1944. godine Prva proleTERSka brigada je, ispraćena od velike mase Beograđana, krenula na sremski front.

VASILIJE RADUNOVIC

PALA JE I »GLAVNJACA«

Ispred čete bio je park. Pedesetak dobro ukopanih nemačkih vojnika štiti-tilo je prilaz zgradurini opasanoj visokim zidom koji su podupirali bunker-ina sve četiri strane.

Pred borcima Treće čete Drugog crnogorskog bataljona Prve proterske brigade bili su i čvršći bunker i veće prepreke. Ali ova dvospratnica razvaljena krova od pogotka artiljerijske granate stvarala je posebne muke.

— Drugovi — rekao je komandir čete Ilija Šćepanović svojim prekaljenim ratnicima — pred nama je zloglasna »Glavnjača«. Ne možemo da računamo ni na pomoć tenkova ni na pomoć topova. Možda u njoj ima još naših drugova, zatvorenika. A moramo je zauzeti. Ne smemo sada da se obrukamo.

Stari ratnici su ćutali. Hrabrost ovde nije mnogo pomagala. Protivnika je trebalo nadmudriti. Ali, kako?

Bilo je to 16. oktobra 1944. godine trećeg dana borbi za oslobođenje glavnog grada, tri dana otkako je četi, tamo negde iznad Ralje, izdata dugo čekana i željena zapovest za pokret prema Beogradu.

OD DRVARA DO KALEMEGDANA

Dug je bio marš od Drvara do današnjeg Studentskog trga koji su pre-valili borci ove jedinice. Više od šest meseci vojevali su bitke sa Nemcima, ustašama, domobranima i četnicima sanjajući o oslobođenju našeg glavnog grada.

Sada su nagomak cilja: Sava i Dunav su im gotovo pod nogama. Zadržava ih samo ovaj simbol ugnjetavanja i mučenja. U naletu i nju bi zbrisali. Ali kako sačuvati zatvorenike ako još ima živih? Kako ih zaštititi od besa protivnika koji gubi i ovu bitku? Kako ih obezbediti od vatre naših boraca dok se raduju dolasku oslobodilaca?

Zgrada u Gospodar Jevremovoj broj 30 je u najbližem susedstvu »Glavnjače«. U podrumu mnoštvo naroda sklonjeno od uličnih okršaja. Komandir čete, u pratnji vodnika Dragovića i Miroja Kadovića, pita građane da li bi neko mogao da im pokaže skrivene prilaze »Glavnjači«.

Javio se jedan sredovečni Beograđanin.

SA SVEZNJEVIMA BOMBI

Provlačili su se kroz podrume i poluzatrpna dvorišta. Sa krova jedne četvorospratnice lepo se vidi dvorište tamnice i park sa nemačkim rovovima. Mračilo se, ali pogledima iskusnih ratnika nisu promakli rasporedi vatrenih položaja neprijatelja.

Odluka je bila doneta.

I sledeći dan je bio sunčan i topao. Plan je bio razrađen. Prvo je trebalo uništiti nemačke položaje u parku. Sa sveznjevima ručnih bombi komandir

Sćepanović i politički delegat voda Aleksandar Učo Bošković sa nekoliko mlađih boraca počeli su dugo i opasno privlačenje neprijateljskim položajima.

Sati su prolazili a Nemci ih, na sreću, još nisu primiteli. Gađah su sovjetske pilote koji su se spasavah padobranima iskačući iz oborenih i zapaljenih aviona.

Bilo je negde oko podneva kada se razlegla jaka detonacija od eksplozije bačenih ručnih bombi. Bio je to znak za opšti napad.

U naletu, rovovi u parku su bili osvojeni. Prilaz »Glavnjači« je bio prokrcen. Najteži, najosetljiviji deo poisa je tek predstojao. Iza sigurnih zidina Nemci nisu pomišljah na predaju. Računalo se da ih ima nekoliko desetina.

Dalji napad je prekinut. Ceo sledeći dan proveden je u pripremama. Traženi su najbolji polazni položaji koji bi obesbeđivali posledinji, završni, trenutni, iznenadni juriš na zabarikadirane Nemce.

Povremeni pucnji su dokazivah da još sve nije završeno i da žrtve još padaju. Prvi je stradao Dalmatinac Ante Ivković, puškomitraljezac od 1942. godine. Trenutak njegove neopreznosti bio je dovoljan nemačkom snajperisti da ga pogodi. Pao je bez glasa nekoliko sati pre konačnog oslobođenja grada.

Osvanuo je najzad i 19. oktobar. Sve pripreme su bile završene.

DVE CRVENE RAKETE

Oko pet sati po podne, kada se spuštao prvi mrak, svi su bili na svojim mestima. Svako je znao svoj zadatak. Čekao se znak za juriš: dve crvene rakete koje će ispaliti komandir čete.

Tačno u 23 časa 19. oktobra vinule su se u užareno nebo Beograda dve crvene rakete. Poletelo je istovremeno desetak upaljenih boca sa benzinom, bačeni su svežnjevi bombi, raspalili su »šarci« dugim rafalima. Oglasili su se protivkolci i tromblonke. Sve se slilo u zaglušnu buku u kojoj ni drug druga nije mogao da čuje.

Vatrena priprema trajala je oko pola sata. A onda — muk. Pola sata pre nego što će se sa sata Saborne crkve oglasiti ponoć. »Glavnjača« je pala. Dvadesetak naših boraca naišlo je samo na 28 mrtvih Nemaca.

Simbol nasilja, straha i torture bio je prazan.

Nije bilo vremena, za radovanje. Nemci su još pružali otpor u rovovima na ulazu u Kalemegdan.

Svanuo je 20. oktobar kada su borci Treće čete doprli do Meštovićevoeg spomenika koji nadvisuje ušće Save i Dunav. Za njih su bile završene borbe za oslobođenje Beograda.

Preuzeto iz »Politike« od 16. X 1981.

NEOSTVARENA MAŠINA ŽELJA

U redovima Prve proleterske borila se gotovo dve godine hrabra druga-rica Masa. Njen borbeni put od dalmatinskih brda iznad Metkovića do banjičkih visova kod Beograda bio je put hrabrosti, drugarstva i neugasive želje za slobodom.

Imala je šesnaest godina kada je početkom 1943. napustila roditeljski dom u selu Desne i, poput braće Petra i Jure, otišla u partizane.

U prvom susretu s njom, u Šestom beogradskom bataljanu, video sam mladu, bucmastu devojke lepuškasta lica, odlučnih očiju. Naše poznanstvo brzo je postalo dublje, pa smo često, u šali, korili izdajnike koji su nam smetali da budemo mirni u Dalmaciji, odnosno u Srbiji. Bile su to šale pune otvorenosti i iskrenosti, bez opasnosti samo među onima koji su na putu bratstva i jedinstva koračali celim svojim bićem.

Tako smo 1944. zakoračili u Srbiju. Smeškajući se, Maša se opet našalila kako ovi »moji« četnici neće dozvoliti da dođem do rodnog kraja. Osmehivao sam se, jer sam koliko i ona znao da nisu »moji«, a i verovao sam u snagu naših jedinica koje niko više neće moći da zaustavi. Na prvom koraku u Srbiju, na Pahsadu na Zlatiboru, u borbi protiv Bugara Maša je ranjena u ruku. Nije dozvolila da joj to smeta. Ona ubrzo zajedno s nama napada na Valjevo goreći kao i svi mi od želje da umaršira u Beograd.

Na tom borbenom putu kroz Srbiju doživljavah smo veoma srdačne susrete s narodom. Puno radosti, poklona i prijateljskih dočeka uveličalo je Mašinu i moju sreću što je narod s nama i što nas, uprkos izdajnicima, tako dočekuje Sumadija i Srbija. Naročito sam bio ponosan na to što mi je bilo povereno da kroz ceo taj kraj pronesem bataljonsku zastavu i što će me posle tri godine moji zemljaci videti u redovima Prve proleterske. U toj mojoj radosti učestvovala je i Maša. Radost je postala još veća kada smo u kosmajskim selima i oko Mladenovca susretah oduševljen narod koji je za partizane davao sve što je imao. Bilo je vreme berbe i grožđe je deljeno iz kanta. U selu Ropčevu jedna od meštanki darovala mi je vezene čarape, a Maši, doznajući da je Dalmatinka, divnu srbijansku maramu. Maša se zahvalila na poklonu uz obećanje da će maramu sa ponosom nositi. Podvezala je ranjenu ruku tom maramom i tako smo krenuh prema Beogradu.

Ispred Jajinaca doživljavamo nove sukobe s neprijateljem. Tu je i avijacija, tu su i topovi i kaćuše. Brzo se prilagođavamo tom načinu ratovanja, a to novo naoružanje daje nam i novu snagu. Stižemo i ma Banjicu. Pred nama se prostirao Beograd. Sva srca kucaju življe pri pomisli da ćemo uskoro prolaziti kroz njegove ulice. Ožalostilo nas je, međutim, saznanje da će samo jedan deo boraca ići uz tenkove. Ali je svako gajio nadu da će on baš biti taj. Tu nas zateče noć. Zaprežna vozila prenose ranjenike u pozadinu, a mi tražimo zaklon i prislanjamo se uza zid jedne zgrade da bismo se odmorili.

Spakovao sam zastavu, stavio je u futrolu i, položivši je pored sebe, posmatrao sam nekoliko baraka podignutih za radnike. Maša je bila umorna, ali je i dalje radoznalo bacala pogled na siluetu grada u koji ćemo sutra ući. U njoj, kao i u meni, stalno je poigravala gotovo neverovatna istina da smo,

eto, prošli sve prepreke i stigli pred naš Beograd i da ćemo, koliko sutra, isterati Švabe iz njega. U tom maštanju naišao je i dremež. Maša je spustila glavu na moju nogu i ponovo okrenula na šalu pitajući me da li ću umeti da se snađem u porušenom gradu u kojem sam kao dečak učio zanat. Odgovorio sam joj da me neće zbuniti porušene zgrade i razrovane ulice. U to je počela da tuče nemačka artiljerija. Najverovatnije da su Nemci, otkrivši našu radio-stanicu, zaključili da je u blizini i štab jedinice, pa su zato otvorili artiljerijsku vatru. Mi smo mirno i dalje ležali, a zrna su padala sve bliže nama. Prvo je jedna granata pala pored zaprežnih kola, pobila volove i izbacila intendanta našeg bataljona Josipa Pengu. Druga je pala bliže do nas, a treća u neposrednu blizinu. Ta je granata teško ranila Ljubu Đokovića, mene je samo okrnula, a Mašu je smrtno ranila, Šrapnel je zakačio zastavu i isekao je. Brzo su dotrčale bolničarke, pored ostalih i Mašina susedka Dragica Bebić, podigle su Mašu, ali je ona već bila mrtva. Njena krv je poprskala zastavu.

Bolno mi je bilo da idem kroz moj grad bez Maše. Pomislio sam da bolje da sam i ja poginuo. Osećao sam se krivcem pred njenim mrtvim pogledom. Tako je poginula Maša Skrego, skojevka, pa član Partije, bolničarka i borac Šestog beogradskog bataljona.

I danas, posle toliko godina, odlazim u vojni muzej na Kalemegdanu, gledam u bataljonsku zastavu orošenu Mašinom krvlju i mislim na nju i na njen dalmatinski krš, u uzaludnoj i nestvarnoj nadi da je ponovo vidim živu.

NEVIN SPRLJAN

MOJ DRUGI DOLAZAK U BEOGRAD

Četrnaestog oktobra 1944. godine, na položaju Trećeg kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade, u Kaljavom (Banjičkom) potoku i na Banjičkom Visu doživio sam da kao 18-godišnjak ponovo — drugi put dođem u Beograd. Samo, ovoga puta s istočne strane, jer sam prvi put u Beograd došao u junu 1937. godine, ali vlakom iz Šibenika. Kao borac i kurir bataljona, proleter, sa 15-mjesečnim boračkim stazom i ratnim putem od Dalmacije, Bosne, Crne Gore i Srbije, bio sam u ulozi oslobodioca grada koji je meni tako drag, grad koji je mene prihvatio 1937. godine kao svoje dijete. Zapravo, prema dogovoru drugova komunista u robijašnici u Sremskoj Mitrovici, u kojoj je robiju izdržavao i moj otac, ja sam doveden na školovanje i izdržavanje kod porodica beogradskih komunista.

Tu, pred Banjičkim Visom, vraćao sam se, u sjećanjima na moje dječake dane i igre na livadama Dedinja i Banjice i izlete na Avalu. Vrijeme školskih praznika, ljeti i zimi od 1937. do 1941. godine, provodio sam na Dedinju u Ulici Đorđa Radojlovića (Žarka Marinovića) broj 29, kod »ujaka« (kako sam ja tada zvao druga Milutina Petrovića — brata Milorada Petrovića koji je bio na robiji s mojim ocem) — i »keve« njihove sestre kako sam ja zvao drugaricu Danicu Janković, kod koje sam zapravo i živio cijelo

vrijeme boravka u Beogradu. Na Dedinju sam stalno živio od jeseni 1940. do 1. aprila 1941. kada sam oputovao za Zagreb.

Od komandanta bataljona Miodraga Milovića i komesara bataljona Nikice Vukojevića sam saznao da naš bataljon neće proći preko Dedinja, iako ismo zračnom linijom udaljeni tek oko 2.500 metara od kuće Milutina Petrovića.

Zavidio sam borcima Osme crnogorske brigade koje sam posmatrao kako prilaze i jurišaju prema Belom dvoru i Dedinju. »Ih, što bih volio da sam s njima«, glasno sam razmišljao u prisustvu komesara. »Da, i mama će pomoći tvoje poznavanje Beograda«, rekao je komesar, i dodao »Da znaš, zato smo te i izabrali za kurira poshje oslobođenja Valjeva«. A i on je bio do 1941. godine radnik u tvornici »Ikarus« u Beogradu.

U toku dana i noći 14/15. oktobra, poshje vrlo teških borbi, juriša i protivjuriša zajedno sa sovjetskim vojnicima, uz jaku podršku artiljerije, tenkova i avijacije osvojili smo Banjicu i oslobodili logor. Imah smo dosta žrtava. Tu na samom ulazu u kasarnu poginuo je komandir moje Omladinske čete Jokić, a vrlo je teško bio ranjen mitraljezac Marko Slišković. 15. oktobra u rano jutro naprosto smo jurili prema Auto-komandi, tukli friceve, svetih se za poginule drugove. Sovjetska artiljerija je posvuda pravila puštoš gdje god bi se pokušah Nijemci jače oduprijeti. Jurišne grupe sastavljene od naših boraca i sovjetskih vojnika — automehaničara, ojačane artiljerijom i tenkovima ili bornim kolima, lomile su sve pred sobom.

Moji omladinci, sada na čelu s komandrom Ratkom Čankom i komesarom Nikolicom Staničićem, sjurili su se pod zaštitom tenkova na Slaviju, gdje su se nešto zadržali dok nije likvidirana njemačka otporna tačka. U žaru borbe prebacili su se u Nemanjinu ulicu do Radničke komore i zajedno sa borcima Crnogorske brigade tukli po utvrđenjima neprijatelja oko (bivšeg) oficirskog doma i u parku (na mjestu sadašnjeg Jugoslavenskog dramskog pozorišta).

Ovdje, ponovo sjećanja i to na 27. marta 1941. godine, kada sam sa svojim vršnjacima — gimnazijalcima iz »realke« i ostalim građanima demonstrirao i prolazeći (tada Ulicom kralja Milana) prvi put vidio tenkove jugoslavenske vojske i ushićeno gledao vojnike pod punom ratnom opremom i ne pretpostavljajući da ću samo do 3—4 godine prolaziti ponovo ovim ulicama, ali sada sa mojim drugovima proleterima-bombašima i jurišnicima, i ostvarivati osjećaje i nadanja demonstiranata 27. marta 1941. godine.

Prebacujemo se preko Hartvigove (sada Borisa Kidrića) ulice i izbijamo na Ulicu kralja Aleksandra (Bulevar revolucije) i likvidiramo neprijatelja sve do Narodne skupštine.

Tako, Treći kragujevački bataljon, zajedno s ostalim bataljonima Prve proleterske brigade oslobađa blokove zgrada između Kosovske, Takovske, Palmotićeve i Vlajkovićeve ulice, dopirući do Ulice Zorža Klemansoa (sada Ulice Ive Lole Ribara) i Hilendarske.

Omladinska četa je zaposjela zgradu Narodne skupštine i svojim oružjem djeluje u pravcu Terazija — ruševina zgrade »Okružnog suda«, srušene u 6. aprilskom bombardiranju grada (to je na mjestu sadašnjeg Trga Marksa i Engelsa i Doma Sindikata). U tim ruševinama i na zgradama oko Dečanske (M. Pijade) ulice i Vlajkovićeve Nijemci su imali vrlo jaku otpornu tačku, sa koje su vrlo efikasno tukli i kontrolirali, ali sve prilaze iz pravca

Narodne skupštine i Ulice kralja Aleksandra, oko kojih su se koncentrirale jake motorizirane snage Crvene armije i naše jedinice. Pokazivao sam mojim omladincima prozore u zgradi Vlajkovićeve ulice broj 9, gdje sam stanovao gotovo godinu dana. Imao sam prijatne susrete sa poznatim građanima. Posebno prijatan i drag susret imao sam 16. oktobra ujutro. Upravo tog jutra me komandant bataljona uputio da iz rajona Voždovca dovedem u Krunsku (sada Ul. proleterskih brigada) ulicu pozadinske dijelove bataljona, radi lakšeg dotura hrane i drugih potreba četama. Ulice su bile pune građana. Odmah tu, neposredno iza naših prvih borbenih linija, bez straha za svoje živote nudili su svoju pomoć, pomagali u iznošenju ranjenika, sudjelovahu zajedno sa borcima i čak sa našim udarnim grupama u direktnim borbenim akcijama. Beograđani su »došli na svoje« u punom smislu, jer su dosta i trpjeli kroz protekle godine. Tako sam, u pokretu prema dobivenom zadatku, na raskrsnici Ulice kneza Miloša i Ulice kralja Milana (sada Maršala Tita), kod »Londona«, čuo poziv »Druže, druže«, našto se osvrnem i vidim »ujaka« — druga Milutina Petrovića. Našem veselju nije bilo kraja. Posebno je on bio iznenađen. Kaže: »Došao sam za tobom 100 metara ne vjerujući da možeš to biti ti, jer otišao si iz Beograda tako malen, švrca pa nije valjda moguće da je to on — »Neka«, kako me je volio od milja zvati, pa još vojnik-ratnik i ovako naoružan automatom i opasan bombama. Pošto sam se nekoliko puta osvrtao, uvjerio se i osmelio nazvati.« Ispričao sam mu kako sam sudjelovao u jurišu na Banjicu i bio na svega 300 metara od njegove kuće, kako i kada sam išao u NOR i kako došao do nje. Pratio me sve do Auto-komande. Obećao sam mu da ću ga, ako sve dobro završi, poshje oslobođenja grada, obavezno posjetiti. Tako je i bilo. Početkom novembra 1944. godine posjetio sam ga na Dedinju. Tom prilikom saznao sam da je »ujak« Milorad Petrović, kojem je rok robijanja u Sremskoj Mitrovici isticao 12. aprila 1941. godine, bio pušten, da je odmah u ljeto 1941. godine išao u Mačvu, bio u partizanskom odredu sa sinovcem drom Zivoradom Jankovićem, sinom »keve« Danice Janković. Kao ranjenik, u proljeće 1942. godine »ujak« Milorad je zarobljen u Mačvi da bi 5. maja 1942. godine bio strijeljan u logoru Banjica. Poshje rata proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. I dr Zivorad Janković je poginuo 1942. godine u Mačvi.

Oslobođenjem Beograda vraćam se u Omladinsku četu, primam dužnost komandira odjeljenja, koje je sada toliko brojno da ima 23 borca. Novodošli drugovi borci su jednako tako mladi kao i mi »stari« borci. Ima ih mnogo iz Šumadije, Beograda i posebno iz Kragujevca, tako da bataljon dobiva prema svom boračkom sastavu obilježja onog starog Trećeg kragujevačkog bataljona.

Tih dana, novembra 1944. godine, mnogi oprobani stariji borci našeg bataljona, pa tako i Omladinske čete primljeni su u članstvo KPJ. Mnogi su i odlikovani za primjerno i hrabro držanje a odlikovanja nam je u zgradi Kolarčevog univerziteta uručivao general Peko Dapčević.

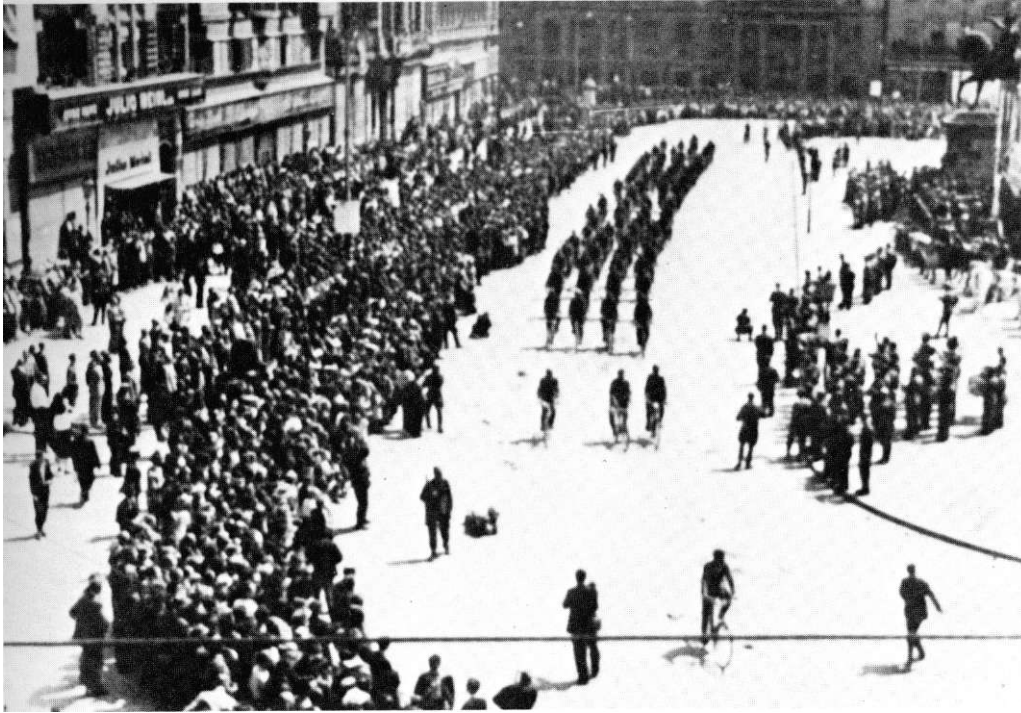
Omladinska četa Trećeg kragujevačkog bataljona na dan 24. novembra 1944. godine, kada smo krenuh iz Beograda na sremski front, imala je 143 borca.

Recituje Biljana Marinković 1. svibnja 1945. na priredbi Talijanske brigade u selu Blagodarac kod Pakraca

Prvi bataljon ulazi u Zagreb 9. svibnja 1945. godine

Prva proleterska prolazi ulicama Zagreba svibnja 1945. Narod je oduševljeno pozdravlja

Prva proleterska u Općinama kod Trsta 23. svibnja 1945. godine

Komandant 1. bataljona s komandirima četa početkom lipnja 1945, kod Sežane

Narod Istre s proleterima (u sredini Vojo Abramović, zamjenik komandanta brigade), lipnja 1945. godine

*Učesnici na osnivačkoj skupštini sekcije boraca 1. proletarske za Dalmaciju,
Split 24. veljače 1974. godine*

ANDRIJA KATALINIC

TRI RANJAVANJA

Dogodilo mi ise ono u što dotle, i pored sveg ratnog iskustva, nikako nisam mogao vjerovati: da se može biti ranjen tri puta uzastopce na istom mjestu i da se to može i preživjeti. Evo kako se to zbilo.

Prispjeli smo na mjesto određeno za položaj sa namjerom da se ukopamo. Tek što sam zamahnuo motikom, kad po nama osu neprijateljska minobacačka vatra. Bacim se na zemlju. Kada sam malo podigao glavu, ustanovim da oko mene nikoga nema. I dok je vatra još trajala, krenem j ja da se dokopam naših prijašnjih položaja. Sustigne me metak s leđa. Padnem. Ne mogu da se okrenem.

Minobacačka vatra je prestala. Tišina. Kad sam se pribrao od šoka prvog ranjavanja, razmišljao sam šta treba da činim u situaciju u kojoj se nalazim. Drugovi ili još nisu primijetili da me nema ili misle da sam poginuo ili mi iz nekoga razloga ne mogu prići. Moram se, znači, izvlačiti sam.

Riješim da krenem. Samo što sam se malo pridigao, opet osjetim udar metka i čujem jedan jedini pucanj. Pogodi me u rebra. Pomislim: »Neko me ima na nišanu. Snajper, najvjerojatnije«.

Ležim na smrznutom snijegu. Osjećam da mi je sve hladnije. Iz dvije rane krv polako natapa odjeću.

Opet mislim šta mi valja činiti. Sjetim se da kod sebe imam dnevnik koji sam vodio. Odlučim da ga sakrijem pod grumen smrznute zemlje. Ako dođe do najgorega, neka ga ne nađu kod mene. Neću se živ predati ako neprijatelj krene prema meni. Imam automat i svih 72 metka.

Opet mukla tišina. Okrenem glavu i vidim u blizini plitki jarak. Odlučim da se nekako dovučem do tog jarka da budem u kakvom-takvom zaklonu. Ležeći i dalje na leđima, jer se ne mogu okrenuti, polako se mičem rukom ka tom jarku. Ide teško i sporo, uz jake bolove, ali ide. Pred samim jarkom opet me pogodi i opet čujem samo jedan pucanj. Tome gadu sam odlična meta i on odlično gađa! Strovalim se nekako u jarak. U njemu neko već leži. Mrtav.

Ležim u jarku. Snage je u meni sve manje i sve mi je hladnije. Polako se spušta rani zimski mrak. On će me štiti od pogleda onoga strijelca. Ali koja korist od toga kada se više uopće ne mogu maknuti.

Sve mi je hladnije u zimskoj noći. Imam nekakvo pola deke. Navlačim je uz jake bolove preko glave, ali mi od toga nije ništa toplije. Zubi cvokoču, a crine se misli roje u mojoj glavi. Ako me drugovi ne nađu ih ime nađu i suviše kasno, život će se iz mene polako istočiti na ovoj pustojoj, snijegom pokrivenoj i smrznutoj zemlji. Očajavao sam tako žaleći sam sebe i čekajući sudnji čas dok se očajanje ne pretvori u tupost.

U bunilu sam već tako reći kad mi do krajička još ugasle svijesti dopire nešto kao puoketainje snijega. Onda počinjem da razaznajem i ljudske glasove. Ponovo sam pri svijesti i načas me prostrijeli žestoki strah, jer ne razumijem još kojem govoru ti glasovi pripadaju: našem ili njemačkom. Odmah zatim ne samo da razaznajem govor nego i prepoznajem glas svoga komandira čete. Jedva prozborim: — komandiru! Gdje si? — odvezva se on, a odmah zatim nabasa na mene u mraku.

Poshje mi drugovi rekoše: vidjeli smo sve što se s tobom zbiva, ali ti nismo mogli pomoći, jer nismo smjeli otkrivati naš položaj . . .

NA SREMSKOM FRONTU

Prva proleterska brigada krenula je iz Beograda poslije mjesec dana odmora, u kojem se razdoblju popunila sa novim mladim borcima iz grada i okoline, naoružanjem i tehnikom. U jutno rano 24. studenog 1944. odlazimo na Sremski front preko Save pravcem Stara Pazova—Indija—Sremski Karlovci do Beočina. Ponovo marširanje, ponovo ratnički život, pun napora, slave i veličine. Ravnice... ogromne mase u borbi... Novi način modernog ratovanja nimalo nas nije začudio, spremni su proleter i na sve. Neprijatelj misli da će nas zaustaviti svojim rovovima, trašejama, utvrđama, minskim poljima i topovima. Prevario se i ovog puta kao i uvijek.

Marš je trajao tri dana. U Beočinu brigada se odmorila jedan dan, tu se nahranila toplom hranom. Marš je bio naporan, novi borci su ga dobro podnijeli, nove starješine i stari borci ih hrabre i daju im uputstva kako će lakše podnijet prvi naporan marš.

Nastavili smo do Banaštara, bez dodira s neprijateljem, s kojim su borbu vodili dijelovi Prve proleterske divizije, 21. divizije i 68. korpusa Crvene armije, na pravcu Khsina—Gornja Lisa. Dijelovi 21. divizije su bih na lijevom krilu, a 68. korpus Crvene armije uz Dunav.

Nijemci su dah žilav otpor a posebno na pravcu 21. divizije i 68. korpusa Crvene armije sa pravca Iloka. Ispred dijelova Prve divizije branih su se dijelovi 264. njemačke divizije, dva puka domobrana i dva bataljona ustaša.

Četvrtog prosinca u borbu su uvedeni Prvi, Drugi, Četvrti i Šesti bataljon Prve proleterske brigade na desnom krilu Dvadesetprve divizije, a Treći i Peti bataljon su bih divizijska rezerva.

Ispred bataljona neprijatelj je bio dobro utvrđen minskim poljem ispred svojih položaja duž potoka Mohorac prema selu Vizići gdje je postavio i protivpješadijske mine. Tii bataljona brigade Prvi, Drugi i Četvrti u toku noći su se približili neprijatelju i uredili polazne položaje. Mitraljke i protivtenkovske puške bili su u streljačkom stroju čekajući juriš. Pred juriš su artiljerija i minobacači otvorili uragansku vatru po linijama neprijateljske obrane. Jaki vatreni udar je dezorganizirao neprijatelja i po prestanku artiljerijske vatre u snažnom jurišu bataljona probivena je prva linija neprijateljske obrane, a zatim druga linija obrane nanijevši neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i ratnoj tehnici. Odmah je zatim ubačen Šesti beogradski bataljon u borbu koji je nastavio gonjenje i uništavanje neprijatelja i u kratkom razdoblju izbivši sjeverozapadno od Erdevika olakšao Dvadesetprvoj diviziji u zauzimanju Erdevika.

Pale su i prve žrtve Brigade, bataljoni su imali dosta poginulih i ranjenih, posebno novih boraca koji su prvi put ušli u ovako težak okršaj. Starješine su isticala da su se pokazali onako kako se i očekivalo. Iskonska mržnja naših naroda prema Švabama koji su se nadali da će nas za vijekove porobiti i uništiti, ogromna ljubav prema slobodi, vjera u Crvenu armiju, uzdanje u naših naroda prema Švabama koji su se nadali da će nas za vijekove porobiti nam davali nadoovječansku snagu da uništavamo i pobjeđujemo fašističku gamad i njihove pomagače. Novi drugovi i drugarice neviđenim poletom ušli

su u borbu i pokazali divain primjer masovnog heroizma već u prvim borbama.

Bataljoni su na brzinu bili snabdjeveni i nahranjeni, nastavljajući gonjenje i uništavanje neprijatelja. Raskvašeno zemljište usporavalo je brzo napredovanje, a posebno artiljerije, minobacača i protivtenkovskih oružja, koji nisu mogli da prate streljački stroj boraca.

Prva proleterska brigada poslije pada Erdevika hitala je u pavcu Sida uništivši neprijatelja u Grabarcima i 5. prosinca pred noć izvršila juriš na Sid, ali snage neprijatelja 117. njemačke divizije dale su žilav otpor uz podršku artiljerije i tenkova na takozvanoj »Nibelunškoj« liniji u kojoj je Sid bio glavno uporište. Poshje žestokih borbi u toku noći neprijatelj je bio primoran da se povlači i u zoru grad je bio oslobođen, a bataljoni izbili na zapadnu ivicu grada organizirajući obranu da ih neprijatelj ne bi iznenadio protivnapadom. Na brzinu su čete snabdjevene municijom i pojačanim toplim obrokom. I u ovim borbama smo imali poginulih i ranjenih boraca i starješina. Kroz blatnjava polja Srema, često bos i poluodjeveni, neispavani, borci su jurišali i nastojali da idu što više naprijed i unište što više neprijatelja. Moral im je bio nepoljuljan. Rukovodioci im nisu trebali davati naredjenja; sve je izvršavano sa puno volje i predanosti, a bilo je i ličnih junaštava i samožrtvovanja. Komandiri vodova, politički delegati, komandiri i komesari četa divili su se svojim borcima u novim uvjetima frontovskog ratovanja. Koliko drugova je riskiralo svoj život samo da spasi, iznese i previje ranjenog druga slijedeći primjere starih proletera. Svojim su držanjem mladi borci na bojnopolju dokazali da su dostojni imena proletera.

Narod toga kraja uvijek nas je srdačno dočekaao, pomagao nam u svemu da što prije otjeramo neprijatelja; iznosili su hranu pred borce da ih osveže za daljnje nastupanje i borbe.

Brigada je nastavila gonjenje i uništavanje neprijatelja prema Tovarniku koji je bio glavno uporište druge linije neprijateljske obrane. Tu su napadale Trinaesta proleterska i talijanska brigada. Neprijatelj je pred zoru 7. prosinca natjeran na povlačenje uz velike gubitke u ljudstvu i ratnoj tehnici. Zarobljeno je mnogo neprijateljskih vojnika i starješina.

Gonjenje neprijatelja je nastavljeno prema Ilaći i Sidskim Banovcima, ali se neprijatelj žilavo odupro na sedmoj liniji obrane ne dozvoljavajući brzo napredovanje naših jedinica. U toku noći 7. prosinca Prva i Treća brigada su se privukle neprijateljskoj obrani i silovitim udarom potpomognuti artiljerijom odbacili neprijatelja prema Oroliku.

Prva proleterska brigada ponesena uspjehom u dosadašnjim borbama napala je neprijatelja u Oroliku od Beraka do željezničke pruge. Od Beraka je napadao Šesti beogradski bataljon, a Drugi, Treći i Četvrti bataljon direktno na Orolik u kojem je bila glavnina 117. njemačke divizije i ustaše.

Orolik je neprijatelj utvrdio sa tri linije obrane među sobom povezane saobraćajnicama, a između njih i sela bila su postavljena minska polja. Bataljoni su uspjeh zauzeli sve tri linije rovova, ah su zaustavljeni na minskim poljima gdje smo imali dosta mrtvih i ranjenih od nagaznih mina. Brigada je odustala od daljnjeg napada i uredila položaje za obranu.

Neprijatelj se utvrđivao i dovlačio pojačanja jer mu je to bila posljednja linija obrane na sremskom frontu.

Uz nekoliko uzastopnih napada bataljoni su uspjeh uz dosta gubitaka da izbiju na put između Negoslavca i Onolika u visinu sela Svinjarevca. U tim

borbama je neprijatelj upotrebio i bacače plamena. Juriši za jurišima danju i noću. Neprijatelj je pošto[^]poto nastojao bataljone nabaciti pa močvaru i tu ih uništiti, ali su se bataljoni hrabro držali u osvojenim rovovima. Brigada je u ovim borbama imala oko 100 poginulih među kojima i devetnaest Dalmatinaca, a ranjenih mnogo više. Ranjene je bilo teško prebacivati preko močvare-bare, što je otežavalo situaciju ne samo za ranjenike nego i za sve borce.

Na tom području vrlo je otežano bilo i snabdijevanje bataljona, a posebno municijom i hranom. Sve se doturalo noću tako da su borci primali nekad i po dva obroka zajedno. Nisu samo ginuli borci iz prvog streljačkog stroja već i oni koji su ih snabdijevah na tom nepovoljnom zemljištu zbog žestokih neprekidnih borbi.

Od prvog dana borbi na frontu prošlo je petnaest dana, svakodnevnih napada, juriša i protivudara; raskvašeno zemljište i hladnoća; borci su bili iscrpljeni, zato je 19. prosinca 1944. Brigada povučena u Adaševac kod Sida radi odmora i popune. Brigadu je smijenila otačenstvenofrontovska brigada bugarske armije.

U Adaševcima smo dočekah i proslavili svoju trogodišnjicu formiranja brigade i ostali do 31. prosinca 1944. godine. Među nama nije bilo mnogih drugova koji su krenuh iz Beograda. Ostali su na vječitoj straži na sremskoj ravnici među kojima i devetnaest Dalmatinaca: Marko Beara, Stjepan Bulić, Marko Cogelja, Jure Franičević, Sime Ivanković, Dušan Jurišić, Petar Lalić, Mate Las, Miloš Ljubišić, Ante Mezin, Ante Mrdeža, Josip Nemčić, Milan Perković, Mijo Rubelj, Simo Tica, Vjeko Tudor, Hrvoje Zahetner i Josu Grubišić i Tonći Karković koji su podlegli ranama u bolnici. Bili su to divni borci i starješine sa kojima se brigada ponosila u borbama i jurišima a posebno ovdje na sremskom frontu gdje su ispoljili veliko zalaganje i hrabrost.

NEVIN SPRLJAN

U PROBOJU SREMSKOG FRONTA

Poslije jednomjesečnog odmora, popune i obuke novodošlih boraca i preformiranja (5. ožujka 1945. godine) u selu Kukujevci, (na putu Kuzmin—Sid) Prva proleterska brigada je 17. ožujka 1945. godine preuzela dio fronta na liniji: desno rijeka Dunav (3 km uzvodno od sela Sarengrad) — lijevo oko 2 km južno u pravcu k. 141, što je bila lijeva granica fronta Prve proleterske divizije. Desno, uz rijeku Dunav bio je Prvi bataljon, do njega (u sredini) Drugi bataljon, a lijevo Treći bataljon. Lijevi susjed Brigade bila je Treća krajiška proleterska brigada.

Ispred nas na udaljenostima od 400 do 500 metara nalazili su se jako utvrđeni neprijateljski položaji s izgrađenim rovovima i saobraćajnicama, ojačani bunkerima i utvrđenjima svih vrsta. Sela a posebno salaši (izdvojena imanja) bili su utvrđeni i uređeni za protivtenkovsku i kružnu obranu. Ispred prednjeg kraja obrane gusto su postavljena minska polja i žičane prepreke.

Sve jaruge i, mogući mrtvi uglovi zaprečavani su žicanim spiralnim preprekama i štićeni unakrsnom pješadijskom i artiljerijskom vatrom.

Još od 20. siječnja 1945. godine toj je liniji (Dunav—Mohovo—Tovarnik—Jelinci—rijeka Bosut—Batrovci) stao stacioniran front. I naši su položaji bili uređeni po principu punog profila.

Preuzimanjem dijela fronta i jedinice Prve proleTERSke brigade nastavile su svoje borbene akcije uglavnom čestim izviđanjem, ubacivanjem manjih jedinica u neprijateljsku bhžu pozadinu i gađanjem iz automatskim oružja. Svakoga dana bilo je prepucavanja, nasilnog izviđanja, postavljanja mrtvih straža, koje bi se noću upućivale prema neprijateljskom prednjem kraju, ponekad i na domet ručnih bombi do neprijateljskih rovova radi osiguranja od isto tako neprijateljskih udarnih grupa, automatičara, izviđača i минера. Postali smo svi majstori u upotrebi alata za ukupavanje. Sančani alat nije nikada mirovao, niti je bilo straha da će poshje kiše zarđati. Stalno su se razminirala neprijateljska minska polja i dopunjavala vlastita. Noću, naravno.

I na tako statičnom frontu, u prividno mirnom periodu, svakodnevno je bilo žrtava. Posebno su bili opasni neki prolazi dobro kontrolirani od neprijateljevih snajperista. Nije se smjelo bespotrebno provirivati van rovova i izlagati se izvan zaklona. To je bilo pravilo nametnuto nam od neprijatelja. Tko ga nije poštovao nije mnogo puta mogao to ponoviti. Ni mi neprijatelju nismo praštali, jer i naši snajperisti su bili strpljivi i uporno čekali pojavu ciljeva. Život u takvim uvjetima bio je veoma intenzivan, naporan i pun svakodnevnih nemilih iznenađenja. Zato se o smještaju u zemunicama za grupe i odjeljenja boraca, o pojedinim »gnijezdima« za automatska oružja, o svim dijelovima rovova i naročito saobraćajnica moralo voditi računa i održavati ih kako bi život bio što snošljiviji. Ovo je godišnje doba bilo već snošljivo za razliku od uvjeta pod kojima smo ratovao od prosinca 1944. do kraja veljače 1945. godine, kada su bile jake hladnoće, česte kiše, snijeg sa košavom, a nije bilo mogućnosti za veće i dublje ukopavanje u zemlju, jer je teren na potezu sela Adaševci—Ilinci—Nijemci bio pod vodom. Više od tri mjeseca proveli su naši borci u snježnim sremskim ravninama, vodeći neprekidne i vrlo teške borbe s Nijemcima. Zbog gotovo potpuno ravnog i golog zemljišta nije bilo mogućnosti da se u svako doba dana dotura sljedovanje na položaju. To se radilo uglavnom noću, a danju samo u toku kišnih dana i smanjene vidljivosti.

I pored svih mjera koje su poduzimane da bi život u rovovima bio snošljiviji, teško je bilo podnositi sva ta naprezanja, posebno noću. Jer, iz noći u noć, neprijatelj je, radi svoje sigurnosti i otklanjanja straha vršio, i to metodički, artiljerijske napade, posebno iz svojih četverocijevnih flakova, koji su naprosto bljuvali granate i paralje po nebu. Svojim svjetlećim zrnima stvarali su rasprskavajući se prave iluminacije koje siju smrt na nezaštićenim, otvorenim prostorima. Minobacači bi svoju koncentričnu vatru usmjeravali po mjestima koja, bar zamalo, predstavljaju mrtve uglove, bojeći se baš iz takvih pravaca naših automatičara i jurišnih grupa. Rijetki šumarci, sa još neohostalim granama, bivao su naprosto sasječeni protivavionskim mitraljezima. Zbog stalnih noćnih gađanja i naših i neprijateljskih automatskih oružja polja između nas i neprijatelja bila su tučena.

Uvelike se osjećalo proljeće, mada je još od prošle ljetine ostao neobran kukuruz. On nam je pomogao u maskiranju, a komuše kukuruza dobro su

nam došle jer su nam zamjenjivale bilo kakav drugi ležaj, dobro nas štitile od vlage i u rijetkim prilikama, kada bismo podložili, malo smo se ogrijali.

Starješinski i borački sastavi moje pa i drugih četa, komandiri, komesari, vodnici, vodni delegati, desetari, nišandžije na mitraljezima i ostali borci (nekim je ova rovovska borba bila prvo viđenje rata), stariji ratnici i mlađi – bili su vojnički dobro obučeni, moralno-politički čvrsti i jedinstven kolektiv, oprobani u dosadašnjim borbama. Ovdje, u rovovima Srema zajedno ratuju Krajišnici, Dalmatinci, Crnogorci sa po dvije i tri godine borbenog staža i odvažni mlađi borci: Užičani, Valjevčani, Kragujevčani, Sumadinci i Beograđani koji su listom popunjavali redove Prve proleterske brigade od rujna 1944. godine. U takvoj situaciji, iz dana u dan, svakog trena očekivah smo naredbu za proboj fronta, posebno što je i opća situacija na svim frontovima bila takva da se nije imalo šta čekati.

Već smo odavna po rovovima, grudobranama i na oružjima i borbenim sredstvima ispisali parole: »Naprijed do Zagreba«, »Na Berlin«, »Oslobodimo našu zemlju«, itd.

Opće raspoloženje i borbenost vlada svuda.

10. i 11. travnja 1945. godine osjećamo po intenzitetu doturanja borbenih sredstava, municije i mnogih kontrola da će se brzo ići u konačni napad – proboj.

Jedanaesti travnja navečer dobivamo obavijest o stanju i djelovanju ostalih jedinica na Sremskom frontu. Upoznavaju nas sa narednjem Štaba brigade o općem napadu. Saznajemo da će Peta brigada dvadesetprve divizije izvršiti desant 11/12. travnja u pozadinu neprijatelja na desnu obalu Dunava, između sela Sotina i Opatovca da bi se olakšao naš frontalni napad i proboj utvrđene zone između Dunava, Mohova i Lovaša.

Komandiri četa i vodova utvrđuju posljednje zadatke vodova, desetina, mitraljezaca, grupe boraca, automatičara, bombaša. Mitraljeskoj četi se preciziraju zadaci u podršci napada, rajoni dejstva i vrijeme, pravci prebacivanja na nove položaje, redoslijed jedinica u napadu, kako najefikasnije svojom vatrenom podrškom olakšati izvođenje zadataka pojedinih četa. Inženjerijske jedinice brigade, više nego prethodnih noći, razminiraju i prave prolaze u žičanim preprekama. Kopaju se rovovi za prilazjenje.

Nervoza je na vrhuncu ali zapovijesti se i zadaci primaju s najvećom ozbiljnošću i izvode se završne radnje. Čeka se naređenje i vrijeme za napad.

Dvadesetog travnja 1945. godine. Zora sviće. Jutro je bez oblaka. Na frontu mir, strašan, jezivi mir.

U 04.45 sati, davno očekivani trenutak, počela je artiljerijska priprema proboja. Po prednjem kraju obrane neprijatelja ispaljuju svoje plotonu 120 artiljerijskih oruđa. Istovremeno u dva naleta po 50 aviona lovačke i jurišne avijacije napada vatrene položaje artiljerije neprijatelja i po dubini glavnog obrambenog pojasa i na neprijateljska uporišta Mohovo, Lovaš i Tovarnik. Dok artiljerijska priprema još traje, pod njenom zaštitom i dejstvima vatrene sredstava sa našeg prednjeg kraja, u našim rovovima uzrujanost. Lica svakog borca ozbiljna. Spremnost se ogleda u svakom pokretu, iščekujući znak za juriš. Kako je samo preduga svaka minuta. Došao je kraj 25-dnevnom držanju ovih položaja.

Tačno je 05.00 sati. Komandanti bataljona i komandiri četa naređuju napad i podilaženje. Artiljerija postupno prebacuje svoju vatru u dubinu neprijateljske obrane. Naši mitraljezi i ostala oružja štekću i gruvaju po neprija-

teljskom prednjem kraju. Podilaženje i juriš, uz uzvike »napred, proleterii« je istovremeno, jer to blizina prednjeg kraja neprijatelja diktira. Prvi borci već bacaju bombe. Mnogi borci zastaju na minskim i žicanim preprekama koje nije uništila artiljerija. Od siline napada i pod zaštitom dima i prašine čete upadaju u neprijateljske rovove. Vidni su znakovi uspješnog gađanja naše artiljerije. Neprijateljska streljačka oružja nisu mogla doći do punog izražaja. Nijemci su računali, sigurno, da će duže trajati naša artiljerijska priprema (trajala je svega 15 minuta), tako da ih je brz upad naših četa u rovove potpuno iznenadio, jer nisu uspjeh zaposjesti sva oružja na svojim vatrenim položajima. Nastala je borba prsa u prsa, gušanje i jurnjava po rovovima. Dvoboji bombaša i automata odlučivah su u trenu tko će koga. Osvajan je rov po rov. Zauzeti su prvi pa ubrzo i drugi rovovi. Dosta je žrtava i na našoj strani. Naprijed, samo naprijed, padaju komande, bez zadržavanja oko naših ranjenika, jer odmah iza naših streljačkih strojeva stizale su u punom zanosu grupe bolničarki radi pružanja prve pomoći. Najglavnije vatrene položaje zauzeli smo u jednom dahu, za kratko vrijeme. Hvatamo prve zarobljenike, ne pojedinačno već u grupama. Uspjeh je potpun, a neprijatelj demoraliziran. Desno od nas — Prvi bataljon, lijevo Treći bataljon izvršavaju svoje prve zadatke. Krećemo se gotovo u istoj liniji. Istovremenost izvršavanja prvih zadataka svih bataljona najbolje se dopunjavaju i tako je okupator natjeran da nam okrene leđa. Pred nama je nepregledna ravnica sa po kojim manjim uzvišenjem ili šumarkom, omanje jaruge, za koje pretpostavljamo da ih je neprijatelj zaposjeo. Vidi se da je tu naša avijacija dala svoj udio. Kolone bjeGUNACA napadaju naši avioni u brišućem letu. Ne dopijevamo sustizati neprijatelja. Mitraljescima na »maksimu« je teško, jer moraju u stopu pratiti pješadiju i vatrom je podržavati. Tu i tamo zastanemo, zauzmemo položaj, ispalimo po koji duži rafal i ponovo naprijed. Teško je kretanje izvan putova jer ne možemo vući »maksime« već ih po dijelovima nosimo. Prelazimo i posljednje položaje za koje smo smatrali da će nam predstavljati veći izazov. Silina udara je dala ovakav rezultat. U neprijateljskim dubokim zemunicama i bunkerima mnogo ubijenih Nijemaca. Ima ih mnogo u grupama, kako su se zajedno zaklanjali, tako su zajedno i stradali. Komfortno uređeni bunker, kao da su se njihovi korisnici spremali da u njima provedu još koje ljeto ili zimu. Malo je neprijateljskih vojnika izbjeglo proleterski rafal ili ručnu bombu. Presjeli su im pripremljeni za stolom bijela kava, holandski maslac, kolači i razne kobasice, kojih je u izobilju. Naši su borci bili upozoreni da se ne zadržavaju i da ne uzimaju bilo što od hrane, iz predostrožnosti, zbog mogućeg trovanja.

Ispred neprijateljskih kolona i po otpornim tačkama neprestano nadlijetaju naši avioni, što jedinicama u općem gonjenju olakšava napad. Čujemo gromke pucnjave topova sa riječnih monitora Crvene armije, koji nas podržavaju sa Dunava, neutralizirajući neprijateljske položaje po dubini.

Sjajnim manevrom Treća četa našeg bataljona upada i u drugu hniyu neprijateljske obrane i bez gubitaka. Neprijatelj je zbunjen, pokušava Švabo i nemoguće. Uništena su mu mitraljeska gnijezda, a desetine ubačene s boka potpuno ga uništavaju. Zarobljena su četiri šarca. I slijedeći bunker je ubrzo likvidiran. Švabe preplašene izlaze iz bunkera, njih 28, i onako poluglasno izgovaraju kao za sebe »Hitler kaput«. Bilo je tu još zarobljene opreme i oružja. Na malo istakutoj koti brzom akcijom likvidiramo poljski top s posadom, dva teška bacača. Na desnom krilu naš Prvi bataljon neumorno

goni neprijatelja u stopu. Nailazi na veću grupu Nijemaca koji pokušavaju da pruže neki organizirani otpor, iz bunkera. Njemački oficir videći da je sve propalo, na vrijeme izlazi iz bunkera a za njim i njegovi vojnici. Zapravo, to više i nisu vojnici, već gomila prestrašenih jadnika. Izlazih su jedan za drugim i mi ih brojili: 135. Uzviknuli smo: bravo, rođeni!

Prva proleterska brigada osvojila je Mohovo i Opatovac u rekordnom vremenu. Upornošću i silinom napada svih jedinica i dobrom podrškom Pete brigade. Dvadesetprva je izvršila desant i onemogućila rezervama neprijatelja da potpomognu jedinice na glavnom obrambenom pojasu. Naređeno je bilo da se pošto-poto u toku dana 12. travnja izbije do Sotina, a bataljoni Prve proleterske oslobodile su ga već do 12 sati.

Na ovom rajonu, prema Dunavu, napad na najjači fortifikacijski čvor bio je zadatak Prve proleterske i ona ga je razbila.

Cijeli jedan bataljon ustaša, pritješnjen između naše brigade i desanta (Pete brigade) našao se odsječen i odbačen na Dunav. Nismo ih mogli brojiti kada su bezglavo skakali u vodu a niti smo imali zadatak sakupljati davljenike. Zarobljeno je mnogo razne tehnike, topova, mitraljeza. Pojedine čete i grupe boraca zarobljavaju mnogo neprijateljskih vojnika.

Daleko je još noć, pred nama je na udaljenosti od 10 kilometara Vukovar. Uslijedilo je novo naređenje: »Samo dalje, bez stajanja, ne dozvoliti fricevima i ustašama da se srede, da predahnu«. Nema se vremena ni za odmor, čak ni toliko da se vojska nahrani. Poshje kratkog zadržavanja, popunivši se municijom, nastavljamo dalje. Tempo napredovanja je takav da ni sami nismo svjesni tolikog učinka i veličine poraza nanijetog neprijatelju. I lijevi susjedi napreduju gotovo istim tempom. Čujemo i naše tenkove koji su pomogli u proboju neprijatelja u rajonu Tovarnika i dalje prema Lovasu.

Na 2 do 3 kilometra od Vukovara, pred uzvišenjem sa nešto šume, neprijatelj nas zaustavlja. Zauzimamo položaje, jedinice iz borbenih kolona prestrojavanju se u borbene streljačke strojeve. Nijemci (čuli smo jaku detonaciju) ruše most pred gradom, čime žele usporiti naše nadiranje. Tuku artiljerijom i minobacačima sa druge strane grada. Štite most, prilaze oko mosta, kako bi im zaštitnice mogle pružiti vremena za bještvo.

Mitraljeska ih četa s uzvišice (nedaleko od grupe kuća) i malo iza pješadijskih četa, sa pogodnih položaja potpomaže. Pada nekoliko granata u neposrednoj blizini naših »maksima«. Ranjena su dva borca, i ja sam ranjen lakše, u glavu, krsta i u nogu. Bolničarka Ankica pruža nam prvu pomoć. Previjene drugove, teže ranjene upućuje u brigadno previjalište a ja ostajem u četi, jer »četu se s ovakvim ranama ne napušta«. Mnogi u toku dana lakše ranjeni nisu napuštali borbene strojeve. Vladalo je takvo raspoloženje da borci nisu napuštali svoje čete, nisu se željeli odvojiti od njih. Bili su svjesni da svaki izostanak (makar na nekoliko dana) uzrokuje vrlo teško stizanje ili nedolazak u svoju jedinicu. Radije su podnosili i veći napor samo da su među svojim drugovima.

Još jedan napan našeg i susjednih bataljona, uz podršku pridošlih tenkova i otpor neprijatelja je pred gradom slomljen. Inženjerci su učinili svoje. Velike količine protivtenkovskih mina i mina iznenađenja oko prilaza mostu bile su otkrivene. Na drugim mjestima, na liniji povlačenja neprijatelj nije imao vremena da ih postavi ni pojedinačno.

Ovim dvosatnim zadržavanjem pred gradom, Nijemci su osigurah koliko-toliko jednom dijelu svojih demoraliziranih jedinica povlačenje iz grada. Da

je tempo našeg napredovanja bio bar nešto sporiji, imali bi okupatori više mogućnosti za bježanje. U snažnim naletima i pored vatre zaostalih neprijateljskih vojnika čete Drugog bataljona izbijaju, zajedno s ostalim bataljonima, u predgrađe i brzim manevrom probijaju se na drugu, zapadnu stranu Vukovara. Uz veliki ratni plijen zarobljavaju i 120 njemačkih vojnika.

Do kraja dana 12. travnja 1945. godine Prva proleterska brigada i druge jedinice, oslobodile su: Mohovo, Opatovac, Notin, Salaš i Sotin, a u 18. sati ulaze i u grad. Odmah se nastavlja prema Borovu.

Na lijevom krilu naše divizije Dvadesetprva divizija je oslobodila Tompojevce, Negoslavce, Berak i Svinjarevce. Četrdesetosma i Četrdesetdruga divizija su u 14 sati oslobodile Tovarnik. I ostale su jedinice uglavnom izvršile svoje dnevne zadatke.

Proboj neprijateljskog obrambenog pojasa prvog dana iznosio je po dubini 20—30 kilometara.

13. travnja Prva proleterska brigada odmarala se u Borovu, a Četrdesetosma divizija zauzimajući selo Mirkovce izbila pred Vinkovce, kada zajedno sa Dvadesetprvom divizijom prelazi u napad na grad i pod zaštitom artiljerije i uz podršku tenkova u prvom naletu razbija neprijateljsku vanjsku obranu a zatim u uličnim borbama uz podršku tenkova do 18 sati oslobađa Vinkovce.

Oslobođenjem Vukovara, Vinkovaca i Županje probijen je sremski front na cijeloj dubini i otvoren put za prodor naših jedinica prema Slavanskom Brodu i Zagrebu.

KADE BULAJIC

MATINI RATNI KONCERTI

Sjedi na krevetu u pidžami. Bolest ga je prikovala za postelju. Kraj njega je do prozora Josip Turić s koga se vidi pobjesnulo more i snijeg na Kozjaku.

— Uh, al' je za'ladilo — trlja ruke Josip Turić.

Mate Sohc ga pogleda. Jokana zna iz dana kad se nije žalio na hladnoću. Zagledan u nj i u prošlost, samo potvrdi glavom.

— E, moj Jokane, sve u svoje vrijeme! — dodade Mate a zatim nastavlja: — A kad si se nalazio u Drugom crnogorskom bataljonu Prve proleterske, nisi se žalio na hladnoću.

Josip sleže ramenima i pomirljivo reče:

— A, tako je. Samo onda sam bio mlad. Eh, kad se samo sjetim one studeni četrdeset druge na četrdeset treću. Eh, eh, šta sve čovjek može izdržati!

— Mnogo, moj Jokane . . . mnogo. — Mate će.

Poslije ustanka Mate Solić je otišao u Mosorski partizanski odred. S puškomitraljezom bio je u stroju kad je osnovana Treća dalmatinska brigada. Pod zastavom svoga bataljona borio se neustrašivo do Sutjeske kad biva prebačen u Prvu proletersku, u Drugi crnogorski bataljon. Malo se proletera

tog bataljona uspjelo zadržati do četrdeset sedme godine u sastavu svoje ratne jedinice. Kao Mate Solić.

— Stotine doživljaja sam doživio — nastavlja on. Juriš je smjenjivao juriš. Pokrete krkljanci. Idemo naprijed, pa natrag. Iz pokreta u borbu. Iz borbe u pokret. A dešavalo se, na jednom, konji da padaju u snježnim nanosima, a tad bi borci s njih skidali oružje i municiju, a zatim tovarili na svoja leđa ...

— Trupovi su jedno vrijeme dosta brige zadavali.

Matine se obrve nakostriješiše a čelo još više nabora. Oči ostaše u znaku čuđenja.

— Cuo si i za to?

— Jesam — kažem. — Nedavno mi neko o tome ukratko ispriča.

— Nije te slagao. Imali smo dosta kuburacije s trupovima jedno vrijeme. Tad sam bio zamjenik komandira čete.

— Vrlo nezgodni su oni znali biti.

— E, da, još kažeš. Vodiš borbu čitav dan, onda krećeš da se odlijepiš što više od neprijatelja i, u zoru tek što padnemo na travu onako umorni i željni sna, uvjereni da ima dovoljno -rastojanja između nas i Švaba, otpočne iznenadni mitraljeski koncerti rafala. I onda trk na položaj, a oči se same zatvaraju od sna i umora. Naročite trenutke smo imali preko Zec-planine, od Vraniće do Crnog vrha, na Radovan-planini.

— I još užasno gladni — upade Josip Turić.

— E, da! Zbog gladi, umalo ne izgubih glavu jednom — reče Mate Solić.

— Pritisle Švabe i glad pa ne znaš šta je teže. A znaš kako su oni napadali? Cuo si, sigurno. Kroz šumarke i potoke, duž živica, drvoreda, kraj cesta i ivica šuma, upadnu trupovi u štab, komandu mjesta, napadnu komoru, a potom, nestanu.

Zastade, toliko da uzme zraka za pluća, a zatim nastavi:

— Najčešće su trupovi napadali jedinice na spavanju i odmoru. Te desetine i vodovi, naoružanim strojnicama, lakim bacačima i tromblonkama, s dosta ručnih granata, znah bi napraviti čitavu zbrku u početku napada koje bi izvodili iznenadno i brzo — munjevito. Jednog dana s četom uđoh u šumu. Naidoh na crijemušu, onu travu, znaš... Ima je, uh... Ja skinem šatorsko krilo i, tu čupaj. Idi, čupaj... i gotovo. A trup, znaš: njemački trup, jačine voda, posmatrao je zaklonjen. Mi zaneseni za crijemušom sve dublje smo ulazili u šumu berući. A šuma gusta — češalj. Sad se trup počeo vješto primicati k nama. Kad se došuljao do nas, vatrom po nama. Mi brže-bolje izvučemo se. Pitaj boga kako. Kad izadismo gore, vidim: svi zdravi i čitavi. Sav srećan, velim: — Dobro je boga mi. — Bacim pogled na naoružanje i opremu, kad: nema četiri puškomitraljeza. Okrenu mi se cio svijet.

— Nazad! — viknem. — Komesar Mitar Vujović, zamjenik komesara Đuro Petrović i ja sa četom natrag. Pođosmo kroz šumu, polako za njima. Kad, na jednoj čuki, razastrh šatorsko krilo i jednu neke konzerve, sir i smiju se ...

— E, nećete se za dugo smijati — mislim ja.

— Samo smireno, čočo — upozorava me komesar Mitar. — Proleter i ne smiju biti brzopletni.

— Vala će im onaj sir iskijati na nos — reko tiho, više u sebi no javno.

— I mi ih polako opkohismo. Kad im se približismo, na deset-petnaest metara, kako gdje, poklopismo vatrom.

— Ruke uvis! — komesarov glas nadjačao je pucnje.

Nekoliko ih pogibe, a neke zarobismo. Vratimo svoje puškomitraljeze i još uzmemo njihova dva i minobacač. Kad se vratismo, umalo ja opet ne nastradah. Bemti vraga!

— Zbog nebudnosti? — upitah.

Mati Soliću kresnuše varnice iz očiju. Kao kad je imao dvadeset godina. Potom reče:

— Zbog nebudnosti, moj družo, nego... Komandant bataljona Radomir Popović Duško pozva me k sebi, i (kaže:

— Dobro je sve završeno. Nek ti ovo bude pouka, Mate, tebi i svima u bataljonu... Tako to biva kad rukovodilac zaboravi na svoje dužnosti i obaveze...

A kriv sam bio, nije se imalo šta braniti. Više se Mate nije dao lako navući na »tanak« led, pa gladan bio ne znam koliko. Svaka škola se plaća i čovjek je poshje nekoga događaja bogatiji za jedno iskustvo. Je li tako, a? Tako, da bome. Te ratne četrdeset četvrte godine nije trup samo tada pokušao iznenaditi Prvu proletersku brigadu. Eh — koliko su me puta iznenadni rafah natjerah da u trku zauzmem položaj, da bi potom otpočela surova igra uz mitraljeske d pušćane koncerte. Bili su to teški, ah slavni dani, zlatnim slovima upisani u dnevnik naše brigade.

— Ispričaj, Mate kako si ostvario mostobran preko rijeke Bosut pomoću tenkova? — navaljuje Joko.

Ratnik se trže zapaženo. Zatim zagleda u kvadrat prozora iza kojeg su promicah ljudski koraci. Na ivicama prozora uhvatio se led, a napolju bura briše kao što je košava brisala sremskom ravnicom četrdeset pete kad se on nalazio s četom u rovovima.

— Za ratnike su ovakvi dani veoma teški. A takvi su našu jedinicu pratili najčešće na Sremskom frontu. Kad ono naša Brigada krenu na front iz Beograda? Bijaše li ono dvadesetčetvrtog novembra četrdesetčetvrte. E, tako je — dvadesetčetvrtoga. Sad me nešto posjeti na taj dan — veli Mate Solić. — Kaljave i razrovane ceste u Sremu. Kod Stare Bingule smijenismo Petu krajišku brigadu, a u našoj jedinici velik broj novih boraca. Mnogo njih još nije ni omirisalo dim od baruta. Kaljave i razorane ceste u Sremu, pa ukopavanje. Čak u blatnjavim njivama a čas u zamrznutoj zemlji koja ni pod ašovima nije popuštala. Izvodi juriše... brani se. Pošto oslobodismo Erdeviik i Sid, Brigada se ukopa ispred Orolika, gdje je počelo naše višemesečno krvarenje. Tu se naš front zaustavi, gotovo skameni. A mi proleter i naučili na drugačiji način ratovanja — skakali smo s brda na brdo, s planine na planinu, a sad se nalaziš u rovovima, u zemlji. Vrebaš neprijatelja i on tebe. Pojaviš li se, ode zbogom. Sav taj front se sastojao od bunkera, rovova, minskih polja i bodljikavih žica i močvara, protezao se od bosutskih šuma i močvara preko snijegom pokrivenim sremskih njiva do Dunava. Lakše smo podnosili i studen no prokletu mirovanje na padinama Fruške gore, na mokroj slami, u rovovima s vodom, to vrebavanje od jutra do mraka kroz dvogled, kroz snajperski dogled i preko, nišana puškomitraljeza. Kod sela Nijemaca, trećeg januara četrdeset pete, Švabe iznenadno napadnu Dvadesetprvu srpsku diviziju koja se uz teške gubitke povuče. Naša brigada je iz marša stupila u borbu. Bilo je to vatreno krštenje naše tek prispjele popune, uglavnom iz Srbije. Dva puta je tad most na Bosutu prelazio iz ruku u ruke dok konačno nismo izbacili Švabe iz sela Nijemaca. U tome selu su živjeli doseljenici iz Njemačke, sve Švabe. Čini mi se

da nam je najteže bilo na Pleternici kod Nove Kapele. Mi se više nismo zvali brigada već puk. Još u martu, u selu Kukujevcima, reorganizirali smo se po ugledu na Crvenu armiju, u trofoataljonski puk. Sad su čete bile jake i naoružane do zuba. Kad je dvanaestog aprila čitav front poletio u opći, neodoljiv juriš, njemačka obrana je brzo popustila, tukli smo se kundacima, pesnicama, neodvidanim bombama, rvali se ... noževe rukama golim otimali. Čitave jedinice bile su krenule u posljednju odlučujuću bitku za oslobođenje zemlje ...

NEVIN 5PRLJAN

NA PRILAZIMA ILOVI

Prva proleterska brigada je oslobodila Okučane i vodila teške borbe kod sela Rajići (ispred Novske) gdje je zaustavljena 25. travnja 1945. godine snažnim otporom neprijatelja na liniji: selo Goleši—Rajičići—Gornji i Donji Rajići. Pred selom Rajići Prvi bataljon ima susret sa dijelovima »Plave divizije« i divizije »Princ Eugen«. U borbu se uključuju Drugi i Treći bataljon. Borbe su ogorčene a neprijatelj pokušava nekoliko puta protivnapadima, ali je uvijek odbijen. Ovim protivnapadima želi pošto-poto usporiti naš tempo napredovanja, čime bi osigurao dovoljno vremena za izvlačenje prema Novskoj i dalje. Tako je u noći 25/26. travnja prekinut vatreni kontakt sa jačim snagama neprijatelja. Nijemci su se ispred naših jedinica povukli na obrambenu liniju koja se proteže niz tok rijeke Ilove.

Napoložajima kod Okučana, od sela Rajića do sela Kričke, smjenjuju nas bataljoni 21. divizije. Postupno se pomičemo sjevernije, tako da zaposjedamo položaje u šumama i na proplancima kod sela Brezovac, na prilazima rijeke Ilove.

U toku tog pomjeranja 26. travnja, do Lipika i sela Brezovac kretali smo se zajedno sa komorom. Oslobođeni smo tereta jer smo teške »Maksime«, minobacače i drugu opremu ukrcah na kola, pa smo se kao i borci ostalih četa lakše kretali. Ovaj iako mali predah i rasterećenje, prije teških predstojećih borbi, dobro je prijao svim borcima, jer su na rijeci Ilovi zadržane, snažnim otporom njemačkih snaga, sve naše jedinice.

U hrastovoj šumi oko sela Brezovac, naši bataljoni u vrlo žestokim i više puta ponovljenim napadima nanosili su jake udarce po neprijateljskoj živoj sili. Protjerah smo ih iz njihovih prvih rovova. Borba se vodi na .kratkim udaljenostima od 80 do 100 metara. Jaka šuma otežava i osmatranje i gađanje streljačkim oružjem. Iza svakog debljeg hrasta borci zauzimaju i uređuju položaje. Jaka debla koliko čuvaju naše borce toliko su i dobar zaklon neprijateljskim strelcima. Iznenadjenja su česta i obostrana. Rijetki proplanci dobro su zaposjednuti i tučeni unakrsnom vatrom i našom i neprijateljskom. Naši »Maksimi« neutraliziraju i uvelike dopunjuju vatru četa pri svakoj pojavi neprijateljske pješadije. Automatičari brigade, snalažljivi i vrlo hrabri borci i ostala automatska oružja unose zabunu u neprijateljskim redovima. Suma im

nikako ne odgovara ali moraju da se bore s nama jer su naši napadi žestoki, Nijemci su čak bezobrazno uporni kao da su na svojoj zemlji i u nastojanju da nas protjeraju s izgubljenih položaja naprosto srljaju na naše cijevi. Predosjećaju svoj kraj pa čine krajnje napore. Naši bataljoni se međusobno smjenjuju, dopunjuju jedan drugoga jer je velika koncentracija jedinica na malom prostoru. Pojedine čete na vrlo malim prostorima žilavo se bore i odlučuju o sudbini cijelih položaja bataljona i više. Zauzimamo rovove i bunke podesene za kružnu obranu, okrećemo oružja prema neprijatelju i tučemo ga iz njegovih tek zarobljenih oružja. Za veliko čudo zarobljenika nema, zato je dosta poginulih neprijateljskih vojnika.

Žestoka borba traje cijeli dan 27. travnja. I nadalje slijede juriši i kontrajuriši, čas na lijevom pa zatim na desnom krilu jednog od bataljona. Suma naprosto gori od uraganske vatre. Situacija je vrlo teška. Položaji se vrlo teško drže a naređenje je da se pošto-poto drže. To znači, kao i mnogo puta, izginuti a ne dozvoliti neprijatelju da nas potisne i prodre na naše položaje 1 dalje. Svi su na položajima, u prvim redovima, od komandanta i komesara bataljona pa do bolničarki, koje imaju pune ruke posla. Ne stižu same svuda da pruže pomoć drugovima.

Komandir voda i ja molimo komesara čete koji je tu među nama da traži zaštitu — pojačanje oko mitraljeskog voda, jer sa prorijeđenim vodom (trećina ljudstva je izbačena iz stroja u ovoj ofanzivi) ne možemo efikasno izvršavati zadatak — podršku. Posebno u ovoj situaciji kada je ostalo nezaštićeno desno krilo prema rubu šume, odakle je pogodan i vrlo moguć prilaz neprijatelja. Pošto je komandant bataljona već predvidio tu mogućnost, a i inače, desno od nas i ispred postavlja se cijela Druga četa Drugog bataljona. Nedostajalo nam je i municije jer smo je mnogo trošili a teško je doturati iz komore. Ovo je prva prilika da mitraljesci misle i o mogućnosti i potrebi štednje municije. »Maksimi« tuku brzim, preciznim i dugim rafalima prostor gdje god se pojave neprijateljski streljački strojevi. Puščanom vatrom nemoguće je prekriti prostor i zadržati silovitu navalu, pogotovo ako su ciljevi nešto dalje pa se automatima ne mogu gađati. Već smo na izmaku fizičkih snaga. U toku ovog dana pet puta smo mijenjali položaje i svaki put kopali rovove i zaklone i za sebe i za mitraljeze. Nikada do danas nismo u ovolikoj mjeri koristili šančani alat u jednom danu. Mnogo znoja je proliveno, ali bi bilo i mnogo više krvi i žrtava da toga nije bilo.

Neprijatelj je odbijen i u posljednjem pokušaju — juriši pred sami smiraj dana 27. travnja 1945. godine.

Prva proleterska je zadržala položaje.

Prvi su noćni sati, imamo mah predah. Poneki borci dali su sebi oduška, puštena je i pokoja suza za poginulim drugovima, nakon teško prebrođenog dana a i zbog sreće što smo uspjeli izvršiti i ovaj zadatak. U ovoj borbi Brigada je imala 37 poginulih i 102 ranjena.

Pomoćnik na »Maksimu«, Krajišnik Biđo, tako smo ga zvali, te noći je prvi put rekao kako je mnogo umoran, a ja se sjećam da se nikada nije žalio na teškoće. Usput je, zna se, kako je on to znao da izvede, pljunuvši, žestoko psovao Hitlera i isvu njegovu bratiju. Među nama u vodu važio je kao naj-snažniji. On je kao od šale nosio i znao se i zatrčati sa postoljem »Maksima«. Sa Miloradoim, nišandžijom, dobro se slagao. Pazih su jedan drugoga kao rođena braća.

Kasno u noći, okupljeni u rovovima i bunkeru, zajedno sa borcima i starijima Druge čete dočekali smo i prvi, toga dana, obilati obrok. Mnogi borci od iscrpljenosti nisu mogli ni jesti dok se nisu malo, bar sat-dva, odmorili. U rano jutro 28. travnja, do kada su zbrinuti ranjeni drugovi a poginuli sahranjeni, smijenile su nas na ovim položajima jedinice 5. i 21. divizije. Toga dana Prva proleterska brigada je povučena u rezervu, radi odmora, ali je 28. i 29. travnja provela u pokretu i na zastancima, iza jedinica Prvog ešalona, spremna da intervenira gdje to zatreba.

30. travnja i 1. svibnja 1945. godine nalazimo se na »pravom« odmoru u selima Poljana i Uljanik, gdje smo nakon punih 18 dana ofanzive prvi put mogli da se malo raskomotimo, da bezbrižnije spavamo pune dvije noći, da provedemo dva dana bez marševa i borbi i uz dobru ishranu. Iskorišteni su dani, zapravo, za zajedničke vojničke sastanke, partijske i skojevske sastanke jer proteklih dana za to nije bilo vremena.

1. svibnja posjetio nas je i komesar Prve armije Mijalko Todorović-Plavi. To je bila prilika da se cijeli sastav upozna sa najnovijom vojno-političkom situacijom kod nas i u svijetu. Podrobnije smo doznali o borbama naše Prve armije i postignutim uspjesima, što je kod cijelog sastava naišlo na zadovoljstvo i odobravanje.

Podsjetili smo se mi stariji borci kako smo 1. svibnja 1944. godine dočekali i na koji način proslavili, u okolini Mrkonjić-Grada, o čemu smo mlađim drugovima-borcima pričali kuda smo sve prošli kroz ovu minulu godinu dana.

* * *

PAKAO NA VRBOVCU

4. svibnja 1945. godine, delšno od jedinica Prve proleterske divizije, jedinice 3. armije oslobodile su Bjelovar. Ovo je uzrokovalo da je pred Prvu proletersku brigadu, u širem rajonu Vrbovca (koji je cestovna raskrsnica i povezan željezničkom prugom sa Zagrebom) došlo do velike koncentracije neprijateljske žive sile i tehnike, jedinica svih boja i oznaka koje bježe ispred nas i ispred jedinica 3. armije, ne bi li se kako domogle Zagreba.

Naše su napadne kolone po bataljonima i četama susretale razbijene kolone neprijatelja iz svih pravaca koje su se iznenada sukobile sa našima. Zapravo, neprijateljske kolone se u općem bijegu odjednom našu između kolona naših bataljona ili iza, pa čak i iza naše komore. Tako su 5. svibnja, u jednoj od komora i brigadni sanitet, između sela Dubrave i Vrbovca, u kojoj smo imali i žrtava. U toj borbi, poshje kratkotrajne pometnje, jedinice cko komore, sve pomoćno osoblje i naoružani borci brzo se sređuju i prihvaćaju borbu. Neprijateljska kolona se dala u bijeg, jer i za njih je ovo bila neželjena situacija.

Na izmaku dana 5. svibnja stižemo nedaleko od Vrbovca, koji na brijegu dominira nad svim prilazima. Prema postupcima neprijatelja i situaciji na svim frontovima zna se da je kraj rata blizu, ali borci osjećaju da nam

Vrbovec, iako možda među posljednjim neprijateljskim utvrđenjem, neće biti nimalo lak zalogaj.

Mrak je. Izvidnice su upućene naprijed. Lijepa je ova svibanjska večer, glasno komentiraju borci, ležeći na vlažnoj travi u očekivanju naređenja za pokret ili eventualnog oglašavanja neprijateljskog šarca. U daljini se čuje i nekakva nejasna buka iz Vrbovca. Pripravnost je potpuna. Malo smo se pomakli i zauzeli povoljniji položaj na ivici nevelike šume. Ima tu i poneka rupa, ali dalje >— izgleda da je sasvim ravan teren, livade. Komandiri četa se vraćaju u svoje čete, prestrojavamo se, jer su zadaci primljeni. Teška oružja su rastovarena i svaki borac je prihvatio svoj dio tehnike. Krećemo dalje. Uzimamo potreban razmak koji dozvoljava vidljivost jer veza mora biti čvrsta i borci se došaptavaju pomažući jedan drugom. Čete se kreću prema orijentirima koji su ipak vidljivi i nailazimo na željezničku prugu, odakle ee vide i poneka svjetla na periferiji, vjerojatno slučajno ostavljena. Nedugo zatim, kroz nekoliko trenutaka, opći metež ispred nas. Naši izviđački dijelovi sukobiše se sa predstražama neprijatelja. Dok su puzali, naši izviđači, jer su na vrijeme opazili neprijateljske rovove, uslijedio je brz dogovor, napad i upad u rovove uz povike »juriš«. Uхваćeni su ili likvidirani neprijateljski vojnici iz predstraža. Od iznenađenja nisu bili spremni na bilo kakav otpor. Evo i prvih zarobljenika koje vode. U prvim kućama u koje su ubrzo uletjeli borci prednjih četa nailaze na rasporemljene friceve, ustaše i domobrane. Automati rješavaju na najbrži način svaki eventualni otpor. Mnogi tako zatečeni nisu uspjeli da dovrše za ovu noć Obećani odmor. U mnoge kuće se ulazi prethodnim ubacivanjem bombi radi bržeg savladavanja, a bombi ima u dovoljnim količinama. Ostavili su ih posvuda i mnogo neiskorištenih sami fricevi. Vrlo brzo se uzfounjuje cijeli garnizon, pun kao šipak svakojakih izroda. Procjenjuje se da ih je stvarno mnogo prema našim jako proriđenim četama koje su prve upale u taj osinjak. Neprijatelj napada iz drugog kraja mjesta. Noć je i nemoguće je komandirima i komandantima sagledati pravu situaciju i donijeti pravu odluku. Pod pritiskom, bukvalno rečeno, »talasa« vojske, naše čete nakon upada u rovove i osvajanja prvih kuća, ovako naglog i kratkog uspjeha, madađu neprijatelju pričinjene velike žrtve, povlače se na polazne položaje. Naša artiljerija i minobacači tuku po mjestu i po neprijateljskoj artiljeriji, koja je vrlo aktivna. U toku noći ukopavamo se kako bi spremno dočekali neprijatelja. Prema jačini automatskog oružja, artiljerije i minobacača, te prema izjavama zarobljenika (60) koje je zarobio u prvom naletu Drugi bataljon, jačina garnizona s pridošlim snagama broji oko 2000 vojnika. Zadatak im je da uporno brane Vrbovec, ier se cestama preko njega i dalje do Zagreba moraju povući sve razbijene jedinice zatečene ispred fronta Prve proleterske i dijela teritorija koji su oslobodile jedinice 3. armije u tom dijelu Slavonije i Moslavine. Veći deo noći protekao je u naizmjeničnim napadima pješadije i artiljerije i minobacača s obje strane. Sa položaja gdje se nalazimo čuje se kretanje neprijateljskih tenkova i motorizacije, čas jače čas slabije. Neka se čak i udaljavaju iz mjesta. Naši artiljerci proveh su noć u ukopavanju i maskiranju vatrenih položaja. Protivtenkowska oruđa i minobacači koncentrirani &U na rubu najbliže šume i uz željeznički nasip, koji predstavlja vrlo dobar zaklon za sve jedinice, nadočito od neposredne streljačke vatre. Nasip nam osigurava i dobar manevar gotovo po cijeloj širini položaja koji zauzimaju naši bataljoni. Naši ZIS-ovi tuku u pravcu prvih kuća. Svanulo je a mi smo još uvijek na

istom položaju, oko nasipa i malo naprijed u usjeku kroz koji prolazi poljski put. Pored ostalih, posebno »šarci« i onaj smješten na tornju crkve niisu nam dozvolili proviriti glavom cijelu noć. Iako prisiljena uvjetima zemljišta da puzi, da bi došla u pogodan položaj, posluga protivkolca 45 mm Drugog bataljona gura na rukama i postavlja svoj top. Gledamo u toranj i komentiramo: »Ovaj fric se uz pomoć Boga i bogomolje vinuo u visine (na toranj) a sada će opet, ne svojom voljom, poletjeti zasigurno još dalje-«, samo što će ga dočekati tvrda zemlja, čiji žitelji nisu nikada tražili da gazi po njoj u svojstvu okupatora. Uslijedio je odsječan pucanj i dio tornja je bio odvaljen. Pogodak je bio precizan i jedna prepreka manje u narednom jurišu. To kao da je bio i znak da bataljoni u samu zoru (6. V) počnu prelaziti željeznički nasip; podržani svim oružjem uspijevaju da se dočepaju ponovo prvih kuća. Svaka kuća, groblje, crkva, plotovi i zasadi vinograda pretvoreni su u utvrde. Danima je neprijatelj pripremao obranu Vilbovca. Osvojeni su mnogi rovovi i kuće, likvidirane otporne tačke neprijatelja. Obostrani juriši i kontrajuriši. Također i na lijevom krilu, gdje napada Trinaesta proleterska brigada, pošto je teren čist, vidimo kako se naizmjenično osvajaju pojedine tačke. Cijelo jutro borba traje nesmanjenom žestinom. Imamo dosta ranjenih i poginulih. Teško je pružanje pomoći onima koji su na čistini. Juriša se, da bi se izvuklo ranjene drugove spod ubitačne streljačke vatre neprijatelja.

Jakim protivnapadom i velikom masom vojnika neprijatelj uspijeva da potisne iz osvojenih rovova i prednjih kuća borce Trinaeste proleterske i čete Drugog bataljona i Treću četvu Prvog bataljona. Situacija je jako kritična jer se jedinice povlače pod teškim uvjetima — preko čistog i ravnog zemljišta do željezničkog nasipa. U tom momentu uspjele su se održati na osvojenim položajima Prva i Druga četa Prvog bataljona i Drugi vod Mitraljeske čete Drugog bataljona. Pošto su imali dobro odabrane položaje i mitraljezi bili ukopani na ivicama dubljeg usjeka, čime su bili dosta zaštićeni, mogli su da pruže jaku i efikasnu zaštitu jedinicama u povlačenju i podršku Prvoj i Drugoj četi Prvog bataljona.

Ove dvije čete Prvog bataljona zaustavile su i ograničile silovit nalet i juriš neprijatelja. Borci su za obranu u osvojenim rovovima, predvođeni svojim komandantom i komandirima, bili pripravnici i na najgore. Samo visoki moral i dobro odabrani položaj osiguravali su jak i odlučan otpor ovih četa.

Nijemci su sigurno povjerovali da je samo manja jedinica još u njihovim rovovima pa su nasrtali bez reida i ponavljali juriš za jurišem ne obazirući se na svoje gubitke. Sva naša prateća oružja učinila su sve da bi se neprijatelja spriječilo, tukla su po dubini sela i njihova mjesta koncentracije. Čete su u svojim naporima potrajale jer im je i municija bila na izmaku. Uz jaku podršku artiljerije i direktne, jake i precizne vatre svih teških mitraljeza »Maksima« Prvog i Drugog bataljona sa nasipa po neprijateljskoj živoj sihi oslabljen je pritisak na Prvu i Drugu četvu Prvog bataljona. Uspjelo je, uz mnogo napora, doturiti i municiju i tako čete uspjele odoljeti napadima Švaba i ustaša. Komandant Drugog bataljona zadovoljan dejstvom »Maksima« prilazi mitraljescima i čestita im na dobrom i savjesno obavljenom borbenom zadatku, jer su po tko zna koji put otpjevah fricevima posljednju melodiju.

Bataljoni, već sređeni, u popodnevnim satima uz jaka i neposredna dejstva najisturenijih Prve i Druge čete Prvog bataljona, počeli su ponovnim napadom na sada gotovo demoraliziranog neprijatelja. Uz ovako teške borbe

produžio je svojti agoniju i ponekim od svojih jedinica osigurao bijeg, ali samo iz Vrbovca.

Stari su, u protekloj noći napušteni položaji ponovo zaposjednuti, samo ovoga puta još puniji poginulih njemačkih vojnika i ustaša.

Iscrpljeni neprijatelj nije mogao da izdrži naš koncentričan napad. Naši hrabri automatičari punom silinom šire uspjeh u napadu bataljona. Pravi su majstori za borbe u naseljenom mjeistu. Ovo je druga noć borbi u Vrbovcu a osvaja se kuća po kuća, neke i po drugi put u toku ove borbe. Svako dvorište i grm moraju biti pretresem. Nalazimo mnogo sakrivenih ustaša i domobrana. Vide i oni, konačno, da dalje nemaju kuda s Nijemcima. Iznevjerila su ih njihova nadanja. Ustaše se malo predaju, radije ginu, jer ih je strah da dođu pred narodni sud. Ni mi im, baš, ne praštamo, jer smo se dugo sa tom ogrezloj u krvi bandom gonili, po Bosni, Dalmaciji i eto na kraju po Sremu, pa Slavonijom do pred Zagreb.

U jutarnjim satima 7. svibnja 1945. godine Vrbovec je oslobođen. Izvojevali smo još jednu pobjedu i dali za nju mnogo naših boraca — dragih drugova.

Zagospodarili smo raskrsnicom, uništili mnogo neprijateljskih vojnika. Plijen je bio ogroman u raznoj tehnici. Mnogo je oštećenog materijala dejstvom naše artiljerije. Jedini »slobodni put« za odstupanje neprijatelju ostao je onaj prema Sv. Ivanu Zelini, koji je na našem pravcu nastupanja.

Bez zastajanja, brigada nastavlja gonjenje. Naš Treći bataljon izbija na čelo i u stopu za neprijateljem, ne dajući mu vremena za predah, gotovo istovremeno s njegovom zaštitnicom, sa vrlo kratkim zaustavljanjem kod sela Gaj i Krkač (u kojima su uništeni ostaci neprijatelja), stiže pred selo Rakovec u toku prijepodneva 7. svibnja. Prva četa Trećeg bataljona bočno nadirujući uspijeva da se neprimjećena dokopa šume i da se prebaci neprijatelju iza leđa. Znak za napad i sa tri strane čete jurišaju i nadiru prema selu. Pristižu i Prvi i DrUgi bataljon i potpomažu Treći bataljon, preuzimaju njegove tek, zbog juriša ostavljene položaje, radi eventualnog prihvata, na rubu visoke šume. Nijemci su se našli opkoljeni. Nemaju nikakve mogućnosti da odstupe. Naši borci u borbi poneseni žarom osvete, zbog žrtava na Vrbovcu, čine prava čuda. Upadom u rovove nastaje borba za goli život, rvanje i gušanje, a bajoneti i kundaci u bliskoj borbi su posljednje sredstvo, jer za bombu nema više vremena. Opaženo je kako njemački vojnici pa i ustaše raznose sami sebe podmetanjem bombi. Vrlo malo se odstupaju s jedne i sa druge strane. U tako teškim okršajima prolazi cijeli dan. Ponavljaju se napadi na ostala uporišta. Čete uspijevaju doći do groblja i crkve. Samo još te dvije otporne tačke predstavljaju najjače utvrđeni položaj. Zbog blizine međusobnih položaja naša artiljerija i minobacači ne mogu pružati podršku. Za uništavanje najbližih neprijateljskih gnijezda naši protivtenkovski topovi 45 mm ZIS-ovci i sami bombaši preuzimaju zadatke na sebe. Kasna je noć, nebom paraju i osvjetljavaju rakete i obilježavajuća zrna neprijateljskih »šaraca«, čime nam pokazuju gdje se još nalaze, iako im to nije namjera. Još jedan napad pred svanuće, 8. svibnja, i glavni otpor neprijatelja je slomljen. U većoj gostionici, koja je pretvorena u bolnicu sklonjeni su neprijateljski ranjenici. Nisu ih više imali ni kuda ni kada evakuirati. Poneki su ranjenici čak i sretni, jer nema više neizvjesnosti. Kasnije će im naše sanitetije pružiti i medicinsku pomoć.

Svuda naokolo, posebno na putu, gomile municije, konja, kamiona, mnoštvo leševa. Rakovec je konačno oslobođen ujutro 8. svibnja 1945. godine. Malo je neprijateljskih vojnika uspjelo pobjeći iz ovog željeznog zagrljaja proletera.

Prva proleTERSka brigada je, u cjelini, i ovaj zadatak uz velike žrtve okončala. U toku ovih trodnevnih borbi za Vrbovec i Rakovec na bojnopolju neprijatelj je imao: — 1136 poginulih i 552 zarobljena vojnika i oficira, a naši: — 158 poginulih i 359 ranjenih.

Ovo je bila, računajući na kratkoću trajanja i na broj pretrpljenih žrtava, jedna od najtežih i najkrvavijih borbi Prve proleTERSke brigade od njenog osnivanja. Ovdje je bio pravi pakao.

Neprijatelj je ostavio bogat plijen: — 50 kamiona, 2 limuzine, 25 motocikla, 20 bicikla, 22 topa raznih kalibara, 10 bacača, 42 mitraljeza »šarac«, 49 automata, 2 radio-stanice, 100 konja, 30 kola i mnogo drugog ratnog materijala.

Dok je dio jedinica produžio odmah prema zapadu u pravcu rijeke Lonje, ostale (veći dio) jedinice su, radi sređivanja i nužnog odmora, preostali dio dana i dio noći 8/9. svibnja zastale i provele u rajonu sela Rakovec—Sulinec.

9. svibnja u svitanje bataljoni nastavljaju pokret pravcem Sv. Ivan Zelina, do kojega treba preći oko 5 kilometara. Približavamo se cesti Zagreb—Varaždin pa očekujemo susret s neprijateljem svakog trena. Glavnina dolazi do korita rijeke Lonje, na čijoj su obali u toku noći bili naši prednji dijelovi i imali samo manji vatreni dodir s neprijateljem. Pješadijske čete prelaze rijeku, dok mitraljeske čete i druga prateća oružja sa već zauzetih vatrenih položaja čekaju kako bi podržale čete u napadu. Na mjestima našeg prelaza rijeka nije duboka pa jedinice bez poteškoća prelaze. Neprijatelj se nije još oglasio. Zauzimaju se pogodni položaji na drugoj strani rijeke a čete se približavaju mjestu Sv. Ivan Zelina. Već su i prateća oružja a za njima i cijela komora krenuh prema mjestu. Nekako, kada su već sve jedinice prešle rijeku Lonju i bili na prilazima Zelini, sa zakašnjenjem su se oglasila dva šarca izvan i sjeverno, duž ceste prema Varaždinu. Čete, usmjerene u tom pravcu, prestrojavaju se i ubrzo, (bez velikog napora zauzimaju kote odakle su se oglasili, koju minutu ranije, šarci. U Zelinu su pristigli gotovo svi dijelovi Drugog bataljona i neki dijelovi Brigadne komore. Mitraljeska četa i protivtenkovska oružja zaposjedaju pogodne položaje za obranu od eventualnog neprijateljskog napada iz pravca Varaždina.

Oko 7 sati ujutro stiže naređenje da dođu komandiri i komesari četa, odmah u Stab bataljona. Očekujemo nove zadatke i eventualne promjene pravca u daljnim akcijama. Kroz nekoliko trenutaka, nedaleko od naših položaja u pravcu kuća gdje se smjestio Stab Drugog bataljona, nastala je prava uraganska vatra iz, valjda, svog automatskog oružja, koja traje. Usmjeravamo u tom pravcu naša oružja, vjerujući da je neki iznenadni prepad neprijatelja koji se pritajio i odjednom napao Stab bataljona. Ali ne, nije. Ubrzo, iz glasova i povika razaznajemo riječi »rat je gotov« i »pobjeda« i »odvriskivanje. Ježimo se od uzbuđenja. Pitamo se, je li moguće da smo i to dočekali!? Stižu komandir i komesar i potvrđuju nam tu radosnu vijest.

Istovremeno saznajemo da se jedinice naše Druge armije već nalaze u predgrađima Zagreba, od sinoć.

Uzbuđenju i sreći nema kraja. Svi borci kao po komandi otvaraju paljbu iz pušaka i automata i daju sebi oduška. Ni mitraljesci ne žele zaostati za ostalima ni ovom prilikom, postavljaju redenike u svoje poslušne »Maksime« i ispaljuju duge, duge rafale u čast pobjede, naše POBJEDE. I suze radosnice teku i teku. Suze za pobjedu i za izgubljenim drugovima koji su još juče, u posljednjim i vrlo teškim jurišima kod Vrbovca i Rakovca pali za ovu — davno očekivanu slobodu našeg naroda.

Eto, tako su borci Prve proleterske brigade završili svoj slavan četverogodišnji borbeni i ratni put. Posljednje ratne rafale ispalili smo u čast slobodi kod Sv. Ivana Zeline, na prilazima Zagrebu 9. travnja 1945. godine.

Još prije podne cijela Brigada se prikupila i iz Zeline u marševskoj koloni krenula prema Zagrebu. U poslijepodnevним satima prolazimo uz Maksimir, pa Vlaškom ulicom.

Naviru mi sjećanja kako sam kao 14-godišnjak 10. travnja 1941. godine, zajedno sa rijetkim, iznenađenim i zastrašenim građanima Zagreba, bio svjedokom ulaska njemačke vojske baš ovuda — Vlaškom ulicom. A sada, kakva je sad situacija? Sav narod Zagreba je na ulicama. Svi su u nekom naročitom raspoloženju, ori se pjesma, zastave lepršaju. Teku ljudima suze od radosti i na svakom se vidi sreća i zadovoljstvo, i kod mladih i kod starijih. Sreća je tu, jer i sloboda je tu. Došla je. Dugo je narod i proleterski Zagreb čekao.

Nastavljamo prema centru, Jurišićevom, glavnim trgom, Ilicom i dalje do Černomerca i uvijek ista shka. Građani trče u susret, grle nas i stalno kliču Titu, slobodi, Jugoslavenskoj armiji i saveznicima. Pozdravljaju oslobodioce, borce, borce proleterskih i drugih udarnih divizija, jer Zagreb im je psloboden.

Prva proleterska brigada je poshje 12-dnevnog onora iz Zagreba prebačena preko Ljubljane u selo Općine kod Trsta, što predstavlja najdalju tačku njenog kretanja — borbenog puta od dana formiranja 21. prosinca 1941. godine u Rudom.

Borci Prve proleterske brigade od prvog dana, od formiranja u Rudom, pa do posljednjeg ratnog zadatka pravom proleterskom sviješću i sohdarnošću prenosili su u borbama, na maršu i na odmoru ideju bratstva i jedinstva, podnosili svu težinu rata i istim elanom i požrtvovnošću izvršavah svoje zadatke bilo u kojem dijelu naše zemlje.

Pripadnici svakog bataljona, bez izuzetka, s ponosom su isticali pripadnost svojim četama, bataljonima i, kao vrhunac svega — Brigadi. Imali smo i imat će čime da se ponose, da se sjećaju na zajedničke borbe, patnje, drugovanja, pobjede i žrtve — svojih poginulih drugova i drugarica. Uvijek i na svakom mjestu rado bi isticah: »Ja sam iz Prvog, Drugog crnogorskog«, »Ja sam iz Trećeg kragujevačkog, Četvrtog kraljevačkog, Petog šumadijskog, Šestog beogradskog bataljona«, itd. Samo pominjanje jedinice, koje iz kojeg bataljona, bilo je dovoljno da se otvore srca proletera i da se nađe zajednički jezik, da se jednako bori, juriša i gine. Jedni drugima u susretima, u mimoilaženju, u borbi, u zajedničkim jurišima govorili bi: »bravo Crnogorci-«, »bravo Kragujevčani«, itd. i »zdravo, ROĐENI«.

Takvi su bih borci Prve proleterske NOU brigade.

VITOMIR PIRAK

SJECANJE NA PROLETERKE

U Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije bilo je više od sto hiljada žena. Oko 25.000 je hrabro poginulo u jurišima na bojnopolju. Od oko 40.000 žena, koliko ih je ranjeno u NOB i revoluciji, više od 3.000 su teški ratni invalidi. Za narodne heroje proglašena je 91 žena, a njih 3.344 dobilo je »Partizansku spomenicu 1941«. Više od 2.000 žena postale su oficiri Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Naša narodnooslobodilačka borba i revolucija su jedinstven primjer po masovnosti sudjelovanja žena u jednom oslobodilačkom ratu.

Zene su bile: delegati, komesari, komandiri i komandanti, referenti saniteta, bolničarke, borci, puškomitralješci i bombaši, partijski i skojevski rukovodioci i odbornici narodnooslobodilačkih odbora. Od oko 1,700.000 Jugoslavena, koliko ih je poginulo i stradalo od fašističkog terora, oko 620.000 su žene, a samo u logorima ih je ubijeno više od 282.000.

U našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima nije bilo čete ni bataljona, odreda ni brigade u kojima žene-borci nisu bile prisutne. Čitava plejada tih divnih likova, žena boraca opjevana je u toj borbi kao primjer junaštva.

U borbenom stroju Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade, prve operativne jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, na dan njenog formiranja u Rudom 21. prosinca 1941. godine našle su se radnice i seljanke, učenice i studentkinje, učiteljice i profesorice, medicinske sestre i liječnice, djevojke i udate žene, koje su napustile svoje domove i pošle u borbu za slobodu.

U Rudom su došli sa četama, bataljonima i odredima, s partizanskim jedinicama koje su vodile borbu u Srbiji i Crnoj Gori. Sudjelovale su u ustanicičkim jurišima i iskusile silovite udare prve neprijateljske ofanzive krajem rujna 1941. godine. Branile su slobodni teritorij Srbije, Sandžaka, Užičku republiku i novostvorenu vlast.

Toga prosinačkog dana 1941. godine, u šest bataljona — Prvom i Drugom crnogorskom, Kragujevačkom, Kraljevačkom, Sumadijskom i Beogradskom — koji su sačinjavali Prvu proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu bile su 72 drugarice. Od 1.199 boraca, koliko ih je tada bilo u stroju, šest posto su bile žene. Bile su vrlo mlade, u prosjeku mlađe od svojih drugova s kojima su stajale u stroju. Među drugaricama bilo je 15 članova Partije i 26 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Od njih 72, koje su 1941. godine stupile u Brigadu, u borbama i jurišima poginulo je 28 drugarica.

Iako su u stroju u Rudom bili prekaljeni članovi Partije i Skoja, stari revolucionari i robijaši, žene su od prvih dana bile na rukovodećim položajima; u Rudom na rukovodećim položajima bilo je 66 žena, a samo 6 drugarica nije dobilo rukovodeće dužnosti. Sve one, bez obzira na rukovodeće dužnosti, bile su borci u prvim borbenim hnijama u svakoj bici protiv neprijatelja.

Svaka nova popuna Brigade imala je sve više drugarica. Masovnija popuna sa drugaricama formiranja Brigade i prvih objeda bila je u ožujku 1942. godine iz Foče i okoline, a zatim u svibnju 1942. godine iz omladinskih bataljona Crne Gore.

Od oko 600 boraca Dalmatinaca koji su u kolovozu, rujnu i listopadu 1942. godine popunili redove Prve proleterske brigade bilo je 60 žena, a isto toliko i iz Bosanske krajine. Veća popuna Dalmatinki došla je u brigadu u toku IV i V ofanzive, u veljači i lipnju 1943. godine iz jedinica Devete dalmatinske divizije i Treće dalmatinske brigade (47 po rasformiranju), te u rujnu i listopadu 1943. godine na području Dalmacije i Bosne više od 35 drugarica. U sastavu Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade bile su 142 žene, od kojih je poginulo 59 na raznim bojištima širom Jugoslavije.

Poshje prodora Prve proleterske brigade u Srbiju u drugoj polovici 1944. godine, a posebno poslije oslobođenja Bajine Bašte, Valjeva, Uba i Beograda, u redove Brigade je stupio veći broj drugarica.

Sretali smo ih na začelju kolone i u prvim borbenim linijama. U jurišima su bile među prvima. Nisu zaostajale za svojim drugovima, bih su vjerni saputnici bombaša i mitraljezaca, a počesto su se sretale na mrtvoj straži, u patroli, u izviđanju ih zaštitnici. Kao borci i bolničarke, češće su od svojih drugova bile izložene ratnim opasnostima. Jurišale su s puškom ih s bombom i pištoljem u jednoj ruci a sa zavojem u drugoj da bi previle i iznijeli ranjenike sa bojišta.

Onda kada je bilo najteže ranjenim i bolesnim proleterima, oni su pozivah svoje drugarice u pomoć. Bezbroj je primjera da su drugarice iz Prve proleterske ostajale na bojištu pogošene neprijateljskim rafalima pored ranjenih drugova. Ni onda kada im je bilo jasno da ne mogu izvući ranjenika, nisu se povlačile već su pored njih junački umirale. Stoga nije nimalo slučajno o njima u proleterskoj koloni ispjevana pjesma koja je tokom cijelog rata pjevana:

*. .. Drugarice, rana mi je jaka
ja ne mogu više ni koraka.
Drugarice, ukloni me s puta,
ja sam ranjen, rana mi je ljuta . . .*

Drugarice su svoje ranjene drugove sklanjale ispred neprijateljskog stroja i cijepale svoje partizanske košulje, kada je nedostajalo zavoja, da im previju rane.

U mnogim krajevima naše zemlje, i tamo gdje su i u normalnim predratnim prilikama muškarcima teško otvarana vrata, dopirale su i prodirale žene-borci Prve proleterske. Pred njima isu se otvarala vrata domova. One su svojim primjerom, svojom riječju i ponašanjem ostavljale najjači utisak na stanovništvo. Vrlo česti su primjeri da su proleterke pomagale u formiranju narodne vlasti i organizaciji antifašističkog fronta žena, organizirale tečajeve za opismnjavanje, bolničke tečajeve na terenu, angažirale se i na mnogim drugim zadacima u organiziranju omladine u selima i gradovima. Veliki je njihov doprinos na širenju bratstva i jedinstva i na okupljanju naroda i omladine za borbu.

Žene su bile uvijek spremne, kao iskusne bolničarke, da se odreknu odmora i da mnoge noći probdiju pružajući pomoć djeci i stanovnicima na terenu. Imale su uvijek posla i na maršu i na odmoru, u partizanskim bolnicama i na logorovanju, za vrijeme mitinga ili konferencije. Izgarale su na dužnostima koje su tražile krajnje požrtvovanje. Imale su izvanredno otpor-

ne nerve, čvrstu polju za rad. Takvo njihovo ponašanje i toliko angažiranje poticalo je žene i omladinke da masovnije stupaju u redove Prve proleterske NOU brigade i u sve druge jedinice narodnooslobodilačke vojske. Svojim visokim moralom, moralom žene-ratnika osvajale su ljude, tako da su mnogi roditelji koji su bili pod utjecajem starih patrijahalnih običaja ili neprijateljske propagande brzo uvidjeli zablude i svoje kćeri slali u Narodnooslobodilačku vojsku.

Uvijek, pa i u najtežim situacijama za vrijeme borbi i napornih marševa, čula se njihova pjesma koja je podizala moral boraca i osvježavala ih za teže napore. Aktivne u organiziranju kulturno-zabavnih priredbi, umještne da okupe omladinu i narod s terena, da život boraca i stanovništva u tim teškim danima učine što veselijim i sadržajnijim. U predahu borbe i na maršu pripremale su recitatorske, pjevačke, glumačke uloge u partizanskim skečevima.

Kada nisu bile u borbi, na straži, u patroli, na predstraži ili u izvidnici, onda su iz svojih torbica i iza revera partizanskih bluza vadile konac i iglu da okrpe rublje i odijela svojih drugova. Brinule su se da i u nemogućim uvjetima održavaju higijenu. Prale su i pripremale zavoje za slijedeće okršaje. Njegovale su tifusare, ne razmišljajući o svojoj sudbini.

Tegobe partizanskog ratovanja teško su ih pogađale ali su ih one stoječki podnosile, bez roptanja, ne posustajući, ne kloneći duhom. U Prvoj proleterskoj NOU brigadi, i u drugim proleterskim jedinicama, kalio se i stvarao kadar naše revolucije. Među stotinama boraca proletera koji su po zadatku Partije odlazili na rukovodeća mjesta u druge jedinice i na teren bilo je više od 300 žena-boraca iz Prve proleterske NOU brigade među kojima i veći broj Dalmatinki. U drugim jedinicama prenosile su proleterska iskustva, bile rukovodioci saniteta i skojevski rukovodioci, politički delegati i komesari. Na terenu su bile rukovodioci Skoja i Partije, rukovodioci Antifašističkog fronta žena, rukovodioci u narodnoj vlasti. Mnoge drugarice Prve proleterske NOU brigade bile su na kongresima, konferencijama Antifašističkog fronta žena gdje su birane u najodgovornija tijela.

U borbenom stroju Prve proleterske brigade bilo je više od 700 drugarica za vrijeme rata, od toga 142 Dalmatinke.

Dolazak Dalmatinki u Prvu proletersku bio je osvježenje za brigadu. One su svojom veselošću, temperamentom, pjesmom u borbi, maršu i odmoru bodrile i osvježavale borce.

U isjećanju proletera ostali su urezani likovi drugarica koje su svojom hrabrošću, samoprijegom umirale nad svojim ranjenim drugovima. Sjećam se drugarica koje su svojim radom, požrtvovanjem, ponašanjem, upornošću doprinijele da sanitetska služba bude uzorna.

Sve su one ispunjavale svoje zadatke, bile su u borbi ravne drugovima, a često puta i hrabrije i izdržljivije od njih, pa zato smatram da je potrebno istaći imena nekih drugarica koje su služile za primjer:

Vukosava Perović i Mila Aleksić, borci od 1941. godine, prva iz Danilovgrada, a druga iz Užica, rukovodioci Brigadnog saniteta, braneći bolnicu od iznenadnog napada njemačkih i ustaških motoriziranih snaga, junački su poginule 23. rujna 1943. u Cisti Velikoj u Dalmaciji.

Marija Boban iz Solina, borac 1942. za koju su drugovi govorili: »Njena ljubav i ljudska toplina bolje su zacjeljivali rane i ublažavah bolove od svih medikamentata«. Poginula je izvlačeći ranjenike 10. lipnja 1943. na Borovnu.

Radmila Cuk i Tonka Čvrljak, borci od 1942. godine, jedna iz Muća, druga iz Konjevrata, junački su poginule kod Ciste Velike, u Dalmaciji, prva bacajući bombe na tenkove, a druga spasavajući svog ranjenog suborca.

Zorka Lalica-Plenča, koja je sa svojim mužem Nikolom došla u Prvu Proletersku 1942, isticala se hrabrošću i veselošću. Hrabro je poginula pri forsiranju Drine 9. travnja 1943. pomažući svom ranjenom suborcu pod talijanskim rafalima.

Olga Bešić, seljanka iz Pipera, borac od 1941. godine, u borbi na Sitnici 20. studenog 1942. pokazala je izvanrednu hrabrost. Bila je teško ranjena i u takvom stanju previla devet ranjenih drugova pa tek onda svoje rane. Njen podvig zabilježila je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« Nekoliko dana kasnije podlegla je ranama u Mrkonjić-Gradu.

Nada Srzić iz Makarske za koju se govorilo: »Ona je primjer neumornog, nesebičnog, hrabrog i odvažnog proletera, koji bodri i ulijeva optimizam borcima«. Poginula je herojski u gudurama Durmitora u lipnju 1943. godine.

Neda Krilić iz Bačine, s obje amputirane noge 1944. kod Rostovih koliba, gledajući svog brata Petra rekla je: »Brate, nemoj biti zabrinut za mene, ja sam malo ranjena i eto mene brzo u bataljon«. Izdahnula je poshje nekoliko sati.

Vojislava Markotić od Vrgorca, politički delegat voda, svojim držanjem i hrabrošću je zadivila proletere i bila uvijek u prvim borbenim linijama. Poginula je 10. lipnja 1943. kod Balinovca od rafala neprijateljske avijacije.

Maša Škegro iz Desni — Metković, hrabra i neumorna proleterka jurišajući sa svojim bataljonom na Beograd, poginula 18. listopada 1944. kod sela Sasinaca od njemačkog metka i njenom je krvlju natopljena zastava Šestog beogradskog bataljona kroz koju je prošao metak i usmrtio Mašu (takva se krvava i pocijepana čuva u Muzeju revolucije u Beogradu).

Marija Sladić iz okolice Šibenika, uporno je odbijala da bude bolničarka, htjela je biti borac-puškmitraljezac, bila je pohvaljivana od Štaba Prve proleterske divizije za izuzetno držanje i hrabrost.

Vesela Rak iz okolice Šibenika, jedna izvanredna i plemenita drugarica koja je cjelokupnim svojim bićem služila za primjer, da bi spasila ranjenog druga u vrlo teškoj situaciji 7. srpnja 1943. kod Capardi, bila je zarobljena i odvedena u njemački logor gdje je podvrgnuta barbarskom mučenju, ne odavši ništa i prkoseći neprijatelju, podlegla je mučenju 1944. godine.

Marija Ružić iz Dubrave — Šibenik, neumorna i ozbiljna, uvijek u pokretu, vrlo hrabra proleterka, spašavajući ranjenog druga i sama gine nad njim od njemačkog rafala-granate 16. svibnja 1943. kod Breze blizu Bijelog Polja, prvog dana pete neprijateljske ofanzive.

Dvije sestre Slovenke, Janja i Sonja Jasko-Crnko, borci od 1941. iz Ruda i 1943. godine krenule su po zadatku Partije u svoju rodnu Sloveniju. Na putu su se sukobile sa nadmoćnim neprijateljem i u neravnopravnoj borbi jedna gine na Jelen gori, a Sonja je mučena, nije odala ništa i bila je streljana od Nijemaca.

Jakica Efendić iz Sinja i Anka Stanić-Šubašić, svojim su držanjem i hrabrošću prednjačile u brigadi i bile prve među ženama koje su primile orden za hrabrost 1944. godine.

Milka Šupe iz Šibenika je 1942. zaključala svoj dom i sa suprugom Antom, kćerkom Maricom, sinovima Marinkom i malim Milom koji je imao 11 godina krenula u Bosnu i došla u Prvu proletersku brigadu i hrabro je izdržala

sve nedaće IV i V neprijateljske ofanzive. Hrabro je podnijela pogibiju svoje neustrašive kćerke na Balinovcu, sina Marinka na Jahorini i suprug Ante u Cisti Velikoj, u Dalmaciji.

A šta da se kaže o junakinjama: Zori Zderić, Tomici Miošić, Mariji Kostanić, Slavki Jurčević, Janji Rak, Stani Rak i drugima koje su svojim požrtvovanjem i hrabrošću, spašavajući svoje ranjene drugove, hrabro poginule.

Kao nekad, tako i sada ispred nas prolaze likovi ovih drugarica koje su tek stasale da budu djevojke. Svaka je sobom nosila neku tajnu, neku brigu i neku radost; nisu se slučajno našle u koloni brigade. Došle su dobrovoljno. Ostavile su ognjište, udoban ili vlažan stan, oca, majku, sestru, brata i mladića. Ranije su osjetile potrebu i žar borbe za slobodu. Da ne bi veo zaborava prekrilo uspomenu na ove divne drugarice-djevojke-proleterke, osjećam da moram obnoviti i opisati njihove životne povijesti.

TOMISLAV JELIC

TAKVI SU BILI PROLETERI

Nepobitna je činjenica da su sve naše jedinice NOV i PO Jugoslavije, neovisno o njihovoj veličini, sastavu ili nazivu, svaka na svoj način dale ogroman doprinos pobjedi revolucije, ispoljavajući izvanrednu hrabrost, junaštvo i druge vrline svojstvene Titovim partizanima. Ali proleter, proleterke jedinice i brigade to su ispoljavale na jedan poseban njima svojstven način, bilo da se radi o hrabrosti, junaštvu i heroizmu brigada kao cjelina, dijelova ili pojedinaca, o humanosti, dostojanstvu i borbenoj solidarnosti, o bratstvu i jedinstvu kao najvećoj tekovini naše revolucije, te o ostalim vrlinama kojima su bile zadojene ove jedinice. U sklopu tih jedinica — brigada — Prva proleterka NOU brigada zauzima sigurno prvo mjesto, ne samo kao prvenac po vremenu formiranja, već i po njezinoj ulozi u oružanoj revoluciji.

Ovo je brigada nezapamćenog junaštva i heroizma, nesebičnosti, humanosti, borbene solidarnosti, dostojanstva. Ovo je brigada istinskog bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti. U njezinim redovima su se zajednički borili: Srbi, Crnogorci, Bosanci, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Muslimani, Albanci, Talijani, Jevreji, Rusi, Nijemci, Mađari, Bugari, Rumunji, Romi, Česi i drugi. Ovo je brigada koju su sve druge jedinice poštovale i priželjkivale je u borbenim akcijama u svom susjedstvu. Ovo je brigada koja se može posebno ponositi svojim odnosom prema narodu po mjestima, selima i gradovima kuda je prolazala na svom borbenom putu od Rudog 21. prosinca 1941. do kraja rata svibnja 1945. Ona je na tom pobjedonosnom putu stekla veliku popularnost naroda, pa nije ni čudo što su stanovnici tih mjesta željeli da se ona koliko je moguće duže nalazi u njihovom mjestu i okolini. Ovo je brigada velikih odricanja, posebno u ishrani. Ona nikada nije za račun svog punog kazana učinila neku nepromišljenu, drsku gestu, čime je stekla ne-

ograničene simpatije i ljubav, tako da je narod na takav gest — odgovarao svojim gestom — dijeleći s njezinim borcima i posljednji zalogaj, posljednji krompir, posljednji kilogram brašna. Ovo je brigada pjesme, zabave, viceva, kola, humora, stalnog političkog rada. Ona je bila naoružani politički odred CK KPJ. Ona je bila ne samo borbena, već i kadrovska brigada CK i VŠ — koja je tokom rata dala oko 3000 raznih vojnih i političkih rukovodilaca za druge jedinice NOV širom Jugoslavije. Ovo je brigada koja je tokom rata nanijela neprijatelju takve gubitke koji dostižu broju od nekoliko divizijskih brojnih stanja, što znači da je izbacila iz stroja oko osam puta više neprijateljskih vojnika nego što je ona imala gubitaka (7500—8000 boraca i starješina, računajući nestale i ranjene).

»Vaša brigada je od prvog dana bila udarna pesnica Partije i Vrhovnog štaba. Slali smo je onamo gdje je bilo najpotrebnije. Sve zadatke je s uspjehom završavala. Mnogo smo dobrih drugova izgubili. Vi ste brigada Partije. Vi ste ne samo čvrsta borbena, već i kadrovska brigada, koja kali i odgoja kadrove i šalje ih u druge jedinice naše NOV. Biti borac I proleterske ponos je i čast svakog njezinog pripadnika. Neizmjereno dug, trnovit, krvav, ali slavan put ima I proleterska. Mrtva tijela boraca Brigade pokrila su mnoga bojišta u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji, Srbiji, Hrvatskoj, ali iz njihove krvi niče istinsko bratstvo i jedinstvo, niče novi život jedne srećne nove Jugoslavije. Mjesta mnogih palih sinova Sumadije i Crne Gore popunili su sinovi junačke Bosne, Dalmacije i Like. Danas I proleterska predstavlja simbol bratstva i jedinstva u borbi za oslobođenje naše zemlje i stvaranje naše slavne Narodnooslobodilačke vojske. Vaša su djela besmrtna, kao što je besmrtna i ova veličanstvena borba svih naših naroda i narodnosti«.

Ovo su, pored ostalog, riječi druga TITA upućene borcima i starješinama Prve proleterske NOU brigade za vrijeme rata.

Prva proleterska NOU brigada kao i sve druge naše jedinice bila je sastavljena od radnika, seljaka i napredne inteligencije, oko 70% njezinog sastava bilo je iz redova siromašnog seljaštva, oko 80% boračkog i starješinskog sastava nije bilo starije od 25 godina, veliki broj boraca nije ranije služio vojsku, a bilo je i polupismenih koji su isto kao i svi ostali sudjelovali u stvaranju te legendarne brigade. Brigada je bila pravi valjak — • »lava« za neprijatelja. U njezinim naletima i jurišima padalo je i rušilo se i ono što je na prvi pogled smatrano neosvojivim. Bila je uistinu strah i trepet za neprijatelja, te nije ni čudo da je neprijatelj protiv nje često poduzimao posebne akcije, angažirajući najbolje jedinice. Jednom riječju, ovo je brigada gdje od borca do komandanta nitko nije želio da bude zadnji u borbenom poretku. U napadu ili u povlačenju, kada je to bilo nužno, milina je gledati njezin borbeni poredak. To je ličilo na olujni val. Poslije prve zapovijesti tokom borbe starješina nije ni bio potreban, svaki je borac težio da što uspješnije izvrši svoj dio zadatka.

Dalmacija se može ponositi što je dala tohki broj boraca — drugova i drugarica u proleterske i udarne brigade, a samo u Prvoj proleterskoj NOU brigadi bilo je tokom rata više od 1400 Dalmatinaca i Dalmatinki. Od kraja listopada 1942. do rujna 1944. u ovoj brigadi bilo je neprekidno oko 40% Dalmatinaca ne računajući talijanski bataljon »Garibaldi« koji je ušao u sastav brigade poslije kapitulacije Italije listopada 1943. To je činjenica koja se nesmije zaboraviti.

JOSIP SKARICIC

BARBA DUJE KONJOVODAC

Jedna mala anonsa na zadnjoj stranici lista »Slobodna Dalmacija« od 1. aprila 1975. godine donijela je kratko sročenu informaciju: »Poslije teške i dugotrajne bolesti u 71. godini života preminuo je naš Duje Sušić...« Slijede iskazi pijeteta ožalošćenih. Eto, tako smo saznah da je zauvijek prestalo kucati jedno plemenito i očinski toplo srce našeg voljenog i dragog druga, bolje poznatog u Prvoj proleterskoj brigadi kao — barba Duje konjovodac.

Barba Duje je imao izuzetno tešku životnu dramu. Prije odlaska u NOB bio je obalni radnik, što je ostao i poshje rata, nakon demobilizacije. Umirujući je s minimalnim penzijskim iznosom, jer su u ono vrijeme plaće obalnih radnika bile veoma niske. Iako već star, iznemogao i bolestan, bio je prisiljen da i nakon penzioniranja radi »faturete« na teškim fizičkim poslovima (pilao je drva, sjekao ih, prevezio i raznosio po uredskim prostorijama). Na taj način je dolazio do dopunskih sredstava za izdržavanje svoje obitelji. No, kasnije, više nije mogao ništa raditi, zalegao je u teškoj bolesti i tako umro.

Za slobodarske i revolucionarne ideje barba Duju su vezale snažne niti tkane u danima okrutne buržoaske diktature, kada je život obalnih radnika bio mukotrpan zbog bjesomučne eksploatacije. Nošen tim životnim i radnim spregama, on se morao neizbježno svrstati u redove radničkog pokreta i štrajkova. Tu liniju otpora nastavio je dosljedno i kasnije u toku okupacije i NOR-a, gdje je dobio častan zadatak borca-konjovoca. Sa puno brige i odgovornosti vodio je svoga konja proleterskim stazama i putovima, kada je život bio pun opasnosti i neizvjesnosti i kada su drugarstvo i ljubav bili snažni i čisti kao suza.

Ne može se danas ići u mislima tim hodom, a da se pri tome ne susretamo sa barba Dujom konjovocem koji je bio tako ćutljiv i skroman, sa svim ljudskim vrlinama i ponekom dragom manom. Sada kada se u mislima vraćamo na ta ishodišta, u borbene godine naše Prve proleterske, ne možemo da se ne prisjećamo uspomene na čovjeka snažne očinske ljubavi i topline kojom je kucalo njegovo humano srce kada bi, tko zna po koji put, iz nekog skrovitog prikrajka izvlačio od vlastitih usta otrgnuti zalogaj da bi ga podijelio sa drugom, bolesnim ili ranjenim borcem iz kolone. Ne jedanput, rekao bi on: »Uzmi, drago dijete, ovo je tvoj barba Duje ušpara za tebe.« Baš tako smo ga spominjali nas nekolicina ratnih drugova iz Prve proleterske brigade, dva ili tri dana pred njegovu smrt, spominjući se bojišta oko Travnika, Mliništa, u Sandžaku i Srijemu, a da, na žalost, nismo znali da je nepokretan i da boluje od teške i dugotrajne bolesti. Zato će on za nas uvijek ostati naš barba Duje konjovodac najprije Beogradskog bataljona, a zatim sanitetske čete Prve proleterske brigade.

GIRO CULIC

BRACA TUDOR

Dva tri otrgnuta lista iz školske teke, požutjela i na rubovima već izlizana, ispisana teškom i otvrdlom rukom. Tih nekoliko listova papira već godinama leže u ladici noćnoga ormarića ili kakvoj kutiji sa slikama najmilijih. Iako su tu blizu, na dohvat ruke, nitko ih više ne dira. Ukućani bi htjeli zaboraviti na njih. A može li se zaboraviti osmijeh dobrote, potresniji od same smrti. I kad bi strašan vihor raznio tih nekoliko listića na kraj svijeta, a kiše isprale s njih i posljednja slova, opet bi u nemirnim noćima čitah jasno i vidljivo sve, što je napisano na njima i uvidjeli, bi, da nema oluje, koja može nadjačati glas dobrote u ljudima.

Skupa smo završili srednju školu. Proveli smo godine, koje s vremenom rastu u tugu za izgubljenim i nepovratnim i gone nas da opraštamo onima, koje smo nekada mrzili, a još više volimo one, kojima smo se neposredno i iskreno radovali. Još i danas, možda i ovog časa, dođe mi da povjerujem, da je Miro živ, i da ću ga nekada i negdje sresti jer od svih emocija najdulje živi veselje, a Miru je gotovo uvijek na licu titrao osmijeh, koji je bio odraz njegove ljubavi prema prijateljima i radosti prema životu. Brata mu Vojka, šest godina mlađega, nisam poznavao. O njemu sam sve doznao nedavno, kad sam pohodio roditelje i mlađu sestru braće Tudor.

Jugo teško i ljepljivo kao smola. Penjao sam se uskim varoškim uličicama, jer su mi kazali, da roditelji Mira i Vojka stanuju negdje u Palminoj ulici. Putem sam oklijevao i pokušavao sebe uvjeriti, kako ih je bolje pohoditi po ovom polumračnom, tmurnom vremenu. Osjećao sam potrebu da se nekako nevidljiv porazgovorim s roditeljima braće Tudor. Strmim i zakučastim ulicama stigao sam gotovo do pod Marjan. Našao sam se u Palminoj ulici, vjerojatno po prvi put u svom životu. Obuzela me jeza, jer sve ove male težačke kućice s kolima ili smokvom u dvorištu kao da su se zatvorile preda mnom. Opazio sam i nekoliko ovećih kuća, na kojima su kapci bili čvrsto zatvoreni. Sigurno je tome bio kriv podivljali teški katranasti vjetar, koji je s juga neobazrivom brzinom gonio oblake nad Marjanom.

Pred dvanaest godina šesnaestogodišnji Vojko i dvadesetdvostrani Miro, obojica skojevci, jednog sunčanog septembarskog prijepodneva zauvijek su napustili ovu slikovitu i tipično starosplitsku ulicu.

U malom dvorištu ugledao sam omalena čovjeka, oca braće Tudor, kako cijepa drva. Bio mi je okrenut leđima. Učinivši kretnju, da dohvati novu cjepanicu, opazio me je upravo u času, kad sam pokušavao otvoriti dvorišna željezna vrata. Kad sam mu razjasnio, zašto sam došao, opet se sagnuo i neodlučno odložio sjekiru, a onda mi se posustalim korakom približio, uveo me u dvorište i ispratio u kuhinju. U kuhinji sam zatekao majku poginule braće. Pogledala me je zabrinuto i nepovjerljivo. Ponudila mi je sjedalicu. Namjerno sam bio razgovorljiv, jer sam se plašio svake stanke i prekida u pričanju. Starac mi je sjedio sučelice i nizao kronološkim redom podatke iz života svojih sinova. Bilo mi je lakše, budući da nije zapadao u refleksije, ali to je bilo samo u početku našeg razgovora.

— Tada sam bio listonoša. U sedmom i osmom razredu gimnazije Miro je skupa sa mnom radio u polju. Nije se stidio, jer je znao da se ne može živjeti od moje malene plaće, a ja mu nisam bio kadar dati deset dinara na nedjelju. Miro nije ništa imao od života, a Vojko još i manje, jer je bio dijete, kad je otišao u partizane.

I dok je jugo svrdalo u bravi male težačke potleušice, Miro mi je sve življi iskrsavao pred oči, i ranjavo i bolno rastao u priči penzionerskog listonoše, u priči praćenju od vremena do vremena suzama majke.

— Moralo se živjeti. Oim su Talijani okupirali Split, Miro je s jednim mojim rođakom otišao na Vis da mu pomogne u nekim poduzetničkim poslovima. Ali nije tamo dugo ostao, jer je na denunciju nekoga splitskog izroda uhapšen i doveden u Split. U splitskom zatvoru batinali su ga do besvijesti, samo da bi ga natjerah, da otkrije drugove, s kojima je bio povezan. — Ovdje je stari Tudor malo povišenim tonom nastavio: — Ali on ni slova nije pisnuo. Kad ni najgorim mučenjima nisu postigli svoj cilj, onda su ga osudili na smrt strijeljanjem. Kazna se imala izvršiti za nekoliko dana. Ali tu je Partija pomogla. Liječnici su Miru dali mig, da se pretvara teško bolesnim. Prenijeli su ga u bolnicu i operirah mu slijepo crijevo, posve zdravo. Tada mi je netko došapnuo, da se Miro nalazi u bolnici. Otac sam. Teško je bilo doći do njega, ali i tu je veza pomogla, i ja sam ga pohodio. Bio je vedar i tješio me. Ali zvijeri nisu mirovale. Kad je došao dan izvršenja kazne, htjeli su ga sa svježom ranom voditi na stratište. Liječnici su se tome oduprli i malo nakon toga prenijeli ga u zarazni odio pod lažnim nalazom da ima trbušni tifus. Tu je proveo neko vrijeme, dok opasnost nije prošla, a onda su ga odveli u zatvor »Roka«, gdje je ostao sve do kapitulacije Italije. Toga jutra vratio nam se kući.

Ovdje je majka, sva zaplakana, nastavila priču starog Tudora.

— U devet i po ujutro banuo je ovamo, i pri tom pokazala na dvorište, propitkivao se na brzinu za sestru i brata, a kad smo mu kazali da je pred pola sata Vojko napustio kuću i otišao u vojsku, bio je neobično obradovan. Zatim je potrčao na tavan i zadržao se nekoliko minuta razgledavajući svoju sobicu. Čim se vratio, počeo se oprastati s nama. Imala sam slučajno nešto friganih girica i malo krumpira. Molila sam ga, da se okrijepi i pojede nešto. Nije htio. Žurio se, čekah su ga prijatelji. Uvjeravao me je, kako nije gladan, a onda odrešito kazao »Moram odmah! Čelkaju me drugovi. Ne bojte se ni za mene ni za Vojka. Mi moramo ići, da bi bio ljepši život i vama i nama. Ako poginemo, vi ćete biti sretni i živjet ćete kao ljudi.«

— Uza sve to htjela sam da ga barem malko zadržim kod sebe, ali sva moja majčinska nastojanja i suze bile su uzaludne. »Činite, što hoćete, ali zadržati me nećete!« To su mu bile posljednje riječi, i više . . .

Upravo u taj čas ušla je u kuhinju i sestra braće Tudor. Ona je pošla potražiti onih nekoliko požutjelih listova, napisanih rukom smrti. Htjela mi je iz jednoga pročitati točan opis Vojkova herojskog završetka. Nije smogla snage. Zagrcnula se i okrenute glave naglo mi predala pismo.. .

Ali upravo iz Vojkova pisma, jednog, koje je napisao u toku rata i u času, kad su roditelji i sestra mislili, da je mrtav, mogu se shvatiti bol i suze njegove sestre, dok je držala u rukama ta izbljedjela slova.

Sve ih je Vojko volio, ali nada sve sestru.

*) Dragi roditelji!

Evo da vam se javim iz Beograda da sam zdravo i dobro što želim i vama. Otkad smo zauzeli Beograd, mi smo stalno u njemu i tu smo imali prilike da vidimo Voju Jakasovića, gdje smo od njega doznali za vaše patnje za nama.

Evo da vam javim da je Miro kod mene ima već godina dana. U jednoj smo četi bili do natrag 2 mjeseca, a sad smo u istom bataljonu, samo je on u Pratećoj, a ja u III četi. One sve glasove što ste čuli da smo poginuli to su potpuno neistinite, jer ćete se po pismima sami uvjeriti. Oče i majko, ništa se ne brinite za nas, sad smo u društvu Crvene armije, a vi ste sami svjesni da slobode nema bez rata.

Kako je seka, je li živa! Nju bih najviše želio vidjeti. Majko i oče, nemojte misliti na nas, već se ponosite što su vam sinovi oficiri NOV i što smo mi oni, koji smo prvi stavili na prsa prvo odlikovanje NOV od maršala Tita — Orden za hrabrost.

Miro je poručnik, a ja zastavnik. Ništa se ne mislite, već radite svoj posao i sada u oslobođenom Splitu pridonosite sa radom za slobodu naroda, a vaši sinovi će na frontu.

Je li živ barba Bože, Frane, tetka Marica, Frankula, Dragi, Stanko, Joško, Ivo, Miho, Meri? Ako su živi, pozdravite ih.

A vi majko i oče, primite mnogo poljubaca i pozdrava od vašeg sina Vojka.

Seku mi mnogo pozdravite i izljubite umjesto mene!

Sirota seka, znam kako joj je.

VOJKO, Zastavnik

Delegat III čete, VI Beogradskog baatljona, I Proleterske Brigade, I Divizije. BEOGRAD.

Položaj

Ako je moguće, odmah pišite na ovu adresu!

Tudor Vojko

Roditelji su odmah odgovorili Vojku na ovo pismo. U slutnji smrti on ih moli, da mu žurno odgovore. Ali osamnaestogodišnji proleter nije stigao da im se više ikada javi.

Ali umjesto njegova pisma roditelji su primili opširnu obavijest starijeg brata Mira, u kojoj im opisuje Vojkovu smrt.

Srem, 29. III. 1945. god.

Dragi roditelji!

Dobio sam juče dva pisma koja ste vi poslali od kuće, jedno adresirano na mene, a jedno na Vojka, znači da vi još niste dobili pismo koje sam ja pisao otrog 20 dana, a u kojem javljam da je naš Vojko poginuo. Ja sam u tom pismu poslao i slike, gdje smo na jednoj ja i Vojko, a na drugoj opet ja i Vojko sa još tri druga. Javite mi svakako, da li ste primili to pismo i slike, jer su to jedine koje predstavljaju mene i brata Vojka kao partizane.

Istina je da se nisam javljao već više od tri mjeseca, dok ste vi meni poslali nekoliko pisama. Ja vas razumijem, znam da ste nestrpljivi u očekivanju pisma od svojih sinova, ali treba da razumijete, da je bilo razloga što se nismo javljah, a taj je Vojkova smrt.

* Navedena pisma objavljena su bez ikakvih jezičnih i pravopisnih preinaka, da bi se u potpunosti sačuvala njihova originalnost.

Vojko je poginuo 9. XII. 1944. god. i ja nisam imao odlučnosti da vam javim njegovu smrt, a s druge strane nisam htio da je krijem, što je bio razlog da vam se nisam javljao.

Otišli smo skupa u partizane. Nalazili smo se skupa u I Dalmatinskoj brigadi, zatim u I Proleterskoj, u istom bataljonu pa i u istoj četi, čak i na istom teškom mitraljezu. Izdržavamo teške pokrete po snijegu i ledu, kroz guste i neprohodne Bosanske šume, prevaljujemo stotine i tisuće kilometara, izdržavamo bosi i gladni, izdržavamo najteže borbe, tučemo neprijatelja i prkosimo mu. Prelazimo Sandžak, Srbiju, učestvujemo u borbama za Beograd, zatim u Srem. I konačno nas u jednoj borbi kod mjesta Orolika rastavlja jedan za njega smrtonosni, iz puške razbojnika i ljudoždera upućeni metak.

Vojko je pao kao oficir, kao politički delegat. Služio je svima kao primjer, bio je uzor neustrašivosti i hrabrosti. Bio je svome vodu i otac i majka, omiljen među borcima i rukovodiocima. Kao što I Proleterska brigada služi na čast svome narodu, tako i on kao njezin član služi na čast svome narodu i svojim roditeljima. Znam da vam je teško pomisliti da našeg Vojka više nema, ali budite ponosni što je dao život za slobodu naroda i njegovu sretniju i bolju budućnost.

I meni je teško, jer sam ostao i tako jedini sin kojega još imate. Brat mi je, tohko mi je blizak, toliko sam ga volio, da ga možda nikada prežahiti neću. Tješili smo se i hrabrih u najtežim danima i tako skupa sa svojim omiljenim drugovima izdržali sve teškoće i patnje, koje je samo mogao da izdrži partizan-proleter, znajući zašto patimo, znajući zašto se borimo, znajući da je naša stvar pravedna, znajući da ćemo pobijediti.

Vojko je pao, pao je mladi proleter, ali mi smo ga osvetih osvećivat ćemo ga uvijek, dok god fašističkoj nemani ne razmrskamo smrdljivu glavu. Dobio sam pismo od Seke. Milo mi je što je omladinka, što u slozi sa ostalom omladinom učestvuje u čišćenju ruševina našeg divnog Splita. Veselim se dobro organiziranoj narodnoj vlasti u gradu, učešću čitavog građanstva na izborima za narodnu vlast, o čemu sam čitao u novinama Borbi i Politici.

O kako bih želio da se nađem bar kratko vrijeme u našem milom gradu, da prođem ulicama njegovim, koje sam nekada kitio našim borbenim parolama i lecima, da se prošećem Marjanom na kojem sam pred tri godina Prvo-ga Maja sa još nekim drugovima izvjesio crvenu zastavu. Ali... jedno je, treba da se bijemo, treba da do kraja uništimo zvijeri u ljudskoj koži.

Osim ova dva pisma sačuvao sam jedan listić na kojemu su označene strane 2. i 3. Na tim stranama po svoj prilici posljednjeg Miurova pisma vidimo, s kohko je pažnje i vojničkog dostojanstva bio sahranjen njegov mlađi brat Vojko.

Napomenuo sam prije da se nalazim u Sremu gdje se bijemo sa fašistima, gdje vodimo ogorčenu borbu, dok gadove i podlace potpuno ne uništimo. Ali jedna je razlika, a to je da se više ne borim skupa sa bratom Vojkom, sad sam ostao sam. Nesretan i podao fašistički metak pogodio ga je u čelo i odnio mu mladi život, odnio je jedan život pun volje, pun poleta, pun veselosti, hrabrosti i žrtve za svoj napaćeni i izmučeni i za bolji život vas, oca, majke i sestre. U momentu kada je poginuo ja sam se nalazio u njegovoj neposrednoj blizini, svega 50 metara udaljen od njega. Dolazi komandant bataljona i saopštava mi što se je dogodilo. Možete zamisliti, kako sam se ja osjećao

u tom momentu. Izgubio sam brata, izgubio sam u njemu više nego brata, jer sam s njim skupa proveo najteže dane u ovoj borbi kroz Dalmaciju, Bosnu, Hercegovinu, Sandžak, Srbiju i Srem. On je meni i ja sam njemu bio i brat, i drug, i otac, i majka. — Mjesto na koje smo napali, a gdje je on poginuo, je u Sremu, a zove se Orolik. Ja sam ga uz pomoć Torića Davorina iz Šibenika i Prlaina Pavla iz Splita prenio na nosilima u mjesto Sidske Banovce i tu ga sahranio (pokopao) sa najvećom pažnjom i bratskom ljubavlju na pravoslavnom groblju. Dao sam mu da se izradi krst sa proleterskim znakom »petokrakom zvijezdom sa srpom i čekićem« kojega je on kao...

Preživjeli očevici Vojkove smrti pričaju, kako je skupa s bratom na teškoj bređi junački i prkosno gonio neprijatelja i pri tom se izvrgavao opasnosti, jer je uvijek u najvećoj vatri stajao uspravan i nezaklonjen uz mitraljez. Kad su ga drugovi upozoravali da se zakloni, on im je sa smijehom odgovarao: »Ne pogađa svaki metak!«

Stari Tudor, čim je saznao za Vojkovu smrt, otišao je da ekshumira mrtvo tijelo neustrašivog zastavnika i da ga prenese u rodni Split. Kaže — Zatekao sam ga potpuno sačuvana, samo što su mu se prstići počeli raspadati.

Starac je s posebnom nježnošću spomenuo Vojkove prstiće. I zaista, iako je ta ruka sijala smrt po bojištima, ona je još bila ruka djeteta, koje je u borbi prerasla iz dječaka u mladića.

Šest mjeseci kasnije, u mjesecu maju, mjesecu punoga proljeća, dva sata prije oslobođenja Zagreba u selu Vrbovcu pada i stariji brat Miro, pogođen metkom pritajena neprijatelja.

Nije mu se ispunila želja da se »bar kratko vrijeme nađe u našem milom gradu, da prođe ulicama njegovim«.

Ovih nekoliko listića pisanih u slutnji smrti jedino je što su nam ostavila braća Tudor.

TOMISLAV JELIĆ

NAROD PREPRECIO PUT BATALJONU

Od listopada 1942. kada sam sa šibenskom grupom boraca došao u Ključ u sastav Prve proleterske NOU brigade pa do napuštanja teritorija Trsta prvom polovinom lipnja 1945. bilo je mnogo teških i neugodnih trenutaka i događaja kroz koje je prolazila ova Brigada i njen Prvi bataljon. Bilo je teških bitaka, bezizlaznih situacija, drugovi su ginuli, naporni marševi, glad, slaba odjeća, velike hladnoće i si., ali su sve to borci podnosili. Bilo je pojedinačnih suza za najdražim drugom i drugaricom. Nismo kolektivno plakali, jer smo bili svjesni da u ratu i revoluciji kakva je bila naša sve to treba izdržati, imajući uvijek na umu našu voljenu pjesmu »Suzama se boj ne bije već se vrela krvca lije«. To je zaista tako i bilo. Pa, ipak, ona se ponekad zaboravljala u pojedinim teškim trenucima kojih je bilo bezbroj i borci su, neki lakše netko teže, sve to proživljavali i podnosili. Ali za mene i sve preživjele

borce Prvog bataljona, koji su u njemu dočekali kraj rata, najteži i najdirljiviji trenutak bio je onaj koji se dogodio prilikom našeg povlačenja iz Sežane prvom polovinom lipnja 1945. (ne sjećam se točno datuma).

Prvi bataljon Prve proleterske brigade dobio je zadatak, kao neka vrsta zaštitnice, da se posljednji povuče iz Sežane u koju su trebali da dođu savezničke trupe.

Bataljon je bio ojačan i sa jednom tenkovskom jedinicom.

Jedne večeri, znajući šta će se dogoditi, rukovodstvo našeg bataljona zajedno s omladinskom organizacijom mjesta organizira zabavu s igrankom, tako da prostorija Doma nije mogla da primi sve one koji su željeli da prisustvuju. U najvećem jeku zabave i igranke počele su da pristižu prve savezničke jedinice. Narod je bio iznenađen. Osjećala se zbunjenost i uznemirenost među stanovništvom. Pojedini saveznički vojnici dolazili su u salu Doma i htjeli da igraju, ali s njima ni jedna djevojka nije prihvatila da igra i razgovara. Tako su oni napuštali salu. Naši borci s omladinom mjesta igrali su prilično dugo u noć.

Bataljon je bio u punoj borbenoj gotovosti. Nitko se od oružja nije odvajao, igralo se ali je oružje bilo tu, pri ruci. Ostali borci koji nisu bili na igranki nalazili su se po mjestu sa punom ratnom opremom, spremni za svaku eventualnost.

Komandant savezničke, bolje reći engleske jedinice, zahtijevao je da se naše jedinice povuku iz mjesta odmah u toku noći, ali naša komanda bataljona odbila je taj zahtijev sa prilično oštrim upozorenjem da nećemo kradimice mrakom napuštati i bježati od svog naroda i da ćemo Sežanu napustiti tek ujutro poshje redovnog doručka. Tu se malo situacija zaoštrila, ali su saveznici ipak morali popustiti.

Tako je osvanuo .slijedeći dan. Vojska je redovno doručkovala a potom se pripremala za pokret. Ovdje je bilo očigledno da se nama ne žuri, tako da je bataljon bio spreman za pokret negdje oko devet sati. U mjestu se osjeća neuobičajena živost. Narod je izišao na ulice. Uznemirenost i nespokojstvo je očigledno. Grupe omladine sa zastavama odlaze negdje izvan mjesta. U prvim trenucima nismo ni slutiti što se događa. Bataljon je konačno krenuo. Krećemo kroz glavnu ulicu. Slika stravična. Narod nas ispraća, ali svatko sa maramicom kojom istovremeno briše suze i maše našoj koloni. Bilo je grljenja i vapijućih zahtjeva — nemojte nas zaboraviti.

Kada smo napustih Sežanu i krenuh cestom prema jugoistoku, opazili smo da se na cesti ispred nas nešto događa i dogodilo ,se ono što nitko od nas nije očekivao. Na mostu kuda smo trebali proći sakupila se velika masa naroda sa zastavama i transparentima i tako koloni bataljona preprečila put i ne dozvoljava nam da prođemo, sa poklicima svi u glas: »Kuda, drugovi, idete! Kome nas ostavljate? Jedva smo dočekah da jedan okupator ode, a već je došao drugi. Mi vam preko nas živih ne damo proći. Vratite se, vi ste naši vojnici. Mi smo s vama, dosta je bilo tuđina«.

Sve smo to onako trpjeli i podnosili, ali kada je masa počela uzvikivati vapijuće riječi, popraćene plačom i jaucima, tada je i za bataljon nastupio mukotrpan i vrlo težak momenat. Počeli su borci i starješine da izvlače maramice, a onaj tko nije imao maramicu, brisao je oči golim rukama ili rukavom.

Kao komandir čete išao sam duž kolone i sa suzama u očima posmatrao moje i borce ostalih četa, svi su bili u suzama, a bilo je pojedinih drugarica i drugova koji su glasno jecah. Otišao sam naprijed do komande bataljona, ali i tamo je bila ista situacija. Bez obzira na tvrdoću i upornost pojedinaca, ovoga puta sve je to popustilo pred tim dirljivim vapajima naroda. Tako nešto u mojem životu ni prije ni poshje toga nisam doživio. Ta ljudska i dirljiva zapomaganja, popraćena plaćom i jaucima, nisu mogli ostaviti ravnodušnim ni jednog pripadnika našeg bataljona. Svi smo suosjećah s tim uplakanim narodom i poglede prenosili natrag na Sežanu.

Mislim da neću pogriješiti i tako misli i cijeli bataljon, da bi u trenutku svi borci i starješine bili najsretniji da je komanda bataljona naredila natrag u Sežanu. U takvoj situaciji nije bilo borca ni starješine koji bi žalio položiti svoj život, a sigurno ni svi oni koji su izišli pred nas.

Nikakva uvjeravanja drugova iz komande bataljona nisu urodila plodom, tako da bataljon kao ukopan stoji na cesti više od pola sata. Tko zna kohko bi to još potrajalo da se nije sabrao i pojavio jedan omladinac, vjerovatno omladinski rukovodilac koji se svojim zemljacima, a i nama, obratio otprilike ovim riječima: »Drugarice i drugovi, molim vas, nemojmo praviti smetnje i dovoditi do nepritika naše drugove borce, oni nas, u to vas uvjeravam, neće zaboraviti; oni nas privremeno moraju napustiti, jer je takva situacija, drug Tito zna šta radi i budite uvjereni da će znati i ubuduće. Zato vas još jednom molim i u ime ovih drugova koji stoje ispred nas, napravite prolaz kako bi prošli naši drugovi i da ih drugarski pozdravimo i kažemo: »Do viđenja, drugovi proleterii«.

Uz neprekidni plač, napravljen je prolaz. Svatko od ove mase naroda htio je da stiskom ruke kaže: Sretno, do viđenja, nemojte nas zaboraviti.

Tako smo prošli. Sve dok nismo zamakli preko jednog brežuljka, narod je ostao na mostu i pratio naš pokret. Eto, takav je bio rastanak sa Sežanom i njenim stanovništvom.

MIROSLAV BOJIĆ

DALMATINCI U BEOGRADSKOM BATALJONU

Avugust 1942. Prva proleterska brigada je ubrzanim maršem kroz borbe i okršaje stigla u Bosansku Krajinu i dodirnula Dalmaoiju. U Livnu je završena partijska konferencija Brigade. Radujemo se susretom boraca iz drugih jedinica. Isti su nam ideali, zadaci. Rukujemo se i grlimo. Velika je slobodna teritorija. Redamo gradove, sela, planine. Razgovaramo s partizanima Dalmacije. Pričaju o borbama s Italijanima, ustašama, četnicima. Pominju Biokovo, Vrgorac, Zagvozd, Metković, Šibenik, štab 4. operativne zone, Vicka Krstulovića. Očekuju da vide i Tita.

Obavestiše nas iz Štaba brigade, početkom septembra, da je preko 200 boraca iz Dalmacije prekomandovano u našu Brigadu. Raspoređiše ih po bataljonima. U naš Beogradski bataljon stigla su 42 borca. Dobrovoljno su

odlučili da ratuju u 1. proleterskoj. Željeli su da budu zajedno, ali kada smo im saopštili da je bolje da budu raspoređeni u sve tri čete, vodove, desetine, pogledaše se i odobriše.

— Radite što je za jedinicu najbolje, a mi smo tu, sa vama, — prozbori Paško Čvrljak suncem opaljenog lica.

Pojedinci su imali ratno iskustvo, učestvovali su u borbama, a neki traže da ih učimo rukovanju puškom, bombom, puškomitraljezom. Devojke radije žele vojnu obuku, pa tek onda sanitet.

Brzo smo se upoznali, prijateljski, jedni drugima ispričali o porodici, selu, gradu, kraju, o pročitanim proglasima, brošurama, knjigama. Skoro su svi govorili o razlozima dolaska u partizane, u Prvu proletersku.

— Moje malo selo pod Biokovom je zapaljeno od Talijana prije dva mjeseca. Iz porodice nas je osmoro stupilo u partizane. To je jedini izlaz za poštene ljude koji žele slobodu narodu i Novu Jugoslaviju, — priča Ivo Tolić grupi okupljenih boraca iz Beograda, Obrenovca, Bačevca, Goražda, Romanije.

— Ovih dana se formira i 1. dalmatinska brigada i još neke nove jedinice, a mi smo tražili Prvu proletersku. Čuli smo o vama, — dodaje Ivan Bogunović.

Borbe, patrole, izvidnice, glad, sastanci-sjedinjuju ljude. Strahote rata jačaju bratstvo i jedinstvo. Svaki se borac ponosi svojom nacionalnom pripadnošću, a u isto vreme izražava duboku veru u ciljeve NOB i u čoveka, u druga do sebe, koji će ga izneti ranjenog, sahraniti mrtvog i grob obeležiti.

Posle završenih borbi obično analiziramo držanje svakog pojedinca. Kritikuju jednog drugoga. Siniša Nikolajević, zamenik komandanta bataljona, pita za snalažljivost novih boraca.

— Podnose pokret i kamenje bolje od nas, teže koračaju uz veliku planinu, bolje bi plivali u moru i reci, ali u borbi smo podjednaki, — odgovara Zića Trninić sa osmehom na licu.

Kod Ključa nam stiže i druga popuna dobrovoljaca iz Dalmacije. Sada ih je još 45 u bataljonu, a 228 u Brigadi. Čuju se njihovi glasovi, pesme. Na licima osmesi, ali u nekom ima i tuge, žala. Nemamo za sve oružja. Otećemo od neprijatelja.

Po treći put vršimo napad na Ključ 7. oktobra 1942. Početak u 23,30. S nama je Koča Popović, komandant brigade. Bodri nas i podstiče.

— Dobri su nam i ovi novi proleter, Miladine, — dobacuje Koča komandantu bataljona.

— Ostavite u rezervi novo pridošle borce, — dodaje Filip Kljajić, politički komesar Brigade.

— Raspoređeni su po četama i skrenuli smo pažnju da idu iza ostalih, ah oni se ljute, — odgovara Čeda Minderović, komesar našeg bataljona.

Neprijatelj je jak. Otvaramo vatru. Jurimo napred. Mile Koštan baca bombe. Pomaže puškomitraljescu. U zoru smo savladah uporište. Veselo marširamo kroz porušen gradić.

Ubrzo stižemo do Bosanskog Grahova. Vršimo napad u 21 sat 27. oktobra. Naša artiljerija označava početak. Bombaše prati 1. četa. Javili su se i Dalmatinci. Talijanski fašisti su se utvrdili u bunkerima od betona. Frane Vrcić baca bombe. Zića i ostali ga šapatom vuku da zastane. Cela grupa bombaša se podvukla ispod brda Gradina. Svetli vatra iz oružja. Pucnjava sa obe strane. Tonka Čvrljak izvlači ranjenika. Visoka je i lepo građena. Snažna. Koncen-

trišemo se i ponovo jurišamo. Ne uspevamo. Italijani su se utvrdili. U zoru se povlačimo. Poginuli su: Drago Odović, Ante Škugor, a od rana je umro Raja Popović.

U Bosanskom Petrovcu, 7. novembra 1942. primamo brigadnu zastavu od Tita. Postrojena je cela Brigada. Skoro 400 boraca iz Dalmacije zajedno sa onima iz stroja iz Ruda, s proleterima iz Srbije, Crne Gore i Bosne prate svaki korak i reč druga Tita. Svi u mislima kao jedan potvrđuju svoj borbeni put, opredelenje. Kraj mene stoji Magdalena Beba Martinac. Stasita devojka od 18 godina, učenica iz Vrgorca.

— Nisam mogla zamisliti ovako nešto. Ovdje smo svi jedno, svi zajedno. Uzbudena sam i radosna. — Zastade pa produži. — Slavka Rak, Jelica Rak, Zorka Plenča, Ika Šupe i sve ostale devojke — borci, bolničarke iz Srbije, Hrvatske, Bosne, Crne Gore, jutros mi rekoše da im je ova Brigada majka, a da se iznad svega raduju što će videti Tita, Vrhovni štab, CK.

Posle završene svečanosti prošli smo pevajući kroz grad. Videli smo poznata lica iz ostalih bataljona, jedinica.

Krajem novembra pohvališe u 2. četi za hrabrost i drugarstvo, pored ostalih, poginule: Janju Protegu, Josu Čvrljka. Borci odobriše. Odadoše im poštu. Često održavamo kraće sastanke partijskih ćelija i četnih konferencija. Obično se upoznavamo sa situacijom u svetu, sa stanjem u našoj zemlji. Sagleđavamo vojno i političko stanje u četi. Oštro se kritikujemo, ah brzo odljutimo i priznamo gde se greši. Decembra meseca oštro kritikovaše Ziću Trninića i Frana Vrcića zbog pijenja rakije u Jošavci.

— Oštrije kazniste Ziću, — veli Vrcić, — a ja bi volio da ste mene.

Tako su tekli ratni dani u dugim pokretima i borbama, bez sna i hleba. Spavah smo po planinama u snegu, slami, senu i kadkad u kućama s vaškama i stenicama. Smenjivali se na straži i izvidnici. Čuvah se u borbenim okršajima i motrili da nam neko od iznemoglosti ne ostane. Na putu ka Neretvi, Jere Zivković je dobio visoku temperaturu. Ostao je u beloј snežnoj noći. Nikome se nije mogao javiti. Vratiše se Derviša Hodžić i Milorad Čirić. Doneše ga na rukama.

Bitke oko Neretve, Drine i Sutjeske su bile teške i iscrpljujuće za borce Beogradskog bataljona. Borba sa Nemcima u kanjonu Sutjeske kod Suhe je bila jedna od najtežih. Početkom juna 1943. četiri dana i noći niko skoro nije spavao. Nemački alpinisti su pokušavali da prodru i spreče prolaz naših jedinica koje smo štitali. U kamenjaru smo ležali jedan do drugoga i videli veštinu protivnika i svakog našeg borca. Dovikivah su se braća i sestre Čvrljak, Krnići, Koštan, Šupe, Zivkovići, Vreći i ostali i kao da su neprijatelju prkosili da su živi i da će živeti u slobodi svoje zemlje. Bataljon je bio jedinstven, prekaljen. Komunisti i skojevci primerom pokazuju izdržljivost, hrabrost. Ne razhkuju se novi i stari borac, nema izdvajanja po krajevima, jedino brinu za onoga do sebe.

Kada smo posle Sutjeske na proplanku prema Han-Pijesku prelistali spiskove četa ustanovili smo da nam je za mesec dana poginulo preko 50 boraca, a 30 ih je nastradalo u bolnicama. Među njima su i 33 borca koji su od prvog dana u Brigadi.

Evo samo imena boraca iz Dalmacije: Damjan Begović iz Bačine, Mladen Blašković iz Bačine, Zdravko Drašković iz Solina, Tonko Fabjanović iz Škripa (Brač), Matilda Finzi iz Splita, Nikola Prodan iz Velikog Brda, Marin Radić

iz Trogira, Ante Raos iz Igrana, Ivo Rubeša iz Makarske, Ivo Stipić iz Gradca, Ivan Nike Čvrljak iz Konjevrata, Marko Koštan iz Konjovrata, Petar Koštan iz Konjevrata, Vice Koštan iz Konjevrata, Ante Krnić iz Konjevrata, Ive Krnić iz Konjevrata, Jozo Šundov iz Bračevića, Andrija Šupe iz Gradine – Lozovac, Marko Zivković iz Radonjića (Drniš), Joso Jurković iz Mandaline, Ljiljana Popović iz Sinja, Bruno Belamarić iz Dubrave, Andrija Gizdić iz Klisa, Tomica Miošić iz Grnčanika, Čiro Petrić iz Gornjeg Sela (Šolta), Josip Puharić iz Puharića, Ljubo Rizvan iz Klisa, Jozo Soda iz Bistrice, Vicko Urlić iz Drašnice, Josip Vidović iz Trogira ... Možda neko ime i nije zapisano u toj ratnoj vrevi.

U svakoj većoj borbi neko je ginuo i ostavljao trag slobode. Han-Pijesak, Vlasenica, Zvornik, Travnik, Cista u Dalmaciji (Tonka Čvrljak, Mirko Mratović, Dane Miljuš i drugi).

Ne možemo ovdje poredati sve poginule, umrle od rana. Ali, mnogi borci iz Dalmacije su ostali u dragoj uspomeni svima borcima i rukovodiocima Brigade.- Bili su odvažni, iskreni, spretni, izdržljivi, rečiti, vedri. Bilo ih je i nežnih, nespretnih, po nekad sumornih. Sevale su iskre i varnice u debatama, ali niko to nije uzimao za zlo. Ubrzo su prolazili talasi ljutnje i javljali se osmesi na ozarenim licima. Svako je želio da pokaže svoje vrline da prekrije mane.

Poredajući samo još jedan broj poginulih boraca iz te velike ratne kolone Beogradskog bataljona. Niko nije zaboravljen, nezapisan. Ovi su me obvezali da nešto o njima kažem, svedočim. Evo ih:

Petar Jere Čvrljak i Petar Mile Čvrljak, omladinci iz Konjevrata, poginuše jedan za drugim 8. i 9. aprila 1943. na prelazu Drine i Kapku. Dva Petra iz iste porodice ostaviše šapatom poruke svojim drugovima da ih sahrane i osвете.

Zorka Jove Plenča, devojčica iz Vrpolja (Šibenik), bila je član Skoja i više puta pitala: »Kada ću i ja postati član Partije«. Odvažna bolničarka. I slabušna je izvlačila ranjenike. Poginula je u 18 godini aprila 1943. po prelasku Drine u borbi sa italijanskim fašistima.

Zivko Jajić iz Solina. Došao kao skojevac. Primljen u KPJ i izjavio da mu je to čast. Hrabar, omiljen. Poginuo 27. juna 1943. u borbi za Vlasenicu, kao desetar.

Ferdo Stanojević pitomac ratne mornarice iz Jelse (Hvar). Lepo je pevao partizanske i dalmatinske pesme. Merkao je devojke u slobodnim časovima. Bio je vodnik. Voleli su ga borci. »Kod mene su u vodu iz svih krajeva Jugoslavije i svi smo jedinstveni i složni«, — imao je običaj da kaže na partijskom sastanku. Poginuo jula 1943. u borbi za oslobođenje Zvornika.

Vice Vrcić, radnik iz Konjevrata. Hrabar, sređen. Dobar desetar, član KPJ. Kritikovao je kada neko zaostane, pikira. Poginuo 5. jula 1943. u borbi za slobodu Zvornika.

Tonka Čvrljak, devojka iz Konjevrata. Uvek vesela, lepa, stasita. »Samo da više ne bude rata. Biću bolničarka u miru i imati kruva i soli, malu sobicu«. Poginula je 23. septembra 1943. u Velikoj Cisti od jače grupacije Nemaca.

Mirko Mratović iz Janjine (Pelješac). Predratni član KPJ. Klasno svestan revolucionar. Bio je oštar prema onima koji se izvlače iz teškoća. Znao je popularno narodu u selima da objašnjava ciljeve naše borbe. Ushićen je bio u Trilju septembra 1943. kada se uverio da je fašistička vojska Italije kapi-

tulirala. Video je oslobođeni Split i poručio svojim da je živ. Poginuo je 23. septembra kod Velike Ciste, kao politički delegat voda.

Paško Čvrljak, zemljoradnik iz Konjevrata. Karakteran, ozbiljan, hrabar, vodnik. Poginuo 17. decembra 1943. u Sujici kod Duvna u borbama protiv njemačkih tenkova.

Vjekoslav Sekso, mladi radnik iz Šibenika. Govorio je da će kao radnik biti primeran u svom gradu i da će jednom godišnje sakupiti drugove iz svoje čete na obalu mora da pecaju ribe i da ih peku na gradelama. Zbunio se kada su mu čestitah prijem u KPJ. Nije mogao ništa da kaže. Poginuo je januara 1944. u jednom selu nedaleko od Travnika.

Ivo Kazanova, radnik iz Vrboske (Hvar). Visok, pokretan, vešt ratnik. Uvek raspoložen za pesmu u grupi i bataljonskom horu. Imao je sluha i lep prodoran glas. Pričao je o lepotama mora i Hvara. Poginuo je januara 1944. u Gostilju kod Travnika.

Tadija Doležal, brijački radnik, mladić iz Milne (Brač). Voleo je šalu, pesmu. Nije se odvajao od brata Jende. Bio je hrabar. Zeleo je kao i mnogi da upozna celu Jugoslaviju, da vidi Srbiju, da se posle rata vrati u Split. Poginuo je marta 1944. u selu Mudrikama kod planine Vlašić.

Jovan Četnik, tekstilni tehničar, Cetina, Knin. Borac Kosmajskog NOP odreda od avgusta 1941, a u Beogradskom bataljonu od januara 1942. U Livnu je bio veseo i raspoložen. Susreo je borce Dalmacije njegove. Pitaو je za svoje selo i poznanike. Pričao im je o masovnosti ustanka u Srbiji, o putu 1. proleterske. Nešto kasnije prekomandovan je u Dalmaciju i postavljen za komandanta bataljona u 2. dalmatinskoj brigadi. Poginuo je aprila 1944. kod sela Bomilovići, Danilovgrad.

Mihvoj Jelavić, dečak iz Ravča (Vrgorac). Hitar, lep, staložen. Slušao je i upijao svaku reč na partijskim i četnim sastancima. Ličio je na sve korčagine iz Brigade. Između sebe smo ga tako i zvali. Uvek se poslednji povlačio iz okršaja, a u jurišima je istrčavao napred. Morah smo ga zaustavljati, paziti na njega. Nemci su nas napali od Jajca 25. maja. To je i dan desanta na Drvar. Milivoju je pala bomba kod nogu. Nije eksplodirala. Sutradan smo vodili borbu prsa u prsa. Iznenađili su našu pobočnicu iz jedne šume. Milivoje je svojim grudima štitio ranjenog političkog komesara. Prostrelili su ga kroz stomak. Rukama je zadržao creva, osmehnuo se sa grčem u licu, onesvestio i ubrzo izdahnuo. Sahraniли smo ga, a dečačko lice ostalo je u 17. godini da večno sija u nama.

Jere Zivković, omladinac iz Radonjića (Drniš). Pričao je u šah kako ih ima dosta iz porodice u Bataljonu, a još više u ostalim jedinicama NOV. Isticao se u borbama. Hrabro je jurišao na Nemce kod Mliništa. Poginuo je u toj borbi krajem maja 1944.

Mile Koštan, radnik iz Konjovrata. Odvažan, hrabar. Ubrzo je postavljen za vodnika, a zatim za komandira čete. U Šipovu smo igrh kozaračko kolo, a seoske devojke su dovikivale: »Imate lepih momaka i devojaka, proletari, a najlepši je komandir«. Mile se pravio da ne čuje te glasove. U licu se nazrela rumen. »Biće vremena i za prave ljubavi u slobodi koja je na pragu«, — promucao je borcima i devojkama. Jedne noći je i Tito koračao u koloni Beogradskog bataljona u prodoru iz Lisine prema Glamočkom polju. Mile Koštan je zastao da ga pozdravi. Sutradan, 29. maja 1944. je poginuo. Mnogi su zaplakali.

Ante Filipeti, bačvarski radnik iz Makarske. Skroman, nečujan. Cesto je pitao komandira kada će se rat završiti, kada će Turska zapucati na fašiste. U napadu na Travnik jedva je izbjego opkoljvanje Nemaca i ustaša. Dugo je o tome pričao kako je mislio da im neće uteći. Pominjao je svoj grad, veštine plivanja i gnjurenja. Poginuo je 29. maja 1944. kod Mliništa.

Milivoje Barać, imao je na Sutjesci 23 godine, a bio je politički komesar čete. Načitan, stalozen, sređen. Sećao se svoga sela Vodica i Šibenika. Na četnim konferencijama je uvek govorio da je i naša Brigada i cela NOV i POJ sastavni deo velike antihitlerovske kaolcije. Govorio je da kroz NOB vodimo i Revoluciju. Otišao je iz našeg bataljona i stupio u Splitsku brigadu. Čuli smo da je poginuo 1944. kod Livna.

Ivan Bogunović, omladinac iz Bačine (Ploče). Izdržljiv, hrabar. Borci su ga cenili i voleli. Prekomandovan je u Dalmaciju i poginuo je 1944. kod Slivna kao komandant bataljona Neretvanskog NOP odreda.

Blaž Pekas, radnik iz Konjevrate. Bio je hrabar, duhovit, veseo. Imao je uvek neku dosetku za sebe i sve ostale. Znao je da pecka nekoga ko ima soli i hleba kada drugi nemaju, kada komandir traži za sebe zapljenjeni revolver ih mašinku. Borci su ga rado slušali. Jedva se primio za političkog delegata voda. Predlagao je druge. U borbi sa bugarskim fašistima na Zlatiboru avgusta 1944. Blaž Pekas je bio u predhodnici. Dovikivao je Bugarima da su kroz celu svoju istoriju bili podmukli i da su se uvek držali saveza sa velikim silama. Ranjen je u toj borbi na brdu Palisad (Zlatibor) i umro u Italiji u bolnici 1944. godine.

Maša Skegro, devojčica iz Desni (Metković). Dobra bolničarka. Često je pričala o borbama 9. dalmatinske divizije odakle je prešla u Beogradski bataljon. Pamtila je poginule i izlečene ranjenike. Htela je posle rata da bude učiteljica. Poginula je oktobra 1944. u borbama za oslobođenje Beograda.

Marko Beara, radnik iz Zelovo-Sutina (Sinj). Ubrzo je izrastao od borca do komandira čete. Dugo je u sebi nosio tugu za pognulim drugom. »Ne treba ih zaboraviti, dali su svoje živote«, — govorio je posle svake sahrane. Poginuo je januara 1945. na Sremskom frontu kod Adaševca sa rečima: »Gonite fašiste, osvetite nas«.

Marin Mihatović, pomorac sa otoka Šolte. Radovao se pobedi i maštao o plovidbi morem. Gledao je susret boraca u Beogradu sa porodicama. Zasuzio je i izjavio: »Jedva čekam da i ja svoje mile i drage zagrlim«. Hitao je u jurišu prema Zagrebu. Zaboravio je na opasnost. Poginuo je 12. aprila 1945. kod Sarengrada.

Mate Krnić, mladić iz Konjevrate. Skroman, jednostavan, izdržljiv. Zadirivali su ga za jednu mladu muslimanku u Jajcu. Dugo se pravdao da su mu samo oči ostale u njoj. Zipisivao je u svoju beležnicu pogibiju svojih poznanika i bliskih drugova. Napisao je gde su sahranjeni: Ante Antin Krnić, Ante Luke Krnić, Ive Mate Krnić, Ive Sime Krnić, Jakov Krnić, Stipe Krnić, Sime Krnić... Zeleo je da u svom kraju priča o dobrim svojim drugovima, o njihovim čistim idealima, o gladnim danima i noćima. Poginuo je 12. aprila 1945. na Sremskom frontu kao komandir čete.

Joso Lokas, radnik iz Rasine (Šibenik). Imao je strogo lice, a meku dušu. Voleo je da od svog sledovanja nahrani više gladnog druga ih dete u nekom selu. Pričao je o svojoj mladosti, o teškom životu radnika i ratnika. Obradovao se kada su mu saopštili da je postavljen za zamenika komandira čete

i prozborio: »Možda ima i boljih«. Poginuo je 6. maja 1945. u Vrbovcu kod Zagreba. Upamtili su tugu na njegovom licu. Istoga dana u istoj borbi poginuo je i Marijan Mrdeža, vodnik sa nepunih 20 godina.

Miroslav Tudor, student iz Sphta. Bio je rečit, načitan, marksista. Voleo je borcu. Brinuo za svakoga. Pomagao iznemogle i zbunjene. Tešio ranjene i gladne. »Završiće se ovaj teški rat i ova revolucija, biće kruva i svega što je čoveku neophodno za dostojan život«. U Beogradu je postavljen za političkog komesara čete. Jurio je kroz Srem neprijateljske vojnike na čelu čete. U poslednjem napadu je nešto dovikivao, valjda ih je pozvao da se pređaju. Poginuo je tri dana pre pobeđe.

Vojko Tudor, učenik gimnazije iz Sphta. U 16 godini došao u 1. proletersku. Detinjasto hrabar. Našao je dosta svojih godišnjaka. Bili su posebno društvo. Našli smo ih više puta kako se igraju kao deca. Vojko se ponosio svojim bratom Miroslavom, ali nikada nije tražio zaštitu. Uvek je govorio da on sve može i hoće. Postao je član Partije i politički delegat voda »Pa mnogi su od mene stariji, kako ću ja to?« A mogao je i više. U četnom dnevniku piše da je poginuo 1944. kod Orolika — Vinkovci. Da li je ranije čuo za smrt svoga brata? Možda je to neko zapamtio.

Jakica Efendić, omladinka iz Orlovca, Sinj. Bila je borac, bolničarka, a zatim desetar u Trećoj četi, a često i izviđač u četi. Pohvaljivana je više puta od strane Štaba brigade za izuzetnu hrabrost i ratnu veštinu. Zelela je da se ističe u borbama, više puta je ranjavana. Komandiri su na sastancima tražili da pređe iz jedne u drugu čet. Istakla se u borbi maja 1944. Bacala je bombe na Nemce na razdaljini od 30 metara. Uvek su je borci isticali za primer i divili se njenoj odvažnosti i ratnoj veštini. Umrta je posle rata od posledica ranjavanja.

Ovo nije kraj ređanja. Još mnogi su Dalmatinci poginuli u Beogradskom bataljonu. Za svakoga bi trebala posebna priča. Ali i oni su ovde, sa ovim borcima, imenima.

U Beogradskom bataljonu je bilo preko 200 Dalmatinaca, a u Prvoj proleterskoj preko hiljadu divnih mladića i devojaka iz Dalmacije. To je cela jedna ratna brigada kao stroj u Rudom 21. decembra 1941. godine, a možda ih je bilo i više, jer ratni spiskovi su prelivevani kišom, opaljeni suncem i plamenom oružja, iscepani s platnenim i kožnim tobricama, i oni koji su pomenuti i koji nisu, i svi koji su bili zajedno, svakog dana i noći, po zimi i letu, vodili su borbe protiv svih neprijatelja i prolivali krv u pravom jedinstvu zbijeni.

Ostalo ih je živih i susreću se, i ne prekidaju započete razgovore iz svojih četa. Evo samo nekih od njih iz Dalmacije: Jelica Rak, Mila Mateljak, Dinka Prodan, Slavka Rak, Ika Supe, Milka Šupe, Ankica Srnao (imala samo 14 godina kada je došla sa ocem Markom iz Splita), Frane Bauk, Andrija Bogunović, Ante-Tonči Glavina, Frane Jelavić, Nikoslav Stipišić, Ivo Tolić, Tode Čuruvija, Krsko Badžin, Ljubomir Čvrljak, Ivan Krnić, Krsto Krnić, Šime Vrančić, Stipe Šupe, Jure Vukićević, Josip Penga, Petar Zivković, Ivan Prodan, Poldo Mibulić, Miroslav Babić, Marko Boban, Ivan Gaće, Petar Jelavić, Ilija Leskur, Ivan Raos, Čedomir Cvrlje, Ivo Omerović, Spiro Ivanišević, Josip Škaričić-Pino (sa nepunih 14 godina došao je u Brigadu)... Nikada kraja imenima. To nisu samo imena, već odvažni borci Prve proleterske brigade, njena hrabrost i legenda.

Među svima borcima u bataljonu vladalo je veliko drugarstvo, harmonija složne porodice. Svi prekršaji i nesporazumi su zajedno rešavani. Čak i za najteže prestupe Bataljon je rekao NE. Vrhna i hrabrost su najbrže sticani ličnim primerom. Negovana je nova etika i moral. Delila se jabuka i parče hleba. Niko se nije otimao za veću dužnost, niti je tragično shvatao smenjivanje. U uspomeni su ostala neopisana junačka dela pojedinaca, voda, četa, njihova samoinicijativa i samodisciplina. Kada se pohvaljivalo i pri kraju rata odlikovalo, nitko nije pitao da li je zaboravljen. Neki poginuli su pravi junaci, heroji. Bilo ih je mnogo za isticanje. Ostali su uvek skromni i međusobno voljeni.

NIKOLA BATINIČ

NJIHOVI LIKOVI OSTAJU NEZABORAVLJENI

Svaki od učesnika NOB i socijalističke revolucije doživljavao je na svom borbenom putu mnoga iskušenja i uzbuđenja. Bilo je straha, radosti i ponosa zbog izvršenog zadatka, pohvala, kritika i tuge za poginulim drugom. Revolucija je od svakog njenog učesnika tražila više. Kako smo, s revolucijom sazrijevali, bivah smo svjesniji vlastitog značenja u njoj. Sto smo bivah politički zreliji, sticali smo veću snagu mobilnosti i angažiranosti. Sve je to osiguravalo unutrašnju koheziju snagu i jedinstvo u kolektivu bez kojeg, u tako složenim i teškim uvjetima življenja, ne bi mogli opstojati. Jedan od bitnih, ako ne i presudnih činilaca bilo je povjerenje u druga, kolektiv, u svog starješinu. Razvijah smo takve međusobne odnose i snagu u kolektivu da je svaki od nas, kada se nalazio i u najtežim iskušenjima, mogao biti siguran da će njegov drug, njegova desetina i četa izdržati i najveće napore, ah ga neće ostaviti. Da će ga ranjenog iznijeti s bojišta drugarica-bolničarka, njegovi drugovi i pod uslovom da u tom zadatku bude još netko ranjen, pa da netko i pogine. Smatrali smo da našu pripadnost tom kolektivu, ne samo što je moralno osnovana i pravna, već da ima dalekosežno značenje za snagu revolucije, za konačnu pobjedu.

Ova mladost, od samog početka rata, išla je na sve ili ništa, duboko svjesna činjenice da ako snaga i brojnost njenog učesća u revoluciji budu veće i intenzivnije da će konačna pobjeda doći prije.

I povjerenje u svog komandira, komandanta, značila je više od samog položaja kojeg je on zauzimao. Značilo je apsolutno povjerenje u druga izabranog da ih vodi. Odabirao se najčešće nakon date ocjene partizanske organizacije i komiteta, što je zavisilo u mnogome od njegova osobna ugleda u kolektivu i hrabrosti. Nije mogao opstati ako nije imao svojstva pribranog i smirenog čovjeka i u najsloženijim situacijama, ako nije bio sposoban i odlučan, da i u najtežim trenucima bude među svojim drugovima borcima, a u jurišu na njihovu čelu kada je to trebalo.

Zato moja sjećanja na te divne drugarice i drugove i poslije 40 godina ostaju svježija i nikada nezaboravljiva. Ostajem im zahvalan za njihovo dru-

Medu svima borcima u bataljonu vladalo je veliko drugarstvo, harmonija složne porodice. Svi prekršaji i nesporazumi su zajedno rešavani. Čak i za najteže prestupe Bataljon je rekao NE. Vrhna i hrabrost su najbrže sticani ličnim primerom. Negovana je nova etika i moral. Delila se jabuka i parče hleba. Niko se nije otimao za veću dužnost, niti je tragično shvatao smenjivanje. U uspomeni su ostala neopisana junačka dela pojedinaca, voda, četa, njihova samoinicijativa i samodisciplina. Kada se pohvaljivalo i pri kraju rata odlikovalo, nitko nije pitao da li je zaboravljen. Neki poginuli su pravi junaci, heroji. Bilo ih je mnogo za isticanje. Ostali su uvek skromni i međusobno voljeni.

NIKOLA BATINIČ

NJIHOVI LIKOVI OSTAJU NEZABORAVLJENI

Svaki od učesnika NOB i socijalističke revolucije doživljavao je na svom borbenom putu mnoga iskušenja i uzbuđenja. Bilo je straha, radosti i ponosa zbog izvršenog zadatka, pohvala, kritika i tuge za poginulim drugom. Revolucija je od svakog njenog učesnika tražila više. Kako smo, s revolucijom sazrijevali, bivah smo svjesniji vlastitog značenja u njoj. Sto smo bivah politički zreliji, sticali smo veću snagu mobilnosti i angažiranosti. Sve je to osiguravalo unutrašnju koheziju snagu i jedinstvo u kolektivu bez kojeg, u tako složenim i teškim uvjetima življenja, ne bi mogli opstojati. Jedan od bitnih, ako ne i presudnih činilaca bilo je povjerenje u druga, kolektiv, u svog starješinu. Razvijah smo takve međusobne odnose i snagu u kolektivu da je svaki od nas, kada se nalazio i u najtežim iskušenjima, mogao biti siguran da će njegov drug, njegova desetina i četa izdržati i najveće napore, ah ga neće ostaviti. Da će ga ranjenog iznijeti s bojišta drugarica-bolničarka, njegovi drugovi i pod uslovoim da u tom zadatku bude još netko ranjen, pa da netko i pogine. Smatrah smo da našu pripadnost tom kolektivu, ne samo što je moralno osnovana i pravna, već da ima dalekosežno značenje za snagu revolucije, za konačnu pobjedu.

Ova mladost, od samog početka rata, išla je na sve ili ništa, duboko svjesna činjenice da ako snaga i brojnost njenog učesća u revoluciji budu veće i intenzivnije da će konačna pobjeda doći prije.

I povjerenje u svog komandira, komandanta, značila je više od samog položaja kojeg je on zauzimao. Značilo je apsolutno povjerenje u druga izabranog da ih vodi. Odabirao se najčešće nakon date ocjene partizanske organizacije i komiteta, što je zavisilo u mnogome od njegova osobna ugleda u kolektivu i hrabrosti. Nije mogao opstati ako nije imao svojstva pribranog i smirenog čovjeka i u najsloženijim situacijama, ako nije bio sposoban i odlučan, da i u najtežim trenucima bude među svojim drugovima borcima, a u jurišu na njihovu čelu kada je to trebalo.

Zato moja sjećanja na te divne drugarice i drugove i poslije 40 godina ostaju svježija i nikada nezaboravljiva. Ostajem im zahvalan za njihovo dru-

garstvo i predan rad da nam pomognu da se mi borci, tek prispjeli u njihovu jedinicu, čim prije i bolje snađemo i prilagodimo. Zahvalan sam im za mnogobrojne zajedničke juriše, za zajedničku prolivenu krv za nebrojene krvave pohode iz kojih se mnogi nisu vratili, za njihovu mladost koju su davali bez ostatka. Sjećanje na neke od njih je izraz mog dubokog poštovanja.

Kazao je čuveni hterata: »Čovjek, to gordo zvuči«. Sa gordošću smo govorili o dragom liku borca jednog ljetnog dana 1943. godine stigla je bolna vijest. Poginula je naša Nada. Ova veoma mlada radnica iz Makarske, Nada Srzić, zakoračila tek u mladalaštvo, raspjevana Biokovka, kako smo je svi od milja zvali. Surovom smrću oteta je iz našeg stroja. Tužni smo, veoma smo tužni, srce nam plače za njenom mladošću, za ljepotu te divne djevojke. U našem bolu se pitamo: »Zašto baš ubiše fašisti našu Nadu koja se tek počela radovati životu? Njene nasmijane oči i njena pjesma zračili su uvijek punim sjajem. Ova mlada radnica, u revoluciji bolničarka, neprekidno je bdila nad svojim drugovima i drugaricama ranjenicima. Njen blagi pogled uvijek je djelovao kao lijek na ranu. Uvijek je ona imala lijepu riječ za ranjenog druga. Ranjenom drugu bi nježno šaputala, hrabrila ga i olakšavala mu zadnje trenutke. Nikada nju nismo vidjeli umornu, ljutu i nervoznu.

I Nadina ljubav, njena prva ljubav, rodila se u svome bataljonu. Srela je svog puškomitraljesca Antu. Voljeli su se dostojanstveno, kako to doliči proleterima. I susreti njihovi uvijek su bili kratki, razgovori u prisustvu ostalih boraca. Pa, ipak: tada su njihova srca kucala jače, snažnije, samo za njih dvoje!

Rasli smo tu jedno pored drugog. Djevojčurak s Vrpolja (predio Makarske) prpošan i umiljat, uvijek raspoložen za šalu i smijeh. Našla bi se na zidiću svoje kalete i pozdravljala nas. Izrasla je iz radničke porodice u aktivistkinju, u skojevku, koja je među prvim ženama pošla u partizane. Radovali smo se što je među nama na Biokovu i ponosili se što je s nama, među proleterima.

Sabраниh su je drugovi u vrletima kanjona Sutjeske, gdje se te davne 1943. godine vodila historijska bitka revolucije, sabраниh su je sa suzrim očima punim bola. Našu tugu, naš zavjet na -grobu, zauvijek usnule Nade, iskazali smo novim jurišima na omraženog neprijatelja, čija je zločinačka ruka ugasila ovu divnu mladost.

* * *

Zar je moguće ne osjetiti duboko divljenje i zahvalnost prema Vojislavu (Voji) Kadijeviću iz sela Mihalj u dolini rijeke Neretve, druga iz omladinske čete bataljona »Josip Jurčević«, koji se prvi među nama javio u Prvu proletersku brigadu. Za svo vrijeme njegovog kratkog, ali časnog življenja, iz njega je izvirala ljubav za svojim drugovima. Sposobnost prilagođavanja i veliko požrtvovanje da pomogne svom drugu bila su svojstva ovog proletera.

Ostaje u nezaboravu njegov lik, lik hrabrog borca-junaka onog nezaboravnog dana početkom travnja 1943. godine kada je prvi, sa svojim drugom Antom Raštegorcem, u maloj barčici (sandolini) prešao rijeku Drinu kod sela Ustikolina. Oni sami upali su u roveve među iznenađene i prestravljene četnike. Zarobljavajući desetinu četnika, obezbijedili su mostobran na rijeci i omogućili našem Prvom bataljonu da otpočne prelazak rijeke. Samo je nesretna okolnost htjela da je zalutali neprijateljski metak ošteti sajlju deregljije što je omogućilo prelazak preko rijeke naše brigade u prvom pokušaju.

U ponovljenom forsiranju rijeke oni opet prvi prilaze rijeci. Pred njima je nemirna Drina i četnici brane prilaz rovovima. U toj mračnoj aprilskoj noći ponovo su u staroj sandolini sa zadatkom da prvi zakorače na jako branjenu obalu rijeke i da snagom svoje hrabrosti prokrče put svome bataljonu i brigadi. Mi ostali borci iz Prvog ešalona, na splavima, treba da predemo rijeku. Hući Drina nadošla od proljetnih kiša. Prilazimo rijeci, četnici otkrivaju naše prisustvo i otvaraju uragansku vatru. Gruvaju topovi s okolnih brda kojima Talijani pomažu četnike.

Noćas rijeku moramo prijeći. Naša odlučnost i želja da uspijemo tim su veći, jer su nam upravo javili da je Druga dalmatinska brigada prešla rijeku Drinu uzvodno od Foče. Proleter i ne smiju zaostajati.

Usljed jake vatre neprijatelja pjenuša se voda oko sandoline i splavova. Vojina sandolina je probušena i tone. Vojo snažnim zaveslajima pokušava dovesti sandolinu u plićak. Iskaćući iz sandoline ova dva hrabra proletera, pod zaštitom eksplozije svojih bombi, ulijeću u rovove.

Leže mrtvi četnici, ostali bježe. Sami su oni na osvojenom komadiću obale rijeke. Odoljevaju vatri daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Tako je naš Voja sa svojim drugom Antom te noći svojim tijelom branio uzani prostor do pristizanja ostalih drugova.

Te noći, iako je ne štedeći se bio nebrojeno puta, da tako kažem u zagrljaju smrti, nije ga ni metak okrznuo. Ove aprilske noći njegova je srećna zvijezda sjala punim sjajem. Ali napustila ga je jednog kobnog lipanjskog dana 1943. godine u vrletima Zelengore. Ostao je naš Voja tamo sa stotinama svojih drugarica i drugova kao svijetao primjer neuništivosti borca-proletera.

* * *

U mojim sjećanjima ostaje dragi lik borca-žene našeg desetara i vodnika Mileve Ščepanović-Zarubica. Ova mlada i stasita Crnogorka, među mnogim muškarcima, svojom hrabrošću i drugim vrlinama izborila je svoje mjesto da nas vodi, da bude na čelu naše desetine i voda. U nadljudskim naporima i u nebrojenim jurišima, naročito u toku IV i V ofanzivi, nikada nije priznavala da je nešto nemoguće. U tim teškim danima ona je bila na čelu u jurišima svoje desetine i voda. Stizala je da pomogne ranjenom drugu, da iznemoglog prihvati i ponese puškomitraljez. U tom neobičnom vremenu stvarnost života je tražila mobilizaciju svih vrijednosti svakog od nas. Koliko god je istina da je NOB dala doprinos ženi da ostvari svoju ravnopravnost, naša Mileva je doživljavala katkad nelagodnost ili smo se mi muškarci ponekad podliježali predrasudama i durili se što nam je jedina žena u desetini desetar. Međutim, mnogo puta smo se uvjerali da nismo u pravu, da nemamo razloga za nezadovoljstvo, jer se naša Mileva, tokom svakog dana i svake borbe potvrđivala kao izvanredan borac i drug. A treba reći, istine radi, da njoj nije bilo uvijek lako među nama muškarcima, da njoj nismo baš uvijek olakšavali njene obaveze.

A kad bi nas, i ako rijetko, zbog toga zadirkivali drugi borci, mi borci njene desetine, voda bili smo jedinstveni sa svojim desetarom, sa svojom Milevom. Ova skromna i nenametljiva djevojka ostaje u mojim sjećanjima kao divan primjer druga-žene i borca.

Zadnjih dana kolovoza 1943. godine susreo sam Matu Zarnića iz sela Makar (Makarska). Na kratko smo se vidjeli u predahu jednog noćnog marša prema selu Turbe kod Travnika. Veoma se je obradovao našem ponovnom susretu i sav je zračio od zadovoljstva kada mi je u povjerenju govorio o mogućnosti da narednih dana krećemo prema Dalmaciji. Reče mi tada: »Zamisli, Nikola, da napadnemo i osvojimo Makarsku... Mi Biokovci u našem gradu kao pobjednici-oslobodioci.«

Slijedećeg jutra vraćamo se poshje noćnog napada na Turbe. Zastajemo da se malo odmorimo. Sustiže nas jedna četvorka vojnika Pratećeg voda bataljona i nose jednog borca na nosilima. Pitamo ih da li je teško ranjen. »Ne, nije ranjen, već je poginuo Mate Zarnić, naš komandir voda«, reče jedan od njih. Zatečen sam tom iznenadnom i tužnom vijestju i pitao se je li to moguće. Prije nekoliko sati pričao mi je s radošću o mogućem našem putu u našu Dalmaciju. Kako su mu tada oči iskrile od zadovoljstva. Mohm ih da mi dozvole da ga vidim. Sada tu pored mene je nepokretno tijelo i upale njegove oči. Smireno lice kao da mi želi reći: Znaš, ja nisam mogao nastaviti dalje, ali ti ćeš im reći kako je to bilo i zašto ja nisam mogao da se vratim.«

Naviru sjećanja na dane našeg zajedničkog života u selu. Na dane kada smo na već uobičajena mjestima za okupljanje omladine, u večernjim satima pjevali pjesme, na njegov lijepi glas, na dane 1941. godine kada je utihnula naša pjesma i kada smo živjeli zabrinuti što nam donosi sutra. Posebno na onaj dan u kolovozu 1941. godine kada smo mu saopćili odluku da je primljen za kandidata za člana KPJ.

Sahranili smo ga u jednom šljiviiku na rubu zaboravljenog bosanskog seoceta. Domaćin kuće u blizini obeća nam da će se brinuti o mjestu gdje je sahranjen ovaj hrabri proleter. Opraštamo se sa bolom od našeg Mate. Vraćam se u jedinicu i pitam se kako ću smoći snage, ako se živ vratim, da saopćim njegovoj majci ovu tužnu vijest. Sustiže me njegov starješina i kaže: »Ako stigneš u svoj kraj reci njegovoj majci da je Mate za ovo kratko vrijeme osvojio naša srca. Uvijek je bio nasmijan, pripravan za šalu i pjesmu, i uvijek među prvima u jurišu.«

* * *

Zašto je sudbina tako okrutna da uvijek odnosi nekog od najboljih među nama?

Borci Prvog bataljona veoma su brzo upoznali ljudske vrijednosti i hrabrost Jure Odaka iz sela Ravno kod Metkovića. Ovaj staloženi radnik brzo je zadobio naše povjerenje. Poshje samo nekoliko mjeseci koje je proveo u brigadi izrastao je njegov lik u hrabrog borca-jurišnika i rukovodioca.

Po načinu svoga rada i ponašanja, u razgovoru s nama u toku borbe, na maršu, na odmoru, on je polazio od principa da u revoluciji, više nego ma gdje drugdje, djela zamjenjuju riječi, da se njima najbolje iskazuje pripadnost NOB-i i odanost Komunističkoj partiji.

U završnim borbama proboja u toku Pete neprijateljske ofanzive, u borbama za Vlasenicu, Zvornik, na Miljevini i svim drugim borbama, u svim našim jurišima, Jure je uvijek bio među prvima. Na četnim konferencijama, na sastancima partijske organizacije na kojima smo poshje borbe razgovarali o proteklim borbama, Jure je veoma često istican kao uzoran drug i veoma hrabar borac. Zato smo se radovali kada je samo nakon nekoliko mjeseci pro-

vedanih u Prvoj proleterskoj brigadi, Jure postavljen za zamjenika komandira čete, a nešto kasnije za komandira druge čete Prvog bataljona.

Još u Omladinskoj četi bataljona »Josip Jurčević« na Biokovu bio je zapažen kao omladinac koji nije bio od velikih riječi, ah uvijek kada je govorio pronicao je u suštinu problema. Ovaj potomak čuvenih neretljanskih gusara, od samog početka svog učešća u NOB-i, hlabrošću je najpotpunije iskazivao ljubav za slobodom, ljubav za svojom dolinom Neretve i svojim lijepim seocetom. Takav je bio naš omiljeni Jure i onog kobnog dana u siječnju mjesecu 1943. godine kada je, jurišajući na čelu svoje čete, pao junačkom smrću.

Svi mi učesnici NOB-e, učesnici u toj velikoj epopeji, često mislimo i sa ponosom razgovaramo o tim davnim događajima. Sa razloga, sa puno poštovanja, prisjećamo se naših prijatelja — drugarica i drugova koji su nisu vratili. Prisjećamo se te divne mladosti koji su svim svojim bićem učestvovao u nećem novom, ljudskijem, boljem. Bili su to obični mladi ljudi sa svim svojim navikama, radostima i manama. Ali svi oni imali su jednu zajedničku crtu, snažno osjećanje revolucionarnog dostojanstva i časti. U tom vremenu živjela je ova mladost koja je svojom krvlju i životima gradila novu Titovu Jugoslaviju.

IVO SUMIC

BILJEŠKE IZ PARTIZANSKOG ŽIVOTA (izvodi iz ratnog dnevnika)

Poslije akcije na Bosansko Grahovo brigada se sastala u Petrovcu da se tu malo odmori i proslavi sedmi novembra. Sedmog novembra održana je smotra cijele brigade na kojoj nam je drug Tito predao brigadnu zastavu održao govor i objasnio značaj formiranja divizije. Naša brigada ušla je u sastav Prve divizije. Dok smo bih u Petrovcu održavali smo kulturne priredbe i zabave građanstvu i nama svake večeri. 16. 11. brigada je dobila pokret prema Ključu i selo Adiđe. Sedamnaestog krenuli smo dalje kroz Ključ, preko rijeke Sane, kroz neka popaljena sela preko rijeke Sanice za selo Ratkovo odakle pripuče četnici, krenusmo na juriš i ostasmo tu jedan dan da se odmorimo od zime i nevremena koje nas je putem pratilo. 19. 11. vršen je napad na Sitnicu gdje smo pretrpjeli paklenu vatru i led. Ja sam te noći bio ranjen, ali smo likvidirali 45 utvrđenih bunkera, zarobili 900 domobrana, nekohko Nijemaca, 4 haubice mnogo ratnog materijala, obuće i odijela. Tu je poginuo pored Milovana, Arten, Boris, Simić, dok je ranjenika bilo dosta. Istu noć je Sandžačka brigada zauzela Mrkonjić Grad.

* # *

22. 2. smo držali položaj na Ječmenovu brdu dok je Prva četa i Kraljevčani vodili borbu sa Nijemcima. 23. 2. smo imali napad na Ivan-sedlo koji nije uspio, te smo morali da se povlačimo preko Ivan planine do Bulatovića.

2. 3. smo dobili pokret za selo Trešnjevicu. U tom selu je umro Nikola Vela. Naša četa je ostala u zaštiti bolnice a Bataljon je pošao na Vakuf. 6. 3. smo pratili bolnicu preko Sćita do sela Pridvorci. 7. 3. preko sela Duge za Beli Lug na rijeci Rami. U Dugama sam sreo Veška, Sudiju, Vladu Kržanića, Anđelka Radonića, Slavka Sumića, Branika Jakića, Antu Jakića, Živka i Ivana Kocka. 9. 3. smo bili u selu Luke. 10. 3. pokret kroz Jablanicu na Neretvi za selo Krstac gdje sam sreo Marjaina Bilina. 11. 3. smo stigli u selo Kukuruzovinu u sastav Bataljona. 12. 3. bili smo u Slatini. 13. 3. smo prošli pored Konjica do Gornje Bjele. 14. 3. smo stigli u selo Borci odakle smo pošli u akciju na Glavatićevo gdje je nesretnim slučajem poginuo Mate Borić.

. . .

27. 3. naša cijela brigada vrši akciju na četnike kod Ustikolina na Drini. 28. 3. smo sa Šestim bataljonom ušli u Ustikolinu istjeravši četnike preko Drine. U Ustikolini i okolnim selima ostali smo do 8. 3. praveći splavove za prebacivanje. 8. je sve bilo spremno, splavari su bili dobrovoljci a iz svakog bataljona puškomitralješka odjeljenja također dobrovoljci sa bombašima i bolničarima. Kad smo prišli do Drine komandant nam je iznio vojnički, a politički komesar politički značaj prelaza preko Drine. U prvi mrak pod zaštitom našeg lakog i teškog automatskog oružja prebacila se prva grupa koja je otvorila vatru sa sredine Drine na neprijatelja koji je već bio posjeo bunkere. Ja sam se prebacio u drugoj grupi. Neprijatelj je otjeran iz bunkera i omogućen prijelaz ostalim bataljonima. Prvi je prešao Prvi crnogorski, pa Drugi i Treći. Prvi bataljon je zauzeo selo Cvilin i produžio na Krćino brdo gdje su bili ukopani alpinci. Borba je bila užasna, ali su ih naši borci uz pomoć Drugog i Trećeg bataljona otjerali sa tih položaja i nastavili gonjenje preko Kapka.

18. 5. Pisana Jela. Od Sahovića je već počela ofanziva. 19. 5. selo Pokrajci gdje su nas bombardovali avioni. 20. 5. selo Meljak. 21. 5. Celebić gdje su se naše snage sudarile sa Nijemcima i ustašama. 22. 5. selo Borje gdje je bio naš radni vod a Bataljon je vodio žestoke borbe na Trovrhu, Bakicu i Zavajitu. 28. 5. selo Očevo. 30. 5. imali smo žestoku borbu sa Nijemcima za Uzlupe koji su namjeravali da nam spriječe prelaz preko Tare ali smo ih mi zaustavili i uspjeh da se preko noći prebacimo preko Tare i izbijemo u jutro na rijeku Pivu. 1. 6. selo Sljemena na Vučevu razmješteni smo u nekim napuštenim čobanskim kolibama. 3. 6. pokret do sela Tjentišta na rijeci Sutjesci. 6. 6., vršen je napad na Nijemce kod spaljenog sela Borovno. Tu smo imali mnogo žrtava ali su i Nijemci ostavili dosta leševa na bunkerima. 8. 6. pokret preko Vrbničkih Katuna na Zelengoru preko koje smo vodili najgorčnije borbe sa Nijemcima koje su bili zaposjeli svaku čuku. Tu smo imali mnogo žrtava od artiljerije i avijacije, najviše je stradala bolnica i ranjenici koje su Nijemci nemilosrdno ubijali, dok nismo 11. 6. stigli na položaj kod Miljevine gdje smo vodili borbu cijeli dan. U noći su Nijemci pobjegli iz Miljevine ostavivši mnoge bicikle, automobile, motorbicikle itd. Istog dana je neprijatelj vršio kontrana-pad iz Foče ali smo ih mi potisnuli i stigli do sela Daničića i Budnja.

16. 9. smo stigli do Aržana tu smo sastali naše kamione sa kojima smo stigli u selo Gojunić. Odatle smo pošli preko Ciste do Seoca gdje smo dobili Talijanske uniforme. 23. 9. smo sa kamionima stigli u Stobreč kod Splita. Istog dana sam dobio dozvolu za grad. Tamo sam posjetio rođake Jelisavu i Slavku. 20. 4. smo dobili pokret preko Blata za selo Koštanje odatle smo pošli jna položaje kod Lovreća. 27. 9. bili smo u zasjedi na cesti kod Gornjih Draguna blizu Imotskog. 30. 9. je naša četa imala zasjedu na cesti prema Imotskom iznad sela Mustapića. Uvečer smo se prebacili kamionima preko Sestanovca i Zadvarja za selo Gata gdje smo držali položaje na Mosoru. Tu sam se ponovo sreo sa Ljubom Jakićem. 2. 10. smo bili na položaju iznad Blata skupa sa drugovima iz bataljona Garibaldi. 3. 10. smo se prebacili kamionima za Bosnu iznad Aržana.

* * *

29. 11. dobili smo pokret kroz Turbe za Pulas na iste položaje i usput smo se sreli sa našom 13. brigadom »Rade Končar«. 29. 11. uvečer smo napadali na Travnik koji nije uspio. 30. 9. smo ostali cijeli dan na položaju, a uvečer smo pošli za selo Zlokići. 1. 12. smo izjutra pošli za Pulas jer smo dobili smjenu od naše 13. brigade.

14. 5. bila je smotra naše divizije i zajedničko veselje. Učestvovah su po dvije čete Trećeg i Četvrtog bataljona jedna četa Šestog bataljona i dvije čete Garibaldijevog bataljona, dva bataljona XIII brigade i jedna četa iz Trećeg krajiške brigade. Komandant divizije je održao kratak govor o vojničkoj a komesar o političkoj situaciji. Brigadni horovi su pjevah narodne i borbene pjesme. Poshje toga je bila utakmica u skakanju, trčanju, bacanju i gađanju, a zatim i igranka do kasno u noć. 17. 5. rano ujutro imao je cijeli Bataljon pokret. Glavnina bataljona je pošla u Pecku za zaštitu divizijske bolnice, a treća četa je ostala u Jasenovim potocima radi održavanja veze sa Štabom brigade i kontrole toga kraja. Druga četa je dobila zadatak obezbjeđenja magazina u rajonu Mliništa. Jednu desetinu smo imali na aerodromu u Drvaru a jednu u Petrovcu, koje su imale zadatak obezbjeđenje i sprovođenje materijala koje smo dobijali od saveznika i transportovan vozom do Mliništa. 23. 5. bio sam u Drvaru radi obilaska desetine i drugova koji su bili na oficirskom kursu u Drvaru. 24. 5. vratio sam se ponovo na Mhništa. 25. 5. su Nijemci napali Drvar padobrancima sa ciljem hvatanja Vrhovnog štaba i druga Tita u čemu nisu uspjehe. 26. 5. cijeli Bataljon je vozom prebačen do Crnih potoka a odatle usiljenim maršem do sela Prekaje gdje smo stigh u zoru 27. U toku 27. sa jednim vodom smo izviđah prema Drvaru a sa drugim preko Prekajskih na Mokronoške kolibe sa istim zadatkom. Uvečer 27. vršili smo napad na neprijatelja u Prekaji. 28. 5. sam nosio Vaskrsiju koji je bio ranjen te noći u borbi do Crnih potoka a u Prekaju sam se vratio poslije podne 29. 5. rano ujutro naša druga četa smijenila je na položajima kod Prekaje jedan bataljon Treće krajiške. U toku dana odbili smo nekoliko uzastopnih njemačkih napada i predvečer morah odstupiti uz gubitke od sedam drugova izbačenih iz stroja. Uvečer istog dana četa je nosila ranjenike iz Poljica za Saviće i odatle u Prijevodac u sanitet Treće krajiške brigade. 30. 5. smo se vratih u sastav Bataljona u selo Podići.

20. 8. smo dobili pokret preko ceste Plevlja—Rudo a odmor smo imali na Pobijeniku kod Lima. U toku noći smo prešli Lim preko mosta u Priboju i 21. stigli do sela Jabuka. 22. 8. smo imali pokret do sela Brezna kod Uvea. Naša četa je izišla na položaj, a Bataljon je ostao u selu. 23. 8. u toku noći Brigada je prešla preko Uvea u Srbiju. Četnici koji su držali položaj na obali rijeke brzo su rastjerani i toga dana smo stigli do Alin Potoka. 24. 8. smo se vratili u sastav Bataljona i napali Bugare koji su pošli da nas napadnu. Potukli smo ih i natjerah nazad na Palisad u nekoliko kuća. Borba je bila očajna. 25. 8. smo sa četom pošli u Varoš na položaj druge čete gdje se vodila borba za svaku kuću. Uvečer je vršen napad. Bugari su pretrpjeli vehke gubitke, ah ih nismo uspjeh istjerati. U toku noći im je stigla pomoć i mi smo se morah povući. 26. 8. uz pomoć koja im je stigla Bugari su napustili Palisad, a mi smo zauzeli položaje prema Brijaču. 28. 9. smo imali pokret preko Kobilje glave kod Palisada prema pruži Višegrad—Užice.

* * *

11. 10. četa je imala pokret do Sopota, gdje je bila u rezervi. 13. 10. četa je smijenila na položaju našu Prvu čet. Toga dana smo se susreli sa jedinicom Crvene armije. 15. 10. ujutro je bio napad na Beograd preko Banjičkog Visa. 16. 10. ujutro skupa sa jedinicama Crvene armije bih smo u gradu kod Vojne akademije, a prenoćili smo u Ulici braće Nenadića. 17. 10. je naš Bataljon dobio zadatak da zauzme i posjedne Narodnu skupštinu i da je sa jedinicama Crvene armije brani od ponovnog zauzimanja od strane Nijemaca. 20. 10. oslobođen je Beograd i naše jedinice prešle preko Save u Zemun. 21. 10. sam primio dužnost pomoćnika komesara u Bataljonu. Istog dana Bataljon je pošao na novi zadatak u XI kvart. Stab bataljona je bio na kraju Mileševske uhce kod Crvenog krsta. Naš rad u Beogradu tekao je svakog dana po predviđenom planu na raznim konferencijama, predavanjima i priredbama. Narod je bio oduševljen sa našim radom uopće, jer smo radili u suglasnosti sa gradskim i kvartovskim organima. 23. 11. brigada je dobila pokret. Prva etapa je bila od Beograda do Nove Pazove, a druga do Sremskih Karlovaca i treća Beočina, gdje smo imali odmor. 27. 11. imali smo pokret iz Beočina do Banoštara, gdje je brigada odmarala i bila u rezervi. Tu smo ostali do 2. 12., a 3. 12. produžili smo do fronta kod Erdevika u Matoroj šumi. Napad je otpočeo u 8 sati artiljerijskom pripremom, a u 10 sati Kozarčani su pošli u napad ali su bili odbijeni uz velike gubitke. Naša brigada je bila u rezervi. 4. 12. u 2 sata u jutro naša je brigada smijenila Petu kozaračku brigadu na položaju. Neprijatelj je bio veoma blizu, dobro ukopan u rovove možda nekih stotinu metara od naših rovova. Prvi put prisiljeni smo i mi kopati rovove. Iza podne smo dobili naređenje za napad, a prije toga je izvršena artiljerijska priprema. Iz našeg Bataljona u napad je pošla samo jedna četa. Iako je napad počeo za nas u neobično vrijeme, po danu ubrzo su osvojeni prvi položaji i put prema Erdeviku je bio otvoren. Prije polaska na juriš ranjen mi je bio komandant bataljona Milović Miodrag, a poshje proboja na prvoj kosi bio sam i ja ranjen i poslije previjanja prenešen u divizijsku bolnicu u selo Stara Bingula.

* * *

9. 3. dobio sam naređenje za premještanje u inženjerski bataljon na istu dužnost. Na moje mjesto došao je Dile čije je zdravstveno stanje bilo lošije. Meni je to malo teško palo jer sam se već navikao i srodio sa drugovima

MSB. U Štabu inženjerijakog bataljona našao sam svoje stare drugove iz Brigade Pero Gračanin je bio komandant, a njegov zamjenika Vojo Vulikić sve stari borci od formiranja brigade u Rudom. Moj pomoćnik bio je Ivo Tolić sa kojim sam skupa došao u brigadu sa Bioikova. 17. 3. izvršili smo pokret za selo Babsku neposredno iza položaja. Za vrijeme boravka u Babskoj svake noći smo upućivali po jedan vod za izviđanje neprijateljskih minskih polja. Jedna četa je radila na uređenju komandanog mjesta za Štab divizije, a sa ostalim dijelom i mještainima iz okolnih sela uređivah smo drugu obrambenu liniju. Sa novo pridošlim drugovima svakodnevno je izvođena nastava u rukovanju sa minsko-eksplozivnim sredstvima, postavljanju i razminiranju minskih polja.

12. 4. otpočela je naša ofanziva probojem Sremskog fronta uz sadejstvo avijacije, tenkova i ruske flote na Dunavu. Prve linije su probijene u prvom našem naletu što je omogućilo dalje nastupanje ka Vukovaru. U toku dana smo stigli do Sotina gdje smo malo odmorili i produžili za Vukovar, gdje smo stigli oko ponoći. Odmah smo dobili naređenje za opravku mosta preko Vuke jer su glavni most Nijemci porušili.

* * *

6. 5. dobili smo pokret za Vrbovec gdje su naše jedinice vodile borbu sa Nijemcima koji su se još uporno branili. Za to vrijeme smo mi na prilazima Vrbovcu opravali dva mosta koji su bili porušeni. 8. 5. Bataljon je dobio pokret prema Svetom Ivanu Zelina gdje smo imah zadatak opravke mosta za prelaz tenkova. U Sesvete smo stigli 9. maja ujutro odakle smo dobih pokret za Zagreb i smjestih se u uhci Sv. Duha. 10. 5. Bataljon se je preselio na Ksaversku cestu gdje je bio Štab divizije. U Zagrebu smo ostali do 18. maja.

NIKOLA BATINIĆ

MAJKA STANA!

Kraj je 1942. godine. U rajonu ismo Prnjavora i noć je veoma hladna. Razmještamo se za prenočište po kućama jednog sela i komentiramo da po ovoj studeni ne bi trebalo biti iznenađenja. Četnici se ne osuđuju napadati proletere, a njemačko-ustaški garnizon u Banja Luci je daleko. Negdje poshje ponoći bude nas i požuruju da se spremamo za pokret. Krećemo se ubrzano prema zapadu. U pokretu nam komandir čete objašnjava da je iz Banje Luke krenula u ovom pravcu veća neprijateljska kolona još sinoć. Treba da ih zadržimo i onemogućimo njihov upad na slobodnom teritoriju.

Nas četvorica: Jagoš, Pero, Slavko i ja posjeli smo jednu uzvisinu kraj ceste puškomitraljezom. Komandir voda Vuksan pomaže nam i kontrolira da zauzmemo povoljan položaj. Upozorava nas da se ne smijemo kretati, po sva-

nuću i odati položaj. Onako za sebe pitam se kako je to moguće po ovom »pasjem« vremenu. Cvokoćemo i promrznuti osmatramo prema zapadu. Priželjukujemo da se neprijatelj pojavi čim prije da mu se osvetimo za ovu neprospavanu noć, za ovu studen na kojoj kosti »pucaju« od hladnoće, za sve neprospavane noći.. .

U podnožju ovog brdašca, u šumici, priljubila se seoska kuća na osami. Malo zatim pošto svanu vidimo dim kako probija kroz krov kuće. »Oh, da je primaći se, njenom kominu — ognjištu i ogrijati promrzle kosti — dobaci Jagoš. — Ja nadodah »da je još uz to nešto prezalogajiti.«

Malo zatim Jagoš me gurka rukom i pokazuje u pravcu kuće. Vidimo ženu kako nam rukom daje znak kao da nas poziva da dođemo. Zagledavamo se u nedoumici šta da radimo, nerazumjevajući njen znak. Dogovaramo se. Udaljavati se sa položaja ne smijemo. Mogla bi to biti fatalna pogreška. A opet, ne poći i ispitati šta nam želi da kaže ova žena moglo bi se pokazati kao pogreška koju nam ne bi oprostili. Odlučujemo da Jagoš i Slavko oprezno priđu i utvrde šta žena žeh. Pero i ja ostajemo na brdo pripravnici da ih vatrom iz puškomitraljeza zaštitimo za slučaj nekog neprijatnog iznenađenja. Oni oprezno prilaze kući nešto razgovaraju sa ženom. Jedan od njih ulazi u kuću a malo zatim i drugi. Neizvjesnost ne potraja dugo. Poshje nekoliko minuta naši drugovi izlaze iz kuće i trčuci nam veselo prilaze. »Uh, majku mu, veli Slavko, mi se zabrinuli da nam ne pripremaju neko neprijatno iznenađenje, a ono oni nam pripremili obilat doručak za sve nas. Požurite i vas dvojica kod ovih dobrih ljudi.«

Nasmijana i nas dočekuje starija žena i požuruje u kuću i reče umjesto pozdrava: »Djeco kačamak! Puru treba jesti dok je topla«. U kući nas dočekuje stariji brkajlija s lulom u ustima i štapom u ruci. Kasnije saznajemo da je invalid u jednu nogu. »Ja sam Jovan, a ovo je moja žena Stana. Dobro nam došli, djeco! Ova je noć dozlaboga hladna i pitam se kako vi to sve izdržavate. Ja se raspričao, daj der Stano činjiju i kašike.«

Uz zalogaj pitam čika Jovana kako nas je prepoznao da smo »naša« vojska, kako reče našoj dvojici drugova. »E, sinko moj, našu vojsku nije teško prepoznati. Ustajem ti ja ujutro, zorom da jaimim drva i da podložim vatru kad gore na brdu vidim vojska se pritajila. Vratim se brzo u kuću i pitam moju Stanu a ona mi veli: Bolan, Jovane, da su to četnici oni bi prvo vrnuli do naše kuće i galamom i lupom na vrata i prozore prisili nas da im iznesemo rakiju i da im spremimo mrsa. Brzo, Jovane, veli moja Stana, podloži vatru da pripravimo kačamak da djeca založe na ovoj studeni.«

»Hvala vam majko i čika Jovane, od sveg srca vam hvala«, reče moj drug Pero. Domaćica Stana -miluje nas svojim majčinskim očima i upita: »Jeste li vi, djeco, iz daleka«. »Jesmo majko. Ja sam iz Dalmacije, a moj -drug je iz Crne Gore.« »Je h to rano mnogo daleko«. »Mnogo dana hoda, majko, mnogo.« Cika Jovan podpaljuje ugarkom svoju lulu i kao za sebe veh: »Mi smo vam ovdje na osami i iza brda pa naša vojska rijetko navraća. Baš prije neki dan prolaze drugovi, a ja se obradovao da ćemo malo popričati, da ih upitam za

»Danas Prova proleterska predstavlja simbol bratstva i jedinstva u borbi za oslobođenje naše zemlje i stvaranje slavne narodnooslobodilačke vojske. Vaša su djela besmrtna, kao što je besmrtna i ova veličanstvena borba svih naših naroda i narodnosti.«

TITO

novosti i da im ponudim što je kuća i bog dao. Da ih priupitam da li su vidjeli moga Stevu. Prije nego što je zazimilo pošao je i on s našim drugovima Krajišnici. A ono jedan drug — sigurno starješina se izvinjava, zahvaljuje i veli da im se žuri za Prnjavor.«

Pojeh smo i žurimo da se zahvalimo i oprostimo od ovih dobrih domaćina. Nato će majka Stana: »Ne zahvaljujte, djeco. Gledam vas tako mlade i pro-mrzle pa se nadam da i moga Stevu neka dobra majka ponudi svojim toplim domom i parčetom 'ljeba.«

Vidim kako joj se jedna suza kotrlja niz obraz.

MAURICIJE MARINO FANELI

FRAGMENTI IZ RATNOG DNEVNIKA

August mesec. Stanje partijske ćelije Treće čete Trećeg kragujevačkog bataljona: Suco, Cedo, Mauricije, Ličina, Đuro, Radoslav, Ljubo, Nikola.

Kandidati: Nikola, Rajko, Dumanić.

28. septembar 1944. Ub — Sastanak komunista i skojevaca bataljona. Dnevni red: ciljevi naše Narodnooslobodilačke borbe.

1. oktobar 1944. — Sastanak političkih komesara i delegata vodova. Politički rad i pripreme za sledeće borbe.

Sopot. — Došao sam do nove sveske. Pred crkvom u Sopotu fotografisala se cela četa. Zatim smo se fotografisali po grupama, na kraju pojedinačno. Prvi put ce fotografišemo. Idemo na položaje, pred nama je Beograd.

Soppt, 13. septembar 1944. godine

Ceo položaj krenuo je u susret Crvenoj armiji. Bili smo radosni, jer smo znali da ćemo zajedno preći put do Beograda. Na cesti sam prvi put popušio rusku cigaretu. Dao mi je jedan Rus, tenkista, i dok je on iskoristio pauzu da se obrije, ja sam se naslonio na tenk i pušio. Pričali smo različitim jezikom, ali smo se potpuno razumeli.

Rus me upitao: Je li daleko more?

Meni je tada izgledalo da je ono neverovatno daleko.

Avala je savladana. Na čelu čete je Ismet. Svi su pevali, a pucnjava je bila sve jača. Prepale su nas »kaćuše«, prvi put smo ih videli i čuli.

14. oktobar, kod Banjičkog visa

Išli smo zajedno s tenkovima. Neki tenkovi su se vraćali, a mi smo ostali zakovani na nekoliko metara ispred bunkera. Ponovo smo krenuli na juriš, bombama. Poginuo je Ismet. Kad se spustio mrak, ceo bataljon je krenuo na juriš.

Pošli smo prema Slaviji. Narod je stavljao ispred nas tepihe, nudio nas šećerom i rakijom.

Svi su pucali iz sveg mogućeg oružja.

Beograd je oslobođen.

Pošao sam do foto-aparata.

U četu se javilo više od 50 Beograđana. Rijetko je ko stariji od 20 godina. Ne smemo primati više od 10 drugarica u četu.

Beograd, oktobar

Partijski sastanak čete. Zaključci:

- 1) Rad komunista sa novim borcima,
- 2) Uvesti vojničku disciplinu, obavezno je nositi činove, a samo stari borci mogu nositi srp i čekić.

3. novembar, 1944.

Krećemo na Pozorišni trg. Tu se skupila čitava brigada. Idemo preko Save. Pravac nam je Srem. Kroz maglovito jutro gledam ruševine od beogradske bitke sa Beograd. Ceta ima više od 120 boraca, pet puta više nego kad smo prešli u Srbiju.

Prolazimo kroz napuštena sremska sela. Stara Pazova, mesto nedirnuto, ali potpuno pusto. Jedna kokoška luta po pustim dvorištima i sobama. Uveče smo pored Dunava. Pada sitna kiša. Novi Sad je u magli.

Tu, pored Dunava, našao sam fotografiju u Nikovoj kurirskoj torbici. On je poginuo.

Erdevuk, decembar 1944.

Prvo su ovce poslate preko minskih polja. Sada su i one sive. Upadamo u rovove, front je probijen. Gazimo blato, ima bosih boraca. Treba trčati, padati, dizati se. Ma kakva bila ova zemlja, ona je naša.

Teško je ranjen u grudi Tonči, jedan od mojih najboljih prijatelja. Nemač mu je iz neposredne blizine ispalio metak u grudi. Nose ga, a on umire. Kiša neprekidno pada.

Krećemo prema Sidu, borba kilometar za kilometar.

Noga mi se gnoji, zavili su mi je. Ona me strašno boli. Blato je, ni jednog kamena.

U Sidu naš delstar je ušao u jedan podrum i napio se vina. Čitava bačva se izlila na njega.

Tovarnik, decembar, 1944.

Sve se zadimilo od ručnih granata. Pored puta je pao ranjen u glavu moj najmiliji drug iz čete Ivo Bačetić Žuti, vodnik prvog voda. Već je tri godine u brigadi. Bolničarka Gordana je potrčala da ga previje. Imala je 18 godina. Vikali smo: »Cordana, stani!« Pala je prekrštenih ruku, naslonila glavu na zemlju, a studen vetar pomrsio joj plavu kosu. Pobegla je iz Beograda dok smo mi nastupah prema Avali. Došla je s tašnom i s visokim cipelama na nogama. Htela je da bude borac.

Kod Banjice je zgrabila pušku i išla na juriš na jedan bunker. I ona je vikala: Napred, proleter! Bila je frizerka.

Čeletovci, 5. decembar

Dva dana odmora.

Partijski sastanak: 1. Proraditi pitanje lenjinizma; 2. Treba biti samokritičan i učiti se na vlastitim greškama; 3. Treba prvo uzeti vlast, da bi se stvorili uslovi za razvijanje proletarijata, a zatim da se krene u podizanje

kadrova i kulture radnih masa; 4. Kritikovan je jedan mladi drug koji je imao u rancu budilnik koji je zvonio pred jurišem i razbijao noćnu tišinu. On je obećao da će se popraviti. Bitno je da budemo poštteni i poverljivi; 5. Za 17 dana iz čete je poginulo 17 skojevaca. Brigada je izgubila 759 boraca.

15. decembar

Oko 12 sati komesar Prateće čete pročitao je osudu na smrt jednom dezertoru. Uхваćen je u bekstvu. Pročitano je rešenje ratnog suda i zatražena saglasnost sa ovakvom odlukom. Dezertor je gledao oborene glave pored iskopane zemlje. Dok se to čitalo tukla je artiljerija i granate nisu padale daleko. Dezertor je počeo da bježi, dok su dvojica pucala u njega. Dan bez snega.

22. decembar, Adaševci

Prali smo se, parili odeću, mnogima su noge otekale od zime. Proslavljamo trogodišnjicu Prve proleterske.

Oko nas je Sava, razlivena i smrznuta.

Tri godine Prve proleterske brigade! Pod njenom zastavom sada je malo boraca iz Rudog.

1. 1 1945. godine, Bosut

Ovu novu godinu pamtiću po mostu na Bosutu.

Naređeno je da ga naš bataljon mora po svaku cenu preći. Pred mostom stoji veliki bunker iz kojeg nemački mitraljezi kontrolišu naše položaje. Jurišamo, ali je nemoguće proći. Pada dosta drugova, jedan mitraljez je prešao tri puta iz ruke u ruku. Omladinac Miloš viče: »Juriš, omladinci!« Naslonjen je glavom na most, a bolničarke mu previjaju obe noge. On gleda kako mu krv teče u Bosut i viče: »Ej, Miloše, nisi nizašta«.

Ranjen na više mesta leži Bosanac, Rajko Adamović. Jedva je digao ruku i rekao: »Drugarice, odvedite me u toplu sobu«. Krv iz naših rana oticala je u reku. Tek drugi dan su Nemci odbačeni. U izveštaju Vrhovnog štaba stoji: »Odbijen je jak protivnapad, potpomognut i tenkovima. — Rijeka Bosut je forsirana«.

3. januar 1945, Šidski Banovci

Sastanak komiteta SKOJ-a bataljona.

1. Potrebno je pripremiti se za rad sa hrvatskim narodom; 2. Potrebno je omasoviti organizaciju. 55. skojevaca izbačeno je iz stroja i treba primiti zaslužne omladince. Brojno stanje: Prva četa 9, druga četa 2, treća četa 3, četvrta 8, radni vod 10. Ukupno 82.

4. januar 1945.

Ponovo politička priprema. Postavljeni su novi komandiri, novi desetari, novi puškomitraljesci.

Omasoviti SKOJ. Kriterijum: Hrabrost u borbi.

Likvidirati nepismenost do 10. februara.

Politički rad na terenu sa narodom mora biti jači.

16. I Drug Tito je obišao naše položaje.

17. I — Posmatram četvu. U njoj je sve manje starih drugova iz Srbije, Dalmacije, Bosne, Crne Gore, i Slovenije a sve više omladinaca iz Beograda.

Na našem desnom krilu stvorio se pakao. Nemački tenkovi su prodrli sve do Tovarnika i napali bolnicu. Povlačimo ise do Sida. Nemački tenkovi ulaze u Sid. Povlačimo se glavnom cestom. Okolo su minska polja. Zauzimamo položaje. Ponovo prelazimo u kontranapad.

Ponovo zauzemamo Sid. Krećemo prema Tovarniku. Odbijamo nemački kontranapad. U Tovarniku još gore vatre. Između tornja katoličke i pravoslavne crkve sve je ravno. Na uzvisini je groblje i poneka šumica. Beli se polje, ostao je neobran kukuruz. Oranice su izrovane granatama.

21. januar 1945.

Na beskrajnom belom prostoru, stojeći u snegu, održali smo sastanak bataljonskog komiteta SKOJ-a.

Skojevska organizacija nije odgovorila u borbi kod Sida.

Zaključak: Neprijatelj može proći samo preko mrtvih.

Gubici: 80 odsto.

25. januar 1945.

Neoprani smo, neobrijani, usne nam popucale od hladnoće. Komandir i komesar stalno nas obilaze. Ponovo suha hrana.

Priprema je kratka. Spremaju se ručne bombe, deli se municija. Sunjamo se. Neprijatelj nas je osetio pre vremena. Vratili su nas na polazni položaj. Onda opet juriši. Desetkovani smo. Za borbu je ostalo u četi svega nas dvanaest. Na tom mestu front se zaustavio.

27. I 1945. Sid

Sastanak komiteta brigade.

Zaključak: Da se svi omladinci prime u SKOJ, jer kad su mogli da neprekidno jurišaju, zaslužuju da budu primljeni u SKOJ.

Februar 1945.

Nekoliko drugova, a i Žuti sa Korčule, odlaze na oficirski kurs u Beograd. Zajedno smo prošli Bosnu, Crnu Goru, Srbiju, zajedno smo bili mitraljesci, bombaši i rukovodioci. Pratio sam ih do seljačkih kola. Grlili smo se, pucali iz mašinki.

Mart 1945.

Čitav Srem preseca jedan rov.

Kod nas na moru barke su sad izvučene na žalo. »Pituraju se«. Sta li radi moja baba Dila u Zadru? Sad se tamo sade loze i smokve.

29. mart 1945. Sarengrad

Sastanak političkog rukovodstva.

Drug Plavi, politički komesar Prve armije, govorio je da politički komesar mora da zna kako diše svaki borac. Komesari su duša mase. Oni je otimaju iz ruku reakcije.

Autoritet treba steći primerom, a ne silom.

Kad govoriš s radnikom i seljakom govori osnovnim jezikom osnovne stvari. Seljaku govori o podeli zemlje, o izdajicama našeg naroda, o advokatima, o kući, o žitu. Radnicima govori drugačije. Ako su razočarani, reci im da ne može doći do socijalizma bez duge borbe.

Komesar mora postati popularan i pravedan, mora braniti borca kad ih neko uvredi ili napada. Komesar mora prvi da iskoči iz rova.

9. april

Oprali smo noge u Dunavu, već je proleće. Dugo sam već u rovovima. Pred nama su minirana polja. I poneki leš kojeg niko nije uspeo da izvuče. Priprema se ofanziva.

12. april

U četiri i po počelo je da sviće. U četiri i četrdeset pet čula se komanda: »Pali!« U pet vatra se pomerila trista metara u neprijateljsku dubinu. Iskočili smo. Neki su uspjeli da dođu do švapskih rovova. Oni koji su ostali živi, plegli su. Nisu mogli ni napred ni nazad. Juriš se ponovio, Prva proleterska je probila front.

Nikad toliko zarobljenika. Oni su pucali na Tončija, Frizerku, Daču, Boška ...

Vukovar. Mnogo je ljudi plakalo od radosti.

14. april

Sunce je izlazilo, a mi smo već odavno na maršu. Žito se već talasa. I voćnjaci su već zeleni. Borbe su neprekidne i nemam više vremena da pišem dnevnik.

Tri dana jurišamo na Pleternicu. Na groblju su Nemci. Osvajamo grob za grobom. Iz naše brigade je 76 mrtvih i 235 ranjenih. Poginuo je i komesar bataljona, Nikica. Pre dva dana snimio sam ga.

28. april

Lepo je prolaziti kroz slavonska sela i napiti se sveže vode. Đuro je otrčao do majke i vratio se sa kolačima od jabuka.

1. maj, Uljanik

Dele se odlikovanja.

Jurišah smo stalno: Slavonski Brod, Stara Kapela, Raič, Novska, Čazma ...

Brezovica

Borimo se jedan dan i jednu noć.

Vrbovec

Tri puta jurišamo. Bolničarke nose jednog ranjenika. Neko ga pita šta je. Živ sam, eto šta je. Bio je ranjen u obe noge. Više od 400 proletera poginulo je na domaku Zagrebu.

Sv. Ivan — Zelina

Neprijatelj je razbijen. Krećemo prema Zagrebu.

Zagreb

Prolazimo Vlaškom ulicom. Kod džamije smo plegali. Legli smo na travu, među cveće. Dugo nismo spavali, nedeljama. I s jedne i s druge strane sakupljao se narod i pljeskao. Doista, rat je bio završen. Polazimo u centar grada.

U ovom gradu razvio sam filmove. Na njima su lica drugova, drumovi kojima smo prošli, tragovi naših stopa u snegu, tenkovi koje smo zapalili.

Mnogo fotografija nisam imao kome da dam.

Žuti me pita: »Šta ćeš sad — da slikaš?«

Preštampano iz »Kragujevački bataljon, knjiga 2

PJESMA U SUSRETU

(Ratni zapis)

Između Biokova i nas bilo je možda nekih dvadesetak kilometara vazdušne linije. Gledah smo ga kroz prozirni veo jutarnjih magli, koje su sporo čilile iza sivih kamenih visova. To već nije bio samo geografski pojam, naučen u školskoj klupi, već utočište partizanskih odreda, čiji su borci smjelo upadali u talijanske logore u Podgori i Makarskoj, da bi zapalili kakvo slagalište, oteli koji patrolni čamac ili iznijeli otetu hranu s fašističkih brodova u vrtače neosvojitog dalmatinskog krša.

Na zločine talijanskih fašista Dalmacija je odgovorila vatrom iz puško-mitraljeza koje je otela okupatorskim vojnicima. Pjesma je složila u stihove i raznijela širom Dalmacije i Krajine priču o mitraljescu Iki, koji je sa drugovima presreo kamion fašista i gađajući iz lake talijanske brede uzviknuo: »Stoj, fašisto, kud si poš'o!... Nije ovo Venecija, nego naša Dalmacija!« Ta pjesma, ponikla u borbama na Dinari, imala je odjek i na Biokovu. Prije pet dana, tek što su protjerani crnokošuljaši prema Zadvarju i Splitu, slušali smo grmljavinu topova i eksplozije granata ina surim stijenama Biokova. Biokovski partizanski odred, koji je brojao nekoliko stotina prekaljenih boraca, uklještio je dvije talijanske divizije. Tri dana prskala je po sivom kršu krv fašista, tri noći manevrisali su Biokovci, da bi slijedećeg dana na drugom mjestu iznenada zadavali nov udarac okupatoru. A kad su alpinci četvrtog jutra izbili na zapadne kose Biokova, odakle su dan ranije dobivah najžešće udarce, partizana tamo više nije bilo. Ti partizani su, u toploj julskoj noći, preko Aržana i Buškog blata, marševali prema oslobođenom Livnu.

Kod Livna, u Podhumu u Gruberu, u Vržeralima, odmarah su se, poshje uspješne borbe za oslobođenje Livna, bataljoni 1. proleterske brigade. U jedinicama je vrilo kao u košnici. Izjutra vojne vježbe, politički časovi; popodne predavanja i konferencije, spremanje programa za priredbe po selima. Na konferencijama se najviše raspravljalo o posljednjim akcijama, izvlačila su se iskustva, sagledavah nedostaci i griješke. Poshje konferencije, u slobodnim časovima, u razgovoru se spontano nastavljala priča o utiscima iz posljednjih borbi protiv Talijana. Mnogo se govorilo o Dalmaciji. Deset dana bojeva i rada vezivalo je naše uspomene za Aržano i Studence, Lovreć i Zadvarje. I za oštri dalmatinski kamen, preko koga su se u bijegu spotical talijanski vojnici.

I tada, dok su nam misli letjele niz sunčane ceste na kojima smo bombama presrijetali talijanske tenkove i haubice, odozdo, uz polje, izmiljela je kolona. Modrikasti vazduh treperio je u ljetnoj žezi iznad kolone i svojim bljeskom skrivio figure ljudi. Znali smo da nije neprijatelj, ali je jedna patrola ipak upućena niz polje. Kolona se lagano približavala, pratili smo je dvogledima. Na borcima smo uskoro primijetili puške i troroge partizanske kape.

— Dalmatinci!

U komandantovim rukama bljesnuo je dvogled. Naša patrola je već stigla do kolone.

— Ljube se! — kliknuo je od radosti komandant.

Te riječi bile su kao zapovijest: jurnuli smo prema drumu kojim su išli dalmatinski partizani. Dok smo se primicali putu, prijekom stazom dojurio je, sav zadihan, vođa patrola i saopštio:

— Biokovci dolaze da popune Prvu proletesku!

Brzo smo izbili na put i pomiješah se s Dalmatincima. Stari, već prekaljeni proleteri, čija je slava grijala i srca partizana sa Biokova i podizala mase na ustanak, sreli su Dalmatince veoma toplo.

— Vi ste proleteri? .. Prva proleterska?

Mladi komandir sa Biokova, preplanuo od južnog sunca i biokovskih vjetrova, lijep kao djevojka iz priče, bojažljivo je izgovorio te riječi. Kao da je svakoj htio da odmjeri smisao, da ne pogriješi.

— Jes', drugovi, mi smo proleteri!.. Ali i vi ste junaci! Čuli smo dosta o vašim borbama. Fašisti se, izgleda, nimalo ne raduju susretu sa vama!

Lica mladih osvjetnika sa Biokova postala su vedra. Na njima se mogla pročitati misao: »Pa i oni su obični ljudi, ti oprobani i proslavljeni proleteri. Smatraju nas ravnima sebi...« To osjećanje nije moglo aa ostane u grudima, provalilo je kroz bujicu riječi mladog, veselog puškomitraljesca Bepa:

— Slušali smo mnogo o vama. Malo smo se pribojavah susreta. Vi ste proslavljeni borci, pa... može čovjek da bude pomalo i gord ... A kako nas toplo, drugarski primate!

Dok je čovjek u borbi, dok neposredno ratuje, on zna jedino za mržnju prema neprijatelju. Ta mržnja tjera ga da ulbija, i on može da odlučno, bez zadržavanja, korača preko lješa poginulog druga, pa tek kasnije da se vrati i da ga, sa toplom drugarskom pažnjom, prenese na mjesto vječnog boravka. U času borbe svaka žrtva izaziva još veću mržnju, goni na osvetu. Osjećanja nježnosti i ljubavi tada za trenutak zataje, kao da zamru. Ali kad borac za slobodu, u sjenci drveta, kroz tople i iskrene riječi svoga saborca upozna nove svjetove, grudi mu se nadimaju radošću, oči zamagle suzom radosnicom. Zagrljaji su skupi u ovakvom ratu, u boju za slobodu, ali su zato topliji i značajniji. Oni slivaju ujedno osjećanja, izražavaju ljepotu i veličinu onoga što je za nas najdragocjenije ..

Čitav sat ostali smo u razgovoru. Pričali smo im o našim borbama i pobjedama, zanimah se njihovim trorogim kapama, a oni, razdragani, sa ushićenjem su govorili o razbijanju fašističkih kolona, o jedinstvu naroda Dalmacije i o modrim vinogradima ispod Biokova.

— Čuli smo da su Crnogorci pobili mnogo fašista. Junaci ste! Srbijance takođe hvale. Kažu da su to najvještiji borci!

Govorio je to Ante iz Podgore, bivši mornar koji je plovio okeanima, »ludi Ante« (zvali su ga tako zbog prevelike hrabrosti), nevjesto skrivajući pogled, koji mu se nije odvajao od srpa i čekića na našim zvijezdama.

— • A, 'očemo li i mi ponijet' srp i čekić — nije mogao odoljeti a da ne upita.

— Pa vi ste ga već zaslužili svojom borbom... Čim dođete kod nas, razumije se!

— Pa, dabome — osmjelio se mladi Makaranin — ni mi vam nismo na perju spavah za ovo vrijeme!

Opšta radost zahvatila je Biokovce i spontano se prenijela na nas. Zapjevah smo složno. Pjesma je postajala sve jača, sve životnija, i razlijevala se iznad požutjelih kukuruza na Livanjskom polju. Bila je to pjesma o radosnom susretu, pjesma o bratstvu, o borbi za slobodu. Ta pjesma otvara nove vidike, nosi u nove svjetove. Ona ide ispred prethodnice i utire put do bunkera; ona je i štit i pripremna vatra, jer je to pjesma o slobodi, pjesma boraca za slobodu.

Glasovi pjesme zamrli su tek kada je mladi, crnooki komandant ustao i, izvinjavajući se, rekao da treba da krenu. Išli su u Stab 1. proleterske, gdje će biti raspoređeni po bataljonima.

Na rastanku svaki je izražavao želju da dođe u naš bataljon.

— Vi ste svi prijatni i veseli... — govorili su nam.

— I nimalo nisu gordi, ovi proleteri — kao za sebe dodala je jedna mlada djevojka, zvali su je Danka.

— Svejedno u koji bataljon, drugovi! I kod Srbijanaca naići ćete na takve drugove, na topao prijem. A za junaštvo, vidjećemo, oprobaćemo se!

Obradovani, odlazili su mladi Biokovci.

Preuzeto iz knjige: »Prva proleterska brigada«, knj. 1, str. 44i.

NEZAPISANI

Više od sedam hiljada boraca, tvrde historičari, borilo se i ginulo u 1. proleterskoj. Vjerovatno i više, ali je teško to danas utvrditi. Nicala su i mjenjale svoj sastav mnoge desetine i čete. Smrt je brzo ospala strojeve, a revolucija ih podmlađivala novim predanim borcima. Zapisivani su oskudni biografski podaci — samo ime i godina rođenja. Nije bilo vremena da se sve zabeleži, sačuva za budućnost. Mnogi su dragoceni spiskovi spaljeni ili su propali pod kišama i snegovima. Zemlja je plamtela. Ljudi su sagorevali, hrabro umirali, sahranjivani bez belega u plitke ledene rake, ili su im vetrovi kosu razvejali.

Teško je sada sve oživiti, pronaći. Nema zvaničnih spiskova i obeležja. Ali nema ni zaboravljenih, niti je iko bezimen! Svako je bio ime i život i za sebe i za one koji su ga znali i još ga pamte. Svi su oni prisutni, besmrtni. Vreme ne može da ih izbriše. Svi su oni 1. proleterska.

Zapamćen je stisak ruke pri stupanja u biligadu. Zastave. Zakletva. . .

Grumen soli prelazi iz ruke u ruku. Saka jagoda za iznemoglog. Pregršt zobi za bolesnog ili ranjenog. Kora hleba za tifusara. Jabuka iz ruke u ruku. . .

Borci pomažu jedni drugima. Podmeću rame i grudi. Dele teret oružja i municije. Viđaju trenutni bol i rane. Svako se poznaje po stasu, odelu, boji glasa, očiju. Pamti se nadimak. Za ime se ne pita. Čovečnost spaja i prožima sve u vodu, četi, bataljonu — u drugarskoj i humanoj porodici u surovom ratu.

Ako se dogodi da potomci tih boraca zatvore ovu knjigu i ne pronađu druga imena, neka znaju da su i ona u svakom boju i stroju ovde zabele-

žena. U prethodnici, pobočnici, patroli — među ovim redovima u mirisu tih dana. Među borcima. Te «bezimene» poznaju i pamte rodna sela, gradovi, rođaci, prijatelji i drugovi, sede starice i golišava deca.

Oni večno žive. Njima se ponosimo ...

U ratu nije bilo zvaničnih pisara, često ni olovaka i papira. A i oni što su beležili, kasnije su padali s prorešetanim listovim u okrvavljenim torbicama ...

I nezapisani su dolazili bosonogi, okrpļeni, uredni. Imali oči plave, zelene, crne ... Poneki beleg na nozi, plećki i vratu ... Planove i snove ... Htenje i želje ... Neku svoju osobinu i tajnu ...

Bili su raznih zanimanja, razne dobi i nacionalnosti. Poneko je znao da, skriveno, na dušak ispije čašicu ... Da muški pogleda devojkju.

Upozoravali su jedan drugog na greške, često i na one bezazlene. Svakog dana su postajali sve bliskiji, kao proleter i iz prve brigade, iz prve brigade Partije i Tita ...

Hitah su i stizali gde god je trebalo.
Sela i gradovi su osvitali u crvenom praskozorju.
Gonili su i uništavah neprijatelje.
Milovah decu.
Jurišah i stvarah novo.
Unosili mir i spokojstvo u duše ljudi.
Ispunjavah obaveze naroda i Partije.
Bilo je poraza i slavlja, znoja i gozbi.

Od prvih pa do poslednjih bitaka i marševa istrajali su u obavezama koje su dobrovoljno prihvatili.

Bili su oslobodioci i osvetnici, graditelji i zaštitnici.

Čuvah su čast i dostojanstvo svakog borca, svakog čoveka. I zato bezimernih nema. Svi su deo brigade, ponos drugova i naroda.

Sretali su ih svugde i pozivah. Dočekivah ih i gostili. Hiljade kilometara su propešačili sa mršavim partizanskim torbama o ramenu. Sa rukama sraslim za oružje. Stotine neprospavanih noći. Juriša. Oslobođenih mesta. Pređenih kanjona, reka i planina. Skupova i veselja s narodom. I sahranjenih drugova ...

Uzalud se sada traga za ponekim imenom, za bliskim drugom. Nezapisane su mnoge biografije. Nezavršena pisma. Neobeleženi spomenici. Odstojanje od dvadeset zima i proleća.

Došli su u stroj vedri i otišli nečujno. Bez poziva, nagoveštaja i pozdrava. Njihova su usta zanemela negde ispod bunkera, na proplanku, u nekoj stravičnoj noći. Neko je ostao u rovu. Neko se stropoštao niz stenu. Bili su ćutljivi. Skromni. Govorljivi. Čedni kao nada. Sa svim ljudskim vrlinama. I manama. Dugo se o njima govorilo. Prepričavala se njihova hrabrost, poneka dosetka, žalost, neostvarena želja ...

Umukle su puške.
Došlo je slavlje i nov život.
Prošle su godine u stvaralačkom zanosu i radu.

Proređeni stroj je raspoređen. U sela i gradove. U preduzeća. Na gradilišta. U ustanove. U škole. Svuda gde se radi i stvara. Svuda gde ljudi žive, prenose duh Prve i svih brigada revolucije. Titov duh drugarstva, čovečnosti.

Dogodiće se da potomci nezapisanih boraca zatvore ovu knjigu i ne pronađu draga imena... Da, desiće se ...

Imena stotina proletera nisu upisana u ovu knjigu, ali oni nisu bezimena. Možda su imena pa i nadimci zaboravljeni, ali lik i delo ostaju večito. Da svetle...

Vi koji niste pomenuti u ovoj knjizi — niste zaboravljeni. Vi ste svugde s nama u svim redovima ove knjige.

Preuzeto iz »Prva proleTERSka«, knj. 2, str. 734—736. »Vojno delo«, Beograd, 1963.

MAJKA PROLETERA DRUGARSKOM ŠTABU 1. PROLETERSKE BRIGADE

I ako ste vi daleko od nas, i ako vas mi majke zadugo nijesmo vidjele, vaše slave i pobjede dopiru do nas i mi se gordimo vašim besmrtnim podvizima.

Ja, majka, jednog od vaših drugova, često sam mislila na vas i u mislima vas pratila po krvavim ali slavnim putevima kojima ste vi tako dugo i časno išli. Ovo moje prvo pismo koje vam šaljem, ali i ne prva misao vama — pismo koje se rodilo u želji da vas pozdravim i da saznam nešto o svome sinu Miloradu, koji je već duže vremena među vama.

Pišite mi iskreno, kako je i kakav je? Da li je dostojno, kao i vi, uništavao fašističke zvjeri i izdajničke bande? Da li je svesrdno išao u krv i vatru da s vama zajedno donese slobodu našim mnogo napaćenim narodima. Pišite mi iskreno i opširno, dragi moji proleter, kako je poginuo, kada i gdje je pao i da li je sahranjen. Recite mi otvoreno i proleTERSki: ja sam ponosna i s njim mrtvim, jer je svoj mladi život dao za slobodu i srećniju budućnost naših naroda; a oni, koji su za ideale pali, oni ne umiru, nego vječno žive.

Ako je živ, izručite mu moju želju, da još jače udara po fašističkim zvijerima i domaćim izrodima. Samo njihovom krvlju može se namiriti teški dug koji nam duguju. Ako je pak mrtav, poručujem vam: da ga dostojno osvetite vašim proleTERSkim jurišom i želim da sačuvate za majku neku uspomenu od njega, ako je ostavio.

Na kraju vas iskreno pozdravljam i želim vam mnogo sreće i uspjeha u vašem konačnom jurišu za što skoriju pobjedu svojih ideala.

Vaša odana

Stana M. Lekić, s. r.*

* »Prva proleTERSka od Beograda do Zagreba«, bilten 1. proleTERSke brigade 1945, str. 61.

SVIJEST BORCA PIONIRA

»Kad idu u borbu ljudi, vojska, koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je to dužnost prema svojoj domovini, da je to dug svakog građanina i rodoljuba. Ali kad djeca bez mobilizacije, dobrovoljno, djeca od 12, 14, 15, 16 godina idu u borbu, znajući da će poginuti, onda je to više nego dug prema domovini, onda je to nadčovječanski heroizam mladih ljudi, koji žrtvuju sebe, i ako još zapravo nisu ni stupili u život, da bi buduća pokoljenja bila srećna«.

Tito

Kada su partizani prodrli u Srbiju i augusta prošle godine prelazili Zlatibor, mali Pavle Panić, 12-godišnji mališan iz sela Kremna, utekao je od svojih roditelja i stupio u III. bataljon I. Proleterske brigade. Njegov otac dugo ga je tražio, dok najzad nije doznao u kojoj se jedinici nalazi njegov sin. Tada je uputio Ministarstvu narodne odbrane molbu, da se maloletni Pavle vrati kući. Molba mu je odmah uvažena, i prije neki dan, u štab naše brigade, stiglo je rješenje o tome. Međutim, očev trud je bio uzaludan. Mali Pavle je ponosno odbio da napusti svoju brigadu. Evo njegove izjave:

»Danas mi je u Štabu Prve Proleterske brigade saopšteno rješenje Ministarstva narodne odbrane MOB. Br. 998 od 27. marta 1945. g., kojim se na molbu moga oca Panić Sretena, zemljoradnika iz sela Kremne, oslobađam vojne obaveze i otpuštam kući, jer sam dijete od 13 godina.

Kako mene niko nije prisilno doveo u našu vojsku, nego sam u istu dobrovoljno stupio, to hoću i dalje da ostanem u vojsci dobrovoljno sve dok i posljednji neprijateljski vojnik ne bude protjeran iz naše Otadžbine.

Moja brigada je moja rodna kuća, jer sam u njoj našao i braću i sestre iz svih krajeva naše domovine. Naša međusobna ljubav je velika, a moja ljubav koju gajim prema Otadžbini, ne dozvoljava mi da napustim moje drugove. Mojim milim roditeljima vratit ću se tek onda, kada budu uništeni i posljednji naši neprijatelji i narodne izdajice, i kad moji roditelji ne budu više morah strahovati od bradatih dželata Draže Mihajlovića.

U Prvoj Proleterskoj brigadi nalaze se drugovi — moji vršnjaci — iz Dalmacije, koji se nalaze u borbenim redovima dvije, pa čak i tri godine. Pa kada su oni mogli čak iz Dalmacije doći u Srbiju i učestvovati u oslobođenju moje uže domovine, onda ću ja da dam sve od sebe kako bih učestvovao u oslobođenju njihove uže domovine i doći u Hrvatsko Primorje, — Sušak, pa i u našu porobljenu Istru.

Šaljem mome ocu sliku u kojoj sam ja s mojim drugovima vršnjacima i starijim drugovima — učiteljima, koji ne žale truda da od nas stvore vjerne sinove našeg naroda i dragog Maršala Tita.

Ja više nemam šta da izjavljujem, osim još da dodam:

Smrt fašizmu — sloboda narodu!*

* »Prva proleterska od Beograda do Zagreba«, bilten 1. proleterske brigade 1945, str. 54.

DUŠAN KORAC

BORCI DALMACIJE U PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Ideja druga Tita o formiranju posebnih jedinica, sposobnih da djeluju na čitavom ratištu Jugoslavije, nastala u vreme širokog razmaha ustanka u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i drugim krajevima zemlje, postepeno je sazrela i prerastala u stvarnost. U vreme kada je nastala, još se nije imala jasna predstava o karakteru ovih jedinica, njihovom broju i veličini, do ovoga je trebalo doći kroz dalje faze razvoja ustanka.

Polazna osnova je Titova ideja, da ustanak, s obzirom na širinu njegovog zamaha, ukoliko želi da se održi, da izbegne krize, mora postepeno, ali odlučno prelaziti u viši kvantitet, primenjivati nove metode oružane borbe, nove oblike organizovanja. Gubljenje teritorije »Užičke republike« u jesen 1941. godine i povlačenje dijela partizanskih odreda iz Srbije ka Sandžaku i istočnoj Bosni, nije bio poraz ustanka u Srbiji, kako su to neki nedobronamerni istoričari želeli da prikažu, već značajan uspeh ustanka koji je uspeo da izbegne uništenje svojih glavnih snaga, da se održi, da se brzo i vrlo energično preorijentiše, prestroji i sa pojačanim intenzitetom nastavi, na drugim prostorima, oružanu borbu za oslobođenje zemlje.

U ovoj situaciji ideja druga Tita i Centralnog komiteta KPJ o stvaranju novog tipa jedinica, brzo je dobijala i konkretne oblike. Pri napuštanju teritorije zapadne Srbije, drug Tito se odlučio da od boraca iz partizanskih odreda iz Šumadije i zapadne Srbije, formira jedinice tipa brigada, sposobnih da se bore tamo gde to bude najpotrebnije. U toku kretanja kroz Sandžak ka istočnoj Bosni donijeta je odluka da u sastav Prve brigade čije, formiranje je predstojalo, uđu i crnogorske jedinice, a kasnije, kada uslovi to dozvole i posebno odabrani bataljoni iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Opređeljujući se za naziv »Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade« drug Tito je polazio od više značajnih činioaca; da to bude brigada svih naroda i narodnosti Jugoslavije, brigada koja će po svom sastavu u pravom smislu personificirati bratstvo i jedinstvo naših naroda; da po svom karakteru i nazivu »proleterska« opredeljuje i dalji tok NOB-a, opredeljuje karakter revolucije čiji su krajnji ciljevi stvaranje novog socijalističkog društva; da po svojim ukupnim vrednostima: borbenim, političkim, moralno-etičkim, bude onaj osnov na koji će se oslanjati ustanak u svim krajevima zemlje, da to bude brigada visoko svesnih boraca, istovremeno i škola kadrova neophodno potkovanih za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe.

Svi ovi uslovi još uvek nisu bili ispunjeni 22. decembra 1941. godine, kada je drug Tito, u malom bosanskom gradiću Rudu formirao Prvu proletersku brigadu. Istina među 1.192 boraca, koliko je brigada brojala na dan formiranja bili su zastupljeni svi naši narodi i većina narodnosti, ali nedostajali su bataljoni iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Iako su većina boraca brigade bili iz Srbije i Crne Gore, u stroju u Rudom nalazilo se i 25 boraca iz Dalmacije i znatno veći broj iz drugih krajeva Hrvatske. Te »Dalmatince« kako smi ih popularno zvali, ustanak u Srbiji je zatekao kao radnike, đake i studente u Beogradu, Kragujevcu, Kraljevu. Gotovo svi su bili članovi Partije ili SKOJ-a, svi su oni do dolaska u Rudo, prošli surovu školu rata, učestvujući u teškim borbama u Čačku, Užicama, oko Kraljeva i Kragujevca. Njihov dolazak u Rudo i učesće u istoriskom stroju Prve proleterske, bio je logičan put proverenih boraca naše revolucije. Za Prvu proletersku ni u ovom vremena a ni kasnije nije bilo značaja; koje je ko i kojoj naciji pripada, to su bili borci revolucije, istaknuti borci rata u kome su učestvovali najbolji sinovi naših naroda.

Iako je početkom 1942. godine bio formiran Bosansko-hercegovački bataljon, koji je po Titovoj zamisli trebao da uđe u sastav brigade, sticajem okolnosti on nije ušao, ali je veći broj boraca iz ovog bataljona ipak, drugim kanalima stigao u brigadu.

Krećući se na svom teškom borbenom putu, Prva proleterska se posle surovog Igmanskog marša, Zelengore, Sćita i Konjica u proljeće 1942. godine približila Duvnu i Livnu. Uspostavljeni su i prvi kontakti sa borcima Dalmacije, a pri oslobođenju ovih gradova došlo je i do neposrednije saradnje. Borci sa Dinare, zatvorili su sve prilaze Livnu, omogućavajući time brigadi da izvrši svoj zadatak. Već u ono vrijeme uveliko se pričalo da će u Brigadu doći veća grupa boraca iz Dalmacije. U avgustu 1942. godine u sastav brigade stigla je grupa od 168 boraca iz Dalmacije. Bili su to borci sa Biokova, Mosora i Svilaje, provereni u teškim borbama,iskusni ratnici i odani borci revolucije. Dalmacija u Prvu proletersku slala je svoje najbolje sinove, članove Partije i SKOJ-a, istaknute i iskusne komandire i političke komesare.

Za Prvu proletersku brigadu, dolazak ove za to vrijeme velike grupe boraca iz Dalmacije bio je značajan događaj. U svim bataljonima vršene su intenzivne pripreme za prihvatanje »Dalmatinaca«, partijske ćelije održale su posebne sastanke na kojima se detaljno razmatralo kako prihvatiti nove drugove. Borci Prve proleterske su znali za Titovu ideju da u sastav brigade treba da uđe u jedan bataljon hrvatskih proletera. U međuvremenu se stalo na stanovište da je bolje dalmatinske proletere rasporediti u sve bataljone brigade, jer brže dolazi do međusobnog upoznavanja, zbliženja i ostvarivanja Titove ideje — bratstva i jedinstva.

Prva proleterska je već imala svoju fizionomiju, svoje specifičnosti po kojima se razlikovala od drugih brigada. Dolazak velike grupe boraca iz Dalmacije, bila je i prva provera sposobnosti brigade da prihvati i te »druge« borce, da ih što brže uključi u svoj unutrašnji život, da im udahne duh Prve proleterske. Pokazale su da su sve bojazni bile neopravdane, da su se borci iz Dalmacije vrlo brzo uključili u život brigade, prihvatili sve njene vrline, a uskoro bili i nosioci tog specifičnog duha Prve proleterske. Uostalom to je bilo i normalno jer su gotovo svi iz grupe od 168 boraca, već bili prekaljeni borci, članovi Partije i SKOJ-a, mladići koji su iz istih pobuda pošli u rat kao i oni koji su stajali u stroju u Rudom.

Posle popuine ikod Livna (jul—avgust 1942. godine) usledio je dolazak nove grupe od 106 boraca iz Dalmacije kod Tičeva, a zatim i najveće, od 274 boraca. O ovo vrijeme brigada se nalazila na prostoru Ključ—Bosanski Petrovac, pripremajući se za prijem brigadne zastave koju je brigadi u B. Petrovcu predao Vrhovni komandant drug Tito.

U ovo vreme, u brigadi se nalazilo oko 400 boraca iz Dalmacije, što je činilo više od trećinu ukupnog sastava Brigade. Ovako nagli priliv, u relativno kratkom periodu, zahtevao je pojačane napore i partijske organizacije i štabova oko prihvata novih boraca, njihove adaptacije i uključenja u život Brigade. Vremena za predah nije bilo. Sve je ovo izvođeno u pokretu, kroz borbe i duge marševe koji su prestojali. Brigada je postepeno menjala svoj sastav, u koloni Prve proleterske je sve više bilo novih boraca, ali ta specifična fizionomija brigade, njene borbene vrednosti, njen moral — nisu menjane. Borci iz Dalmacije su začuđujuće brzo prihvatili sve te osobenosti Brigade, oni su uskoro bili borci Prve proleterske, protagonisti legende koja se stvarala 0 njoj, hrabri i spremni na sva odricanja do nivoa koji ju je činio Prvom proleterskom.

U periodu koji je predstojao brigada je prošla kroz najteža iskušenja. Posle Jajca i centralne Bosne sledile su teške borbe u dolini Neretve, na Drini a zatim na Sutjesci i Zelengori. Redovi Prve proleterske su se topili ginuli su borci iz stroja u Rudom ali i borci iz Dalmacije. U ovim bitkama poginulo je 257 boraca, komandira i političkih komesara »Dalmatinaca«, što je više od polovine od popune iz 1942. godine.

Zbog teške situacije u kojoj se našla u toku borbi na Neretvi i Sutjesci, Vrhovni štab je odlučio da rasformira neke brigade 9. divizije i sa preostalim borcima popuni, pored ostalih i Prvu proletersku brigadu. Tako je u toku pete ofanzive Prva proleterska dobila iz 3. dalmatinske brigade oko 300 boraca. Prve proleterske nije bilo, jer su i jedni i drugi prošli kroz ista iskušenja, 1 jedni i drugi su već bili prekaljeni borci revolucije. Ali za Prvu proletersku je ova popuna značila mnogo ona ju je osvežila, ojačala, uhla joj neku novu snagu sa kojom je ponovo, u svom stilu, krenula u juriše koje je teško bilo zaustaviti. Usledila je nezadrživa ofanziva na istočnu Bosnu, kao vihor brigada je izbila na Drinu — zauzimajući u hodu Han-Pijesak, Vlasenicu, Srebrenicu, Zvornik. Mnogim jedinicama brigade komandovali su »Dalmatinci«, naročito iz prve popune kod Livna avgusta 1942. godine.

Popuna Prve proleterske borcima iz Dalmacije postala je već tradicija, nešto što je normalno, jer je Prva proleterska brigada postala i brigada Dalmacije. Kada smo u septembru 1943. godine — u vreme kapitulacije Italije, došli na tlo Dalmacije, imali smo utisak da se nalazimo na svom tlu, kod svoje kuće, jer se u stroju brigade nalazio veliki broj boraca iz Sphta, sa Biokova i Mosora. I tada je u Brigadu stupilo oko 240 boraca iz Dalmacije, ali oni već nisu tretirani kao popuna, već kao normalan dolazak boraca u svoju brigadu.

Radost susreta sa novim borcima, nešto je umanjena odlaskom u nove brigade i divizije Dalmacije, veće grupe vrsnih kadrova, komandira, komandanata i političkih komesara iz jedinica Prve proleterske brigade, ljudi koji su stvarah legendu o ovoj brigadi, stvarah sve njene vrednosti, nosili njen duh, oni su odlazili na više dužnosti, za njih je brigada bila pretesan okvir, ah njihovim odlaskom brigada je mnogo gubila. Morah smo se rastati i vedri i žalosni. Odlazeći u druge brigade i divizije, oni su sa sobom nosili duh

Prve proletherske, njen revolucionarni entuzijizam, njen borbeni stil, sa kojim je izvojevala mnoge pobjede. Oni koji su ostali ili se naknadno uključivali, nastavili su da neguje tradicije brigade, brižljivo su čuvali ugled koji je stekla preuzeli su od svojih drugova zastavu Prve proletherske i sa ponosom je nosili do završnih bitaka za oslobođenje zemlje.

U toku svih četiriju godina rata u redovima Prve proletherske brigade borilo se 1455 boraca iz Dalmacije. Sa potpunim podacima se raspolaže sa 1211 boraca, dok 244 borca nijesu mogla biti potpuno indentifikovana.

Na bojištima Jugoslavije svoje živote je dalo 638 boraca, gotovo svaki drugi od onih koji su se borili u redovima Brigade, a među njima i 53 žene.

Brigadu kao veliku školu kadrova, ilustruje i činjenica da se na rukovodećim dužnostima u Prvoj proletherskoj komandiri, komandanti i politički komesari, nalazilo 474 borca iz Dalmacije, a iz brigade je u druge jedinice otišlo 286 vrsnih kadrova, 78 nosilaca spomenice, tri narodna heroja, 6 generala-admirala, 144 viša oficira — ilustracija su visokih vrijednosti dalmatinskih proletera, ljudi koji su, stupajući u redove Prve proletherske, svesno, preuzeli teške obaveze, da uvek i na svakom mjestu budu primer za ugled, da kroz čitav rat budu neposredni sledbenici Titove vizije novoga društva. Tu obavezu su časno ispunili, i u toku rata, kao što je i danas ispunjavaju.